

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

*Նվիրվում է Արցախի պետական համալսարանի
հիմնադրման 50-ամյակին*

ԱՐՑԱԽԻ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՏՈՐ 1(1)

*Աշխատասիրությամբ և ընդհանուր խմբագրությամբ Բ.Գ.Թ., դոցենտ,
ԼՂՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Ա. Յու. Մարգարյանի*

ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ
2019

***Տպագրվում է Արցախի պետական համալսարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ***

Խմբագրական խորհուրդ - Սարգսյան Ա. Յու. (նախագահ),
Առուստամյան Ն. Է., Հովհաննիսյան Լ. Լ., Ղազարյան Հ. Ս.,
Սարգսյան Լ. Գ., Մինասյան Շ. Մ., Շահնազարյան Ն. Ռ.,
Սաֆարյան Վ. Ա.

Հատորի պատասխանատուներ - Սաֆարյան Վ. Ա.
Առուստամյան Ն. Է.

Արցախի ժողովրդագիտությունը. Ազգագրություն. Հատոր 1(1), Ստեփանակերտ:
Արցախի պետական համալսարան, 2019, 736 էջ:

*Մատենաշարի մեջ կներառվեն Արցախի ժողովրդագիտության երեք
բնագավառներին՝ ազգագրությանը, բանահյուսությանն ու բարբառին
վերաբերող և առնչվող այն հիմնական նյութերը, որոնք գրառվել ու
հրատարակվել են 19-րդ դարի կեսերից առ այսօր:*

*Առաջին՝ սույն հատորում ընդգրկված են 19-րդ դարի կեսերից
մինչև 20-րդ դարի սկզբները հրատարակված՝ Արցախի ազգագրու-
թյանը վերաբերող ուսումնասիրությունները:*

*Ընդարձակ ներածականում ներկայացվում է Արցախի ազգագրու-
թյան ուսումնասիրության պատմությունը:*

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

«Արցախի ժողովրդագիտությունը» մատենաշարը, որը հիմնադրվել է Արցախի պետական համալսարանի գիտխորհրդի որոշմամբ և նվիրվում է մայր բուհի հիմնադրման 50-ամյակին, իր մեջ կընդգրկի Արցախի ժողովրդագիտության երեք բնագավառներին՝ ազգագրությանը, բանահյուսությանն ու բարբառին վերաբերող և առնչվող այն հիմնական ուսումնասիրությունները, աշխատությունները, ժողովածուները, հոդվածները, գիտական զեկուցումները, ճանապարհորդական նոթերը, հուշագրությունները և այլ նյութերը, որոնք գրառվել ու հրատարակվել են հայ և օտարազգի տարբեր ազգագրագետների, բանագետների ու բանահավաքների, բարբառագետների, այլ բնագավառների գիտնականների, հասարակական ու եկեղեցական գործիչների, ճանապարհորդների, գրողների, Շուշի քաղաքի և որոշ գյուղերի ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների ու տեսուչների կողմից 19-րդ դարի կեսերից առ այսօր:

Յուրաքանչյուր բնագավառին վերաբերող առաջին հատորի առաջաբանում կտրվի տվյալ բնագավառի ուսումնասիրության պատմությունը, իսկ եզրափակող հատորի վերջում՝ ամբողջական մատենագիտական ցանկը՝ ամփոփ նկարագրություններով:

Նյութերը կներկայացվեն որոշակի խմբագրությամբ և սրբագրությամբ (բացառությամբ բարբառով գրառված նյութերի)՝ ընդհանուր առմամբ համապատասխանեցնելով ուղղագրության ու տառադարձության արդի սկզբունքներին: Բնօրինակներում ընդգրկված լուսանկարները, զծագրերը, քարտեզները և այլ բնույթի պատկերները, վերջում տրված ծանոթագրությունները, անձնանունների ու տեղանունների ցանկերը հատորաշարում հիմնականում չեն ներառվի:

Մատենաշարի առաջին՝ սույն հատորում ընդգրկված են 19-րդ դարի կեսերից մինչև 20-րդ դարի սկզբները (նախախորհրդային շրջան) հրատարակված՝ Արցախի ազգագրությանը վերաբերող հետևյալ ուսումնասիրությունները.

1. Լալայան Ե., **Վարանդա. Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար**, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1897, Բ գիրք, էջ 5-244, **Վարանդա. Նշանավոր տոներ**, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1898, Գ գիրք, էջ 338-349: Ժողովածուն Ա. Նազինյանի խմբագրությամբ **«Վարանդա»** խորագրով վերահրատարակվել է 1988թ.՝ ընդգրկվելով Ե. Լալայանի **«Երկեր»** հինգ-

հատորակում /հատոր 2, Երևան, 1988, էջ 11-202/, որն էլ հիմք է հանդիսացել ևս այն հրատարակության համար:

2. Константинович, *Шуши*, «Кавказский календарь на 1852 г.», Тифлис, 1851, с. 430-435.

3. Григоров Н., *Село Саров Елисаветпольской губернии Джеванширского уезда*, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. шестой, Тифлис, 1888, отд. I, с. 123-132.

4. Давидбеков И., *Село Гадрут, Елисаветпольской губернии, Джеб-раильского уезда*, вып. шестой, Тифлис, 1888, отд. I, с. 153-192.

5. Израелов Г., *Домашнее воспитание армян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии*, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. седьмой, Тифлис, 1889, отд. II, с. 73-76.

6. Израелов Г., *Описание минерального источника Истису (теплый ключ), Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда*, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. седьмой, Тифлис, 1889, отд. II, с. 84-85.

7. Погосов М., *Тамерлан по рассказам джеванширских армян*, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. седьмой, Тифлис, 1889, отд. II, с. 86-89.

8. *Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья* (Зедгенидзе Я., Захар-беков С., Тер-Егизаров А., *Город Шуши*, с.1-79, Ибрагимбеков Б., *Шушинский уезд: Агдамское общество*, с.79-87, Погосов М., *Шушинский уезд: селение Туг*, с.87-88, Погосов М., *Шушинский уезд. Селение Мухренес*, с.88-89, Израелов Г., *Джеванширский уезд. Селение Касапет*, с.105-113, Давидбеков И., *Джебраильский уезд. Село Гадрут*, с.113-116), «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. одиннадцатый, Тифлис, 1891, отд. I.

9. *Описание кавказского шелководства (Джеванширский уезд, с.87-90, Шушинский уезд, с.90-95, Джебраильский уезд, с.96-111)*, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. одиннадцатый, Тифлис, 1891, отдел II.

10. Израелов Г., *Село Касапет Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии*, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. тринадцатый, Тифлис, 1892, отд. I, с. 42-58.

11. Мелик-Шахназаров Е., *Из древностей селения Ченахчи (Елисаветпольской губернии, Шушинского уезда)*, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. девятнадцатый, Тифлис, 1894, отд. I, с. 78-83.
12. Джейранов О., *Селение Чайкенд Елисаветпольского уезда той же губернии*, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», Тифлис, 1898, вып. двадцать пятый, отд. II, с. 59-100.
13. Осипов Г., *Селение Даш-Алты, Шушинского уезда, Елисаветпольской губернии*, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. двадцать пятый, Тифлис, 1898, отд. II, с. 101-136.
14. Деконский А., *Экономический быт государственных крестьян Шушинского и Джебраильского уездов Елисаветпольской губернии*, «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. IV, Тифлис, 1886, с. 1-157.
15. Хан-Агов А., *Экономический быт государственных крестьян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии*, «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. VI, ч. 2-ая, Тифлис, 1887, с. 335-435.
16. Зелинский С., *Материалы по народной медицине у армян Ахалкалакского уезда Тифлисской губернии и шушинского и Зангезурского уездов Елисаветпольской губернии*, «Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества», Тифлис, 1898, т. XII, вып. 1-й, с. 31-64.
17. Заварян С., *Экономическая условия Карабаха и голод 1906-1907 гг.*, Санкт-Петербург, 1907, 87 с.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ ազգագրության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի Արցախը, որի արմատները թաղված են հազարամյակների խորքում: Դժբախտաբար հարուստ այդ պատմության բուն ուսումնասիրությանը սկիզբ դրվեց ընդամենը 19-րդ դարի կեսերից: Ընդհանուր առմամբ Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության պատմությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք շրջանի՝ նախախորհրդային, խորհրդային և հետխորհրդային: Առաջին շրջանն ամենից առաջ կապվում է 1822թ. Ղարաբաղի խանության վերացման և Ղարաբաղի պրովինցիայի ձևավորման հետ, որը 1840թ. մտնում է Կասպիական մարզի, իսկ 1868-1917թթ.՝ ներառվում Ելիզավետպոլի նահանգի կազմում: Ռուսական կայսրության կազմում հայտնվելուց անմիջապես հետո ուսումնասիրության նյութ են դառնում տարածաշրջանի բնակչության էթնոժողովրդագրական հիմնախնդիրները՝ կապված Անդրկովկասում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետ: 1866թ. Թիֆլիսում հրատարակվում է *«Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г. действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-ым»* աշխատությունը, որն էլ դառնում է այս բնագավառում կատարվող ուսումնասիրությունների նախադեպը: Այստեղ հեղինակները ներկայացնում են 1822-1823թթ. կազմած ցուցակները, որոնցում ընդգրկված են Ղարաբաղի Շուշի քաղաքի ու գյուղերի բնակչության և եկամուտների տվյալները: Ընդհանուր առմամբ ուսումնասիրությունն ընդգրկում է 34 տեղեկագիր և մեկ ընդհանուր ամփոփող ցուցակ, ինչպես նաև Ջեբրայիլից Իրան տեղափոխված ընտանիքների թիվը ներկայացնող մեկ լրացուցիչ ցանկ: Հետագա տարիներին հատուկ ծրագրով տարբեր գիտնականների, հասարակական գործիչների, Շուշի քաղաքի ու որոշ գյուղերի ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների և տեսուչների կողմից Թիֆլիսում հրատարակվող *«Кавказский календарь»*, *«Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края»*, *«Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа»*, *«Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества»*, *«Ազգագրական հանդես»* և այլ բազմահատորյակներում ու հանդեսներում, ինչպես նաև Թիֆլիսում, Վաղարշապատում, Շուշիում և այլուր լույս տեսնող տարբեր պարբերականներում տպագրվում են Արցախի ազգագրու-

թյանը վերաբերող և առնչվող տարաբնույթ ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, նյութեր, հաղորդումներ¹:

Դրանց շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի 1881 թվականին Կովկասյան ուսումնական օկրուգի՝ Թիֆլիսում հիմնադրած «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК)» հանդեսը: Լույս է տեսել հանդեսի ընդամենը 46 պրակ, որից 44-ը՝ Թիֆլիսում 1881-1915 թվականներին, իսկ 45-րդը և 46-րդը՝ Մախաչկալայում 1926 և 1929 թվականներին: Հանդեսում ռուսերեն լեզվով տպագրվել են Կովկասի, այդ թվում Հայաստանի տարբեր շրջանների վերաբերյալ ազգագրական, բանահյուսական, լեզվաբանական, հնէաբանական, պատմագիտական բազմաթիվ նյութեր, որոնց հեղինակները հիմնականում տեղական դպրոցներում և գիմնազիաներում աշխատող ուսուցիչներն ու տեսուչներն էին: Ինչ խոսք, որ հեղինակները, չլինելով փորձառու գիտնականներ, աշխատանքները ներկայացրել են նկարագրական եղանակով՝ չկատարելով խոր վերլուծություններ, ինչը սակայն էապես չի ազդում դրանց կարևորության վրա, հատկապես եթե հաշվի առնենք, որ 19-րդ դարի կեսերին ժողովրդագիտությունը մեր տարածաշրջանում դեռևս սկզբնավորման շրջանում էր, և նման ուսումնասիրությունները հաճախ միակ հուսալի աղբյուրն են այդ ժամանակաշրջանի համապատասխան երևույթների հետազոտման մասին: «СМОМПК»-ը կարևոր նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդագիտության ուսումնասիրության գործում՝ միաժամանակ նախատիպ հանդիսանալով 1896 թվականին Շուշիում հիմնադրված «Ազգագրական հանդեսի» ու ժողովրդագիտական տարբեր ուսումնասիրությունների համար:

¹ Константинович, *Шута, «Кавказский календарь на 1852г.»*, Тифлис, 1851, էջ 430-435, Уразов Г., *Медико-топографический очерк Джебраильского уезда Елисаветпольской губернии*, «Медицинский сборник», Тифлис, 1889, № 50, Зелеский С., *Материалы по народной медицине у армян Ахалкаского уезда Тифлисской губернии и Шушинского и Зангезурского уездов Елисаветпольской губернии*, «Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества», Тифлис, 1898, т. XII, вып. 1-й, с. 31-64, Скибицкий М., *Карабахские казенные летние пастбища*, «Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ и для изучения скотоводства на Кавказе», Тифлис, т. IV, 1898, с. 1-203, Кара-Мурза Г., *Из сельскохозяйственной жизни Джеванширского уезда*, «Кавказское сельское хозяйство», Тифлис, 1903, № 497, Кара-Мурза Г., *Производство арб и колес в Шушинском и Джеванширском уездах*, «Кавказское сельское хозяйство», Тифлис, 1903, № 503, Мириманов Г., *Шелкомотальные заводы в Шушинском и Джебраильском уездах*, «Труды Кавказской шелководственной станции», Тифлис, 1891, т. II, с. 145-151, *Շուշի քաղաք*, «Հայկական աշխարհ», Շուշի, 1874, №1-2, էջ 34-39, Պլուզյան Ս., *Արցախի նահանգի Ջրաբերդ գավառը*, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1871, թիվ Է, էջ 440-443, Атабеков Н., *Карабахские армяне*, «Кавказ», Тифлис, 1857, № 56, 58, Егоров П., *Мои поездки по Карабаху*, «Русский инвалид», 1857, № 217, 218, 221, 239, 241, 244, Никитин К., *Географическое описание Шушинского уезда*, «Кавказ», Тифлис, 1872, № 149; 1873, №1,2, *Состояние шелководства в Шушинском уезде*, «Кавказ», Тифлис, 1890, № 140 և ն

Հանդեսում տպագրված ուսումնասիրություններից անմասն չմնաց Արցախը: Դեռևս 1888 թվականին հրատարակված 6-րդ պրակում լույս է տեսել Ն. Գրիգորովի՝ Բեգում Սարով գյուղին նվիրված ուսումնասիրությունը¹, որի առաջին երկու հատվածներում անդրադառնալով բնակավայրի ընդհանուր բնութագրին, անվան ծագումնաբանությանը, աշխարհագրական դիրքին, բնակելի տների կառուցվածքին, եղանակին ու ռոտզման համակարգին, հիմնական զբաղմունքին (երկրագործություն, անասնապահություն)՝ հեղինակը հաջորդ բաժիններում առավել հանգամանորեն ներկայացնում է գյուղի բնակիչների կենսակերպը, սովորություններն ու կրոնական ծիսակատարությունները: Գրիգորովը ընդգծում է բնակիչների հյուրասիրությունը, առատաձեռնությունը, ինչպես նաև աղքատությունը՝ վերջինիս հիմնական պատճառ համարելով ծուլությունը, ընտանիքների առանձնացվածությունը, ոչ կազմակերպված լինելն ու կատարվող անիմաստ ծախսերը, հարևան բնակավայրերի թաթարների հետ շփումները: Ըստ նկարագրության՝ այդ շփումներն այնքան մեծ են, որ գյուղացիները կատարել են մեծ թվով փոխառություններ, մյուս կողմից լայն տարածում են ստացել թաթարական հագուստի ձևերը և որոշ սովորություններ: Սակայն բեգումսարովցիները նաև ջերմեռանդ կրոնասերներ են և հարազատորեն պահպանում են ազգային սովորությունները: Առանձնակի նկարագրվում է Համբարձման տոնը, որի ժամանակ երիտասարդ աղջիկները երգում էին վիճակի երգեր, պահում Վարդավառի պասը: Բնակիչները հաճախ էին այցելում եկեղեցի, մոմ վառում: Հեղինակի հաղորդման համաձայն՝ վատթար վիճակում է առողջապահությունը. չկան բուժաշխատողներ, և հիվանդությունների դեպքում գյուղացիները դիմում են տեղի հեքիմին ու գուշակին կամ ապավինում սուրբ գրքերին և սրբավայրերին: Հաղորդումից տեղեկանում ենք նաև, որ 1885 թվականի հոկտեմբերի 17-ին բացված Բեգում Սարովի գյուղական ուսումնարանում սովորում էր 35 տղա երեխա, որից 34-ը՝ հայ, մեկը՝ ռուս:

Հանդեսի նույն պրակում է լույս տեսել Ի.Դավիդբեկովի՝ Հաղորութ գյուղին նվիրված ուսումնասիրությունը², բաղկացած վեց մասից: Առաջին մասում ներկայացվում է գյուղի անվան ստուգաբանությունը՝ այն կապելով պարսկերեն *հա* (միջև), *դու* (երկու) և *րուր* (գետ) բառերի հետ (*երկու գետի*

¹ Григоров Н., *Село Саров, Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда, выпуск шестой, 1888, отдел I, с. 123-132*

² Давидбеков И., *Село Гадрут, Елисаветпольской губернии, Джебраильского уезда, выпуск шестой, 1888, отдел I, с. 153-192*

մեջ), ինչպես նաև բնակավայրի տեղագրությունը, տարածքի հնագիտական հուշարձանները (*Կռապաշտի հանգիստարան, Քոհնա հանգիստարան, Ղալին բանդ, Ծծախաչի դալա, Միպտակ խաչ, Վնեսա դալա, Աստղաբլուր, Օխտը դռնի, Մինա-Խորեն, Շաղախ*), սահմանները: Երկրորդ բաժնում հեղինակն անդրադառնում է գյուղի կառուցվածքին, աղբյուրներին (*Խոր աղբյուր, Շեն աղբյուր*), եղանակին, բուսական և կենդանական աշխարհին: Երրորդ մասում առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում է Հաղորթի և հարակից գյուղերի բնակչության թիվը (նաև աղյուսակներով), հողային բաժանումները, տուրքերը, ոռոգման համակարգը, բնակիչների զբաղմունքը (*այգեգործություն, երկրագործություն, բանջարաբուծություն, անասնապահություն, արհեստներ*)՝ առավել հանգամանորեն անդրադառնալով խաղողագործությանն ու գինեգործությանը, առևտրին ու մետաքսագործությանը, իսկ չորրորդ բաժնում տեղեկություններ են տրվում բնակավայրի ուսումնական հաստատությունների, կառավարական ու հասարակական կառույցների, դեռևս 1838 թվականին Վանք գյուղում հիմնադրված և 1847-ից Հաղորթում տեղակայված գինվորական շտաբի վերաբերյալ: Հինգերորդ բաժնում Դավիդբեկովը նկարագրում է բնակավայրի բնակելի կացարանը (*դարադամ*), կարևոր տեղեկություններ հաղորդում բնակիչների սննդակարգի ու ճաշատեսակների, հագուստի, լեզվի և հավատի մասին՝ նշելով, որ գրեթե յուրաքանչյուր անգրագետ գյուղացի տիրապետում է ռուսերենին, ինչը ռուսական գինվորական շտաբի հետ շփումների արդյունք է: Առավել ծավալուն է վեցերորդ բաժինը, որտեղ նկարագրվում են հարսանիքը, ծնունդը և կնունքը, մահը և թաղումը, ժողովրդական տոներն ու դրանց հետ կապված տարբեր ծիսակատարություններ:

Հանդեսի 1892 թվականի 13-րդ պրակում հրատարակվել է Գ.Իզրայելովի «*Село Касапет*» ուսումնասիրությունը¹՝ բաղկացած 6 բաժնից: Առաջին բաժնում հեղինակն անդրադարձել է գյուղի անվան ստուգաբանությանը, պատմությանը, տեղադրությանն ու արտաքին տեսքին, երկրորդ բաժնում՝ ոռոգման համակարգին ու եղանակին, երրորդ բաժնում՝ գյուղի և հարակից տարածքներում գտնվող հնագիտական հուշարձաններին (*Եղին աղբյուր, Ղարիբ խաչ, Բնը մաս, Տրվըրախաչ, Իրեք մանկունք, Քրդըքատեղ, Ջրմուկին դալա, Եղիշե Առաքյալի վանք, Կաթողիկոսարան*), չորրորդ

¹ Израелов Г., *Село Касапет, Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда*, выпуск XIII, 1892, от-дел I, с. 42-58

բաժնում՝ հանքային աղբյուրներին ու հանքավայրերին, հինգերորդ բաժնում՝ կուսապատգիների սովորություններին, սովորություններին ու նախապաշարմունքներին: Գյուղացիների բնավորության գծերից հեղինակն առանձնացնում է խստությունը, կոպտությունը, հյուրասեր լինելը՝ միաժամանակ շեշտելով հարևան թաթարների բացասական ազդեցությունը, որի արդյունքում տարածվել են գողությունը, վրեժխնդրությունը, թաթարական տարազը, թաթարերեն բառերի հաճախակի գործածությունը, աղջիկ փախցնելու սովորությոը են: Նշվում է նաև, որ համատարած իշխում են հին սովորություններն ու նախապաշարմունքները, հիվանդությունների դեպքում բնակիչները շարունակում են դիմել միայն հեքիմներին ու սրբավայրերին: Վեցերորդ բաժնում նկարագրվում է բնակիչների հիմնական զբաղմունքը (*անասնապահություն, հողագործություն, այգեգործություն, գինեգործություն*): Մեկ այլ նյութում¹ Իզրայելովը նկարագրել է Ելիզավետպոլի նահանգի Ջևանշիրի գավառում գտնվող *Բստի-սու* հանքային աղբյուրը՝ շեշտելով նրա բուժիչ նշանակությանը: Կարևոր նշանակություն ունի նաև նրա «*Домашнее воспитание армян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии*» ուսումնասիրությունը², որտեղ հեղինակն անդրադարձել է Ջևանշիրի գավառում երեխաների դաստիարակության խնդիրներին, երեխաների ու նրանց ծնողների փոխհարաբերություններին:

Ուշագրավ է Օ. Ջեյրանովի աշխատությունը³, որտեղ հեղինակն առանձին բաժիններով ներկայացնում է Հյուսիսային Արցախի Գետաշեն գյուղի պատմությունը, տեղադրությունը, բնակարանը, եղանակն ու տարածված հիվանդությունները, այգիները, բանջարանոցներն ու անտառները, կենդանական աշխարհն ու որսորդությունը, բնակչության կազմը և զբաղմունքը, պետական տուրքերն ու գյուղական ծախսերը, խաղողագործությունն ու գինեգործությունը, մեղվաբուծությունը, շերամապահությունը, յուղի ստացումը, օճառագործությունը, հագուստը և սննդակարգը, ժողովրդական խաղատեսակները (*Կրրպըտլախտե, Ջըզըլախտե, Փանդի, Չիլինգյի, Պոզի-պոզի, Վերլի, Հոթի, Չըխկըլդանե*), տեսարժան վայրերը, վանքերն ու սրբավայրերը (*Գոգ-գել, Չրադա ծոր, Նահատակ, Եղնասար, Ավագ Սուրբ նշան*

¹ Израелов Г., *Описание минерального источника Истису (теплый ключ), Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда*, выпуск седьмой, 1889, отдел II, с.84-85

² Израелов Г., *Домашнее воспитание армян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии*, выпуск седьмой, 1889, отдел II, с. 73-76

³ Джейранов О., *Селение Чайкенд, Елисаветпольского уезда, той же губернии*, выпуск двадцать пятый, 1898, отдел II, с. 59-100

նն), հավատալիքներն ու նախապաշարումները, տոները (*Մեծ պահք, Ծառագարդար, Վարդավառ, Նավասարդ, Սուրբ Սարգիս (Խաշի)*):

Նմանատիպ կառուցվածք ունի Գ. Օսիպովի՝ Քարին տակ գյուղին նվիրված ուսումնասիրությունը¹: Այստեղ անդրադարձ է կատարվում բնակավայրի հիմնադրմանը, եղանակին, տների կառուցվածքին, բնակիչների զբաղմունքին՝ հատկապես երկրագործությանն ու կրի արտադրությանը, սննդակարգին, տարազին, հավատքին, ընտանեկան կյանքին ու կրթությանը, հասարակական դատին ու պատժամիջոցներին, շրջակայքի քարանձավներին, ժողովրդական տոներին, ամուսնության և հարսանիքի հետ կապված ծիսակատարություններին, սովորություններին, հավատալիքներին ու նախապաշարմունքներին:

Արցախի վերաբերյալ ազգագրական կարևոր նյութեր են ընդգրկված նաև հանդեսում հրատարակված համահավաք ժողովածուներում: 11-րդ պրակում լույս տեսած «*Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья*» աշխատության մեջ² ներկայացվում են Շուշի քաղաքում (*գորգագործություն, կարպետագործություն, գուլպայագործություն, գլխարկագործություն, մումագործություն, կոշկակարություն, օձառագործություն, կաշեգործություն, մորթագործություն, թամբագործություն*), Ադդամի համայնքում (*աղյուսագործություն, օձառագործություն, դերձակություն, երկաթագործություն, գորգագործություն*), Տոդ գյուղում (*բրդագործություն*), Մոխրենես գյուղում (*փայտանյութի հայթայթում*), Կուսապատ գյուղում (*երկաթագործություն, ատաղձագործություն, բրուտագործություն, տակառագործություն, բամբակագործություն, բրդագործություն*), Հադրութ գյուղում (*մանածագործություն, արծաթագործություն, երկաթագործություն, տակառագործություն, քարագործություն, աղյուսագործություն, կրագործություն, բրուտագործություն*) 19-րդ դարի վերջերին տարածված արհեստները, որտեղ հեղինակները հաճախ հանգամանորեն անդրադարձել են արտադրության եղանակներին ու միջոցներին, հումքի հայթայթմանը, արտադրանքի իրացմանն ու գներին: Նույն պրակի երկրորդ բաժնում լույս տեսած «*Описание кавказского шелководства*» աշխատության մեջ ընդգրկված

¹ Осипов Г., *Селение Даш-Алты, Шушинского уезда, Елисаветпольской губернии*, выпуск двадцать пятый, 1898, отдел II, с.101-136

² *Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья*, выпуск одиннадцатый, 1891, отдел I, с. 1-79 (*Город Шуша*, Зедгенидзе Я., Захар-беков С., Тер-Егиязаров А.), с. 79- 87 (*Шушинский уезд: Аг-дамское общество*, Б. Ибрагимбеков), с. 87-88 (*Шушинский уезд: Селение Тут*, Погосов М.), с. 88-89 (*Шушинский уезд. Селение Мухрене*, Погосов М.), с. 105-113 (*Джеванширский уезд. Селение Касапет*, Израелов Г.), с. 113-116 (*Джебраильский уезд. Село Гадрут*, Давидбеков И.)

են նաև Ելիզավետպոլի նահանգի Ջևանշիրի, Շուշու և Ջերբայիլի գավառներում այդ ժամանակաշրջանի շերամապահության ու մետաքսագործության վիճակը ներկայացնող նկարագրությունները¹:

Հանդեսում է տպագրվել նաև Ե. Մելիք-Շահնազարովի՝ Շուշու գավառի Չանախչի գյուղի Կուսանաց անապատի ու հին գերեզմանոցի նկարագրությունը ներկայացնող նյութը²:

18-րդ պրակում է ընդգրկված Ա. Կալաշնի նյութը³, որտեղ նկարագրվում է Գետաշեն գյուղում տոնվող Վարդավառի տոնը, որին հետևում է հեղինակի գրառած՝ այդ տոնի ժամանակ երգվող 122 ջանգյուլում՝ հայերենով (որոշները՝ թաթարերենով)՝ ռուսերեն թարգմանությամբ:

Հայտնի է, որ դեռևս 19-րդ դարի վերջերին հայ իրականության մեջ բանահյուսական նյութերը հաճախ ներկայացվում էին ազգագրական ու ժողովրդագիտական այլ նյութերի հետ միասին: Նմանատիպ բազմաթիվ նմուշներ, հատկապես ավանդություններ են ներառված վերոհիշյալ ուսումնասիրություններում⁴:

Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության պատմության մեջ կարևոր նշանակություն ունեն 1885-1887թթ. Թիֆլիսում հրատարակված *«Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края»* հատորաշարում ընդգրկված նյութերը: 4-րդ հատորում հրատարակված աշխատության մեջ⁵ Ա. Դեկոնսկին հանգամանորեն անդրադառնում է Ելիզավետպոլի նահանգի Շուշիի ու Ջերբայիլի գավառների աշխարհագրական դիրքին ու սահմաններին, բնակչության թվին ու էթնիկ կազմին, հողային բավարարվածությանը, հանրային հողատարածքների մակերեսներին, ոռոգման միջոցներին, հողերի սեփականության ձևերին ու օգտագործման եղանակներին, վարելահողերին, արոտավայրերի տեսակներին և հասարակության վերաբերմունքին դրանց նկատմամբ, անտառա-

¹ *Описание кавказского шелководства*, выпуск одиннадцатый, 1891, отдел II, с.87-90 (Джеванширский уезд), с.90-95 (Шушинский уезд), с.96-111 (Джебраильский уезд)

² Мелик-Шахназаров Е., *Из древностей селения Ченахчи* (Елисаветпольской губернии, Шушинского уезда), выпуск девятнадцатый, 1894, отдел I, с.78-83

³ Калашев А., *Вардавар* (сел. Чайкенд, Елисаветпольской губернии), выпуск восемнадцатый, 1894, отдел второй, с.1-36

⁴ Давидбеков И., *Село Гадрут, Елисаветпольской губернии, Джебраильского уезда*, выпуск шестой, 1888, отдел I, с.156-158, Израелов Г., *Легенда и сказка*. (Из армянской словесности), выпуск седьмой, 1889, отдел II, с.86-89, Погосов М., *Тамерлан по рассказам джеванширских армян*, выпуск седьмой, отдел II, с.64-68, Мелик-Шахназаров Е., *Из древностей селения Ченахчи* (Елисаветпольской губернии, Шушинского уезда), выпуск девятнадцатый, 1894, отдел I, с.79, Осипов Г., *Селение Даш-Алты, Шушинского уезда, Елисаветпольской губернии*, выпуск двадцать пятый, 1898, отдел II, с.101, 128-136 նն

⁵ Деконский А., *Экономический быт государственных крестьян Шушинского и Джебраильского уездов Елисаветпольской губернии*, 1886, т. IV, с. 1-157

հատմանը և անտառային նյութերի թողարկմանը, գյուղացիների բարեկեցության աղբյուրներին, երկրագործությանը (ցանքաշրջանառություն, հացահատիկի տեսակներ, ցանքսի ժամանակ, հացահատիկի մաքրում, սերմերի քանակ), այգեգործությանը, մետաքսագործությանը, անասնաբուծությանը, խոզաբուծությանը, մյուս եկամուտներին և այլ հարցերի: Կարևոր նշանակություն ունեն նաև ուսումնասիրության վերջում տեղադրված տեղեկագրերը, որոնցում արտացոլված են տեղեկություններ հետազոտված գյուղերի, գյուղերում հողի քանակի և ըստ ծխերի ու շնչերի տեղաբաշխման չափի, հարկերի ու տուրքերի, ըստ ծխերի ու շնչերի հողի տասնորդականի համար նախատեսված հարկերի չափի մասին նմ:

6-րդ հատորում է ընդգրկված Ա. Խան-Ագովի ուսումնասիրությունը¹, որտեղ հեղինակն առանձին բաժիններով ներկայացնում է Ելիզավետպոլի նահանգի Ջևանշիրի գավառի աշխարհագրական դիրքն ու բնական հարստությունները, բնակչությունն՝ ըստ էթնիկ կազմի, սեռերի, հավատի, բնակավայրերի, գրագիտության նն, հողատարածքները՝ ըստ բաշխվածության, տեսակների, օգտագործման նպատակների, ռոտգման համակարգը, անտառները, ամառային ու ձմեռային արոտավայրերը, նրանցից գյուղական համայնքների օգտվելու կարգը, բնակչության եկամուտի աղբյուրներն ու զբաղմունքը (երկրագործություն, խաղողագործություն, շերամապահություն, անասնապահություն, արհեստներ), հարկերն ու հարկատեսակները նն: Ուսումնասիրությանը կցված են նաև նշված բնագավառների մասին հանգամանալից տեղեկություններ պարունակող ցանկեր:

Նմանատիպ կառուցվածք ունի Ն. Աբելովի՝ 7-րդ հատորում հրատարակված աշխատությունը²: Այստեղ հեղինակը Ելիզավետպոլի նահանգի շրջանակում անդրադառնում է նաև Ղարաբաղի որոշ բնակավայրերի:

Հայ ու մասնավորապես Արցախի ազգագրության պատմության մեջ աննախադեպ երևույթ էր 1896 թվականին նշանավոր ազգագրագետ Ե. Լալայանի՝ Շուշի քաղաքում հիմնադրած «Ազգագրական հանդեսը», որով էլ «հիմք դրվեց հետագա ժողովրդագիտական ուսումնասիրությունների համար»³: Կարճ ժամանակում հանդեսի շուրջն են համախմբվում անվանի

¹ Хан-Агов А., *Экономический быт государственных крестьян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии*, Тифлис, 1887, т. VI, ч. 2-ая, с. 335-435

² Абелов Н., *Экономический быт государственных крестьян Елисаветпольского уезда*, 1887, т. VII, с. 1-141

³ Խեմչյան Է., *Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները)*, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2007, էջ 343

մտավորականներ Մ. Աբեղյանը, Լեոն, Ստ. Մալխասյանը, Հր. Աճառյանը, Թ. Թորամանյանը, Ե. Շահագիզը, Խ. Սամվելյանը, Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, Վ. Փափագյանը, Գ. Լևոնյանը և շատ ուրիշներ, որոնք, նաև ակտիվ աշխատակցելով հանդեսին, տպագրում են ժողովրդագիտական մնայուն արժեքներ ներկայացնող իրենց ուսումնասիրություններն ու ժողովածուները: Հանդեսի խմբագրությունը շուտով տեղափոխվում է Թիֆլիս, որտեղ լույս են տեսնում երկրորդ և հաջորդ համարները: Ընդհանուր առմամբ 1896-1916 թթ. տպագրվում է հանդեսի 26 գիրք, որտեղ լավագույնս ներկայացվում են հայ և առանձին ազգագրական շրջանների ազգագրական, բանահյուսական, բարբառագիտական, հնագիտական և տարաբնույթ այլ ուսումնասիրություններ, ժողովածուներ, նյութեր:

«Ազգագրական հանդեսի» հիմնադրումն ու նրա առաջին գրքի լույսընծայումը Շուշիի Մահտեսի Հակոբյանի տպարանում առանձնակի կարևորություն ունեցավ Արցախի և մասնավորապես Շուշիի հոգևոր կյանքում, որը 19-րդ դարի վերջին իր նշանակությամբ համարվում էր Անդրկովկասի երրորդ քաղաքը¹, և որտեղ բուռն վերելք էին ապրում հասարակական կյանքը, մշակույթն ու կրթությունը: Պատահական չէ, որ հենց Շուշիում, իր շուրջը համախմբելով Արցախի մի խումբ մտավորականների, Ե. Լալայանը գավառի տարբեր բնակավայրերից կարճ ժամանակում հավաքում է ազգագրական հարուստ նյութ, որն էլ, խմբագրելով, լրացնելով և ամբողջացնելով Վարանդային վերաբերող՝ տարբեր լեզուներով հրատարակված և արխիվային ձեռագիր նյութերով ու պաշտոնական վիճակագրական տեղեկություններով կազմված մի շարք աղյուսակներով ու տախտակներով, «Վարանդա» ընդհանուր խորագրով հրատարակում է հանդեսի երկրորդ և երրորդ գրքերում²:

Բ գրքում տեղադրված ժողովածուի բաժինների մեծ մասի նյութերը հավաքել է Ե. Լալայանը: Որպես հեղինակներ են նշված նաև Լ. Աթաբեկյանը՝ «Ստատիստիկական տեղեկություններ (Շուշու ամբողջ գավառի մասին)», Ղ. Տեր-Ղազարյանը՝ «Տնտեսական դրություն», Վ. Յ.-ն՝ «Տղաբերք և կնունք», Բ. Ա.-ն՝ «Ընտանեկան կյանք», Յ. Տեր-Հովհաննիսյանը՝ «Հիվանդություն և բժշկություն»:

¹ *Нагорный Карабах (историческая справка)*, Ереван, 1988, с. 83

² Լալայան Ե., *Վարանդա. Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար*, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1897, Բ գիրք, էջ 5-244, *Վարանդա, նշանավոր տոներ*, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1898, Գ գիրք, էջ 338-349

Ժողովածուն սկսվում է «Մի երկու խոսք Վարանդայի պատմական անցյալի մասին» բաժնով¹, որտեղ տրվում է Վարանդա գավառի համառոտ պատմությունը, առանձին անդրադարձ է կատարվում Ամարաս վանքին:

«Վարանդայի տեղագրությունը»² բաժնում առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են գավառի սահմանները, լեռները, դաշտերը, գետերը, լճերը, աղբյուրները, քարայրերը (*Հունոտի կարան, Շմանեք, Ավանա կարան, Որվան կարան, Ծծքարի կարան*), կլիման, բուսական և կենդանական աշխարհը, հանքերը, Շուշի քաղաքը և նշանավոր գյուղերը (*Ավետարանոց, Շոշու գյուղ, Կյունի ճարտար, Սարուշեն, Վարազաբուն, Նոր Թաղլար*), նշանավոր վանքերը (*Ամարաս, Ս. Գրիգորիս, Կուսանաց անապատ, Ղևոնդյանց անապատ, Եղիշա կուսի անապատ, Բոի եղեց, Կարմիր եկեղեցի, Բողրխանի վանք, Մավասի վանք, Շոշկա վանք*), նշանավոր բերդերը (*Աղջկաբերդ, Ղալին խութ, Բրդահոնջին դալա*):

Շուշի քաղաքի և ամբողջ գավառի մասին վիճակագրական լուրջ տեղեկություններ են տրվում «Ստատիստիկական տեղեկություններ (Շուշու ամբողջ գավառի մասին)»³ բաժնում: Ուշագրավ են 1886 և 1895 թվականների բնակչության թիվն ու խտությունը, բնակչությունն ըստ ազգությունների և դավանությունների, ըստ բնակչության տեղի (քաղաքում և գավառում), ինչպես նաև բնակչության շարժը՝ ամուսնությունները, ծնունդները, մահացությունը, հայ բնակչության աճը ներկայացնող աղյուսակներն ու համապատասխան վերլուծությունները:

Ծավալուն և բովանդակալից է «Տնտեսական դրություն»⁴ բաժինը, որտեղ հանգամանորեն ներկայացվում է Վարանդայի բնակչության տնտեսական զբաղմունքը՝ երկրագործությունը, այգեգործությունը, անասնապահությունը, շերամապահությունը, մեղվաբուծությունը, ձկնորսությունը, որսորդությունը, արհեստները, գործարանային արդյունաբերությունը, առևտուրը՝ անհրաժեշտ աղյուսակներով:

Հաջորդ «Լուսավորություն» բաժնում⁵ Լալայանն անդրադառնում է դպրոցներին, գրադարաններին, պարբերական հրատարակություններին, թատրոնին, տպարաններին, ոճրագործությանը, փոստին՝ քննության արդյունքները ներկայացնելով տարբեր աղյուսակներով:

¹ Բ գիրք, էջ 5-8

² Նույնը, էջ 9-53

³ Նույնը, էջ 54-76

⁴ Նույնը, էջ 77-101

⁵ Նույնը, էջ 102-112

«Ընտանեկան բարք» խորագրի տակ առանձին բաժիններով՝ «Ամուսնություն և հարսանյաց սովորություններ»¹, «Տղաբերք և կնունք»², «Ընտանեկան կյանք»³, «Հիվանդություն և բժշկություն»⁴, «Մահ, թաղումն և մեռելոց»⁵, «Հոգու և հանդերձյալ կյանքի մասին»⁶, հանգամանորեն լուսաբանված են ընտանեկան բարքերն ու ծեսերը: Ամուսնությունը և հարսենական սովորությունները քննելիս հեղինակն առանձին ենթավերնագրերի տակ անդրադառնում է այնպիսի ծեսերի ու երևույթների, ինչպիսիք են՝ *օրորոցի նշանադրությունը, շալակի նշանադրությունը, ծաղկագարդի նշանադրությունը (բարգյահ), օջախի պսակը, թոնրի պսակը, առնանգմամբ ամուսնությունը, գնմամբ ամուսնությունը, լեվիրան, ծախսը, աղջիկ ուզելը, նշանդրեքը, խոնչա տանելը, հղե կտրելը, տըշտըմաղը, քավորը, հանդերձօրհները, սափրելու ծեսը, հարսնառ գնալը, փրթեթօրհները, պսակ գնալը, հարսի օժիտը, հարս տանելը, մեծարքը, մկրկոչեքը:*

Ընտանեկան կյանքը նկարագրելիս վերլուծության են ենթարկվում նահապետական ընտանիքի բարքերը, տրվում են ազգակցության աստիճանները, անդրադարձ է կատարվում նաև բարոյականությանը. նշվում են նահապետական բարքերի ու բարոյական ըմբռնումների անկման պատճառները, որոնցից են պանդխտությունը, երկրի դիրքը, գործարանները, գորքը և այլն:

«Հիվանդություն և բժշկություն» բաժինը ներկայացնում է գավառում տարածված մի շարք հիվանդություններ՝ *ականջի վշշոց, աչքացավ, անքնություն, արյունահոսություն, այտուռուց, ատամնացավ, այրված մարմին, բարակացավ, բերանհարենք, գլխացավ, լուծ, խավարսն, խոլերա, խլություն, կատաղած շան կծած, կողքի ծակոց, կտրված մաշկ, կապույտ վերք, հազ, հարբուխ, միզակապություն, մատնաշունչ, մագոլ, մոլոքոր, ոսկրաբեկ, ոտների քրտինք, գնդակի վերք, տաքություն, ցավ տված մկանուք, փայծաղի մեծանալը, փորացավ, փորկապություն, օձի թոյն, և դրանց բուժման ժողովրդական միջոցներն ու հիվանդությունների տարածման հիմնական պատճառները:*

¹ Նույնը, էջ 113-144

² Նույնը, էջ 144-150

³ Նույնը, էջ 151-172

⁴ Նույնը, էջ 173-178

⁵ Նույնը, էջ 178-184

⁶ Նույնը, էջ 185-186

Տրվում են նաև ծննդի և կնունքի, մահվան և թաղման հետ կապված ծեսերը, հոգու և հանդերձյալ կյանքի մասին ժողովրդի պատկերացումները:

Աշխատության մեջ ամենաընդարձակը «Հավատք» բաժինն է¹, որտեղ նշանավոր ազգագրագետն առանձին ենթաբաժիններով քննության է առնում լեռների, քարերի, կրակի, ջրի, ծառերի, կենդանիների, լուսավորների պաշտամունքի ձևերը, անդրադառնում նաև քաջքերին և սատանաներին, կախարդությանն ու սնոտիապաշտություններին:

Աշխատության երկրորդ մասի² հեղինակը նույնպես Ե. Լալայանն է, ով ուսումնասիրության համար, ինչպես նշում է, բացի իր հավաքած նյութերից, օգտագործել է Ալլահվերդյանի, Վարդապետյանի, Հովհաննիսյանի և ուրիշների՝ տարբեր գյուղերից հավաքած նյութերը³: «Նշանավոր տոներ» խորագիրը կրող այս բաժնում ամենայն մանրամասնությամբ քննության են առնված 19-րդ դարի վերջին Վարանդայում տարածված տոները՝ Նոր տարի, Ծնունդ և ջրօրհնեք, Սուրբ Սարգիս, Բարեկենդան, Տյառնընդառաջ, Մեծ պաս, Ծաղկազարդ, Չարչարանաց շաբաթ, Ջատիկ, Համբարձում, Լուսավորչի պաս, Վարդավառ, Նավասարդ, դրանց հետ կապված զանազան ծեսերը, կերակրատեսակները, խաղատեսակները և այլ հանգամանքներ:

Կարևոր նշանակություն ունեն աշխատության մեջ ընդգրկված լուսանկարները՝ «Շուշի», «Շուշեցի հայ կինն ու իր թոռը», «Շուշեցի այան ու հարսը», «Շուշեցի կինը փողոցում», «Մոլլան ազան տալիս», «Ձենքեր», «Շուշու ջրկիր», «Վարանդեցի հայ գեղջկուհի», «Վարանդեցի հայ կին», որոնք այդ ժամանակաշրջանի եզակի նմուշներից են, ինչպես նաև բանահյուսական նյութերը⁴:

Արցախի ժողովրդագիտությանն առնչվող նյութեր են տպագրվել նաև «Ազգագրական հանդեսի» այլ համարներում:

Դեռևս Շուշիում 1896 թվականին հրատարակված Ա գրքում է հրատարակվել Լ. Բաբայանի «Խոջալլուի գերեզմանները» հաղորդումը⁵՝ նվիրված Պետերբուրգի հնագիտական ընկերության անդամ, Շուշիի ռեալական դպրոցի գերմաներենի ուսուցիչ Է. Ռոսլերի՝ Ղարաբաղում, հատկապես Խոջալլու և Առաջաձոր գյուղերում 19-րդ դարի վերջերին կատարած հնա-

¹ Նույնը, էջ 187-244

² Գ գիրք, էջ 338-349

³ Նույնը, էջ 349

⁴ Մանրամասն տե՛ս Վարդանյան Ս., **Վարանդայի բանավոր մշակույթը Ե. Լալայանի և նրա թղթակից բանահավաքների գրառումներում**, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2015, N2, էջ 356-367

⁵ Լալայան Ե., **Միսիան. Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար**, 1896, Ա գիրք, էջ 37-40

գիտական պեղումներին: Հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ գերմանացի հնագետը պեղումների արդյունքում հայտնաբերել է շինությունների մնացորդներ, կուրգաններ, անոթներ, դրամներ, զենքեր, զարդարանքներ, գործիքներ, սափորներ, որոնց մի մասը պատված է գեղեցիկ զարդաքանդակներով, «որ ցույց են տալիս այդտեղի բնակիչների գեղարվեստական զարգացած ճաշակը»¹:

Մեկ այլ՝ Ջեբրայիլի գավառի Ղարաբուլաղ գյուղում կատարված պեղումների մասին հաղորդում է տպագրել Ե. Լալայանը²:

Հանդեսում են տպագրվել նաեւ Ե.Լալայանի՝ Արցախի հարեւան ազգագրական շրջաններին նվիրված ուսումնասիրությունները³:

Ուշագրավ է 17-րդ, 18-րդ և 19-րդ գրքերում լույս տեսած՝ Ա. Դադյանի «Վարանդայի բանավոր գրականությունից» ժողովածուն⁴, որտեղ ընդգրկված են հեղինակի՝ 1903 թ. և նրա եղբոր՝ նշանավոր ժողովրդագետ Խ. Դադյանի՝ 1885-1889թթ. Վարանդայի, մասամբ նաև Դիզակի և Խաչենի գյուղերից գրառած ժողովրդական վիճակի երգեր՝ ջանգյուղումներ:

Արցախի ազգագրության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են ընդգրկված հայ և օտարազգի մի շարք գործիչների՝ նախախորհրդային շրջանում Արցախում կատարած ճանապարհորդությունների արդյունքներն ամփոփող աշխատություններում ու ժողովածուներում⁵: Դրանցում հեղինակներն անդրադառնում են տարածաշրջանի և նրա տարբեր բնակավայրերի, սրբավայրերի, հնությունների, եկեղեցիների, վանքերի, լեռնե-

¹ Նույնը, էջ 39

² Լալայան Ե., *Միսիան. Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար*, 1897, Բ գիրք, էջ 307-308

³ Լալայան Ե., *Միսիան. Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար*, 1898, Գ գիրք, N1, էջ 105-207, *Ջանգեզուր. Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար*, 1898, Դ գիրք, N2, էջ 7-116, *Ջանգեզուրի գավառ. Գապան կամ Ղափան*, 1904, XII գիրք, էջ 175-202, *Գանձակի գավառ. Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար*, 1899, Ե գիրք, էջ 213-360, 1900, Զ գիրք, էջ 231-382, 1901, VII-VIII գիրք, էջ 255-270

⁴ Դադյան Ա., *Վարանդայի բանավոր գրականությունից*, «Ազգագրական հանդես», XVII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N1, էջ 37-48, XVIII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N2, էջ 25-32, XIX գիրք, Թիֆլիս, 1910, N1, էջ 85-89

⁵ Ջալալյանց Ս., *Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան*, մասն Ա, Տիֆլիս, 1842, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858, Թաղիադյան Ս., *Ճանապարհորդություն ի Հայս, Կալկաթա*, 1847, Գակտաուզեն Ա., *Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями*, Санкт-Петербург, 1857, часть I, 248с., часть II, 215с., (Верецагин В.), *Путешествие по Закавказью в 1864-1865 гг. Василия Верещагина*, «Всемирный путешественник», т.7, Санкт-Петербург, 1870, с.209-305, Բարխանյան Ա., *Ուխտավորի հիշատակարանը*, Շուշի, 1885, Բարխանյան Ա., *Իմ հիշատակարանը*, Շուշի, 1890, Հայկունի (Եղիշե (Հովակիմ) ավագ քահանա Գեղամյանց), *Ուղեգնացական ակնարկներ*, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1885թ. (հունիսի 16-ից դեկտեմբերի 5-ը լույս տեսած 46-95-րդ համարներում), Բաֆֆի, *Երկու ամիս Ադվանից և Մյունյաց աշխարհներում*, «Լումա», Թիֆլիս, 1896, Գիրք Ա., էջ 60-109, Գիրք Բ., էջ 193-228, Madame B. Chantre, *A travers Larménie Russe*, Paris, 1893, Сегаль И., *Елисаветпольская губерния, впечатление и воспоминание*, Тифлис, 1902 ևս

րի, գետերի, բուսատեսակների ևն նկարագրությանը, աշխարհագրական դիրքին, կլիմային, բնակչության թվին, էթնիկ կազմին, տնտեսական զբաղմունքին, սովորություններին, հավատալիքներին, հաղորդում պատմական, վիճակագրական, ազգագրական, բանահյուսական, վիճակագրական, կրթական կարևոր տեղեկություններ:

Այդ շարքում առանձնակի կարևորություն ունի Մ. Բարխուդարյանի «*Արցախ*» ժողովածուն¹, որտեղ առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով նկարագրվում են Արցախ նահանգի սահմանները, լեռները, դաշտերը, դաշտակները, հովիտները, գետերն ու գետակները, մեծ աղբյուրները, հանքային սառն ու տաք ջրերը, լճակները, անտառները, բուսական ու կենդանական աշխարհը, հանքերը, գավառները, նրանց կազմում գտնվող բնակավայրերը, պատմաճարտարապետական հուշարձանները՝ վանքերը, եկեղեցիները, մատուռները, ապարանքները, սրբավայրերը, քարայրերը, բերդերը, հին բնակատեղիները ևն: Առանձնակի անդրադարձ է կատարվում յուրաքանչյուր բնակավայրի աշխարհագրական դիրքին, բնակչության (արական և իգական) ու ծխերի թվին, կյանքի միջին տևողությանը, զբաղմունքին, հողատեսակներին, ստացվող բերքերին, եկեղեցիներում պահվող գրչագրերին ևն: Վերջում տրվում են ծանոթություններ, հատուկ անունների, ավերակ բնակատեղիների, բերդերի, վանքերի ու մատուռների, քարայրերի ցանկեր և առանձին գավառների ու քաղաքների բնակչության, ծնունդների, պսակների, ննջեցյալների, եկեղեցիների, քահանաների մասին տեղեկատվական ամփոփագիր:

Հիշատակության արժանի են «*Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества*» հանդեսի 18-րդ հատորում ընդգրկված՝ Ելիսավետպոլի նահանգի, այդ թվում՝ Ջեբրայիլի, Ջևանշիրի ու Շուշիի գավառներին վերաբերող երկու ուսումնասիրությունները², որոնցից առաջինում ներկայացվում են նշված գավառների տնտեսության վերաբերյալ 1894թ. վիճակագրական տվյալները, առանձին ենթաբաժիններով անդրադարձ է կատարվում երկրագործությանը, բանջարաբուծությանը, ծխախոտագործությանը, բամբակագործությանը, զինեգործությանը

¹ Բարխուդարյանց Մ., *Արցախ*, Բաքու, 1895

² *Краткая статистическая сведения о Елисаветпольской губернии за 1894 год*, книжка XVIII, Тифлис, 1896, с. 423-439, *Этнографические карты губерний и областей Закавказского края, составленная правителем дел Кавказского отдела Императорского русского географического общества Е. Кондратенко по своду статистических данных о населения Закавказья, извлеченных из посемейных списков 1886 года, изданному по распоряжению главноначальствующего Закавказским статистическим комитетом в 1893 г.*, книжка XVIII, Тифлис, 1896, Приложение, I, с. 1-46

նը, օղեգործությանը, անասնապահությանը, մետաքսագործությանը, հանքագործությանը, առևտրին, բնակչության կազմին ու շարժին են, իսկ երկրորդում առանձին աղյուսակներով ու սյունակներով տվյալներ են հաղորդվում այդ գավառների ու նրանց որոշ բնակավայրերի վերաբերյալ՝ ըստ զբաղեցրած տարածքների (քառակուսի վերստերով, դեպատիներով, միլերով, կիլոմետրերով), բնակավայրերի քանակի, բնակչության թվի (ըստ ընտանիքների, արական և իգական սեռերի, խտության, էթնիկ կազմի):

Կարևոր է Ս. Զավարյանի ուսումնասիրությունը¹: Այստեղ հեղինակը ներկայացնում է Բաքվում գործող Հայկական կուլտուրական միության ագրարային մասնաճյուղի առաջարկությամբ 1906թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Արցախում, մասնավորապես՝ Շուշիում, Խաչենում և Վարանդայում կատարած իր շրջագայությունների ժամանակ տեղի բնակավայրերից, պատկան մարմիններից, պարբերական մամուլից հավաքած տեղեկատվությունը՝ որոշակի դասակարգումներով ու վերլուծություններով: Առանձին բաժիններով համառոտակի բնութագրվում են Արցախի տեղագրական առանձնահատկությունները, բնական պայմանները, կրթության և մշակույթի վիճակը և առանձնահատկությունները, հողատիրության պայմանները, ցանքատարածությունների ու բերքատվության չափերը, գյուղացիների տնտեսական վիճակն ու գյուղի շերտավորումը, կողմնակի եկամուտները, արդյունաբերությունը, տարագնացությունը, վաշխառությունը, տնտեսական կյանքի այլ կողմերը: Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև նշված բնագավառների մասին տեղեկություններ պարունակող ցանկեր:

Հայ ազգագրության ուսումնասիրության պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի խորհրդային շրջանը, որի սկզբնավորումը ամենից առաջ կապվում է Ստեփան Լիսիցյանի անվան հետ: Նշանավոր գիտնականի ուշադրությունից անմասն չմնաց Արցախը, որի ազգագրական բազմակողմանի քննությունն է ներկայացված անհիմն պատճառներով տասնամյակներ շարունակ ձգձգվելուց հետո տպագրված² «*Լեռնային Ղարաբաղի հայերը*» հիմնարար աշխատության մեջ³:

¹ Заварян С., *Экономическая условия Карабаха и голод 1906-1907 гг.*, Санкт-Петербург, 1907

² *Այդ մասին մանրամասն տե՛ս* Варданян Л., *Степан Лисициан и истоки армянской этнографии*, Ереван, 2005, с. 287-292

³ Լիսիցյան Ս., *Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1981, էջ 9-84

Աշխատությունը սկսվում է «Հեղինակի կողմից»¹ նախաբանով, որտեղ Լիսիցյանը տեղեկություններ է հաղորդում ազգագրական ակնարկի ստեղծման հանգամանքների մասին: Ըստ այդ հաղորդման՝ հեղինակը 1924 թվականի ամռանը Անդրկովկասի ԿԳԿ-ին առնթեր Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիայի կազմակերպած գիտարշավի շրջանակներում ազգագրական նյութեր հավաքելու նպատակով մեկնում է Լեռնային Ղարաբաղ: Ստեփանակերտում մարզի ղեկավարության հետ մշակված երթուղիների համաձայն՝ նա ուսումնասիրություններ է կատարում Ասկերանի շրջանի Ավետարանոց, Դաշուշեն, Մարտունու շրջանի Թաղավարդ, Սոս, Գյունե Ճարտար, Գիշի, Ննգի, Հաղրուքի շրջանի Թաղլար, Տող, Հաղրութ, Ծամձոր, Ջրակուս, Մարտակերտի շրջանի Վանք, Վաղուհաս, Հաթերք, Մաղավուզ, Երից-Մանկունք, Մեծ Շեն, Կուսապատ, Մարտակերտ գյուղերում՝ «հավաքելով բազմակողմանի հարուստ նյութ»²: Այստեղ հեղինակը հիշատակում է նաև մինչ այդ Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության բնագավառում հրատարակված որոշ աշխատանքներ՝ նշելով, որ իր շրջագայության ժամանակ այդ նյութերը ստուգել, տարածապես ընդլայնել և զգալիորեն լրացրել է:

Առաջաբանին հետևում է «Աշխարհագրական ակնարկ» բաժինը³, որտեղ առանձին ենթաբաժիններով համառոտ, բայց բովանդակալից ներկայացվում են Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սահմանները, ռելիեֆը, գետերը, անտառները, բաժանումն ըստ շրջանների:

Բուն ուսումնասիրությունը բաղկացած է հինգ գլուխներից: Առաջին՝ «Բնակչությունը» գլխում⁴ հանգամանորեն քննության են առնվում էթնիկ կազմը և սոցիալական խմբավորումը: Լիսիցյանը հայտնում է, որ իր հետազոտության ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը կազմում էր շուրջ 130 հազար մարդ, որից 120 հազարը հայեր էին, 10 հազարը՝ ադրբեջանցիներ, որից միայն 5 հազարը՝ Շուշիում, սակայն չնայած դրան՝ որոշ հանգամանքներ՝ երկարատև հարևանությունը, դարավոր քաղաքական ենթակայությունը պարսկական շահերի գերագույն իշխանությանը, տնտեսական հարաբերությունները մահմեդական ցեղային ավագանու հետ, հիմք են հանդիսացել հայ բնակչության մեջ ադրբեջանափրանական ազդեցությանը, ինչը դրսևորվում էր տարբեր ձևերով՝ ադրբեջաներենի

¹ Նույնը, էջ 9-10

² Նույնը, էջ 9

³ Նույնը, էջ 11-15

⁴ Նույնը, էջ 16-26

իմացություն, արևելյան երաժշտության յուրացում, երեխաներին մահմեդական անուններ տալու և այլն:

Այս գլխում առավել խորությամբ են նկարագրվում սոցիալական խմբավորումները, հատկապես ռուսական գերիշխանության ժամանակաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղում դասային հարաբերությունների արմատական փոփոխությունները, որի արդյունքում պարսկական հասարակական դասային խմբավորումները, տնտեսական և քաղաքական նոր պայմաններում քայքայվելով, իրենց տեղը զիջեցին նոր ձևերին: Դասային քայքայումից անմասն չմնաց նաև հոգևորականությունը: Նոր պայմաններում գյուղական համայքների սահմանները ընդարձակվեցին վանքապատկան հողերի հաշվին, արդյունքում հոգևորականության եկամուտները նվազեցին, սահմանափակվեցին բարեպաշտական նվիրատվությունները, ինչն էլ հանգեցրեց բազմաթիվ միաբանությունների վերացմանը: Հոգևորականների հեղինակությունը ավելի մեծ անկում ունեցավ խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո. դրան զուգընթաց գյուղից հեռանում էին մեծ թվով արհեստավորներ՝ վաստակ փնտրելով Շուշի, Գյանջա, Նուխի, Շամխոր, Գրոզնի, Թիֆլիս և այլ քաղաքներում: Արդյունքում՝ հին սոցիալական խմբավորումների քայքայմանը զուգահեռ, ձևավորվում են մանր և խոշոր առևտրականների, ձեռնարկատերերի, գնորդների խավերը, զարկ է տրվում օղեթորմանն ու շերամապահությանը, հիմնվում են մետաքսագործական ֆաբրիկաներ:

Հեղինակը անդրադառնում է նաև ուսումնական հաստատությունների վիճակին՝ նշելով, որ քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին դրանց թիվը Լեռնային Ղարաբաղում չէր հասնում 50-ի, որից միայն Շուշիում գործող թեմական դպրոցն ու ռեալական ուսումնարանն էին միջնակարգ, որոնց, ինչպես նաև այլ նմանատիպ և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների շրջանավարտները, հայրենիքում աշխատանք չգտնելով, բնակություն էին հաստատում Անդրկովկասի, Անդրկասպիայի և Ռուսաստանի այլ մասերի տարբեր քաղաքներում՝ ներգրավվելով տեղի արդյունաբերական և մշակութային կյանքում:

Նշված գլխի «Հայերն ու հարևանները» բաժնում¹ ներկայացվում է հայերի և ադրբեջանցիների (որոնք մինչև հեղափոխությունը պաշտոնապես կոչվում էին թաթարներ) հարաբերությունները, որոնք ռուսական տիրա-

¹ Նույնը, էջ 24-26

պետության շրջանում էլ ավելի լարվեցին՝ հանգեցնելով արյունալի ընդհարումների: Հիշատակվում են Շուշու 1905 և 1920 թվականների, Շուշուց քիչ ներքև գտնվող հայկական Քայրալիքենո գյուղի 1919 թ. կոտորածները:

Աշխատության երկրորդ գլուխում՝ «Քաղաքը և գյուղը»¹, հեղինակը տալիս է կարևոր տեղեկություններ Շուշի և Ստեփանակերտ քաղաքների, գյուղերի, տների, ագարակների, արցախցիների արտաքինի ու հագուստի մասին:

Հեղինակը Շուշին ներկայացնում է որպես տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող կենտրոն, որտեղ զարգացած էին արհեստները, առևտուրը, արդյունաբերությունը, մշակույթը, տպագրական գործը, ուսումը: Այն նաև նշանավոր ամառանոց էր, հատկապես՝ այլ վայրերում ապրող շուշեցիների համար: Քաղաքը բաղկացած էր չորս հիմնական թաղերից՝ Ագուլեցոց, Ղազանչեցոց, Թավրիզեցոց և Մեղրեցոց, որոնց բնակիչները հիմնականում այստեղ են տեղափոխվել համապատասխան վայրերից: Դրանցից յուրաքանչյուրը հայրենակցական սկզբունքով համախմբված էր իր եկեղեցու շուրջն ու մինչև ռուսական քաղաքային կարգի հաստատումը կառավարվում էր իր թաղային կազմակերպությամբ: Շուշիի բնակչությունը 1823 թ. յոթ հազարից 1914 թ. հասել էր 25 հազարի, և *«այն Անդրկովկասյան Հայաստանում բացարձակապես գյուղատնտեսական զբաղմունքներից կտրված գոտի քաղաքային տիպի միակ բնակավայրն էր»*²:

Սակայն, ինչպես նշում է Լիսիցյանը, Շուշու հրդեհից հետո նոր կենցաղի առաջացման համար քաղաքային տարրի նշանակությունը խիստ նվազում է: Վարչական կենտրոնը տեղափոխվում է Ստեփանակերտ, որը 1927թ. ուներ շուրջ երեք հազար բնակիչ, երևան են գալիս առևտրաարդյունաբերական նոր կենտրոններ, ինչպիսիք են՝ Մարտակերտը և Հոնաշենը, Լեռնային Ղարաբաղին սահմանակից Ադդամ և Կորյազիտ գյուղերը: Այստեղ տեղեկություններ են տրվում նաև արտագնացության մասին, նշվում է, որ մեծ թվով գյուղացիներ գյուղատնտեսական անբարենպաստ պայմանների (հատկապես Դիզակում և Վարանդայում) պատճառով արտագնա աշխատանքի էին մեկնում Դաշտային Ղարաբաղ և Մուղանի տափաստան (հերկի և բերքահավաքի ժամանակ), բայց հատկապես՝ Բաքու, Գրոզնի և այլ քաղաքներ, որտեղ աշխատանքի էին տեղավորվում գործարաններում, ֆաբրիկաներում, խանութներում, շինարարությունում և պե-

¹ Նույնը, էջ 27-37

² Նույնը, էջ 29

տական ու մասնավոր այլ ծառայություններում: Արտագնաց գյուղացիները վերադառնալով քաղաքային տարբեր սովորություններ էին տարածում գյուղերում, ինչի ազդեցությամբ աստիճանաբար փոփոխվում է գյուղի պատկերը, հատկապես՝ հագուստը և կահկարասին:

Լեոնային Ղարաբաղում, ըստ Լիսիցյանի նկարագրության, գյուղերը տեղաբաշխված էին հովիտների ու կիրճերի բարձրաբերձ լանջերին, ուղղաձիգ ժայռերի (*քերծ*) մոտ, ինչի գլխավոր պատճառներն են պաշտպանական նպատակահարմարությունները և աղբյուրների մերձավորությունը: Տները ցրված էին անկանոն զանգվածներով, չունեին որևէ հստակ հատակագիծ, բայց կրում էին հին ազգատոհմային խմբավորումների հետքերը, չնայած նոր ընտանիքներն արդեն տուն կառուցելու համար ազատ հողամասեր էին ընտրում ազատտոհմային թաղամասերից հեռու՝ գյուղի ծայրամասում՝ այնքան էլ հաշվի չառնելով ազգակցական կապերը: Որպես ամենուր հանդես եկող հնաձև տուն՝ նկարագրվում է *դարադամը (սև տուն)*, որն իր տեղը հետզհետե զիջում էր նոր, հաճախ երկհարկանի, թիթեղածածկ կամ կղմինդրածածկ տանիքներով և պատշգամբավոր տներին, որոնց ստորին հարկը ծառայում էր տնտեսական նպատակների, իսկ վերինը՝ բնակելի, թեև ամռանը բնակիչները գերադասում էին բնակվել ստորին հարկում, որտեղ ավելի զով էր: Մարագները, գոմերը և այլ կառույցներ շինվում էին տներից քիչ հեռու՝ ծածկվելով ծղոտով կամ եղեգով: Հաճախ գյուղացիները իրենց ժամանակի մեծ մասն անց էին կացնում տնից հեռու՝ դաշտերին կից սարքված կալերում կառուցված ժամանակավոր բնակատեղերում, որոնք ժամանակի ընթացքում վեր են ածվում մշտական բնակավայրերի: Ըստ հեղինակի՝ նման ագարակներ են առաջացել Գյունե Ճարտար, Սոս, Թաղավարդ հին գյուղերի մոտ: Դրանցից շատերը դեռևս չունեին հատուկ անուններ և պարզապես կոչվում էին *կալեր*: Ագարակներ էին ստեղծվում նաև գյուղերից հեռու այն վայրերում, որտեղ գյուղացիները, գոմեր կառուցելով, ձմռանը պահում էին անասունները: Արդյունքում այդ ագարակները վեր էին ածվում առանձին գյուղերի: Լիսիցյանը նշում է, որ այդպես Վաղուհաս գյուղից առանձնացել է Հարությունագոմեր, Առաջածորից՝ Պողոսագոմեր և Վըրսըկյումեր, Կուսապատից՝ Դամրլու, Հորաթաղ և Մարտակերտ, Կալադարասուց՝ Նոր Կալադարասի, Խրիսան, Կորագերք, Կանաչ թալա, Չոբան-Գոնե գյուղերը, իսկ Ավետարանոց գյուղից Ալամանց կյումեր, Մըրգումանց կյումեր, Պլկանանց կյումեր և Հասանանց կյումեր գյուղերի անջատման պատճառն այն էր, որ մեկիքները

այդտեղ գտնվող գոմերում վերաբնակեցրել էին առավել բազմանդամ ընտանիքներին¹:

«*Տան կահավորումը*» խորագրի տակ ներկայացվում է տան կահավորումը, ամանեղենը, ուտեստը: Լիսիցյանը նշում է, որ 20-րդ դարի քսանական թվականներին դարադամ են թափանցել ճենապակե ափսեներն ու արծաթագոծ գավաթները, դանակները, պատառաքաղները, վիեննական ճկաթոռը, իսկ նոր տներում հին կահավորումից ոչինչ չի մնացել: Այդտեղ սենյակները տաքացնում էին բուխարիկներով կամ թիթեղե վառարաններով, մուտք էր գործել քաղաքային կահույքը: Նկարագրության համաձայն՝ կահավորման ամենագնահատելի մասը կրկին կազմում էին գորգերն ու անկողինը, խոհանոցային ամանեղենը մեծ մասամբ պղնձից էր, գերակշռում էին Անդրկովկասի հայ բնակչության մեջ լայնորեն տարածված կոնաձև կաթսաները, երկար բռնակով խոր թավաները, ծանր քամիչները: Ուտեստից հիշատակվում են բանջարեղենը, փլավը, ձվածեղը, կոլտլակը, քյուվթան, տոլման, քաղցրավենիքից՝ կաթնահունցը, գաթան, բարակ քաղցր բլիթները, հացի տեսակներից՝ պոռոզը, որը, շնորհիվ փայտի առատության, թխվում էր երկու-երեք օրը մեկ անգամ և այլն: Հայտնվում է նաև, որ բանջարեղենից կարտոֆիլը համեմատաբար նոր էր տարածվել, սմբուկ չէր հանդիպում, թռչուններից շատ էին հավերը, իսկ սագեր ու բադեր իսպառ չկային, կովերի փոխարեն շատերը գերադասում էին այծ պահել, որի պատճառով ամենուր զգացվում էր պանրի, կարագի, մածնի, մսի պակասը:

Հաջորդ՝ «*Արտաքինն ու հագուստը*», բաժնում² նշանավոր ազգագրագետը անդրադառնում է դարաբաղի հայերի արտաքին տեսքին, սանրվածքին և հագուստի նկարագրությանը: Համեմատելով այլ վայրերի հայերի հետ՝ նշվում են արցախցիների արտաքինի առանձնահատկությունները՝ բարձր հասակը, ավելի սպիտակ մաշկը, բաց գույնի մազերը, ուղիղ կեցվածքը, դուրս ցցված փորի գրեթե բացակայությունը, թեթև ու արագ քայլվածքը, արագ խոսելաձևը և այլն: Հաղորդվում է, որ տնայնագործության մեջ որպես հիմնական հումք գործածվում էր բուրդը, աստիճանաբար տարածվում էր բամբակը, իսկ մետաքսը լայն գործածություն չունեի, քանի որ տեղի ջուլիակային տեխնիկան մետաքսե նուրբ գործվածքներ ստանալու հնարավորություն չէր տալիս: Տղամարդկանց հագուստից հիշատակվում է

¹ Նույնը, էջ 34

² Նույնը, էջ 35-37

արխալուղը, չուխան, կուլբան (գուլպա) ոչխարի մորթուց կարված լայն կոնաձև փափախը, քուլքը, յափնջին (այծենակաձ), տրեխը, քոշը (երեսը բաց կրնկավոր կիսակոշիկ), կանացի հագուստից՝ երկար ներքնաշապիկը, խոնջանը, երեք քղանցք ունեցող արխալուղը, մետաքսե լայն գոտին, քուլքը, որոնք սակայն հետգհետե իրենց տեղը զիջում էին քաղաքներից մուտք գործած նոր ձևերին:

Ընտանեկան ու հասարակական հարաբերություններին, բարքերին ու ծեսերին է նվիրված աշխատության երրորդ՝ *«Ընտանիքը»* գլուխը¹, որի առաջին՝ *«Բաժանք»* բաժնում տրվում են ընտանիքի հոր մահից հետո, նույնիսկ նրա կենդանության օրոք ունեցվածքի բաժանման ձևերը, ընտանիքի անդամների փոխհարաբերությունները, դրանցից յուրաքանչյուրի տեղն ու դիրքը ընտանիքում: Բաժանքի ժամանակ սկզբում առանձնացվում էր չամուսնացած եղբայրների ու քույրերի բաժինը: Քույրերը ստանում էին այն, ինչ հասնում էր օժիտով՝ սպիտակեղեն, հագուստեղեն, անկողին՝ *խարջ*, իսկ եղբայրները՝ հիմնականում անկողնային սպիտակեղեն՝ *ազապ հախք*, և այն, ինչ նախատեսվում էր նրանց հարսանիքի ծախսերի համար: Այրի մայրը, ով ամուսնու մահից հետո հաճախ մնում էր ավագ, երբեմն էլ՝ կրտսեր որդու մոտ, նույնպես ստանում էր որոշակի գումար, մնացած ունեցվածքը բաժանվում էր ամուսնացած եղբայրների միջև, իսկ եթե հայրը ողջ էր, նրա բաժինը չէր գերազանցում որդիների բաժինը: Տունը բաշխվում էր կա՛մ վիճակ գցելով, կա՛մ փոխադարձ համաձայնությամբ:

Ըստ հաղորդման՝ նախահեղափոխական Արցախում *«նույնիսկ բաժանված անհատական ընտանիքում ներքին փոխհարաբերությունները որոշվում էին հոր և մոր հնավանդ հեղինակությամբ, կրտսեր անդամների անձի լրիվ ճնշմամբ, ինչպես նաև կնոջ ստորադրյալ վիճակով»*²: Ընտանիքի գլուխ էր կանգնած հայրը, ով բաշխում էր աշխատանքը՝ միաժամանակ ընտանիքի լիազոր ներկայացուցիչը հանդիսանալով հավաքություններում, ժողովներում, հարսանիքներում, թաղման և այլ միջոցառումների դեպքում: Նրան ենթարկվում էին բոլորը, և միայն հոր ծերության ու տնտեսությունը վարելու անկարողության դեպքում իշխանությունը փոխանցվում էր որդուն: Սակայն տան լիիրավ իշխանությունը պատկանում էր մորը, ով *«առանց վերահսկողության տնօրինում էր բոլոր պաշարները, կանանց մեջ բաշխում էր տնային բազմաթիվ աշխատանքները, հետևում ա-*

¹ Նույնը, էջ 38-52

² Նույնը, էջ 39

մեն մի անդամի վարք ու բարքին»¹: Հեղինակը շեշտում է այն համերաշխությունը, որ տիրում էր արցախյան ավանդական ընտանիքում և ընդհանրապես գերդաստանում, չնայած լինում էին նաև երիտասարդների ըմբոստության դեպքեր: Առավել ստորացված էր կնոջ վիճակը, ով սկեսրայրի և քավորի հետ չէր խոսում մինչև մահ, սկեսրոջ հետ՝ մինչև առաջին երեխայի ծնվելը, տեգրոջ հետ՝ տասը տարի և ընդհանրապես զրկված էր բազում ազատություններից ու դատապարտված լռության: Լիսիցյանը անդրադառնում է նաև հեղափոխությունից հետո նոր կարգերի հաստատման արդյունքում առաջացած ընտանեկան հարաբերությունների փոփոխություններին՝ նշելով, որ ընտանեկան տարաձայնությունները ավելի հաճախակի էին դառնում հատկապես վաղ ամուսնությունների արգելումից հետո: Փոխվում են նաև ընտանիքի ավագ և կրտսեր անդամների փոխհարաբերությունները. երիտասարդներն ավելի ու ավելի ակտիվորեն են միջամտում ընտանեկան և այլ հարցերի լուծմանը: Դրան զուգընթաց՝ ավելի հաճախակի են դառնում ամուսնական հավատարմության խախտման դեպքերն ու կողմնակի սիրային կապերը, որի հիմնական պատճառներից նշվում են արտագնաց ամուսինների բացակայությունները, ամուսնու երկարատև զինվորական ծառայությունը, բռնի ամուսնությունը, մետաքսամանման գործարաններում տղամարդկանց ու կանանց համատեղ աշխատանքը և այլն:

«Հարևանները» խորագրի տակ վեր են հանվում գյուղական նույն համայնքի մեջ ընդգրկված ընտանիքների և հատկապես հարևանների փոխհարաբերությունները: Որպես փոխօգնության կարևոր ձևեր նկարագրվում են *հրաքաշը* և *միջին*²:

Բարոյական պարտք էր համարվում նաև աղքատներին օգնելը:

«Հարսանիք» բաժնում մեծ ազգագրագետը հանգամանալից նկարագրում է ընտանիքի ստեղծման այդ կարևոր երևույթի ամբողջական գործընթացը: Համառոտակի անդրադառնալով հարսնախոսությանը՝ նա նշում է, որ հարսանիքի օրը և նյութական պայմանները պարզելու նպատակով աղջկա հոր տանը նշանդեք էր նշանակվում՝ երկու կողմերի ամենամոտ ազգականների մասնակցությամբ ու գյուղի տանտիրոջ, հոգևորականի, քավորի ներկայությամբ, որը կոչվում էր *հրդէ կըտրիլ*: Որոշվում էին փեսայի ընտանիքի կողմից հարսնացուի ընտանիքին տրվելիք նվերները և

¹ Նույնը, էջ 39

² Նույնը, էջ 43-44

հարսանիքի ծախքերը հոգալու համար նախատեսված մթերքները, ինչպես նաև հարսնացուի օժիտի պարունակությունը, որի մեջ մտնում էին հագուստեղենը, անկողնու, խոհանոցային պարագաներ, գորգեր, սնդուկ, մափրաշ (գորգագործ պարկ անկողնու համար): Բուն հարսանիքը տեղի էր ունենում աշնանը կամ ձմռանը՝ դաշտային աշխատանքներն ավարտելուց հետո, հատկապես Բարեկենդանին, և սովորաբար տևում էր երեք, երբեմն՝ յոթ օր: Այնուհետև նկարագրվում են հարսանիքի նախապատրաստական աշխատանքներն ու ծեսերը, հյուրերին հրավիրելու ձևերը: Հատուկ հանդիսավորությամբ էին հրավիրում քավորին՝ մատուցելով նվերներ: Երեկոյան փեսայի տանը գուռնայի նվագի տակ սկսվում էր հարսանեական սկզբնական խնջույքը՝ օդու և գինու առատ գինարբուքով, որը ղեկավարում էր հարսանիքի տնօրենը՝ *թոյրաշին* կամ *թամադան*, ով սովորաբար լինում էր փեսացուի փեսան կամ հորեղբոր տղան: Դրան հետևում էին փեսայի ու նրա ընկերների՝ *մակարների* սափրման ու փեսայի հագուստի օժման արարողությունները, որից հետո մակարների խումբը՝ ղեկավարի՝ *մակարբաշու* գլխավորությամբ, դաշույներով, թրերով կամ հրազենով զինված, փեսայի և մյուս հարսանիքավորների հետ գնում էին հարսի տուն: Հարսնացուի հայրական տանը, ըստ հաղորդման, խնջույքը շարունակվում էր մինչև առավոտ կամ ուշ գիշեր: Առավոտյան քահանայի կողմից տեղի էր ունենում հարսի պսակազգեստի օժումը՝ *քըթթօրհնէքը*, որից հետո նրան հագցնելով՝ գնում էին եկեղեցի: Պսակադրությունը կատարվում էր եկեղեցում, իսկ եթե գյուղում եկեղեցի չկար՝ թոնրի մոտ: Եկեղեցուց հարսանեական թափորը շարժվում էր դեպի սուրբ օջախները, որտեղ մոմ վառելով, խունկ ծխելով և սրբությունները համբուրելով՝ վերադառնում էին հարսի ծնողների տուն՝ ճանապարհին հյուրասիրվելով երիտասարդ զույգի բարեկամների կողմից: Հարսի հայրական տանը մասնակցելով կազմակերպված խնջույքին՝ խումբը վերջապես ուղևորվում էր փեսայի տուն, որտեղ առատ խնջույքը շարունակվում էր մինչև ուշ գիշեր, իսկ հաջորդ օրը տեղի էր ունենում մեծարման հանդեսը, որը կոչվում էր *մեծարք*, որին էլ հաջորդում էր *կանչը*¹: Վերջապես տերտերը քավորի ներկայությամբ փեսայի ու հարսի վրայից հանում էր եկեղեցում նրանց վրա կապած նաբոտը՝ *կընընչկնրմուրը*, և նրանք իրավունք էին ստանում՝ ամուսնական մահիճ մտնելու: Ամուսնական գիշերը հարսին և փեսային թողնում էին

¹ Նույնը, էջ 49

մենակ: Հաջորդ օրը առավոտյան ընտանիքի կանայք և քավորը, ստուգելով հարսի անարատությունը, դրա ապացույցը հանդիսացող ամուսնական սավանը շնորհավորանքներով ուղարկում էին հարսի ծնողներին, իսկ հարսի մայրը մեկ շաբաթ անց գալիս էր դստերը լողացնելու՝ *կըլիւրլիւր*:

Հարսանեկան այս ամբողջ գործընթացը ներկայացնելիս Լիսիցյանը անդրադառնում է դրանում ընդգրկված մի շարք ծեսերի և մանրամասների: Նշվում է նաև, որ քառասուն օր երիտասարդ զույգը անմաքուր էր համարվում, կինը գրեթե տնից դուրս չէր գալիս, իսկ ամուսինն իրավունք չուներ հարսանիք գնալու, ծննդկանի տուն մտնելու, նույնիսկ կտուրով անցնելու, գոմ մտնելու: Այս շրջանը կոչվում էր *քրռասունք*:

Առանձին բաժիններ են կազմում ծննդյան և կնունքի, թաղման և հոգեհացի նկարագրությունները: Հեղինակը դարաբաղցի հայուհու ամենամեծ դժբախտությունը համարում է անպտուղ լինելը, որի վերաբերյալ կասկածներ առաջանալուն պես հարսը ապավինում էր հեքիմներին, կախարդներին, վհուկներին, աղոթքներին ու ուխտատեղիներին: Երկունքի ցավերը սկսվելու դեպքում տղամարդկանց տնից դուրս էին հանում, իսկ տատմոր հետ մնում էին պառավներն ու մերձավոր ազգականուհիները, ովքեր, հավատալով, որ ծննդի ժամանակ ծննդկանի շուրջ բոլորը չար ոգիներ՝ *քաշկեր* են բնակվում, տարբեր ծեսերով ձգտում էին վնասազերծել դրանց, հատկապես, երբ ծնունդը ձգձգվում էր: Երեխայի ծնվելու մասին անմիջապես տեղեկացնում էին բարեկամներին ու մերձավորներին, առաջին հերթին՝ քավորին, որոնք իրենց ուրախությունն արտահայտում էին՝ տարբեր ուտեստներ ուղարկելով: Հատկապես մեծ ուրախություն էր, երբ արու գավակ էր ծնվում, որի դեպքում *«տատները աչքալուսանքով (մըշտըլըղ) հոր մոտ էր գնում ու կատակով գդակը նրա գլխից խլելով՝ գետնով էր տալիս և նվեր (դրամ, թաշկինակ, թել և այլն) պահանջում»*¹:

Ծննդաբերությունից հետո կինն համարվում էր չարքերով համակված և մինչև երեխայի կնունքը իրավունք չուներ ընդհանուր սպասքից օգտվելու, կար ու ձև անելու, նույնիսկ երեխային կպչելու, որին այդ ընթացքում լողացնում էր տատները կամ տան պառավներից մեկը:

Կնունքը սովորաբար կատարվում էր եկեղեցում, երբեմն՝ տանը՝ թոնրի շուրջը, ծննդից մեկ շաբաթ անց: Տերտերը երեխային անուն էր տալիս, որը

¹ Նույնը, էջ 50

լինում էր կա՛մ ծնողների ընտրությամբ, կա՛մ ըստ օրացույցի այդ օրը ծնված սրբի անուն, կա՛մ էլ որևէ հերոսի ու անվանի գործչի անուն՝:

Թաղման ու հոգեհացի արարողությունները նույնպես ուղեկցվում էին զանազան ծեսերով: Նկարագրվում է, որ մահվանից անմիջապես հետո հավաքվում էին բարեկամներն ու ազգականները, տերտերը օրհնում էր պատանն ու հանգուցյալին լողացնելու ջուրը: Հանգուցյալին լողացնելուց հետո ձեռքերը կրծքին խաչելով՝ փաթաթում էին կարպետի մեջ և, հյուսած պատգարակի՝ *նսժի* վրա, իսկ նոր ժամանակներում դագաղի մեջ դնելով, տեղափոխում եկեղեցի: Հուղարկավորությունից առաջ բարեկամուհիները, հարևանուհիներն ու հատուկ հրավիրված եղերամայրերը նստում էին դիակի շուրջը և սկսում ողբը՝ թվարկելով հանգուցյալի արժանիքները, նրա վերաբերմունքն ընտանիքի անդամների և հարևանների հանդեպ, տարբեր դեպքեր ու խոսքեր հիշելով նրա կյանքից: Ննջեցյալին գերեզմանոց էին ուղեկցում միայն տղամարդիկ և գերեզման իջեցնում պատանած կամ դագաղի մեջ դրած: Մերձավոր բարեկամներից որևէ մեկն առաջինն էր, նախօրոք տերտերին խաչով օրհնել տալով, մի բուռ հող նետում փոսը, որից հետո մնացածները նույնն էին անում: Դրանից հետո տան ավագի հրավերով բոլորը մասնակցում էին կազմակերպված հոգեհացին՝ *ժըմահաց*, որտեղ ճաշակելով ոչխարի կամ տավարի մսով եփած *կընրկընտ* (ցորենի ձավար) և գինի ու օղի՝ հանգուցյալի մասին տարբեր հիշողություններ էին պատմում, իսկ հաջորդ օրը հանգուցյալի գերեզմանին այցելում էին կանայք: Համառոտ նկարագրվում են նաև հանգուցյալի մահվան յոթերորդ օրը (*օխնը*) և տարին լրանալու կապակցությամբ կատարվող արարողություններն ու ծեսերը:

Ուսումնասիրության «Հավատալիքները» գլխի առաջաբանում² նշանավոր ազգագրագետը անդրադառնում է դարաբաղցի հայի հավատալիքների բարդ համակցության ծագումնաբանությանը՝ փորձելով դրանց մի մասը կապել հեթանոսական, զրադաշտական, ինչպես նաև արևելքում և արևմուտքում տարածված մինչմագդեզական հավատալիքների հետ, միաժամանակ նշելով, որ «*առկա նյութերն առայժմ այնքան թերի են, որ համեմատական ազգագրության շատ հարցեր տակավին կարելի է միայն նշել, բայց ոչ ամենևին վերջնական լուծում տալ*»³:

¹ Նույն տեղը

² Նույնը, էջ 53-55

³ Նույնը, էջ 55

«Ուխտավայրերը» բաժնում¹ առանձին խորագրերի տակ ներկայացվում են սրբացված լեռնագագաթները, պուրակները, աղբյուրները, նահատակները, օջախները և կենդանիների պաշտամունքը:

Յուրահատուկ պաշտամունքի առարկաներ են *նահատակները*, որտեղ սովորաբար հանուն հավատի կամ կռվի ժամանակ առանց հաղորդության զոհվել կամ էլ կայծակից խոցվել են առանձին անհատներ: Նման վայրերից հիշատակվում են Կըզըկալա գյուղի մոտ՝ Մեծ և Փոքր, Փիր-Ջամալ գյուղի մոտ՝ Կսբե, Նախիջևանի կ գյուղի մոտ՝ Ճգնավորուհու, Նոր Քյաթուկ գյուղի մոտ՝ Սպիտակ հծլ, Դըրնավազ գյուղի մոտ՝ Աղին նըհատակ, Շուշու հին գերեզմանոցում՝ Թիֆլիսեցի նըհատակ Անտոնը, Կուսապատի մոտ՝ Ղարիբ խաչ և այլ սրբավայրերը:

«Պաշտամունքի ձևերը» բաժնում² Լիսիցյանը անդրադառնում է հասարակական ու մասնավոր մատաղներին և մոզական հնարներին: Նկարագրության համաձայն՝ հասարակական մատաղները արվում էին գյուղի բնակիչների կողմից մեծ տոներին, սովորաբար՝ եկեղեցու մոտ, առանց եկեղեցական արարողության, ինչպես նաև երաշտի ու հասարակական այլ աղետների ժամանակ, իսկ մասնավոր մատաղները սովորաբար արվում էին աղոթատեղիների մոտ, որոշ դեպքերում էլ՝ գյուղում՝ ծանր հիվանդի առողջացման կամ ուխտի առիթով, ընդ որում՝ տերտերի ներկայությունը պարտադիր չէր:

Մոզական հնարներից հիշատակվում են սրբավայրի հող, ջուր կամ թեփ մարմնին քսելը, մեջը սուրբ հող ու փոշի լուծած ջուր խմելը, սուրբ ծառերի ճյուղերից զգեստի կտորներ կախելը, սուրբ ծառերին մեխեր խփելը, «կռիված» երեխայի գլխավերևը ձեռքով երեք անգամ շրջագիծ շարժում անելը, սրբավայրի շուրջը երեք անգամ ծնկաչոք պտտվելը, սուրբ քարերի ճեղքերով անցնելը, նորածին արու զավակի պորտալարի մի մասը երևացող տեղ, իսկ աղջկանը՝ հեռավոր մի անկյուն նետելը, թաղումից հետո ննջեցյալի սպիտակեղենը մաքուր լվանալը, գայլի երախը «կապելը», ուրիշներին իր ունեցվածքի մասին տեղեկություններ չհայտնելը, օրորոցներից, երեխաների ուսածապավեններից, անասունների վզից *աշկըհէլնէքներ* կախելը և այլն:

Առանձին բաժիններով են ներկայացվում սատանաների՝ քաշկերի, սրբերի ծառաների նկարագրությունները, երդման ձևերը, տիեզերական

¹ Նույնը, էջ 55-60

² Նույնը, էջ 60-63

հայացքները՝ երկնային լուսատուների, ինչպես նաև որոտի, կայծակի, ալեկոծության, ծիածանի, երկրաշարժի շուրջ եղած պատկերացումները:

«Տոները» խորագրի տակ¹ հանգամանալից նկարագրվում են ժամանակին տարածված նշանավոր տոները՝ Նավասարդը, Սուրբ Սարգիսը, Բարեկենդանը, Տեառնընդառաջը (*Դրողոտանջ*, *Դօնդօռնջ*), Ծաղկագարդը (*Զըրըզարթար*), Ավագ շաբաթը և Զատիկը, Համբարձումը, Պայծառակերպության օրը (*Վըրթեվծր*, *Վըրթեվմր*), անդրադարձ է կատարվում դրանց ընթացքում կատարվող ծեսերին, խաղատեսակներին, գործածվող կերակրատեսակներին:

Հարկ է նշել, որ «Հավատալիքները» գլխում ընդգրկված են բազմաթիվ ավանդություններ և ավանդագրույցներ, ինչպես նաև ասույթային բանաձևումներ, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն Արցախի բանահյուսության ուսումնասիրության համար:

Աշխատության վերջին՝ «*Լեզուն և արվեստը*» գլուխը² նվիրված է Ղարաբաղի բարբառի, երաժշտության և պարերի համառոտ նկարագրությանը: Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է արցախահայերի բարբառի քերականական և հնչյունական որոշ առանձնահատկությունների, ու մինչև այդ հրատարակված աշխատանքներին:

Երաժիշտներից հիշատակվում են որոշ գուսանների անուններ՝ Ռուստամ, Սարգիս Ղզղալեցի, Գրիգոր Գալոյան և ուրիշներ, որոնց թիվը, սակայն, հետզհետե նվազում է: Նշվում է նաև, որ Ղարաբաղում համաժողովրդական զանգվածային ստեղծագործություններ, տեղական հերոսավեպ, տեղի հերոսների գովերգում չկա, թույլ է արտահայտված հայերեն գուտ քնարական ստեղծագործությունը, հատկապես բացակայում է կանանց երգը, մինչդեռ ժողովրդական արձակ խոսքը գունեղ է, իսկ շվին արդեն անհետանում է:

Հաղորդման համաձայն՝ բազմազան չեն պարերը, վերացել են երբեմնի շուրջպարերը, եղած պարերը դանդաղ են, չկան թոփչքներ ու բացականչություններ: Ընդգծվում է, որ Ղարաբաղում ընդհանրապես պարում է ոչ թե տղամարդը, այլ կինը, այն էլ՝ չամուսնացած երիտասարդ կինը, իսկ քաղաքից վերադարձած պատանիներն ու երիտասարդները հին պարերի փոխարեն արդեն նախապատվությունը տալիս են այնպիսի ժամանակակից պարերի, ինչպիսիք են պոլկան, վալսը և մազուրկան:

¹ Նույնը, էջ 67-73

² Նույնը, էջ 75-77

1930-ական թվականներին Լիսիցյանը նորից է շրջագայում Լեռնային Ղարաբաղում՝ ստացած տպավորությունները շարադրելով որպես «*Լեռնային Ղարաբաղի հայերը*» աշխատության վերջաբան¹, որտեղ տրվում են 1920-ական թվականների կեսերից մինչև 1930-ական թվականների կեսերը երկրամասի հայերի կյանքում, կենցաղում, պատկերացումներում տեղի ունեցած մեծ փոփոխությունները՝ բնակչության թվի աճ, գյուղատնտեսության մեքենայացում, հիդրոէլեկտրակայանների, ջերմաէլեկտրակայանների, գործարանների կառուցում, ցանքատարածությունների ընդլայնում, անասունների գլխաքանակի ավելացում, շերամապահության, մետքսագործության, գորգագործության զարգացում, հին տների՝ դարդամների փոխարեն երկհարկանի՝ կողային պատուհաններով տների կառուցում, կրթական և մշակութային ցանցի ընդլայնում, ընտանիքում ու հասարակության մեջ կնոջ դերի բարձրացում և այլն, որոնք, ըստ հեղինակի, արդյունք են խորհրդային կարգերի հաստատման:

«*Լեռնային Ղարաբաղի հայերը*» աշխատության մեջ ներառված են հեղինակի անձնական արխիվից, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության իստիտուտի ու Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ֆոնդերից ընտրված համապատասխան չափագրություններ, զարդանկարներ, լուսանկարներ, որոնց ընտրությունը, ինչպես նաև աշխատության հրատարակման հետ կապված գիտատեխնիկական աշխատանքները, կատարել է Ս. Լիսիցյանի թոռնուհին՝ ազգագրագետ Լիլյա Վարդանյանը, ով մեծ ավանդ ունի նշանավոր ազգագրագետի գիտական ժառանգության ուսումնասիրման գործում²: Հարկ է նշել, որ Լ. Վարդանյանի խմբագրությամբ է տպագրվել նաև աշխատության ռուսերեն հրատարակությունը³, որի «*Խմբագրի կողմից*» ներածականում բնութագրվում է նշանավոր ազգագրագետի գիտական կենսագրությունը: Աշխատությանը կցված է ազգագրական տեքմիկաների բառարան և աշխարհագրական անունների, պատմական հուշարձանների ու տեղական սրբավայրերի ցանկեր՝ կազմված Լ. Վարդանյանի կողմից:

¹ Նույնը, էջ 77-82

² Варданян Л., *Степан Лисициан и истоки армянской этнографии*, Ереван, 2005, *Из истории этнографического изучения Нагорного Карабаха (конец XIX - начало XX вв.)*, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Մնցալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006 թ.», Երևան, 2007, էջ 488-496, *Степан Лисициан и основные проблемы армянской этнографии*, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2015, N2, էջ 208-228 և այլն

³ Лисициан С., *Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк*, Ереван, 1992

Լեոնային Ղարաբաղից գրառած նյութերը հիմք հանդիսացան Ս. Լիսիցյանի գիտական մեկ այլ կարևոր աշխատանքի, որտեղ տրված է արցախյան հնաձև ավանդական տան՝ *ղարադամի* ուսումնասիրությունը¹: Հողվածի սկզբում անդրադառնալով հայկական գյուղական կացարանների մասին եղած նկարագրություններին՝ հեղինակը կարևոր ու անհետաձգելի է համարում այդ բնագավառի ուսումնասիրությունը, հատկապես, որ մի կողմից՝ Արևմտյան Հայաստանի հայկական բնակավայրերը գրեթե ամբողջովին վերացված են, իսկ մյուս կողմից՝ համատարած գետնափոր հին կացարանները լայն թափով փոխարինվում են նոր՝ կողային պատուհաններ ու թիթեղածածկ կամ կղմինդրածածկ տանիքներ ունեցող տներով: Լիսիցյանը նշում է նաև, որ, այնուամենայնիվ, 1924թ. ամռանը իրեն հաջողվել է Լեոնային Ղարաբաղի ծայրամասային որոշ գյուղերում հանդիպել հնագույն կառուցվածքով տների, որոնք կոչվում են *ղարադամ (սև տուն)*, որի նկարագրությունն էլ տալիս է սույն հոդվածում: Ըստ նկարագրության՝ ղարադամները կառուցվում էին լեռան լանջին, այնպես, որ նրանց երեք պատերը գրեթե ամբողջությամբ թաղված էին հողի մեջ, և միայն առջևի մասը՝ դռնով և տանիքով, գտնվում էր բակից վերև: Այն հիմնականում ուներ քառանկյուն ձև՝ սովորաբար մինչև 12 արշին երկարությամբ կողմերով, իսկ պատերը, որոնցից միայն առաջինն էր կառուցվում հիմնավոր, ունեին 1,5 արշին հաստություն, ներսից պատված էին կավածեփով կամ գլաջով և ունեին խորշեր՝ *պատրիան*, որոնք ծառայում էին որպես բաց պահարաններ: Այնուհետև մանրամասնորեն նկարագրվում են չորս հաստ կաղնե սյուների վրա հենված տանիքի կառուցվածքը, երդիկը, դուռը, թոնիրը, հետևի պատի տակ սարքված քարե հարթակը, որի վրա շարում էին ամանեղենը, ալյուրի պարկերը, տարբեր իրեր և այլն: Պատկերվում է նաև ղարադամի հատակագիծը: Լիսիցյանը նշում է, որ ղարադամը հիմնականում ծառայում էր որպես ձմեռային կացարան, իսկ վաղ զարնանից մինչև ուշ աշուն ամբողջ ընտանիքն անց էր կացնում ղարադամի առջևի մասում՝ 5-7 սյուների վրա կառուցված պատշգամբում, որի տանիքը նույնպես պատված էր հաստ կավացեխով, իսկ անասնագոմերը, որոնց նկարագրությունը նույնպես տրվում է հոդվածում, կառուցվում էին ղարադամից ավելի հեռու: Հեղինակը համառոտ նկարագրում է նաև նոր տիպի տները, որոնք 20-րդ դարի 20-ական թվականներին արդեն գրեթե ամենուր

¹ Лисициан С., *К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам)*, «Известия Кавказского историко-археологического института», Тифлис, 1925, т. 3, с. 97-108

փոխարինել էին հին կացարաններին: Միաժամանակ նա հանգում է այն եզրակացությանը, որ միայն դարաբաղյան դարադամի ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս ասելու, որ դրանց և ժամատների հատակագծերը անմիջական կապ ունեն իրար հետ¹:

Արցախի ազգագրությանը անմիջականորեն առնչվում է Ս. Լիսիցյանի «*Ձանգեզուրի հայերը*» կոթողային աշխատությունը², որտեղ ազգագրական տարբեր երևույթներ ու հարցեր քննելիս ու նկարագրելիս նա հաճախ է համեմատում Արցախի հետ՝ ընդգծելով դրանց ընդհանրություններն ու յուրահատկությունները:

Թերևս այս ամենին հարկ է ավելացնել նշանավոր գիտնականի կազմած «*Ազգագրական հարցարանը*»³, որով տասնամյակներ շարունակ բազմաթիվ ազգագրագետներ, ինչպես հայ ազգագրական մյուս շրջաններից, այնպես էլ Արցախից հավաքել և ներկայումս էլ գրառում են կարևոր նյութեր:

1924 թվականի ամռանը Անդրկովկասի ԿԳԿ-ին առընթեր Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիայի կազմակերպած գիտարշավի շրջանակներում Լեռնային Ղարաբաղի տարբեր բնակավայրերից համապատասխան նյութեր է հավաքում տնտեսագետ Գ. Քոչարյանը՝ արդյունքում հրատարակելով «*Нагорный Карабах*» ուսումնասիրությունը⁴: Աշխատության մեջ Քոչարյանն առանձին բաժիններով ու ենթաբաժիններով ներկայացնում է երկրամասի աշխարհագրական բնութագիրը, վարչական բաժանումը, բնակչության թիվն ու կազմը, ժողովրդական կրթությունը, գյուղատնտեսությունը (հողագործություն, անասնապահություն), առևտուրը, արդյունաբերությունը, հարկատեսակները ևն: Վերջում տրվում են ամփոփում, ծանոթագրություններ, մարզի գյուղերի ցանկն՝ ըստ շրջանների և ենթաշրջանների, բնակիչների թիվն՝ ըստ սեռատարիքային խմբերի, անասունների քանակն՝ ըստ տեսակների, հողերի մակերեսներն՝ ըստ օգտագործման ձևերի, գուրբանների, ֆուրգոնների, սայլերի քանակը, տեղեկություններ Ստեփանակերտ քաղաքի մասին ևն: Հեղինակը հաճախ իր գրառած տվյալները համեմատում է Ադրբեջանի կենտրոնական վիճակագրական վարչության՝ 1921թ. կատարած՝ Լեռնային Ղարաբաղի գյուղատնտեսական հաշվառման տվյալների հետ՝ վեր հանելով վերջիններիս անճշտությունները:

¹ Նույնը, էջ 108

² Լիսիցյան Ս., *Ձանգեզուրի հայերը*, Երևան, 1969

³ Լիսիցյան Ս., *Ազգագրական հարցարան*, Երևան, 1946

⁴ Кочарян Г., *Нагорный Карабах*, Баку, 1925

1924թ. ամռանը Ստեփանակերտում Լիսիցյանը հանդիպում է տեղի գյուղատնտեսական տեխնիկումի ուսուցիչ Ա. Կիսիբեկյանին՝ առաջարկելով որպես ականատես ու մասնակից Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած վերջին մի քանի տարիների անցուդարձերին՝ գրի առնել իր հիշողությունները: Անսալով նշանավոր գիտնականի խորհրդին՝ Կիսիբեկյանը հետագայում գրի է առնում իր հուշերը՝ սկսելով մանկության տարիներից՝ 19-րդ դարի վերջերից, և հասցնելով մինչև 20-րդ դարի 60-ական թվականները, որը տպագրվում է հետմահու՝ 2011 թվականին¹: Այստեղ հեղինակը ներկայացնում է նշված ժամանակաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած քաղաքական, հասարակական, ռազմական իրադարձությունները, որոնց ականատեսն ու մասնակիցն է եղել նաև ինքը, կարևոր տեղեկություններ հաղորդում մի շարք գյուղերի ու Շուշի քաղաքի պատմության, թեմական դպրոցի, նշանավոր մանկավարժների, ժողովրդագիտության, բնակիչների նիստ ու կացի, Բաքվում, Խանլարի ու Կասում-Իսմայիլովի շրջաններում, աքսորվայրում, Տաշքենդում, Երևանում իր ապրած տարիների մասին: Ազգագրական տեսանկյունից առանձնակի կարևորություն ունեն առաջին հատորի «Հայրենի տունը» (էջ 15-78) ու «Հայրենի գյուղը» (էջ 79-109) բաժինները, որտեղ Ա. Կիսիբեկյանը հանգամանորեն նկարագրում է իր հայրական տունը, նահապետական ընտանիքը, տնտեսությունը, սովորությունները, հայրենի՝ Մարտունու շրջանի Սխտորաշեն գյուղը, նրա նշանավոր վայրերը, բնակիչների զբաղմունքը, որոշակի տվյալներ հաղորդում հարևան Մավաս ու Բլբլաք գյուղերի մասին նև:

1926թ. Սանկտ-պետերբուրգում լույս տեսնող «Звезда» ամսագրի 6-րդ համարում (էջ 136-156), այնուհետև առանձին գրքով² հրատարակվում է Մարիետա Շահինյանի ակնարկը, որտեղ խորհրդային նշանավոր գրողն ու հրապարակախոսը ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում 1925թ. կատարած իր շրջագայությունների ընթացքում ստացած տպավորությունները՝ նկարագրելով ԼՂԻՄ տնտեսական կյանքը: Առանձին բաժիններով անդրադարձ է կատարվում մարզի պատմությանը, բնակչության զբաղմունքի որոշ ձևերին (օդեգործություն, շերամապահություն, գորգագործություն, հանքագործություն, անտառագործություն, ձիաբուծություն), նրանց զարգացման հեռանկարներին, աշխարհահռչակ Ղարաբաղի ձիուն, անասունների շրջանում տարածված համաճարակին ու դրանց

¹ Կիսիբեկյան Ա., *Հուշեր*, հ.1, 2, Երևան, 2011

² Шагинян М., *Нагорный Карабах. Очерк*, Москва-Ленинград, 1927

կանխարգելման միջոցներին, Շուշի քաղաքին և 1920թ. այնտեղ կազմակերպված հայկական կոտորածներին նմ:

Հարցի ուսումնասիրության տեսակետից կարևոր է Գ. Սեյրանի «*Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները*» ուսումնասիրությունը¹: Այստեղ տարբեր աղբյուրներից հավաքած նյութերի հիմքի վրա հեղինակը ներկայացնում է տվյալ ժամանակաշրջանի Լեռնային Ղարաբաղի համառոտ պատմությունը, վարչական բաժանումը, տարածքը և ազգաբնակչությունը, հողաշինարարությունը, հողօգտագործությունը՝ ցանքսատեղերի տարածությունը և բերքը (ցորեն, գարի, կորեկ, հաճար, կարտոֆիլ, լոբի, բամբակ ծխախոտ նմ), ագարակային հողամասերը (մրգի, խաղողի, թթենու այգիներ, օղու արտադրություն), կենդանաբուծությունը (խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների բուծում, խոզաբուծություն, ձիաբուծություն, ջորեբուծություն, էշաբուծություն, մեղվաբուծություն), շերամապահությունը և մետաքսի թելի արտադրությունը, արոտատեղիները, անտառները, տարածված ծառատեսակներն ու փայտամշակությունը, տնայնագործությունը (թելագործություն, գորգագործություն, շալագործություն), դարբնագործությունը, բրուտագործությունը նմ, լեռնային հարստությունները, հանքային աղբյուրները՝ դրանց զուգընթաց անդրադառնալով համապատասխան բնագավառների զարգացման հեռանկարներին:

Հիշատակության արժանի է Ա. Ախվերդյովի և Ա. Դոլուխանովի ուսումնասիրությունը²: Այստեղ հեղինակները ներկայացնում են 1929թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում, ինչպես նաև Քուրդիստանում կատարած իրենց շրջագայությունների արդյունքները՝ նվիրված Ղարաբաղի լեռնաշղթայի ամառային արոտավայրերի բուսականության ուսումնասիրությանը: Առանձին գլուխներով տրվում են տարածքի բնապատմական բնութագիրը, բուսականության ընդհանուր բնութագիրը, բուսատեսակների նկարագրությունը (ենթալայան մարգագետիններ, ենթալայան տափաստան, ալպյան բուսականություն, լեռնային քսերոֆիլ բուսականություն, ժայռային բուսականություն, անտառային գոտու վերին շերտերի բուսականություն, արոտավայրերի ընդհանուր վիճա-

¹ Սեյրան Գ., *Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները*, Թիֆլիս, 1928

² Ахвердов А., Долуханов А., *Очерк растительности летних пастбищ Карабахского хребта, «Труды по геоботаническому обследованию пастбищ С. С. Р. Азербайджана», Серия В. Летние пастбища, Выпуск 3-й, Баку, 1930*

կը), տարածքից հավաքած բույսերի ցանկը: Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև քարտեզ, լուսանկարներ և աղյուսակներ:

Այս շրջանում իրենց ժողովրդագիտական լայն գործունեությունն են շարունակում Խ.Դադյանը, Կ. Մելիք-Շահնազարյանը, Ս.Իսրայելյանը և ուրիշներ¹:

Բաքվում 1930թ. հրատարակվում է Ի. Պետրուշևսկու «*О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха*» ուսումնասիրությունը², որտեղ հեղինակը 1928թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում և Զանգեզուրում կատարած իր շրջագայությունների ընթացքում հավաքած դաշտային նյութերի հիման վրա ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի գյուղացիների մոտ իշխող նախաքրիստոնեական հավատալիքները: Ըստ ուսումնասիրության՝ հետհեղափոխական շրջանում տեղի գյուղացիների մոտ ավելի մեծ է հավատը սրբացված քարերի, ծառերի, լեռների, աղբյուրների, քան եկեղեցիների հանդեպ: Առանձին ենթաբաժիններով նկարագրվում են Դիզակի շրջանի Դիզափայտ, Առաքյուլ գյուղի մերձակայքում գտնվող Քամու խաչ, Օձի օջախ, Աղ օղլան, Շաղախ գյուղի մոտ գտնվող Սուրբ Շաղախ, Ստեփանակերտից 5կմ հեռավորությամբ գտնվող Սուրբ Սարիբեկ և այլ սրբավայրերը, անդրադարձ է կատարվում դրանց հետ կապված նախաքրիստոնեական հավատալիքներին: Վերջում հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ նման հավատալիքները, սակայն, չունեն պատմական ապագա:

Հիշատակելի է Ա. Առաքելյանի ուսումնասիրությունը³, որտեղ նկարագրվում են Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի աշխարհագրական դիրքն ու կլիման, գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղերը, շերամապահության և մետաքսագործության վիճակը մինչև խորհրդայնացումն ու դրանից հետո, զարգացման հեռանկարները, շերամի հունդը, որդերի զարգացման անհրաժեշտ պայմանները, հարսնյակը, բոժոժը, թիթեռը, որդերի կերակրման առանձնահատկությունները, հիվանդությունները, վնասատուներն ու նրանց դեմ պայքարելու միջոցները, ևն: Աշխատության մեջ ընդգրկված են նաև որոշ աղյուսակներ, գծագրեր, նկարներ:

¹ Մանրամասն տե՛ս Խենյան Է., *Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Հուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները)*, «Հուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան» գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2007, էջ 335-351

² Петрушевский И., *О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха*, «Известия АзГНИИ. Историко-этнографическое и археологическое отделение», том 1, выпуск 5, Баку, 1930

³ Առաքելյան Ա., *Շերամապահությունը Լեռնային Ղարաբաղի Ավտոնոմ Մարզում*, Ստեփանակերտ, 1939

Ազգագրական կարևոր արժեք ունի Վ. Պետրովի՝ 1934-1937թթ. Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում կատարած գիտարշավի ընթացքում հավաքած նյութերի ուսումնասիրության արդյունքներն ամփոփող ժողովածուն¹: Ընդարձակ առաջաբանում (էջ 4-35) հանգամանորեն քննության են առնվում ղարաբաղցիների տնտեսության մեջ ու կենցաղում տարբեր բույսերի ունեցած կիրառությունն ու դերը, դրանց հետ կապված հավատալիքները ևն: Բուն ժողովածուի մեջ առանձին ենթաբաժիններով նկարագրվում են տասնյակ բույսեր, տրվում են յուրաքանչյուրի լատիներեն, ռուսերեն, ադրբեջաներեն, Ղարաբաղի բարբառով անվանումները, տարածման վայրերը, ունեցած դերը կենցաղում, սննդակարգում, ժողովրդական բժշկության մեջ, լուսանկարը: Ժողովածուին կցված է նշված բույսերի անվանական ցանկ՝ այբբենական դասավորությամբ: Հարկ է նշել, որ ուսումնասիրության մասին Ս. Լիսիցյանը հանդես է եկել գրախոսականով², թվարկելով ուսումնասիրության արժանիքները և այն ընդգրկված նյութով ու այդ նյութի ուսումնասիրության համար գործածված մեթոդներով համարելով Ղարաբաղի գիտական պատմության համար կարևոր, միաժամանակ նշելով նրանում տեղ գտած որոշ թերություններ և բացթողումներ:

1963թ. հրատարակվում է Ս. Բարսեի ձեռնարկը³: Այստեղ հեղինակը տալիս է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագիրը (աշխարհագրական դիրքն ու սահմանները, մակերևույթը, գետերը, հողակլիմայական գոտիները, օդերևութաբանական տվյալներ, հողերի տիպերը, բուսականությունը, անտառները, վայրի կենդանիներն ու թռչունները), նկարագրում ժողովրդական տնտեսությունը՝ արդյունաբերություն (մետաքսարդյունաբերություն, գինեգործություն, տեղական արդյունաբերություն, կոշիկի արտադրություն, փայտամշակություն, գորգագործություն, յուղագործություն և պանրագործություն), գյուղատնտեսություն (գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցում, գյուղատնտեսական ճյուղերի տեղաբաշխում, բուսաբուծություն, անասնաբուծություն), բնակչությունը (Ղարաբաղի բարբառը, ղարաբաղցու աշխատասիրությունն ու հայրենասիրությունը, բնակչության նիստն ու կացը և որոշ սովորություններ), մշակույթը, առողջապահությունը, հաղորդակցության ճանապարհները, Ստեփանակերտ քաղաքը, հնություններն

¹ Петров В., *Этноботаника Нагорного Карабаха*, Баку, 1940

² Лисициан С., *О книге В. А. Петрова «Этноботаника Нагорного Карабаха»*, Изд. АЗФАН, Баку, 1940 г., «Տեղեկագիր ՍՍՌՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի», Երևան, 1942, N1-2, էջ 187-190

³ Բարսե Ս., *Լեռնային Ղարաբաղ (Երկրագիտական համառոտ ձեռնարկ)*, Բաքու, 1963

ու մշակութային հուշարձանները: Աշխատության մեջ ընդգրկված են որոշ քարտեզներ, գծագրեր, լուսանկարներ:

Խորհրդային շրջանում հայ ազգագրության տարբեր բնագավառների և հարցերի նվիրված իրենց ուսումնասիրություններում Արցախին լուրջ ուշադրություն են դարձրել նաև Վ. Բդոյանը¹, Ն. Ավագյանը², Վ. Թեմուրճյանը³, Ա. Պատրիկը⁴, Լ. Պետրոսյանը⁵, Յու. Մկրտումյանը⁶, Ա. Մարությանը⁷ և ուրիշներ:

Հիշատակության արժանի են 1960-70-ական թվականներին ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրական արշավախմբի (ղեկավար՝ Դ. Վարդումյան) ու 1970-80-ական թվականներին ՍՍՀՄ ԳԱ ազգագրության ինստիտուտի հայկական խմբի (ղեկավար՝ Ա. Տեր-Սարգսյան) կողմից Լեռնային Ղարաբաղի տասնյակ բնակավայրերից գրաված ժողովրդագիտական հարուստ նյութերը:

Առանձնակի կարևորություն ունեն նաև այս շրջանում մի շարք հանդեսներում, պարբերականներում, գիտական ժողովածուներում հրատարակված տասնյակ հոդվածներն ու զեկուցումները⁸:

¹ Բդոյան Վ., *Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում*, Երևան, 1972, *Հայ ժողովրդական խաղեր*, հհ. 1-3, Երևան 1963-1983

² Ավագյան Ն., *Հայկական ժողովրդական տարազը (XIX-XX դդ. սկիզբ)*, Երևան, 1983

³ Թեմուրճյան Վ., *Գորգագործությունը Հայաստանում*, Երևան, 1955

⁴ *Հայկական տարազ. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը (Ուսումնասիրությունը և նկարները Ա. Պատրիկի)*, Երևան, 1983

⁵ Պետրոսյան Լ., *Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1974, հ. 6, էջ 93-159

⁶ Մկրտումյան Յու., *Формы скотоводства в Восточной Армении (вторая половина XIX- начало XX в.)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1974, հ. 6, էջ 5-90

⁷ Марутян А., *Интерьер армянского народного жилища (вторая половина XIX- начало XX в.)*. Материалы к «Кавказскому историко-этнографическому атласу», «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1989, հ. 17, էջ 63-142

⁸ Թաթևյան Վ., *Արցախի հատուկ խորհրդինաստ արտահայտող ուղեգրերը*, «1978-1979թթ. ազգագրական և բանահյուսական դաշտային հետազոտությունների արդյունքները: Ձեկուցումների թեզիսներ, մայիսի 5-7, 1980», Երևան, 1980, էջ 13-14, Խաչատրյան Ժ., *Նաղաղացվի (ղիվահարության) «բուժումը» պարով*, «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1980, N10, էջ 89-96, Խուրշուդյան Ժ., *Արցախ-Միջին Ասիա-Շուլավեր՝ համադրական ակնարկ*, «Հանրապետական գիտական նստաշրջան. 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները: Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, հունիսի 5-7, 1990», Երևան, 1990, էջ 30-31, Մելիք-Շահնազարյան Կ., *Բուրդ գզերը և գորգ գործերը Ղարաբաղում*, «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1928, թիվ 9-10, էջ 475-478, Մելիք-Շահնազարյան Կ., *Նյութեր Ղարաբաղի հայ ազգագրության համար*, «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1931, թիվ 3-5, էջ 246-252, 1932, թիվ 5-6, էջ 331-337, Պողոսյան Ս., *Արցախի ավանդական տարազ և նրա էվոլյուցիան*, «Վուլտուր-լուսավորական աշխատանք», Երևան, 1988, N5-6, էջ 37-43, Տեր-Գասպարյան Ռ., *Շուշու բնակությունը 18-րդ դարից մինչև մեր օրերը*, «Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1963, N9, էջ 67-76, Авакян Н., *Народная одежда армян Арцаха в XIX – начале XX в.*, «Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX-XX вв. (Материалы к «Кавказскому историко-этнографическому атласу)», Вып. I., Москва, 1971, с. 209-222, Бабалян Е., *О женской одежде Карабаха /Конiec XIX- начало XX веков/*, «Ученые записки АГУ. Серия истории и философии», Баку, 1966, №7, с. 85-91, Валесян Л., Мурадян Ю., *О некоторых итогах и проблемах экономического развития Нагорного Карабаха*, «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1989, N5, էջ 3-18, Карапетян М. *Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г. (По Сельскохозяйственной переписи Азербайджана 1912 г.)*, Ереван, 1991

1988թ. սկիզբ առած Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժումը, խորհրդային կարգերի փլուզումը և 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումը նոր դարաշրջան բացեցին երկրամասում հասարակական գիտությունների և մասնավորապես՝ ժողովրդագիտության ուսումնասիրության համար, որը կարելի է անվանել հետխորհրդային կամ անկախության շրջան: Չնայած տնտեսական ծանր պայմաններին ու պարտադրված պատերազմին՝ տասնամյակների կապանքներից և բռնատիրությունից ազատագրված Արցախում օրեցօր նոր թափ է ստանում ազգային կրթության, մշակույթի, գիտության զարգացումը: Արցախի, մայր Հայաստանի և արտերկրի տասնյակ գիտնականներ իրենց ուշադրությունն են սևեռում ազատագրված հայրենիքի ժողովրդագիտական նյութերի գրառման և ուսումնասիրության վրա:

1989 թ. հրատարակվում է Ա. Մարությանի, Գ. Մարգարյանի, Զ. Խառատյանի ծավալուն հոդվածը¹, որտեղ արխիվային, դաշտային և տպագիր նյութերի ուսումնասիրությամբ տրվում է արցախահայության 19-20-րդ դարերի ընդհանուր էթնոմշակութային բնութագիրը՝ անդրադառնալով էթնիկ կազմին և բնակչության թվին, երկրագործությանն ու անասնապահությանը, գյուղատնտեսական մթերքների մշակմանը, տարբեր արհեստներին, ժողովրդական փոխադրամիջոցներին, բնակավայրերի, կացարանների, գյուղական համայնքների, ընտանիքների կառուցվածքին, հարսանեկան ու թաղման ծեսերին և այլ երևույթների, ինչպես նաև՝ բանահյուսությանն ու բարբառին:

Լեռնային Ղարաբաղի հայերի 19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդ դարի սկզբների հասարակական կենցաղի ուսումնասիրությանն է նվիրված ԼՂՀ Ազգային ժողովի առաջին նախագահ Ա. Մկրտչյանի թեկնածուական ատենախոսությունը (1988թ.), որը հետմահու առանձին գրքով հրատարակվեց 2010 թվականին²: Աշխատության առաջին գլխում հեղինակը տվել է 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի Լեռնային Ղարաբաղի էթնիկական և սոցիալ-տնտեսական կենցաղի ընդհանուր բնութագիրը՝ հանգամանորեն անդրադառնալով ազգաբնակչության էթնիկական կազմին, տարաբնակեցման խնդիրներին ու պատճառներին, տնտեսության հիմնական

¹ Марутян А., Саркисян Г., Харатян З., *К этнокультурной характеристике Арцаха*, «Լրբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1989, №6, էջ 3-18

² Мкртчян А., *Общественный быт армян Нагорного Карабаха (вторая половина XIX-начало XX в.)*, Ереван, 2010

բնագավառներին և միջէթնիկական հարաբերություններին: Երկրորդ գլուխը նվիրված է համայնքի կազմին և կառավարման մարմիններին, փոքր և մեծ ընտանիքներին, ընտանեկան-ազգակցական խմբերի կարևորությամբ հասարակական կենցաղի համակարգում, ընտանեկան-դրացիական հարաբերություններին: Երրորդ գլխում քննության են առնվում բնակեցման սահմանները, բնակավայրերի ձևավորման որոշ առանձնահատկություններ, պաշտամունքային վայրերն ու կառույցները: Չորրորդ գլխում ուսումնասիրության են ենթարկվում սովորույթներն ու բարքերը, օրացուցային տոները, հյուրասիրությունը, միջէթնիկական հարաբերությունները: Արժեքավոր այս աշխատությունը, ինչպես նշում է Ս. Վարդանյանը, *«առաջին լուրջ փորձերից է՝ առանձին տարածաշրջանի հասարակական կենցաղի յուրահատկությունները գիտագործնական և գիտատեսական հիմնավորումներով լուսաբանելու առումով»*¹:

Հիշատակության արժանի է Ռ. Տեր-Գասպարյանի աշխատությունը²: Հեղինակը տարբեր աղբյուրների, հավաստի փաստերի ուսումնասիրությամբ և ականատեսի աչքերով է ներկայացնում իր հայրենի՝ պատմական Շուշի քաղաքի աշխարհագրական դիրքը, ջրամատակարարման համակարգը, համառոտ պատմությունը, բնակչության թիվն ու ազգային կազմը 18-րդ դարի վերջերից մինչև 20-րդ դարի կեսերը, մշակույթը՝ տպագրական գործը, կրթությունը, թատերական գործը, գրադարանները, պարբերական մամուլը ևն: Առանձին ենթաբաժիններով հազամանորեն քննության է առնվում քաղաքի հասարակական և տնտեսական կյանքը մինչև Ղարաբաղի խանության կենտրոն դառնալը, Ղարաբաղի խանության կենտրոն դառնալուց հետո, 19-րդ դարի առաջին կեսին, 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակում:

Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության՝ անկախության շրջանի պատմության մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն Ալլա Տեր-Սարգսյանցի ուսումնասիրությունները: Դեռևս 1968թ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի կազմում առաջին անգամ լինելով Արցախում՝ ծագումով շուշեցի ազգագրագետը մեկընդմիջտ կապվեց հարազատ երկրամասին՝ դրանից հետո բազմիցս շրջելով տասնյակ բնա-

¹ Վարդանյան Ս., *Արտյուր Մկրտչյան. Общественный быт армян Нагорного Карабаха (вторая половина XIX-начало XX вв.)*. Ереван, издательство «Гитутюн» НАН РА, 2010, 168 с., «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2010, N2, էջ 266

² Տեր-Գասպարյան Ռ., *Շուշի քաղաքը*, Երևան, 1993

կավայրերով, որի արդյունքում գրառված հարուստ նյութերը հիմք դարձան ավելի քան երկու տասնյակ գիտական հոդվածների ու զեկուցումների¹, որոնք հիմնականում նվիրված են էթնոմշակութային գործընթացներին, մասնավորապես՝ արցախահայ ժամանակակից ընտանիքի բազմակողմանի ուսումնասիրությանը: 2015 թվականին Մոսկվայում լույս է տեսնում երախտավոր գիտնականի «*Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции*» ծավալուն աշխատությունը, որի 6-րդ և 7-րդ գլուխները (էջ 561-824) նվիրված են ազգագրությանը: Աշխատության վեցերորդ գլխում հեղինակը առանձին բաժիններով հանգամանորեն ներկայացնում է 19-րդ դարի-20-րդ դարի սկզբի Արցախի բնակչության էթնիկ կազմի դինամիկան, հողային և դասային հարաբերությունները, տնտեսական զբաղմունքը, ժողովրդական փոխադրամիջոցները, բնակեցումը և կացարանը, հագուստը, ուտեստը, ընտանիքը, ամուսնությունը և հարսանեկան ծեսերը, մանկածնության հետ կապված ծեսերը, թաղման ծեսերը, օրացուցային տոները և ծեսերը: Յոթերորդ գլուխը նվիրված է արցախահայության 20-րդ դարի երկրորդ կեսի և 21-րդ դարի սկզբի էթնոմշակութային զարգացումներին: Այստեղ առանձին բաժիններով քննվում են Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում էթնիկական, սոցիալ-ժողովրդագրական և մշակութային իրավիճակը 20-րդ դարի 2-րդ կեսին, էթնոմշակութային փոփոխությունները նյութական բնագավառում, ընտանիքում, ամուսնական, ընտանեկան սովորություններում և ծեսերում, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, էթնոմշակութային և ժողովրդագրական իրավիճակը 21-րդ դարի սկզբին: Աշխատության առաջաբանում ներկայացվում է Արցախի պատմության և ազգագրության համառոտ պատմությունը: Առանձին կարևորություն ունի մենագրությանը կցված մատենագիտական ընդարձակ ցանկը:

Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության գործում լուրջ խթան հանդիսացան հետխորհրդային շրջանում կազմակերպված մի շարք մի-

¹ Тер-Саркисянц А., *Структура современной семьи у армян Нагорного Карабаха*, «Всесоюзный симпозиум по демографическим проблемам семьи», ч. II, Ереван, 1975, с. 176-183, *Изучение современной сельской семьи у армян Нагорного Карабаха*, «Итоги полевых работ института этнографии АН СССР в 1970 г.», Москва, 1972, с. 93-102, *Изучение современного и традиционного быта армян Нагорного Карабаха*, «Новое в этнографических и антропологических исследованиях. Итоги работ института этнографии АН СССР в 1972 г.», Москва, 1974, с. 179-189, *Новое и традиционное в современном быту армян Нагорного Карабаха*, «Полевые исследования института этнографии АН СССР. 1975», Москва, 1977, с. 99-110, *Некоторые тенденции этнокультурного развития армян Нагорного Карабаха*, «Լրիվեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1988, N8, էջ 14-23, *Этнографическая поездка в Нагорный Карабах*, «Вестник РГНФ», Москва, 2009, № 1. с. 163-171 ևն

ջազգային և հանրապետական գիտաժողովներ: Հիշատակության արժանի են «*Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան*» խորագրով 2006թ. հունիսի 21-24-ը Ստեփանակերտում կազմակերպված միջազգային գիտաժողովում ներկայացված Ա. Բաղդասարյանի, Ա. Թադևոսյանի, Ս. Մկրտչյանի, Ս. Պողոսյանի և Ա. Ստեփանյանի, Լ.Վարդանյանի, Ա. Տեր-Սարգսյանցի, Հ. Սարգսյանի¹, 2007թ. Շուշիիում կայացած «*Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան*» գիտաժողովում Ա. Բազեյանի, Մ. Գաբրիելյանի, Ա. Դաբաղյանի, Է. Խեմչյանի², ինչպես նաև տարաբնույթ այլ գիտաժողովներում³ տարբեր ժողովրդագետների կողմից ներկայացված Արցախի ազգագրությանն առնչվող զեկուցումները:

Արցախի ազգագրության տարբեր բնագավառների վերաբերող և առնչվող գիտական հոդվածներ են տպագրվել նաև «*Պատմաբանասիրական հանդես*» (ք. Երևան)⁴, «*Լրաբեր հասարակական գիտությունների*» (ք. Երևան)⁵, «*ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր*» (ք. Ստեփանակերտ)⁶,

¹Բաղդասարյան Ա., *Արցախի ժողովրդական նվագարանային երաժշտության հարցեր*, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006թ.», Երևան, 2007, էջ 282-294, Թադևոսյան Ա., *Դարբնի ծիսական կերպարի իմաստաբանությունը արցախցիների հավատալիքների համատեքստում (XIX-XX դդ.)*, նույնը, էջ 321-325, Մկրտչյան Ս., *Տոները զարաբաղցիների ավանդական կենցաղում*, նույնը, էջ 395-402, Պողոսյան Ս., Ստեփանյան Ա., *Մունիք-Արցախի ավանդական տարագալիստիկ հայոց տարագի համակարգում*, նույնը, էջ 417-425, Варданян Л., *Из истории этнографического изучения Нагорного Карабаха (конец XIX- начало XX вв.)*, նույնը, էջ 488-496, Тер-Саркисянц А., *Тенденции развития сельской семьи у армян Нагорного Карабаха в постсоветский период*, նույնը, էջ 465-474, Սարգսյան Հ., *Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թվի և էթնիկ կազմի շարժընթացը XIX դարում*, նույնը, էջ 455-464

² Բազեյան Կ., *Շուշիի ասեղնագործական դպրոցը*, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձի ննվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2007, էջ 244-251, Գաբրիելյան Ս., *Վերաբնակությունը որպես հասարակական-մշակութային գործընթաց. Շուշի քաղաքի օրինակով*, նույնը, էջ 360-367, Դաբաղյան Ա., *Շուշիի հասարակական կյանքը*, նույնը, էջ 330-335, Խեմչյան Է., *Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները)*, նույնը, էջ 335-351:

³ Պողոսյան Ա., *Արցախյան զորագործական մշակույթի ավանդույթների տարածման արեալների մասին*, «Միջազգային գիտաժողովի նյութեր», Ստեփանակերտ, 2009, պրակ 1, էջ 256-259, Тер-Саркисянц А., *Этнокультурное развитие карабахских армян в постсоветский период*, «Лавровский сборник. Материалы XXXIII Среднеазиатско-Кавказских чтений», Санкт-Петербург, 2009, ст. 407-408 և այլն

⁴ Վարդանյան Ս., *Պաշտամունքային տարրերը «Ալեյույայի» արցախյան տարբերակներում*, 2002, N2 էջ 148-156

⁵ Այվազյան Ա., *Ժողովրդագրական իրավիճակը Ղարաբաղում 1710-1920-ական թվականներին*, 2010, N1-2, էջ 59-67, Սարգսյան Ս., *Կաշաղակաբերդ*, 1990, N1, էջ 41-48

⁶ Բալայան Վ., *Մետաքագործությունը Լեռնային Ղարաբաղում 19-րդ դարի 2-րդ կեսից մինչև մեր օրերը*, 2000, N1, էջ 88-92, Նանագուլյան Ս., Ավազյան Բ., Պետրոսյան Զ., *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում լայնորեն տարածված ուսուցիչ բույսերն ու սնկերը*, 2005, N2, էջ 53-59, Սարգսյան Ա., *Արցախի ազգագրությունը, բանահյուսությունը և բարբառը «Ազգագրական հանդեսի» էջերում*, 2017, էջ 59-66

«ԱրՊՀ հայագիտական հանդես» (ք. Ստեփանակերտ)¹, «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում» (ք. Երևան)², «Հանդես Ամսօրյա (ք. Վիեննա)³» և այլ հանդեսներում⁴, ինչպես նաև գիտական հոդվածների ժողովածուներում⁵:

2009 թ. լույս տեսավ **«Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլաս-սը»**⁶, որի շուրջ յոթ տասնյակ քարտեզները, ինչպես նաև տեքստերն ու գծապատկերները ներկայացնում են կարևոր տեղեկություններ նորանկախ հանրապետության կազմավորման, աշխարհագրական դիրքի, բնական պայմանների ու պաշարների, կենդանական ու բուսական աշխարհի, բնակչության, տնտեսության, մշակույթի մասին: Խնդրո առարկա հարցի տեսակետից առանձին արժեք ունեն ժողովածուի՝ Լ. Հովհաննիսյանի կազմած N82 (Երկրագործական և անասնապահական մշակույթ), N83 (Ուտեստներ և ըմպելիքներ), N84 (Տարագ), N85 (Տնայնագործական և արհեստագործական մշակույթ), Ա. Պողոսյանի կազմած N86 (Գորգագործական մշակույթ) գունավոր քարտեզները, որոնք ներկայացնում են այդ բնագավառների 19-20-րդ դարերի վիճակը:

¹ Բալայան Վ., *Սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը Արցախում 19-րդ դարում*, 2011, էջ 94-103, Հովհաննիսյան Լ., *Արցախի բնակչությունն ըստ 1887 թ. համառոտաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալների*, 2010, էջ 60-63, Հովհաննիսյան Լ., *Բռնի մանկեղանկանցոված հայության բեկորները Ղարաբաղում*, 2011, էջ 187-192, Սարգսյան Ա. *Արցախի ազգագրությունը, բանահյուսությունը և բարբառը Ստեփան Լիսիցյանի ուսումնասիրություններում*, 2016, էջ 67-86

² Մանասյան Մ., Սուլջան Ս., *Բնական գործոնների ազդեցությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարաբնակեցման վրա*, 2011, N1-2, էջ 109-116, Հայրապետյան Թ., *Միսառասպելական տոները Ղարաբաղում կենցավարող հրաշապատում հերիաթներում*, 2008, N3-4, էջ 31-39

³ Հայրապետյան Թ., *Կոնստանդին Մելիք Շահնազարյանի (Տմբալյի Խաչան) ժողովրդագիտական-բանահավաքչական գործունեությունը*, 1999, N1-12, Ղազիյան Ա., *Խաչիկ Ծ վարդապետ Դադյանի ժողովրդագիտական-բանահավաքչական գործունեությունը*, 1999, N1-12, էջ 387-402

⁴ Գաբրիելյան Մ., Դաբալյան Ա., Սարգսյան Հ., *Շուշիում վերաբնակված ընտանիքների կառուցվածքը 1996-2000 թթ.*, «Հայ ժողովրդական մշակույթ», Երևան, 2004, N12, էջ 25-31, Պողոսյան Ա., *Շուշին գորգագործական մշակույթի կենտրոն (ԺԹ դարի վերջ-Բ դարի առաջին քառորդ)*, «Էջմիածին», 2014, Բ, էջ 42-50, Պողոսյան Ա., *Արցախյան գորգագործական ավանդույթների արեալային տարածման ու Կովկասի հարավ-արևելյան գորգագործական կենտրոնների փոխառնությունների մասին*, «Բանբեր հայագիտության», Երևան, 2015, թիվ 2-3, էջ 78-104

⁵ Պողոսյան Ա., *Արցախի գորգագործական ավանդույթները հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի գորգագործական կենտրոններում*, «Գիտական հոդվածների ժողովածու. Գավառի պետական համալսարան», Երևան, 2011, էջ 240-250, Հարությունյան Հ., *Ոսկերչությունն ու անկագործությունը Շուշիում 18-19-րդ դարերում՝ ըստ նորահայտ վիճագրերի*, «Պատմագիտական ուսումնասիրություններ. Հոդվածների ժողովածու», Ստեփանակերտ, 2006, մաս 2-րդ, էջ 55-57, Սարգսյան Ա., *Արցախի ազգագրության ուսումնասիրությունն անկախության տարիներին*, «Արցախի պետական համալսարան. Գիտական ընթերցումներ (հոդվածների ժողովածու)», Ստեփանակերտ, 2016, պրակ I, էջ 255-260, Սարգսյան Ա., *Արցախի ժողովրդագիտությունը «СМОМПК (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа)» հանդեսի էջերում*, «Գիտական ընթերցումներ. Հոդվածների ժողովածու. ԱրՊՀ», Ստեփանակերտ, 2017, էջ 86-90

⁶ *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլաս* (գլխավոր խմբագիր՝ Վարդանյան Մանուկ), Երևան, 2009

Արցախի գորգագործական մշակույթի ուսումնասիրությունն է տրված Ա. Պողոսյանի մի շարք գիտական զեկուցումներում ու հոդվածներում և հատկապես գերմաներենով հրատարակված հիմնարար աշխատության մեջ¹, որտեղ հեղինակը առանձին գլուխներով ներկայացրել է Արցախի գորգագործական մշակույթի պատմությունը, արցախյան գորգագործական ավանդույթների տարածման արեալները (Հյուսիս-արևելյան Անդրկովկաս, Հյուսիս-արևմտյան Իրան, Փոքր Ասիա), արցախյան գորգերի խմբերն ու տիպերը (պատկերային, բուսածաղկային, խաչագարդ հորինվածքով, բազմանիստ խոշոր հորինվածքով, աստղազարդ հորինվածքով, խորանավոր, շերտավոր, շեղանկյունազարդով, վիշապազորգեր, «Ջրաբերդ») և դրանց տարածման արեալները, որոնք ուղեկցվում են բազմաթիվ բարձրարժեք լուսանկարներով:

Թեմայի շրջանակներում է հրատարակվել նաև Վ. Թաթիկյանի «Արցախի տոհմագորգերը» ժողովածուն², որի առաջաբանում ներկայացվում է գորգագործության և գորգերի նախշազարդերի, զարդանկարների, խորհրդանշանների ծագումնաբանությունը, իսկ բուն ժողովածուում՝ Արցախում և հայ ազգագրական այլ շրջաններում գործված հարյուրավոր գորգերի և մի քանի կարպետների լուսանկարներ՝ անհրաժեշտ մեկնաբանություններով:

Արցախի պատմաերկրագիտական թանգարանի գորգերի, կարպետների, անկողնակալների, խուրջիների հավաքածուն՝ լուսանկարներով ու տեղի, ժամանակի, չափերի մասին հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն տեղեկություններով, ներկայացված է Մ. Բալայանի «Արցախի պետական պատմա-երկրագիտական թանգարանի գործվածքի հավաքածուն» ժողովածուի մեջ³:

Ուշագրավ է Ս. Մարկոսյանի «Արցախի ժողովրդական երաժիշտներ» գիրքը⁴, որտեղ հեղինակը գիտահանրամատչելի և գեղարվեստական լեզվով ներկայացնում է երկրամասի՝ 19-20-րդ դարերի ժողովրդական շուրջ վեց տասնյակ երաժիշտների կյանքն ու գործունեությունը, ժամանակի երաժշտական արվեստի ավանդույթներն ու սովորույթները: Ս. Մարկոսյանը գրառել ու նոտագրել է նաև ժողովրդական նվագարանային երաժշտության ավելի քան 150 նմուշ:

¹ Pogosyan A., *Rug weaving Culture of Artsakh, Historico-Ethnographic illustrated study*, Saarbrücken, 2015

² Թաթիկյան Վ., *Արցախի տոհմագորգերը*, Երևան, 2004

³ Բալայան Մ., *Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գործվածքի հավաքածուն*, Երևան, 2012

⁴ Մարկոսյան Ս., *Արցախի ժողովրդական երաժիշտներ*, Երևան, 2004

«Արցախի խոհանոց» խորագիրն է կրում Ժ. Բաբայանի ժողովածուն¹, չնայած պետք է նշել, որ գրքում ներկայացված է ընդհանուր հայկական խոհանոցը, և վեր չեն հանված արցախյան ուտեստի առանձնահատկությունները:

Անկախության տարիներին ԼՂՀ տասնյակ բնակավայրերի մասին տպագրվել են ժողովածուներ և աշխատություններ², որոնցից յուրաքանչ-յուրում այս կամ այն կերպ հեղինակներն անդրադառնում են նաև ազգագրությանը: Դրանցից որոշները առավել կարևոր են խնդրո առարկա հարցի ուսումնասիրության համար:

Կ. Ղահրամանյանի ուսումնասիրությունը³ հիմնականում նվիրված է Հյուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի պատմությանը, պատմաերկրագիտական հուշարձաններին ու վիմագրական նյութերին, որոնց զուգընթաց մեծ տեղ է հատկացված ժողովրդական բժշկության, կերակրատեսակների, խաղատեսակների, տարբեր սովորությունների ու ծեսերի նկարագրությանը:

Ե. Աբրահամյանի՝ Հաղորթի շրջանի Մեծ Թաղեր գյուղին նվիրված գրքում⁴ կարևոր տեղեկություններ են տրվում բնակավայրի ուխտատեղիների, բուսական և կենդանական աշխարհի, տարբեր արհեստների, հողագործության, այգեգործության, անասնաբուծության մասին:

¹ Բաբայան Ժ., *Արցախի խոհանոց*, Երևան, 2007

² Աբրահամյան Ժ., *Դահրավ. Հայրենի հիշատակներ*, Ասկերան, 2005, Աբրահամյան Հ., *Քերթ (ձնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը)*, Երևան, 2010, Աղասարյան Գ., *Ննձրիստան գյուղի պատմությունը*, Ստեփանակերտ, 2002, Աղայան Ա., *Քոլատակ. համառոտ պատմություններ գյուղի և նրա մարդկանց մասին*, Ստեփանակերտ, 2013, Ամիրջանյան Ս., *Դիզակ*, Երևան, 2006, Առաքելյան Մ., *Ասք Ղարաբաղի և Նեզի գյուղի մասին. Ազգագրական պատմություն (16-րդ դարի սկզբներից մինչև 20-րդ դարի վերջերք)*, Ավետիսյան Ն., *Հաղորթի*, Ստեփանակերտ, 2009, Բալայան Գ., *Աշան - գյուղի ու մարդկանց մասին*, Ստեփանակերտ, 2006, Բալայան Վ., *Գիշի. Պատմական անցյալն ու ներկան*, Երևան, 1997, Բաղդասարյան Ա., *Հայրենի եզերք: Պատմական ակնարկ (Ազոխ գյուղի մասին)*, Ստեփանակերտ, 2004, Բեզլարյան Մ., *Ղարաբաղի մեր Քարահունջը*, Ստեփանակերտ, 2004, Գալստյան Ա., *Հաղթանակ (Նորագյուղ գյուղի մասին)*, Ստեփանակերտ, 2000, Գրիգորյան Գ., *Մոխրաթաղ*, Ստեփանակերտ, 2004, Գրիգորյան Ժ., *Ուլուբաբ*, Ստեփանակերտ, 2011, Թադևոսյան Հ., *Հին ու նոր Ավետարանոց*, Ստեփանակերտ, 2006, Հակոբյան Փ., *Դրմբոն գյուղի պատմությունը*, Ստեփանակերտ, 1999, Ղազարյան Խ., *Տումի: Պատմաաշխարհագրական ակնարկներ*, Երևան, 2003, Մելքումյան Ս., *Ճարտար*, Երևան, 2003, Մինասյան Ս., *Չափար (Հակառակաբերդ)*, Ստեփանակերտ, 2010, Պետրոսյան Վ., *Ներքին շեն. Վավերագրված կարոտ*, Մոսկվա, 2008, Սարգսյան Ս., *Ննապատ. ձնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը*, Երևան, 2006, Սամվելյան Է., *Գարոտի կանչ (Դահրավ գյուղի մասին)*, Երևան, 2004, Սարգսյան Ս., *Թալիշ*, Երևան, 2007, Սևյան Վ., *Շուշի*, Երևան, 1991, Վանյան Գ., *Կոճողոտ գյուղի պատմությունը*, Ստեփանակերտ, 2009, Քոչարյան Վ., *Մարգսաշեն*, Ստեփանակերտ, 2015, Օհանյան Ն., *Թալիշ*, «Արցախապատում», Գիրք 4, Ստեփանակերտ, 2015, էջ 3-144 նն

³ Ղահրամանյան Կ., *Օջախի գիրք. Նշխարներ*, Երևան, 2002

⁴ Աբրահամյան Ե., *Մեծ Թաղեր*, Ստեփանակերտ, 2009

Ծավալուն աշխատանք է Մ. Աղաջանյանի՝ Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղին նվիրված աշխատությունը¹, որտեղ հեղինակը առանձին բաժիններով ներկայացրել է գյուղի բնակչության նիստն ու կացը, ամուսնության, ծննդի, ընտանիքի հետ կապված զանազան սովորություններ ու ծեսեր, մահվան հետ կապված արարողություններ, հավատալիքներ, ինչպես նաև բանահյուսական տարբեր ժանրերի նյութեր:

Ս. Ղուլյանը *«Բանաձոր»* գրքում² անդրադարձել է նաև Հադրութի շրջանի համանուն գյուղի սրբավայրերին, արհեստներին, տարազին, խաղատեսակներին, բնական ներկեր ստանալու եղանակներին, հեքիմությանը, շերամապահությանը, խաղողագործությանը:

Արցախի ազգագրության տարբեր բնագավառներ և երևույթներ լուրջ հետազոտության նյութ են դարձել հայ ազգագրությանը նվիրված մի շարք համահավաք ուսումնասիրություններում: Հիշատակության արժանի են Հ. Խառատյան-Առաքելյանի,³ Գ. Շագոյանի⁴, Ս. Հոբոսյանի⁵, Մ. Գալստյանի⁶, Ֆ. Գրիգորյանի⁷, Ա. Թադևոսյանի⁸, Ս. Մկրտչյանի⁹ աշխատությունները, ինչպես նաև բազմաթիվ գիտական հոդվածներ¹⁰:

¹ Աղաջանյան Մ., *Հաթերք*, Ստեփանակերտ, 2012

² Ղուլյան (Ղուլունց) Ս., *Բանաձոր*, Երևան, 2013

³ Խառատյան-Առաքելյան Հ., *Հայ ժողովրդական տոները*, Երևան, 2005

⁴ Շագոյան Գ., *«Յոթ օր, յոթ գիշեր» հայոց հարսանիքի համայնապատկեր*, Երևան, 2011

⁵ Հոբոսյան Ս., *Հայոց ձիթահանության մշակույթը (XIX-XX դ. կես)*. Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 2007, հ. 23, էջ 7-98

⁶ Գալստյան Մ., *Արտագնացությունը Հայաստանում (XIX դարի երկրորդ կես-XX դարի 80-ական թթ.)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 2009, հ. 26, էջ 7-88

⁷ Գրիգորյան Ֆ., *Հայկական ազգային տարագ*, Երևան, 2011

⁸ Թադևոսյան Ա., *Դարբինը հայոց ծիսակարգում, Պատմաազգագրական հետազոտություն*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 2007, հ. 23, էջ 101-183

⁹ Մկրտչյան Ս., *Տոները հայոց արդի կենցաղում (Լեռնասոցիոլոգիական ուսումնասիրություն)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 2007, հ. 22, էջ 129-238

¹⁰ Հայրապետյան Թ., *Անձրևաբեր և անձրևախափան ծեսերի երկհակադիր ընկալումների շուրջ*, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2004, N3, էջ 217-227, Առաքելյան Գ., *Խաղողագործությունն ու ոգելից խմիչքների արտադրությունը Ելիսավետպոլի նահանգում (XIX դ.)*, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2006, N3, էջ 126-134, Առաքելյան Գ., *Բամբակագործությունը Ելիսավետպոլի նահանգում (XIX դ. երկրորդ կես)*, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2007, N3, էջ 181-185, Առաքելյան Գ., *Շերամապահությունն ու մետաքսագործությունը Ելիսավետպոլի նահանգում (XIX դ.)*, «Հայոց պատմության հարցեր. Գիտական հոդվածների ժողովածու», Երևան, 2007, թիվ 8, էջ 171-188, Պետրոսյան Ա., *Արցի պաշտամունքը հայ ժողովրդական հավատալիքներում*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1995, N3, էջ 163-170, Ասոյան Լ., *Ելիզավետպոլի նահանգի հայ բնակչությունը XIX դ. վերջին (ըստ 1897 թ. մարդահամարի տվյալների)*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2008, N1, էջ 241-246, Ասոյան Լ., *Հայերի տեղաբաշխումը և աճը Անդրկովկասում՝ ըստ 1897 թ. մարդահամարի տվյալների*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2003, N3, էջ 99-105, Պողոսյան Ա., *Վիշապագորգերի ծագումնաբանության և տարածման արեալների հարցի շուրջ*, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա-Երևան, 2004, թիվ 1-12, էջ 367-415 և ն

Սրանով չեն սպառվում Արցախի ազգագրությանը վերաբերող և առնչվող ուսումնասիրությունները: Նման նյութեր են ընդգրկված նաև տարբեր ժամանակներում գրված և հրատարակված՝ Արցախի պատմությանը, բանահյուսությանը, բարբառին, այլ բնագավառներին նվիրված և առնչվող աշխատություններում, ժողովածուներում, հոդվածներում, պատկերագրքերում, գեղարվեստական ստեղծագործություններում, վիճակագրական տարաբնույթ տեղեկագրերում, հարևան ազգագրական շրջաններին վերաբերող և այլ աշխատանքներում¹:

*Արմեն Յուրիկի Մարգարյան,
բ.գ.թ., դոցենտ, ԼՂՀ գիտության վաստակավոր գործիչ*

¹ Կաղանկատվացի Մ., *Պատմություն Ադվանից աշխարհի*, Մոսկվա, 1860, *Первая всеобщая перепись населения Российской империи*, 1897г., Елисаветпольская губерния, кн. 63, Санкт-Петербург, 1904, Ширакуни Н., *Зангезурский уезд Елисаветпольской губернии*, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», выпуск тридцатьчетвертый, Тифлис, 1904, отд. I., с. 182-217, Լեո, *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի (1838-1913)*, Թիֆլիս 1914, Авдеев М., *Мильско- Карабахская степь: Кочевое и оседлое хозяйство. Территория-население-экономика*, Баку, 1929, *Итоги всесоюзной переписи населения. 1959*, *Азербайджанская ССР*, Москва, 1963, Ալիշան Ղ., *Արցախ*, Երևան, 1993, Ուլուբաբյան Բ., *Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը*, Երևան, 1994, Баратов Б., *Разоренный рай: Путешествие в Карабах*, Москва, 1998, Մկրտչյան Շ., *Արցախի գանձերը*, Երևան, 2000, Կարապետյան Ս., *Հյուսիսային Արցախ*, Երևան, 2004, Հարությունյան Լ., *Նշխարներ Արցախի բանահյուսության*, Երևան, 1991, 2-5-րդ մաս, Ստեփանակերտ, 2004-2011, *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության 2005 թվականի մարդահամարի տվյալները (Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ցուցանիշները)*, Ստեփանակերտ, 2006, Հովսեփյան Հ., *Ղարաբաղի հայերը I Ազգագրություն*, Երևան, 2009, Մինայան Շ., *Ղարաբաղի բարբառի դարձվածները*, Ստեփանակերտ, 2007, Մարգարյան Լ., *Արցախի բանահյուսության լեզուն*, Ստեփանակերտ, 2011, Вахши К., *Духовные сокровища Арцаха*, Москва, 2012, Մարգարյան Ա., *Ղարաբաղի բարբառի բառարան*, Երևան, 2013, Մարգարյան Ա., *Արցախի բանահյուսությունը*, Երևան, 2015, *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության 2015 թվականի մարդահամարի տվյալները (Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ցուցանիշները)*, Ստեփանակերտ, 2016, Մանուկյան Մ., *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շրջանները, քաղաքները, գյուղերը. Պատմամշակութային, ֆիզիկաաշխարհագրական, վարչատնտեսական նկարագրեր*, Երևան, 2016, Բալայան Վ., *Շուշի*, Երևան, 2017, *Արցախի վիճակագրական տարեգիրք*, Ստեփանակերտ, 2019, *Արցախի հանրապետության շրջանները թվերով*, Ստեփանակերտ, 2019 նն:

ՎԱՐԱՆԴԱ

(ՆՅՈՒԹԵՐ ԱՊԱԳԱ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ)

ՎԱՐԱՆԴԱՅԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑՑԱԼԻ ՄԱՍԻՆ

Վարանդան նախկին Մյուս Հաբանդ գավառն է, որ Քոչուս էլ է կոչվել: Սա ընկնում է Արցախ նահանգի մեջ և նրա հետ միասին մինչև Արշակունյաց անկումը պատկանելիս է եղել հայերին, այնուհետև ենթարկվել է Աղվանից պետության:

ԺԳ դարում հոներն ու մոնղոլ-թաթարներն իրենց ասպատակություններն ու ավերումները սփռել են այս գավառում ևս: Նույնանման ավերումներ գործել են այստեղ և պարսիկներն ու օսմանցիները՝ շարունակ միմյանց ձեռքից խլելով և այս գավառը:

Վերջապես 1692 թվականին Մելիք-Շահնազարի որդի Մելիք-Հուսեփնը և նրա եղբոր՝ Մելիք-Միրզա-բեկի որդի Մելիք-Բադին Գեղամա լճի եզերքից գաղթում են իրենց ժողովրդի մի մասի հետ այս գավառը և բնակություն հաստատում Ավետարանոց գյուղում:

1721 թվականին այս Մելիք-Բադին դուրս է եկել կովկասյան լեռնաբնակների առաջ և ազատել երկիրը նրանց ավերմունքից: Այս և մի քանի այսպիսի հաղթություններով Մելիք-Շահնազարյանները տարածել են իրենց իշխանությունն ամբողջ Վարանդայի վրա և որպես պարսից ավատական իշխաններ՝ կառավարել երկիրը¹:

Այս մելիքներից Մելիք-Շահնազար Բ-ն, սպանելով յուր եղբայր Մելիք-Հովսեփին, նրա փոխարեն մելիք է դարձել և այս ու յուր անբարոյականության պատճառով ատելի է եղել թե՛ յուր ժողովրդին և թե՛ Խամսայի մյուս մելիքներին, որոնք մի քանի հարձակումներով ավերել են սրա երկիրը: Ահա այս ժամանակ նա ձեռք է մեկնել ջիվանշիրցիների գլխավոր Փանահ խանին, որին և որպես դաշնակցի զիջել է յուր երկրից մի բարձր լեռնադաշտ: Փանահ խանը 1752 թվականին կառուցել է այդտեղ մի ամուր բերդ և

¹ Բաֆֆի, *Խամսայի մելիքություններ*, 2-րդ տպ., Թիֆլիս, 1895, էջ 23-24

կոչել Փանաբանդ¹, բայց հետո, երբ մոտակա Շուշի գյուղի բնակիչները տեղափոխվել են այստեղ, բերդը կոչվել է Շուշի կամ Շուշի²:

Փանահ խանը, ջլատելով հայ մելիքների ուժը և շարունակ պատերազմներ մղելով նրանց դեմ, կամաց-կամաց կարողացել է նրանց իրեն ստորադրել:

Փանահ խանի որդի և հաջորդ Իբրահիմ-խանի ժամանակ պարսից զորապետ Աղա-Մամադ խանը 1795 թ. գարնանը եկել պաշարել է Շուշին: Մելիք-Շահնազարյան Մելիք-Ջումշուդը և Մելիք-Բեկլարյան Աբովը հայ զորքերով ամրացել են Շուշի բերդի մեջ և Իբրահիմ խանի հետ միասին պաշտպանել բերդը: Քառասուն օր ապարդյուն պաշարումից հետո Աղա-Մամադ խանը վերցրել է պաշարումը և գնացել տիրելու Թիֆլիսին: Նա 1797 թ. կրկին անգամ արշավել է Շուշու վրա և գրավել բերդը, սակայն այս անգամ ինքը՝ շահը, սպանվել է յուր սենեկապետի ձեռքով, և պարսից զորքերը ետ են քաշվել իրենց երկիրը:

Երբ ռուսները իշխան Ցիցիանովի առաջնորդությամբ գրավել են Գանձակի բերդը, Իբրահիմ խանը Մելիք-Ջումշուդի խորհրդով առանց պատերազմի ընդունել է ռուսաց հպատակությունը (1805): Բայց հետո (1806) դավաճանել է ռուսներին և հրավիրել պարսիկներին՝ Շուշին տիրելու: Եվ երբ ինքը շտապել է գիշերով գնալ միանալու Շուշի գյուղի մոտ բանակած պարսից արքայորդի Աբաս-Միրզին, Մելիք-Ջումշուդն ու փոխգնդապետ Լիսաննիչը բռնել են նրան և սպանել: Այս պատերազմը, ահագին վնասներ տալով, տևել է մինչև 1813 թվականը, երբ Գյուլիստանի դաշնագրությամբ Ղարաբաղը հանձնվել է ռուսներին: Սակայն 1826 թ. Աբաս-Միրզան յուր մոտ փախած Իբրահիմ խանի որդի Մեհտի խանի գրգռմամբ և Ղարաբաղը կրկին վերադարձնելու հույսով 80000 զորքով նորից արշավել է Վարանդա և պաշարել Շուշին: Ռուսները Ավետարանոց գյուղացի Մադաթյան զորապետի առաջնորդությամբ մեծ ջարդ են տվել պարսից Գանձակի մոտ և հալածել մինչև իրենց երկիրը:

Այնուհետև Շուշին կառավարվել է ռուսներից նշանակված գավառապետերով:

Ամառաս. Սա հին ժամանակներում մի գյուղ է եղել, ուր ս. Գրիգոր Լուսավորիչը հիմնարկել, իսկ յուր թոռ Գրիգորիսը ավարտել և օծել է մի եկեղեցի: Երբ Մասքթաց Սանեսան թագավորը 348 թվականին Ս. Գրի-

¹ *M. Chantre, A travers l'Arménie Russe*

² Րաֆֆի, *Քամապի մելիքություններ*, էջ 62

գորիսին, որ Աղվանից և Վրաց կաթողիկոս էր, ձիու պոչից կապելով, Վատնյան դաշտում նահատակել է, Ս. Գրիգորիսի աշակերտները հավաքել են նրա նշխարները և բերել ամփոփել այս եկեղեցում: Այնուհետև այդ գյուղը դարձել է նախ եպիսկոպոսանիստ և ապա Աղվանից կաթողիկոսների աթոռանիստ¹:

Ե դարում Աղվանից թագավոր Վաչագան Գ-ն փնտրել և գտել է այստեղ Ս. Գրիգորիսի մասունքները և նորից ամփոփելով՝ վերանորոգել տաճարը:

Մոտ 1293 թվականին թաթարաց Բաթու խանը կողոպտել է այս վանքը և տարել Ս. Գրիգորիսի գավազանն ու 36 ակներով զարդարված մի ոսկե-ծույլ խաչ: Հունաց կայսեր Դեսպինա դուստրը խնդրել է այդ խաչն ու գավազանը և ուղարկել Կ. Պոլիս²:

1387 թվականին Ամարասն էլ Արցախի և ուրիշ նահանգների հետ ենթարկվել է Լենկ-Թեմուրի ավերումներին:

Ժողովուրդն այժմ էլ պատմում է, թե Լենկ-Թեմուրը յուր զորքերը շարել է Ամարասից մինչև Արաքսը և հրամայել Ամարասի վանքի քարերը, միմյանց տալով, թափել Արաքսը³:

Մելիք-Շահնազար Բ-ն վերանորոգել և պարսպել է վանքը, ինչպես և բազմաթիվ սենյակներ շինել ուխտավորների համար:

Ժե դարում այստեղի միաբանների համար որպես ամառանոց շինվել է Հիրհեր գյուղում մի գեղեցիկ եկեղեցի և միաբանության համար խցեր:

Կարծվում է, թե Ամարասի միաբանության ամառանոց եղել է և Վերին Թաղավարդից դեպի հարավ-արևմուտք 1,5 վերստ հեռավորությամբ գտնվող՝ գետնի մեջ թաղված եկեղեցին, որ այժմ Բարևածառ անունով ուխտատեղի է: Եկեղեցում գտնված են հետևյալ արձանագրությունները.

«Սուրբ Պետրոս, կանգնեցի զխաչս 'ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ և ծնողաց իմոց: Արդ, որք երկրպագանէք սուրբ նշանիս զիս աղօթս... ջիք և Աստուած զձեզ հիշեցէ. թուին Ն.Խ.Զ. էր»:

«Սուրբ Պողոս: Յամս Աստուածապատիւ և հոգևոր Տեառն Յովհաննիսի Ամարասայ եպիսկոպոսի և պետութեան տեառն Գագիկա: Աղուանից իշխանաց իշխանի ես հայր Կիրակոս առաջնորդ սուրբ ուխտիս եղբոր որդի Կոկոնայ...»:

¹ Ինճիճյան Ղ., *Մտորոգություն հին Հայաստանյայց, Վենետիկ, 1822, էր., 307*

² Ստեփաննոս Օրբելյան, *Պատմություն տանն Միսական, Մոսկվա, 1861, գլ. 2*

³ Բաբախանյանց Ա. (Լեո), *Ուխտավորի հիշատակարանը, Շուշի, 1885, էջ 9*

Թվականը նույնն է¹. Ի դեպ ասենք, որ այս Բարևածառի մասին կա հետևյալ ավանդությունը: Մի ժամանակ այստեղ ապրում էր մի սուրբ եպիսկոպոս, և ամեն անգամ, երբ նա երկար ծոմապահությունից ու ճգնությունից հետո պատարագ էր մատուցանում, շրջակայքի ծառերը ողջույնի ժամանակ երեք անգամ խոնարհեցնում էին իրենց գագաթները և միմյանց կպցնելով՝ ողջույն տալիս: Մի օր էլ մի հեռավոր հայ մի ջորի ոսկով բարձում և գալիս է՝ այդ հրաշքը տեսնելու: Նա խոստանում է եպիսկոպոսին՝ նվիրել վանքին յուր հետ բերած ոսկին, եթե արժանանա տեսնելու հրաշքը: Եպիսկոպոսը խոստանում է, բայց պատարագի ժամանակ սկսում է երկմտել, թե արդյոք ոսկու հետ ջորին էլ պիտի նվիրե, թե ոչ: Այս երկմտությունն այն հետևանքն է ունենում, որ ողջույնի ժամանակ ծառերը չեն համբուրվում: Եպիսկոպոսը բացատրում է պատճառը, և ջերմեռանդ ուխտավորը խոստանում է ոչ միայն ջորին, այլև ուրիշ շատ թանկագին ընծաներ ուղարկել: Եպիսկոպոսը նորից պատարագ է մատուցանում, և այս անգամ կատարվում է հրաշքը: Հարուստ հայը գոհությամբ վերադառնում է յուր երկիրը և ուղարկում խոստացած նվերները²:

Բայց դառնանք Ամարասին. դարուս սկզբում այս վանքը, անտեր մնալով, թուրքերի ձեռքն է ընկել, որին Ադ-Օղլան անունը տալով՝ իրենց սրբավայր էին դարձրել: Բազմաթիվ սենյակներն էլ ռուսները գործ էին ածում որպես մաքսատուն: Բաղդասար մետրոպոլիտի աշխատությամբ 1848 թ. մաքսատունը տեղափոխվել է Երասխի ափի մոտ, իսկ վանքը յուր կալվածներով վերադարձվել Հայոց հոգևոր իշխանության:

Վերջապես 1858 թվականին գլխավորապես շուշեցիների օժանդակությամբ հիմնովին կառուցվել է վանքը:

¹ Բաբախանյանց Ա. (Լեո), *Ուխտավորի հիշատակարանը*, Շուշի, 1885, էջ 5

² *Անդ, էր. 10*

ՎԱՐԱՆՂԱՅԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սահմանները. Վարանդայի սահմաններն են. արևելյան կողմից՝ Արցախյան դաշտաբերանը (Միլինդյուզ), հյուսիսից և արևմուտքից՝ Գարգար գետը, հարավից՝ Քիրս, Ղուրչու-չայ և Դիզափայտ լեռնաշղթայի գագաթնագիծը:

Այս գավառն ամբողջովին ընկնում է այժմյան Շուշվա գավառի մեջ (Գանձակի նահանգում):

Լեռներ. Վարանդան մի լեռնոտ երկիր է: Արցախյան լեռնաշղթան, մտնելով այս գավառը հյուսիս արևմուտքից, տարածվում է հարավ-արևելք մինչև Դիզակ գավառի Դիզափայտի լեռնաշղթան: Այս լեռնաշղթայի մեջ նշանավոր են Մեծ և Փոքր Քիրսերը, որ բարձրանում են Շուշու հարավային կողմում: Մեծ Քիրսի բարձրությունն է 9989 ոտնաչափ, որի վրա ձյունը միայն ամառվա տաք եղանակին է հալչում, իսկ փոքրինը՝ 7340: Այս լեռնաշղթան մեծ մասամբ պատած է անտառներով:

Մի ուրիշ փոքր լեռնաշղթա էլ, որ սկսվում է Ձորագետի և Խրամի խառնուրդի աջ կողմից և հասնում Երասխի ձախ կողմը¹, Վարանդայում տալիս է Բողրխան և Քյաթուկ գագաթները:

Բողրխանը գտնվում է Շուշուց արևելահյուսիս, ունի 5326 ոտ. բարձրություն: Այս գագաթից չորս գոտի է ճյուղավորվում: Առաջինը ձգվում է մինչև Վարազաբուն գյուղը. երկրորդը՝ դեպի Կդարծի, Ղզղալա, Աշան և այլ գյուղերը, երրորդը՝ դեպի Սարուշեն, Մավաս, Սխտորաշեն և Խազաս սարը, իսկ չորրորդը, անցնելով Շոշու գյուղի հարավարևելյան կողմից, միանում է Մեծ Քիրսին: Սրա մեջ նշանավոր է Խաչմաչ գագաթը: Երկրորդ լեռնագոտու մեջ նշանավոր են Խաչախուտ (5028 ոտ.) և Պտկսաբեկ (3829 ոտ.) գագաթները:

Դաշտեր. Վարանդայում ոչ մի մեծ դաշտ չկա, կան միայն փոքրիկ դաշտեր, որոնցից նշանավոր են.

- 1) Ղըզղալա գյուղի առջև տարածված դաշտը:
- 2) Նոր-Շենի դաշտը, որ գտնվում է երկու լեռների միջև:
- 3) Գիշի, Պառավաթումբ և Աղքենդ գյուղերի միջև տարածված դաշտը:
- 4) Խունըշինակ գյուղի դաշտը, որ կազմում է Վարանդայի սահմանը:
- 5) Ճարտարցիների կալի մոտ եղած դաշտը:
- 6) Ամարասի դաշտը:

¹ Բարխուդարյանց Մ., *Արցախ, Բաքու, 1895, էր. 3*

7) Նավատ-խանի դաշտը Շոշի գյուղի և Ավետարանոցի միջև:

8) Բեգիջանի դաշտը Խազաս-սարի և Ներքին Թաղավարդի միջև:

Գետերը. Վարանդայի ամենանշանավոր գետը Գարգարն է, որ կազմվում է հինգ գլխավոր վտակներից.

Ա վտակը՝ բուն Գարգար, որ բխում է Քիրս լեռնաշղթայի Զառիստ սարերի հյուսիսային և հարավային լանջերից և հոսում է Շուշի քաղաքի հարավարևելյան խոր ձորով: Սա յուր մեջ է ընդունում Թթու ջրի առվակը: Այս վտակը տեղացիները կոչել են Քարին-տակի գետ, որովհետև անցնում է Քարին տակ գյուղի մոտով:

Բ վտակը բխում է Քիրս լեռնաշղթայի հյուսիսահայաց լանջերից և հոսում է միննույն քաղաքի հյուսիսարևմտյան կողմով: Սրան տեղացիները կոչում են Ղայդալու գետ՝ Ղայդալի գյուղի անունով: Այս երկու վտակները միանում են Շուշուց 8 վերստ հեռավորությամբ՝ Մազի կամրջի տակ: Ահա իսկապես այստեղից սկսած՝ այս գետը կոչվում է Գարգար:

Գ, Դ և Ե վտակները բխում են Խաչեն գավառից, մինը՝ Խանաձախ գյուղի սարից, իսկ մյուսը՝ Բալուջայի սարից, իսկ հինգերորդը՝ Պետրեցվոց սարից:

Բուն Գարգարը նախ հոսում է դեպի հյուսիս, ապա՝ արևելահյուսիս և կտրելով Արցախյան դաշտի կեսը՝ անհետանում ավազի տակ, ապա նորից երևում և հեղեղների ժամանակ թափվում Կուր գետի մեջ:

Երկրորդ նշանավոր գետակն է Քյոնդալան, որ միայն գարնանը հասնում և խառնվում է Արաքսին: Սա բաղկանում է երկու գլխավոր վտակներից, որոնցից մինը՝ Քիրսուչայ, սկիզբ է առնում Քիրս լեռնաշղթայից և հոսում Ավետարանոց գյուղի հարավային ստորոտով, մյուսը սկիզբ է առնում նույն լեռնաշղթայից, հոսում Ղևոնդյանց անապատի սարի հարավային ստորոտով և ընդունելով Սարգսաշենի Շորեն վտակը՝ միանում Քիրսաշային նույն անապատից բավական վար:

Սա, հեղեղների ժամանակ սաստիկ բարձրանալով, բավական վնասներ է պատճառում¹:

Գ գետակն է Ղուռուչայը, որ նույնպես Արաքսի վտակն է: Սա սկիզբ է առնում Մեծ և Փոքր Քիրսերի միջից: Սրան միանում է Իշխանագետը՝ Թաղլար և Տումի գյուղերի միջև:

¹ Այս տարի քշել տարել էր վրանաբնակ 27 թուրք

Այս գետն այսպես կոչվելու պատճառն այն է, որ ամառը չորանում է (դուռու թուրքերեն նշանակում է չոր):

Դ գետակն է Ամարասա գետակը, որ Չալուն գետ ևս կոչվում է:

Սա սկիզբ է առնում Սոս, Քերթ, Քարահունջ, Հիրհեր, Խերխան գյուղերի աղբյուրներից և անցնում Ամարասի մոտով:

ԼՃեր. Վարանդան գուրկ է մեծ լճերից. կան միայն փոքր լճեր, որոնք ամռանն ավելի ևս փոքրանում են: Սրանցից նշանավոր են.

1) Սյուլյունկաձով՝ Նինգի գյուղի մոտ. այսպես է կոչվում, որովհետև մեջը տգրուկներ կան:

2) Ծծքարին ձով՝ Ծովատեղ գյուղի մոտ. շատ փոքր լճակ է:

Աղբյուրներ. Վարանդան սաստիկ հարուստ է աղբյուրներով, որոնց ջուրը շատ հստակ և քաղցրահամ է: Մեծ աղբյուրներից նշանավոր է Ղարաբուլախ գյուղինը, որ մի քանի ջրաղաց է դարձնում:

Քարայրեր. Վարանդայում կան շատ բնական քարայրեր, որոնք պատերազմների ժամանակ ժողովրդին ապաստարան և երբեմն էլ ռազմական կետեր են ծառայել: Սրանցից նշանավոր են.

Հունտոի կարան: Այս քարայրը գտնվում է Շուշու արևելահյուսիսային կողմում ձգված խոր ձորի մեջ՝ Հունտո գյուղի մոտ, որի անունով և կոչված է: Քարայրը բաղկացած է երեք աչքից, որոնցից առաջին երկուսը փոքր են, իսկ երրորդը՝ բավական ընդարձակ: Այստեղ կա և ջրի ավազան:

Ծծխաչ (Շմանեք): Թաղլարից ներքև՝ Ղուռուչայ գետակի ձախ եզերքին, երկու ահագին քարայրեր են: Ներքևի քարայրի առաստաղի ժայռը ծծանման բարձրություններ ունի, որոնցից ջուր է կաթկթում¹:

Ավանա կարան: Քարին-տակը գյուղի հյուսիսային կողմում, Ավանա Քերծում, որ տարածվում է մինչև Շուշի քաղաքի Կոհար աղայի տան տակը: Քարայրի մեջ կա ջուր:

Որվան քարայր: Գտնվում է Ագոխ գյուղի արևելյան կողմում՝ ձորակի ձախ կողմի բարձրության վրա: Բավական խորն է, և մեջը կա մի երեխա գրկած կնոջ արձան: Կնոջ տարազը և գլխի հարդարանքը արցախական են:

Ծծքարի կարան: Ծովատեղ գյուղի արևմտահյուսիսային կողմում բարձրանում է Ծծաքար կոչված սարը, որի ժայռոտ գագաթին մոտիկ կա մի ահագին քարայր²:

¹ Տե՛ս *Հավատքի բաժնում*

² Տե՛ս *Հավատքի բաժնում*

Կան նաև Ալեքսանա դուդուն, Եղունիկի (աղավնու) և Ամարաթների քարայրերը Քարին տակի ձորակում:

ԿԼԻՄԱՆ

Վարանդայի կլիմայի վերաբերյալ մենք միայն Շուշու մասին տեղեկություններ գտանք ռեալական դպրոցի ուսուցիչ պ. Ալեքսանդրովսկու մոտ, որ նույն դպրոցին կից գոյություն ունեցող օդերևութաբանական կայանի կառավարիչն է: Պարոնը սիրով տվեց մեզ իր երեք տարվա դիտողությունները, որոնցից 1893-95-ը միջին թիվ հանելով՝ կազմեցինք հետևյալ աղյուսակը (*տե՛ս Աղյուսակ 1*):

Այս աղյուսակից հետևում է.

1. Օդի ճնշումը 0° ջերմության միջոցին տարեկան միջին թվով հասնում է 647,9 միլիմետրի, օրորվելով 650,8-ի, որ բարձրանում է հոկտեմբերին, և 644-ի միջև, որ իջնում է մարտին:

2. Բարոմետրն այստեղ բարձրանում է յուր մաքսիմումին նոյեմբերին (656.8) և իջնում մինիմումին փետրվարին (636):

3. Տարեկան միջին ջերմությունն է 8,6: Ամենաշոգ ամիսը օգոստոսն է (միջին ջերմ. 20,0), երբ ջերմաչափը երբեմն բարձրանում է 27,5. այս աստիճանը բարձրանում է երբեմն և հուլիս ամսին, թեև այդ ամսին միջին ջերմությունը հավասար է 17.8 $^{\circ}$: Ամենացուրտ ամիսը հունվարն է (միջին ջերմ. -3,3 $^{\circ}$), երբ ջերմաչափը երբեմն իջնում է -12,4 $^{\circ}$:

4. Համեմատական խոնավությունը տարեկան միջին թվով հասնում է 76,7: Ամենախոնավ ամիսը հոկտեմբերն է՝ 82.3, իսկ ամենապակաս խոնավը՝ հուլիսը՝ 66:

Հետևյալ աղյուսակն էլ ցույց տալիս է տիրապետող քամիները և եղանակը (*տե՛ս Աղյուսակ 2*):

Շուշի քաղաքի կլիման

Աղյուսակ 1

	Բարոմետր (միլիմ.ՏՊ ժամանակ)	Բարոմետր		Ջերմությունը Հստ Ց.	Ջերմություն			Համեմատական խտնվություն	Անդամ	Քամու արագու- թյունը (մետր վրկ.)	Նստույք (осадки)
		Մաքսիմում	Մինիմում		Մաքսիմում	Մինիմում	Մին. ըստ սերմո- գրաֆի				
Հունվար	647,5	653,6	640,0	3,3	8,5	11,3	12,4	80,5	4,6	1,0	22,1
Փետրվար	645,0	651,2	636,0	0,1	13,3	8,8	9,9	74,0	5,1	1,3	15,8
Մարտ	644,0	650,8	636,9	2,7	16,7	5,1	7,2	78,0	6,7	1,3	51,2
Ապրիլ	646,8	652,2	640,5	6,2	17,9	3,8	5,3	82,0	7,0	1,3	57,3
Մայիս	648,1	552,7	642,4	11,9	21,4	5,2	2,8	78,3	5,9	1,3	111,6
Հունիս	647,1	651,0	643,4	17,2	26,0	9,6	8,2	71,0	5,0	1,1	81,8
Հուլիս	648,1	651,8	644,2	17,8	27,5	12,5	9,6	66,0	4,5	1,1	44,0
Օգոստոս	648,5	653,6	644,2	20,0	27,5	12,9	10,3	66,3	3,4	1,1	22,0
Սեպտեմբեր	649,1	652,4	642,5	14,1	24,8	5,7	4,4	80,7	4,7	1,0	44,4
Հոկտեմբեր	650,8	656,3	644,8	9,9	19,2	2,7	0,6	82,3	8,9	0,9	61,2
Նոյեմբեր	650,2	656,8	641,8	4,7	16,3	3,9	5,1	78,0	5,6	1,1	43,4
Դեկտեմբեր	648,1	655,2	338,8	1,4	12,7	7,3	8,2	75,7	5,0	1,0	15,6
Ընդամենը	7772,6	7840,1	7695,3	103,4	232,1	6,8	12,3	912,8	66,4	13,5	570,3
Միջին	647,9	653,3	641,3	8,6	19,3	0,6	1,0	76,7	5,5	1,1	47,5

Այս աղյուսակից էլ հետևում է.

1. Քամիներն ամենից շատ փչում են արևելահարավարևելյան կողմից (162,1), ամենից շատ՝ հունիս (25) և ամենից քիչ՝ սեպտեմբեր ամսին (6,3):

2. Սրանից հետո ամենից շատ փչում է արևելահյուսիսարևելյան կողմից (83,3), ամենաշատը՝ օգոստոսին (13,6) և ամենաքիչը՝ փետրվարին (1):

3. Հետո արևելյան կողմից (77,7), ամենաշատը՝ հուլիսին (15) և ամենաքիչը՝ հունվարին (1,6):

4. Հետո արդեն հյուսիսարևելյան (49) և հյուսիսային (31,8) ու հյուսիս-հյուսիսարևելյան (30) կողմերից:

5. Շուշին տարվա ընթացքում միջին թվով 113,6 օր պատած է լինում մառախուղով, 107,6 օր էլ երկինքը ամպամած է լինում և միմիայն 77,7 օր պարզ է լինում: Ապրիլ, մանավանդ մայիս և հունիս ամիսները անձրևային են: Առաջին անգամ ձյուն է գալիս նոյեմբերին, թեև երբեմն պատահում է, որ սեպտեմբերին կամ հոկտեմբերին էլ մի անգամ գալիս է: Սակայն մինչև հունվարը հազիվ ինը անգամ ձյուն է գալիս և միայն հունվարին և մանավանդ մարտին, ինչպես և՛ ապրիլին, Շուշին ծածկվում է ձյունով: Սովորաբար մայիսին էլ 3 անգամ ձյուն է գալիս, այնպես որ մինչև այս ամսի վերջը վառում են վառարանները: Այս ամիսը նաև սաստիկ փոթորկալից է (11), և ամենից ավելի այս ամսին է կարկուտ գալիս (2,6):

Գավառի կլիման բավական տաք է Շուշու կլիմայից, այնպես որ խաղողը հեշտությամբ հասնում է: Անհամեմատ տաք է Ամարասի դաշտը:

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վարանդայի բուսականությունը սաստիկ հարուստ է, երկիրը ծածկված է խիտ անտառներով, արտերով, այգիներով, պարտեզներով և խոտավետ արոտներով: Անտառները բռնում են 19,280 դեկայստին տեղ, ուր աճում են հետևյալ ծառերը¹. բեխի, բոխի (Граб обыкновенный, Carpinus Betulus), բոշնի, թիքեռնի, թեղի (карагач, Ulmeus campestris), լորի (filia Rubra), կաղնի (Quercus Macranthera), կիչի, կեչի (береза, Betula), կոռեղի, կուզնենի, հաջի (Fraxinus, ясень), հաճարկի, հաճարի (бук, Fagus):

Պտղատու վայրի ծառեր, որ գտնվում են միևնույն անտառներում. ճըռտանձի, ծտի-տանձի, ճըռ-խնձորի, զկրի (զղեարի), (шишковник, Mespilus), սզնի (боярышник, Cratesegus), սալորի (дикая слива, Prunus divericata), հու-

¹ Օգտվել ենք Մ. Բարխուդարյանի «Արցախ»-ից

նի (кизил, cornus mascula), տկողնի (лещина-лесной орех, corylus), ընկուզի (грецкий орех, inglans regia), իսկ հանդերում՝ միայն մոխրատանձի և լկրթնի:

Թփեր. Մացառներում և շամբերում՝ ցախավելի կամ հորմառնի-գերմառնի (земляная груша, Heliauthus tuberosus), թբլի, տատասկ (чертово колючка, Paliurus aculeatus), ծմակամոշ (մալինա, малина), սևամոշ (հանդերի մոշ-ежевика), մոամոշ (2-3 թիզ ցողուն ունեցող-клубника), գետամոշ (գետերի ափի մոշ-земляника), մասուրի (шиповник, Rosa esuina), կծրխուրի (барбарис, Berberis vulgaris), ցրդի, շուշան, եղինջ (Urtica), ավելուկ, շեպ (Rhapanus Rusticus), բոխի:

Ջրերի մեջ կամ մոտերքում՝ ջրիկուտեմ (sium, F. Cresson), դադձ, ջրափափուկ, ճոճոուկ (Erua sativa):

Դաշտերում՝ շոմին (վայրի սպանախ-spinacea), տոմբալան (գետնախնձորի նման է և միայն խորոված կարելի է ուտել, Tuber), սամիթ (anethum):

Ինքնաբուս ուտելի կանաչեղեն. Ծմակներում լինում են՝ խազագ, կոմր-գուկ, սմնդուկ, ծմակթափան, սոկոն (սունկ): Հանդերում՝ ձնեբեկ (asparagus), փիփերտ, խնջուզ, շրիշ, կնձմնձուկ, տըտըպաշար, ուտումտիտեմ (постушья сумка, capsella), սիպեղ, թարթանջուկ, պառավապորտ, եզնաճակատ, գինազոխ:

Վայրի ծաղիկներ. Ջրավարդ (մասուրի վարդ), ծմակավարդ, մանուշակ, ձնծաղիկ, նովրուզ, խնձաղա, նարկիզ, մշտհամուկ (անթառամ ծաղիկ), նունուֆար, հարսնածաղիկ (Papaver Rhoeas), շուշան, մեխակ, ձյունածաղիկ, զամբաղ, լվածաղիկ, խնձործաղիկ, կոռթնը (Lappa), արջաթանթուկ, տխտըկոռնը, շնավարունկ, սուտ եղինձ, կածուկ, բիլիբիստի, ազոավի սողան, նրկարար, ալակիզ, բյանկի, պլանուկ (Conieum Maculatum):¹

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Վարանդայի կենդանիներից նշանավոր են.

Վայրի կենդանիներ. արջ, գայլ, աղվես, չաղալ, գիշերի, առնետ, սկյուռ, մուկն, եղջերու, նապաստակ:

Թռչուններ. կաքավ, հավփալ, աղավնի (աղունակ), տատրակ, լորամարգի, չարթ, մոշահավ կամ մշահավ, օրի (տուլաշ), արտուտ, Ս. Հակոբի թռչուն, ճնճղուկ, չլածիտ:

¹ Բուսաբանական անուններն ու անվանումները ստուգել և ճշգրտել ենք ըստ բուսաբանական բանաբանների (Մ. Գ.)

Գիշատիչ թռչուններ. արծիվ, անգղ, բազե 4 տեսակ, լեւակ, ցին, ուրուր, չորթնագող, բու, հողմահար, գայլագռավ, ագռավ, կաչաղակ, ներկարար, ծառակուտկուտ (կտցհար), ճանճագող, չղջիկ, ձկնկուլ, ճայ, դույ:

Երգեցիկ թռչուններ. կու, կուկու, հոպոպ, լծի, բաբաճրգտ, չլածիտ, դեղ-ձանիկ, զոզոան, ջրըպզտպզտ, չափարծակի, շիլոյշիլոյ, մշահավ:

Զվող թռչուններ. կռունկ, արագիլ, սասարք, սարյակ, ծիծեռնակ:

Սողուն և զեռուն. օձ, լոկ, քարաթոթոշ, կանաչ մողես, կրիա, խեցգետին, ոզնի, գորտ, կարիճ, իշախառանջ:

Միջատներ. շանաճանճ, բոռ, ճախարակ, մշակ, փնթիռն, ճպուռն, մա-րախ, սևաճանճ, մեծ ճանճ, կանաչ ճանճ, ձիաճանճ, պիծակ, լուսատտիկ, կետ, աստծու կով, աստծու եզն, զատիկ, ականջմտուկ, ոթես, մոշաթսի, ոսկեպղոջ, սարդ, թիթեռնիկ, աղոթարար (ունի կանաչ գույն և երկար ոտեր):

Ընտանի կենդանիներ. կով, եզ, գոմեշ, ոչխար, այծ, խոզ, էշ, ձի, ջորի, ուղտ:

Ընտանի թռչուններ. հավ, բադ, սագ, հնդկահավ, աղավնի:

ՀԱՆՔԵՐ

Վարանդայում դեռևս չեն սկսել հանքերը մշակել, մի քանի տեղ նկատելի են պղնձի հանքեր, բայց ոչ ոք չի ձեռնարկում մշակելու: Այսպես, Թաղավարդ գյուղի մոտ կա մի բլրակ, որից բխում է Կարմիր ջուր անունով մի վտակ, որ յուր մեջ պարունակելով հանքային բաղադրություններ, խմելու համար վնասակար է: Սա անցնում է մի խոր ձորով, որ կոչվում է Չուրաթանին կապ: Անցյալներում մի շուշեցի հայ ձեռնարկել էր այդտեղի պղնձահանքերը մշակելու, բայց շուտով կիսակատար էր թողել:

Հանքային ջրեր. բուն Վարանդայում նշանավոր հանքային ջրեր չկան: Տեղացիներն առավելապես օգտվում են «Թթու ջրից», որ գտնվում է Զանգեզուրում:

ՔԱՂԱՔՆԵՐ

Շուշի. նախկին բերդ, իսկ այժմ քաղաք Շուշին տարածվում է 39°35' հյուսիսային լայնության և 65°25' արևելյան երկարության տակ գտնվող մի լեռան գագաթին, որ ծովի մակերևույթից 4373-5026 ոտ. բարձրություն ունի: Այս լեռը հարավ-արևմուտքից արևելահյուսիս տարածվելով՝ հետզհետե ցածրանում է և ներքին մասում բավական հարթ տարածություն կազմում,

մինչդեռ հարավարևմտյան կողմում գտնվում է լեռան սեռը: Լեռան հարավային կողմում տարածվում է մի անդնդախոր ձոր, որի միջով հոսում է Քարին տակի գետակը: Այս մասում լեռը սաստիկ ժայռոտ և ուղղահայաց է: Նմանապես և հյուսիսային կողմը մի խոր ձոր է, որի միջով հոսում է Ղայբալու գետակը: Քաղաքը Փանահ խանի ժամանակ գլխավորապես հյուսիս և արևելյան կողմերից պարսպած է եղել, որի երկու՝ Գանձակի և Երևանյան (արևմտյան) դռները դեռևս մնում են, ինչպես և Գանձակի դռան վերև դրված մի քանի թնդանոթները: Ամբողջ քաղաքը բռնում է մոտավորապես 3-4 քառակուսի վերստ տարածություն, որը կտրատվում է մի քանի մանր և երեք մեծ, հարավից հյուսիս տարածվող ձորակներով, որոնց միջով հոսում է անձրևի ջուրը՝ տանելով իր հետ քաղաքի անմաքրությունները:

Քաղաքը բաժանված է երկու գլխավոր մասի՝ հայոց և թուրքերի թաղ: Հայոց թաղը գտնվում է քաղաքի վերին մասում, թուրքերինը՝ ներքևում: Այս երկու թաղերը միմյանց հետ համեմատելիս պարզ նկատվում է, որ հայկականն ավելի կանոնավոր փողոցներ ունի և, որ գլխավորն է, անհամեմատ մաքուր է: Տների կողմից ևս հայկական թաղում գեղեցիկ, երկհարկանի տներ շատ կան, թուրքերի թաղում դրանց թիվը շատ քիչ է:

Ասացինք, թե հայոց թաղը մաքուր է, սակայն այս միայն համեմատական էր: Թաղի բարեկարգ մասում միայն կան փոքրիշատե լայն փողոցներ, մյուս մասերում փողոցներ անգամ չկան, այլ ծուռ ու մուռ նեղ կաճաններ են: Գլխավոր փողոցների վրա թեև կան մայթեր, սակայն միայն մի արշին լայնության, իսկ փողոցի մեջտեղն, անկանոն քարերով շարած լինելով, սաստիկ խորդուբորդ է, այնպես որ, անվարժ այցելուն շատ դժվարանում է քայլել: Եվ այս է պատճառը, որ քաղաքում կառքեր չեն ման գալիս, որովհետև անիվները շատ շուտով փշրվում են:

Բացի դրանից, այս փողոցները սաստիկ կեղտոտ էլ են: Խանութպանն առանց ճնշվելու փողոց է շալոտում ձմերուկի, սեխի կեղևները և այլն: Ամառը մայթերի առաջ դարսած է լինում ձմերուկ և սեխ, անգործ մարդիկ հավաքվում են սրանց շուրջը և միմյանց հետ գրագ գալիս՝ ձմերուկը կարմիր է, թե սպիտակ, որքան է կշռում, կամ կտրված կտորի միջի կորիզները գույգ են, թե կենտ, սեխը համեղ է, թե անհամ, հետո կտրում և ահագին աղմուկով արտահայտելով իրենց հաղթանակը՝ հենց տեղն ու տեղը ուտում և կեղևները շաղ են տալիս փողոցի մեջտեղը: Պարզ է, որ այս հավաքված խմբերը կտրում են ճանապարհը, և անցորդը ստիպված է տասնյակ անգամ իջնել մայթից և փողոցի միջով գնալ: Պատահում էլ է, որ գլուղացի-

ները կանգնեցնում են սայլը փողոցի մեջ և եզներին կամ գոմեշներին մայթի վրա խոտ տալիս: Դեպի փոստատուն տանող փողոցի վրա, ասենք, որ փողոցները գրված անուն չունեն, երեսները դեպի մայթը դարձրած և շատ անգամ մայթն ամբողջությամբ բռնած՝ կանգնած են ջորիներ, էշեր՝ իրենց գլուխն անց կացրած պարկերի դարմանը ծամելով: Հազվագյուտ երևույթ չէ փողոցներում սատկած կենդանիների, հոտած թուռշու, մքլած պանրի պատահել:

Մի կողմից կեղտոտությունը, մյուս կողմից սաստիկ ցեխը ստիպում են բնակիչներին տարվա մեծ մասը կրկնակոշիկ հագնելու:

Սրա վրա ավելացնենք և գիշերային մթությունը, որովհետև միայն գլխավոր փողոցներում են լապտերներ վառվում (ընդամենը 172) և այն էլ միմյանցից այնքան հեռու, որ շատ դժվար է առանց լապտերի ման գալ: Եվ այս է պատճառը, որ ծառաները, լապտերը բռնած, միշտ առաջնորդում են իրենց «տերերին» և շատ անգամ անքուն հորանջում կլուրի բակում՝ սպասելով, որ «աղաները» թղթախաղի սեղանից վեր կենան, որպեսզի առաջնորդեն դեպի տուն:

Փողոցային տեսարաններից նշանավոր է և այն, որ քաղաքի ետին մասերում կանայք մի կարպետ են ձգում փողոցի պատերի տակ, վրան նստում և գուլպա գործելով, իլիկ, ճախարակ մանելով՝ զրույց անում ու անցուդարձ անողներին մտիկ տալիս:

Գլխավոր փողոցների վրա կան լայն պատուհաններով և ահագին դռներով մի քանի մեծ տներ, որոնց պատուհանները երկաթե խիտ ցանցով են պատած, և դռները ամուր կողպեքներ ունեն: Ետին մասերում կան պարսպավոր տներ, սակայն սրանց պատուհաններն էլ պատած են ցանցերով: Տներ էլ կան, որոնց՝ փողոցի վրայի պատերի մեջ դիտմամբ պատուհաններ չեն թողած: Այս բոլորը պարսկական բնությունների ժամանակ տիրող անապահովության ազդեցությունն է, թեև այժմ էլ այնքան ապահովություն չի տիրում:

Ուրախալի է, որ տների առաջ փոքրիկ պարտեզներ կան, պտղատու ծառերով, և երբ մի բարձր տեղից նայում ես, այդ պարտեզները շատ լավ տպավորություն են թողնում:

Հայկական թաղի գրեթե կենտրոնում գտնվում է «Թոփխանա» կոչված հրապարակը, որ մոտավորապես 250 քմ. տարածություն է բռնում: Սրա մեջտեղում՝ մի գեղեցիկ քյոսքի մեջ, վազում է մի աղբյուր, որի ջուրն այլևս չի խմվում. սրա մոտ մի կողմում գտնվում է հասարակական կշեռքը, մյուս

կողմում՝ մրգավաճառների շարժական վրանները: Այս հրապարակը շուշեցիների տնտեսական և մտավոր կյանքի կենտրոնն է, այստեղ է ծախվում գլխավորապես մթերքների ամենամեծ մասը: Այստեղ խառնված են միմյանց մարդիկ, ջրով կամ փայտով բարձած էշերը, ածուխ բարձած ջորիներն ու ուղտերը, փայտակիր ձիերը և այլն:

Այս փոքրիկ տարածության մեջ մինը մյուսի կողքին շարված են ամեն տեսակ մթերքներ և ամառը՝ ահագին քանակությամբ մրգեր և պտուղներ: Մարդիկ անդադար, ձեռով ու ոտով անասուններին հրելով, ճանապարհ են բաց անում, անցուդարձ անում և այս ու այն բանը գնում: Պետք է ներկա լինեք սակարկության, որ տեսնեք, թե որքան երկար է տևում: Քանի անգամ գնորդը հեռանում և վերադառնում է, միջնորդներ է ուղարկում, ձեռք ձեռքի խփում, սուտ-սուտ խոստումներ տալիս, ամոթալի կերպով գովում և պախարակում ապրանքը:

Հրապարակի նեղիկ մայթերի վրա կանգնած քաղաքի բուրժուաները խոսում են վաճառականության և ընթացիկ գործերի մասին: Մի փոքր ինչ տարիքավորները նստած են խանութների սանդուղքների վրա և առավելապես անցյալի մասին են զրույց անում: Պետք է ասել, որ Շուշում ռենտա ունեցող անգործ մարդկանց թիվը փոքր չէ, և սրանք ամբողջ օրը այդտեղ են անց կացնում: Ղարաբաղի բազմաթիվ մշակները (համբալ) վխտում են նրանց շուրջը՝ նրանց գնաձևերը տուն տանելու: Մակայն շատ անգամ հարուստ բուրժուան խնայում է մի երկու կոպեկը մշակին տալու, հանում է գրպանից ահագին գունավոր թաշկինակը, առածը լցնում մեջը և ծանր քայլերով ուղևորվում դեպի տուն: Կիրակի և տոն օրերին այստեղ է լինում և արհեստավորների դասակարգը: Ինտիլիգենտ դասակարգն էլ, ուրիշ տեղ չունենալով, փոքրիկ պտույտից ետ այստեղ է գալիս և խումբ-խումբ կանգնած՝ զանազան հարցերի մասին զրուցում, վիճում, բայց այնպես բարձր, որ բավական հեռու կանգնողներն էլ կարող են ազատ կերպով լսել:

Մինչդեռ տղամարդիկ այստեղ են համախմբվում և միմյանց հետ տեսնվում, խոսում, կանայք էլ եկեղեցի են գնում, ուր ամբողջ ժամասացության ժամանակ միմյանց հետ խոսում են, աղջիկ են ընտրում իրենց որդիների համար, զանազան բամբասանքներ անում և այլն: Իսկ սրանց չափահաս որդիները զբոսնում են եկեղեցու բակում՝ եկեղեցի եկող օրիորդներին դիտելով և քննադատելով:

Շուշում կա չորս եկեղեցի և մի կուսանաց մենաստան: Բոլորից գեղեցիկն է Ղազանչեցվոց Ս. Փրկիչ մայր եկեղեցին: Սա նշանավոր է և ճար-

տարապետական տեսակետից. սրա երկարությունն է 35, լայնությունը՝ 23, իսկ բարձրությունը՝ մոտ 35 մետր: Շինված է բյուզանդական ոճով, հատակագիծը խաչաձև է: Չորս քառանկյունի, յուրաքանչյուր կողմը մի-մի հատ լայն մատնեքով (cannelure) սյուների վրա բոլորում են ռոմանական կամարներ, որոնց վրա բարձրանում է կաթողիկեն: Ունի 10 պատուհան, յուրաքանչյուրը մի մետր լայնության և հինգ մետր երկարության: Դռների բարձրում գտնվող պատուհանները խաչաձև են: Դռները երեքն են, որոնց առաջ շինված են գեղեցիկ, բոլորաձև գավիթներ՝ երեքական դռներով: Միջին դռների վերևում կան մի-մի սրբի ռելիեֆ պատկեր: Եկեղեցին ներքուստ բավական փառահեղ է. խաչկալը բավական գեղեցիկ, չորս ահագին ջահ ավելի ևս փայլ են տալիս: Խորանների վրա կա նաև ուրիշ երկու խորան:

Զանգակատունը գտնվում է եկեղեցու արևմտյան կողմում, փոքր-ինչ հեռու. սա մի եռահարկ շինություն է, որի ստորին հարկի չորս անկյուններում կանգնեցրած են մի-մի հրեշտակապետի քարե արձան, որ չափից դուրս կոպիտ են շինված: Գեղեցիկ է միայն միակտուր քարից շինված շղթան:

Եկեղեցին սկսված է 1868 թ. և ավարտված՝ 1887-ին:

Մյուս երեք եկեղեցիներն ու կուսանաց մենաստանը ճարտարապետական տեսակետից առանձին նշանակություն չունեն:

Բացի եկեղեցիներից, մինչդեռ ուրիշ գավառական հայ քաղաքների, ինչպես Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Աղեքսանդրապոլի կանայք համախմբվում են բաղնիսներում, միմյանց հետ տեսնվում, ժամերով խոսում, աղջիկ ընտրում, շուշեցիները զրկված են այսպիսի մի հասարակական և առողջապահական տեսակետից անհրաժեշտ տեղից, որովհետև ջուր չլինելու պատճառով բաղնիքներ չկան: Միմիայն մի թուրքի բաղնիք կա, որ սաստիկ անմաքուր լինելու պատճառով հայերը չեն հաճախում: Խեղճ մայրերը ստիպված են ամեն շաբաթ օր տանը ջուր տաքացնել, փոքրերին լողացնել, իսկ մեծերի միայն գլուխները լվանալ:

Սակայն շուշեցի բուրժուա և ինտելիգենտ կինն ունի որպես հավաքատեղի քաղաքային կլուբն ու զբոսավայրը, իսկ արհեստավորի կինը՝ Նահապակի գերեզմանը և մոտակա ուխտատեղիները:

Քաղաքային կլուբը գտնվում է «Թոփխանի» կողքին՝ մի եռահարկ գեղեցիկ շինության մեջ: Այստեղ թեն կա գրադարան և ընթերցարան, սակայն ավելի թղթախաղն է ընդունված, քան թե ընթերցանությունը: Ձմեռը գրեթե

ամեն շաբաթ երեկո պարահանդես է լինում, որի ընթացքում հայ կանայք և օրիորդներն աթոռների վրա մեխված մնում են, և միայն մի քանի ռուսներ թոչկոտում են: Սակայն երբեմն էլ մի քանի հայուհիներ հրաշալի կաքավում են տեղական պարերը՝ սազանդարների ներդաշնակությամբ:

Քաղաքային զբոսավայրը գտնվում է արևմտահարավային կողմում՝ բլրի լանջին: Այստեղ արահետները տերրասներով բարձրանում են և գեղեցիկ տեսարան պարզում ճեմողների առջև: Ծառեր շատ քիչ կան: Երկու հովանոց և մի ամենատեղեղ բուֆետ կազմում են զբոսավայրի միակ զարդարանքը: Սակայն ամառը շաբաթը երկու անգամ նվազում է զինվորական երաժշտական խումբը առավելապես տեղական եղանակներ և գրավում բազմաթիվ ամառանոց եկողներին այդտեղ:

Զբոսավայրի այդպես անշուք լինելու պատճառն այն է, որ քաղաքը գուրկ է ջրից, կա միայն երկու աղբյուր քաղաքի մեջ, մյուսները դուրս են և այն էլ բավական հեռու, այնպես որ ջրի մի իշաբեռն արժե 10-20 կոպեկ: Լվացքի և այլ գործածության համար կան ջրհոսներ, բայց առավելապես գործ է ածվում անձրևի ջուրը, որ խողովակներով հավաքվում-լցվում է հատկապես այդ նպատակով շինված ջրի շտեմարանները և կամ ուղղակի թափվում մեծ տակառների մեջ: Առաջիկայում միայն շնորհիվ տեղացի մի հարստի՝ պ. Թամիրյան, շուշեցիները կունենան մաքուր ջուր, որ գալիս է 18 վերստ հեռավորությունից:

Հասարակ դասակարգի զբոսավայր Նահատակի ուխտատեղին գտնվում է Հին հանգստարանի ներքևում: Սա Իբրահիմ խանի ժամանակ նահատակված Անտոն անունով մի թիֆլիսեցու գերեզման է: Թուրքաց թաղը շատ կեղտոտ է. բավական է ասել, որ հայոց թաղի կեղտոտությունները կոյուղիներով հոսում են մինչև այս թաղը, իսկ այնտեղից անցնում են բացօթյա արխերի միջով՝ տարածելով սարսափելի գարշահոտություն: Թուրքերը միշտ հրաժարվել են կոյուղիներ շինել տալուց, չնայած որ այդ արխերն անցնում են նույնիսկ նրանց տների առջևից:

Այս թաղում նշանավոր են գլխավոր մզկիթը, որ բավական գեղեցիկ շինություն է, Մեհտի խանի բնակարանը, ուր այժմ ապրում է նրա աղջիկը, շահգադեի և ուրիշ մի քանի հարուստ մարդկանց բնակարանները:

Այստեղ գտնվում է և ռուսաց միակ եկեղեցին, որ ճարտարապետական տեսակետից ոչ մի արժեք չունի:

Շուշու բնակիչները գլխավորապես հայեր և շիա մահմեդական պարսիկներ են: Հայերը գաղթել են Արցախի Շոշ և ուրիշ գյուղերից, Ղազան-

չիից, Ագուլիսից և Մեղրիից: Ընդամենը 18796 ար., 14456 իգ., 33252՝ երկու սեռից: Հայերի թիվն է 11637 ար., 8947 իգ., 20584՝ երկու սեռից, թուրքերինը՝ 7159 ար. և 5509 իգ.:

Վարչականորեն Շուշին գավառական քաղաք է և պատկանում է Գանձակի նահանգին, ունի քաղաքագլուխ, դուման և գավառապետ: Կա նաև հաշտարար դատարան, ոստիկանատուն և այլն:

Այստեղ է և Ղարաբաղի Հայոց կոնսիստորիան՝ իր առաջնորդներով, որ բացված է 1830թ. Բաղդասար մետրոպոլիտի օրով:

ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԳՅՈՒՂԵՐԸ

Չանախչի կամ Ավետարանոց. Մելիքանիստ Չանախչի կամ Ավետարանոց գյուղը գտնվում է Շուշուց դեպի արևելահարավ՝ մոտ 17 վերստ հեռավորությամբ: Սա տարածվում է մի փոքրիկ հարթության վրա, որ կտրվում է հարավային և արևելյան կողմում Քիրսա գետի ձորակով, հյուսիս-արևելյան կողմից՝ Հռիփսիմեի ձորով: Իսկ արևմտյան կողմում ընդհարվում է մի ժայռի, որ լեզվաձև տարածվում է մինչև Կուսանաց անապատը, որ գտնվում է Քիրս գետակի անմիջապես ափին բարձրացող բլրակի վրա: Այս ժայռը, պարսպի հարավարևմտյան դռան մոտ ճեղքճեղքվելով, կազմում է մի մթին քարանձավ, որ «Քաջքատուն» է կոչվում:

Կուսանաց անապատի արևմտյան կողմից ձգվում է մի հաստ պարիսպ, որ շրջապատելիս է եղել ամբողջ գյուղը, այժմ կանգուն է միայն մի մասը և մի քանի աշտարակներ:

Գյուղի հարավային կողմում՝ անապատին մոտ, գտնվում է Մելիք Բաղու ապարանքը, որ բաղկացած է եղել մի քանի **ղարադամներից**՝ ամբողջովին քարից շինված: Այս սենյակները դեռևս կանգուն են, և նրանց մեջ բնակվողներ կան, մինչդեռ նրանց վերևը իշխան Մադաթյանի շինած հարկը բոլորովին քանդված է:

Արևմտյան կողմում՝ ժայռի անմիջապես ափին, երբեմնի կանգնած է եղել Մելիք-Հյուսեին Ա-ի ապարանքը, որի առաջ բացվում է մի հիանալի տեսարան, և որն այժմ բոլորովին ավերակ է:

Իսկ հյուսիսային կողմում՝ պարսպին կից, գտնվում է Մելիք-Շահնազար Բ-ի ապարանքը կամ ամառանոցը՝ բաղկացած մի քանի �ղարադամներից և կամարակապ սենյակներից: Գլխավոր դռան վրա կա հետևյալ արձանագրությունը. «Այս ամարաթս Մելիք Շահնազարի (Գ) որդի Մեյին-բեկին, որ է այս շինությունս, որ շինել տված շենքն է թ. ՌՄԼԷ»:

Մելիք-Բաղու ապարանքի մոտ գտնվում է Մելիք-Բաղու ՈՃ թվին շինած Ս. Աստվածածնի եկեղեցին: Չորս անպաճույճ սյուների վրա բոլորում են ռոմանական կամարներ և ռոմանական կամարակապ ձեղուն, որի վրա բարձրանում է մի փոքրիկ կաթուղիկ: Եկեղեցին ունի մի ավագ և մի փոքրիկ խորան, երկու էլ խորհրդարան, որոնց վերև կա մի-մի գաղտնի սենյակ, ուր պահվում են եկեղեցու թանկագին իրերը: Եկեղեցում կա. 1) Կենաց փայտի մի մասը՝ մի արծաթյա խաչի մեջ. 2) Թաղեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների մասունքները և 3) Պանդալիան բժշկի մասունքը:

Գյուղից դեպի արևմտահարավ գտնվում է հին գերեզմանատունը, ուր կան բազմաթիվ, ուշադրության արժանի տապանաքարեր՝ ռելիեֆ պատկերներով ծածկված:

Ներկայումս Չանախչին ավելի մի գյուղաքաղաքի է նման: Բազմաթիվ, գեղեցիկ և եվրոպական ճաշակով կահավորված տները, բավական վայելուչ խանութները բոլորովին կերպարանափոխում են գյուղի տեսքը: Գյուղում կան նաև մետաքսի երեք գործարաններ, որոնք ահագին ազդեցություն են ունեցել և ունեն գյուղի տնտեսական և բարոյական վիճակի վրա: Սա և շուշեցիների սիրելի ամառանոցն է:

Այժմյան բնակիչների թիվն է 265 տուն, 973 ար., 849 իգ., ընդամենը՝ 1822 հոգի:

Պարապում են երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, այգեգործությամբ և առևտրով:

Շուշու գյուղ. գտնվում է Շուշի քաղաքից դեպի արևելահարավ՝ հազիվ 4 վերստ հեռավորությամբ մի բարձրավանդակի լանջի վրա: Գյուղի հյուսիսային կողմում ձգվում է մի խոր ձոր, որի միջով հոսում է մի փոքրիկ վտակ, որ թափվում է Գարգարի մեջ: Գյուղը բավական ընդարձակ տեղ է բռնում և Շուշուց դեպի հյուսիս գտնվող գրեթե բոլոր գյուղերի միակ ճանապարհն է դեպի քաղաքը: Գյուղում կա մի՝ երկու կամարների վրա հաստատված եկեղեցի՝ ՌՃԴ (1655) թվին շինված: Բնակիչների շատ քիչ մասն է բնիկ, շատերին Մելիք-Բաղին է Սոթից բերել և բնակեցրել այստեղ, մի քանի գերդաստան էլ Ջրաբերդից են եկել: Պարապում են երկրագործությամբ. հողն արքունի է, սակավ և անջրդի: Գյուղում կա մի բավական մեծ և գեղեցիկ մետաքսի գործարան, որ գործ է տալիս գյուղի կանանց և աղջիկներին:

Քաղաքի ազդեցությունը զգալիորեն նկատվում է այս գյուղի վրա: Տների մեծ մասն արդեն դարադամի վիճակից փոխարկվել է կանոնավոր, երկ-

հարկանի բնակարանների: Կան մի քանի խանութ և մինչև անգամ մի իջևան:

Գյուղի հանդեպ՝ դեպի հյուսիս, ձորակի մյուս ափի բարձրության վրա, կա մի խարխուլ եկեղեցի, որի արևմտյան լուսամուտի մեջ՝ մի խաչքարի վրա, կա հետևյալ արձանագրությունը. **«ԹՎ. ՋԷ (1458) ԷՍ ՂՈՅ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԳՈՅԱՐԵՑԻ (ԿԱՆԳՆԵՑԻ) ԽԱՅԱ ԱԳԻԳԱ ՄԱՐ ԻՄ»:** Եկեղեցու շուրջը մի ընդարձակ հանգստարան կա, որի գերեզմանաքարերը ծածկված են շատ հետաքրքիր ռելիեֆ պատկերներով:

Կյունի Ճարտար. Կյունի (Արեգոեմ) Ճարտարի երեք կողմից բոլորում են լեռներ և միայն հարավարևելյան կողմն է բաց: Հյուսիսային սարը կոչվում է Ղալին խութ, ուր երբեմնի կառուցված է եղել մի ամրոց: Արևմտյան կողմինը Ս. Եղիշա կուսի անապատի սարն է: Գյուղի տները սփռված են Ղալին խութի լեռների լանջերին, իսկ գոմերն ու կալերը գտնվում են դեպի արևելահարավ՝ գյուղից մի վերստ հեռավորությամբ: Գրեթե բոլոր տների առաջ կան թթենու ծառեր, այնպես որ համարյա ամբողջ գյուղը ծածկված է ծառերի մեջ և շատ գեղեցիկ տեսարան է ներկայացնում: Կանոնավոր փողոցներ չկան: Տների մեծ մասը երկու մասից է բաղկացած՝ հին դարադամից և նոր, եվրոպական ճաշակով շինված սենյակներից: Կան և բավական թվով երկհարկանի մաքուր տներ: Այժմ այլևս հին դարադամի ձևով տներ չեն շինում:

Բուն գյուղում կա մի հասարակ եկեղեցի, մինն էլ նոր շինում են կալերի մասում: Դպրոցական շենք չկա, թեև գոյություն ունեն և. Գրիգորյան անունով մի ծխական միդասյան ուսումնարան:

Օղը շատ առողջարար է, ջուրը, որ հայթայթում են երեք աղբյուր, համեղ է և մաքուր:

Գյուղի շուրջը տարածվում են այգիներ, ուր բուսնում են թթենիներ, խաղողի որթեր, տանձենիներ և խնձորենիներ:

Բնակիչները գաղթել են Խաչենու, Չարդախլու և Ագուլիս գյուղերից, ընդամենը՝ 243 տուն, 1046 արական, 896 իգական, 1942 երկու սեռի: Պարապում են երկրագործությամբ (ամբողջ Վարանդայում սրանց ցորենը ամենից լավն է համարվում), այգեպանությամբ (քաշում են օղի և գինի) և անասնապահությամբ:

Սարուշեն. համանուն լեռան հարավարևմտահայաց լանջի վրա, առանց կանոնավոր փողոցների: Բակերում տնկված են ծառեր, որ բավական գեղեցկություն են տալիս գյուղին: Տների մեծ մասը դարադամ է, թեև կան և

մի քանի գեղեցիկ երկհարկանի տներ: Կա և մի՝ Ամենափրկիչ անունով, մի կամարի վրա հաստատուն, թե՛ ներքուստ և թե՛ արտաքուստ գեղեցիկ եկեղեցի, որ ամբողջ Վարանդայի առաջնակարգ եկեղեցին է: Եկեղեցում գտնվում է ՈԼԱ թվին գրված մի մագաղաթյա ավետարան, որին ուխտ են գալիս գրեթե բոլոր գյուղերից:

Կլիման ցուրտ է, որովհետև արևմտյան կողմից բարձրացող Քիրս գագաթից շարունակ ցուրտ քամի է փչում, մանավանդ ձմեռը: Ամառն էլ շատ հով է: Բնակիչները բնիկ են՝ 74 տուն, բոլորն էլ հայ լուսավորչականներ, 348 ար., 261 իգ.: Պարապում են երկրագործությամբ, հողն արքունի է: Բացի գյուղի շրջակայքի հողերը, ունեն նաև Ամարասի մոտ հողեր: Այգիներ չունեն, որովհետև ընդամենը միայն երկու աղբյուր ունեն:

Գյուղում կա մի հայոց եկեղեցական ծխական երկսեռ միդասյան դպրոց, որի շենքը կառուցել է Գ. Այվազյանը յուր ծախքով, և որ բավական գեղեցիկ և հարմարավոր է:

Վարազաբուն. այս գյուղը տարածվում է Բողը-Խանի սարից սկիզբ առնող լեռնագոտու Դավրախութի արևելյան և Մատաղախութի հյուսիսային լանջերի վրա: Առաջը տարածվում է մի փոքրիկ դաշտակ: Գյուղում կա մի քարաշեն, բավական գեղեցիկ եկեղեցի և Ս. Գրիգորյան եկեղեցու ծխական միդասյան դպրոցի բավական հարմարավոր շենք: Բնակիչները Ղարադաղից են. ծերունիներն ասում են, թե Քոչար անունով մի հայ Ղարադաղի Բաղր խանին նրա՝ ժողովրդին պատճառած նեղությունների պատճառով սպանում և փախչում, վերահաստատվում է այս գյուղում, ուր միայն Իբրահիմ խանի միրզաներն էին բնակվում:

Բնակիչներն այժմ 170 տուն են՝ 506 ար., 425 իգ.:

Պարապում են գլխավորապես այգեգործությամբ, գինեգործությամբ, երկրագործությամբ (հողը բեկական է) և անասնապահությամբ:

Թուրքերը և ռուսները այս գյուղին Արանգամին անունն են տալիս:

Նոր Թաղլար. այս գյուղը Վարանդայի ամենաբազմամարդ գյուղն է և գտնվում է Շուշուց դեպի արևելահարավ՝ Ղուռուչայ գետի ափին բարձրացող լեռնաշղթայի հարավահայաց լանջին: Ասել ենք, որ այս լեռնաշղթան տարածվում է մինչև Քիրս գագաթը: Գյուղը թեև զուրկ է կանոնավոր փողոցներից, սակայն տները բավական գեղեցիկ են, և դարադամների թիվն անհամեմատ փոքր: Կա նաև մի եկեղեցի՝ չորս քահանաներով: Սուրբ Սահակյան միդասյան եկեղեցական ծխական դպրոցը, որ ունի մի գեղեցիկ, գյուղացիների ծախքով շինված շենք, այժմ փակ է:

Կլիման ցուրտ է: Շատ անգամ մշուշը պատում է ամբողջ շրջակայքը և զրկում անցորդին գեղեցիկ շրջակայքը դիտելու բավականությունից:

Բնակիչները բոլորն էլ լուսավորչական հայեր են՝ 530 ծուխ, 1781 արական, 1459 իգական, տեղափոխված Հին Թաղլարից: Պարապում են գլխավորապես երկրագործությամբ, և որովհետև հողը մեծ մասով ավագոտ, շատ քիչ և պակաս արդյունաբեր է, ուստի և պարապում են նաև ածխագործությամբ: Եվ պետք է ասել, որ շուշեցիների գործածած ածխի ամենամեծ մասը թաղլարցիներն են հայթայթում: Ամառը պարապում են և թթենիների մշակությամբ, և օղեհանությամբ:

Բեռնակիր կենդանիներից թաղլարցիները գլխավորապես ջորիներ են պահում՝ երկիրը լեռնոտ լինելու պատճառով: Ձիեր շատ քիչ կան: Թաղլարի շուրջը կան նախկին գյուղերի ավերակներ, այսպես՝ արևելահյուսիս բարձրանում է Մար-Խաթունի (Մայր-Խաթուն) սարը (4199 ոտ. բարձ.), որի վրա գտնվում են համանուն գյուղի ավերակները: Այստեղ կա մի փոքրիկ մատուռ՝ ՌԺԲ թվին շինված, և մի հանգստարան:

Թաղլարի հարավային կողմում՝ Ղուռուչայի ձախ ափին, գտնվում է Իշխնեցեք, այսինքն՝ իշխանի գյուղատեղին, իսկ դեպի արևմուտք՝ Հանգած եղցե (եկեղեցի) անունով մի եկեղեցի, հանգստարան և գյուղատեղի:

ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ամարաս. Ամարասը գտնվում է Շուշուց դեպի արևելահարավ 45 վերստ հեռավորությամբ՝ Մուղանի դաշտի մեջ, որ գալով ընդհարվում է Լուսավորչի և Խազազի սարերին և կազմում մի գեղեցիկ հովիտ, որի միջով հոսում է Ամարասու վտակը՝ սկիզբ առնելով շրջակա գյուղերի աղբյուրներից:

Վանքը զետեղված է մի 94 մետր երկարության և 56 մետր 50 սանտիմ լայնության և 5 մետր բարձրության պարսպի մեջ, որի չորս անկյուններում բարձրանում են մի-մի բուրգ, իսկ պարսպի մեջ կան հրացան արձակելու տեղեր:

Վանքը 23 մետր երկարություն, 12 մետր 50 սանտիմ լայնություն և 6 մետր բարձրություն ունի: Վերաշինված է վերջին անգամ 1858թ. սրբատաշ մաքուր քարից:

Չորս քառանկյունի անպատվանդան սյուների վրա բոլորում է ռոմանական կամարակապ ձեղունը: Արևմտյան կողմի առաջին կամարների միջև բացվում է մի մետր տրամագծով մի կլոր անցք, որի վրա շինված է մի

փոքրիկ կաթուղիկէ, որ ծառայում է որպէս զանգակատուն: Ունի միայն մի դուռ ռոմանական կամարով արևմտյան պատի մէջ, որի բարձրում՝ նույնպէս ռոմանական մի պատուհան: Հյուսիսային և հարավային պատերի մէջ ևս բացվում են մեծ և լայն նույն ձևի երեքական պատուհաններ, ինչպէս եւ մինն՝ արևելյան պատում: Ունի միայն մի ավագ խորան և երկու խորհրդարան: Սեղանի առաջ կախված է մի գեղեցիկ ջահ:

Ատյանի հյուսիսային կողմից 18 ոտ. սանդուղով իջնում են մի ստորերկրյա 3 մետր 75 սանտիմետր երկարության, մի մետր 90 սմ լայնության և 3¹/₂ մետր բարձրության մի փոքրիկ վիրապ, ուր ամփոփված են Ս. Գրիգորիս Աղվանից կաթողիկոսի նշխարները: Այս մատուռը բացի այժմյան դռներից ունեցել է և մի ուրիշ դուռ արևելյան կողմից, որ այժմ փակված է:

Վանքի մէջ, հյուսիսային դասի մոտ, պատին կից գտնվում է մի բավական գեղեցիկ գերեզմանաքար, որ ընկնում է մատուռի մէջ ամփոփված Ս. Գրիգորիսի նշխարների վրա: Գերեզմանաքարը մի պատվանդանի վրա դրված դագաղաձև միաձույլ քար է, որի եզրերը գեղեցիկ, շղթայակապ նախշերով եզրափակված են: Քարի երեսին քանդակված է կաթողիկոսական թագ, գավազան և խաչ, իսկ ներքևում կա հետևյալ տապանագիրը:

«Տամբարան սրբոյն Գրիգորիսի Աղուանից կաթուղիկոսի թոռին սրբին Գրիգորի Լուսավորչի Պարթևի»:

Տապանաքարի երկու կողքին՝ «Ծնեալ յամի ԶԻԲ (322). օծեալ ՅԻՍ (340) եւ նահատակեալ ՅԻԸ (348) ի Սանեսան թագաւորէն Մասգթաց 'ի Դրբենդ. բերեալ յԱմարաս սուրբ նշխարս ի ձեռն ձեռնասուն սարկաւազաց նորին Արցախունի»:

Արձանաքարս սրբոյն Գրիգորիսի աշխատութեամբ ճարտարապետ Միքայէլ Տեր Իսրայէլեանց Շուշեցոց ի յիշատակ կենդանեաց եւ ննջելոց իւրոց: 'ի 1889 ամի 1 նոյեմբերի»:

Գերեզմանաքարի կողքից մի փոքրիկ անցք է բացված, որտեղից աղոթողները հող են վերցնում և ուտում կամ խառնում ջրի հետ, խմում:

Վանքի խորհրդարանում դրված է Ս. Գրիգորիսի մասունքը՝ արծաթե ձեռքի մէջ ամփոփված: Ժողովուրդը մատանիներ է անց կացրել մատները և մի սաթից պատրաստված ապարանջան դրել թևը:

Պարսպին կից գտնվում են 24 կամարակապ, բավական բարձր սենյակներ, որոնք կարոտ են մասնավոր վերանորոգության: Այժմ հարավային կողմում գտնվող երկրորդ հարկի երեք սենյակը վերանորոգում են վանա-

հոր բնակության համար: Կան նաև երկու ընդարձակ գոմ և երկու սենյակ ձիապանների համար:

Վանքի կալվածներն են.

1) Վարելահող՝ մոտ 300 դես.: 2) Այգետեղի՝ մոտ 340 դես.: 3) Մի ջրահաց: 4) 10 կով, մի ձի և մի ավանակ: Տարեկան եկամուտը հասնում է 700 ռ.:

Վանքն այժմ պահպանում է մի վարդապետ:

Հիփհեր. գտնվում է Ամարասից դեպի հարավ՝ համանուն լեռնագոտու հյուսիսային լանջի վրա:

Այս գյուղում նշանավոր է Ս. Գրիգորիսի հոյակապ, սրբատաշ քարերով շինված եկեղեցին, որի երկարությունն է 19, լայնությունը՝ 14, իսկ բարձրությունը՝ մոտ 8 մետր: Չորս պուների վրա բոլորում են ռոմանական կամարներ և ռոմանական ձեղուն: Եկեղեցու ժողովրդյան կանգնած տեղից բարձրանում է մի փոքրիկ գմբեթ: Եկեղեցու մեջ կա մի սեղան և երկու խորան:

Եկեղեցու պատերի վրա կան հետևյալ արձանագրությունները:

Սեղանի ժողովրդահայաց երեսին.

«Կամաւն Աստուծոյ եւ Պետրոս Կաթողիկոս Աղուանից սուրբ աթոռոյ Գանձասարայ՝ նորոգեալ սուրբ աթոռս Ամարասայ արհի եպիսկոպոսութեան բոլոր նահանգի Վարանդու եւ Քոչիգու, քանզի փռեկտեալ եւ պատառեալ էին զվիճակ սորին արարեալ ըստ իւրաքանչիւր կամաց. իսկ մեք զցանկ հայրենի նորոգեալ ժողովեցաք, նորոգեցաք զսիրելի աշակերտս մեր զտէր Բարսեղ արհի եպիսկոպոսն, որ եւ հրամայեցաք սմա շինել զեկեղեցի իմ Հովարան Ամարասայ, զոր եւ շինեալ կատարեաց ըստ մերում հրամանի յաւուր տաւնի այլակերպութեանն Քրիստոսի. եւ արհնեցաք զսուրբ տաճարս անուանելով զսա սուրբ Գրիգորիս՝ բերելով ի նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի ամփոփեցաք երկիրս Վարանդու եւ Քոչիգու, զի եղիցի այս երկու աթոռս մի: Ով որ զայս վիճակս բաժանել եւ զոր նստեցուցանել այլ տեղի, եթէ կաթողիկոս իցէ կամ եպիսկոպոս Տէր զայնպիսին՝ նզովեալ եղիցի ՅԺԸ հայրապետացն, ընդ խաչահանուացն դասեսցի. Յուդայի մասնակից եղիցի: Այս կտակ եւ արձանագիր յաւիտեան մնայ հաստատ»:

Հարավային դռան վրա.

«Շնորհօքն Քրիստոսի եւ Բարսեղ եպիսկոպոս աշակերտ Պետրոս Կաթողիկոսին են ծնողսն իմ Աղայն եւ Գիւլագայն ՚ի գաւառէն Վարանդու, ի գեղջէ Գիլան՝ նորոգեալ պայծառացուցի զսուրբ աթոռս Ամարասայ,

պարսպօք շրջապատեցաք հանդերձ յոգնաթիւ սենեկօք, զեկեղեցիս շքեղացուցաք զարդուք, տուաք շինել զեկեղեցիս անուամբ Սրբոյն Գրիգորիսի Հովարան սուրբ աթոռոյն Ամարասայ, որ եւ մասն բերեալ 'ի նմանէ ամփոփեցաք աստ, իսկ հիմնարկեցաւ ՌՃԺԶ. թվին, կատարեցաւ ՌՃԻԵ-ին»:

Հարավային խորանի դռան վրա.

«Մեք Հիրհերայ ճամիաթս տանուտէր Ղասումս, մեծ եւ փոքր ճանապարհի գլխի տափին սկիզբն վախմ էր սուրբ Աստուածածնին. մեք եւս վախմ արարաք Սուրբ Գրիգորիսին. ով քակէ, նզովեալ եղիցի յԱստուծոյ»:

Աջ խորանի մեջ կան երկու գերեզմանաքարեր, որոնցից մեծի վրա կա հետևյալ տապանագիրը.

«Այս է տապան Հայրապետի, սրբազան մեծ վեհապետին
Տեառն Իսրայէլ Դիտապետի, տանս Աղուանից հովուապետի.

Աջորդ սրբոյն Եղիշէի, աթոռակալ Գրիգորիսի.

Ժառանգ մեծին Միմէռնի, և թոռն պետին Ներսիսի,

Զի էր որդի մեծաստեփ, իշխանագնեայ այն Ապրէսի,

ՌՄՄԷ Հայոց թուի, յուլիսի երեքն վախճանի.

Յիշման առցէ սա արժանի, ով ոք կարդալ հանդիպեցի»:

Արևմտյան դռան վրա.

«Ես Պետրոս կաթողիկոս՝ աշակերտ Ղուկաս վարդապետին ետու շինել կաթողիկէս յիշատակ ինձ եւ աշակերտին իմոյ Բարսեղ եպիսկոպոսին. յիշեցէք ի Քրիստոս:

Աստուած արհնէ Քոչիզու ժողովուրդն այն արհնութեամբն, որ ոչ անցանէ. ձեռնտու եղեն կրին եւ քարին:

Զարութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս 'ի դառն եւ 'ի նեղ ժամանակիս, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եկն մարախ եկեր գերկիրս Աղուանից եւ աւերեաց բազում տեղիս 'ի թագաւորութեան Շահ Սուլէմանին, պարոնութեան Միրզա Ղուլի բէկին եւ իշխանութեան երկրիս Վարանդու Մելիք Բաղու որդի Մելիք Շահնազարին եւ օժանդակութեան Ովանիսին եւ քահանայից եւ տանուտեարց, մեծամեծաց եւ փոքունց ամէն. թվին ՌՃԻԲ»:

Կուսանաց անապատ. «Կուսանաց անապատ» կոչված վանքը գտնվում է Չանախչի գյուղի հարավարևմտյան կողմում՝ մի փոքրիկ քրծի վրա, որի եզրերը լիզում է Քիրսա գետակը, և առջևում բարձրանում Քիրսի, Ղոնդիկի և Մավասի սարերը, այնպես որ անապատը յուր կույսերին միշտ նվիրել է

մի գեղեցիկ տեսարան: Անապատի արևմտյան կողմից ձգվում է նախկին պարիսպը, որ գնում միանում է «Քաջքատուն» կոչված ժայռին:

Դռան ճակատակալ քարի վրայի արձանագրությունը՝ **«Եկեղեցիս թվ ՌԿԵ»**, պարզում է եկեղեցու հիմնարկության ժամանակը: Իսկ Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալյանի՝ այս գյուղում տեսած մի գեղեցկագիր ավետարանի հիշատակարանը¹ հաստատում է, որ վանքը շինել են Գայանե և Հռիփսիմե քույրերը՝ Տեր Առաքելի աջակցությամբ: Այս ավետարանը ես չգտա գյուղում, ո՞վ գիտե՝ ինչպես է անհետացել:

Բայց ավանդությունն այս վանքի հիմնարկությունը Աղվանից թագավոր Վաչագան Գ-ին է վերագրում, իբր թե սա քրիստոնեությունն ուրանալուց հետո զոջացել, առանձնացել է այստեղ և յուր կյանքի մնացած օրերը ավետարան կարդալով է անցկացրել, որի համար և գյուղը Ավետարանոց է կոչվել:

Մի ուրիշ ավանդություն էլ ասում է, թե Աղա-Մամադ շահի 1797 թ. արշավանքի ժամանակ զինվորները մտնում են այս վանքն ավերելու: Բոլոր կույսերը փախչում են անտառը և թաք կենում, բացի մինից, որ մի փոքր ուշանում է՝ յուր կիսատ աղոթքը վերջացնելու:

Երբ նա դուրս է գալիս, նրա գլխին շողում է զինվորի սուրը, սակայն նա խույս է տալիս և Աստվածամոր օգնությունը հայցելով՝ քարափից ցած ընկնում և աներևույթ ուժի զորությամբ անվտանգ հասնում գետնին և թաք կենում անտառում: Այս արշավանքի ժամանակ շատ թանկագին իրեղենների հետ կենաց փայտի մի մասն ամփոփող մի արծաթապատ խաչ ևս գերի է տարվում, որ հետո, ավանդության ասելով, աղավնի դարձած՝ վերադառնում է վանքը ու նորից նախկին խաչի ձևն ստանում:

Մի ուրիշ ավանդություն էլ ասում է, թե ամեն տարի գատկին մի այծյամ աստծու հրամանով գալիս էր այստեղ և մեկնում յուր վիզը՝ զոհվելու, սակայն հետո մարդկանց մեղքի պատճառով աստված դադարեցրեց այդ զոհը:

Կուսանաց անապատը շինված է տեղական տաշած քարից: Հատակագիծը խաչաձև է՝ 12 արշին երկարության, 8 արշին լայնության և 7 արշին բարձրության: Երկու բոլորովին հասարակ սյուների վրա բոլորում են աղեղնաձև կամարներ և կամարակապ ձեղուն, որ արտաքուստ եռանկյունաձև է: Արևմտյան կողմում բացվում է մի փոքրիկ դուռ և վերնում՝ երկու

¹ Հասան-Ջալալյան Ս., *Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան*, մասն Բ, Տիփլիս, 1858, էր. 246-247

պատուհան: Հարավային պատի մեջ ևս կա երկու, իսկ արևելյանի մեջ փոքրիկ պատուհան: Ունի մի սեղան, երկու խորան և մի ավազան: Անապատի արևմտյան կողմում կա մի աղեղնաձև կամարակապ ձեղունով անսյուն գավիթ՝ 6 մետր երկարության, 9 մետր լայնության, յուրաքանչյուր պատին մի փոքրիկ պատուհանով: Սա եղած է Մելիք-Շահնազարյանների իշխանական ցեղի դամբարանը: Այստեղ գտնվում են Մանուել վարդապետի, Մելիք-Միրզայի, Մելիք-Հյուսեինի, Մելիք-Հովսեփի, սրանց կանանց և մայրապետի գերեզմանները:

Անապատի շուրջը ամուր պարսպով պատած է եղել, որի միայն հետքերը կան, իսկ պարսպի ներսը եղել են շատ խցեր՝ կույսերի բնակության համար:

Այժմ վանքը բոլորովին անխնամ է թողնված:

Թե՛ կուսանաց անապատում և թե՛ դուրսը գտնված մելիքների գերեզմանների տապանագրերից նշանավոր են հետևյալները.

«Այս է տապան Մելիք Շահնազարին (Գ)

Որ է որդի Մելիք Յիսեփինին,

Արցախ գաւառաց իշխանին,

Վարանդու տիրապետողին .

Սա էր հայր Մելիք Ջիւմշիտին.

Ըստ ռուսաց պլկովնիկին,

Ազնիւ ոմն Հայոց ազգին

Արի եւ քաջ զօրավարին

Խնդրեմ առնել զայս արժանին

Միոյ բերան Հայր մեղային,

ՌՄԽ. Թվին (1792)

Այս է տապան Մելիք Ջիւմշիտին

. . . . Սա էր

Թոռն մեծասեռին

Ազնիւ Մելիք Յիսեփինին (Բ)

Խնդրեմ առնել զայս արժանին

Միոյ բերան հայր մեղային.

Թվ. ՌՄԿԱ. ապրիլի ԻԵ (1812)

Այս է տապան Մելիք Ջհանբաշիին

Իշխող Վարանդայ գաւառին.

Ազնիւ որդոյ Մէլիք Շահնազարին
Վախճանեցաւ 1822.

Մէլիք Խուդաթ իշխող Վարանդայ
Թոռն ըստ մարմնոյ Մէլիք Ջիւմշիւտայ,
Այս նորա տապան յորում մարմնով կայ,
Կենդանի հոգւով միշտ եւ յարակայ,
Ամաց քառասունից ել սա յաշխարհէ
Ջերծ արդ գտանի յամենայն չարէ.
Ջայս վէմ ետ շինել առն իւրում 'ի ձօն,
Ի պատիւ սորա կին սորին զգօն,
Թվ. ՌՄՁԲ . էր (1833)»:

Ղևոնդյանց անապատ կամ Ղոնդիկ. սա մի փոքրիկ, անտաշ քարերով, առանց կամարի մի մատուռ է Ղևոնդյանց անունով՝ շինված այն բարձր սարի գագաթին, որ միայնակ բարձրանում է Ավետարանոց, Սարգսաշեն, Վերին Թաղավարդ և Մոշխմիաս գյուղերի կենտրոնում: Մատուռին կից է մի գավիթ: Անապատի դռան հյուսիսային շեմի վրա գրված է՝ «**ՌԷՃ., իսկ գավթի դռան վերև՝ ՌՄԻԷ-ին հիշատակ է գաւիթս Ջաքարիա Յովսէփի և Մելքոն վարդապետացն:**»:

Ծերունիներն ասել են գեր. Սարգիս եպ. Ջալալյանին, թե Ս. Ղևոնդ երիցի ազգականները, Վարանդայում պտտելով, նրա նշխարներից գտել են և բերել ամփոփել այդտեղ և կառուցել եկեղեցի: Եկեղեցում կա Ս. Ղևոնդի պատկերը, որ գեղարվեստական ոչ մի արժեք չունի:

Այս անապատում կան հետևյալ մասունքները.

- 1) Մասն Թադեոսի առաքելոյն՝ մի արծաթափայլ փոքրիկ խաչում:
- 2) և 3) Մասն Հովհանու Մկրտչի՝ գետեղված մի արծաթյա փոքր և մի մեծ խաչում:
- 4) Ղևոնդյանց մասունք՝ մի արծաթի միջակ խաչում:

Անապատի շուրջը պարիսպ է քաշված, որի ներսում կան մի քանի հին սենյակներ, ուր այժմ կիսավեր են: Այժմ եղբայր Ժամհարյանները մի երկհարկանի գեղեցիկ բնակարան են շինում ուխտավորների համար:

Պարսպի մեջ կան բավական թվով գերեզմաններ:

Անապատում բնակվում է, իբրև պահապան, մի քահանա՝ յուր ընտանիքով:

Եղիշա կուսի անապատ. գտնվում է Շուշուց դեպի արևելք՝ Սոս գյուղի, Լուսավորչի սարի, Քերթ և Ղուզի ճարտար գյուղերի միջև բարձրացող բավական բարձր սարի վրա, ուր կան նաև թեղի և թխկի ծառեր:

Մենաստանը 16 մետր երկարություն, 9 մետր 75 սանտիմետր լայնություն և 5 մետր բարձրություն ունի: Երկու հասարակ սյունի վրա բոլորում են ռոմանական կամարներ և կամարակապ ձեղուն, որի մեջտեղից բարձրանում է մի փոքրիկ կաթուղիկե, որ ծառայելիս է եղել իբրև զանգակատուն: Մենաստանը շինված է անտաշ որձաքարով: Մենաստանի մեջ կա մի ավագ սեղան, երկու խորհրդարան, ավագան, չորս լուսամուտ և մի դուռ արևմտյան կողմից: Ավագ խորանի տակ ամփոփված են Ս. Եղիշե կուսի նշխարները, և բեմի մեջ կա մի փոքրիկ խորանաձև բացվածք, որի մեջ կա մի փոքրիկ, բայց շատ խորը անցք, որ հավանականորեն հասնում է մինչև կուսի գերեզմանը: Հիվանդները աղոթելուց և մոմեր վառելուց հետո մի անմեղ երեխայի ձեռքը փաթաթում են շորերով և այդ խորանի մեջ են երկարացնել տալիս: Ասում են, թե մի քանի րոպեից հետո հիվանդի ցաված տեղին համապատասխանող մի ոսկոր թռչում կանգնում է երեխայի թևին: Անմիջապես վերցնում են այդ ոսկորը, ձգում ջրի մեջ և այդ ջրով լվանում հիվանդի ցավող մասը, որ իսկույն նեթ լավանում է:

Բեմի վրա կա մի քարե խաչկալ, որի հարավային դռան երկու սյունի վրա գրված է.

«Յիշատակ է Համասուտանց Միրզախանի որդի Մանուել վարդապետիս այս խաչկալս. եղբարքն իմ Պապան և Վանլալան, քորար իմ Գուլասմար, ենթաղիհ, ծնողքն իմ Մխանդիմ, կողակից իմ Նազլու, որդի իմ Հախնազար, Շահպատ, Սիրուն, Վռամին, Մագրվանին և տատերն իմ Բաջուն, Դոստաշին թվ. ՌՃԴ»:

Դռան ճակատի քարի վրա՝ **«Կարողութեամբն ամենագորին Աստուծոյ ես նուաստ տեր Յոհան անձամբ տկար աբեղայս և որդեգիր Փոքր տեր Յովանս շինեցաք սբ. զեկեղեցիս ըստ անուան Սրբուհոյ կուսին Եղիշէի՝ ի կաթուղիկոսութեան տեառն Երեմիայի և տանս Աղուանից որ ի մայր աթոռոյն Գանձասարայ վասնորոյ յիշել աղաչեմք հանդերձ ծնողովք մերովք ՌՃԻԴ»:**

Արևմտյան պատի մեջ կան խաչքարեր, որոնցից լուսամուտից վերև գտնվողի վրա գրված է.

«Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս, ես անարժան ուստայ Կաբրէլս շինեցի այս եկեղեցիս ի ձեռամբ իմով, ով կարդա մեկ բերան ողորմի ասե. Խաչս յիշատակ է Գաբրէլիս և ծնողաց իմոց և դստերաց և որդոց իմոց»:

Բոի եղցե (եկեղեցի). Հացի գլուղից դեպի արևելք՝ փոքր-ինչ հեռու մի սարի լանջին, գտնվում են բազմաթիվ գերեզմաններ, երկու միմյանց մոտ գտնվող եկեղեցի, երկու մատուռ և երեք բեմ: Ժողովուրդն այս բոլորին Բոի եղցե անունն է տալիս:

Առաջին եկեղեցին գտնվում է լեռան գագաթին, մի հարթության վրա և ունի 7 մետր երկարություն, 7,5 մետր լայնություն և 8 մետր բարձրություն: Շինված է սպիտակ անտաշ քարով: Սյուներ չունի և կամարակապ է, առանց գմբեթի, ունի մի նեղ ավազ սեղան և երկու խորհրդարան, որոնց դռները գեղեցիկ նախշերով և խաչերով եզրափակված են: Ձախ խորանը կիսով չափ քանդված է: Սեղանի առաջ դրված է մի քար, որի վրա կա հետևյալ արձանագրությունը.

«Թվին 2ԺԹ: ի տերութեան Տր Ստեփանոսի յե... սիսի (եպիսկոպոսութեան Ներսիսի) ես Մխիթար որդի Խ... կանգնեցի զխաչս»:

Եկեղեցու մեջ կան բավական թվով գերեզմաններ, որոնցից մինն ունի հետևյալ տապանագիրը.

«Այս է տապան Տր Յօհանիսին որդի Տր Կարապետին. թվ. ՌՄԽԷ».

Բ եկեղեցին առաջինի արևմտյան կողմում է՝ երեք մետր հեռավորությամբ. երկարությունն է 6 մետր 50 սանտիմետր, լայնությունը՝ 4 մետր 18 սանտիմետր և բարձրությունը՝ 7 մետր:

Արևմտյան պատը գրեթե ամբողջովին ծածկված է խաչերով, միակ դռան շուրջը կան գեղեցիկ քանդակներ և կողքերին մի-մի ռելիեֆ սիրամարգ, որոնց ձախի կողքում փորագրված է.

«Զխաչենիկ վարդապետ սուրբ եկեղեցոյս յաղաթս յիշեցէք ՚ի Քրիստոս»:

Բ մատուռը գտնվում է լանջի ստորոտում՝ արևմտյան պատի արտաքին երեսը խաչերով ծածկված: Արդեն կիսավեր է: Դռան հյուսիսային սեմի վրա կա հետևյալ արձանագրությունը.

«2. Շահէն վարդապետ եկեղեցոյս յիշեցէք ի Տէր»:

Դռան վերևում.

..... քահանայ եւ եղբայր իմ Վահրամ եւ վարհայք ...ունափա շինեցաք զեկեղեցիս բազում աշխատանաւք եպիսկոպոսութեան Տէր Յովանիսին եւ

տէր Ներսիսի յիշատակ հոգոց ազգաց եւ ծնողաց մերոց, որք կարդայք յաղաթս յիշեցէք աշխատողք եկեղեցոյս:

Ա բեմը գտնվում է Բ մատուռից փոքր-ինչ վերև: Բարձրությունն է 3 մետր 60 սանտիմետր, լայնությունն է 3 մետր 25 սանտիմետր, հաստությունը՝ 1 մետր 83 սանտիմետր: Մրա արևմտյան երեսին գետեղված են խաչարձաններ՝ եզրափակված գեղեցիկ նախշերով:

Բ բեմը առաջինի հարավային կողմումն է, իսկ Գ բեմը՝ փոքր-ինչ ավելի հեռու երկրորդից:

Այս բեմերի վրա կան արձանագրություններ, բայց որովհետև բավական եղծված են, ամփոփ միտք չի դուրս գալիս: Միայն հայտնի է լինում, որ առաջինը շինված է ՆԱ, երկրորդը՝ ԶԺ թվին:

Կարմիր եկեղեցի. Ծովատեղ գյուղի մոտ՝ մի բլրակի վրա, գտնվում է Կարմիր եկեղեցին, որ Մելիք-Փաշայանների դամբարանն է եղած: Սա բաղկացած է մի փոքրիկ, անայուն կամարակապ եկեղեցուց և երեք ստորերկրյա մատուռներից, որոնք միմյանց հետ հաղորդակցվում են փոքրիկ դռներով: Մատուռների, ինչպես և եկեղեցու մեջ կան գերեզմաններ, որոնց տապանաքարերը ահագին միապաղաղ քառանկյունի սև քարեր են, առանց մի որևիցե գրության կամ քանդակի, որոնց ներքին կողմում կանգնեցրած են միևնույն լայնության և մի սաժեն բարձրության խաչարձաններ, հրաշալի նախշերով եզրափակված: Խաչերի ներքև կան տապանագրեր:

Ա մատուռի ճակատակալ քարի վրա կա հետևյալ արձանագրությունը.

«Թվ. ՌՀ. Դաւիթ եպիսկոպոս՝ յիշատակ է եկեղեցի վանքս որ լինի սա դամբարան եւ շիրիմ մերոց նախնեաց»:

Ա մատուռի խորանի հարավային խաչի վրա.

«Թվ. ՌԼԵ. ՚ի հայրապետութեան Դաւիթ, առաջնորդի Մելիք Փաշիկ, Պետրոս եպիսկոպոս»:

Բեմի խաչի վրա.

«Դաւիթ արեղայ կանգնեցի զխաչս Առան վարդապետի Տարսունեց... եւ զիս իշա (հիշեա)».

Խորանի հյուսիսային կողմի խաչքարի վրա.

«Թվ. ՌԻԵ. ի հայրապետութիւն Տէր Յովհաննիսի. առաջնորդութիւն Մելիք Փաշին. յանուն Աստուծոյ եւ Սահակ եպիսկոպոս կանգնեցի զխաչս ՚ի փրկութիւն եղբար իմոյ Ղազարին, աղաթս յիշեցէք»:

Բ. մատուռի մի մեծ խաչի վրա.

«Այս է Սահակ եպիսկոպոսն, որ փոխեցաւ. . .»

Մյուս կողմի վրա.

«Անուամբն Աստուծոյ եւ Պետրոս եպիսկոպոս, Դաւիթ խան այսնս կանգնեցինք զխաչս 'ի փրկութիւն Սահակ եպիսկոպոսին, աղաւթեցէք»:

Դ. մատրան մեջ մի խաչքարի վրա.

«Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ, եւ Մելիք Աւան կանգնեցի զխաչս 'ի փրկութիւն հօր իմոյ Մելիք Պապին եւ մաւր իմոյ Խոնդի խաթունին, ով որ յիշեցէք 'ի Տեր, յիշեսցիք առ Աստուած. թվ. ՌԺԵ. ին»:

Մի ուրիշ խաչի վրա.

«Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ եւ Մելիք Աղամ որդի Մելիք Պապին որդոյ Նախիջանայ թոռանն որդոյն Թումասին որդոյ մեծի իշխանի Աւանայ կանգնեցաք զխաչս 'ի փրկութիւն նախնեաց մերոց, ով որ երկրպագէք, յիշեցէք 'ի Տեր, Աստուած զձեզ յիշէ»:

Այլ խաչարձանի վրա.

«Իշխանութեան Թահմազին , հայրապետութեան տեառն Գրիգորիսի եւ առաջնորդութեան ուխտիս Սահակայ եպիսկոպոսի...».

Այս եկեղեցու շուրջը կան բազմաթիվ գերեզմաններ, որոնց մի քանիսի տապանաքարերը շատ գեղեցիկ են: Այստեղ կա և մի այր, ուր Սարգիս Ջալալյանի ասությամբ ածված են սրից և սովից մեռածների դիակները:

Բողոքի վանք. գտնվում է համանուն սարի հարավարևելյան կողմում ձգվող մի փոքր ձորակի ձախ լանջին՝ փոքրիկ հարթակի վրա: Երկարությունն է 9 մետր, լայնությունը՝ 5 մետր 60 սանտիմետր: Շինված է մի կամարի վրա, անտաշ կաթնագույն քարով, որ ունի մի դուռ, երեք լուսամուտ և երկու խորհրդարան:

Վանքի շուրջը բոլորում է մի պարիսպ, որ ունի մի դուռ: Պարսպի հարավային և արևմտյան կողմերում ներքուստ շինված են բազմաթիվ խցեր միաբանների բնակության համար, որոնք այժմ բոլորն էլ, բացի վանահոր սենյակից, կիսավեր են:

Մավասի վանք. Մավաս գյուղի մոտ՝ մի բարձր բլրի վրա, որի արևելյան և հյուսիսային կողմում արձանանում են ահագին ժայռեր՝ միացած միմյանց հետ մի հաստ պարսպով, որի այժմ միայն հետքերն են մնում: Վանքը կառուցված է երկու սյուների վրա. խորանի տակ կա չորս գերեզմանաձև շիրիմ: Պարսպի մեջ եղած են խցեր միաբանների համար, բայց այժմ բոլորն էլ ավերակ են: Այս վանքը և յուր շիրիմները մեծ ուխտատեղի են համարվում:

Շոշկա վանք. Խաչմաչ և Մսմնա գյուղերի միջև տարածվող լեռնագոտու գագաթին (4669 ոտ.) է գտնվում: Մի կամարի վրա հաստատված 9 մետր երկարության և 6 մետր լայնության վանք է, որ ունի մի սեղան, երեք լուսամուտ և մի դուռն արևմտյան կողմից: Գավթում կան մի քանի ծառեր, որ սուրբ են համարվում:

ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԲԵՐԴԵՐԸ

Ղզղալա (Աղջկա բերդ). համանուն գյուղից դեպի հյուսիս բարձրանում է մի լեռ, որի արևելյան մասում տարածվում է մի ընդարձակ դաշտավայր, հյուսիսային կողմում հազիվ մի վերստ հեռավորությամբ ցցվում է Քարին-Կտուր սարը, արևմտյան կողմում՝ Մեծ Նահատակի և Առաջաքար, իսկ հարավայինում՝ Փոքր Նահատակի և Փլեկի սարերը, որոնք փոքր-ինչ ավելի բարձր են սրանից:

Այս սարի հյուսիսային և արևմտյան կողմերն ուղղահայաց ժայռեր են, իսկ արևելյան և հարավային կողմերը՝ գառիվայրեր: Ահա այս սարի վրա է գտնվում Ղզղալան:

Նկատելի է, որ մի հաստ պարիսպ և մի խոր խրամ բոլորելիս են եղել այս սարի շուրջը: Լեռան գագաթին նույնպես նկատվում է մի պարիսպ, հետևապես և կարելի է ենթադրել, որ միջնաբերդ է եղել: Բերդի արևմտյան լանջին կա երեք ավազան. գտնված փողրանքները ցույց են տալիս, որ ջուրը բերված է եղել Փլեկի սարից: Միջնաբերդի մեջ նկատելի են ստորերկրյա շինություններ:

Մի գյուղացի ինձ ցույց տվեց մի բրոնզյա թուր, որ գտել է բերդի ստորոտում մի գերեզմանի միջից: Ցավալի է, որ գյուղացին, թուրը ոսկյա կարծելով, կտոր-կտոր է արել մաս-մաս ծախելու համար:

Ղալին-Խուրթ. այսպես կոչվում է այն սարը, որ բարձրանում է Կիշու, Մշկապատի և Կյունի ճարտարի միջև և որ ունի 3735 ոտ. բարձրություն: Սրա հարավային և արևմտյան կողմերն անմերձենալի քերծեր են, իսկ արևելյան և հյուսիսային կողմերում տարածված է եղել մի ամուր պարիսպ, թեև առանց աշտարակների, որի միայն հիմքերն են մնացել: Կան մի քանի ջրավազաններ և հյուսիսային պարսպի ստորոտում՝ անուշահամ աղբյուր:

Բրդահոնջին դալա. Ներքին Թաղավարդի արևելյան կողմում բոլորովին առանձնացած կանգնած է 3300 ոտնաչափ բարձրության մի սար, որի արևելյան, հարավային և արևմտյան կողմերին ահագին ժայռեր են, իսկ

հյուսիսային կողմը սաստիկ զառիվայր: Այս կողմում ժայռից ժայռ ձգվում է կրկնապարիսպ, որի արտաքինն ունի և աշտարակներ: Ահա այս է Բրդահոնջին կամ Բրդաունչ ղալան, որ միայն մի դուռն ունի արևելյան կողմից: Լեռան զագաթին գտնվում է և մի միջնաբերդ, ուր կան բնակարանների հետքեր: Կան մի քանի այրեր և ջրի ավազաններ: Բերդի մեջ ոչ մի աղբյուր չկա, միայն արևելյան ստորոտում բխում է մի աղբյուր, որ հավանականորեն ջուր է մատակարարելիս եղել բերդին: Այժմ բերդն ամբողջովին ծածկված է խիտ անտառի մեջ¹:

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (ՇՈՒՇՈՒ ԱՄԲՈՂԶ ԳԱՎԱՌԻ ՄԱՍԻՆ)

Ամենից առաջ մի քանի կարևոր բացատրություններ ուսումնասիրության վայրի, նյութերի և տեղեկությունների դասավորության մասին:

Ինչո՞ւ տեղեկությունները վերաբերում են Շուշու գավառին և ոչ բացառապես Վարանդային:

Վարանդան այն սահմաններում², որը նրան տեղական ժողովուրդն է տալիս, ինչպես հայտնի է, այժմ առանձին վարչական միավոր չի կազմում և ամբողջությամբ մտնում է Շուշու գավառի մեջ, իսկ որովհետև այն սակավաթիվ վիճակագրական նյութերը, որ մենք ունեինք մեր ձեռքի տակ, վերաբերում էին Շուշու ամբողջ գավառին, դրա համար էլ միայն Վարանդայի վիճակագրություն մենք չէինք կարող կազմել: Առաջարկելով ներդառնալ ընթերցողներին Շուշու գավառի (գլխավորապես հայ) բնակչության վիճակագրությունը՝ թույլ ենք տալիս մեզ կարծել, որ այն, ինչ բնորոշ է ամբողջ գավառի բնակչության, բնորոշ կլինի և Վարանդայի համար, որովհետև վերջինս թե կլիմայական և թե տնտեսական ու կուլտուրական տեսակետից շատ չի տարբերվում գավառի մյուս մասերից, զորօրինակ Խաչենի հայ գավառից, որ Վարանդայից հետո ամենահայաբնակ տեղն է Շուշու գավառում:

Չունենալով ավելի ստույգ և արժանահավատ աղբյուրներ՝ մենք ստիպված էինք օգտվել այնպիսի հիմնարկությունների հավաքած նյութերից, որոնց ձեռնհասությունը վիճակագրական գործում չափազանց կասկածելի է: Չնայած այն բոլոր խստության և զգուշության, որը մենք գործ ենք դրել

¹ Իմ ճանապարհորդության ժամանակ ուղեցույց եմ ունեցել Գեր. Մակար եպ. Բարխուդարյանի «Արցախը», որ բավական նպաստել է ինձ, մանավանդ արձանագրությունները ընդօրինակելիս

² Տե՛ս «Տեղագրություն»

այդ նյութերի վերաբերմամբ՝ վերջիններիս վրա հիմնվող մեր տեղեկությունները բնականաբար միայն մոտավորապես ճիշտ են: Թե ինչու մենք վստահացանք նմանօրինակ «միայն մոտավորապես ճիշտ» թվեր տալ ընթերցողներին, դա այն պատճառով, որ այդ թվերը ևս ընդունակ են ընդհանուր գծերով ցույց տալ վիճակագրական մի քանի երևույթների զարգացումը Շուշու գավառում, որովհետև նույնատեսակ սխալները բոլոր տարիների թվերի մեջ փոփոխել չեն կարող այս կամ այն երևույթի զարգացման բնավորությունը տարիների ընթացքում: Իբրև նյութ՝ մեզ ծառայել են տեղական կոնսիստորիայի 1881-1895 թվականների «տարեկան ժամադրյալ հաշիվ»-ների տեղեկությունները պսակների, ծնունդների, ննջեցյալների մասին Շուշու գավառում, հետո՝ Շուշու գավառապետի 1895-ի «Отчет»-ը նահանգապետին գավառի դրության մասին և վերջապես Կովկասյան ոստիկանական կոմիտեի 1893 թ. հրատարակած «Свод статистических данных о население Закавказского края, извлеченных из, посемейных списков 1886г.»:

Նյութերի դասավորության մեջ մենք հետևել ենք G. Rümeline-ի «Die Bevölkerungslehre» հոդվածին՝ Schönberg-ի քաղաքատնտեսության հայտնի ձեռնարկի մեջ, և գերմանական կառավարության հրատարակած «Statistisches Jahrbuch für des Deutsche Reich» ժողովածուին. սրանցից էլ վերցրել ենք եվրոպական ժողովուրդներին վերաբերող թվերը:

	Տարածությունը քառ. կմ-ով	Բնակչությունը (հայ և թուրք) 1886-ի սկզբին			Բնակչությունը (հայ և թուրք) 1895-ի սկզբին			Մի քառա- կուսի կիլոմետրի վրա		Բնակչ. աճը 1886-95
		ար.	իգ.	միա- սին	ար.	իգ.	միա- սին	1886	1895	%
Գավառը քաղաքի հետ	5204,32	72664	583041	130968	80393	65527	145920	252	28,4	11,2
Միայն գավառը	5200,84	56890	46295	103185	61597	51071	112668	20	21,6	8,8
Քաղաքը	3,5	15774	12009	27783	18796	14456	33252	-	-	19,5

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բնակչության թիվը և խտությունը 1886 և 1895 թթ. սկզբներին

Այս աղյուսակի մեջ բերված 1886 թվականի իգական բնակչության թիվը 5000-ով ավելի է «Свод»-ի մեջ բերված թվից, ահա թե ինչի հիման վրա մենք ավելացրել ենք այդ 5000-ը: 1886թվականին եղել են Շուշու գավառում թուրքեր ըստ «Свод»-ի՝ 32209 արական և 20678 իգական (1000 տղամարդու համեմատ միայն 646 կին), իսկ 1895թ. 34050 արական և 27301 իգական, ուրեմն 9 տարվա ընթացքում ավելացել է 1841 տղամարդ և 6623 կին, հետևապես կանայք համարյա թե չորս անգամ ավելի արագ են աճել, քան թե տղամարդիկ: Բայդ դա անկարելի է, քանի որ 1) դազիի տված տեղեկությունների հիման վրա թուրք տղաներ շատ են ծնվում, քան աղջիկներ (օրինակ՝ 1895թ. ծնվել են Շուշու գավառում 498 տղա և միայն 342 աղջիկ թուրք մանուկներ) և 2) որովհետև կանանց ինչ-որ իմիգրացիայի կամ տղամարդկանց էմիգրացիայի մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Թուրք կանայք իսկապես 9 տարվա ընթացքում 6623-ով չեն աճել, և այդ աննորմալ երևույթը պետք է բացատրել նրանով, որ 5000-ի չափ կանայք չեն մտել 1886-ի վիճակագրության մեջ, և դրա համար էլ ուստիկանության 1895 թ. ավելի ճիշտ տեղեկությունների մեջ երևան են գալիս իբրև նոր ավելացածներ: Հօգուտ մեր ենթադրության խոսում է և այն, որ այդպիսով ստացած աճը (6623-ից հանած 5000) 1623 ավելի նորմալ է թուրք կին բնակչության հա-

մար և նույնպես ավելի նորմալ է մեր երկրի համար, այսպիսով ստացած սեռերի թվական հարաբերությունը՝ 1000 տղամարդու համեմատ 802 կին, համարյա թե նույնքան է, որքան և հայերի մեջ (1000-ի համեմատ 826):

Աղյուսակում 1895-ի բնակիչների թվի մեջ չեն մտցված 1329 (արական՝ 1036, իգական՝ 293) զինվորական և աստիճանավորների դասակարգերին պատկանող ռուսներ, լեհեր, հրեաներ, վրացիներ և այլն և 1913 օտարահպատակներ (1096 արական, 817 իգական): Նույնը և 1886-ի բնակիչների թվի մեջ:

2. Բնակչությունն ըստ ազգությունների և դավանությունների 1886 և 1895թթ.

Տարի	Ամբողջ գավառի (քաղաքի հետ) բնակչությունը			Միայն գավառի բնակչությունը			Քաղաքի բնակչությունը		
	միասին	հայ	թուրք	միասին	հայ	թուրք	միասին	հայ	թուրք
1886	130968	73081	57887	103485	57893	45292	27783	15188	12595
		56,2%	43,8%		56%	44%		54,5%	45,5%
1895	145920	84569	61351	112668	63985	48683	33252	20584	12668
		58%	42%		57%	43%		61,8	38,2

Թե՛ 1886-ին և թե՛ 1895-ին հայերը գավառում և քաղաքում բնակչության մեծամասնությունն են կազմում: Մի բան ևս արժանի է ուշադրության, որ հայ բնակչության համեմատական թիվը (%-ը) թե՛ գավառում, թե՛ քաղաքում (մանավանդ այստեղ) 9 տարվա ընթացքում բարձրացել է, իսկ թուրքերինը՝ ընկել:

Բոլոր հայերը, բացառյալ մի քանի տասնյակ (ճիշտ թիվը հայտնի չէ) բողոքականների, լուսավորչական են, իսկ թուրքերից 59204 (արական 32820, իգական 26384) շիաներ են և 2147 հոգի (1230 արական և 917 իգական) սյունիներ:

3. Բնակչությունն ըստ բնակության տեղի 1886 և 1895 թթ.

Տարի	Ամբողջ բնակչության որ տոկոսն է ապրում		Հայ բնակչության որ տոկոսն է ապրում		Թուրք բնակչության որ տոկոսն է ապրում	
	գավառում	քաղաքում	գավառում	քաղաքում	գավառում	քաղաքում
1886	78,6	21,4	79,2	20,8	78,2	21,8
1895	77,4	22,6	75,5	24,5	79,6	20,4

Մի երևույթ իսկույններս աչքի է ընկնում այս աղյուսակի մեջ. դա քաղաքի հայ բնակչության տոկոսային աճումը և գյուղական բնակչության տոկոսային անկումն է:

Մեր նպատակից և ուժերից վեր է այստեղ բացատրել այդ երևույթի պատճառները:

Թուրք բնակչության մեջ նույնը չի նկատվում քաղաքի բնակչության սաստիկ դանդաղ աճման պատճառով:

4. Բնակչությունն ըստ սեռի

Սեռերի թվական հարաբերությունը 1895-ին:

1000 տղամարդու համեմատ ամբողջ գավառում (քաղաքի հետ) ընկնում է 812 կին:

1000 տղամարդու համեմատ միայն գավառում ընկնում է 836 կին:

1000 տղամարդու համեմատ քաղաքում ընկնում է 773 կին:

1000 հայ տղամարդու համեմատ ամբողջ գավառում ընկնում է 826 կին:

1000 հայ տղամարդու համեմատ միայն գավառում ընկնում է 853 կին:

1000 հայ տղամարդու համեմատ քաղաքում ընկնում է 769 կին:

1000 թուրք տղամարդու համեմատ ամբողջ գավառում ընկնում է 794 կին:

1000 թուրք տղամարդու համեմատ միայն գավառում ընկնում է 808 կին:

1000 թուրք տղամարդու համեմատ քաղաքում ընկնում է 786 կին:

Շուշու գավառում, ինչպես և բոլոր հարավային երկրներում, տղամարդկանց թիվը շատ է, քան թե կանանց¹: Բայց մեզ մոտ երկու սեռերի թվերի զանազանությունն ավելի մեծ է, քան թե որևէ ուրիշ՝ վիճակագրության ենթարկված հարավային երկրում: Դա մասամբ կարելի է բացատրել նրանով, որ բոլոր կանայք (մանավանդ թուրքերի մեջ) չեն մտել ոստի-

¹ Իտալիայում 1000 տղամարդուն ընկնում է 995 կին

Հունաստանում՝ 906

Հնդկաստանում՝ 954

կանության հավաքած տեղեկությունների մեջ: Աղյուսակի մեջ հետաքրքիր է այն երևույթը, որ սեռերի թվական հարաբերությունը գավառում թե՛ հայերի և թե՛ թուրքերի համար ավելի նորմալ է, քան թե քաղաքում, երևի այն պատճառով, որ այստեղ աշխատանքի համար եկած ամուրի տղամարդկանց թիվը շատ մեծ է:

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Ամուսնություններ

1895թ. 1000 բնակչի համեմատ քաղաքում ավելի շատ պսակներ են ընկնում, քան թե գավառում (1000 հայ բնակչի համեմատ քաղաքում՝ 7,1, իսկ գավառում՝ 5,25), մյուս կողմից՝ 1000 թուրք բնակչի համեմատ ավելի շատ պսակներ են ընկնում, քան թե 1000 հայ բնակչին:

Ամուսնությունների թիվը և բնակչությունը (հայ և թուրք¹) 1895թ.

Բնակչության կազմը	Ամուսնությունների թիվը	Բնակչությունը 1000-ներով	1000 բնակչի վրա գալիս են ամուսնությ.
Ամբողջ գավառի հայ և թուրք բնակչությունը	808	144	5,65
Ամբողջ գավառի հայ բնակչությունը	473	85	5,63
Ամբողջ գավառի թուրք բնակչությունը	335	59	5,68
Միայն գավառի հայ և թուրք բնակչությունը	607	110	5,52
Միայն գավառի հայ բնակչությունը	331	64	5,25
Միայն գավառի թուրք բնակչությունը	276	46	5,87
Քաղաքի հայ և թուրք բնակչությունը	201	34	6,1
Քաղաքի հայ բնակչությունը	142	1	7,1
Քաղաքի թուրք բնակչությունը	59	13	4,5

¹ 2147 սյունի թուրքեր չեն մտցված, որովհետև նրանց մասին տեղեկություններ պակասում են

Ամուսնությունները և հայ բնակչությունը (1881-1895թթ.)

Տարի	Գավառում (առանց քաղաքի)			Քաղաքում		
	Բնակչության մոտավոր թիվը 1000-ներով	Պսակների թիվը	1000 բնակչի վրա ընկնում են պսակներ	Բնակչության մոտավոր թիվը հազարներով	Պսակների թիվը	1000 բնակչի համեմատ ընկնում են պսակներ
1881-1885 ¹	56	372	6,6	14	158	11,3
1886--	59	340	5,9	16	141	8,8
1890 ¹ -1891	61	365	6	18	170	9,4
1892	62	433	7	19	170	9
1893	63	512	8,1	19	142	7,5
1894	63	552	8,7	20	139	7
1895	64	331	5,2	21	142	6,8
1881-1895 ¹	63	439	7	19	153	8

Այս աղյուսակի մեջ ևս նկատվում է նույն երևույթը, որին մենք վերևում ակնհայտես եղանք. այն է, որ 1000 բնակչի համեմատ քաղաքում ավելի շատ պսակներ են ընկնում, քան թե գավառում: Լուրջ ուշադրության և ուսումնասիրության արժանի է մի փաստ ևս, որ քաղաքի պսակների թիվը թե՛ 1000-ի համեմատ (1881-85-ի համար՝ 11,3, 1886-90-ի համար՝ 8,8, 1891-95-ի համար՝ 8) և թե՛ բացարձակապես (158-142) տարեցտարի պակասում է: Գավառում, ընդհակառակը, նա անընդհատ աճում է, թեև ոչ այնպես արագ, ինչպես ընկնում է քաղաքում: Ամուսնացողների տոկոսը հայ ժողովրդի մեջ շատ չի տարբերվում եվրոպական ժողովուրդների ամուսնացողների տոկոսներից (1000 բնակչի համեմատ ընկնում են պսակներ՝ Գերմանիայում՝ 7,6, Անգլիայում՝ 7,4, Բելգիայում՝ 7, Շվեյցարիայում՝ 6,8, Շվեդիայում՝ 6,3):

¹ Միջին թվով մի տարվա համար

Հայ ամուսնացողների հասակը 1881-1890թթ.: (Զինվորագրություն):

Տարի	Գավառում 100 ամուսնացող տղամարդկանցից եղել են						Քաղաքում 100 ամուսնացող տղամարդկանցից եղել են					
	Մինչև 21տ. հասակում	21-35	26-30	31-35	36-40	40-ից բարձր	Մինչև 21տ. հասակում	21-25	26-30	31-35	36-40	40-ից բարձր
1881	26	50	13	4	4	3	9	32	42	5	10	2
1882	34	48	10	4	2	2	6	38	24	6	5	3
1883	29	52	9	5	3	2	10	33	40	7	5	5
1884	22	48	17	6	4	5	15	32	45	2	5	1
1885	40	37	10	4	3	6	9	35	44	4	4	4
1886	49	34	9	3	3	2	7	50	29	8	3	3
1887	5	70	16	4	4	1	4	37	41	7	7	4
1888	-	-	-	-	-	-	0	23	52	15	8	2
1889	3	28	43	12	10	4	3	28	46	11	8	4
1890	9	40	35	7	6	3	4	37	41	7	7	4
Միջին թվով 1881-1886	34	45	11	4	3	3	9	38	40	5	5	3
Միջին թվով 1887-1890	6	46	31	8	6	3	3	31	45	10	7	4

Այս աղյուսակը բերում ենք այստեղ ցույց տալու համար այն ահագին սոցիալական ազդեցությունը, որ ունեցել է զինվորագրությունը Շուշու գավառում: Մինչև 1886թ., այսինքն՝ մինչև հայերից զինվոր վերցնելը, 100 ամուսնացած տղամարդկանցից 34-ը գտնվել է (գավառում) մինչև 21տ. հասակում, 1886թ. հետո 100 ամուսնացող տղամարդկանցից նույն հասակում գտնվելիս է եղել միայն 6 հոգի: Նույն թվականից հետո սաստիկ բարձրանում է 26-49 տարեկան հասակում ամուսնացողների թիվը (մինչև 1886թ. դրանք կազմել են ամուսնացողների 18 %-ը, իսկ 1886-ից հետո՝ 45%), իսկ 21-25 տ. հասակում ամուսնացողների տոկոսը համարյա թե նույնն է մնացել (մինչև 1886թ.՝ 45%, 1886-ից հետո՝ 46%): Նույն երևույթը նկատվում է և քաղաքում, այն տարբերությամբ, որ այստեղ պակասել է և 21-25 տարեկան հասակում ամուսնացող տղամարդկանց թիվը (մինչև 1886թ.

100-ից ամուսնացել են այդ հասակում 38 հոգի, 1886թ. հետո՝ միայն 31): Նույնպես սաստիկ բարձրացել է 25-30 տ. հասակում ամուսնացողների թիվը (մինչև 1886թ. բոլոր ամուսնացողների 45%, 1886-ից հետո՝ 55%): Առհասարակ նկատելիորեն բարձրանում է 1886թվականից տարիքավոր ամուսնացողների թիվը (մինչև 1886թ. գավառում 100 ամուսնացողներից 10 հոգի գտնվելիս են եղել 31-ից 40տ. և 40տ. բարձր հասակում, իսկ 1886թ. հետո 17 հոգի. քաղաքում մինչև 1886թ.՝ 17 հոգի. գավառում մինչև 1886թ.՝ 13 հոգի, 1886-ից հետո՝ 21): Զինվորագրությունից հետո պսակվողների թիվը գավառում չի պակասել, այլ ընդհակառակը՝ նկատվում է անընդհատ, թեև դանդաղ աճ¹:

Ամուսնացողները (հայ) 1881-1890թթ.

Տարի	100 պսակներից եղել են գավառում				100 պսակներից եղել են քաղաքում			
	Ամուրի տղամարդը աղջկա հետ	Ամուրի տղամարդը այրի կնոջ հետ	Այրի տղամարդը աղջկա հետ	Այրի տղամարդը այրի կնոջ հետ	Ամուրի տղամարդը աղջկա հետ	Ամուրի տղամարդը այրի կնոջ հետ	Այրի տղամարդը աղջկա հետ	Այրի տղամարդը այրի կնոջ հետ
1881	82	-	11	7	73	1	16	10
1882	85	1	7	7	81	1	12	6
1883	84	-	9	7	79	-	10	11
1884	80	1	12	7	75	4	11	10
1885	79	-	16	5	78	-	11	11
1886	77	-	14	9	81	-	10	9
1887	91	-	9	-	78	2	11	9
1888	-	-	-	-	84	-	10	6
1889	79	2	13	6	77	1	10	12
1890	81	-	11	8	82	2	8	8
1881-1890	82	0,5	11,5	6	78,8	1,1	10,9	9,2

Ամուսնությունների մեծամասնությունը (գավառում՝ 82%, քաղաքում՝ 78,8%) կատարվում է ամուրի տղամարդու և աղջկա միջև: Այդ կարգի ամուսնություններից հետո երկրորդ տեղը բռնում են այրի տղամարդկանց ամուսնություններ՝ աղջիկների հետ, երրորդ տեղը բռնում են այրի տղա-

¹ Տե՛ս «Բնակչության շարժումը» աղյուսակը

մարդկանց ամուսնություններ՝ այրի կանանց հետ և չորրորդ ու ամենա-
չնչին տեղը բռնում են ամուրի տղամարդկանց ամուսնություններ՝ այրի
կանանց հետ: Մի բան աչքի է ընկնում աղյուսակի մեջ. գավառում, ուր սե-
ռերի թվական հարաբերությունն ավելի նորմալ է (1000:853), քան թե քա-
ղաքում (1000:769), ավելի քիչ են ամուսնանում այրի կանանց հետ, քան թե
քաղաքում (100 ամուսնացող կանանցից եղել են այրի՝ գավառում 6,5%,
իսկ քաղաքում՝ 10,3%):

Ամուսնություններն ըստ ամիսների (հայերի մեջ) 1886-1890թթ.

Ամիս	100 պսակներից գավառում կատարվել են							100 պսակներից քաղաքում կատարվել են						
	1885	1886	1887	1888 ¹	1889	1890	1885 մինչև 1890	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1885 մինչև 1890
Հունվար	25	20	27	-	13	18	21	32	10	14	9	14	10	15
Փետրվար	2	14	16	-	13	16	12	3	23	12	23	27	17	18
Մարտ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	1
Ապրիլ	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Մայիս	4	2	-	-	-	1	1	4	-	-	-	-	2	1
Հունիս	2	3	3	-	2	4	3	7	9	5	4	3	5	5
Հուլիս	2	4	1	-	2	2	2	5	3	7	6	3	6	5
Օգոստոս	4	4	4	-	4	3	4	8	8	10	12	6	18	10
Սեպտեմբեր	9	8	1	-	2	5	5	11	12	9	10	7	12	11
Հոկտեմբեր	11	10	3	-	14	7	9	7	11	11	15	12	11	10
Նոյեմբեր	15	15	14	-	18	15	15	10	13	14	6	7	8	12
Դեկտեմբեր	26	20	31	-	32	29	28	13	11	18	9	11	11	12

Թե՛ քաղաքի և թե՛ գավառի համար բնորոշ է այն, որ մարտ և ապրիլ
ամիսներին մեծ մասի պատճառով պսակներ չեն լինում: Պսակների մինի-
մումը գավառում ընկնում է ամառային և աշնանային առաջին ամիսներին,
մայիսից մինչև հոկտեմբեր, գյուղական ժողովրդի արդյունավետ գործու-
նեության ամենաեռուն ժամանակը, ամենաշատ ամուսնություններ կա-
տարվում են նոյեմբերից մինչև փետրվար (մաքսիմում՝ դեկտեմբերին):
Քաղաքում ամենից քիչ ամուսնություններ լինում են մայիս, հունիս, հուլիս
ամիսներին, օգոստոսին արդեն պսակների թիվը բավականին մեծ է և

^{*} Թվերը պակասում են

կամաց-կամաց աճելով՝ փետրվարին հասնում է իր մաքսիմումին: Այս երկու աղյուսակները միմյանց հետ համեմատելիս մի բան աչքի է ընկնում. գյուղական հարսանիքների 76 տոկոսը կատարվում է նոյեմբերից մինչև փետրվար ամիսները և միայն 24 տոկոսը՝ մայիսից մինչև հոկտեմբեր, այսինքն՝ դաշտային աշխատանքների ժամանակ, իսկ քաղաքում նոյեմբերից մինչև փետրվար եղած հարսանիքների տոկոսը 57 է, իսկ մնացած ամիսներինը՝ 43: Քաղաքի բնակիչները (արհեստավորներ, վաճառականներ, բանվորներ, աստիճանավորներ և այլն), ունենալով այնպիսի պարապմունքներ, որոնք ամբողջ տարվա ընթացքում հավասար աշխատանք են պահանջում և տարվա այս կամ այն ժամանակից համարյա թե կախում չունեն (իբրև բացառություն պետք է հիշենք շրջիկ արհեստավորներին և բանվորներին՝ հյուսներին, որմնադիրներին, քարտաշներին և այլն, որոնք ամառը ավելի շատ են բանում, քան ձմեռը), իրենց կյանքում ավելի քիչ են ենթարկվում տարվա եղանակների ազդեցության, քան գյուղացիները:

Ծնունդներ

Ծնունդները (օրինավոր և ապօրինի) և բնակչությունը (հայ և թուրք) 1895թ.

	Ծնունդների թիվը	Բնակչությունը 1000-ներով	1000 բնակչի համեմատ ծնունդներ
Ամբողջ գավառի հայ և թուրք բնակչությունը	3121	144	21,6
Ամբողջ գավառի հայ բնակչությունը	2097	85	25
Ամբողջ գավառի թուրք բնակչու- թյունը	1024	59	17,3
Գավառի (առանց քաղաքի) հայ և թուրք բնակչու- թյունը	2332	110	21,2
Գավառի հայ բնակչությունը	1492	64	23,3
Գավառի հայ թուրք բնակչու- թյունը	840	46	18,2
Քաղաքի հայ և թուրք բնակչու- թյունը	789	34	23,2

Քաղաքի հայ բնակչությունը	605	21	28,8
Քաղաքի թուրք բնակչությունը	184	13	14,2

Աղյուսակից երևում է, որ 1895թ. 1000 բնակչի համեմատ քաղաքում ավելի շատ ծնունդներ են եղել, քան թե գավառում, և որ 1000 հայ բնակչի համեմատ թե՛ գավառում և թե՛ քաղաքում ավելի շատ ծնունդներ են եղել, քան թե 1000 մահմեդական բնակչի համեմատ: Թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ երևույթները կարող են ճիշտ լինել, բայց տարբերությունը մի կողմից քաղաքի և գավառի, մյուս կողմից հայ և թուրք ծնունդների միջև մեր կարծիքով այնքան մեծ չպետք է լինի, ինչպես աղյուսակում, որովհետև բազմաթիվ երեխաներ գավառում առհասարակ և մանավանդ թուրքերի մեջ, որոնք մինչև ցուցակի մեջ մտցվելը (հայերի մոտ մինչև մկրտվելը) մեռնում են, չեն մտնում մեր բերած թվերի մեջ, նույնպես չի մտնում ցուցակի մեջ ապօրինի ծնունդների մեծ մասը: Մեռելածին մանուկների թիվը թե՛ գավառում և թե՛ քաղաքում բոլորովին ուշադրության չի առնվում, չնայած նրան, որ դրանք մի պատկառելի քանակ են կազմում բոլոր ծնվածների թվի մեջ:

Ծնունդները և հայ բնակչությունը 1881-1895թթ.

Տարի	Գավառում (առանց քաղաքի)							Քաղաքում						
	բնակչությունը 1000-ով	ծնունդների թիվը			1000 բնակչին ընկնում են ծնունդներ			բնակչությունը 1000-ով	ծնունդների թիվը			1000 բնակչին ընկնում են ծնունդներ		
		տղա	աղջիկ	միասին	տղա	աղջիկ	առօրինակ		տղա	աղջիկ	միասին	տղա	աղջիկ	առօրինակ
1881-1885	56	902	650	1552	16,1	11,6	27,7	14	303	291	594	21,6	20,8	42,4
1886-1890	59	943	701	1644	16	12	28	16	320	302	622	20	18,9	38,9
1891	61	1131	752	1883	18,5	12,3	30,8	18	345	280	625	19,1	15,5	34,6
1892	62	986	749	1735	15,1	12,1	28	19	323	303	626	17	16	33
1893	63	1162	892	2054	18,4	14,2	32,6	19	324	315	639	17	16,6	33,6
1894	63	1128	794	1922	17,9	12,6	30,5	20	294	311	605	14,7	15,6	30,3

1895	64	845	647	1492	13,2	10,1	23,3	21	326	279	605	15,5	13,3	28,8
1891-1895	63	1050	767	1817	16,7	12,2	28,9	19	322	298	620	17	15,6	32,6

Վերևում քաղաքի և գավառի ծնունդների վերաբերյալ նկատածը տեսնում ենք և այստեղ. առաջինում 1000 բնակչին անհամեմատ ավելի շատ ծնունդներ են ընկնում, քան թե վերջինում: Գավառի ծնունդները թե բացարձակապես (1881-85՝ 1552, 1886-90՝ 1644, 1881-95՝ 1817) և թե 1000-ի համեմատ (27,7, 28, 28,9) աճում են, իսկ քաղաքում (ինչպես և պսակների թիվը) թե՛ բացարձակապես (622 և 620) և թե՛ 1000-ի համեմատ պակասում են (42,4. 38,9 և 32,6): Քաղաքի ծնունդների պակասելը մենք մասամբ բացատրում ենք նրանով, որ այստեղ ամուրի տղամարդկանց (աշխատանքի համար եկած) տոկոսը աճում է, իսկ ամուսնացածներինը՝ ընկնում:

Եթե աղյուսակի մեջ դուրս բերված թվերը 1000-ի համեմատ բաղդատելու լինենք եվրոպական ժողովուրդների ծնունդների հետ¹, կտեսնենք, որ մեր թվերը շատ ցածր են. դա այն պատճառով, որ եվրոպական թվերը վերաբերում են բոլոր ծնունդներին (ղրանց մեջ մտնում են բոլոր ապօրինի և մեռելածին երեխաները), իսկ մեզ մոտ միայն բոլոր մկրտված երեխաներին:

Աղյուսակից երևում է, որ ամեն տարի ավելի շատ տղաներ են ծնվում, քան թե աղջիկներ (գավառում 1881-1885 թթ. ծնվել են 902 տղա, 650 աղջիկ, 1886-90՝ 943 տղա և 701 աղջիկ, 1891-95՝ 1050 տղա և 767 աղջիկ, քաղաքում 1881-85՝ 303 տղա և 291 աղջիկ, 1886-90՝ 320 տղա և 302 աղջիկ, 1891-95՝ 322 տղա և 298 աղջիկ): Ինչպես կարելի է տեսնել այս թվերից, տարբերությունը տղա և աղջիկ ծնունդների մեջ գավառում ավելի մեծ է, քան թե քաղաքում, ուր մի քանի տարիներում աղջիկ ծնունդների թիվը համարյա թե հավասար է ծնված տղաների թվին (1881-85 և 1893 թվին), իսկ 1894 թ. մինչև անգամ ավելի շատ աղջիկներ են ծնվել, քան թե տղաներ:

Ապօրինի ծնունդների համեմատական թիվը.

Գավառում

1881-85 1 ապօրինի ծնունդ ընկնում է 1108 ծնունդներին

1886-90 1 ապօրինի ծնունդ ընկնում է 822 ծնունդներին

1891-95 1 ապօրինի ծնունդ ընկնում է 324 ծնունդներին

¹ 1000 բնակչին ընկնում են ծնունդներ՝ Գերմանիայում՝ 38,18 (1881-90), Իտալիայում՝ 38, Ֆրանսիայում՝ 26,6, Մեծ Բրիտանիայում՝ 35,4, Բելգիայում՝ 34,1, Նորվեգիայում՝ 32,1

Քաղաքում

1881-85 1 ապօրինի ծնունդ ընկնում է 208 ծնունդներին
 1886-90 1 ապօրինի ծնունդ ընկնում է 346 ծնունդներին
 1891-95 1 ապօրինի ծնունդ ընկնում է 387 ծնունդներին

Ապօրինի զավակների թիվը, եվրոպականի¹ հետ համեմատած, չափազանց քիչ է, երևի այն պատճառով, որ ապօրինի զավակներից շատ քչերն են մինչև մկրտվելը ապրում (եվրոպական ժողովուրդների համար արդեն ապացուցված է, որ մահացությունն ապօրինի զավակների մեջ ավելի մեծ է, քան թե օրինավորների մեջ. ապօրինի ծնունդների մեջ մեռելաձիհների տոկոսն ավելի մեծ է, քան թե օրինավոր ծնունդների մեջ): Ըստ աղյուսակի՝ ապօրինի ծնունդների թիվը քաղաքում տարեցտարի պակասում է (թեև հակառակը պիտի լիներ, քանի որ ամուրի տղամարդկանց թիվը հետզհետե ավելանում է), իսկ զավառում աճում է, և վերջին հնգամյակի ընթացքում ապօրինի ծնունդների համեմատական թիվը զավառում ավելի մեծ է, քան թե քաղաքում:

Ծնունդները և հղիությունը ըստ ամիսների (հայերի մեջ) 1885-1890թթ.

Ծննդյան ամիսները	Հղիության ամիսները	Գավառում 100 ծնունդներից եղել են							Քաղաքում 100 ծնունդներից եղել են						
		1885	1886	1887	1888	1889	1890	1885 մինչև 1890	1885	1886	1887	1888	1889	1885 մինչև 1890	
հունվար	ապրիլ	12	12	13	10	12	11	11,6	12	8	11	10	9	9,9	
փետրվար	մայիս	9	10	8	9	11	9	9,3	8	10	10	9	12	9,6	
մարտ	հունիս	8	8	8	9	11	9	9	10	11	9	8	9	7,9	
ապրիլ	հուլիս	7	7	9	7	7	6	7,2	6	8	9	9	8	7,8	
մայիս	օգոստոս	9	8	8	6	7	8	7,6	8	7	7	6	9	6,2	
հունիս	սեպտեմբեր	7	7	7	7	5	6	6,5	8	7	6	7	5	6,5	
հուլիս	հոկտեմբեր	9	9	7	6	5	6	7	9	6	7	6	6	8,7	
օգոստոս	նոյեմբեր	8	8	8	10	8	9	8,5	7	7	7	9	9	8,9	
սեպտեմբեր	դեկտեմբեր	10	9	7	9	9	8	8,7	9	8	9	10	10	9,1	
հոկտեմբեր	հունվար	6	7	8	9	8	8	7,6	9	10	9	12	7	12,9	
նոյեմբեր	փետրվար	8	8	9	9	10	11	9,1	7	10	9	9	8	11,9	
դեկտեմբեր	մարտ	7	7	8	9	7	9	7,9	7	8	7	5	7	8,1	

¹ Գերմանիայում ապօրինի ծնունդները կազմում են բոլոր ծնունդների 8,8%, Ֆրանսիայում և Իտալիայում՝ 6,3, Անգլիայում և Ուելսում՝ 5,5, Բելգիայում՝ 7,1, Շվեյցարիայում՝ 4

Թե՛ գավառում և թե՛ քաղաքում ամենից քիչ ծնունդներ պատահում են հունիսին (մինիմում) և հուլիսին, ուրեմն ամենից քիչ հղիություններ լինում են աշնան սկզբի ամիսներին՝ սեպտեմբերին և հոկտեմբերին: Ամենից շատ ծնունդներ ընկնում են թե՛ գավառում, թե՛ քաղաքում հունվար (մաքսիմում), փետրվար, մարտ և սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, նոյեմբեր ամիսներին: Ուրեմն ամենից շատ հղիություններ լինում են զարնան տարվա այն ժամանակին, որին բանաստեղծը *«пора любви и страсти нежной»* է կոչում, և ձմեռվա երեք ամիսներին՝ հարսանիքների և տնային փակ կյանքի սեզոնում: Աղյուսակի մեջ հետաքրքիր է մի բան ևս, այն է, որ ծնունդների թիվը դեկտեմբերին (հղիությունը մարտին) թե՛ գավառում և թե՛ քաղաքում, համեմատելով նախընթաց և գալիք ամիսների թվի հետ, շատ ցածր է: Չլինի՞ թե այդ երևույթը պետք է վերագրել այն բանին, որ մարտը (մեծ պասը) ապաշխարության և ժուժկալության ամիսն է:

Մահացություն

Մահացությունը և բնակչությունը (հայ և թուրք) 1895թ.

	Ննջեցյալների թիվը			Բնակչությունը 1000-ներով			1000-ից վախճանվել են		
	ամուրսո	ղի	մմև	ամուրսո	ղի	միսվ	Տղամարդկանց	կանանց	բոլոր
Ամբողջ գավառի հայ և թուրք բնակչությունը	905	694	1599	79	65	144	11	11	11
Ամբողջ գավառի հայ բնակչությունը	511	418	929	47	38	85	11	11	11
Ամբողջ գավառի թուրք բնակչությունը	394	276	670	32	27	59	12	10	11
Գավառի (առանց քաղաքի) հայ և թուրք բնակչությունը	640	443	1083	60	50	110	10	9	9,8
Գավառի հայ բնակչությունը	318	237	555	35	29	64	9	8	9
Գավառի թուրք բնակչությունը	322	206	528	25	21	46	13	10	12
Քաղաքի հայ և թուրք բնակչությունը	265	251	516	19	15	34	14	17	15

Քաղաքի հայ բնակչությունը	193	181	374	12	9	21	16	20	18
Քաղաքի թուրք բնակչությունը	72	70	142	7	6	13	10	12	11

Մահացությունը հայերի մեջ 1881-1895թթ.

Տարի	ԳԱՎԱՌՈՒՄ									ՔԱՂԱՔՈՒՄ								
	Ննջեցյալներ			Բնակչությունը 1000-ներով			1000-ին ընկնում են ննջեցյալներ			Ննջեցյալներ			Բնակչությունը 1000-ներով			1000-ին ընկնում են ննջեցյալներ		
	տղամարդ	կին	միասին	տղամարդ	կին	միասին	1000 տղամարդուն	1000 կնոջը	1000 բնակչին	տղամարդ	կին	միասին	տղամարդ	կին	միասին	1000 տղամարդուն	1000 կնոջը	1000 բնակչին
1881-85	262	196	458	30,5	25,5	56	8,6	7,7	8,2	149	153	302	7,8	6,2	14	19,1	24,7	21,6
1886-90	446	286	732	32,5	26,5	59	13,7	10,8	12,8	181	153	334	9,4	6,6	16	19,2	23,2	20,6
1891	659	426	1085	33	28	61	19,9	15,2	17,8	228	226	454	10	8	18	22,8	28,2	25,
1892	710	494	1214	34	28	62	20,9	17,6	18,6	235	218	453	11	8	19	21,3	27,2	242
1893	361	260	621	34	29	63	10,6	9	9,8	179	178	357	11	8	19	16,3	22,2	18,8
1894	474	373	847	34	29	63	14	13,1	13,4	207	205	412	11	9	20	18,8	22,8	20,6
1895	318	237	555	35	29	64	9	8,2	8,7	193	181	374	12	9	21	16,1	20	17,9
1891-95	504	360	864	34	29	63	14,8	12,4	13,7	208	202	410	11	8	19	18,9	25,2	21,6

Քաղաքի հայ բնակիչների մահացությունը ճիշտ երկու անգամ մեծ է, քան թե գավառինը (քաղաքում՝ 18%, գավառում՝ 9%): Քաղաքի թուրք բնակչության մահացությունը համարյա նույնքան է, որքան և գավառում: Մահացությունը գավառում թուրքերի մեջ ավելի մեծ է, քան թե հայերի մեջ, իսկ քաղաքում՝ ընդհակառակը: 1895 թ. կին ննջեցյալների բացարձակ թիվը փոքր է տղամարդ ննջեցյալների թվից, իսկ 1000 կնոջ համեմատ ամբողջ գավառում նույնքան կին է մեռել, որքան 1000 տղամարդի համեմատ տղամարդ: Մի բան ևս արժանի է ուշադրության աղյուսակի մեջ. 1895 թ. կին ննջեցյալների %-ը գավառում ցածր է (1000 տղամարդուց մեռել է 10, 1000 կանանցից՝ 9), իսկ քաղաքում բարձր է տղամարդկանց %-ից (1000 տղամարդուց մեռել է 14, իսկ 1000 կանանցից՝ 17), և գավառի կին ննջեցյալների %-ը շատ ցածր է քաղաքի կին ննջեցյալների %-ից (1000 կանանցից գավառում մեռել է 9, իսկ քաղաքում՝ 17):

1895թ. հայերի մահացության մասին նկատաճը տեսնում ենք և այստեղ. 15 տարի շարունակ գավառում մահացությունը (թե՛ տղամարդկանց և թե՛ կանանց) ավելի ցածր է, քան թե քաղաքում, գավառի կանանց մահացության %-ը ցածր է տղամարդկանց մահացության %-ից (1881-1895 թթ. գավառում 1000-ի համեմատ ավելի քիչ կին է մեռնում, քան տղամարդ), իսկ քաղաքում ընդհակառակը, կանանց մահացությունը շատ մեծ է տղամարդկանց մահացությունից:

Մահացությունը հայերի մեջ ըստ ամիսների 1885-1890թթ.

Ամիս	Գավառում 100-ից վախճանվել են							Քաղաքում 100-ից վախճանվել են						
	1885	1886	1887	1888 ¹	1889	1890	1885 մինչև 1890	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1885 մինչև 1890
հունվար	11	10	5	-	9	14	9,8	14	15	18	11	6	16	11,6
փետրվար	9	8	3	-	4	8	6,4	10	14	13	9	6	11	10,5
մարտ	8	10	5	-	3	7	6,6	12	6	12	14	6	15	10,9
ապրիլ	9	8	5	-	3	7	6,4	6	8	8	5	6	6	6,5
մայիս	4	5	5	-	4	5	4,6	6	6	8	6	5	8	6,5
հունիս	8	8	7	-	4	5	6,4	3	8	9	8	5	5	6,3
հուլիս	8	8	11	-	8	5	8	4	9	10	8	7	4	7
օգոստոս	5	7	9	-	13	9	8,6	9	7	7	11	9	6	8,2
սեպտեմբեր	7	7	12	-	12	10	9,6	9	8	7	7	11	7	8,2
հոկտեմբեր	11	9	11	-	13	8	10,4	7	4	4	6	14	6	6,8
նոյեմբեր	7	11	14	-	14	10	11,2	9	6	6	8	11	5	7,5
դեկտեմբեր	13	9	12	-	13	12	12	11	9	8	7	14	11	10

Եվրոպական երկրների մահացության համապատասխան թվերի² հետ համեմատած՝ Շուշու գավառի մահացության թվերը շատ ցածր են. այդ այն պատճառով, որ եվրոպական թվերի մեջ մտնում են և ծնվելուց հետո շուտով վախճանված մանուկները, իսկ մեզ մոտ դրանք, չմտնելով ծնվածների ցուցակի մեջ, վախճանվածների ցուցակի մեջ էլ չեն մտնում:

Թե՛ գավառում և թե՛ քաղաքում ամենից քիչ ննջեցյալներ լինում են ապրիլ, մայիս (մինիմում) և հունիս ամիսներին, ամենից շատ ննջեցյալներ

¹ Թվերը պակասում են

² Արևմտյան Ավստրիա՝ 29,3 (1000-ից մեռնում են), Գերմանիա՝ 26,8, Իտալիա՝ 30, Շվեյցարիա՝ 23,5, Ֆրանսիա՝ 22,4, Ֆինլանդիա՝ 22

լինում են գավառում՝ հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր և հունվար ամիսներին, իսկ քաղաքում՝ դեկտեմբեր, հունվար (մաքսիմում), փետրվար և մարտ ամիսներին:

Տարի	Պատկերի թիվը	Ծնվածների թիվը			Նեղեցյալների թիվը			Ավելացել են			Բնակիչները 1000-ներում	1000 բնակչին ընկնում են			
		արական	իգական	միասին	արական	իգական	միասին	արական	իգական	միասին		պատկերներ	ծնունդներ	նեղեցյալներ	ավելացածներ
1886	340	742	630	1372	165	95	260	577	535	1112	58	5,8	23,6	4,4	19,2
1887	395	987	671	1658	565	309	874	422	362	784	59	6,7	28,1	14,8	13,3
1888	-	1040	800	1840	337	238	575	703	562	1265	59	-	31,2	9,7	21,5
1889	244	1015	743	1758	546	333	879	469	410	879	60	4	29,3	14,6	14,7
1890	380	931	663	1594	616	456	1072	315	207	522	60	6,3	26,5	17,8	8,7
1891	365	1131	752	1883	659	426	1085	472	326	798	61	6	30,8	17,8	13
1892	433	986	749	1735	710	494	1204	276	255	531	62	7	28	18,6	9,4
1893	512	1162	892	2054	361	260	621	801	632	1433	63	8,1	32,6	9,8	22,8
1894	552	1128	794	1922	474	373	847	654	421	1075	63	8,7	30,5	13,4	17,1
1895	331	845	647	1492	318	237	555	527	410	937	64	5,2	23,3	8,7	14,6
1886-1895 ընթացքում	3552	9967	7341	17308	4751	3221	7972	5216	4120	9336	609	6,4	28,4	13,1	15,3

1886թ. սկզբից մինչև 1896թ. սկիզբը (տասը տարվա ընթացքում) գավառի հայ ծնվածների ավելը մեռածների համեմատ հավասար է 9336 (5216 արական, 4120 իգական), իսկ քաղաքում՝ 2491 (1269 արական, 1222 իգական): Ամեն տարի միջին թվով 1000-ի համեմատ ավելացել են գավառում 15,3, իսկ քաղաքում՝ 13,9: Այս երկու թվերն էլ շատ բարձր են՝ եվրոպական ժողովուրդների ավելացածների %-ից: Ավելացածների տոկոսը քաղաքում, քանի գնում, պակասում է, իսկ գավառում՝ ավելանում:

¹ Ծնվածների ավելը մեռածների համեմատ Գերմանիայում (1000 բնակչի համեմատ) հավասար է 11,4, Ֆրանսիայում՝ 2,3, Մեծ Բրիտանիայում՝ 13,9, Իտալիայում՝ 9,2, Շվեյցարիայում՝ 7,3, Բելգիայում՝ 10, Շվեդիայում՝ 12,1, Ֆինլանդիայում՝ 7,1 (1881-90 թվականների համար)

**Հայ բնակչության աճը
Մոսկովյան «ավելը» գավառում 1886-1895 թթ.
(բնակչության բնական աճը)**

Մոսկովյան ավելը քաղաքում 1886-1895թթ.

Տարի	Պատկերների թիվը	Ծնվածների թիվը			Նեղեցյալների թիվը			Ավելացել են			Բնակիչների 1000-ներով	1000 բնակչին ընկնում են			
		արական	իգական	առնասարակ	արական	իգական	առնասարակ	արական	իգական	առնասարակ		պատկեր	ծնունդներ	նեղեցյալներ	ավելացածներ
1886	170	325	281	606	118	109	227	207	172	379	15	11,3	40,4	14,4	26
1887	151	318	310	628	166	143	309	152	167	319	16	9,4	39,2	19,3	19,9
1888	136	336	291	627	195	125	320	141	166	307	16	8,5	39,2	20	19,2
1889	120	322	346	668	249	235	484	73	111	184	17	7,1	39,3	28,4	10,9
1890	130	299	280	579	173	154	327	126	126	252	17	7,6	34	19,2	14,8
1891	170	345	280	625	228	226	454	117	54	171	18	9,4	34,6	25,2	9,4
1892	170	323	303	626	235	218	453	88	85	173	19	9	33	24	9
1893	142	324	315	639	179	178	357	145	137	282	19	7,5	33,6	18,8	14,8
1894	139	294	311	605	207	205	412	87	106	193	20	7	30,2	20,6	9,6
1895	142	326	279	605	193	181	374	133	98	231	21	6,7	28,9	17,9	11
1886-1895	1470	3212	2996	6208	1943	1774	3717	1269	1222	2491	178	8,2	34,8	20,9	13,1

**Հայ բնակչության իսկական աճը 1886թ. սկզբից մինչև 1895 թ. սկիզբը:
(Էմիգրացիա և բնական աճ)**

	Բնակչությունը 1886-ի սկզբին	Բնակչությունը 1895-ի սկզբին	1868-1895 թթ. բնակչության իսկական աճը	1886-1895 թթ. բնակչության աճը (ծնունդների ավելը)	Բնիգրացիայով ավելացած (+) կամ Էմիգրացիայով պակասած (-) բնակչության թիվը	Բնակչության իսկական աճը 1886-1895 թթ. տոկոսներով
Գավառ և քաղաք	73081	84569	11488	10659	+829	15,6%
Գավառ	57893	63985	6092	8399	-2307	10,4%
Քաղաք	15188	20584	5396	2260	+3136	35,5%

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մասնավոր մարդու համար, մի մարդու, որ ցանկանում է ճանաչել յուր հայրենակիցներին և նրանց կյանքի զանազան երևույթները պարզել յուր և ուրիշների համար, գործը վերին աստիճան դժվար է: Որպեսզի տալ, օրինակ, Շուշու գավառի տնտեսական դրության լիակատար նկարագիրը, բավական չէ շրջել այդ գավառում իբրև տուրիստ, որին ժողովուրդը ցանկություն անգամ չունի անսխալ տեղեկություններ տալու: Եվ այդ որոշ չափով հասկանալի է. ծանր պայմանների մեջ ապրող գյուղացին կարծում է, թե յուրաքանչյուր ճշմարիտ տեղեկություն, որ նա տալիս է, պիտի ավելացնի մի նոր հոգս նրա չարատանջ կյանքի մեջ, պիտի ավելացնի մի քանի ժամ առանց այն էլ հոգնեցնող աշխատանքի վրա: Նկատի պետք է ունենալ և տուրիստի միանգամայն զարմացնող դերը գյուղերում, երբ նա առաջարկում է հարցեր գյուղացուն: Հիշում եմ, երբ ես հարցնում էի սրանոցի տիրոջը նրա այդ սեփականության մասին, նա այնքան թերահավատությամբ էր նայում ինձ, որ այդ րոպեին իսկապես կարելի էր խղճալ նրան:

Բայց այդ բոլորը դեռ կարելի է լրացնել: Այն, ինչ որ պատմում է գյուղացին յուր և յուր երկրի մասին, դեռ բավական չէ այդ երկրի տնտեսական դրության լիակատար պատկերը ներկայացնելու համար: Պետք է ունենալ թվեր: Միակ աղբյուրը, որից ես կարողացել եմ հանել թվեր, այդ *«Кавказский календарь»*-ի մի քանի տարվա հատորներն էին: Բայց որքա՞ն կարելի է հավատալ այդ հրատարակության, քանի որ յուրաքանչյուր քայլափոխում պատահում են նորանոր անակնկալներ: Անկարելի է այդտեղից արտագրել թվեր՝ անհոգ մնալով նրանց ճշտության նկատմամբ: Կարելի է երևակայել ուսումնասիրողի դրությունը, երբ նա հանում է *«Кавказский календарь»*-ից մի տարվա հացահատիկի ընդհանուր քանակությունը և հետո համեմատելով այդ գավառապետի տված նույն տարվա մասին տված տեղեկությունների հետ՝ տեսնում է, որ մեկի թվերը չեն համապատասխանում մյուսին, այլ մեկը մյուսից տարբերվում է 70000-ով:

Իմ այս աշխատության մեջ պակասում են թվեր շատ հարցերի մասին: Այսպես, ես չեմ կարող թվերով ապացուցել հողատիրության դրությունը մեր գավառում: Եթե դրա մասին ունենայի ստույգ տեղեկություններ, առանց վարանելու պիտի ասեի այն, ինչ որ տեսնում է ճանապարհորդը գավառում: Կարելի է կարծել, թե աշխատությանս մեջ բերված մի քանի թվերը ճիշտ են բոլոր բնակիչների համար: Եթե այդ այդպես լիներ, այն

Ժամանակ կասկած չէր մնա, որ Շուշու գավառի գյուղացին ապրում է բարօրության մեջ: Եթե յուրաքանչյուր հոգի ունենար 4 չետվերտ հացահատիկ, ինչպես այդ կտեսնի ընթերցողը իմ հոդվածում, եթե յուրաքանչյուր տուն ունենար ձի, ոչխար, եզ ու կով, այն ժամանակ նա կունենար առնվազն բարեկյաց երկրագործի վիճակը, բայց մի՞թե այդ ճիշտ է իրականության մեջ: Գավառում կան ծխեր, որոնք ունեն մի կամ երկու դեսյատին հող, մինչդեռ յուրաքանչյուր ընտանիքի անդամների թիվը 6-10 է: Ձորեղ գյուղացին ունի ավելի հող, քան նա, որ ճնշված է, նա, որ հասարակության մեջ դիրք չունի: Հացի սակավությունը բերում է պարտքեր, որոնք աներևակայելի տոկոսներ են բերում պարտատերերին: Ամենին ստախտություն չպետք է համարել, եթե գյուղացին հայտնում է 10 ռուբլու 100 դառնալը կարճ ժամանակվա ընթացքում: Հետո, կան գյուղերում մարդիկ, որոնք պարապում են բացառապես վաշխառությամբ: Դրանք շրջում են գյուղերն ամբողջ տարին և ամենայն ջանք թափում են իրենց գործը օգտավետ դարձնելու հարկերի հավաքման ժամանակ: Մի գյուղացի, որին մտրակով ստիպում են շաբաթվա ընթացքում, որտեղից էլ լինի, փող ճարել և վճարել արքունի հարկը, անկասկած թեթևություն է զգում, երբ տեսնում է, որ վաշխառուն պատրաստ է անհրաժեշտ գումարը տալ իրեն: Բայց ինչքան թանկ է նստում այդ թեթևությունը գյուղացուն:

Ենթադրենք գյուղացին վերցրել է պարտք: Կալից հետո նա տալիս է տոկոսը ցորենով, որովհետև փող չունի: Ցորենը գնահատվում է ավելի ցածր, քան կարող էր վաճառվել: Դրամագլուխը հետգհետե մեծանում է՝ չնայելով որ գյուղացին վճարում է տոկոսը: Անպաշտպան գյուղացին զանգատվել այդ անիրավության դեմ չի կարող, որովհետև գյուղական դատարանը պաշտպան է վաշխառուին. տանուտերը հաճախ ինքը վաշխառու, իսկ բարձր դիստանցիաները մատչելի չեն ժողովրդին: Բացի դրանից, գյուղացին ունի տալու *«չափարփուլի»*, *«գյազմափուլի»*, *«դաշիփուլի»*, և պիտի տա փող՝ զանազան ոստիկանների և այլ պաշտոնյանների հյուրընկալելու համար: Վերջապես նա ունի ընտանիքի ծախքեր: Այն, ինչ որ կարելի է ասել գյուղական ժողովրդի ընտանեկան ծախքերի մասին 10 տարի առաջ, այժմ չի կարելի, որովհետև հետգհետե ավելանում են գյուղացու պահանջները: Այսպես, եթե տասը տարի առաջ գյուղացու խմելիքը միայն սառը ջուրն էր, այժմ նա գործ է ածում թեյ, եթե մինչև այժմ նա գաղափար չունեիր թանկագին խմիչքների մասին, այժմ ունևոր դասակարգի հարսանիքում

նա տեսնում է «կոնյակ»: Նույն տարբերությունը և զգեստների, ուտելիքի վերաբերմամբ:

Տնտեսական պայմանների ծանրությունը կարելի է պարզել մասամբ և գործարանային բանվորների երևույթով:

Մետաքսի գործարաններում աշխատում են 8 տարեկան աղջիկներ: Անկասկած, ընտանիքը չէր թողնի իր երեխային դեղնել, գունատվել և հիվանդանալ գործարանական կեղտոտ մթնոլորտի մեջ, եթե նա ապահովված լիներ: Այդ նշանակում է, որ ընտանիքի անդամներից յուրաքանչյուրը հարկադրված է աշխատել՝ պահելու յուր գլուխը: Եթե գործարանը տար նշանավոր օրավարձ, ապա կարելի էր ասել, թե գյուղացուն գրավում է այդ, մանավանդ որ ժողովրդի մեջ փողը բացակայում է: Բայց չէ՞ որ երեխան ստանում է 7-10 կոպեկ օրավարձ: Գործարաններում աշխատում են նույնպես հասակավոր կանայք: Անշուշտ բարոյականության առաքյալները, տեսնելով հայ կնոջը գործարանի պատերի մեջ՝ ծախելիս յուր աշխատանքը և իրեն, պիտի պոռային ազգի կորստի մասին: Բայց հայ «բարձրակոչ» բարոյականությունն անգամ չդիմացավ գոյության պաշտպանության հարցում. իրականությունն այսպես է:

Գործարանների աճումը նույնիսկ ցույց է տալիս երկրի բնակիչների տրամադրությունը: Մի գյուղ, որ ունի փող, բացի բնական հարստություններից, ամեննին թույլ չի տա յուր որդիներին գործարանում աշխատելու: Այդ դիպվածում գործարանատերը կամ պիտի յուր հետ բանվորներ բերի, որ շատ թանկ կնստի նրան, կամ գործարան չբանա այդ գյուղում: Ընդհակառակը, մենք տեսնում ենք, որ նույնիսկ կան ձեռքեր, որոնք կառաջարկեին իրենց աշխատանքը, եթե նորանոր գործարաններ բացվեին: Մի փաստ էլ: Այն գյուղերը, որոնք ունեն մետաքսի գործարան, հարկերի հավաքման ժամանակ դժվարություն չեն զգում, փող ունեն: Այստեղից էլ այն եզրակացությունը կարելի է անել, թե գործարան ունեցող գյուղի ծխերի մեծ մասը տալիս են բանվորներ...

Բացի վերը հիշած «Кавказский календарь»-ներից, ես ունեցել եմ 1895 թ. գավառապետի տարեկան հաշիվը, հետո արհեստավորների և բանվորների մասին ինձ տեղեկություններ տվել է պր. Լ. Աթաբեգյան:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հացահատիկներ. Երկրագործությունը Շուշու գավառում ամենակարևոր պարապմունքն է: Գավառի դաշտային և լեռնային մասերում հողը մշակվում է արորով (ալաթ), իսկ գութանը, որը պահանջում է ավելի մեծ թվով բանվոր և անասուն, գրեթե վերացված է: Եթե չհաշվենք մի քանի ունևոր գյուղացիներին, գավառում ժողովուրդը երկրագործական եվրոպական տեսակի գործիքներ չունի: Տիրապետող սակավահողությունը չի ստիպում գյուղացիներին ունենալ կատարելագործված մեքենաներ, որովհետև նրանք չունեն փող, գավառում չկա համայնական վարկ և ժողովուրդը չունի տեխնիկական գիտելիքներ: Հայ երկրագործը բոլորովին չի պարարտացնում հողը. աղբը նա գործածում է իբրև վառելիք (եթե անտառներ չկան) և սակավ անգամ միայն կտրում է այգիները: Միակ միջոցը, որով գյուղացին ուժեղացնում է հողը, դա արտերի անցան թողնելն է (запущение): Եթե երկու-երեք տարի մի արտում ցանեն, երրորդ կամ չորրորդ տարին նույն արտը չեն մշակում, այլ թողնում են մի կամ երկու տարի, որից հետո ցանում են կամ դարձյալ առաջվա արմտիքը կամ մի այլը: Հազիվ է պատահում, որ միևնույն արտը երեք տարի իրար վրա ցանվի, սովորաբար երրորդ տարին ուրիշ հացահատիկ են սերմում: Ջրովի արտեր մեր երկրագործը չունի:

Սակավահողությունը, բանող անասունի պակասությունը հաճախ ստիպում են գյուղացիներին կամ բոլորովին չպարապել երկրագործությամբ, պանդխտել, կամ եթե պարապում են՝ միանալով իրենց համագյուղացիների հետ, ընկերովի: Այսպես, եթե գյուղացին չունի գոնե մի լուծ եզ, մինիմում երկու գույգ, նա ընկերանում է իր համագյուղացու հետ, և երկուսը միասին մշակում են ունեցած հողերը, կամ՝ համագյուղացիները միանալով վերցնում են մի երրորդից հող և, մշակ ու հոտաղ վարձելով, միասին տանում են գործը: Ստացած բերքի չորրորդ մասը տրվում է նրան, որից վերցվել է հողը, իսկ մնացածը կիսվում է:

Հացահատիկների ցանքով պարապող գյուղացիների թիվը հետզհետե ընկնում է: Թաղլարում այդ ավելի աչքի է ընկնում, որովհետև այդտեղ բնակիչների մոտ 2/3-ը միայն պարապում է այդ ցանքով:

Ցանվող հացահատիկները հետևյալներն են՝ աշնանացան և գարնանացան ցորեն, գարի և կորեկ: Ձեռքի տակ ունեցած նյութերից հանելով Շուշու

գավառին վերաբերյալ թվերը՝ երևում է, որ ստացված հացահատիկների ընդհանուր քանակությունը հետևյալ ութ տարիներում եղել է.

Տարիներ		1886	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895
Չեփերտներ	Ստացված է հացահատիկ գավառում	424,566	149,146	147,745	257,417	386,750	481,358	508,230	620,700
	Մի հոգուն ընկնում է	4,11	1,39	1,37	2,37	2,52	4,34	4,54	5,5

1886 թվականին Շուշու գավառի գյուղացին ունեցել է ավելի մեծ քանակությամբ հացահատիկ, քան հարկավոր էր նրան կերակրվելու և սերմահատիկ պահելու համար: Գալիս է 1889 թվականը, երբ գյուղացին չունի հացի անհրաժեշտ քանակությունը, 1890 թ.՝ նույնպես, նույնը կարելի է ասել 1891 և 1892 թվերի մասին, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ գյուղացին բացի անհրաժեշտ քանակությունից, պիտի շատ ավելի ունենար, որպեսզի կարողանար ծածկել նախորդ տարիների վնասները: Զմռանանք, որ 1879, 1880 և 1881 թվականներն էլ գյուղացին անց է կացրել դժվարությամբ և անկասկած պարտքերի տակ է մնացել: Գյուղերում շատերից կարելի է լսել սովի տարու պարտքերի մասին: Այսպես ուրեմն, 1889թ. ցանքի անբերրիությունը և նրա հետևանքները մասամբ մոռացվում են միայն 1893-ին, որից սկսած մինչև 1895 թ. գյուղացին արդեն բավական հաց ունի, որը, սակայն, չի տալիս այն օգուտը, ինչ որ սպասում էր նա, որովհետև 1894 թվականից հացի գինը նկատելի կերպով ընկնում է:

Հիշելու է և այն հանգամանքը, որ գավառը գրեթե միայն տալիս է քաղաքին հաց: Իրավ, եթե Ջիբրայիլի և Ջիվանշիրի հացահատիկ բերեին Շուշու շուկաները, անկասկած պիտի չունենային այն օգուտը, ինչ որ ունենում է մեր գյուղացին: Այդ բավական պարզ է, որովհետև ճանապարհների հեռավորությունը, ժամանակի և աշխատանքի վատնումը Ջիբրայիլի կամ Ջիվանշիրի գավառի գյուղացիների համար ավելի մեծ է, քան Շուշու գավառի, մինչդեռ քաղաքի շուկաններում հացի տիրապետող գինը մնում է գավառի ամենամոտիկ և ամենահեռու, ամենալավ և ամենավատ հացերի գնի միջինը:

Այդպես ուրեմն, Ջիբրալթիլի և Ջիվանշիրի գավառները, եթե վաճառում էլ են հաց Շուշու շուկաններում, այն էլ՝ աննշան քանակությամբ: Եթե այդպես է, նշանակում է մեր գավառի գյուղացին իր հացի մի մասը տալիս է քաղաքին: Հետո՝ վերը բերած աղյուսակի թվերի մեջ մտնում է և կարտոֆիլի քանակությունը, որը, սակայն, գյուղացին չի գործադրում իբրև հաց: Իսկ զարին բացառիկ դիպվածներում միայն հացի տեղ է գործադրվում:

Ցույց տալու համար առանձին-առանձին ցանվող հացահատիկները և նրանց քանակությունը, մեկից ստացածը և մի հոգու վրա եկող հացի քանակությունը միայն գավառում, դնում ենք համապատասխան աղյուսակ: Այդ չորս տարուց ընթերցողը կարող է տեսնել, որ հացահատիկների մեջ գերադաս տեղ բռնում է աշնանացան ցորենը, որից հետո գալիս է զարին և ապա՝ կորեկը: Այդ դասավորությունը բնորոշ է գավառի համար ոչ միայն այդ մի քանի տարիների վերաբերմամբ, այլև ընդհանրապես:

Հացահատիկի ցանքը և բերքը Շուշու գավառում

Տարիներ	ՑՈՐԵՆ							ԳԱՐԻ				ԿՈՐԵԿ				Գավառի բնակիչների մոտավոր թվերը
	Աշնանացան			Գարնանացան												
	ցանված է չետվերտ	ստացված է չետվերտ	մեկից չետվ. ստացվածը	ցանված է	ստացված է	մեկից 4 տ.	մի հոգուն գալիս է	ցանված է	ստացված է	մեկից ստ.	մի հոգուն գալիս է	ստացված է	ցանված է	մեկից ստ.	մի հոգուն գալիս է	
1886	58,419	292,905	5,0	5,509	23,060	4,18	3,06	17,696	95,450	5,5	0,92	1,409	12,681	9,0	0,12	103,185
1889	35,097	81,208	2,3	2,180	3,370	1,7	0,79	20,458	51,970	2,5	0,48	3,802	8,376	2,2	0,07	106,635
1891	52,335	117,630	2,5	5,600	10,400	2,0	1,7	23,893	66,227	2,77	0,6	21,059	46,260	2,1	0,4	108,942
1894	71,104	367,733	5,1	8,000	40,200	5,0	3,65	17,000	87,000	5,1	0,77	19,700	102,500	5,2	0,9	111,735

Բամբակ. Երկրագործական պարապմունքներից մեկն էլ, իբրև գյուղատնտեսական շահավետ մի ճյուղ, բամբակի մշակումն է: Երկար ժամանակ չէ, որ բամբակը տարածվել է Շուշու գավառում, հազիվ 10 տարի առաջ սկսված լինի տնտեսությունը: Սակայն կարճ ժամանակի ընթացքում նա բավական առաջ է գնացել: Հավանաբար բամբակի առաջադիմությունը բավական սերտ կապ ունի այն հանգամանքի հետ, որ տարվա որոշ ժամանակին ժողովուրդը կարող է փող ունենալ բամբակի վաճառումից, իսկ այդ փողը շատ կարևոր է գյուղացուն պետական հարկերի և զանազան ծախսերի համար, որոնք նա չի կարողանում ծածկել հացահատիկների

ցանմամբ միայն: Ներքև բերված թվերը ցույց են տալիս մաքուր բամբակի այն քանակությունը, որ ստացված է 1890, 1893, 1894 և 1895 թվականներին.

1890թ.՝ 2,138 փ., 1893թ.՝ 4,3008 փ., 1894թ.՝ 4,474 փ., 1895թ.՝ 4342 փ.:

Կարտոֆիլ. Գանձակի նահանգում Շուշու գավառը գրեթե երկրորդ տեղն է, ուր մեծ քանակությամբ կարտոֆիլ է ցանվում: Հետևյալ վեց տարիներում ստացված է կարտոֆիլ (*տե՛ս աղյուսակը*):

Այս աղյուսակի թվերից պարզ երևում է, որ տաս տարի առաջ գավառում կարտոֆիլ ցանում էին աննշան քանակությամբ, այնինչ այժմ շատ մեծ ծավալ է ստացել այն, և ցանվում է ավելի մեծ քանակությամբ, քան օրինակ գարնանացան ցորենը:

Տարիներ	1886	1889	1890	1891	1893	1894
Ցանված է չեսուկերտ	94	530	4,950	3,070	16,830	13,753
Ստացված է չեսուկերտ	470	3,882	18,450	16,850	85,570	73,59

Երկրագործական Բանվորներ. Սրանք պատկանում են գյուղական ժողովրդի այն մասին, որը չունի երկրագործության համար անհրաժեշտ բանող անասունը, գործիքները և բավականաչափ հող, բացի դրանից ունի բավականաչափ պարտքեր: Գյուղացիներն, այդ պայմաններից ստիպված, կա՛մ թողնում են իրենց ծծնդավայրն ավելի երկար ժամանակով, կա՛մ պանդխտում են շրջակա թուրք գյուղերը՝ նրանց դաշտերում աշխատելու համար և կա՛մ վերջապես, եթե հնարավոր է, աշխատում են իրենց համագյուղացիների մոտ:

Հասակավոր գյուղացին չի ծառայում յուր համագյուղացուն ամբողջ տարով. քչերը միայն գարնանը կամ աշնանը աշխատում են ուրիշի արտերում և ստանում 7-10 ռուբլի ամսավարձ:

Վերն ասացի, թե աղքատ գյուղացին պանդխտում է շրջակա թուրք գյուղերը աշխատանք գտնելու համար. դրանք հետևյալներն են.

1. Վարդո. Սա ցանում է մահմեդական գյուղացու արտերը՝ գործադրելով նրա անասունը, գործիքները և սերմնահատիկը: Գործատերը տալիս է

վարողին մի օգնական, վարողն էլ պարտավորվում է մասնակցել հնձին և ստանում է բերքի 1/5-ը:

2. Հնձող. Ստանում է 20-ից 3-ը, ինչպես ասում է գյուղացին, կամ 15%: Եթե վարձը տրվում է փողով, հնձողը ստանում է յուրաքանչյուր փանջակի համար՝ 5 խուրձ, 20-25 կոպեկ և կարող է հնձել օրը 4 փանջակ, մինիմում՝ 2 փանջակ:

3. Հոտաղ. Սա տարիքով ավելի փոքր է, քան վարողն ու հնձողը, որովհետև յուր գործը համեմատաբար ավելի քիչ ֆիզիկական ուժ և փորձություն է պահանջում: 10-15 տարեկան գեղջուկը ծառայում է յուր պարտատիրոջ տանը. վարձվում է ամբողջ տարով, գործատերը նշանակում է նրան 10-20 ռուբլի տարեվարձ, ստանում է ուտելիքը, հագուստն ու տրեխը:

Հոտաղը վարձվում է ամսով. այս դիպվածում նա ստանում է 4 ռուբլի ամսավարձ, ուտելիքն ու տրեխը:

Կին բանվորներ. Հայ կինը յուր գյուղից դուրս, ուրիշ գյուղի դաշտերում չի աշխատում: Նրա զբաղմունքը, իբրև երկրագործ բանվորի, քաղհանն է: Քաղհան անող կինը ստանում է 15-20 կոպեկ օրավարձ:

ԱՅԳԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Այգեգործությունը գավառում վաղուց տարածված պարապմունք է ժողովրդի համար, իսկ վերջերս այն նկատելի կերպով ծավալվում է և երկրագործությունից հետո առաջ է գալիս իբրև ամենակարևոր տնտեսություն: Չի կարելի ասել, թե գյուղացին մեծ օգուտներ ունի այգիներից, որովհետև նա առայժմ մեծ քանակությամբ օղի¹ կամ գինի չի արտահանում:

Այգեգործության արդյունաբերածը մեծ գումարներ է տալիս հարուստ գործարանատերերին, իսկ գյուղացին ինքը հաճախ ծախում է յուր այգին կամ ավելի լավ է ասել, որոշ վարձատրություն ստանալով, զիջում է մի որևէ հարուստ գործարանատերի՝ շահագործելու մի տարի, և այդպես՝ գրեթե յուրաքանչյուր տարի: Խաղողի այգիներից ստացած գինին հայ գյուղացին գործադրում է տանը և միայն քիչ քանակությամբ վաճառքի է հանում: Գավառում յուր գինով հայտնի է Ղզղալան. վերջինիս տված գինին վաճառվում է ավելի թանկ գնով, քան մնացած տեղերինը: Թուրք ազգաբնակչությունը խաղողի այգիները կամ ծախում է՝ (գրեթե յուրաքանչյուր

¹ Այգեգործությունն այստեղ սահմանափակվում է խաղողի և թթի այգիների մշակմամբ, որովհետև գավառում պտղատու ծառերի այգիները շատ չեն

տարի) շահագործելու հայերին, կամ ինքը խաղողը վաճառում իբրև պտուղ: Խաղողից թուրքերը պատրաստում են բեքմեզ:

Շուշու գավառի հայ գյուղացու պատրաստած գինին շուտով թթվում է: Այս վերջին երևույթը, բացի այն, որ գիտության բացակայության հետևանք է, ունի մի այլ պատճառ էլ. դա գավառի աշխարհագրական դիրքն է և սրա հետ կապված՝ վաղաժամ ցրտերն ու ձմեռը, որոնք ստիպում են գյուղացուն խաղողը քաղել դեռ չհասած: Գավառի դաշտային մասերում և ավելի տաք տեղերում միայն քիչ ուշ է սկսվում խաղողաքաղը:

Գինին պատրաստվում է շատ հասարակ կերպով: Խաղողը թափվում է հնձանի կամ «չըվիչի» մեջ և հետո տղամարդիկ մերկ ոտերով սկսում են կոխտել խաղողը. գոյացած հեղուկը թափվում է հնձանից կարասների մեջ, այդքանով վերջանում է գինի պատրաստելու պրոցեսը:

Ներքև բերած վեց տարիներում գավառում պատրաստված է գինի՝ վեդրոներով (դույլ) հաշված.

1884թ.՝ 95,406, 1885թ.՝ 40,000, 1890թ.՝ 130,000, 1893թ.՝ 180,000, 1894թ.՝ 186,000, 1895թ.՝ 17,900:

1895 թվականին գավառում ստացված գինու փոքր քանակը պիտի բացատրել այն հանգամանքով, որ այդ տարի գավառում տիրում էր խաղողի հիվանդություն: Իսկ ընդհանրապես թվերից երևում է, որ խաղողի այգիները բավական նշանավոր տեղ են բռնում երկրում: 1895թ. տեղեկություններից երևում է, որ գավառում խաղողի և թթի այգիները բռնում են 7-8 հազար դեսյատին հող, որից 5 հազարը՝ միայն խաղողի, իսկ 2-3 հազար դեսյատինը՝ թթի այգիները:

Թթի այգիների շահագործությունը հայ գյուղացուն տալիս է որոշ չափով օղի և կերակրում է նրա շերամին: Թուրք ազգաբնակչությունը բոլորովին չի պատրաստում օղի. թթի այգիները նա նվիրում է որդերի կերակրելուն:

1895 թվականին գավառում պատրաստված է 300,000 վեդրո օղի. հաշվելով վեդրոյի գինը 4ռ. 50 կապ.՝ կտեսնենք, որ այգեգործությունը, միայն օղի արտադրելով, տվել է 1,300,000 ռուբլի. եթե ավելացնենք դրա վրա գինին՝ 17,900 վեդրո՝ 23,270 ռուբլու արժողությամբ, կունենանք 1,323,270 ռուբլի: Այդ միլիոնը միայն ցույց է տալիս գավառի այգեգործության ահագին նշանակությունը իբրև գյուղատնտեսական նշանավոր և օգտավետ ճյուղերից մեկի, բայց նա չի ցույց տալիս ժողովրդի տնտեսական դրության աստիճանը: Իսկապես Շուշու գավառը տալիս է եկամուտներ, որոնց ամենամեծ մասը մնում է հոգուտ հարուստ այգետերերի և գործարանատե-

րերի, իսկ ժողովուրդն այդ բոլորից վերցնում է այնքան, որքան կարող է վերցնել անփող, արդյունաբերական ձեռնարկության անկարող գյուղացին: Արդյունաբերված գինին և օղին գրեթե ամբողջովին դուրս է եկել նրա այգիներից, և նրա աշխատանքի պտուղն է, սակայն այդ բոլորից նա շահել է այնքան, որ պիտի շահեր, եթե տասնապատիկ պակաս աշխատած և քրտինք թափած լիներ, որովհետև նա ստիպված է եղել անձեռնտու պայմաններով վաճառել յուր այգիների պտուղը:

Այգեգործական բանվորներ.

1. **Դարիջի.** սա ստանում է ամբողջ սեզոնի համար, որը տևում է 6 կամ 7 շաբաթ, 10-15 ռուբլի: Հասակով դարիջիները լինում են 12-15 տարեկան:

2. **Թուրթ թափողներ.** ստանում են ամսական 20 ռուբլի, ամբողջ սեզոնի համար՝ 30-35 ռուբլի: Սեզոնը տևում է հունիսի 10-ից մինչև հուլիսի վերջը:

3. **Շալ բռնող կանայք.** ստանում են ամսական մաքսիմում 6 ռուբլի:

4. **Խաղող քաղող կանայք.** ստանում են 10-20 կոպեկ օրավարձ:

5. **Խաղող կրող (տղամարդ).** ստանում են 30-40 կոպեկ:

6. **Խաղող կոխող (տղամարդ).** ստանում են 40-60 կոպեկ:

Գարնանը խաղողի այգիների հողը փափկեցնում են. դրա համար վարձվում են բանվորներ, որոնք բահում են այգու հողը և ստանում են 30-50 կոպեկ օրավարձ:

Օրավարձ բանվորը գործատիրոջ դրամական վարձատրությունից բացի ստանում է նաև կերակուր:

ԱՆԱՄՆԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ

Անասնապահությունը հայ ազգաբնակչության մեջ զարգացած չէ: Նա կապված է երկրագործության հետ: Հայ ազգաբնակչությունը չի պահում ավելի մեծ քանակությամբ անասուն, քան որքան հարկավոր է երկրագործական պահանջներին մինիմալ կերպով բավարարություն տալու համար: Նրա ամենաաննշան մասը միայն ունի մեծ քանակությամբ տավար, ոչ խար, այժ ու խոզ: Տավարը նիհար է, հասակով ցած ու վատուժ: Մի քանի հայ գյուղեր միայն՝ Տումի, Թաղոտ, Ավետարանոց և Շոշի, պարապում են անասնապահությամբ, սակայն այստեղ էլ վերջինս երկրագործության չափ զարգացած չէ, իսկ մնացած գյուղերում ավելի հաճախ պատահում են ծխեր, որոնք տավար բոլորովին չունեն, ինչու և երկրագործությամբ չեն պարապում: Տավարն արածում է արոտատեղերում և ցլած արտերում:

Արոտատեղերը ըստ մեծի մասի գտնվում են թուրք եյլաչիների ձեռքին, որոնք զարնանը չվում են տափարակներից լեռները:

Պր. Ա. Քալանթարի աշխատությունից¹ տեսնում ենք, որ տավարի քաշը 5-7-8 փուլ է: Կովը տալիս է օրական 8-15 ֆունտ կաթ՝ մայիսին և հունիսին: Ամբողջ տարվա համար, միջին թվով, կովը տալիս է ոչ ավելի, քան 9,5 ֆունտ:

Շուշու գավառում թուրք ազգաբնակչության մեջ անասնապահությունը բռնում է գերադաս տեղ՝ համեմատելով գյուղատնտեսության մյուս ճյուղերի հետ: Գարնան սկզբներին գավառի թուրքերը, թողնելով իրենց բնակության վայրերը, չվում են լեռները, որտեղ անասնապահության վերաբերյալ բոլոր գործերը կատարում են կանայք: Տղամարդիկ մասամբ մնում են տափարակներում՝ իրենց վար ու ցանքին նայելու և հունձը հավաքելու: Գարնանը և ամռանը ստացած արդյունքներից թուրքերը վաճառքի են հանում մի մասը: Բուրդը, յուղը և պանիրը նրանք ծախում են հայերին, փոխանակում են ցորենով և այլն:

Կովից ստանում են օրական 8-15 ֆունտ կաթ՝ մայիսին և հունիսին, հետո՝ 4-6 ֆունտ: Կարելի է ասել, թուրքերի կովը տալիս է 8,25 ֆունտ կաթ՝ միջին թվով: Գտնելով առաջին և վերջին թվերի (9,5 և 8,25) միջինը՝ ստանում ենք մոտ 8,9 ֆունտ: Այդքան, ուրեմն, կաթ է ստացվում մի կովից պր. Ա. Քալանթարի տեղեկությունների համաձայն:

Ներքևում դնում են 1891 և 1895 թվերում գավառի ունեցած անասունների աղյուսակը:

Անասուններ	1891թ.			1895թ.		
	քաղաք	գավառ	բոլորը	քաղաք	գավառ	բոլորը
Ձի	210	6,212	6,422	370	12,600	12,970
Էշ	85	13,000	13,085	320	13,200	13,520
Ջորի	145	800	945	160	840	1,000
Եզ-կով	550	59,161	59,711	580	64,400	64,980
Գոմեշ-մատակ	-	10,000	10,000	-	11,200	11,200
Ոչխար (հաս.)	650	139,221	139,871	220	155,000	155,200
Այծ	66	5,644	5,710	380	8,200	8,580
Խոզ	-	12,880	12,880	60	22,000	22,060
Ուղտ	-	219	219	-	256	256

¹ Калантар А.А., *Состояние скотоводства на Кавказе, В книге «Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ и исследование скотоводства на Кавказе»*. Вып. 11, Тифлис, 1890

Խոզապահությամբ պարապում են միայն հայերը, իսկ ուղտերը պատկանում են թուրքերին:

Բացարձակ թվերից էլ երևում է, որ 1891թ. մինչև 1895-ը անասուններն ընդհանրապես բազմացել են: Այժմ տեսնենք՝ ինչպես է արտահայտվում այդ զարգացումը գավառի ազգաբնակչության թվի վերաբերմամբ: Վերցվում է միայն գավառը:

Անասուններ ¹			Ծխերի մոտ թիվը		Բնակիչն. մ. թիվը		Մի ծխին գալիս է		Մի հոգուն գալիս է	
	1891	1895	1891	1895	1891	1895	1891	1895	1891	1895
Ձի	13716	20250	18157	18778	108942	112668	0,75	1,07	0,125	0,179
Եզ-կով	79161	86800					4,38	4,56	0,75	0,79
Ոչխար	143926	161835					7,9	8,6	1,32	1,43
Խոզ	12880	22000					1,22	2,02	0,2	0,37

Վերը բերված թվերից երևում է, որ յուրաքանչյուր ծխին 1891թ. ընկնում է 0,75 ձի, ասել է թե՛ այդ թվին գավառում կային ծխեր, որոնք ամենևին ձի չունեին: Եթե թվերն էլ չլինեին, այդ կարելի էր ասել համարձակ կերպով գոնե հայերի համար: Նույն բանը կարելի է ասել 1895 թվականի մասին. կոտորակն աճել է մինչև մի ամբողջ և ավելի:

Այսպես թե այնպես, թվերը ցույց են տալիս գավառի վերացական բարեկեցությունը, միջին հարստությունը, բայց իրողությունը: Եթե լինեին թվեր տնտեսական դրության մասին, որոնք ցույց են տալիս ձի, եզ, ոչխար և այլն չունեցող ծխերի քանակությունը, մենք պիտի տեսնենք, որ այդպիսիները կազմում են նշանավոր կոնստիտուցիան: Հետո այդ չորս տարվա ընթացքում կրկնապատկվել է գավառի ձիերի թիվը: Այդ կրկնապատկումը բացատրել ձիերի աճմամբ չի կարելի՝ ընթերցողը կարող է ենթադրել, թե ազգաբնակչությունը վերը հիշած ժամանակի ընթացքում հարստացել է որոշ չափով, բայց գուցե այդ երևույթը հետևանք է գյուղական ունևոր դասակարգի հարստության զարգացման և ոչ գավառի ժողովրդի ընդհանրապես, որն ավելի հավանական է:

Ինչ վերաբերում է խոզերին, վերջիններս պատկանում են հայերին, որովհետև թուրք ազգաբնակչությունը խոզապահությամբ չի պարապում,

¹ Այս աղյուսակի մեջ բոլոր ջորիներն ու էշերը դարձված են ձիեր, գոմեշներն ու մատակները՝ կովեր, ուղտերն ու այծերը՝ ոչխարներ, հաշվելով մի ձին՝ հավասար 2 էշի և 4/5 ջորու, մի կովը կամ եզը՝ 1/2 գոմեշի կամ մատակի, իսկ մի այծը՝ 5/6 ոչխարի

ուստի երկրորդ աղյուսակի վերջին չորս սյունակների թվերը վերաբերում են միայն հայերին:

1891 թվականից մինչև 1895թ. յուրաքանչյուր տարի մի հազար մարդու վրա զավառում ավելացել է մոտ 37 հոգի, յուրաքանչյուր հազար ձիուն՝ 102 հատ, հազար ոչխարին՝ 102 հատ, հազար եգ-կովին՝ 125 հատ¹: Թեև այս թվերից զավառի համար օրինաչափություն հանել չի կարելի, բայց նրանք գոնե ցույց են տալիս, որ անասուններն այդ չորս տարվա ընթացքում աճել են ավելի արագ, քան մարդիկ:

Համեմատության համար մենք այստեղ բերում ենք Ռուսաստանի մի քանի նահանգների² վերաբերյալ թվեր, որոնցից ընթերցողը կտեսնի, որ այդ նահանգում յուրաքանչյուր ծովան ավելի քիչ տավար և այլ անասուններ ունի, քան մեր զավառում:

Անասուններ	Մի ծխին գալիս է ռուս. նահանգ.		Մի ծխին գալիս է Շուշու գավառ	
	1862	1893	1891	1895
Ձի	2,06	0,59	0,75	1,07
Տավար	2,47	0,84	4,38	4,56
Ոչխար	7,87	2,02	7,9	8,6
Խոզ	1,66	0,37	-	-

1895 թվականին զավառում ստացված է բուրդ՝ 10 230 փութ, որից ծախել են 8 300 փ. -3 ռ.20 կոպեկով փութը, ընդամենը՝ 26 560 ռուբլի:

ՇԵՐԱՄԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ

Շերամապահությունը մեր գավառում վաղուց տարածված է: Գավառի բոժոժը մի ժամանակ եղել է իտալական դեղին տեսակից: Շերամապահ գյուղացին յուր տանը ոտնաչարխով պատրաստելիս է եղել թել, որը գնել են տեղական վաճառականները և արտահանել արտասահմանյան քաղաքները:

Յոթնասնական թվականներին գալիս են մեր գավառը ֆրանսիացիներ, որոնք մեծ քանակությամբ սերմ են հանում տեղական բոժոժից, իսկ արտասահմանյան հիվանդոտ սերմը բերում են տարածում գավառում: Այսպիսով, հիվանդանում է սերմի գործադրվող տեսակը և տեղի է տալիս ուրիշ տեսակներին: Սակայն այդ թվականներին տեղական (շուշեցի) վա-

¹ Հազար խոզին՝ ավելացել է 115 հատ

² Այդ թվերը վերաբերվում են Նովորոսիայի, Մալորոսիայի և Չերնոգոմլի մի քանի նահանգներին: Տե՛ս «Нов. Время» № 7312, 14, 17 և 20

ճառականները արտասահմանից օրինակում են մանարանը և մետաքս ոլորող մեքենան, և այնուհետև սրանց բոլոր ջանքերը լինում են բերել առողջ սերմ՝ Յելլոուսի եղանակով պատրաստած: Այդպիսով, շերամապահությունը կրկին առաջ է գնում: Այժմ գյուղացին սերմ ստանում է կա՛մ գործարանատերերից, կա՛մ ուրիշ մարդկանցից, որոնք շրջում են գյուղերը և սերմ բաժանում որոշ պայմաններով:

1890 թվին գավառում ստացված է բոժոժ 2138 փուլ, 1893-ին՝ 4300 փուլ, 1894-ին՝ 17000 փուլ և 1895-ին՝ 9000 փուլ: 1895 թվին, գավառապետի տեղեկությունների համաձայն, 4300 փուլ բոժոժ ուղարկված է արտասահման:

ՄԵՂՎԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Գավառում մեղվապահությամբ պարապում են քչերը միայն, և ստացած մեղրը գյուղացին մեծ մասամբ օգտագործում է տանը: Ժողովուրդը մեղու պահել չգիտե, այնպես որ հաճախ փեթակները լցվում են որդերով, որոնք ոչնչացնում են մեղուներին: Այդ է պատճառը, որ գյուղացիների մեջ մեղվաբուծությունը տարածված չէ:

Ես ունեմ թվեր, ստացված մեղրի և մոմի քանակության մասին միայն 1895թ. համար, որ և բերում եմ.

Մեղվապահությամբ պարապող ծխերի թիվը	Փեթակների թիվը	Ստացված է մեղր	Ստացված է մեղրամոմ	1000 ծխին ընկնում է մեղվապահ ծխեր	Մի փեթակից ստացվել է մեղր մոմ
		փուլ	փուլ		փուլ
46	283	75,6	9,8	2,44	0,3

ԶԿՆՈՐՍՈՒԹՅՈՒՆ

Վարանդայում մեծ լճեր և գետեր չլինելու պատճառով հատկապես ձկնորսությամբ պարապողներ չկան, միայն սիրողները, այն էլ ազատ ժամանակներում, որսում են մի քանի տեսակ ձկներ, որ գլխավորապես իրենք են գործածում և կամ շատ քիչ դեպքերում վաճառքի հանում: Բացի սովորական ուռկանից (թոռ), գործ են ածում և ճվարան: Մա կոնաձև հյուսված մի կողով է, մեջը մտցրած մի երկրորդը, որ ավելի փոքր է և երկու ծայրից էլ բաց: Մեծի մեջ թափում են հացի փշրանքներ և առհասարակ այնպիսի բաներ, որ կարող են գրավել ձկներին:

Ճվարանը տեղավորում են մի այնպիսի անկյուն, ուր ջուրը թափվում է աննշան բարձրությունից: Ձկները մտնում են ճվարանի մեջ, և երբ վերջինս հանում են, նրանք մեջն են մնում: Ձուկ որսում են նաև ջրի ընթացքը փոխելով:

ՈՐՍՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

Որսորդությամբ պարապում են նույնպես սիրողները՝ գործածելով առավելապես ամբողջ Կովկասում գործածական հին ձևի զենքերը: Սպանած որսը մեծ մասամբ իրենք են գործածում և կամ ծախում են սովորաբար իրենց գյուղում: Առավելապես Ավետարանոց, Թաղար, Թաղավարդ և այլ գյուղերի բնակիչներն իրենց շրջակա անտառներում որսում են եղջերու, այծյամ (քոշ), արջ, գայլ, վայրի կատու, չաղալ և այլն: Առհասարակ խմբով են գնում որսի և թռչուն որսալու համար տանում են իրենց հետ «դամլա», որ քառանկյունի մի շրջանակի վրա կպցրած գույնզգույն կտոր է: Սրա վրա կան երեք ծակ, երկուսը որսորդի աչքերի, իսկ երրորդը հրացանի համար: Թռչնորսը դամլան ձեռին առաջ է գնում՝ ծածկվելով նրա ետևում:

Թռչուններին «ծղարակով» էլ են որսում: Այգու մեջ կամ որևէ հարմար տեղ մի փոս են փորում և բերանը ծածկում երկու բարակ տախտակով՝ փեղկերի նման: Սրանք հենվում են չիլփիների վրա (թարմ ու ձկուն ոստիկներ), որոնք թվով չորսն են՝ յուրաքանչյուր փեղկի համար երկուսը և կատարում են զսպանակի դեր: Երբ թռչունը կանգնում է տախտակների վրա, չիլփիները նրա ծանրությունից կռանում են, փեղկերը բացվում են փոսի մեջ, և նա ընկնում է ծղարակը: Դրանից հետո չիլփիները կրկին ուղղվում են, փոսը ծածկվում է, և թռչունը մնում է փակված:

ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ

Արհեստները մեր գավառում բավականին տարածված են, և նրանցով պարապում են բացառապես հայերը: Իհարկե, խոսքը գյուղերի մասին է, ոչ քաղաքի, ուր թուրքերն էլ զբաղվում են արհեստներով, բայց շատ սահմանափակ կերպով: Ամենից ավելի տարածված արհեստները քարտաշությունը, որմնադիրությունը և հյուսնությունն են: Չնայելով արհեստավորների թվի մեծության՝ նրանցից միայն քչերը մնում են գավառում, իսկ մեծ մասը պանդխտում է զանազան կենտրոններ՝ աշխատանք գտնելու համար: Դրանք պանդխտում են հաճախ կարճ ժամանակով և հետո վերադառնում, մնում են տանը որոշ ժամանակ և դարձյալ գնում են: Ինչ վերաբերում է գավառում մնացող արհեստավորներին, նրանք մեծ մասով երկ-

րագործներ էլ են: Դրանք բոլորը ստանում են գործատերից կերակուրը, իսկ գործատերը աշխատությունների մեջ ակտիվ մասնակցություն է ունենում: Կան և այնպիսի արհեստավորներ, որոնք մի քանի արհեստ գիտեն:

Արհեստավորների բանվորական օրն սկսվում է գյուղում վաղ առավոտից և տևում է մինչև երեկոյան վերջալույսը՝ մի ժամի չափ դադար ունենալով:

Վարպետը գավառում յուր աշակերտի տերն է: Գործ մտնելու օրից աշակերտը յուր տան համար գրեթե չպիտի աշխատի: Նա մինչև քարգահ դառնալը բացի վարպետի հետ աշխատելուց, արհեստին վերաբերյալ գործերը կատարելուց, ծառայում է և նրա տանը:

Արհեստավորի բանվորական օրը քաղաքում սկսվում է գրեթե ժամը 5-ից և մինչև 6 կամ 7-ը: Կան արհեստավորներ, որոնք ավելի շուտ են վերջացնում օրվա աշխատանքները: Դադարը լինում է միայն կեսօրին՝ ճաշի համար, և տևում է այնքան ժամանակ, որքան հարկավոր է ճաշելու համար:

Ներքև դնում են ցուցակ գավառի այն արհեստավորների, որոնք պարապում են միայն իրենց արհեստով, ապա պիտի հիշեն նրանց, որոնք զբաղվում են իրենց արհեստով միայն ձմեռը:

1. **Դերձակներ.** սրանք կատարում են ոչ միայն մի գյուղի պատվերները, այլև շրջակա հայ և թուրք գյուղերինը:

2. **Հյուսներ՝** նույնպես:

3. **Դարբիններ.** ձմեռը գնում են թուրք գյուղերը և այնտեղ աշխատում:

4. **Պայտառներ,** որոնք աշխատում են որևէ գյուղում և շրջակա թուրք գյուղացիների համար: Պայտառները չորեքշաբթի օրերն աշխատում են մալականների շուկայում: Նրանք պայտերը ստանում են Շուշուց:

5. **Տակառագործներ.**

6. **Որմնադիրներ.**

7. **Երաժիշտներ.** բոլոր գյուղերում երաժիշտներ չկան. եթե որևէ գյուղ ունի երաժիշտներ, շրջակա թուրք և հայ գյուղերն էլ հրավիրում են նրանց:

8. **Անասնաբույժներ.**

9. **Մսագործներ:**

Դերձակներ, կլեկչիներ, դարբիններ և տակառագործներ, որոնք ուրիշ արհեստներ էլ ունեն: Սափրիչներ. Թաղլարում կա մի սափրիչ, որը և՛ որմնադիր է, և՛ հյուսն, և՛ ձեթ պատրաստող, և՛ օղեգործարանատեր:

Նույն գյուղում կա մի համետագործ և մի դերձակ, որոնք աշխատում են պատվիրատուի տանը՝ գործադրելով նրա մատերիալը:

Արհեստավորների աշակերտներ. Բոլոր աշակերտները մինչև քարգահ դառնալը ստանում են իրենց վարպետներից հագուստ և կերակուր, իսկ վարձ չեն ստանում:

1. Դերձակի աշակերտը երկու տարի վարձ չի ստանում, հետո իբրև քարգահ, ստանում է 25-50 ռուբլի տարեվարձ:

2. Դարբնի աշակերտը երկու և կես կամ երեք տարի սովորում է. դարբնի քարգահն ստանում է եղած արդյունքի 1/4-ը:

3. Կլեկչու (կլայեկոդ) աշակերտը սովորում է արհեստը 6 ամսում, դրանից հետո, եթե ընկերանում է վարպետի հետ, ստանում է արդյունքի 1/3-ը: Կլեկչիները գյուղում իրենց վարձը ստանում են արմտիքով:

4. Տակառագործի աշակերտը սովորում է արհեստը 2,5 կամ 3 տարվա ընթացքում, հետո, իբրև քարգահ, ստանում է 40-50 ռուբլի տարեվարձ:

Կին արհեստավորներ.

1. **Հացթուխ.** Բացառապես հացթուխությամբ պարապող կանայք գավառում շատ քիչ են, որովհետև յուրաքանչյուր տանտիկին գիտե հունցել և թխել: Երեք պատ հաց թխելուց հետո՝ մի ժումում նա ստանում է 3 հատ բոռոգ:

2. **Բուրդ գզող.** ստանում են 10 կոպեկ օրավարձ:

3. **Թել մանող.** ստանում են 10 կոպեկ օրավարձ:

4. **Կարպերտ գործող** կինը մի կազ երկարության և երկու կազ լայնության կարպետը գործելուց հետո ստանում է 2 ռ. 50 կ.-3 ռուբլի: Գործը տևում է մոտ մի ամիս: Օրավարձով կարպերտ գործողը ստանում է 10-20 կոպեկ: Պետք է ասել, որ Շուշու գավառում բավական զարգացած է գորգագործությունը: Թեև առանձին գործարաններ չկան, բայց շատ տներում գործում են գորգ, կարպերտ, ձիու չուլ և այլն:

1895թ. գավառի արհեստավոր վարպետների, աշակերտների և բանվորների թիվը ցույց է տալիս ներքև զետեղած աղյուսակը:

Արհեստավորներ	Շուշի քաղաք			Շուշու գավառ		
	վարյետ	բանվոր	աշակերտ	վարյետ	բանվոր	աշակերտ
1	2	3	4	5	6	7
Հացթուխ	13	9	3	6	4	-
Կանդիտեր	4	3	5	-	-	-
Մսագործ	12	11	-	9	-	-
Դերձակ	80	29	62	12	-	7
Կին դերձակ	1	1	-	-	-	-
Գլխարկ կարող	24	4	20	3	-	1
Կոշկակար և մաշկակար	85	2	60	3	-	2
Դարբին	18	-	5	10	-	-
Պողպատագործ	15	5	9	-	-	-
Պղնձագործ	3	2	1	-	-	-
Զինագործ	1	-	1	-	-	-
Վառարանագործ	3	1	-	-	-	-
Թիթեղագործ	11	3	6	-	-	-
Պայտար	12	-	-	9	-	-
Դանակ սրող	4	-	4	-	-	-
Կլայեկող	9	-	3	2	1	2
Հյուսներ	12	6	9	1	-	1
Ատաղձագործ	10	3	7	7	-	-
Ապակեգործ	3	-	-	1	-	-
Կառք շինող	1	-	1	1	-	1
Քարտաշ	13	-	6	8	-	-
Ժամագործ	4	-	4	-	-	-
Սափրիչ	34	8	29	2	2	-
Ներկարար (պոյաճի)	10	2	8	-	-	-
Ներկարար	2	-	-	-	-	-
Կաշեգործ	7	-	2	-	-	-
Թամբագործ	4	-	4	-	-	-
Սառաճ	16	8	-	-	-	-
Թաղիքագործ	4	1	2	-	-	-
Անասնաբույժ	2	-	-	3	-	-
Սափրիչ	15	-	9	19	-	4
Լուսանկարիչ	2	-	-	-	-	-
Տպարանատեր	2	-	10	-	-	-

Կառապան	-	-	-	15	-	-
Սալնագործ	6	2	3	-	-	-
<i>Ընդամենը</i>	<i>440</i>	<i>120</i>	<i>273</i>	<i>111</i>	<i>7</i>	<i>18</i>

Հազար հոգուն ընկնում է քաղաքում 22 արհեստավոր, իսկ գավառում՝ 1,27: Քաղաքում և գավառում հազար հոգու վրա գալիս է 8,6 արհեստավոր. քաղաքում և գավառում եղած արհեստավորների թվի 17,75 տոկոսը կազմում են կոշկակարները, դերձակները՝ 19,6 տոկոս, սափրիչ՝ 7,74 տոկոս: Հետո գալիս են գլխարկ կարողները, հյուսները, սառաճները, քարտաշները և այլն:

Այս աղյուսակն առանց թերությունների չէ: Կան արհեստավորներ, որոնց թիվը շատ ավելի պակաս է, քան պետք է լինի, օրինակ՝ քարտաշները, հյուսները և այլն:

ԳՈՐԾԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Արդյունաբերության այս տեսակը մեր գավառում օրըստօրե աճում, զարգանում է. 1893թ. տեղեկությունների համաձայն՝ նահանգի զինու և օդու գործարանների 2/3-ը զետեղված է Շուշու գավառում: 1895թ. պաշտոնական տեղեկությունների համաձայն՝ գավառում այդ տարի եղել են հետևյալ գործարանները.

Գործարանների տեսակը	Շուշի քաղաք				Շուշու գավառ	
	Վրդարանների թիվը	Արդյունաբերության արժեքը	Բանվորների թիվը	Գործարանների թիվը	Արդյունաբերության արժեքը	Բանվորների թիվը
		ռուբլի			ռուբլի	
Մետաքս մանող	1	14100	80	12	210000	720
Մետաքս ոլորող	1	13000	90	4	87500	310
Գինու և օղու	-	-	-	7	360000	500
Կաշու	6	2500	9	-	-	-
Օճառի	4	2300	6	-	-	-
Պոլաճու	10	3200	17	-	-	-
Աղյուսի	2	1200	6	-	-	-
<i>Բոլորը</i>	<i>24</i>	<i>36200</i>	<i>209</i>	<i>23</i>	<i>657500</i>	<i>1530</i>

Ինչպես տեսնում ենք, ըստ արդյունաբերած արժողության՝ գործարանների մեջ առաջին տեղը բռնում են մետաքսի, օդու և գինու գործարանները: Ինչ վերաբերում է գինու և օդու գործարաններին, սրանցից յոթը կատարելագործված են, իսկ մոտ հազարը տեղական ձևի են:

Ըստ պաշտոնական տեղեկությունների՝ 1895 թվականին գավառում եղել են 18 մետաքսի գործարաններ, իսկ այս տարի, մի ֆաբրիկանտի ասելով, ամբողջ գավառում կա 26 գործարան, որոնցից՝ 16 մանարան և 10 մետաքս ոլորող: Անկարելի է ենթադրել, որ մի տարվա ընթացքում գործարաններն ավելացել են 8-ով, հավանաբար պաշտոնական տեղեկությունն անսխալ չէ:

1895 թվականին պատրաստված է 1100 փութ մետաքս և 280 փութ ֆրիզոն: Մինչև 1883 թվականը գավառում պատրաստված թելն ուղարկվում էր Մարսել, բայց այդ թվից հետո մինչև այժմ մետաքսի թելն ուղարկվում է Մոսկվա, իսկ ֆրիզոնը՝ Ֆրանսիա:

Բանվորները մետաքսի գործարաններում երկու սեռի են: Դրանց մեջ փոքրահասակ երեխաներն ավելի շատ են, որովհետև ֆաբրիկանտներին ձեռնտու է ունենալ շուտ սովորող և աննշան վարձ ստացող բանվորներ: Մի քանի տարի առաջ այժմյան աղջիկ բանվորների տեղը բռնում էին տղաներ, բայց ֆաբրիկանտները վերջիններին այլևս չեն պահում, որովհետև աղջիկները թե՛ մաքուր աշխատող են, թե՛ կարգերին անպայման հնազանդվող, իրենց խոսքով՝ «լսող» են:

Բանվորների օրավարձը 7-40 կոպեկ է, մինիմալ վարձ ստանում են այն բանվոր երեխաները, որոնք հավաքում և դուրս են հանում գործարանում թափված որդերը:

Բանվորական վարձերի աղյուսակ (գավառի համար)

Աստիճաններ	Ամսավարձ բանվորներ					Օրավարձ բանվորներ									
	երկրագործ մշակ	հոտավ	դարձիչ	թուփ թափող	շալ բռնող կին	հնձող	քարհանող կին	խաղող քանդող կին	խաղող կտրող տղամարդ	խաղող կտրող	մշակ, ագիկներում աշխատող	գործարանական բանվոր ¹	բուրդ գցող կին	թել մանող կին	կապերտ գործող կին
	Ռուբլի					Կոպեկ									
Մինի-մում	7	1	5	6	3	45	15	30	40	30	7	-	-	10	10
Մաքսի-մում	10	4	8	7	6	90	20	40	60	50	40	10	10	20	20

Աշխատանքը մետաքսի գործարաններում սկսվում է առավոտյան ժամը 6-ից և տևում է մինչև 8-ը ամառը, իսկ ձմեռը՝ 6-ից մինչև 6-ը մանարան գործարաններում: Ոլորող գործարաններում բանվորները թե՛ ձմեռ և թե՛ ամառ աշխատում են 6-ից մինչև երեկոյան 8-ը: Դադարը լինում է կեսօրին, որը տևում է մոտ մի ժամ: Ուրեմն աշխատանքը տևում է 11-13 ժամ: Չպետք է մոռանալ, որ գործարաններում աշխատող բանվորների, մանավանդ կին բանվորների, մեծ մասը կազմում են 8-12 տարեկան երեխաներ:

Բոլոր գործարաններում գավառում և քաղաքում աշխատել են 1895 թվին 1739 բանվոր, որոնցից մեծ մասն ընկնում է մետաքսի, գինու և օդու գործարաններին, ուրեմն բանվորների մեծ մասը գավառում են:

Պետք է ասել, որ գործարանի շուրջը գտնված գյուղերից էլ (մոտիկ, իհարկե) բանվորներ են գալիս:

Հազար հոգու համեմատ քաղաքում և գավառում ընկնում է 11,9 գործարանական բանվոր, գավառում միայն հազարի համեմատ՝ 13,3, քաղաքում միայն՝ 6,2: Հազար հայ բնակչի համեմատ միայն գավառում ընկնում է 23,4 գործարանական բանվոր:

ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

Ժողովրդի աննշան մասը միայն պարապում է առևտրով: Վերջինս ոչնչով չի տարբերվում հասարակ մանրավաճառությունից: Գյուղերում պատահում են խանութպաններ, որոնք գյուղական ժողովրդի պահանջ-

¹ Մետաքսի գործարաններում աշխատող բանվորները միայն

ների համեմատ պահում են զանազան տեսակի ապրանքներ: Գյուղացիք իրենց հարկավոր առարկաները գնում են նույնպես քաղաքում և ավելի հաճախ՝ շուկաներից, որոնք երկուսն են ամբողջ գավառում: Այդ շուկաներում շաբաթվա որոշ օրերին վաճառքի են հանում հացահատիկներ, կերպասներ, մրգեր և այլն, և, անշուշտ, մեծ փող է շրջում այդտեղ:

Գավառը ներքերում են ցորեն և այլ հացահատիկներ, աղ, նավթ, պտուղներ և այլն: Հացահատիկները, բացի բրնձից, աղը, նավթը և պտուղները վաճառվում են փողով, իսկ մնացած իրերը փոխանակվում են ցորենով, գարով և կորեկով: Օրինակ, գյուղացին տալիս է երկու քաշ ցորեն և ստանում է մի քաշ բրինձ, կամ մի քաշ խաղողի համար տալիս է 2 քաշ գարի կամ 3 քաշ կորեկ:

Գավառից քաղաք արտահանում են ցորեն, ալյուր, գարի, գինի, պտուղներ և այլն, իսկ տնայնագործական հյուսվածքներից՝ գորգ և կապերտ: Գորգերը գյուղերումն էլ վաճառում են գորգ հավաքողները:

Հայ ժողովուրդը յուղի, պանրի և բրդի հարկավոր քանակությունը ձեռք է բերում թուրքերից: Ավետարանոցում և նրա շրջակա գյուղերում բնակիչները տալիս են սար չվող թուրքերին ցորեն, գարի՝ որոշելով դրանց գինը, և պայմանավորվում նրանց հետ՝ ստանալ տվածի փոխարեն բուրդ, յուղ և պանիր, որոնք նույնպես կանխորեն գնահատում են:

Քաղաքի բյուջեն. 1895 թվականին քաղաքն ունեցել է եկամուտ 39 296 ռուբլի 82 կոպեկ, ծախք՝ 33 956 ռ. 90 կ., դրամագլուխ՝ 33 887 ռ. 44 կոպ.:

Եկամուտը կազմում է 14 տոկոս, տուրքը՝ քաղաքի անշարժ կայքերից և ռեալական դպրոցի պահպանության համար ստացված 7500 ռուբլին:

1885 թվականին քաղաքն ունեցել է և մուտք 29 512 ռ.

ծախք 25 316 ռ.

Դրամագլուխ 19 002 ռ.

Չվճարված տուրքի փող 26 639 ռ.

ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԴՊՐՈՑՆԵՐ

Շուշի քաղաքում և Վարանդայում կան հետևյալ դպրոցները

	հիմնադրության տարին	դասարաններ	Ուսուցիչ		Սովորող										մուսթ	Ելք
			համալսարան	միջն. կրթ. ստացած	հայ	ռուս	վրացի	թուրք	ազնվական	հոգևորական	քաղաքացի	ցուղացի	ընդամենը	մինչև այժմ սովորող.		
Հայոց թեմական	1843	6	4	12	550	-	-	-	39	45	322	183	550	547	14843	14843
Ռեալական	1881	7	7	16	252	12	5	47	121	8	136	51	316	161	35413	35413
Քաղաքային	1875	3	-	9	131	4	-	36	44	7	21	29	171	354	10399	8326
Թուրքերի դպրոց	1896	1	-	4	-	-	-	209	53	6	246	4	309	-	2510	2510
Հինգ մի-դասյան ողայոց մասնավոր ուսումնարան	-	-	-	5	276	2	-	13	7	9	275	-	291	-	10000	10000
Բոլորը	-	-	11	46	1209	18	5	305	264	75	1000	267	1637	1062	73165	71092
Օրիորդաց Մարիամյան արքունական ուսումնարան	1894	4	-	10	137	12	1	-	30	8	212	-	250	-	4610	4610
Ընդամենը	-	-	11	56	1346	30	6	305	294	83	1212	267	1887	1062	77775	75702
Նոր-Թաղար, Սարուշեն և Վարազաբուն գյուղերում եկ. ծխ. ուսումնարան	1890	1	-	3	267	-	-	-	-	5	-	262	267	-	1800	1800

Այս աղյուսակից հետևում է.

ա. Այժմյան դպրոցների մեջ ամենահինը հայոց հոգևոր թեմական դպրոցն է:

բ. Ամենից շատ աշակերտներ ուսանում են հոգևոր դպրոցներում:

գ. Արհեստավոր, հոգևորական և գյուղական դասակարգերի որդիները առավելապես սովորում են հայոց թեմական դպրոցներում, իսկ ազնվական դասակարգերը՝ ռեալականում:

դ. Ռեալական դպրոցը յուր ամեն մի աշակերտի համար ծախսում է 112 ռ., քաղաքականը՝ 49 ռ., հայոց թեմականը՝ 27 ռ., ռուսաց օրիորդացը՝ 18 ռ., թուրքերինը՝ 12 ռուբլի:

ե. Որովհետև սովորողների շրջանում գտնվողների թիվը հայտնի չէ, ուստի չի կարելի հաշվել, թե սրանց որ տոկոսն է սովորում. միայն ընդունելով, որ մոտավորապես բնակչության 20 տոկոսը գտնվում է այդ հասակում, կարելի է ասել, որ հայերից 52, իսկ թուրքերից 22 տոկոսն է սովորում:

ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐ

Շուշում Հայոց բարեգործական ընկերության տեղական ճյուղն ունի գրադարան-ընթերցարան, որ հիմնվել է 1889թ. մարտի 10-ին: Ունի կանոնադրություն՝ 14 պարագրաֆից բաղկացած, որը օրինավոր հաստատության է ենթարկված Հայոց բարեգործական ընկերության Թիֆլիսի խորհրդի կողմից:

Գրադարան-ընթերցարանից օգտվելու համար վճարում են. ունևորները՝ տարեկան 4 ռուբլի, ամսական 50 կոպ., օրական 5 կոպ., չունևորները՝ տարեկան 1 ռուբ. 50 կոպ., ամսական 20 կոպ, օրական 2 կոպ.: Գրքեր կամ ամսագրեր տուն տանելու համար գրավական է պահանջվում:

Գրադարան-ընթերցարանն առաջին տարին ունեցել է ընդամենը 587 կտոր գիրք: Հետզհետե ավելացնելով՝ այսօր գրադարանն ունի մոտ 4000 կտոր գիրք՝ 6000 ռուբ. արժողությամբ: Ընթերցարանն էլ շարունակ ստանում է պարբերական հրատարակություններ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Առաջին տարում ստացել է 17 պարբ. հրատարակություն, իսկ այժմ ստանում է 30: Ունի կահկարասիք՝ մոտ 350 ռուբ. արժողությամբ:

Գրադարանը չունի ձեռագրերի բաժին: Գրքերն էլ միայն հայերեն և ռուսերեն լեզուներով են:

1889 թվականի մարտի 10-ից մինչև 1896թ. հունվարի 1-ը գրադարանից օգտվել են.

	1-ին տարի 1889	2-րդ տարի 1890	3-րդ տարի 1891	4-րդ տարի 1892	5-րդ տարի 1893	6-րդ տարի 1894	7-րդ տարի 1895	Ընդհա- նուր գումար
Տարեկան անդամներ	9	1	4	3	5	6	9	37
Ամսական	161	215	228	230	233	359	395	1822
Օրական	270	423	323	306	246	327	344	2239
Յոթ տարվա ընթացքում օգտվել են	-	-	-	-	-	-	-	4098 ¹
Գրքեր և ամ- սագրեր են տարվել կարդալու	1834	2631	3353	4202	3506	5371	6723	27620 ²

Յոթ տարվա ընթացքում ունեցած անդամների թվի՝ 4098-ի վրա եթե ավելացնելու լինենք և ընկերության հաճախորդ անդամների թիվը, հաշված միջին թվով տարեկան 50 հոգի, կստանանք 4448 թվանշանը, հետևապես և գրադարան-ընթերցարանից օգտվողների թիվը տարեկան եղել է միջին թվով մոտավորապես 635:

Գրադարան-ընթերցարանից օգտվողները բաժանվում են. ըստ ազգության՝ հայեր՝ 85 տոկոս, ռուսներ՝ 8 տոկոս, թուրքեր՝ 4 տոկոս և այլազգիներ՝ 3 տոկոս, ըստ դասակարգի՝ ուսումնառուներ (ուսանողներ, աշակերտներ և աշակերտուհիներ)՝ 55 տոկոս, առևտրականներ՝ 25 տոկոս, աստիճանավորներ՝ 10 տոկոս, ուսուցիչներ և վարժուհիներ՝ 7 տոկոս, արհեստավորներ՝ 3 տոկոս:

Կանանց բացակայությունը նկատելի է. դրանց հաճախորդների թիվը մի շատ աննշան մաս է կազմում, այն է՝ 2 տոկոս...

Ավելի շատ կարդացվել են հետևյալ հեղինակների աշխատությունները, որոնց դնում ենք այստեղ ըստ առավելության.

Հայերեն՝ Բաֆֆի, Պոռոյան, Աբովյան, Շիրվանզադե, Ծերենց, Աղայան, Շեքսպիր, Էժեն-Սյու, Դյումա, Ժյուլ-Վերն, Շիլլեր, Պարոնյան, Սունդուկյան, Խրիմյան, Մոլիեր, Շահազիզյան, Գամառ-Քաթիպա և Լեո: Ռուսերեն՝

¹ Այդ գումարի մեջ չեն մտնում ընկերության անդամները, որոնցից հաճախորդների թիվը տարեկան մոտավորապես 40-60 է հասնում

² Այդ գումարի մեջ չեն մտնում ընթերցարանում կարդացված գրքերը և ամսագրերը

Տուրգենև, Տոլստոյ, Ժյուլ-Վերն, Գոգոլ, Լերմոնտով, Պուշկին, Դիկկենս, Դոստոևսկի, Շպիլգագեն, Գոնչարով, Գարշին, Զոլա, Օստրովսկի, Հյուգո, Դոդե, Բելինսկի, Բայրոն, Մոլիեր, Շեքսպիր, Շիլլեր, Գյոթե, Սենկևիչ և Չեխով:

Առաջ բերելով հեղինակների անունները՝ տեսնում ենք, որ ընթերցողների շրջանը մեծ մասով բելլետրիստ հեղինակների գրքեր է կարդացել՝ միանգամայն անուշադրության առնելով գրականության և այլ ճյուղերին պատկանող գրքերը: Վերջիններովս հետաքրքրվողները մի շատ աննշան կոնտինգենտ են կազմում:

Ի դեպ, գրադարանը, կարելի է ասել, բավական հարուստ է գիտական գրքերով:

Պարբերական հրատարակություններից (ամսագրերից) առավելապես կարդացվել են հայերեն՝ «Մուրճ», «Փորձ», «Արաքս», «Տարագ», «Հանդ. գրակ. և պատմ.», ռուսերեն՝ «Вестник Европы», «Артист», «Сев. Вестник», «Русская мысль», «Книжки Недели», «Мир Божий», «Русское богатство».

Եկամուտի կողմից գրադարան-ընթերցարանն այնքան էլ նախանձելի չէ: Յոթ տարվա ընթացքում մուտք է ունեցել ընդամենը 1151 ռուբ. 92 կոպ., մինչդեռ ծախք ունեցել է 6328 ռուբ. 64 կոպ.: Դեֆիցիտը, այն է՝ 5176 ռուբ. 72 կոպ., ծածկվել է ընկերության վարչության ունեցած եկամտի մյուս աղբյուրներից՝ անդամակցական վճարներից, նվերներից, ներկայացումներից և այլն:

Բացի ընկերության գրադարան-ընթերցարանից, Շուշու կլուբը (ակումբը) ևս ունի մի հարուստ գրադարան-ընթերցարան, որից նույնպես բավական օգտվում են թե՛ հայերը, թե՛ ռուսները և թե՛ թուրքերը:

Ի նկատի պետք է առնենք նույնպես հոգևոր թեմական և ռեալական դպրոցների գրադարանները, որոնցից օգտվում են այդ դպրոցների աշակերտները, ուսուցիչները և մասամբ՝ կողմնակի անձինք:

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
Շուշի քաղաքում և գավառում ստացվել են.

Թվական	Արձա- գանք	Մշակ	Մորձ	Նոր-Դար	Տարագ	Բոլորը	Ռուսե- րեն	Ընդա- մենը
1894	25	58	7	82	16	188	412	600
1895	38	63	5	92	21	219	479	694
1896	33	59	6	66	18	149	523	672
Ընդամենը	96	180	18	240	55	536	1410	1966
Միջին թվով	32	60	6	80	18	179	470	655

Այս աղյուսակից հետևում է.

ա. Շուշում ամենից ավելի տարածված է «Նոր-Դար»-ը, սակայն հետզհետե պակասել է:

բ. «Նոր-Դար»-ից հետո ավելի տարածված է «Մշակ»-ը, որ հետզհետե ավելացել է:

գ. Ռուսաց թերթերն ավելի և ավելի տարածվում են և մինչև անգամ ավելի, քան հայկականը:

դ. Հազար հոգուց միայն 19 հոգի են թերթ ստանում:

ԹԱՏՐՈՆ

Շուշում առաջին ներկայացումը տեղի է ունեցել դեռ վաթսունական թվականներին, երբ հայրենիք վերադարձած ուսանողները ոչ միայն տղա-մարդու, այլև կանանց դեր են կատարել: Այնուհետև թեմական դպրոցի ուսուցչական խումբը և շրջիկ դերասանները ներկայացումներ են տվել թեմական դպրոցի դահլիճում, որ բավական ընդարձակ է: Սակայն թատրոնն այստեղ կանոնավորվել և յուր կրթիչ ազդեցությունն օրավուր ավելացրել է, երբ 1891թ. կառուցվել է պ. Ն. Խանդամիրյանցի թատրոնական շենքը:

Սա թեև արտաքուստ և կամ ներքուստ ճարտարապետական կամ գեղարվեստական մի առանձին նշանակություն չունի, սակայն յուր ընդարձակ դահլիճով, բավական հարմարավոր բեմով ու երկար ֆոյեով (ճեմասրահ) միանգամայն բավականացուցիչ է Շուշվա պես մի գավառական քաղաքի համար: Ունի նաև բավական դեկորացիաներ, մի բավական ճաշակով նկարված վարագույր և այլն:

Թատրոնի բացման օրից մինչև այժմ եղել են.

1891 թվականին՝ 13 ներկայացում, 4030 ռ. մուտք

1892 թվականին՝	19 ներկայացում	5100 ռ. մուտք
1893 թվականին՝	20 ներկայացում	5694 ռ. մուտք
1894 թվականին՝	19 ներկայացում	4824 ռ. մուտք
1895 թվականին՝	24 ներկայացում	7014 ռ. մուտք
1896 թվականին՝	24 ներկայացում	6700 ռ. մուտք
Ընդամենը՝	119 ներկայացում	33362 ռ. մուտք
Միջին թվով՝	20 ներկայացում	5560 ռ. մուտք

Այսպես ուրեմն, տարեկան միջին թվով տրվում է 20 ներկայացում, յուրաքանչյուր ներկայացման տոմսակ է վաճառվում 278 ռ., որից դուրս գալով ծախսը՝ մոտավորապես 128 ռ., զուտ արդյունք մնում է 150 ռուբլի: Բոլոր տոմսակները ծախված դեպքում մուտք է լինում 325-350 ռուբլի:

ՏՊԱՐԱՆՆԵՐ

Քաղաքում կա երկու տպարան. մինը՝ Հայոց հոգևոր տեսչության, որ բացված է Բաղդասար մետրապոլիտի ջանքով 1830-ական թվականներին: Մամուլը բավական փոքր է և բազմատեսակ տառեր չունի: Այնքան անկանոն են պահվում գործերը, որ, հակառակ մեր բոլոր ջանքերին, չկարողացանք իմանալ, թե մինչև այժմ այդտեղ քանի գիրք են տպած:

Մյուսը Ա. Մահտեսի-Հակոբյանինն է: Սա բացված է 1877 թ. նոյեմբերին, ունի բավական լավ մամուլ և նոր ձևի տառեր: Մինչև ներկա թվականը տպված է 83 գիրք, հետևապես և՛ տարեկան միջին թվով 4 գիրք, որ շատ քիչ է:

ՈՃՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հետևյալ աղյուսակը ցույց է տալիս, թե 6 տարվա ընթացքում որքան ոճրագործություններ են կատարվել Շուշում.

Թվական	Մյանություն		Ինքնասպանություն		Պատահական մահ	
	հայ	թուրք	հայ	թուրք	հայ	թուրք
1890	1	2	1	—	—	1
1891	1	3	1	—	2	2
1892	1	7	1	—	1	1
1893	1	3	1	—	2	2
1894	2	5	2	—	—	2
1895	1	4	1	—	2	4
Ընդամենը	7	24	7	—	7	12

Այս աղյուսակից հետևում է.

Հայերի և թուրքերի սպանության թվերը հարաբերում են միմյանց, ինչպես 1:3,5, մինչդեռ այդ երկու խմբերի թվական հարաբերությունը համարյա հավասար է 2:1:

Մյուս ոճրագործությունները, ինչպես՝ վիրավորել, ծեծել և այլն, նույնպես թուրքերի մեջ են ավելի պատահում:

Հետևյալ աղյուսակում բերված է Շուշու և Զիքրայիլի¹ գավառների այդ երկու ժողովուրդներից բանտարկվածների թիվը.

Թվական	Հայեր		Թուրքեր	
	ար.	իգ.	ար.	իգ.
1890	92	1	524	2
1891	68	3	651	12
1892	52	2	459	-
1893	98	-	696	5
1894	62	1	369	2
1895	56	3	423	3
<i>Ընդամենը</i>	<i>428</i>	<i>10</i>	<i>3122</i>	<i>24</i>

«Кавказский календарь»-ի 1896թ. համաձայն՝ այս երկու գավառների հայերի ընդհանուր թիվն է 94750, թուրքերինը՝ 91916: Այսպես՝ մինչդեռ երկու ազգաբնակչություններն էլ համարյա հավասար են միմյանց, թուրք ոճրագործների թիվը համարյա 7 անգամ ավելի է հայ ոճրագործների թվից²:

ՓՈՍՏ

Պետք է ասել, որ արդեն քաղաքացիները մեծ կարիք են զգում փոխանակ շաբաթական երեք անգամի, ամենայն օր փոստ ունենալու և կանոնավորված տեսնելու նամակների ցրումը, որ շատ անկանոն կերպով է կատարվում: Ցրիչը մարդկանց, երեխաների, ծառաների մի ահագին խմբի հետևողությամբ հանդիսավոր կերպով իջնում է փոստատնից դեպի Թոփխանան և մտնելով քաղաքային ժողովարանի բակը՝ բարձրանում է պատշգամբը, իսկ հետևողները մնում են ներքևում: Հետո բարձր ձայնով կարդում է բոլոր լրագրերի և հասարակ նամակների հասցեները և շարտում որ կողմից որ «իմն» է հնչում: Այսպիսով, բացի այն, որ շատ

¹ Այդ գավառում առանձին բանտ չկա

² Այս տեղեկություններն ուրիշ մի քանի տեղեկությունների հետ միասին տվել է մեզ բժիշկ պ. Բահաթրյանը, որին խորին շնորհակալություն ենք հայտնում

նամակներ կորչում են, այլև բոլորը իմանում են, թե ովքեր նամակներ ունեն:

Հետևյալ աղյուսակը ցույց է տալիս փոստի գործունեությունը, որից հետևություններ հանելը թողնում ենք իրեն՝ ընթերցողին.

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Շուշին փոստային ճանապարհներով կապված է Գորիսի և Անդրկովկասյան երկաթուղու Բաքու-Թիֆլիսյան գծի Եվլախ կայարանի հետ: Շաբաթական երեք անգամ օմնիբուս է գնում և գալիս Շուշիից Եվլախ, անցնելով ճանապարհը մոտ 11 ժամվա ընթացքում:

Քաղաքում կա «Նադեժդա» և «Ռոսսիյսկոյե» հաղորդակցության ընկերությունների գրասենյակները, որոնք կատարում են ապրանքների տեղափոխությունը:

Քաղաքի և գյուղերի, ինչպես և միմիայն գյուղերի միջև չկան կանոնավոր ճանապարհներ, և քիչ տեղեր են սալլեր բանում: Սովորական գործածական կենդանիներն են էշը, ջորին և ձին:

Ծախք		10,316 10,060					
Ընդամենը		25,739 29,616					
Մուտք	1) փոստից, 2) ներքին հաղորդակ. հեռագր. 3) միջազգային հաղորդակ. հեռագր.	1) 18399 20527			2) 7340 8162	3) - 927	
Հեռագրեր	Մակագնի հեռագիրների խոսքերի թիվը	-	-		99804 112240	-	-
	ընդամենը	-	-		-	21,208 37,640	-
	անցնող	-	-		-	2,871 13,544	-
	արքունական	-	-		565 10204	256 331	1 4
	սակագին	-	-		7926 10204	8863 11482	355 522
Անցնող թղթակց. ընդհանուր արժեքը		-	-		-	11,232,115	-
Վերադիր վճարով	Ուղարկ. ծանուցումների մեջ կային վերադիր վճ.	Վերադիր վճ. ընդհ. գում.		-	927	-	-
		ուրիշներ		-	5	412	-
		ծանրոց		-	91	624	-
Ծանուցումներ (носовые)	Արժեքավոր	անարժեք		38	-	696	-
		արժեքը		89866	35844	12652	35
		քանակը		2148	1700	908	14
Դրամական և արժեքավոր ծրարներ	արժեքը		856 6275		4114557 4420971	1345058 1377104	1354 8225
	քանակը		8 102		5737 7476	10430 12652	21 212
Ապահովված թղթակ.		5 16		11861 13361	11652 11335	367 411	335 346
Պարբ. աբոն. հրատար. (հատ)		-	-	-	59893 68399	-	12
Հասարակ փաթեթներ (բանդերով)		-	-	27 276	4292 8227	-	317 1730
Հասարակ նամակներ	Բաց		2	1773 3412	1791 6014	29 42	63 116
	Փակ	անվճար (արքուն.)	36	21318 2476	21438 22076	-	-
		վճարված	53 65	59882 125927	59586 70265	1216 2072	1861 2682
Փոստ	Ստացված		-	-	264	-	-
	Ուղարկված		-	-	269	-	-
1890 Տեղական 1895		1890 Տեղական 1895		1890 Ուղարկված 1895	1890 Մտացված 1895	1890 Մտացված 1895	
Կայսրության մեջ							
Միջազգային							
1890 Ուղարկված 1895		1890 Մտացված 1895		1890 Մտացված 1895			
1890 Մտացված 1895							

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ

ԱՄՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՐՄԱՆՅԱՑ ՍՈՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Օրորոցի նշանադրություն. Առաջները շատ հաճախ, իսկ այժմ շատ սակավ է պատահում օրորոցի նշանադրություն, որ տեղական բարբառով «օրորոցախազ» է կոչվում: Միմյանց համակրող գերդաստաններ և կամ մի ընտանիք, ցանկանալով միմյանց և կամ մի հալալ-ծիծ ունեցող օջախի հետ կարելվույն չափ շուտ բարեկամանալ, ուխտում են միմյանց տալ իրենց սպասելիք որդիները, եթե նրանք տարբեր սեռի լինեն և կամ, եթե մինը արդեն արու զավակ ունի, խոստանում է նշանադրել նրան մյուսի սպասած աղջկա հետ: Շատ անգամ պատահում է, որ այս ցանկությունը ծագում է ծնողների մեջ, երբ տղան արդեն մի քանի տարեկան, իսկ աղջիկը մի քանի օրական է լինում: Այս ժամանակ տղայի հայրը խազում է աղջկա օրորոցը և կամ եռագույն մի թել կապում օրորոցի լծից և այսպիսով արդեն նշանադրում այդ երկու փոքրիկներին:

Երբեմն էլ պատահում է, որ փոքրիկ տղաները համակրանք են ցույց տալիս դեպի փոքրիկ աղջիկները, և սրանց հայրերը խոստանում են պսակել նրանց, երբ մեծանան:

Այս խոստումից հետո այդ փոքրիկները նշանված են համարվում, և տղան պարտավորվում է յուր մրգից միշտ բաժին հանել յուր փոքրիկ նշանածին:

Անցյալներում և մասամբ այժմ էլ շատ հազիվ էր պատահում, որ փոքրիկ նշանածները հրաժարվեին իրենց ծնողների խոստումը կատարելուց: Եվ մինչև անգամ եթե ծնողներից մեկը կամենար ետ կենալ յուր խոստումից, մյուսը կարողացածին չափ կստիպեր և կնախատեր նրանց:

Երբ այդ փոքրիկ նշանած աղջիկը մեռնում էր, հաճախ պատահում էր, որ տղան նրա քրոջ հետ էր ամուսնանում, իսկ եթե տղան էր մեռնում, սրա եղբայրն էր ամուսնանում աղջկա հետ:

Շատ անգամ պատահել է, որ հիվանդության, ընտանիքի դժբախտության և այլ պատճառներով այսպիսի նշանադրությունները լուծվել են: Շատ անգամ էլ նշանվածները, միմյանց անհամապատասխան լինելով, փոխադարձաբար թշվառացրել են միմյանց:

Շալակի նշանադրություն. Երբ երիտասարդը սիրահարված է և ուզում է խնդրել աղջկա ձեռքը, բայց ամաչում է, լուռ ու մունջ և գաղտագողի «շալակ» է տանում: Վերցնում է մի քրոց թարմ պտուղներ՝ խաղող, տանձ,

խնձոր, վարունգ, և կամ մի կապոց չոր միրգ և գիշերը տանում նշանածի դռանը կամ դրսում քնած տղամարդու գլխի վերևը դնում: Մի քանի անգամ այս կրկնելուց հետո աղջկա ազգականներից մինի միջոցով հայտնում է, թե շալակ տանողը ինքն է: Եթե աղջկա ծնողները համաձայնում են իրենց աղջիկը տալու, շալակի քթոցի մեջ դնում են «խոնչա»՝ մի եփած հավ, մի քանի ձու, մի քանի գաթա և մի գույգ գուլպա, և ուղարկում տղին՝ հանդը, ուր նա բանելիս է լինում: Այս լուր ծիսակատարությունից հետո աղջիկն ու տղան նշանված են համարվում:

Բարգյահ կամ Ծաղկագարդին նշանադրություն. Ծաղկագարդին եկեղեցում, նախապես առնելով աղջկա ծնողների համաձայնությունը, տղայի մայրը կամ մի մոտիկ ազգական կին, Ծաղկագարդի ծառի վրա վառվող մոմերից վառելով մի խաչաձև մոմ, որի վրա երբեմն մի արծաթե մատանի է անցկացրած լինում, տանում է և լռելյայն տալիս է յուր ուզած աղջկա ձեռքը և կամ նրան մոտեցնելով ծառին՝ ձգում է գլխին մի կարմիր չարդաթ (մետաքսե գլխաշոր): Այնուհետև այդ աղջիկը նշանված է համարվում:

Օջախի պսակ. Գրեթե ամեն մի գյուղում կա մի կամ երկու օջախ, որ սրբատեղի է համարվում. եկեղեցի չեղած գյուղում պսակի խորհուրդը թոնրի և կամ այսպիսի օջախների վրա է կատարվում: Այսպես, մինչև 1882 թվականը Խերխան գյուղում պսակը Փարամազենց օջախի վրա է կատարվել, որովհետև գյուղում եկեղեցի չի եղել: Մխտորաշենում մինչև այժմ էլ պսակը Սահակ քյոխանց (տանուտեր) և Շվերդունց օջախների վրա են կատարում, որովհետև այժմ միայն սկսել են եկեղեցի կառուցել: Բացի սրանից, միշտ և բոլոր գյուղերում նորապսակները եկեղեցուց դուրս գալուց հետո անպատճառ բոլոր հանդիսականների ուղեկցությամբ և դավուլ-գունի առաջնորդությամբ գնում են այդ օջախները համբուրում և ապա գնում իրենց տուն:

Կիրակի և տոն օրերին էլ շատ կանայք գնում ուխտ են անում այդ օջախների վրա: Սրանք սովորական «ղարադամի» օջախներից ոչնչով չեն տարբերվում, տնեցիները սովորական ձևով գործածում են և հետո մոտը մի մոմակալ և մի խնկաման դնում, որ ուխտավորը կարողանա յուր բերած մոմը վառել և խունկը ծխել:

Հավաքածու տեղեկություններից երևաց, որ այս օջախները պատկանում են գյուղի մեջ ահագին ազդեցություն ունեցող մարդկանց:

Հիշենք այս օջախներից մի քանիսը.

Չանախյի գյուղում՝ Մելիք Շահնագարենց օջախը. հայտնի է, որ Մելիք Շահնագարը գյուղի տերն է եղել:

Գ. Ճարտար գյուղում՝ Խոճանց և Միրզաբեկանց և Տողցունց (Տող գյուղից գաղթածների) օջախները:

Հիքիերում՝ Չալունց օջախը: Ասում էին, թե Չալին է հիմնել այս գյուղը, և նրա տոհմից են մի քանի սերունդ շարունակ տանուտերեր եղել:

Ծովատեղ գյուղում՝ Բղերանց օջախը: Սա գյուղի մելիք՝ Մելիք-Փարսաղանյաններից է:

Սարուշենում՝ Քյոխանց օջախը (Միրզաբեկյան Ղահրամանի):

Թոնրի պսակ. Սրանից մի 10-20 տարի առաջ դեռևս գործադրվում էր թոնրի պսակը. սա գլխավորապես տեղի էր ունենում. 1)երբ գյուղում եկեղեցի չէր լինում, 2)երբ եկեղեցում ննջեցյալ էր լինում¹:

3)երբ ամուսնացողներն այրիներ² էին, 4)երբ չհասություն կար և 5)երբ հարսնացուն բարոյական կյանք չէր ունեցել:

Ժողովուրդը սուրբ է համարում թոնիրը: Գրեթե բոլոր գյուղերում թոնիրը շինելիս կանչում են քահանային, որ օրհնում է թոնիրը և մի քանի տեղ մեռոն քսում:

Թոնրի պսակին թոնրի վրա շուրջանակի մոմեր են վառում: Հարս ու թագվոր գալիս երեք անգամ պտտում են թոնրի շուրջը և կանգնում նրա արևմտյան կողմը՝ երեսները դեպի արևելք դարձրած: Ապա չոքում և երեք անգամ համբուրում են թոնիրը: Այնուհետև քահանան կատարում է պսակադրությունը, և նորապսակները, կրկին համբուրելով թոնիրը, վերադառնում են՝ շատ անգամ մինչև թոնրատնից դուրս գալը ետ-ետ գնալով, որպեսզի մեջքերը չդարձնեն դեպի թոնիրը՝ մեղք համարելով այդ³:

Առնանգամբ ամուսնություն. Դեռ մինչև այսօր էլ հաճախ պատահում է, երբ մի երիտասարդի մերժում են տալ յուր սիրած աղջիկը, որի պատճառը սովորաբար երիտասարդի ստոր գերդաստանից կամ աղքատ լինելն է լինում, վերջինս, հավաքելով յուր մի քանի մտերիմ ընկերները, փախցնում է աղջկան: Շատ անգամ առնելով աղջկա համաձայնությունը և ժամադրվելով նրա հետ՝ երիտասարդը ձիու գավակն է առնում աղջկան, որը յուր հետ

¹ Շոշի գյուղում մեկին պսակել են թոնրի վրա, որովհետև եկեղեցում ննջեցյալ է եղել, հետո ծնողները դժգոհ լինելով՝ կրկին նույն օրը եկեղեցի են տարել և նորից պսակի ծեսը կատարել տվել: Երեք տարուց հետո այդ երիտասարդը մեռել է: Նրա վաղահաս մահի պատճառը պսակի միջոցին եկեղեցում եղած ննջեցյալը համարելով՝ հուսահատության մեջ են ընկել և թաղել երիտասարդին յուր հարսանյանց շորերով: Մի քանի օրից էլ նրա կինն է անձնասպանություն գործել և հարսանեկան շորերով թաղվել

² Դռնավարգ գյուղում Մարտիրոս անունով մի այրի կույր մարդ թոնրի վրա պսակվելիս ընկել է թոնիրը

³ Թոնրի վրա կնունք ևս կատարում են. տե՛ս **Տղաբերք**

առած է լինում յուր բոլոր զարդերը, և փախչում: Եթե աղջկա ծնողները շուտ են իմանում այս, իսկույն մի քանի ձիավորներ հետևում են նրանց, և եթե հասնում են, տեղի է ունենում մի կատաղի կռիվ, որի ընթացքում երբեմն մարդիկ էլ են սպանվում: Եթե չեն կարողանում աղջիկը ետ բերել, տղան տանում է նրան մի ուրիշ գյուղ՝ յուր մի բարեկամի տուն: Անմիջապես աղջկա հայրը հայտնում է մարմնավոր և հոգևոր իշխանություններին, որոնք աղջկան կանչում հարցաքննում են: Եթե աղջիկը խոստովանում է, որ յուր ազատ կամքով է փախել երիտասարդի հետ, նրանց թույլ են տալիս պսակվելու, իսկ եթե ոչ՝ բաժանում են նրանց, աղջկան վերադարձնում հորը, իսկ տղին պատժում պետական օրենքներով:

Երբեմն պատահում է, որ երիտասարդը փախցնում է աղջկան, առանց նրա համաձայնությունը առնելու. այսպիսի դեպքերում հազիվ է պատահում, որ աղջիկը չզիջեր երիտասարդի և նրա բարեկամների աղաչանքներին՝ հայտնելու թե յուր կամքովն է փախել: Փախցրած և վերադարձած աղջիկը, հասարակության մեջ հարգանք չվայելելով, թշվառ աղջիկները նույնիսկ ակամայից համաձայնվում են ամուսնանալու փախցնողի հետ:

Գնմամբ ամուսնություն. Գնմամբ ամուսնությունը դեռևս գոյություն ունի Վարանդայում, որ երևում է «հըդե կտրել» ծեսի մեջ: Այստեղ աղջկա և տղի հայրերն ու բարեկամները երկար սակարկելուց հետո որոշում են, թե տղի հայրը որքան փող պիտի տա աղջկա հորը՝ աղջիկը տանելու համար: Այդ գումարը տատանվում է 20-100 ռ. միջև: Եվ մինչև որ այդ փողը չհանձնվի աղջկա հորը, որ սովորաբար այդ օրն է տեղի ունենում, պսակը չի կարող կայանալ:

Լեվիրա. Այս սովորությունը մասամբ կա Վարանդայում՝ միայն փոքրինչ ձևափոխված: Եթե մինը նշանված ժամանակ մեռնում է, նրա եղբայրն է շատ անգամ ամուսնանում նրա հարսնացուի հետ: Եվ եթե հարսնացուն է մեռնում, փեսացուն է ամուսնանում սրա կրտսեր քրոջ հետ: Դեպքերը բազմաթիվ են. օրինակ, Գիշի գյուղի քահանան ամուսնացրել է յուր կրտսեր որդուն յուր մեռած որդու հարսնացուի հետ:

Ծախսը. Սովորաբար աղջկա կողմից շատ քիչ ծախս է լինում, իսկ տղի կողմից մոտավորապես լինում են հետևյալ անհրաժեշտ ծախսերը.

Նշանդրերին.

Մի ոչխար	3-5 ռուբ.
Մի մատանի	3-5 ռ.
Օղի և գինի	3-8 ռ.
Մանր ծախսերը	10-15 ռ.
<i>Ընդամենը`</i>	<i>19-33 ռուբ.</i>

«Խոնչա» և այլ մանր ծախսեր մինչև հարսանիքը` 10-10 ռ.

Հարսանիքին.

Մի ոչխար կամ մի եզ	3-15 ռ.	
Գինի և օղի	15-40 ռ.	
Հարսի զգեստը	30-60 ռ.	
Հարսի գլխի արծաթ կամ ոսկի փողը		8-72 ռ.
Քահանային	3-5 ռ.	
Աթոռահաս	5-7 ռ.	
Եկեղեցուն	1-2 ռ.	
Հարսնեղբորը	1-3 ռ.	
Բրինձ, շաքար, թեյ	5-10 ռ.	
Դավով-գուռնին և մանր ծախսեր		15-20 ռ.
<i>Ընդամենը`</i>	<i>86-214 ռուբ.</i>	

Աղջիկ ուզել. Հարսնացուի ընտրության խնդրում երիտասարդը շատ փոքր ձայն ունի. այդ առավելապես պատկանում է մորը և հորը: Հազիվ է պատահում, որ մի երիտասարդ ամուսնանա յուր ծնողների չուզած աղջկա հետ, մինչդեռ աղջիկներն ավելի հաճախ փախչում են իրենց սիրելիների հետ, եթե իրենց ծնողները հակառակ են լինում իրենց միության: Սրա պատճառն այն է, որ երիտասարդներն, առանձին, ինքնուրույն կյանք չունելալով և տնտեսապես կախված լինելով հորից, չեն համարձակվում նրա կամքին հակառակ գնալու: Աղջիկը առնել փախցնելուց հետո նրանք հազիվ կարողանում են մի ամիս անց կացնել այս կամ այն բարեկամի տանը, այնուհետև կամա-ակամա ստիպված են վերադառնալ իրենց տուն, որովհետև սեփական հող, դրամագլուխ չունեն և բանվորական կյանքն էլ, մանավանդ ձմռանը, գոյություն չունի Վարանդայում:

Այսպես ուրեմն, երբ ծնողներն ընտրում են մի աղջիկ` առավելապես նրա ընտանիքի և մանավանդ մոր բարոյական հատկությունները նկատի ունենալով, մի կնոջ ուղարկում են աղջկա մոր մոտ խնամախոսության:

Այդ կինը, գովելով երիտասարդի ընտանիքը, օջախը և երիտասարդի աշխատությունն ու կտրիճությունը, «կտրիել (կատարյալ) ռաշիտ (քաջ) տղա», առաջարկում է տալ յուր աղջիկը նրան:

Աղջկա մայրը ժամանակ է խնդրում՝ ամուսնու և մանավանդ յուր եղբոր հետ խորհրդակցելու, միանգամայն խոստանալով աշխատել հաջողացնելու:

Մի քանի օրից աղջկա մայրը հայտնում է յուր համաձայնությունը և կամ մերժում: Համաձայնած դեպքում ամուսնացող երիտասարդը յուր եղբոր կնոջ հետ, առնելով մի հասարակ, 20-60 կոպեկանոց մատանի, գնում է աղջկա տունը: Փոքր-ինչ խոսակցությունից հետո աղջիկը, յուր երեսը քողով ծածկած, թեյ է բերում: Երիտասարդի հետ եկած կինը աշխատում է բանալ աղջկա երեսը և տեսնել նրա գեղեցկությունը, ապա համբուրում է ճակատից և բերած մատանին դնում մատը: Այս ծեսը տեղական բարբառով «բեհ (առհավատչյա) տանել» է կոչվում: Հետո ընթրիք են տալիս ու մի-մի գույգ գուլպա նվիրում փեսացուին ու կնոջը, որոնք, որոշելով նշանադրության օրը, վերադառնում են տուն:

Նշանադրությունը գլխավորապես տեղի է ունենում մեծ պասին, իսկ հարսանիքը՝ Նավասարդից մինչև մեծ պաս և առավելապես՝ Բարեկենդանին: Հարսանիքի պատրաստությունը սկսվում է չորեքշաբթի՝ տղայի, իսկ հինգշաբթի՝ աղջկա տանը: Հարսանիքն իսկապես տևում է յոթը օր՝ չորեքշաբթի օրից մինչև երեքշաբթի, միայն բուն հարսանիքը կատարվում է երեք օրվա ընթացքում՝ ուրբաթ, շաբաթ և կիրակի: Այս օրերն անելու գլխավոր պատճառն այն է, որ նախ՝ ուրբաթ օրը, պասվա կերակրեր մատուցանելով, ավելի քիչ կծախսեն, և երկրորդ՝ «կանչը» կընկնի կիրակի օրը, երբ գյուղացիները, բոլորովին ազատ լինելով, ավելի մեծ թվով կհավաքվեն:

Նշանդրեք. Որոշված օրն առավոտյան փեսացուի տնից ուղարկում են աղջկա տունը մի ոչխար (եթե միայն հարուստ են)՝ ճակատը սպիտակ և կարմիր ներկած, պոզերից և վզից խնձորներ և ընկույզի շարուկ ձգված, մի շիշ օղի, մի թունգի գինի, մրգեղեն և շաքարեղեն: Սրանք տանողը ստանում է 40-80 կոպեկ նվեր և հյուրասիրվում:

Երեկոյան թե՛ տղի և թե՛ աղջկա ծնողները հրավիրում են իրենց տղամարդ բարեկամները: Տղի տանը հրավիրվում է նախ քահանան, քավորը և տանուտերը: Մի-մի բաժակ օղի խմելուց հետո առաջ են բերում մի խնձոր՝ մեջը արծաթյա կամ ոսկյա մատանի և տան կանանց կողմից մի քանի աբասի խրած: Քահանան առնում է խնձորը, շնորհավորում, մի աբասի էլ

ինքը մեջը խրում և տալիս յուր մոտ նստողին: Մա ևս մի աբասի է խրում՝ նույն կերպ շնորհավորելով: Երբ խնձորը, պտույտ գործելով, աբասիներով լցվում է, դնում են մի չարդաթի մեջ երկու գույգ կանաչ-կարմիր քոշերի հետ, որոնցից մի գույգը հարսնացուի, իսկ մյուսը նրա մոր համար է լինում, և կապում:

Այս ժամանակ աղջկա տանից մի տղա է գալիս և հրավիրում սրանց բուրին աղջկա տունը: Անմիջապես բուրրը վեր են կենում, ծերունիները վերադառնում են իրենց տուն, իսկ մյուսները գնում են աղջկա տունը: Փեսացուն չի գնում հարսնացուի տունը, սակայն այժմ մի քանի գյուղերում սկսել են նրան ևս տանել: Երբ հասնում են հարսնացուի տանը, տնեցիները ընդառաջ են գալիս և սիրով ընդունում:

- *Ձեր ոննը գալուքը բարի ինի*, - ասում է հարսնացուի մայրը փեսացուի մորը, - *ուրախ բարեկամ ընիք*:

- *Դեհ մըտալ ենք էս օճախեն մին հափուռ վեղ յոր օնինք*, - պատասխանում է փեսացուի մայրը, - *աստված տա անփոշմնելի սովտա (առևտուր) ինի: Մեր ջհալների կապն էլ երկան ինի*:

Հետո մտնում են դարադամը և նստում օջախի շուրջը: Անմիջապես թեյ են մատուցանում և հետո հաց փռում: Այս ժամանակ տղայի հայրը դառնում է քահանային և ասում. «*Մ'դեր, կարգի, պատարագի ըլիս, բե մեր հարսնացուն՝ մի ուրախանանք, գիտյում ըմ, օր մեր խնամին կարմիր գինի շատ օնե, կօտինք, կըխմինք, քեփ կանինք*»:

Իսկույն մի կնոջ առաջնորդությամբ հարսնացուն, երեսը մինչև գոտին չարդաթով ծածկված, գալիս է և կանգնում քահանայի մոտ: Այս ժամանակ մի սկուտեղի մեջ մրգեղեն, մի քանի մոմ, մի քանի խնձոր և նշնի մատանին դրած՝ մոտեցնում են քահանային: Քահանան օրհնում է այս և վերցնում տալիս փեսացուին: Մա էլ անցկացնում է այն հարսնացուի մատանեմատը: Այս միջոցին ման են ածում սկուտեղը, և հյուրերը, շնորհավորելով ու բարեմաղթություններ անելով, մի-մի բաժակ գինի կամ օղի են խմում, շաքարեղենից ուտում և մի-մի արծաթյա քսան կամ տասնևհինգ կոպեկանոց խրում խնձորի մեջ: Այս փոդերը, որ տեղական բարբառով «հարսնացուին տված թաս» են կոչվում, պատկանում են հարսնացուին, և մոտավորապես 3-8 ռուբլու է հասնում, որից տալիս են քահանային՝ 50 կոպ.՝ մի ռուբլի, և 30-50 կոպ.՝ հարսը առաջ բերող կնոջը:

Սրանից հետո սկսում են հաց ուտել: Մատուցանում են խորոված, խաշու (մսով եփած ջրալի կերակուր) և ճեփած (փլավ)՝ եփած հավը վրան:

Մինչև առավոտ քեֆ են անում, ուտում, պարում, շատ անգամ էլ կովում և լուսաբացին ցրվում տները:

Մյուս օրը աղջկա տնից ուղարկում են տղի տունը մի շիշ օղի, մի թունգի գինի, մի եփած հավ, 3-5 զույգ էլ լավ գուլպա:

Այն դեպքերում, երբ փեսացուն նշանդրեքի երեկոյին աղջկա տունը չի գնում, աղջկան էլ առաջ չեն բերում, այլ աղջկա մայրը տանում ձգում է նրա գլխին օրհնած չարդաթը և մատանին անցկացնում մատը:

Պատահում էլ է, որ երիտասարդը գյուղից անգամ բացակա է լինում, և ծնողները մինչև անգամ առանց նրան հարցնելու նշանում են իրենց ընտրած աղջկա հետ: Երբեմն էլ երիտասարդի բացակայության ժամանակ նրա գտակը՝ փափախն են տանում և նրա հետ նշանադրում:

Ավելորդ է ասել, որ քահանաներն, անգամ մի առանձին նշանակություն չտալով նշանվողների փոխադարձ համաձայնության, չեն էլ հարցնում, թե նրանք համաձայն են:

Նշանադրության երկրորդ օրը փեսացուն հոր կարգադրությամբ պատրաստություն է տեսնում՝ գնալ հարսնացուին տեսնելու: Առնում է մի փոքրիկ հայելի, մի փոքրիկ դանակ, մի մատնոց, մի ասղաման և մի քանի ֆունտ մրգեղեն (չամիչ և սկոդին): Մայրը կապում է այս բոլորը մի թաշկինակում: Գիշերը ուշ, երբ բոլորը քնած են լինում, երիտասարդը վերցնում է այդ թաշկինակը և զգուշությամբ գնում աներանց տուն: Եթե փողոցում նրան տեսնեն, կռնեն և կթակեն, մինչև որ նրանից մի ընծա չստանան: Այսպես գաղտագողի նա հասնում է յուր հարսնացուի տունը և կամացուկ մի փոքրիկ քար ձգում հերթիկից՝ այս նրա այցետոմսն է, որ ուղարկում է զոքանչին: Երբ այս միջոցը չի օգնում, նա մի հարևան կին է ուղարկում իմացնելու: Վերջապես զոքանչը կամացուկ բաց է անում դուռը և ընդունում փեսացուին: Այս ժամանակ բոլորը, եթե ոչ քնած, գոնե այդպես են ձևացնում: Անմիջապես մի հավ են մորթում և փլավ պատրաստում: Փեսան նստում է միայնակ ընթրելու, զոքանչն էլ մի քիչ հետո նստում է մոտը և սկսում գովել յուր աղջկան: Տղան աչքերը գետին ձգած պատասխանում է այս գովասանքներին. *«Դե վեր իմ ապեր հավան ա կացալ, ես հինչ ը՛մ ըսըլական, ես լյա հավան էմ, հավան»:*

Հետո մայրը գնում բերում է աղջիկը: Տղան կամ մատանի է գնում մատը և կամ մի ռուբլի փող նվիրում: Մի քիչ հետո մի զույգ գուլպա նվեր է ստանում և վերադառնում տուն: Մյուս օրը տղի մայրը հարցնում է տղին, թե հավանե՞ց աղջկան, սա էլ կարմրելով պատասխանում է. *«Դե ես տեսե*

ոչ իրան, ամա մարը շատ թարիփ ըրավ, դե որ դու, ապերը հավան ըք կացալ, օգալ ըք՝ հինչ բի ղի ասիմ»:

Նշանադրությունից հետո տղի բարեկամները գնում շնորհավորում են աղջկա ծնողներին և մի մի ընծա տալիս հարսնացուին, որ բաղկացած է լինում մատանիներից, ասղամանից, հայելուց, սապոնից և այլն: Տնեցիները նրանց լավ հյուրասիրում և մի գույգ գուլպա նվեր են տալիս:

Պատահում է, որ մի քանի հոգի միասին են գնում: Այս դեպքերում մի բաժակի մեջ գինի են ածում և «Աստված շնորհավոր անե» ասելով՝ միմյանց տալիս ու մի-մի քսան կոպեկանոց ձգում մեջը: Հետո այս բաժակը ուղարկում են հարսնացուին, որ թափում է գինին, վերցնում դրամները, նորից գինի ածում և բաժակի վրա մի խնձոր դրած՝ վերադարձնում: Այսպիսով, նա հայտնում է յուր շնորհակալությունը:

Խոնչա տանել. Նշանադրությունից մինչև պսակը տևում է երեք ամսից մի տարի: Լինում են դեպքեր, որ մինչև 7 տարի էլ է տևում, երբ փեսացուն բացակա է լինում: Այս երկար միջոցում աղջկա և տղի տնեցիները շարունակում են միմյանց հետ երթ ու գալ ունենալ և նշանավոր տոներին (ազիզ օրերին) միմյանց ընծաներ ուղարկել, որ տեղական բարբառով «խոնչա» է կոչվում: Երիտասարդը թեն մի-մի անգամ տեսնում է հարսնացուին, սակայն երբեք միմյանց հետ խոսել չեն համարձակվում:

«Խոնչա» ուղարկվում է տղի տնից աղջկա տունը առավելապես զատկին, ջրօրհնեքին, բարեկենդանին, վարդավառին և նավասարդին: Սրանցից ամենանշանավորը զատկինն է, որ «ախար» էլ է կոչվում: «Խոնչան» տղի տնից տանում են մի աղջիկ կամ մի հարս, լավ հյուրասիրվում և ստանալով մի գույգ գուլպա՝ նույն օրը վերադառնում:

Աղջկա տնից ևս, «խոնչան» ստանալուց հետո փոխարեն նվերներ են ուղարկվում: Եվ ամեն անգամ ստացված գաթաներից մինը, մի լավաշի մեջ փաթաթված, վերադարձվում է:

Ահա նշանավոր խոնչաները և նրանց դարձվածքները.

Ա. Ծաղկազարդին փեսացուի տնից ուղարկվում է հարսնացուին հինա, որպեսզի նա յուր ընկերուհիների հետ միասին այդ գիշերը ձեռքերը հինա դնի: Ժամասացության ժամանակ էլ փեսացուի մայրը և կամ մի ազգական կին բերում եկեղեցում մի չարդաթ (քոդ) է գցում հարսնացուի գլխին:

Բ. Զատկին փեսացուի մայրն անձամբ է տանում «խոնչան», որ բաղկանում է հետևյալից. 20-100 հատ ներկած հավկիթ, որոնցից մի քանիսը գեղեցիկ կերպով նշխված են լինում, մի շալ աղլուխ, մի թունգի գինի, մի

շիշ օղի և մրգեղեն (ընդամենը 4 ռ. արժողությամբ): Նաև հինգ զույգ գաթա և մի խաշած «անդեմնը» (ոչխարի բուրդ):

Փեսացուի մորը մեծ պատվով ընդունում են, 3-5 օր¹ պահում, շարունակ ուրիշ բարեկամներ էլ հրավիրում, որպեսզի նա ուրախ ժամանակ անցկացնի, և երբ վերադառնում է, նվիրում են նրան մի շալ արխալուդացու (մոտ 5-8 ռ. արժողությամբ) կամ մետաքսե մի շապկացու (4-8 ռ. արժողությամբ): Բացի սրանից, տալիս են նաև մի քանի զույգ զուլպա, մի ներկած հավկիթ, գինի, օղի և այլն:

Գ. Վարդավառին տղի տնից մի աղջկա կամ մի հարսի ձեռքով ուղարկվում է աղջկա տունը մի չարդաթ, կամ մի զույգ չմոշկ (1-3 ռ. արժողությամբ) և մրգեր: Սրան իբրև դարձվածք նույն կամ հետևյալ օրը դարձյալ մի աղջկա կամ հարսի ձեռքով աղջկա տնից ուղարկվում է տղի անունը 5-8 զույգ զուլպա, մի քանի գաթա, մի աման սեր, մի աման ձվածեղ և մրգեղեն:

Դ. Նավասարդին տղի տնից ուղարկվում են աղջկա տունը մի շալ աղլուխ (1ռ.), մի թունգի գինի, մի շիշ օղի, մեխակ և մրգեղեն (ընդամենը 2ռ. 50 կոպ. արժողությամբ), մի քանի զույգ էլ գաթա: Մեխակն ուղարկվում է, որ հարսնացուն և յուր ընկերուհիներն իրենց համար «վզնոցներ»՝ մանյակներ շինեն:

Փեսացուն ևս ամեն անգամ յուր նշանածի տունը գնալիս նրա համար ընծաներ՝ շալակ է տանում, որ գլխավորապես մրգեղենից և պտուղներից է բաղկանում: Բացի սրանից նա պարտավոր է ամեն կերպ ծառայել աներոջը, օրինակ, օգնել նրան տուն շինելիս, փայտ կրել անտառից, աշխատել նրա այգում, օգնել դաշտային պարապմունքների մեջ և այլն:

Հղե կտրել. Հարսանիքից մի ամիս կամ մի քանի շաբաթ առաջ տղի հայրը կնքահոր և մի քանի ուրիշ բարեկամների հետ գնում է աղջկա տունը՝ տանելով յուր հետ մի թունգի գինի, մի շիշ օղի, մի քանի զույգ գաթա: Աղջկա հայրն անմիջապես կանչում է յուր եղբորը, մեծ փեսին և մի ուրիշ մարդու: Լինում են և քահանան ու տանուտերը: Մի կարճ խոսակցությունից հետո քահանան, և կամ, ինչպես շատ անգամ, տղի բարեկամներից մինն ասում է.

- 'Դե, խնամե, մունք եկալ ընք հրդե կտրելի, ըսե 'ցեք, տեսնանք հինչ էք օգում մրգանա:

Խնամին պատասխանում է.

¹ Բնագրում օր բարը բացակայում է, հավանաբար վրիպակ է (ծ. կ.)

- Ես ոչինչ օգուտ չըմ ծրգանա. եկալ ըք՝ շատ լավ ըք ըրալ, կերեք, խմեցեք, քեֆ ըրեք. հիբը էլ ուզիս ըք, եկեք ձեր հարթոնը եր կալիք տարիք:

Այս ժամանակ մեծ փեսան հանդիմանում է նրան՝ ասելով. «Ա՛յեր, էրկուիրեսանն մի կենալ, հինչ օր ինձանա ինք կալալ, էն էլ ընտրանա պիտի ինք օնիս, ես 40 մանեթ նաղդ փուլ ըմ տըվալ, մին մսացուկ ըմ տըվալ, 7 խալաթ ըմ տըվալ, դրանք էլ պիտի տա»:

Աղջկա հայրը, իբր ստիպված, դառնում է տղի հորը. «Խնա՛մե, տեսնում ը՛ս, ես զատ չըմ օգուտ, համա փեսաս ինջիմիջ ա ընում, դե, դու ըս գյուտում, հինչ օգըմ ըս, տո ըլի՛»:

Տղի հայրը պատասխանում է.

«Քե մատաղ, իմ անըմըսուցորա հունց վեր սըզական ա, հունց վեր խալխեն մհար ատաթ ա, ես էլ տլական ըմ»:

Այսպես շարունակվում է խոսակցությունը մինչև որ երկար շոդոքորությունից ու սակարկությունից հետո, որ երբեմն մի քանի օր էլ է տևում, որոշվում է, որ տղի հայրը տա աղջկա հորը 5-50 ռ., փող, մի եգ, 7-5-3 խալաթ, որից մի ձեռք ալըշի շապկացուն՝ հարսնացուի, երկրորդը՝ սրա մոր, իսկ մյուսները՝ սրա բարեկամների համար է: Սրանից հետո էլ փեսացուի կողմն է ձայն բարձրացնում և պահանջում, որ հարսնացուի հայրը որոշե, թե ինչ է տալու որպես օժիտ: Պետք է ասել, որ հետզհետե տղի տվածը փոքրանում և հարսի օժիտը մեծանում է, և մինչև անգամ պատահում են դեպքեր, երբ տղի հայրը ասում է, թե այսքան օժիտ կտաս՝ կառնեմ, չես տա՝ նշանը ետ կտամ: Սակայն այդպիսի դեպքերը դեռևս հազվագյուտ են:

Նույն միջոցին որոշում են և պսակի օրը: Այնուհետև փեսացուի հայրը սկսում է պատրաստվել պսակը կատարելու: Մի օր հրավիրում է քահանային յուր մոտ, լավ հյուրասիրում և նրանից ստանալով մի վկայական՝ դիմում գործակալին: Այստեղ իրեն աղքատ ձևացնելով և երկար սակարկելուց հետո վճարում է 5-7 ռ. և ստանում պսակի հրաման:

Սակայն շատ անգամ գործն այստեղ բավական քաշքշվում է: Երբեմն չհասությունը, երբեմն գործակալի ընչաքաղցությունը ուշացնում են հրամանը: Տարեկան առնվազն 50 չհասության խնդիրներ են պատահում, որոնք, եթե փողի միջոցով չեն լուծվում, ապօրինի կնապահությամբ են վերջանում:

Բայց հոգևոր իշխանության հրամանը դեռ բավական չէ, որ քահանան կատարե պսակադրության խորհուրդը, հարկավոր է նաև տանուտիրոջ

«տեր-ողորմյան», ուստի և փեսացուի հայրը գնում է նրա մոտ, մի շիշ օղի, 30-40 կոպ. դրամ տալիս և ստանում այն:

Տըշտըմադ. Պսակի պատրաստվելով՝ աղջկա և տղի տնեցիները լավ մաքրում են տները և սյուների ճակատներն այլուրով խաչաձև նախշում: Ապա տղատերը չորեքշաբթի, իսկ աղջկա տերը հինգշաբթի պատրաստում է հարսանյաց հացը: Մի կին, շրջելով բոլոր բարեկամների մոտ, հրավիրում է գալ **տըշտըմադը** (տաշտ և մադ) շնորհավոր անելու: Ամեն միևն վերցնում է կա՛մ մի կտոր պանիր, կա՛մ յուղ, կա՛մ թել, կա՛մ մի քանի ձու և կա՛մ մի քանի կոպեկ և գալիս հրավիրողի տունը, շնորհավորում, օրհնում և բերածը տալիս այլուր մադողին:

Երբ մեծամասնությունը հավաքված է լինում, մի քանի գյուղերում մի պառավ կին սկսում է մադել այսպես. մի բուռ այլուր վերցնելով՝ ածում է մադի մեջ և ասում. *«էս հորս փայր, էս մորս փայր, և այլն, էս մեռելների օրհնությունը ընի, էս խեղ պընատեղիս վերա»*: Նրանից հետո արդեն մադում է հացարարը: Իսկ մի քանի ուրիշ գյուղերում, օրինակ, Սգնեքում, սկզբում յոթը աղջիկ են մի-մի մադ մադում, ապա հացարարը, այն էլ՝ մի ռուբլի նվեր ստանալուց հետո: Նույն գերդաստանի ամենից պառավին էլ բերում են, որ նա առաջինը ջուր ածե: Այլուր մադելուց հետո բոլոր հյուրերին ընթրիք են տալիս, որից հետո հեռավոր բարեկամները գնում, իսկ մոտիկ բարեկամներից մի քանիսը մնում են օգնելու: Այդ գիշեր թխում են բավական թվով գաթա և հաց: Թխելուց հետո մի-մի զույգ հաց են բաժանում բոլոր բարեկամներին:

Առաջները համարյա միշտ, իսկ այժմ միայն մի քանի հարուստ գյուղերում նույն օրը, կամ ուրբաթ տղի տանից տանում են աղջկա տունը մի կենդանի եգ, մսացուք՝ վզովը մի շաբթ խնձոր կապած: Առաջից գնում են դավուլ-գուռնան, իսկ ետևից՝ եգ մորթողը, դանակը ձեռքին պատրաստ: Աղջկա տան առաջ բավական ածելուց հետո եգ մորթողը վայր է ձգում եզը և դանակը դնելով վզին՝ սպասում, մինչև որ մի ռուբլի նվեր է ստանում, և ապա մորթում:

Այս եգի կեսը տալիս են աղջկա տնեցիներին, իսկ մյուս կեսը տանում տղի տունը:

Մորթելու ժամանակ փեսացուն և քավորը դնում են իրենց աջ ոտները եգի վրա, իսկ փեսացուի քույրը կամ մի ուրիշ մոտիկ ազգական բերում է մի կողպեք և արյան տակ բռնելով կողպում, որպեսզի քաջքերը ևս կողպված մնան և չկարողանան վնասել: Այս կողպեքը այդպես կողպված պա-

հում են մինչև թագի վերացումը, երբ նորից հանդիսավոր կերպով բաց են անում:

Նույն օրը կանայք պատրաստում են մի կամ երկու հավ՝ փեսի առաջ տանելու: Հավը մորթելուց և փետրելուց հետո գլուխը նորից կարում են վզին, ապա թելի վրա քիշմիշ անցկացնելով՝ փաթաթում հավին, այնպես որ ամբողջ հավը պատած է լինում քիշմիշով, ապա մեջքին էլ նույն քիշմիշով մի թամբ շինում, փորոտիքն էլ լցնում են թթվեղենով:

Աղջկա տանն էլ պատրաստում են ծառը, հատկապես փեսացուի առաջ բերելու համար:

Ծառը պատրաստում են աղջիկները. վերցնում են մի փայտ և ամրացնում գույնզգույն թելերով զարդարված մի կտոր տախտակի վրա: Հետո ուրիշ փայտեր են կապում այդ փայտից, և սրանց վրա կապում խնձոր, տանձ, նուռ և այլն: Ծառի ճյուղերը միացնում են միմյանց հետ՝ վրան քիշմիշ և սիսեռ անցկացրած թելերով: Ծառի ծայրին էլ ամրացնում են վերոհիշյալ կերպով պատրաստված մի հավ: Ծառի վրա սովորաբար լինում է մի ֆունտ քիշմիշ և 5-8 ֆունտ միրգ: Ծառը տանելիս տախտակի վրա վառում են 2 կամ 4 մոմ:

Քավոր. Գյուղերում քավորները մեծ նշանակություն ունեն: Նրանք ոչ միայն հարսանյաց, այլև ուրիշ հանդեսների ժամանակ միշտ հրավիրվում և լավ հյուրասիրվում են: Յուրաքանչյուր գերդաստանի քավոր է լինում մի ուրիշ գերդաստան, և մեծ անպատվություն է, որ մինի պսակի ժամանակ ցեղական քավորենց թողնեն և մի ուրիշ գերդաստանից քավոր հրավիրեն: Չի պահանջվում, որ միշտ միևնույն անձը լինի քավոր, այլ որ միշտ միևնույն գերդաստանի անդամներից մինը կատարե այդ պաշտոնը:

Հարսները երբեք չեն խոսում իրենց քավորների հետ և մինչև անգամ նրանց դռնով անցնելը մեղք են համարում, այնքան ակնածում են նրանից: Հարսանիքից մի քանի օր առաջ տղայի հայրը պատրաստել է տալիս մի «սեղան», որ բաղկանում է հետևյալ իրերից. մի լաստիկ արխալուղացու, մի թունգի գինի, մի շիշ օղի, 10 հատ գաթա, հինգ գրվանքա միրգ: Հետո կամ ինքը՝ տղայի հայրը, և կամ յուր եղբայրը տանում է քավորին ընծա և խնդրում նրան գալ որդու խաչը բռնելու: Քավորը սիրով ընդունում է խնդիրը և նրան լավ հյուրասիրում: Հետո պատրաստում է մի թունգի գինի, մի շիշ օղի, մետաքսի եռագույն թելերով ասեղնագործած մի գույզ քոշ և մի ուրիշ, մոտ 5 ռ. արժողության մի ընծա՝ հարսանիքի օրը հարսին նվեր տանելու:

Հանդերձօրհներք. Հարսանիքի օրը մոտենալիս հարսնացուի մոտիկ ազգականները հրավիրում են իրենց մոտ հարսնացուին, երբեմն միայնակ, երբեմն էլ ընկերուհիների հետ, լավ հյուրասիրում և վերադառնալիս էլ միմի ընծա տալիս: Այս օրերին հարսնացուին, ինչպես և փեսացուին հանդիսավոր կերպով լողացնելը այս կողմերում վերացել է: Սրանք իրենք իրենց սովորական եղանակով լողանում, մաքրվում են:

Ուրբաթ օրը դավուլ-գուռնան գնում է թե՛ փեսացուի և թե՛ հարսնացուի տների առաջ ածում է «սահարի» հատուկ հարսանեկան եղանակը, որով իմացնում է գյուղին, որ այդ օրվանից սկսվում է հարսանիքը: Նույն օրը փեսացուն գնում է և պատվավոր հյուրերին յուր հոր կողմից հրավիրում:

Երեկոյան մոտ հյուրերը հավաքվում են և ծալապատիկ նստում օջախի շուրջը՝ փափուկ գորգերի վրա: Փոքր-ինչ հետո մի մարդ, մի ձեռքին կոնք, մյուսին՝ մի սափոր, ուսին էլ՝ մի անձեռոցիկ, շրջում է հյուրերի մեջ և ջուր ածում՝ լվանալու ձեռքերը: Այս նահապետական սովորությունից հետո անմիջապես սփռում են գետնին սփռոցներ: Գերդաստանի ամենաժլատ անդամներից մինը, որ մառնապետ է ընտրված լինում և տեղական բարբառով «մառնապետ» է կոչվում, բարձրանում է այլուրի շտեմարանի վրա և այնտեղից սոխ նետում սփռոցի վրա: Ոչինչ, եթե սոխը փոխանակ սփռոցի վրա, մինի գլխին կամ երեսին ընկնի, մի բարձր քրքիջ կհաջորդե սրան, և սոխը կդրվի յուր տեղը: Մի ուրիշն էլ միևնույն մառնապետի կարգադրությամբ լոբի է շաղ տալիս սփռոցների վրա և հետո բերում ամեն մի մարդու առաջ երկու հաց դնում: Հետո մատուցանում են լոբախաշու՝ մեծ-մեծ քարդաններով, որոնց միջից խումբ-խումբ ուտում են: Ընթրիքի ժամանակ կառավարում է «թոյպաշին», որ սովորաբար թագվորի փեսան, հորեղբոր որդին կամ մոտիկ ազգականն է լինում: Սա օգտվում է ընդարձակ իրավունքներից, սրանից է կախված հարսնեղբորն ուրախությունը: Սա է մի կողմից խմեցնում և մյուս կողմից հրամայում հարսնետիրոջը՝ կրկին լցնելու շշերը: Սա է որոշում թե ում պիտի հրավիրել, ինչ պիտի տալ քահանային, եկեղեցուն, սա է հսկում, որ հարսի օժիտը խոստացածի համեմատ լինի:

Ընթրիքից հետո թագվորը և քավորը, մի-մի վառած մում ձեռքերին, կանգնում են քահանայի առաջ: Բերում են թագվորի հանդերձը՝ չուխեն և գդակը, և քահանան օրհնում է այն: Հանդերձի հետ լինում է և երկու թաշկինակ, որոնցից մինը կապում են թագվորի, մյուսը՝ քավորի կողքից:

Սափրելու ծեսը. Հանդերձօրհներօրից հետո քավորը ընտրում է մի «մակարբաշի», որ կազմում է «մակարներին» խումբը երիտասարդներից, և ամեն մեկին մի-մի մոմ տալիս: Մակարները, թվով 20-30, թագվորի անձնապահներն են համարվում և միշտ նրան շրջապատած պահպանում են:

Սրանից հետո կանչում են սափրիչին: Թագվորը նստում է մի աթոռի վրա, կողքին կանգնում է քավորը՝ ձեռին մի վառած մոմ, իսկ մակարները, ձեռներին վառած մոմեր, շրջապատում են նրանց: Սափրիչը սափրում է թագվորի մորուքը և երբ վերջացնում է, տալիս է յուր փոքրիկ հայելին թագվորի ձեռքը: Նախ քավորը և ապա բոլոր մակարները համբուրում են թագվորի ճակատը և 5-20 կ. դնում հայելու վրա: Սափրիչը, վերցնելով դրամը, սկսում է քավորին սափրել: Այս ժամանակն էլ թագվորն է, մոմը ձեռին, նրա կողքին կանգնում: Մի քանի գյուղերում առաջ քավորին են սափրում և ապա թագվորին:

Մինչև այդ ժամանակ թագվորի տանից մի կնոջ ձեռով ուղարկվում է հարսնացուի մորը հարսի զգեստը, որ բաղկացած է լինում մի թավշե մուշտակից (25-50 ռ. արժողությամբ), մի շալե կամ մետաքսե արխալուղից (5-10ռ.), մի չարդաթից (7 ռ.), մի գիլանի գոտիից (5 ռ.), գլխին կապելու արծաթ կամ ոսկի դրամներից (8-72 ռ.), մի գույզ չմշկներից (1 ռ. 20 կ.) և մի դրրայի (մետաքսի) շապկից (5-8 ռ.), ընդամենը՝ 54-172 ռ. արժողության: Բացի սրանից, ուղարկում են նաև մի թունգի գինի և մի շիշ օղի: Իսկ արխալուղի գրպանները և չմշկները լցված են լինում տեսակ-տեսակ մրգերով: Այս հանդերձը տանողը չի հանձնում, մինչև որ մի ընծա չի ստանում:

Հարսնառ գնալ. Մինչդեռ տղի տանը հանդերձներ են օրհնում, հարսի տնից մի երիտասարդ, ձեռին մի կարմիր խնձոր բռնած, գալիս և բոլորին հրավիրում է: Անմիջապես մակարբաշու կարգադրությամբ մակարները գնում զինվում և գալիս են: Իսկույն ձեռներին մի-մի մոմ առած՝ շրջապատում են թագվորին ու քավորին և դավուլ-գուռնի առաջնորդությամբ ուղևորվում դեպի հարսնացուի տունը: Ճանապարհին մակարները պարում, երգում, բղավում և հրացաններ ու ատրճանակներ են արձակում:

Երբ հասնում են աղջկա տուն, հարսնացուի հայրը յուր հյուրերով դիմավորում է սրանց: Մինն էլ, մի երկար մաշալլա (ձողի ծայրին կուպրի մեջ թաթախած շոր կապած և վառած) ձեռին, առաջնորդում է նրանց: Այս տեսնելով՝ մակարները արձակում են իրենց հրացաններն այդ մաշալլայի վրա և «ուռա» բղավում:

Հարսնացուի մայրը մոտենում է թագվորին և համբուրում նրա և քավորի ճակատներն ու հրավիրում ներս: Մակայն թմբկահարը կտրած է լինում դուռը և թույլ չի տալիս ներս մտնելու, մինչև որ քավորից մի քանի կոպեկ նվեր չի ստանում: Մի քանի րոպեում բոլորը խուժում են ներս: Ղարադամի մի անկյունում մի վարագույրով (գյարդակ) կտրած է լինում, որ կոչվում է «պուճախ»: Այստեղ է լինում հարսնացուն յուր մի քանի ընկերուհիների հետ: Վարագույրի մոտ պատից կախված է լինում հարսի օժիտի գորգը կամ կապերտը:

Մակարները գնում նստում են վարագույրի մոտ, իսկ քավորը, թագվորը և փեսեղբայրը կանգնում են կախված գորգի առաջ՝ վառ մոմերը ձեռքներին: Տան ծերունին մոտենում է թագվորին և նվիրելով նրան մի գոտի կամ մի ուրիշ բան՝ խնդրում է նստել: Թագվորը, եթե գոհ է մնում, նստում է, իսկ եթե ոչ՝ կանգնած է մնում: Այս ժամանակ թագվորի մոտիկ ազգականները մոտենում և համոզում են նրան, որ բավականանա տվածով և նստի: Վերջապես թագվորը քավորի հետ միասին նստում են:

Այս ժամանակ աղջկա ազգականները «լույս» են բերում՝ մի սկուտեղի շուրջ շարում են խնձորներ, որոնց վրա ամրացնում են վառած մոմեր: Սրանց մեջտեղը ածում են մրգեր, գաթա, հավ, ձու և այլն: Իսկ ամենամոտիկ ազգականները «ծառ» են բերում: Ամեն մի «լույս» կամ «ծառ» բերելիս մակարները «ուռա» են կոչում, ածում, պարում, զինի և օղի խմում, և հետո մակարբաշին առնում է այն և տալիս տնեցիներից մինին՝ պահելու: Այդ բոլորը մակարներին է պատկանում:

Քիչ հետո ընթրիք են տալիս և մատուցանում են պասվա կերակուրներ: Օղին և զինին առատությամբ մատուցանում են: Պարն ու «յայլին», ծաղրն ու հանաքը երկար շարունակվում են, մինչև որ հարբած ու հոգնած՝ կես գիշերին ամենքը ցրվում են տները. մնում են միայն քավորը, փեսան և մի քանի մակարներ: Այս ժամանակ տան հարսներն ու աղջիկները գալիս շրջապատում են թագվորին և սկսում խոսեցնել նրան: Զոքանչն էլ բերում նրան և նրա հետ մնացողներին նորից հաց է տալիս, որ կոչվում է «շնթոկաճաշ» կամ «թաքուն պատառ»: Առաջինը նշանակում է, որ թագվորը կարող է այդ ժամանակ ազատ նստել և ճաշել, առանց հյուրերից նեղվելու, երկրորդը, որ զոքանչը յուր պահած լավ պատառը թաքուն տալիս է յուր փեսին:

Երբ հարսը ուրիշ գյուղից է լինում, հարսնառ գնալը տեղի է ունենում շաբաթ առավոտյան: Թե՛ մակարները և թե՛ թագվորը ձիով են լինում, թեև

պատահում է, որ բոլորն էլ հետի են գնում: Այս գնացքի ժամանակ երիտասարդ մականները, գլխները օդուց տաքացած, ահագին աղմուկ բարձրացնելով, իրենց բոլոր շնորհքները թափում են: Արշավելով առաջ ու ետ՝ նրանք կանգնում են ձիու վրա, քշած միջոցին ոտը խփում գետնին և կրկին թռչում ձիու մեջքին մտնում ձիու փորի տակ և ասորճանակ արձակում և այլն:

Փըթեթօրհներք. Շաբաթ առավոտյան վաղ մականները նորից հավաքվում են աղջկա տունը: Այստեղ նրանց նախ մի-մի բաժակ օղի և ապա մի-մի թերխաշ (թընըխարավ) ձու են տալիս:

Ժամը 10-ին մոտ դավուլ-գուռնան, մի որոշ եղանակ ածելով, հրավիրում է բոլորին պատրաստվել պսակ գնալու: Գալիս է քահանան և օրհնում հարսի հանդերձը: Այս ծեսը տեղական բարբառով կոչվում է «փըթեթօրհներք»: Մի սկուտեղի վրա դնում են թագվորի տնից բերված հարսի հանդերձը և հարսի ծնողների կողմից թագվորին տալու ընծան՝ մի գոտի կամ մի շորեղեն: Թագվորը, մոմը ձեռին, կանգնում է հանդերձի մոտ, իսկ հարսնացուն պուճախումն է լինում:

Հանդերձն օրհնելուց հետո թագվորը վերցնում կապում է գոտին: Հարսի հանդերձներն էլ տանում են պուճախը, ուր մի հարս հագցնում է նրան և գլուխը կապում, զարդարում: Այս միջոցին հրավիրում են քավորին՝ հարսի գոտին կապելու: Սա ուրախությունով գալիս կապում և թեթևությամբ խփելով մեջքին ասում. *«Աստված քեզ մին դոշ որդի տա»:*

Այս ժամանակ թոյաշին շտապեցնում է. *«Հըրթնա՛ մար, պա հինչ տե՞՞ռավ, ախեր շենըմը օրիշ հըրսանեք կա, կըզան մեր ըռըչկնեն կտրին. առաջ մունք պիտի քընիք»:*

Գյուղացիները հավատացած են, որ եթե պսակի գնալիս մի ուրիշ հարսանիք պատահի, թագվորը կդժբախտանա:

Պսակ գնալ. Վերջապես հարսը, կողքերին մի-մի հարսնաքույր (հըրսնաքուր), հանդերձ հագցնող կնոջ առաջնորդությամբ դուրս է գալիս պուճախից և ծանր քայլերով գալիս թագվորի աջ կողմում կանգնում: Սրա ձախ կողմումն էլ քավորն է լինում: Իսկույն թոյաշին, մի մետաքսե թաշկինակ կապած մի երկար ձողի ծայրին, առաջ է ընկնում: Դավուլ-գուռնան, ավելի ուժգնությամբ ածելով, առաջնորդում է դեպի եկեղեցին: Մականները, շրջապատած հարս ու թագվորին, «ուռա» են բղավում, պարում, գինի, օղի խմում և ասորճանակ արձակում: Մի քանի մականներ էլ, «ծառեր» ձեռքներին բռնած, պարելով առաջ են գնում: Երբ հասնում են եկեղեցուն,

մի քանի մակարներ պահապան են կանգնում եկեղեցու շուրջը, որպեսզի թույլ չտան թշնամի մարդկանց եկեղեցու կտուրը քար ձգելու և այսպիսով ամուլ դարձնելու հարսին: Մյուսները մտնում են եկեղեցի: Իսկույն թոյպաշին հանձնում է քահանային տանուտիրոջ համրիչը և խնդրում պսակել: Այստեղ էլ թագվորաքույրերն են հսկում, որ չարամիտ կանայք թել չհանգուստեն և այսպիսով ամուլ դարձնեն հարսին: Քահանան նախ խոստովանեցնում է հարս ու թագվորին և ապա երկուսին միասին չոքեցնելով սեղանի առաջ՝ յուր շուրջառը ձգում գլխին: Այս ժամանակ թագվորը հանում է յուր գրպանից մի խնձոր, որի մեջ արծաթ դրամներ են խրված լինում, և ծածկաբար տալիս հարսին: Երբեմն էլ բավարարվում է միայն մրգեղեն տալով:

Երբ քահանան, գինու բաժակն օրհնելով, տալիս է թագվորին, առաջ է գալիս հարսնեքույրը, առնում բաժակը և մնացած գինին խմեցնում հարսին:

Պսակի խորհուրդը կատարելուց հետո քահանան ասում է. *«Դե՛հ, թագվորին, թագուհուն սիրողը կյա՛ տեսնամ»*: Ամենքը մի առ մի մոտենում, համբուրում են թագվորի բռնած ավետարանը և խաչհամբույր ձգում: Եվ եթե մինը չի ձգում, քահանան բարկանում է վրան, գնում սյուների ետևից քարշ տալիս բերում, որ մի քանի կոպեկ էլ ձգի:

Երբ տեսնում են, որ այլևս ոչ ոք չի մոտենում, շարժվում են դեպի տուն: Մակայն այս անգամ թագվորն ու հարսը միևնույն կերպով չեն գնում: Դեռ մինչև ամուսնանալը հարսը թագվորին հավասար էր համարվում, ուստի և նրա կողքից էր գնում, բայց այժմ, արդեն ամուսնացած լինելով, ժողովրդի կարծիքով, նրանից ստոր է, ստիպված է ամեն բանում նրան հետևելու, ուստի և թագվորը գնում է առջևից, աջ կողմում՝ քավորը, ձախում՝ փեսեղ-բայրը, իսկ հարսը՝ թագվորի ետևից, նրա գոտուց ամրացված թաշկինակը բռնած: Նրա կողքից էլ գնում են հարսնաքույրերը:

Եկեղեցուց դուրս գալիս քավորը հանում է յուր կողքից կապած թուրը և խրում դռնագլխին, որ փեսան ու հարսը տակովն անցնեն, և սատանաները չկարողանան նրանց խփել:

Այժմ արդեն մակարների ուրախությունը յուր գագաթնակետին է հասնում, պարը, «ուռան», հրացանաձգությունը քանի գնում՝ սաստկանում են:

Ամենից առաջ գնացքն ուղղվում է դեպի «օճախները», ուր հարս ու փեսա երեքական անգամ չոքում և համբուրում են օճախից, խունկ ծխում, խաչհամբույր ձգում: Ճանապարհին հարսի կամ փեսի բարեկամները և

քավորանք հրավիրում են հարս ու թագվորին իրենց դուռը, ուր սրանք կանգնում են, իսկ մակաները սրանց առջև պարում են: Հրավիրողը օղի կամ գինի է բաշխում մականերին և մի նվեր տալիս թագվորին կամ հարսին, օրինակ, մի չարդաթ, մի լաչակ ձգում հարսի գլխին, մի թաշկինակ կամ մի օսկապ կապում¹ թագվորի վիզը: Հեռու բարեկամներն էլ մի-մի աման ձվածեղ, հալվա, կարմիր ձու, փլավ, ընկույզ, գինի, օղի և այլն են բերում, նախ մի-մի բաժակ տալիս թագվորին ու քավորին և մի-մի էլ պատրաստած պատառ ներկայացնում նրանց, և ապա մնացածը տալիս մականերին:

Մի քանի բարեկամ կանայք էլ հարս ու թագվորն իրենց դռնով անցնելիս կտրից ընկույզ են շաղ տալիս վրաները: Պիտի երևակայել, թե ինչպիսի իրարանցում է տիրում մակաների մեջ, որ աշխատում են միմյանց ձեռքից խլիլել ընկույզները:

Վերջապես գնացքը մի երկու ժամից հասնում է «հարսնքատունը»՝ հարսի տունը: Մի քանի գյուղերում այս միջոցին մի հավ են բերում քավորի տանից: Մի մականար այդ հավը, իսկ ուրիշը, մի դաշույն ձեռներին բռնած, պարում են: Եվ երբ պարը վերջանում է, քավորն առնում է դաշույնը և հորիզոնական կերպով բռնում և հրավիրում թագվորին: Սա էլ վերցնում է հավը, գլխից և ոտներից բռնում, խփում դաշույնին, վիզը կտրում: Բոլոր մակաները «ուռա» են բղավում և գովում թագվորի քաջությունը: Հետո բոլորը խառնիխուռն խուժում են ներս և նստում գորգերի և ներքնակների վրա: Հարսին կրկին տանում են պուճախը, իսկ թագվորին կանգնեցնում են վարագույրի մոտ, նրանից ներքև՝ քավորը և փեսեղբայրը:

Դրսում գուռնան շարունակում է ածել «նվախք» եղանակը: Թոյալաշին գնում մի ընծա է տալիս և հրավիրում ներս:

Կեսօրին հաց են ձգում և մատուցանում են բոգբաշ, դոլմա և կորկոտ: Նախ ճաշում են տղամարդիկ: Սակայն այս ժամանակ էլ թագվորը ոչ նստում և ոչ էլ հաց է ուտում: Աներանք մի երկու գույզ գուլպա և մի գդակ են բերում և նվիրում, որ նստի հաց ուտի: Այս նվերը կոչվում է «բերանբացուկ»: Երբ ճաշը ավարտվում է, թագվորն ու քավորը 20-40 կուպեկ են ձգում ափսեի մեջ՝ խոհարարին նվեր: Հացի ժամանակ գյուղի գզիրը գալիս պահանջում է մի փոքրիկ աման հալվան, որ հատկապես պատրաստված է

¹ Օսկապը (ուս-կապ) մի ծակ քսան կոպեկանոց է, որ կանաչ-կարմիր թելերով կապում են ուտվող

լինում, և բաժանում բոլոր հրավիրյալներին: Եթե մեկին չհասնի, նա աղ-
մուկ կբարձրացնի և կպահանջե:

Տղամարդկանցից հետո կանայք են նստում հաց ուտում և վերջն էլ
«կանչ անում»: Այս «կանչից», որին միայն կանայք են մասնակցում, գոյա-
նում է մոտ 30 ռ., որ հանձնվում է հարսի մորը:

Սրանցից հետո հեռու բարեկամները ցրվում են, մնում են միայն մոտիկ
ազգականները և մականները: Իսկույն թոյալաշին խնդրում է բերել և ցույց
տալ հարսի օժիտը: Անմիջապես բերում են և բաց անում: Թմբկահարը
վերցնում մեկ-մեկ բարձրացնում է իրերը և բոլորին ցույց տալով՝ բղավում.
«Թագավորին մկրտնե՛»:

Մականները ձայն են տալիս. *«Հրամանա՛»:*

Թմբկահարը՝ *«Հրամանքդ աստծու, խնամին տվալ յուրան ըղջկանը մի
սիրուն կապերտ, որ եժի պակասը 20 մանեթ (մինչդեռ արժե 10 ռ.)»:*

Բոլորը միասին բղավում են. *«Շեն կենա, շեն»:*

Այսպես ցույց են տալիս ամբողջ օժիտը, որ բաղկացած է լինում հետևյալ
իրերից.

Հարսի օժիտը. Մի ձեռք շոր՝ արխալուղի վրա մոտ տասը ռուբլու ար-
ծաթ դրամ սարմակոճակ կարած:

Երկու ձեռք սպիտակեղեն:

Մի ձեռք անկողին՝ բաղկացած մի ներքնակից, մի վերմակից, երկու
բարձ և մի մութաքայից:

Մի կապերտ:

Մի փոքրիկ կապերտ (գլաբա):

Մի գորգ:

Երկու մաֆրաշ:

Մի բակեղաթ:

Մի հատ աղաքսակ՝ շորից կարած:

Մի կաթսա բռնելու շոր (թութաճախ):

Մի կուժ:

Մի կոնք:

Մի սափոր (ալթավա):

Մի սկուտեղ (մաժմահի):

Մի ասմալը՝ թելերից գործած գդալակալ.

Պղնձյա ափսեներ:

Մի սնդուկ:

Հարսը տանել. Երեկոյին պատրաստվում են գնալու թագվորի տունը:

Օժիտը բարձում են մի ձիու, հարսնեղբորն էլ նստեցնում վրան: Դավուլ-գուռնան ուժգնությամբ ածում է: Հարսի հայրը բռնում է հարսի ձեռքից, առաջ բերում և ձեռք տալով թագվորի հորը՝ ասում. *«Ա՛ռ ամանաթդ, տար խեղը տես»*: Հարսը խոնարհում և համբուրում է կեսրարի ձեռքը: Սա էլ շնորհակալ է լինում խնամուց, օրհնում հարսին և մոտեցնում նրան թագվորին: Ապա թագվորն ու հարսը ծունր դնում, համբուրում են օձախը: Այս ժամանակ թագվորը մի քիչ մոխիր է վերցնում և լցնում գրպանը: Հետո թագվորն առաջ է անցնում և քավորի ու փեսեղբոր հետ գնում, իսկ հարսը հետևում է նրան՝ նրա գոտուց կապած թաշկինակից բռնած: Մակարները սրանց շրջապատած են լինում և պարելով, «ուռա» բղավելով առաջ գնում: Երբ մոտենում են տանը, թագվորի մայրը մի սկուտեղի մեջ երկու լավաշ հաց և մի փոքրիկ ափսեի մեջ կրակ, վրան խունկ դրած, պտտեցնում է տան չորս անկյունը, ապա դուրս գալիս և երեք անգամ պտտում թագվորի և թագուհու շուրջը: Հետո բարձրանում է մի բարձր տեղ և ընկույզ կամ կաղին շաղ տալիս հարսի գլխին¹: Ապա մոտենում և համբուրում է հարսի ճակատը: Սա էլ խոնարհում և համբուրում է նրա ձեռքը: Այս միջոցին տանեցիներից մինը յուղի կարասը բերում, ներկայացնում է թագուհուն, և սա, մի քանի կոպեկ ձգելով յուղի մեջ, մատը յուղոտելով քսում է դռնագլխին և սկեսրոջ մազին: Իսկ սկեսուրն ասում է. *«Ձեռնդ ընի եղի մաջին, քըմատաղ»*: Հետո հրավիրում է ներս, բայց սա չի գնում, մինչև որ կեսրարը գալիս և մի ընծա է խոստանում: Հարս ու թագվոր մտնում են ներս և չոքում, համբուրում օձախը: Այս ժամանակ հարսը գրպանից խունկ է հանում և ձգում օձախը: Իսկույն տան ծերունին մոտենում և հենց այդ օձախի մոտ օրհնում է նրանց²: Հետո հարսին տանում կրկին փակում են նույն կերպ պատրաստված պուճախում: Անմիջապես սկեսուրը մի տղա գրկում, տանում հարսի գիրկն է դնում՝ ասելով. *«Բարով դու էլ մին տղա բիրես, քըմատաղ»*: Հարսը, որ մինչ այդ ժամանակ կանգնած է լինում, գրկում է երեխային և նստում: Հետո գրպանից հանում է մի զույգ փոքրիկ գուլպա և տալիս երեխային:

Մի քանի գյուղերում էլ (օրինակ՝ Շոշում) պուճախում մի համետ են դնում և դիտում. եթե հարսը վրան նստի, դա նշանակում է, որ նա հիմար է, իսկ եթե մոտը կանգնի, դա ապացույց է, որ խելացի է:

¹ Շոշու գյուղում կոպեկանոցներ էլ են շաղ տալիս

² Որքան նմանություն է տրուսկների սովորություններին

Երեկոյին տեղի է ունենում հարսի տան նման ընթրիք, որի ընթացքում «ծառեր» են բերում: Գիշերը ուշ հյուրերը ցրվում են, և մնում է միայն փոքրիկ հարսնեղբայրը, որ քնում է հարսի մոտ և հսկում նրա վրա: Սա չի թույլ տալիս, որ հարսի քնած ժամանակ բանան երեսը՝ տեսնելու, թե նա որքան գեղեցիկ է:

Մեծաքք. Կիրակի օրը գնում ամբողջ գյուղի տղամարդ մեծերին հրավիրում են, և այդ օրվա հրավերը **մեծաքք է** կոչվում:

Կեսօրին մոտ ճաշ են տալիս, որի ընթացքում առատությամբ բաշխում են գինի և օղի, որ հրավիրյալների գլխները տաքանան, և գրպանները փոքր ինչ լայնանան:

Երբ հացկերույթը վերջանում է, Թմբկահարը երեք անգամ խփում է թմբուկին և կանչում. *«Ա՛ջամհատ, մեր խնամին գինի շատ օնի. հալա քեփը ետնան ա ըննական. մինչի խոզը ծառը եր ըննելը քեփի ինք ըննական. միեկ մին պատառ տազ ըրեք մին թագա խաբար ա եկալ, ապիւ»:* Մեծամասնությունը լռում է: Սա իսկույն թմբուկը տանում դնում է տանտիրոջ առաջ: Այս ժամանակ առաջ է գալիս թագվորի հայրը կամ մայրը և բերում է մի կարմիր մետաքսե մեծ չարսավ և ձգում թմբուկի վրա:

Հյուրերը մեկ-մեկ ազգակցության և կամ հարստության կարգով դրամ են նվիրաբերում հոգուտ թագվորի: Թմբկահարը առնում է դրամը, ցույց տալիս բոլորին և բղավում. *«Ա՛ թագավորեն ջամհատ»:* Զուռնանչին պատասխանում է. *«Հրամա՛ւ»:* Թմբկահարը՝ *«Աստուծեն հրամանքը քեզ, (այսինչը) մեր թագավորեն սերին բերալ ա մին հինգ մանեթ, շեն կենա, շեն՛ն»:*

- *Շեն՛ն կենա,*- կրկնում են բոլորը: Սովորաբար ամեն մինը 20 կոպեկից մինչև 20 ռուբլի նվեր է տալիս: Եվ երբ մինը ավելի պակաս է տալիս, քան թագվորի տնեցիները նրա տնեցիների կանչին տվել են, կոիվ է ծագում: Թագվորի հայրը և կամ բարեկամները նախատում են նրան և ստիպում՝ եթե ոչ ավելի, գոնե այնքան տա: Այս կանչից գոյանում է 50-100 ռուբլի:

Կանչից հետո մի սկուտեղի վրա դրված երեք բաժակ են բերում և գինի ածելով՝ առաջարկում հյուրերին, որոնք երեք բաժակ էլ միմյանց ետևից խմում են՝ մեկը՝ թագվորի, մյուսը՝ հարսի և երրորդը՝ քավորի կենացը: Ով դժվարանում է կամ հրաժարվում է խմելուց, նրան որպես պատիժ չորրորդ բաժակն էլ են խմեցնում:

Մկրկոչեք. Կիրակի երեկոյան, բայց առավելապես երկուշաբթի առավոտ, միայն մակարները հավաքվում են թագվորի մոտ և քեֆ անում, «ծա-

ռի», «լույսերի» վրա եղած մրգեղենն ուտում, մնացածը իրենց մեջ բաժանում և ապա թագվորի և սրա ծնողաց հետ գնում այդ գերդաստանի ննջեցյալներն օրհնել տալիս և վերադառնում: Այս ժամանակ քահանան կատարում է թագի վերացման ծիսակատարությունը, որի ընթացքում քավորը յուր սուրը բռնում է թագվորի և հարսի գլխին, որպեսզի արգելե չարքերին սրանց խփելու:

Այդ օրը՝ գիշերը, թագվորն ու հարսը առագաստ են մտնում: Հարսնաքույրը պատրաստում է անկողինը, մոտը դնում գինի, միրգ և գինու բաժակով՝ փոքր-ինչ մեղր: Քավորը՝ կտրան և մի կին՝ դռան ետևը թաք կացած են լինում: Խստությամբ պահանջվում է կուսության ապացույց սավանը, որ հարսնաքույրը տանում հարսի մորը և սկեսուրին ցույց է տալիս: Եթե հարսը կույս չի լինում, որ սակավ է պատահում, շատ անախորժ դեպքեր են տեղի ունենում: Մի քանիսը բավարարվում են միայն մի լավ թակելով և բավական երկար ժամանակ արհամարհելով, ուրիշներն ուղղակի վերադարձնում են հորը և երկար խոսակցություններից հետո, զիջանելով հոր տված նվերներից, կրկին ընդունում:

Առավոտյան վաղ տղան վեր է կենում փախչում մի բարեկամի տուն՝ ամաչելով մինին երևալ: Մի քիչ հետո գալիս են մոտ ազգական կանայք «աչքի լույս», այսինքն՝ շնորհավորելու, որ հարսը կույս է եղել: Ճաշին մատուցանում են «քյալլա-փաչա» (ոտ ու գլուխ): Այս ժամանակ մի խնձոր են ման ածում, որի վրա ամեն միսը մի արծաթ դրամ է ցցում և ուղարկում հարսին: Սա սիրով ընդունում և մինի առաջնորդությամբ գալիս բոլորի ձեռքերը համբուրում է: Սրանք էլ համբուրում են նրա ճակատը և գովասանքներ թափում նրա գլխին: Երեկոյան մոտիկ ազգական տղամարդիկ դավուլ-գուռնի առաջնորդությամբ թագվորին բերում են տուն, որ ամաչելով մոտենում է ծնողներին և համբուրում ձեռքերը:

Երբ հյուրերն արդեն վերադարձած են լինում, հարսը ջուր է տաքացնում և բերում բոլորի ոտներն ավագության կարգով լվանում և փոքր-ինչ խոնարհելով՝ համբուրում է, թեև շատերը թույլ չեն տալիս և մի-մի քսան կոպեկանոց ձգում կոնքի մեջ՝ իբրև հարսին նվեր:

Ոտ լվանալիս հարսը զգուշանում է, որ ձախ ոտը առաջ չլվա, որպեսզի անհաջողությունը չպատի:

Մյուս օրն՝ առավոտյան շատ վաղ, հարսը վեր է կենում, ամբողջ տունը մաքրում, ավլում, աղբը դռան մոտ հավաքում և յուր քոշերն էլ վրան է դնում: Երբ սկեսուրը վեր է կենում, գովում է հարսի ջանասիրությունը, և

մի քանի կոպեկ դնում քոշերի մեջ: Հարսը վերցնում է կոպեկները և նոր դեն ածում աղբը:

Մի քանի շաբաթից հետո հարսի մայրը կամ հորեղբոր կինը վերցնում է մի քանի գաթա, մի հավ, մի քանի ֆունտ սապոն, մի սանր, թել, ճաղեր, մի ձեռք հանդերձ և գնում թագավորի տունը՝ «գլխըլըվա»: Մա լողացնում է հարսին, լվանում շորերը, այդ գիշեր էլ մոտը մնում և առավոտյան վերադառնում:

Երբ առաջին անգամ հարսը գնում է աղբյուր՝ ջուր բերելու, յուր հետ ցորեն է տանում և լցնում աղբյուրի ակը¹:

ՏՂԱԲԵՐՔ ԵՎ ԿՆՈՒՆՔ

Մինչդեռ կնոջ արգասավորությունը մեծ ուրախություն է պատճառում ինչպես ամուսնուն, այնպես էլ ամբողջ գերդաստանին, նրա ամլությունը դժգոհությունների և երբեմն ապօրինի կնապահության տեղիք է տալիս: Սակայն դեռ այդ աստիճանին չհասած՝ ամուլ կինը դիմում է «փալճիների» միջնորդության և նրանց «գիր անել տալով»՝ հույս է տածում երեխա ունենալ: Երբ մարդկային միջոցներն անգոր են գտնվում, և հաճախ տեսնվող երագները տրամադրում են սրբերի օգնությունը հայցելու, վերցնում է մի սպիտակ խոյ և ոտաբոբիկ դիմում սրբի դուռը: Այս տեսակի սրբերից Վարանդայում նշանավոր են Սարիբեկը, Ամարասի ս. Գրիգորիսը, Սարուշենի Ավետարանը, Սգնեքի ս. Հովհաննեսը և այլն:

Մոտենալով սրբի դռանը՝ ամուլ կինը երեք անգամ չոքեչոք պտտում է նրա շուրջը և ապա համբուրելով սրբությունը, չոքած և ձեռքերը գետնին հենած՝ անշարժ մնում է: Այս ժամանակ մի անմեղ մանուկ վերցնում է մի կտոր քար և դնում նրա վզին: Քահանան անմիջապես ձգում է նրա վրա յուր շուրջառը և աղոթքներ կարդում: Մի կին էլ նրա մոտ հսկում է, որ ոչ ոք չդիպչի նրան և խանգարի նրա խնդրվածքը:

Կինը ջերմեռանդությամբ աղոթելուց հետո խոստանում է յոթը գյուղ ման գալ, «մատաղ հավաքել», ոչխար առնել և բերել «նրա ոտքի տակը», եթե յուր խնդիրը կատարի ու մի որդի տա:

Եթե այս միջոցը ևս չի օգնում, գնում երեք անգամ անցնում է տղա տվող Ծակ քարերից՝ նույն խնդիրը կրկնելով:

¹ Այս հոդվածը պատրաստելիս բացի այն, որ ես անձամբ ներկա եմ գտնվել մի քանի հարսանիքների, այլև իմ տված ծրագրով ինձ համար նյութեր են հավաքել տարբեր գյուղերից պ. պ. Տեր-Սարգսյան, Բալայան, Իշխանյան, Մելիք-Ալլահվերդյան, Ապրեսյան, Տերտերյան և ուրիշներ, որոնց շնորհակալություն եմ հայտնում

Միևնույն ժամանակ լսելով կախարդ կանանց՝ ամուլ կինը փոխում է իր ննջարանը, կարծելով թե այդտեղ քաջքեր կան, որ թույլ չեն տալիս որդի ունենալու: Մուր ժամանակ տաք ջուր դուրս չի ածում, մուր տեղը ջուր չի խմում, որովհետև չար սատանան այդպիսի տեղերից պակաս չի լինում: Երբեմն էլ չբերությունը «կոխից» առաջացած է համարում: Այս պատահում է, երբ նոր պսակված ժամանակ հարսի մոտ չար և անմաքուր մարդիկ են գալիս: Կոխված կինը յոթը տարի ամուլ է մնում, և եթե սրանից հետո էլ որդի չի ունենում, այն ժամանակ նրան տանում, սպանված մարդու գերեզմանի վրա ջուր են խմեցնում, ննջեցյալի տակով անց կացնում կամ նոր պսակվածների տան կտրով ման ածում և այլն:

Մինչդեռ քաղաքում հղի կնոջ դրությունը փոքր ինչ լավ է, գյուղում սաստիկ աննախանձելի է: Գյուղացի կինը հղիության նույնիսկ վերջին օրերում չի ազատվում տնային ծանր աշխատանքներից. պատահել են դեպքեր, երբ կինը տղա է ծնել կուժը ուսին, աղբյուրի ճանապարհին և կամ այգում, միայնակ աշխատելիս: Տատմոր օգնությունը բոլորին չի հասնում:

Երկունքը սկսված միջոցին հրավիրում են տատմորը և կնոջն առանձնացնում են մի սենյակում: Եթե երկունքը երկար է տևում, սկեսուրը, փեշը ջուր ածած, առաջարկում է ծննդկանին խմել, որով և ներվում են նրա՝ սկեսորոջ և կամ տան մյուս անդամների դեմ գործած հանցանքները:

Մոտիկ ազգական կանայք գալիս են օգնության և խփելով ծննդկանի մեջքին՝ բղավում. *«Ղոշուն էկա՛յ, թալանեցի՛ն տարա՛ն»*: Մեկն էլ հերթիկից մի ձու է վայր ձգում՝ ասելով. *«Բերում քս բեր, բերում չես՝ ես բերում քմ»*:

Երբեմն պատահում է, որ ծննդկանն ուշաթափվում է: Իսկույն նրա մոտի կանայք, հավատալով, որ արդեն քաջքերը տիրապետել են ծննդկանին, սարսափած փախչում են. մնում են միայն արիասիրտները, որոնք քանդում են նրա գլխի փաթեթները և դնում գլխին կնքահոր գլխարկը, որպեսզի քաջքերը կարծեն, թե նա տղամարդ է: Անմիջապես գալիս է կնքահայրը և սկսում ապտակել, խփել ծննդկանին, ամբողջ մարմինը հարել: Մյուսներն էլ հրացան են արձակում, վառող վառում քաջքերին հալածելու և ծննդկանին ուշքի բերելու նպատակով: Եթե երեխան արդեն աշխարհ է եկած լինում, նրան վերցնում, տանում դնում են երդիկը, որով նվիրում են նրան քաջքերին՝ խնդրելով խնայել մորը: Այս բոլոր ժամանակ սաստիկ զգուշանում են ծննդկանի անունը տալուց, որպեսզի քաջքերը նրան էլ իրենց «դասը չդասեն»: Բացի սրանից, ծննդկանի երեսին լեղակ են քսում և բարձի

տակին էլ շամփուրներ, սանդերք, պողպատի կտորներ և համայիլներ դնում: Երբ ծննդկանը ուշքի է գալիս, նրան տալիս են մի կծիկ՝ կծկելու, և կամ մի ուրիշ գործ, որպեսզի նրանով զբաղվի և քաջքերին ուշք չդարձնի:

Երբ երեխան աշխարհ է գալիս, տատմայրը, երեսը երեք անգամ խաչակնքելով և «հայր մեր» շնջալով, կտրում է պորտը և բամբակի թելով կապում: Եթե երեխան տղա է լինում, պորտից ընկած կտորը տանում ձգում են մի ընդարձակ տեղ, որպեսզի երեխան մեծանալիս հասարակության մեջ մտնող-ելնող լինի, չամաչի, իսկ եթե աղջիկ է, ձգում են մի ետ ընկած անկյուն, որպեսզի համեստ և ամոթխած տանտիկին դառնա: Դանակն էլ պահում են, որ մկրտության ջրով սրբեն: Մրանից հետո տատմայրը ծննդկանին կանգնեցնում է տաշտի մեջ, Ս. Մարիամ Աստվածածնա աղոթքն ասելով, կիսից վայր լողացնում և պառկեցնում: Ապա երեխային է լողացնում, վրան աղ ցանում, փաթաթում շորերի մեջ և երեք անգամ խաչակնքելով՝ դնում ծննդկանի աջ կողմը:

Այդ ժամանակ տան «մշտուլուղչին» վագում ամենից առաջ ծննդկանի ծնողների և ապա կնքահոր տնեցիներին «աչքի լույս» է ասում՝ ավետելով նորածնի աշխարհ գալը, որի փոխարեն և մի բան նվեր է ստանում:

Մի քանի րոպեից հետո ազգականներն ու հարևանները տեսության են գալիս՝ իրենց հետ բերելով ձվածեղ, խավիժ, եփած ձու և այլն: Տատմայրը ծածկում է նորածնի երեսը և թույլ չի տալիս նորեկներին տեսնելու, մինչև որ նրանցից մի քանի կռպել և կամ մի «խալաթ» չի ստանում: Գալիս է նաև սանամայրը՝ բերելով յուր հետ մի սպիտակ և մի կարմիր կտոր, աղ-նաբաթ: Տնեցիները հյուրերին հյուրասիրում են թելով և կամ դայնարով. սա պատրաստում են այսպես. մի ջրով լի կաթսայի մեջ գցում են զանճաֆիլ, կինամոն և հիլ ու երկար եփ տալիս:

Մի քիչ հետո հրավիրում են քահանային՝ տունը «փարատելու», որովհետև պիղծ և քաջքերով լի են համարում: Քահանան օրհնում է մի գավաթ ջուր, որը սրսկում են ծննդկանի սենյակում և ողողում տան ամանները: Թեև այսպիսով տունն ու ամանները սրբվում են, սակայն ծննդկանը դարձյալ մնում է անսուրբ, նրան ոչ ոք ձեռք չի տալիս, նրան կերակրում են առանձին ամաններով, որ միմիայն տատմայրը կարող է մատուցանել և հետո էլ լվանալ: Ինքը՝ ծննդկանը, նույնպես ինքն իրեն անսուրբ զգալով, զգուշանում է որևէ բանի դիպչելու: Պատահել է, որ տատմայրը ամբողջ օրը բացակայել է, և խեղճ ծննդկանը քաղցած մնացել է՝ չհամարձակվելով հացատեղից յուր ձեռքով մի կտոր հաց վերցնելու: Մակայն այս տևում է

մինչև մկրտությունը, որ սրբում է նրան: Մինչև այս ժամանակ, որ սովորաբար ութ օր է տևում, ծննդկանին ջրի փոխարեն գինի, պղպեղով պատրաստված տաք կերակուրներ և քաղցրեղեններ են տալիս: Տատմայրն էլ օրը մի անգամ լողացնում է նորածնին և լվանում շորերը:

Մկրտության նախընթաց երեկոյին ծննդկանի տնից «սեղան» են ուղարկում կնքահորը, որ բաղկացած է լինում գույգ թվով գաթայից, երկու գույգ հացից, մի եփած հավից, մի գավ գինուց, մի շիշ օղուց և մի գույգ գուլպայից: Տանողը միննույն ժամանակ հրավիրում է կնքահորը գալ մյուս օրը՝ երեխան կնքելու: Նույն երեկոյին ուղարկում են քահանային մի գույգ հաց, մի գույգ մում, մի գավ գինի կամ մի շիշ օղի և հրավիրում գալ երեխային մկրտելու: Մյուս օրը տատմայրը վաղ առավոտյան գալիս է և պատրաստում երեխային՝ եկեղեցի տանելու: Գալիս է և կնքահայրը՝ յուր հետ բերելով մի գույգ մում, նարոտը և մի գունավոր թաշկինակ: Գյուղերում սովորաբար եկեղեցումն են մկրտության խորհուրդը կատարում և միայն եկեղեցի չեղած դեպքում տանն են մկրտում և համարյա միշտ՝ թոնրի վրա:

Մինչդեռ եկեղեցում կատարում են մկրտության խորհուրդը, տատմայրը մի փոքրիկ շշի մեջ մեռնաջուր ածած, շտապով վերադառնում է տուն և լվանում ծննդկանի ձեռքերը, որպեսզի նրանք սրբված լինեն և կարողանան գրկել մեռնված մանկան: Լվացած ջուրն էլ ածում է օձախը, իսկ շշի միջի ավելացրած ջուրը տալիս տնեցիներին պահելու, որպեսզի ապագային կարողանան «հարամոտած» ամաններն ու իրերը սրբել: Նույն միջոցին գալիս են և սանամայրն ու ծննդկանի մայրը: Առաջինը բերում է «ծննդգեվաթ»՝ մեղրով ու շաքարով պատրաստված ծվածեղ ծննդկանի համար, իսկ երկրորդը՝ մի ձեռք հագուստ նորածնի համար:

Վերջապես քահանան, «Լոյս ի լուսոյ» շարականը երգելով, առաջնորդում է կնքահորը, որ, երեխան բազուկների վրա առած, բերում է տուն և տալիս ծննդկանին: Սա համբուրում է կնքահոր ձեռքը և ապա առնում երեխան: Քահանան յուր «Պահպանիչը» ավարտելուց հետո շնորհավորում է հետևյալ կերպով. *«Շնորհավոր մկրտություն, աստված տվել է, ամուր ձեռքդ պահե, հորով, մորով ու բախտավոր գավակ լինի. այն հացիցն ուտե, որ ո՛չ հատնե, ո՛չ պակասե»*: Հետո, դառնալով ներկա եղողներին, ասում է. *«Ես ձեզ համար մի մեռնաթաթախ երեխա բերի, որով ամենքդ էլ ուրախ եք. դե՛հ, եկեք տեսնեմ դուք ինձ ի՞նչ եք տալու, որ ես էլ ուրախանամ»*: Նախ ծննդկանը և ապա կնքահայրն ու հանդիսականները համբուրում են

խաչը և խաչհամբույր ձգում: Սրանից հետո բոլորը նստում են ճաշելու, օրվա որ ժամանակն էլ լինի, միննույն է, որից հետո արդեն ցրվում են:

Երեք օրից հետո տատմայրը նորից է գալիս և «երեխայի մեռոնը վեր անում»: Քթի տակ աղոթքներ շնջալով՝ լվանում է երեխայի մեռոն քսած տեղերը մի մաքուր ամանի մեջ, հետո լողացնում է նրան մաքուր ջրով՝ առանց սապոնի, և ջուրն ածում թոնիրը: Սրանից հետո արդեն նա յուր վարձը ստանում և գնում է: Այնուհետև տնեցիներն են մինչև քառասունքը լրանալը երեխային օրը մի անգամ լողացնում:

Մի քանի օրից էլ ծննդկանն է վեր կենում: Առաջին անգամ ոտը գետնին դնելիս նա երեք անգամ խաչակնքում է երեսը և աղոթքներ շնջում: Սակայն մինչև քառասունքը լրանալը նա տանից դուրս չի գալիս, արեգակի երես չի տեսնում, ո՛չ լողանում է և ո՛չ էլ գլուխը լվանում, այլ ամբողջ ժամանակը զբաղված է նորածնի հոգսով. այսպես՝ երբ տան մոտով ննջեցյալ են անց կացնում, իսկույն ինքը կանգնում և երեխային էլ բարձրացնում է, երբ մի ուրիշ ծննդկան և կամ մի կասկածելի անձնավորություն է գալիս ծննդկանի ննջարանը, նա չի թույլ տալիս նրանց ներս մտնելու, մինչև որ նորածնին դուրս չի հանել տալիս և ապա ներս բերում: Եվ եթե նա այդպես չի վարվում, երեխան «կոխվում» է, այսինքն սաստիկ լղարում է և միշտ լալիս է: Այդպիսի հիվանդությունից բժշկելու համար նրան լողացնում են կատվի ձագի և կամ հոր գուլպաների վրա, և եթե սրանք չեն օգնում, տանում են, սպանված մարդու գերեզմանի վրա երեխայի ոտները լվանում են, հետո գերեզմանի քարերից մինը վերցնում են, երեխայի վրայով երեք անգամ պտտեցնում և վերջը մի ձու և մի մեխ թաղում գերեզմանի մոտ, որպեսզի հիվանդությունն այնտեղ մնա:

Քառասունքը լրանալիս ծննդկանը լողանում և գլուխը լվանում է ծղոտի վրա: Հետո այս ծղոտը վառում են, որպեսզի քաջքերի հետքերը կտրեն: Ապա նախ օրորոցը, հետո երեխային և վերջը ծննդկանին դուրս են հանում տնից և «արևի երես դուրս բերում»: Երեկոյին հավաքվում են բարեկամներն ու հարևանները և նրան ու երեխային եկեղեցի տանում, ուր քահանան կատարում է քառասունքի ծեսը: Այնուհետև արդեն ծննդկանը ազատորեն կարող է դուրս գալ տնից:

Երեխայի եղունգներն առաջին անգամ ոսկու կամ արծաթի վրա են կտրում, որպեսզի նրա մատները միշտ ոսկու և արծաթի մեջ լինեն:

Եվ երբ երեխայի առաջին ատամները երևում են, մայրը «կճեխաշ» է անում. եփում է ցորեն, լոբի, նոխուղ (սիսեռ), բակլա և հետը խառնում կա-

դին, քիշմիշ, լաբլաբու: Հետո նստեցնում է երեխային մի սփռոցի վրա և առաջը մի դանակ և մի հայելի դնում: Ուրիշ փոքրիկ երեխաներ էլ կանչում նստեցնում է այդ երեխայի շուրջը և պատրաստված կճեխաշը ածում ատամ հանող երեխայի գլխին: Մինչդեռ երեխաները խլիլելով կճեխաշը ուտում են, մայրը դիտում է, թե յուր որդին նախ դանակը, թե հայելին է վերցնում, որովհետև եթե առաջինը վերցնի, ապագայում մի եղբայր է ունենալու, իսկ եթե երկրորդը՝ մի քույր:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Ընտանիքի մեջ ամենից հարգվածը մայրն է: Մոր անմիջական իրավասության տակ է գտնվում ընտանիքի ներքին կառավարությունը, ընտանիքի ղեկը: Նա վերին աստիճանի աշխատասեր է և գործունյա, յուր անձնական օրինակով ազդում է ընտանիքի մյուս անդամների վրա: Մայրը միաժամանակ հրամայում է հարսներին, աղջիկներին, թոռներին և թե հասակն առած, ամուսնացած որդիներին: Ընտանիքի մեջ ոչինչ ծածուկ չէ նրանից. նրա սուր աչքը տեսնում է ամեն ինչ, նա գիտե ամեն մի գաղտնիք, բայց և վերին աստիճանի գաղտնապահ է: Նա դեպի յուր ամուսինը շատ զգույշ է և միմիայն ամենակարևոր տեղեկություններն է հաղորդում կամ նրա հետ խորհրդակցում: Այդ պատճառով ընտանիքի անդամներն իրենց կարիքները կամ սրտի դարդերը համարձակ հայտնում են մորը՝ հաստատ հավատացած լինելով, որ տան մյուս անդամները չեն իմանա այդ:

Հայրն այստեղ համարվում է մի հյուր կամ, ավելի լավ է ասել, մի մշակ, որ աշխատում է դրսում, լցնում տունն ամեն տեսակ բարիքներով, այդ բոլորը հանձնում կնոջը և հաշիվ պահանջում ընտանիքում տեղի ունեցող ծախսերի մասին՝ հաստատ հավատացած լինելով, որ կինն ավելի ժլատ է, քան ինքը: Սակայն հայրը տան մեջ մի խորհրդավոր անձնավորություն է, նրա տան եղած ժամանակ ընտանիքում տիրում է սրբազան լռություն, հարսները ծածկում են երեսները, աղջիկները քաշվում են մի անկյուն և իրենց բանին կենում, ամուսնացած տղամարդիկ իսկույն հեռացնում են իրենց զավակներին, որպեսզի հայրը չտեսնի և նախատի¹:

Հոր ու մոր այս հարգանքը տևում է մինչև նրանց ծերությունը: Հետգիտե ծերանալով նրանք կորցնում են և իրենց դիրքը: Որդիներն այլևս չեն լսում ծնողներին, հարսները ջողաբ (խոսքին խոսք բերել) են տալիս, շատ

¹ Որդին կամ հարսը մեծ ամոթ են համարում հոր ներկայությամբ երեխային գրկել և զգվել, ուստի նրա ներս գալուն պես երեխային հանձնում են տան պառավին կամ աղջկան

անգամ ծաղրում, ծիծաղում: Նույնիսկ ամենաբռնակալ հայրը, ծերանալով և ուժից ընկնելով, խոնարհվում, մեղմանում է և ակնածում որդիներից ու հարսներից:

Հորն ու մորը քիչ ու շատ հարգում են այն ժամանակ, երբ երկուսն էլ կենդանի են: Նրանց կենդանության ժամանակ որդիներն ու հարսները ոչ մի դժգոհության նշան ցույց չեն տալիս: Իսկ մեկը կամ մյուսը դրանցից պակասելով՝ կարծես պակասում է և կենդանի մնացածի հարգանքն ու իրավունքը: Այս է պատճառը, որ ծերունիները հաճախ կրկնում են. *«Աստված, էնքան մեր խեղճանը պահիս, չըքորանը ես մեռնիմ, հարսին նան տղի ումուդ չընգնիմ»:*

Կինն է ասում ամուսնուն. *«Քու շոքը ոչ պրկասի իմ գլխան, թա չէ տղերքդ նան հարսներդ ինձ սաղ-սաղ կոլ կտան»:*

Աշխատանքի անընդունակ մարդուն տան անդամները հավասարապես ատում են, նրա գոյությունը ձանձրույթ է պատճառում ամեն մի անդամին: Մանավանդ վերջինիս գոյությունն անտանելի է, երբ իրենց կենդանության ժամանակ ընտանիքի անդամներից մի ջահելը մեռնում է: Ամենքը կշտամբում են ծերունուն, ամենքն էլ վրան գոռում են. *«Քավթառ գրլխակեր, էնքան կըննական ը՛ս, որ լոխչիս գրլխըներն օտիս, ետավ գիորբագիոռ ընիս»:* Խեղճ ծերունին ակամայից լռում է և ոչինչ չի ասում, կարծես ինքն էլ խոստովանում է, որ շատ է ապրել:

Սովորություն կա, երբ այդ տեսակ երկարակյաց ծերունին մեռնում է, և եթե նրա մահից հետո ընտանիքի անդամները մեկն ու մեկը հիվանդանում է, գնում են մեռած ծերունու գերեզմանը փորում, գլուխը մարմնից բաժանում և աչքի մեջ մի փայտ տնկում, որպեսզի հիվանդն էլ չմեռնի: Ասում են, իբրև թե աչքը տան վրա է գնացել, և մինչև ընտանիքի անդամներից մեկին չտանի, չի հանգստանա: Գլուխը մարմնից բաժանելով՝ իբրև թե ազատվում են այդ փորձանքից:

Հոր մահից հետո ընտանիքի կառավարության դեկն անմիջապես անցնում է մեծ որդուն, եթե վերջինս չունի որևէ պակասություն և շատ փորձված է, իսկ եթե անընդունակ է և դիրք չունի թե՛ տանը և թե՛ հասարակության մեջ, այս դեպքում կառավարությունն անցնում է մյուս եղբայրներից ամենից ընդունակի ձեռքը:

Ընտանիքի գլուխը հոր մահից հետո համարվում է մեծ որդին, թեև չունի այն լայնածավալ իրավունքները, ինչ որ հայրն ուներ: Մեծ եղբայրը հարգ-

ված է ընտանիքի անդամներից հավասարապես: Նա միմիայն կատարում է թեթև աշխատանքներ և տարվա մեծ մասը տանն է լինում:

Այնուհետև նա համարվում է հասարակության մի պատվավոր անդամ (աղսախկալ) և միջամտում է հասարակական գործերին: Նա հագնվում է պատշաճավոր և մաքուր և, որ գլխավորն է, շինամեջ (շնամաչ) դուրս գալիս հագած պիտի լինի կոշիկներ (չմշկներ), որից զրկված են մյուս եղբայրները:

ԱԶԳԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐ

Տատի մորը ասում են պապունց այան:

Տատին՝ տատի, այան, մեծագի, նանի:

Մորը՝ ազի, աքա, սիրուն նան կամ ուղղակի տալիս են անունը:

Հորեղբորը՝ ամի, պիծ ամի, զիզ ամի:

Հորեղբոր կնոջը՝ հարս, աքեր, հասի:

Մորեղբոր կնոջը՝ քռակին:

Մորեղբորը՝ դայի, քեռի:

Հորաքրոջը՝ հաքուր, աքեր կամ տալիս են անունը:

Մորաքրոջը՝ մաքուր, աքեր և անունը:

Քրոջը՝ բաջի, աքուր կամ անունը:

Եղբայրը եղբորը՝ բաբա, ապա, ապեր, օր.՝ Մակիչ բաբա, պիծ ապա, մեծ ապա:

Կնքահորը՝ պելի, խըչաղբեր:

Կնքամորը՝ պլակին, սընամար:

ԽՆԱՄՈՒՆՔ

Կնոջ հայրը կոչվում է՝ աներ, հաներ:

Կնոջ մայրը՝ զոքանչ, զենքուջ:

Ամուսնու հայրը՝ պատրոն:

Ամուսնու մայրը՝ սկեսուր:

Ամուսնու եղբայրը՝ տեգր, տագրը:

Ամուսնու քույրը՝ տալ:

Ամուսնու եղբոր կինը՝ տըգրակին:

Կնոջ քույրը՝ քենի:

Կնոջ եղբայրը՝ հընըրտղա:

Կնոջ քրոջ մարդը՝ բաջանաղ:

Հարսի համար ամուսնու ազգականները կոչվում են պատրոնենք, իսկ փեսայի համար հարսի բարեկամները՝ աներանք:

Կինը ամուսնու մասին խոսելիս սկեսրոջ առաջ կոչում է՝ տղադ, տալին՝ քու ախպեր, տեգրկնոջ՝ քու տագրը, իր ծնողների առաջ՝ փեսադ, ուրիշների առաջ՝ ինքը, մեր մարդը, մեր հայը, մեր տղամարդը, Առաքելին հարը (որդու անունով), Սընամանց տղան (ազգանունով), իմ տարը և այլն, իրեն կոչում է՝ աղա:

Ամուսինը կնոջը կոչում է. իր ծնողների առաջ՝ հարսը, կամ ծագումով, օրինակ՝ Բըղըրսարեն թոռնը, Գևուն աղջիկը, աներոջ մոտ՝ աղջիկդ, օտարների առաջ՝ մեր խիզանը, մեր տանըցին, կողակիցս, այսինչի թոռը կամ աղջիկը, կնոջը՝ ախչի:

Ընդհանրապես Վարանդայում գերդաստանները բազմանդամ չեն: Շատ հազվադեպ է պատահում, որ մի քանի եղբայրներ երկար ժամանակ միևնույն հարկի տակ ապրեն: Եղբայրներն ամուսնանալուց կարճ ժամանակ հետո բաժանվում, նոր գերդաստան են կազմում: Ծնողներն ապրում են կամ ամուրի կամ նոր ամուսնացած որդու մոտ: Բազմանդամ են լինում միմիայն երկրագործությամբ պարապող ընտանիքները, և սա էլ ունի յուր հարգելի պատճառը: Երկրագործությամբ պարապելու համար հարկավոր են շատ աշխատավոր ձեռքեր, ուստի եղբայրները ստիպված ապրում են անբաժան:

Բաժանվելու գլխավոր պատճառը տեգրկնիկներն են լինում: Վերջիններս ապրում են միմյանց հետ շատ անհաշտ, օր չի լինիլ, որ մի որևէ պատճառով երկու տեգրկնիկ միմյանց հետ չկովեն, մանավանդ վերջիններիս մեջ շատ զարգացած է նախանձը. այսպես, օրինակ, ասում են. *«Տեգրակինը տեգրակնկան օձին ծակին կօզի»*, այսինքն՝ չի ուզենա, որ նա բախտավոր ապրի, այլ միշտ նեղության և թշվառության մեջ: Բազմաթիվ օրինակներից առաջ բերենք ժողովրդական մի ասացվածք, որը շատ պարզ բնորոշում է ընտանիքի անդամների միմյանց հետ ունեցած հարաբերության չափը:

Պատմում են, իբրև թե մի հարս հիվանդ ժամանակ աղերսական ձայնով դիմում է ընտանիքի անդամներին և մի գդալ ջուր ուզում, ասելով .

Սկեսուր, սկեսուր՝ սկսրհան,

Մերտս էրեց, մի գդոլ ջուր.

Պատրոն, պատրոն պտրհան (պահարան),

Մերտս էրեց, մի գդոլ ջուր:

Տալիկ, տալիկ՝ սև սալիկ,
Մերտս էրեց, մի գդոլ ջուր:
Տեգրակին, տեգրակին՝ օձին ծակին,
Մերտս էրեց, մի գդոլ ջուր.
Նշանած, նշանած՝ ըստըծու խըզըհանած,
Մերտս էրեց, մի գդոլ ջուր:

Սակայն այնքան քարասիրտ են լինում, որ ոչ մեկը դրանցից ջուր չի տալիս իրեն, մինչև ամուսինը գալիս է, և հիվանդը դիմում է նրան ու ջուր խնդրում: Ամուսինը տալիս է ջուրը, և նա խամելուն պես մեռնում է: Այստեղից երևում է, որ ընտանիքի մեջ ամենասիրելին իր ամուսինն է:

Հաճախ սկեսրոջ և հարսների մեջ կռիվներ են պատահում, որ շատ անգամ տուրբուլմփոցով է վերջանում:

Կովի պատճառները լինում են.

Ա. Երբ սկեսուրը մի հարսին ավելի է սիրում, հարգում և պաշտպանում, քան մյուսին:

Բ. Երբ մի թոռան սիրում է ավելի շատ, քան մյուսին, մայրական խնամք է տանում, լավ հագցնում և յուր «ազիզ բալա», այսինքն՝ միակ սիրելի որդի է կոչում: Մյուս մայրերը նախանձում և սկեսրոջ հետ կռվում են:

Գ. Երբ մի հարս շատ աղջիկ է բերում: Այս դեպքում ոչ թե միայն սկեսուրն է նրա հետ կռվում և սկսում ատել, այլև ընտանիքի մյուս անդամները, մինչև անգամ յուր ամուսինը սկսում է վատ աչքով նայել նրան և կծու խոսքերով սիրտը խոցոտել: Սկեսուրն անտանելի հայիոյանքներ, անեծք է թափում հարսի գլխին: *«Քու հոր տոնը պրիշակ մնա, խոխես տոնը քընդըլական ը՞ս»*: Աչքալույս, կերուխում, կնունքի խնջույք տեղի չեն ունենում այս դեպքում: Բարեկամները աչքալույսի փոխարեն մխիթարում են ծնողներին. *«Աստոծ ձեզ պահի, վնաս չոնի, եկող տարի էլ մի դոչ տղա կը բերի»*: Խեղճ կինը, կարծես մահվան ոճիր գործած, լսում է յուր դատավճիռը և լռությամբ տանում ընդհանուրի այդ նախատինքը:

Վարանդայում աղջիկ բերելը մեծ դժբախտություն է համարվում: Շատ դեպքեր են պատահել, որ մի քանի աղջիկ բերող կնոջ դուրս են արել տանից:

Աղջիկը ծնված օրից մինչև մահը ծնողների համար մի ծանր բեռ, մի մեծ հոգս է, մանավանդ աղքատ ընտանիքների համար. պատահում է, որ աղ-

ջիկները սնանկացնում և վերջին չքավորության մեջ են ձգում իրենց ծնողներին:

Ծնողները ստիպված են աղջիկներին լավ հագցնել և հագուստի վրայից կախել արծաթե կամ ոսկե դրամներ՝ ամենաքիչը 20-30 ռ. արժողությամբ, այդ դրամներն աղջիկը պսակվելիս տանում է յուր հետ: Վարանդայում աղջիկը շատ վաղ է նշանվում՝ համարյա 5-6 տարեկան հասակում, շատերին նույնիսկ օրորոցում են նշան դնում (օրորոցը խագում): Նշանված մնում են 6-7, երբեմն ավել տարիներ: Այսքան երկար ժամանակամիջոցում երկու կողմի խնամիչները միմյանց հետ բարեկամություն են անում՝ փոխադարձաբար միմյանց հյուրասիրելով և օգնելով: Բայց ծանրությունը ընկած է ավելի աղջկա ծնողների վրա:

Աղջկա ծնողները հաճախ հրավիրում և հյուրասիրում են փեսայի ծնողներին կամ բարեկամներին:

Ամեն նշանավոր տոն օր ստիպված «խոնչա» են ուղարկում խնամոնց տուն, որը բաղկացած է լինում գլխավորապես գաթայից, հավլայից, հավերից, մեղրից, գինուց, արաղից և այլն՝ արժողությամբ 1-3 ռուբլի: Խնամոնց կողմի բարեկամներից եթե մեկը պսակվելու լինի, աղջկա տերը պետք է «խոնչա» տանի «խալաթ» տա և հարսանիքի ժամանակ «կանչ» (դրամական նպաստ) անի: Այս բոլորը մոտավորապես արժենում է 10-15 ռ.: Բացի դրանից, աղջկա տերն օգնում է յուր խնամուն վարելու, ցանելու, հնձելու, կալսելու և այլ ժամանակ, իսկ կանայք բուրդ գգելու, մանելու, գործելու կամ թե թուփ թափելու, արտը քաղհանելու ժամանակ առանց վարձատրության հավասար աշխատում են խնամոնց հետ: Այսքանը մինչև հարսանիքն է: Հարսանիքի ժամանակ աղջկա ծնողները բավական ծախք են անում, լավ բաժինք և փեսային արծաթե գոտի, խալաթ են տալիս, իսկ փոխարենը շատ չնչին «կանչ» են վերցնում:

Վերև հիշածներիցս պարզ երևում է, թե որքան ահագին ծախք են անում ծնողները, և այդ բոլորը դեռ մեկի համար, իսկ եթե ենթադրենք, թե մեկի փոխարեն մի քանիսն են, այն ժամանակ երևակայելի է ծնողների դրությունը: Պատահում է, որ միաժամանակ նշան են դնում մեկ, երկու և երբեմն երեք աղջկա, և ծնողները ստիպվում են երեք տան հետ բարեկամություն անել:

Այս է պատճառը, որ Վարանդայում աղջիկ բերելը տնաքանդություն է համարվում և հաճախ կռիվների պատճառ դառնում: Ընդհակառակը, երբ հարսը տղա է բերում, ամբողջ ընտանիքում ցնծություն և ուրախություն է

կատարվում, տեղի են ունենում աչքալուսեք, խնջույք, կերուխում: Տղաբեր հարսին զանազան խալաթներ են տալիս. «Մեջքդ կանանչ կենա», – կրկնում է ամեն մի եկող: Սկեսուրը տղաբեր հարսին կերակրում է և լավ խնամում: Սկեսրոջ այդ վերաբերմունքը մյուս հարսերի նախանձը շարժում է և կռվի պատճառ դառնում:

Դ. Զբերության պատճառով ևս կռիվներ են ծագում հարսի և սկեսրոջ մեջ: Երբ հարսը չբեր է, սկեսուրը այս դեպքում ավելի չարանում և շարունակ անիծում է. «*Ծոխդ կտրե, հունց վեր իմ խոխեն ծոխը կտրեցիր, ա՛յ չոր տառեխ*»: Անեծքը դեռ բավական չէ, երբեմն էլ հարսին դուրս են անում տանից՝ փոխարենն ուրիշ հարս կամ աղջիկ բերելով, կամ թե խղճում են և չեն ուզում տանից դուրս անել, միայն երկրորդ կին են բերում, որպեսզի երեխա բերի, և որդին անժառանգ չմնա¹: Երկրորդ կնոջ երևան գալը պատճառ է դառնում կռիվների ու տուրուղմփոցի, որ տեղի է ունենում ապօրինի և հարազատ կնոջ միջև կամ թե սկեսրոջ հետ: Վերջինս ավելի պատվում, մեծարում է ապօրինի հարսին և ընդհակառակը՝ հարազատ հարսից միշտ գանգատվում է որդուն: Այստեղից առաջանում են անվերջ կռիվներ և երկպառակություններ: Հարազատ կինն, այլևս չկարողանալով տանել այդքան զրկանք ու նախատինք, թողնում ու հեռանում է:

Ե. Հարսի ծածուկ մի տեղ գնալը կամ մի բան ուտելը, յուր պարտականության մեջ ճշտապահ չլինելը, վերջապես, օտար մարդու հետ խոսելը կռիվների պատճառ են դառնում:

Սկեսուրը հարսի հետ կռվելիս անտանելի հայիոյանքներ է թափում գլխավորապես ծնողների հասցեին, օրինակ՝ «*Քու մոր մաղարը կտրե, որ քեզ նմանը ինձանու քցից*», «*Քու հար շոն դառնա*», «*Քու մոր մարդը մեռնի*»: Հարսը լսում է այդ բոլորը և համբերում, նա ոչ մի դժգոհության նշան ցույց չի տալիս, մանավանդ երբ նորահարս է: Մի քանի տարվա հարսն այդ տեսակ դեպքերում կա՛մ քթի տակին փնթփնթում է և դրանով արտահայտում յուր դժգոհությունը, կա՛մ ուղղակի պատասխանը դարձնում է և սկեսրոջը հայիոյում:

Ընդհանրապես հարսները շատ ամոթխած և համբերատար են լինում: Սկեսրոջ անտանելի վարմունքը, զրկանքը, անեծքն ու ծեծը հարսը լռելյայն տանում է և ոչնչով չի փոխարինում, միայն, ինչպես ասում են, «դանակը

¹ Պատահում է երբեմն մինչև չորս կին են պահում, միայն թե երեխա ունենան: Թաղլար գյուղում մի դարբին, որ ուներ մեծ հարստություն, պահում էր չորս կին, բայց ոչ մեկից երեխա չունեւր. փորձում է բերել հինգերորդը: Այս վերջինը հղիանում է, բայց դարբնի բարեկամները, կամենալով դարբնի հարստությանը տիրանալ, հղի կնոջը խեղդում են և խեղճ դարբնին թողնում անժառանգ

ոսկորին հասնելուց հետո» այլևս չի համբերում և «ջողաք» է տալիս. պատճառ, որ Վարանդայում աղջիկը շատ շուտ են մարդու տալիս: 13 տարեկանում ամուսնանալը սովորական երևույթ է այստեղ: Մատաղ հասակում աղջիկը, գրկվելով ծնողների խնամակալությունից և ընկնելով իրեն բոլորովին անծանոթ մի ընտանիք, կորցնում է յուր ազատությունը և համարձակությունը: Նա դատապարտվում է լռության և անվերջ համբերության: Սկեսուրը հայիոյում է, մազերը քաշում, մինչև անգամ ծեծում, հարսը համբերում է և չի համարձակվում ամուսնուն գանգատվել, իսկ եթե փորձում է գանգատվել, փոխարենը կամ հայիոյանք և կամ ծեծ է ստանում: Մինչև անգամ երբ աղջիկը հուսահատված դիմում է ծնողներին և յուր վիճակի մասին գանգատվում, վերջիններս ոչ միայն չեն ուզում լսել նրա գանգատը, այլև նախատելով ետ են ուղարկում սկեսրանց տուն՝ առարկելով, թե հարսը պետք է համբերե: Հարսը, բացի տեգերկնիկների և տալերի հետ խոսելուց, ուրիշների հետ երկար ժամանակ անխոս է մնում:

Սկեսուրի հետ չի խոսում մինչև երեխա բերելը¹, կեսրարի հետ՝ մինչև մահը, իսկ եթե սա ցանկանում է, որ հարսը յուր հետ խոսի, մի ընծա է տալիս և հետը խոսեցնում, բայց դա լինում է այն ժամանակ, երբ հարսը տղային կամ աղջկան պսակում է:

Տեգրի հետ մնում է անխոս մինչև 10 տարի և խոսում է միմիայն տեգրի հաճությամբ, կնքահոր հետ՝ մինչև մահը, կնքահոր կողմի բարեկամներից ամենափոքր երեխայի հետ նույնիսկ անխոս է մնում:

Գերդաստանի մեջ ամենից շատ կովում են տեգերկնիկները:

Կոիվը ծագում է հետևյալ պատճառներից:

Երբ մեկը յուր երեխայի համար նոր հագուստ է կարում, մյուսը՝ ոչ, մանավանդ երբ հարսներից մեկը երեխա չի ունենում և պահանջում է, որ նոր կտորից իրեն ևս բաժին տան:

Երբ լվացքի ժամանակ մեկը շատ լվացք է անում, մյուսը՝ քիչ:

Երբ մեկին շատ են բանեցնում, մյուսին՝ քիչ:

Երբ մեկը ճակատին ոսկեդրամներ է շարում, մյուսը՝ ոչ:

Երբ տեգերկնիկը ծածուկ մի բան է կատարում, և մյուսները հայտնում են իրենց ծնողներին:

Երբ մեկի օժիտը շատ են բանեցնում, մյուսինը՝ քիչ:

¹ Պատմում են, թե Նոյի կինը հարցրել է յուր հարսներին, թե ինչու թոնիրը չեն վառել. սրանցից մինն էլ պատասխանել է, թե թոնրի միջից ջուր է դուրս գալիս: Աստծուն շատ անհաճո է եղել, որ հարսը համարձակվել է սկեսուրի հետ խոսել, ուստի և հրամայել է, որ տափից ջուրը բարձրանա և ջրհեղեղ լինի: Պատմող կինը սաստիկ հարձակվում էր շուշեցի հարսների վրա, որոնք խոսում են իրենց սկեսուրների հետ (Օսն. խմբ.)

Երբ մեկն ունենում է մի կամ մի քանի փեսա և նրանց ծածուկ ուտեցնում, խմեցնում է:

Երբ մեկի ամուսինը ծածուկ սիրում է տեգերկնիկներից մեկին և ինքն իմանում է:

Կռվելու ժամանակ միմյանց հայիոյում են. *«Պռչերդ կտորիս», «Ծամերդ տրխտակին սանրիս», «Աչքըդ հրրթըլուսին մնա, ետքդ՝ ճըկըվորին փոսին», «Ծծերավդ չանգալ ընկնիս», «Քանց ջուր շատ քրթքար կյաս», «Մին ծըկիս, հրգեր փրքիս», «Հանց օրի կյաս, օրին ծնընդականը թըմաշա կյա»:*

Ամուսինների մեջ ևս կռիվներ են պատահում, բայց ոչ այնքան ստեպ, սակայն նույն ծեծը, նույն կռիվը, նույն հայիոյանքը տեղի է ունենում և այստեղ:

Առավելապես կռվում են.

Երբ կինը ծածուկ սիրած է ունենում, և ամուսինն իմանում է:

Երբ սկեսրոջ հետ «յոլա» չի գնում, և սա գանգատվում է որդուն:

Երբ աղջկա ծնողները խոստացած օժիտը չեն տալիս և ձգձգում են:

Երբ ամուսինն, օտարությունից դառնալով, իմանում է, որ կինն իրեն դավաճանել է:

Երբ մարդն ուզում է կնոջ բերած գորգը կամ կապերտը ծախել և պարտքը տալ, կինը հակառակվում է և թույլ չի տալիս:

Երբ ընտանիքի մյուս անդամները շատ են վիրավորում և վշտացնում կնոջը, վերջինս մի քանի անգամ գանգատվում է ամուսնուն և բավականություն չստանալով՝ թողնում գնում է հորանց տուն:

Ամուսինը գնում է մի կերպ համոզելու և տուն բերելու, կինը դիմադրություն է անում և չի համաձայնվում, այստեղ ամուսինը դիմում է ծեծի և բռնությամբ տուն բերում:

Աշխատանքն ընդհանրապես ընտանիքի անդամների մեջ չի բաժանված: Բուրդ գգել, մանել, գորգ ու կապերտ գործել, այս և սույնանման գործեր կատարում են միասին, և ոչ ոքի մասը որոշված չէ: Որոշված են միմիայն հետևյալ աշխատանքները.

Կերակուր եփելը և հաց թխելն սկեսրոջ պարտքն է, տուն ավելն ու ջուր բերելն աղջիկն է կատարում, տղամարդկանց գլուխն ու ոտքերը լվանում է հարսներից փոքրագույնը, իսկ կով կրթել, խնոցի հարել, խմոր հունցել և այլ նման գործեր կատարում են մյուս հարսները:

Բայց Վարանդացի կնոջ գործունեությունը դրանով չի վերջանում:

Բացի տնային գործեր կատարելուց, նա օգնում է նաև յուր տղամարդին դաշտում:

Գյուղացի կինը աշխատանքի տեսակետից ոչնչով էտ չի մնացել յուր ամուսնուց: Նա կատարյալ տնտես է տանը և ժրաջան մշակ՝ դաշտում:

Տան աշխատանքը վերջացնելուց հետո նա շտապում է դաշտ: Պետք է տեսնել, թե ինչպես նա, մանգաղը ձեռքին, հնձում է արտը և խուրձեր կապում, խուրձերը կրում կալը, աշան անում, կալը կալսում, թեղում, ցորենը շվատում, ջրաղաց տանում, այլուր պատրաստում, արտը քաղհանում, խոտը հարում, չորացնում և դիզում: Այդ դեռ բավական չէ, այգում ևս թուրթ թափելիս կամ խաղող քաղելիս հավասար աշխատում է յուր ամուսնու հետ: Մինչև անգամ անտառ է գնում, փայտ բերում, պտուղներ ժողովում, ահագին դագանակը ուսին՝ տավարը կամ ոչխարը պահում: Մի խոսքով, կինը գյուղացու համար յուր անբաժան ընկերը, յուր աջ կուռն է: Նա մինչև անգամ կովի ժամանակ, ահագին դագանակը ձեռին, պաշտպանում է յուր ամուսնուն: Դաշտային աշխատանքը երբեք չի խանգարում գյուղացի կնոջը յուր տնային գործերը կատարելու: Նա այդ բոլոր գործերի համար ժամանակ է գտնում: Ուշ գիշերը, մինչդեռ ամենքն, օրվա աշխատանքից հոգնած, հանգիստ են առնում, կինը, նստած ճրագի աղոտ լույսի տակ, կան տղամարդու պատռոտած շորերն է կարկատում, կան երեխաների համար գուլպա գործում, պատռածը կարում, կեղտոտ շորերը լվանում, մաքրում:

Եթե ժամերով որոշելու լինենք նրա աշխատության չափը, կարելի է ասել, որ նա ամառը բանում է օրական 18 ժամ և հանգստանում է միայն 6 ժամ: Գյուղացի կինը մինչև անգամ չի հանգստանում կիրակի և տոն օրերին: Սակայն այդ բոլոր աշխատանքը նա կատարում է առանց հոգնելու, առանց մի փոքր տրտունջ հայտնելու: Նա գիտե, որ յուր ամուսինն այդքան աշխատանքը միայնակ չի կարող կատարել, ուստի օգնության է հասնում, և ո՞վ կարող է ասել, թե դա մի թույլ արարած, մի քնքուշ կին է: Ամառը մարդու չափ աշխատում է, ձմեռը գորգ ու կապերտ (որ շատ տարածված է գավառիս բնակիչների մեջ) է գործում, վաճառում, հարկ ու բեզառը վճարում, տան կարիքները հոգում: Այսքան մեծ է վարանդացի կնոջ կոչումը և աշխատանքը, բայց և այնպես ոչ մեկը չի գանգատվում, այլ կատարում են միասին և սիրով:

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բարոյական հասկացությունները հետզհետե փոխվում են այս գավառում: Այժմ շատ գյուղերում, համարյա առանց բացառության, նկատվում են վատառողջ երևույթներ, որոնք և տարածվում են շրջակա բնակիչների մեջ:

Վարանդան, որ սրանից տասնյակ տարի առաջ ներկայացնում էր մի կուսական երկիր, ուր թագավորում էին բարոյականությունն ու անարատ սերը, այժմ նահապետական այդ պարզ ժողովուրդն սկսել է արդեն տեղի տալ ու նահանջել բարոյական ավանդական կանոններից: Վարանդացի կիներ, որ գիտեր հաշտվել ամեն տեսակ դառը պայմանների հետ և բացի յուր ամուսնուց, ուրիշին չէր ճանաչում, այժմ սիրում է պճնվել և ջահելներին դուր գալ: Բարոյական կանոնների խախտումներ նկատվում է գլխավորապես Թաղավարդ, Ավետարանոց (Չանախչի), Թաղլար, Գիշի, Ճարտար, Քաթուկ և Նախիջևանիկ գյուղերում:

Բարքերի անկման գլխավոր պատճառները կարելի է համարել.

Ա. **Պանդխտությունը**, որ սաստիկ տարածված է գավառիս բնակչության մեջ: Գլխավորապես պանդխտում են Բաքու, Ղազախ, Պետրոպոլսկ և Անդրկասպյան երկրները: Վարանդացուն տակավին նոր ծանոթ այդ երկրները, մանավանդ Բաքուն՝ յուր նավթահորերով, գրավել և գերել է: Օտար երկրների հարստությունից շլացած՝ վարանդացին ծախում է յուր եզն ու գոմեշը, այգին ու արտը և դիմում հարստության ու ախտերի այդ բույները: Տարիներով նա քաշքշվում է այդտեղ՝ երեսի վրա թողնելով ջահել կնոջն ու երեխաներին: Նա գրավվում է օտար աշխարհի թեթևաբարո կյանքով, ընկնում է այդ հոսանքի մեջ և վերջիվերջո կան կուլ է գնում, կան թե, չոր կմախք դարձած ու զանազան ախտերով վարակված, տուն դառնում: Խեղճ կիներ տարիներով սպասում է յուր ամուսնու վերադարձին, համբերությամբ տանում է ամեն տեսակ զրկանք, քամում է դառնության բաժակը մինչև վերջին կաթիլը, միայն թե չի ուզում դավաճանել յուր ամուսնուն, նրան, որի հետ կապել է յուր բախտը, յուր պատիվն ու կյանքը:

Սակայն բնության այս թույլ արարածը երկար չի կարողանում դիմանալ: Շարունակ լուրեր է լսում, իբր թե յուր ամուսինն օտար կին է պահում, մտադիր չի տուն դառնալու կամ թե թղթախաղով և հարբեցողությամբ վատնում է յուր վերջին կոպեկը: Այդ տեսակ աննպաստ լուրերը, ամուսնու անտարբերությունը դեպի յուր ընտանիքը, կարիքը և վերջապես կրքերն ակամայից դուրս են հանում կնոջը յուր առագաստից և ձգում բախտի քմահաճույքին:

Բ. **Երկրի դիրքը:** Առհասարակ նկատված է, որ այգեշատ տեղերում շատ է տարածված անբարոյականությունը:

Գ. **Գործարանները:** Սա կարելի է համարել անբարոյականության բուն աղբյուրը: Վարանդայի շատ գյուղերում կան մետաքսի գործարաններ, ուր տղա և աղջիկ՝ թվով մոտ 100, բանում են միասին: Հսկողությունն այստեղ շատ թույլ է, մանավանդ որ գործակատարները նույնպես ջահել և ամուրի երիտասարդներ են լինում: Ծնողների հսկողությունից հեռու աղջիկներն ասում, խոսում և կատակներ են անում տղաների հետ, և հետզհետե այնպես է լինում, որ ճարպիկ տղաները շատ հեշտությամբ կարողանում են մոլորեցնել աղջիկներին: Գործարանն ունի մի առանձին բաժանմունք, որտեղ բանում են միմիայն պառավ կանայք, այդ պառավները նույնպես մեծ դեր են խաղում աղջիկներին մոլորեցնելու գործում՝ միջնորդի դեր կատարելով:

Դ. **Ներկարարները,** որոնց խանութը կանայք ազատ մուտք են գործում:

Ե. **Մանրավաճառները,** որոնք շարունակ տնետուն շրջում են և առևտուր անում, գլխավորապես կանանց հետ:

Զ. **Տատմայրերը,** որոնք միջնորդի դեր են խաղում և շատ անգամ մոլորեցնում կանանց:

Է. **Տեղային երաժիշտները:**

Ը. **Զորքը:**

Վարանդայում գլխավորապես ջահել աղջիկներին ամուսնացնում են հասակն առած մարդու հետ, և երբ կինը հասնում է յուր արբունքին, մարդն արդեն ծերացած է լինում, և սա պատճառ է դառնում կնոջ՝ շեղվելու ճանապարհից և սիրելու ավելի ջահելներին:

Գյուղի ջահելները զանազան միջոցներով աշխատում են գեղեցիկ հարսներին ձեռք ձգել, մանավանդ երբ վերջիններիս ամուսինները բացակայում են գյուղից: Զահելները մի տեսակ պարծանք և քաջություն են համարում, որ կարողացան այսինչ կնոջը որսալ, նույնիսկ պարծանքով պատմում են իրենց շրջանում:

Եթե տղամարդն ուզում է մի հարսի ձեռք ձգել, մի առանձին տեղ հանդիպելիս աչքով է անում¹: Եթե կինը նույնպիսի նշանով պատասխանում է, նշանակում է համաձայն է, և այնուհետև որոշում են տեսակցության տեղը և ժամանակը:

¹ Աչքով անել՝ նշանակում է ձախ աչքի կոպերը միմյանց մոտեցնել և ապա բանալ, որով արտահայտում են իրենց սերը

Պատահում է, որ կինն է մոլորեցնում տղամարդուն. այդ դեպքում կինը նրան ծաղրում, զանազան ակնարկներ է անում, հայհոյում է կան տեսնելիս ճվկոտում է և կան թվելով տղամարդի զանազան պակասությունները՝ նրան բարկացնում է: Այս տեսակ միջոցներով կինը հայտնում է յուր ցանկությունը, եթե տղամարդին դուր է գալիս՝ առիթ է տալիս շարունակելու և խոսակցությունը հետզհետե փոխվում է սիրային ակնարկների, ապա որոշում են տեսակցության տեղը: Իսկ եթե տղամարդուն դուր չեն գալիս կնոջ ակնարկները, մի սուր նկատողությամբ վերջ է տալիս խոսակցությանը և հեռանում:

Տեսակցության տեղերը լինում են գետերը, ուր կանայք գնում են լվացք անելու, և երկու սիրահարներ նշանակած տեղը միմյանց հետ տեսակցում են, անտառները, ուր տղամարդիկ և կանայք գնում են պտուղներ ժողովելու, ուխտատեղիները, ուր մի քանի ընտանիք գիշերում են մի վրանի տակ, արտերը, ուր գնում են քաղհանելու, ջրաղացները, տները: Այրի կամ ամուսինն օտարության գնացած կանայք սիրածի հետ շատ անգամ տեսակցություն են ունենում հենց իրենց տներում, երբ արգելք չկա:

Սիրահարական դեպքեր Վարանդայում հազիվ են պատահում:

Գլխավորապես սիրահարություններ տեղի են ունենում քիչ ու շատ հոգսերից ազատ երիտասարդների և հասակն առած աղջիկների միջև:

Երկու սիրահարներ իրենց սերը թաքցնում են ամենքից, նույնիսկ իրենց ծնողներից, որովհետև դեպի այդ տեսակները ժողովուրդը զգվանքով է վերաբերվում և երես առած են անվանում: Այդ է պատճառը, որ շատ անգամ այդ տեսակ սիրահարության վերջը եղերական է լինում: Պատճառ՝ ծնողները, բոլորովին անտեղյակ իրենց աղջկա կամ տղայի սիրահարությանը, նշանում են իրենց ցանկացած անձնավորության հետ: Որդիները չեն համարձակվում իրենց սիրտը բանալ ծնողների առաջ և երբ տեսնում են՝ այլևս հնար չկա ազատվելու, կան ինքնասպանություն են գործում, կան թե ծածուկ փախչում են սիրածի հետ:

Սիրահարական դեպքերի հաճախ չկրկնվելու պատճառը կարելի է համարել նախ այն, որ Վարանդայում աղջիկներին ամուսնացնում են վաղ: Ամուսնացող աղջիկների ամենամեծ տոկոսը կազմում է, ինչպես վերը հիշեցի, 13 տարիքը, իսկ նշան դնում են ավելի վաղ՝ 6-7 տարեկանում: Պարզ է, որ 12 տարեկան աղջիկը տակավին տեղեկություն չունի կյանքից և չգիտի, թե ինչ է սերը, ուստի հեռու է նրա մտքից և սիրահարությունը:

Տղամարդիկ ևս, մանուկ հասակից ծանրաբեռնված լինելով ընտանեկան հոգսերով, ժամանակ չեն ունենում սիրահարության ետևից ընկնելու:

Երկրի դիրքն ու կլիման ևս անմիջական ազդեցություն են ունենում:

Ահագին, մինչև երկինք բարձրացող լեռները, թանձր և անմատչելի անտառները, շարունակ մշուշով պատած երկիրը, հաճախ տեղացող անձրևներն ազդել են վարանդացու բնավորության վրա. նա դարձել է սառը, մտախոհ, լուրջ և անտարբեր դեպի շրջապատող առարկաները: Մարդը դարձել է իշխող և հրամայող, իսկ կինը՝ հպատակվող և ենթարկվող:

Տղաները և աղջիկները միմյանց հետ քիչ հարակցություն ունեն: Աղջիկը, հասնելով ութ տարիքի, կտրվում է դրսի աշխարհից և փակվում տանը, իսկ դուրս ելնելուց, աչքերը գետին ձգած, շտապում է գործին, ճանապարհին տղամարդ պատահելիս կան փոխում է ճանապարհը, կան, երեսը դարձնելով դեպի հակառակ կողմը, քարացած կանգնում է մինչև տղամարդու անցնելը: Բայց և այնպես այդ չի խանգարում աղջիկներին՝ աշխատել երիտասարդներին դուր գալու:

Աղջիկները, սկսած ամենահարստից մինչև ամենաաղքատը, մաքուր են հագնվում, հագուստներից կախում են դրամներ, մեջքին կապում արծաթե քամար, գլխներին ձգում կարմիր դիպակ (չարդաթ), որպեսզի կարմրությունը տա երեսին և գեղեցիկ երևան, քայլում են սիգաճեմ, երկար ծամ են պահում և գեղեցիկ հյուսում, գոտին պինդ կապում են, որպեսզի կուրծքը դուրս չցված երևա: Աշխատում են ամոթխած երևալ և երիտասարդներին տեսնելիս երեսները դարձնում են դեպի պատը ու աչքի տակով նայում:

Երիտասարդներն աղջիկներին դուր գալու համար իբրև միջոց գործ են դնում.

1. Երգելը: Լավ ձայն ունեցող և լավ երգող երիտասարդին աղջկերքը շատ սիրում են:

2. Քաջությունը, որ երիտասարդները ցույց են տալիս ջիրիդի, գոտեմարտի, մահակակովի և այլ խաղերի ժամանակ:

Լավ պարելը, ճաշակով հագնվելը, ուսումը ևս մեծ դեր են խաղում այդ դեպքում:

Ամենից շատ դուր են գալիս աղջիկներին օտարությունից դարձած և նոր ձևի հագնված երիտասարդները: Վերջիններս ոչ միայն աղջիկների ուշադրությունն են գրավում, այլև մայրերի նախանձն են շարժում, որոնք ամեն միջոց գործ են դնում՝ նրանց իրենց փեսայացնելու:

Տղա և աղջիկ միմյանց տեսակցում են.

1. Բիսնաներում, ուր աղջիկները գնում են կաթ կամ յուղ բերելու, այնտեղ հանդիպում են տավարածներին և միմյանց հետ խոսակցում:

2. Եկեղեցիներում: Վարանդայում ջահել հարսներն ու աղջկերքը տարեկան երկու անգամ են եկեղեցի գնում՝ Ծաղկագարդին և ուրի ուրբաթ գիշերը:

Սիրահարներն այդ գիշեր փոքրիկ երեխայի միջոցով որոշում են տեսակցության տեղը, և մինչդեռ շարունակվում է ժամերգությունը, աղջիկն աննկատելի կերպով դուրս է գնում եկեղեցուց և շտապում տեսակցության տեղը:

3. Արտերում՝ քաղհան անելիս:

4. Այգիներում՝ թուր թափելիս:

5. Անտառներում՝ պտուղներ ժողովելիս:

6. Միջատեղ, ուր հավաքվում են բավական թվով աղջկերք և բուրդ գգում: Մի առիթով գալիս է երիտասարդը և դեպի սիրած աղջիկը զանազան ակնարկներ անելով՝ հայտնում է յուր սերը:

7. Փողոցներում պատահելիս աղջիկը կանգ է առնում մինչև երիտասարդի անցնելը, իսկ վերջինս աղջկա մոտովն անցնելիս մի բան ասում և հեռանում է:

8. Աղբյուրներում, ուր աղջիկները գնում են ջուր բերելու, իսկ երիտասարդները տանում են կենդանիներին ջրելու, և այդ ժամանակ միմյանց հանդիպում են և սիրում:

Սիրահարության ժամանակ երբեմն զանազան սիրահարական երգեր են հորինում և երգում¹: Այդպիսի երգեր լինում են և թուրքերեն:

¹ Բերենք այդ երգերից մի նմուշ.

Տղան

Մարերը ձինը կոխալ ա,
Քարհա, ես հո՛ւնց կյամ,
Փողոց, փողոց պղնձի ա,
Քարհա ես հո՛ւնց կյամ:
Կտոր, կտոր, լուսնունկյա ա,
Քարհա, ես հո՛ւնց կյամ:
Ձեր պատավը մըրթմըրթում ա,
Քարհա, ես հո՛ւնց կյամ:
Ձեր շոնը հաշմաշում ա,
Քարհա, ես հո՛ւնց կյամ:
Ձեր որցակը ծկլթում ա,
Քարհա, ես հո՛ւնց կյամ:
Ձեր դիտոնը ճոճում ա,
Քարհա, ես հո՛ւնց կյամ:

Միբահար երիտասարդը ցանկանալով երկրորդ անգամ սիրած աղջկա հետ առանձին տեսնվել ու խոսել, յուր բարեկամ մի հարսի կամ աղջկա հայտնում է յուր ցանկությունը: Միջնորդ հարսը մի առիթով հայտնում է որոշված տեղը, ապա գալիս է տղան և, իրեն ձևացնելով գործին բոլորովին անտեղյակ, հարցնում է. *«Ախչի՛, թորնըք քիս»*: *«Հընչիդ ա՞, քիս ընք սեհր ընելու»*, - պատասխանում է միջնորդը և ավելացնում. *«Մի հարս էլ չըս պուհրում, թա մեզ նրհետ պերենք, էս չիմաններս շոռ ածինք»*:

- *Դե հորա, մին աղչիկ ճարի, օգիմ ըլի՛, բաս հինչիս բարեկամն ը՞ս*:

- *Յանի օգրմ ըս պսակվիս, ախչիկ չկա՞*:

- *Բա որ օգիմ վուչ, կասի՞մ*:

- *Դե օգրմ ըս, մեր Մընըշական լավ ախչիկ չըս ճըրըլական, եկ լիա օճի*, - ասում է միջնորդը և ցույց տալիս ընկերուհուն:

Աղջիկն ամաչելուց սաստիկ կարմրում է և կմշտում հարսի կուրը:

«Ախչի, յանի հինչ ըս կոռնըս կմշտում, մեր Գըսպարին անա լավ տղի ը՞ս քըննական, հազըր բոյավ, բուսաթավ տղա ա», - ասում է միջնորդը և դառնալով տղային՝ ավելացնում. *«Աղաթըն ա՛ նըշընծացու տղին ջուբումը բարեղան կինի, խը մին գատ չը՞ս տալի մեզ»*:

Տղան հանում է բերած մրգեղենը, որ գլխավորապես լինում է տանձ, խնձոր, չամիչ, կադին և կոնֆետ, տալիս է յուր բարեկամ հարսին և խնդրում, որ ընկերուհու հետ բաժանի:

Միջնորդը մրգեղենի մի մասը տալիս է աղջկան և ավելացնում. *«Բնք առ, ախչի, տեսնըմ ը՞ս, որ քնաս մեր Գըսպարին, էգան ստի գատեր կօտիս»*: Եթե աղջիկը վերցնում է, արդեն համաձայնության նշան է, և տղան գոհ սրտով թողնում հեռանում է:

Աղջիկը պատասխանում է

*«Մարերը ձինը կոխալ ա,
Կանանչ թըլավ եկ:
Փողոց, փողոց պղնձի ա,
Լեն կըրմնջավն եկ
Կտոր-կտոր լուսնըկյա ա,
Ծառեն շոքավը եկ:
Մեր պատավը մըրթմըրթում ա,
Ետնուց դըլվավն եկ:
Մեր շոնը հաշմաչում ա,
Պատառը քցի, եկ:
Մեր որցակը ծկլթում ա,
Կոտան քցի, եկ:
Մեր դոռնը ճըլվըլգտում ա,
Տափանը եղե, եկ»*:

Աղջիկը փոխարենը նույն միջնորդի միջոցով ուղարկում է տղային մի դավլուխ (փողի քսակ)՝ մրգեղենով լցված, կամ յուր գործած մի գույգ գուլպա, իսկ զատկին՝ նախշած ձու:

Ժողովուրդն ընդհանրապես հարգում է աղջկա պատիվը և ոչ մի կերպ թույլ չի տալիս նրան անպատվել. նույնիսկ ամուրի տղաները կույս աղջիկների հասցեին ոչ մի խոսք չեն արտասանում, իսկ եթե պատահում է, որ տղաներից մեկը ետին մտքով մի որևիցե աղջկա մասին խոսում է, ընկերներն իսկույն նախատում և լռեցնում են:

Բայց եթե աղջիկն արդեն խախտել է յուր կուսությունը, այնուհետև դառնում է ծաղրի և խոսակցության առարկա: Հասարակությունը խիստ դատապարտում է այդպիսիներին, նրանցից խույս են տալիս նույնիսկ յուր ընկերուհիները և ոչ մի հարաբերություն չեն ունենում հետը: Նա դառնում է ընտանիքի նախատինք, և գյուղի տղաներից ոչ մեկը չի ուզում ամուսնանալ հետը: Ծնողները վերջապես ստիպված ամուսնացնում են կա՛մ այրի մարդու, կա՛մ երկու կին ունեցողի կամ օտար գյուղացու հետ և իրենցից հեռացնում: Այս բոլորը կատարվում է այն ժամանակ, երբ աղջկա վարմունքը հայտնվում է, իսկ երբ ծածուկ է մնում, անցնում է առանց հետևանքի:

Իսկ եթե տղան իմանում է, որ կինը նախքան յուր հետ ամուսնանալը ուրիշի հետ հարաբերություն է ունեցել, հետևանքը շատ վատ է լինում. կա՛մ ուղղակի խեղդում, սպանում է, կա՛մ ետ է դարձնում հորանց տուն, կա՛մ թե կանչում է ծնողներին և հայտնում աղջկա դրությունը, որից հետո տղան կա՛մ բոլորովին մերժում է այդ տեսակ կնոջ հետ ապրել, կա՛մ թե մեծ փող ստանալով՝ հաշտվում է:

ՀԻՎԱՆՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վարանդան յուր լեռնային մաքուր օդով, բարեխառն կլիմայով, բազմաթիվ հստակ աղբյուրներով և օդը մաքրող անտառներով բավական առողջաբար երկիր է: Սակայն ժողովրդի տգիտության և բժշկության միջոցների բացակայության պատճառով մահացությունը հասնում է 11 տոկոսի:

Հիվանդությունների գլխավոր պատճառն է կեղտոտությունը: Թեև այստեղի գյուղերը՝ զոմերը գյուղից մի փոքր հեռու, առանձին տեղ լինելու պատճառով ավելի մաքուր են, քան թե Ախալքալակի, Ախալցխայի և Աղեքսանդրապոլի գյուղերը, սակայն և այնպես շատ հեռու են մաքուր կոչվելուց: Տեղի սղության պատճառով տները միմյանց կից շինված լինելով՝

մինի կտուրը ծառայում է մյուսին որպես բակ և աղբանոց, իսկ վերջինիս ծուխը առատությամբ լցվում է երկրորդի տունը, եթե միայն դուռը բաց է լինում: Ղարադամների սարսափելի ծուխը, լույսի սաստիկ պակասությունը, խոնավությունը և կեղտոտությունը քայքայում են վարանդացու երկաթի առողջությունը: Բարեբախտաբար այժմ այլևս չեն շինում այդպիսի բնակարաններ, և գյուղերը կամաց-կամաց ունենում են երկհարկանի, պատուհաններով տներ, որ տաքանում են թիթեղե վառարաններով:

Հիվանդությունների տարածվելու մի ուրիշ պատճառն էլ այն է, որ սուրբ պարտականություն է համարվում, անշուշտ, այցելել հիվանդին, այնպես որ անհնարին է լինում նրան առանձնացնել, որի պատճառով և տարափոխիկ հիվանդությունները սաստկությամբ տարածվում են:

Քանի որ քաղաքը զուրկ է հիվանդանոցից ու բժշկանոցից, ի՞նչ կարող ենք ասել գավառի մասին: Միայն կես տարի առաջ Աղդամում նշանակվեց մի գյուղական բժիշկ, և բացվեց գյուղական դեղատուն ու մի ապաստարան: Սակայն այս օգնությունը գլխավորապես տարածվում է Աղդամի շրջակա թուրք ազգաբնակչության վրա, իսկ Վարանդայի հայը դարձյալ մնում է առանց բժշկի և ստիպված դիմում է սափրիչներին, «սնդիներին» (хыргы), տատմայրերին, կին «հյաքիմներին» և մանավանդ սուրբ աղբյուրներին, ծառերին, քարերին և «գիր անող» կախարդներին:

Վարանդացու ամենագործածական դեղը «խնոթունն» է՝ սրբի մոտից վերցրած հողը և կամ սուրբ ծառի փտած փոշին, որ ջրի մեջ խառնվելով՝ ընդունվում և կամ քավում է ցաված տեղը:

Հիվանդությունների վերաբերյալ ոչ մի հավաստի թվեր չլինելով՝ կարելի է միայն ասել, որ երեխաների մեջ առավելապես տարածված է ծաղիկ և կարմրուկ հիվանդությունը: Ժողովուրդը դեռևս լավ չի ըմբռնել ծաղիկ կտրելու նշանակությունը, և թեև տարին մի քանի անգամ ծաղկահատներ շրջում են գյուղերը, սակայն և այնպես շատ երեխաներ մնում են առանց ծաղիկը կտրելու և զոհ են գնում ծնողների տգիտության, որոնք, սակայն, նրանց առողջացնելու նպատակով ամենայն երեկո մոմեր են վառում, կիրակի պահում (անգործ նստում), միմյանցից հեռու մնում, միս ներս չեն բերում և այլն:

Երիտասարդությունն էլ վարակված է վեներական ախտերով, բացի Նոր-Շեն, Հացի և Կաղարծի գյուղերից, ինչպես վկայում է գավառական բժիշկը:

Չափահասների և մանավանդ հնձվորների մեջ տարածված են տենդ և ջրգողություն հիվանդությունները:

Քաղաքում կան մի քաղաքի, մի գավառի, մի զինվորական և երկու մասնավոր բժիշկներ:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՂԵՐ

Ականջի վշվշոց. Ձվի դեղնուցը քսում են քեչի երեսը և դնում ականջի վրա:

Աչքացավ. Աղջկա մոր կաթը կաթեցնում են հիվանդի աչքի մեջ և կարմիր ներկ քսում կոպերը: Ձվի դեղնուցը խառնելով շիբի փոշու հետ՝ հարում են մինչև սպիտակելը և բամբակի վրա քսած՝ դնում աչքին:

Անքնություն. Խաշխաշի կեղևը եփում են և ջուրը խմեցնում հիվանդին:

Արյունահոսություն քթից. Շարհամի կոչված սանրը քերում են և փոշին քիթը քաշում:

Այտուռույց. Գինձ, գյուլխատնի, էմմանի գիլ ծեծում և դնում են երեսին:

Ատամնացավ. Մխտոր կամ խորոված ընկույզ են դնում ատամի վրա: Սև մեխակ են դնում ատամի տակ կամ մեխակի յուղի մեջ բամբակ թաթախելով՝ դնում են ատամի տակ: Շիբը այրում են հին բամբակի մեջ և փոշիացնելով բամբակով վերցնում և դնում ցավոդ ատամի տակ:

Այրված մարմին. Կարագը քսում են այրված տեղը և քաթան-հինդի մանրացնում, վրան են դնում: Մոլաբաշի կոչված բույսի յուղը քսում են այրված տեղը: Ձվի դեղնուցով խմոր են շինում, կրակի վրա չորացնում և ապա փոշիացնելով ցանում այրված տեղի վրա:

Բարակացավ. Մոշի արմատը քերում, ծեծում, օղի քաշում, խմեցնում են հիվանդին:

Բերանհարենք (բերանի մեջ լեզուն սպիտակում է և ծածկվում սպիտակ բշտիկներով). Շիբլեղի մի փոքր կտոր ձգում են բերանի մեջ և պտտեցնելով լեզվի օգնությամբ՝ թողնում են մի քանի ժամ. այդ միջոցին բերանի թուքը չպետք է կուլ տալ: Շիբլեղը այրում և մանրացնելով խառնում են սարունաբաթիի փոշու հետ, մատով վերցնում և ածում լեզվի վիրավոր մասերի վրա: Քացախ են առնում բերանը: Տառեխ ձկան գլուխը այրում են և փոշին ցանում լեզվի վրա:

Գլխացավ. Քացախ և մանանեխ են քսում: Մեզի մեջ ձու են եփում, դնում հիվանդի գլխին: Տգրուկներ են կպցնում ճակատից:

Լուծ. Լուծելու համար վերցնում են սինամաքի (?) կոչված տերևը, եփ ածում և ջուրը խմում:

Խավարսն. Մուկը այրում, կարագով շաղախում, դնում են խավարսնոտ մարմնի վրա:

Խոլեքա. Ճմրթում և կռան մեծ ջղից արյուն են տալիս:

Խլություն. Նավթի անոթը տաքացնում, դնում են ականջին: Երբեմն էլ խոռն կոչված բույսն են խաշում, դնում ականջին:

Կատաղած շան կծած. Կարմիր լոբի և շան մազ են դնում խածած տեղը:

Կողքի ծակոց. Աղը աղանձում կամ թեփը տաքացնում, դնում են կողքին:

Կտրված մաշկ. Սարդի ոստայնը ծեծում, դնում են կտրած մասի վրա: Շորը այրում, խանձիլը կապում են վրան: Օճառը և սև նավթը եփում, շորի վրա քսելով՝ դնում են կտրածի վրա: Մի քանի տեղերում կտրած մորթու վրա դնում են սև յոնջա:

Կապույտ վերք. Չամիչ, անախաթուն, լեղակ, աղբի ճիճու ծեծում, կապում են վերքի վրա, հետո վերքից սկսում է ժահր թափվել:

Հազ. Մանիշակի թեյ են խմում: Սերկևիլի կորիզը եփում և ջուրը խմում են: Սալապ կոչված արմատը չորացնում, աղում և թեյի հետ խառնում, խմում են:

Հարբուխ. Քթի տակ շոր են ծխում: Թթու թան են տալիս հիվանդին:

Միզակապություն. Թեփը խաշում, դնում են փորին: Թեփի տեղ գործ են ածում և անվա բուրդ: Քարավուզի արմատը եփում և ջուրը խմացնում են:

Մատնաշունչ. Մատնաշունչը հասցնելու համար խաշած սոխ կամ ա-նալի խմոր են դնում:

Մազոլ. Շիբի և աղի խառնուրդի ջրով լվանում են: Տավարի լեղին հինայի հետ խառնում, քսում են:

Մոլոքոր. Մոլոքորից ազատվելու համար մերկանում են, մի ոսկե դրամ տրորում ջրի մեջ և ածելով մարմնի վրա՝ փաթաթվում կարմիր մետաքսե սավանի մեջ:

Ոսկրաբեկ. Կոտրած մասի վրա տախտակ են դնում, կապում մինչև կոտրած մասերի ձուլվիլը:

Ոտների քրտինք. Աղաջրով կամ շիբաջրով լվանում են:

Վերք գնդակի. Գնդակից ստացած վերքի վրա դեղնահող են տալիս:

Տաքություն. Կատվահողի կոչված ծառի արմատի կեղևը մաքուր լվա-նում, քերում, թանձր եփում, հիվանդին խմացնում են:

Ցավ տված մկանունք. Ցավ տված մկանունքի վրա դնում են ծեծած միս: Տաք ջրով միշտ լվանում են:

Փայծաղի մեծանալը. Էշի կաշի են կապում: Սև կաշաղակը կապում են փայծաղին դրսից:

Փորացավ. Տաք աղյուսի վրա նավթ են ածում և դնում փորի վրա:

Փորկապություն. Փորկապության համար խմում են նռան ջուր: Հյուն (հոն) են ուտում:

Օձի թույն. Օձ պահողները կծած տեղը պինդ կապում են, թմրեցնում, հետո պատռում ածելիով վերքը և միջի թույնը ծծելով՝ բերանից թափում: Դրանից հետո կոռթն կոչված բույսը վրան են տալիս կամ մածուն քսում, ժահրը հանում, և 8 օրից հետո հիվանդն առողջանում է: Մածնաթանր ածում են կոնքի մեջ և կծած անդամը դնում մեջը:

ՄԱՀ, ԹԱՂՈՒՄ ԵՎ ՄԵՌԵԼՈՑ

Ժողովուրդը հավատում է, թե մարդու մահվան օրը նախապես որոշված և գրված է ճակատին, որ ոչ մի միջոց չի կարող հեռացնել և մոտեցնել այն: Այդ օրերի հաշիվը պահվում է երկնքում դարսված կճուճներով, որոնց մեջ յուրաքանչյուր տարի մի կաթիլ ջուր է կաթում: Երբ կճուճը լցվում է, օրը լրացած է լինում, և մարդը մեռնում է: Միևնույն ժամանակ ամեն մարդ մի աստղ ունի երկնքում, երբ օրը լրանում է, աստղը ընկնում է, և մարդն էլ մեռնում:

Երբ մարդու վախճանը հասնում է, եթե բարի է՝ բարի, իսկ եթե չար՝ չար հրեշտակը գալիս է հոգին առնելու: Բարի մարդը շատ հանգստությամբ, ասելով, ծիծաղելով հանձնում է հոգին հրեշտակին՝ ստանալով նրանից ծաղկի մի փունջ, իսկ չարը երկար տանջվում է չար հրեշտակի հարվածների տակ: Վերջինս, սուրը խրելով հիվանդի կողքը, ամուր սեղմում է բկից՝ այնպես, որ նա ոչ մի բան չի կարողանում ասել, և յուր «սրտինը սրտումն է մնում»: Մեռնելու րոպեին մեռնողը լսում է յուր ազգական ննջեցյալների ձայնը, որոնք կանչում են. *«Եկ, եկ, այստեղ լավ է»*: Ինքն էլ պատասխանում է. *«Գալիս եմ, գալիս»*:

Երբ մարդը հոգին ավանդում է, բոլոր տնեցիները սաստիկ լալիս են, իսկ փոքր-ինչ ավելի սրտոտները դարձնում են մեռելի երեսը դեպի արևելք, շորերը հանում են, կզակին մի թաշկինակ կապում, ոտների բթամատները բամբակի թելով կապկպում, աչքերը ծածկում, ձեռքերը կրծքին խաչաձև ծալում, վրան մի շոր ձգում և մի հաց դնում սրտին:

Իսկույն գալիս են ազգականները և ծանոթները, մխիթարական խոսքերով հանգստացնում սգավորներին: *«Աստված սրտներդ մխիթարի, դուք*

ողջ լինիք: Բոլորս էլ մեռնելու ենք, աստված ննջեցյալի հոգին լուսավորի, համբերող եղեք» և այլն: Գալիս է և քահանան ու օրհնում ջուրն ու պատանը: Տղամարդ ննջեցյալին լողացնում են գյուղերում՝ հարևանները, իսկ քաղաքում՝ ժամկոչները: Կին ննջեցյալներին՝ գյուղում հարևան կանայք, իսկ քաղաքում աղքատ կանայք և կամ, եթե հարուստ է եղել, կույսերը՝ աղոթքներ մրմնջալով: Լողացնելուց հետո ննջեցյալի ձեռքերին մի մի մոմ են դնում, որպեսզի մյուս աշխարհում յուր բարեկամ ննջեցյալներին ճրագի լույսով տեսնի: Հետո պատանում են սպիտակ կտավով, փաթաթում մի կապերտում և դնում մի **նաժի** մեջ և վրան ձգում դիագարդը:

Տասը տարեկանից բարձր ննջեցյալների համար ութ օր շարունակ մոմեր կամ կանթեղներ են վառում նրանց լողացած տեղերում, որպեսզի նրանց հոգիների ճանապարհը դեպի երկինք լուսավոր լինի:

Երբեմն պատահում է, որ հարուստ ննջեցյալների համար դագաղ են պատրաստել տալիս և հետևելով քաղաքի սովորություններին՝ ծերինն անում են սև, հասակավորինը՝ կապույտ, իսկ երիտասարդինը՝ կարմիր, գույնզգույն ծաղիկներով զարդարված:

Նույն օրը քահանան կատարում է տան կարգը և ննջեցյալը տանում է եկեղեցի: Ննջեցյալը վերցնելուց հետո անմիջապես նույն տեղը մի քար են դնում, որպեսզի ննջեցյալի հիշատակը հաստատ մնա այդ տան մեջ:

Մինչև թաղման օրը թե՛ սգավորները և թե՛ նրանց ազգականներն ու ծանոթները ժամերգությունների ժամանակ եկեղեցի են գնում, իսկ առաջին ժամերգությունից հետո բոլորը գալիս են ննջեցյալի տուն, քահանային հոգոց ասել տալիս, մխիթարում սգավորներին և մի-մի բաժակ օղի խմում, հեռանում:

Թե՛ գյուղերում և թե՛ նույնիսկ քաղաքում կան լալկան կանայք, որոնք հրավիրվում են ննջեցյալի վրա հատկապես լաց լինելու: Սովորաբար «մայր ողբոց» հանդիսանում է ննջեցյալի մայրը և կամ մեծ քույրը: Սա նստում է ննջեցյալի սնարի, իսկ մի ուրիշը՝ ոտների մոտ, մյուս կանայք շրջապատում են ննջեցյալին: «Ողբոց մայրը» թվում է ննջեցյալի առաքինությունները երգի եղանակով, մյուսները կրկնում են վերջին խոսքերը և բարձրաձայն լալիս:

Երբ ննջեցյալը եկեղեցումն է դրված լինում, միևնույն երևույթը այնտեղ էլ է կրկնվում և շատ անգամ ավելի սաստկությամբ, որովհետև ավելի մեծ բազմություն է ներկա լինում: Մակայն սրանով էլ չի վերջանում և միշտ շարունակվում է տանը: Այստեղ առաջ են բերում ննջեցյալի շորերը և մեկ-մեկ

բարձրացնելով, հոտոտելով, համբուրելով՝ գովում և լաց են լինում: Գյուղի ամենահեռավոր կետից էլ լսելի է լինում ննջեցյալի տան ողբն ու կոծը:

Եթե ննջեցյալը հարուստ է եղել, նրա համար պատարագ են մատուցում և հետո թաղում, իսկ եթե աղքատ, շուտով տանում թաղում են:

Թաղման ծեսը կատարելիս կանայք դարձյալ շրջապատում են ննջեցյալին եկեղեցում և ողբեր ասելով՝ լալիս: Եթե ննջեցյալը նոր նշանադրված է եղել, սգավորները, կարմիր խնձորի վրա սպիտակ դրամներ շարած, նշանի մատանին սև քողով պատած, դնում են ննջեցյալի վրա և լաց լինում:

Շատ անգամ լալկան կանայք ննջեցյալի կողմից մնաս բարև են ասում նշանածին և պատվերներ տալիս նրան: Սովորաբար քահանան էլ նպաստում է ողբ ու կոծին՝ գանձ ասելով, չնայելով որ այդ արգելված է:

Լացն ու կոծը գնալով սաստկանում են, և շատ անգամ ննջեցյալի մայրն ու քույրը պատառոտում են իրենց երեսները, քանդում, քաշում մազերը, թակում գլուխները, ուշագնաց լինում:

Վերջապես կանանց հեռացնում են և վերցնում դագաղը, տանում դեպի գերեզմանատուն: Կանայք, լաց լինելով և բարձրաձայն ողբեր ասելով, վերադառնում են տուն և շարունակում շորերի վրա կոծելը:

Տղամարդիկ քահանայի և խաչ ու խաչվառի առաջնորդությամբ տանում են ննջեցյալը գերեզմանատուն: Դիակառքեր գյուղերում բոլորովին չկան, իսկ քաղաքում կա մի շատ հասարակը: Չորս կամ վեց հոգի, բռնած նաժից կամ դագաղից, առաջ են գնում՝ շուտ-շուտ փոփոխվելով: Նոր բռնողն ասում է. *«Աստված ողորմի»*: Մյուսը, թողնելով դագաղը, պատասխանում է. *«Աստված ողորմի ծնողացդ»*:

Այս հուղարկավորության ժամանակ քահանան զգուշանում է ետ նայելուց, որովհետև եթե ետ նայի, նույն տնից մի ուրիշն էլ կմեռնի:

Վերջապես հուղարկավորությունը հասնում է գերեզմանատուն: Գերեզման փորողներից մինը առաջ է գալիս, դագաղից բռնում, տանում գերեզմանի աջ կողմը դնում: Սովորաբար գերեզմանները փորում են գյուղերում ննջեցյալի ազգականները և կամ հարևանները, իսկ քաղաքում՝ ժամհարները: Գերեզմանների խորությունը լինում է 2-3 արշին, իսկ լայնությունը՝ մի արշին: Ավարտելուց հետո թին ու բահը խաչաձև դնում են գերեզմանի վրա, որպեսզի սատանաները չմտնեն ներս:

Եթե գերեզմանը լավ փորված է լինում, և հողը՝ կակուղ, ասում են, թե ննջեցյալն արդար էր, իսկ եթե գերեզմանը վատ է փորված, և հողը քար-

քարոտ է լինում, շնչում են, թե ննջեցյալը մեղավոր էր, աստված նրան հողի մեջ էլ մի հանգիստ տեղ չտվեց:

Նախքան ննջեցյալը գերեզման իջեցնելը մոտիկ ազգականները գրկախառնում են նաժը, համբուրում ննջեցյալին և լաց լինում: Հետո ննջեցյալին հանում են նաժից և իջեցնում գերեզման: Քահանան օրհնում է հողը մոտիկ ազգականի ձեռքում և ձգել տալիս գերեզմանի մեջ: Անմիջապես բոլոր հուղարկավորները և մի-մի բուռ հող են ձգում ննջեցյալի վրա՝ ասելով. *«Աստված ճանապարհող բարի անի, բարև տար մեր հին ննջեցյալներին»*: Հետո արդեն գերեզման հատողները ածում են հողը գերեզմանի մեջ և վրան մի թումբ կազմում:

Թաղման ծիսակատարությունը կատարելուց հետո քահանան ննջեցյալների տնեցիների կողմից հրավիրում է հուղարկավորներին ննջեցյալի տունը՝ ճաշելու: Այս ճաշը տեղական բարբառով կոչվում է «ժըմահաց» կամ «պատարագ»: Սովորաբար եփում են շիլաճաշ, շատ անգամ մորթում են մի եզ և կամ մի քանի ոչխար, թխում են 10-15 փութ հաց, գնում են մեծ քանակությամբ օղի և զինի: Ոչ միայն եկողներին, այլև բացակա անձանց և հիվանդներին կերակուրներ են ուղարկում, որպեսզի տեղի չտան ոչ մի չարախոսության: Ահագին բազմությունը լռելյայն և մեծ ախորժակով ճաշելուց հետո լսում է քահանայի օրհնությունը նույն տան հին և նոր ննջեցյալների հոգու փրկության մասին և ապա, մխիթարություն բարեմաղթելով տնեցիներին, ցրվում:

Մյուս օրը՝ լուսաբացին, ննջեցյալի հայրը և կամ եղբայրը գնում են գերեզմանատուն, համբուրում ննջեցյալի գերեզմանը և երեք անգամ վայ կանչում, որպեսզի հոգին, որ մինչև այդ կանչը սավառնում է գերեզմանի շուրջը, անդորրությամբ ուղևորվի դեպի երկինք:

Նույն օրը՝ ժամը 10-ին, սգավորները գնում են գերեզմանատուն «իքնավողը» (այգ) կատարելու: Այնտեղ են հավաքվում և ննջեցյալի ազգականներն ու ծանոթները, մանավանդ կանայք՝ բերելով իրենց հետ օղի, զինի և խմորեղեն:

Քահանան օրհնում է գերեզմանը, իսկ սգավորները լաց են լինում՝ ողբեր ասելով: Վերջապես երբ այլևս արցունք չի մնում աչքերում, վեր են կենում, համբուրում գերեզմանը և խաչհամբույր տալիս: Մի կին ջուր է ածում գերեզմանի վրա, որից բոլոր սգավորները խմում են, կրծքերին քսում, երեսները լվանում, որպեսզի եթե վախեցած են, վախն անցնի: Հետո գերեզ-

մանի հողից վերցնում, սգավորների «սրտերին» են քսում, որպեսզի «սրտերը հովանան», և այլևս երկար չսգան:

Այս ամենից հետո բոլորը՝ թե՛ տղամարդ և թե՛ կին, մի-մի բաժակ օղի են խմում երկար բարեմաղթություններով, ուտում բերած խմորեղենը և ապա թողնելով մնացորդները գերեզմանի մոտ՝ վերադառնում սգավորի տունը՝ ճաշելու: Ճաշից հետո կրկին մի քիչ լաց են լինում, ննջեցյալի մասին խոսում և ապա ցրվում:

Հյուրերը հեռանալուց հետո տնեցիները ննջեցյալի շորերը մաքուր լվանում են, որպեսզի հոգին մաքուր և անարատ գնա հասնի յուր տեղը:

Գյուղերում ութ օր շարունակ սգավորները առավոտ երեկո եկեղեցի են գնում, ժամասացությունից հետո քահանային հոգոց ասել տալիս: Իսկ քաղաքում քառասուն օր շարունակ կանայք տնից դուրս չեն գալիս: Շատերը նույնիսկ մի տարի սուգ են պահում և տնից դուրս են գալիս միայն գերեզմանատուն գնալու:

Թաղման վեցերորդ օրը ննջեցյալի ազգական ու հարևան կանայք նորից հավաքվում են ննջեցյալի տունը և լվանում սգավորների գլուխները, որ մինչև այդ ժամանակ անվառ են մնում: Նույն երեկոյին մոտ ազգականներից «սգահան» է ուղարկվում սգավորներին: **Սգահանը** բաղկացած է լինում զանազան տեսակ խմորեղենից՝ եփած հավից, օդուց, գինուց և մեծ սգավորի համար մի «խալաթից»:

Յոթերորդ օրը, այսինքն՝ «յոթին», ազգականներն ու հարևանները նորից հավաքվում են ննջեցյալի տունը և սգավորների հետ միասին գնում գերեզմանատուն, քահանային օրհնել տալիս գերեզմանը, երկար լաց լինում, ողբեր ասում և հետո վերադառնում տուն, ճաշում: Ճաշից հետո քահանան օրհնում է բոլոր հին ու նոր ննջեցյալների հոգին և ստանում 40 կ.- մի ռուբլի վարձատրություն:

Առաջ բերենք մի քանի նախապաշարումներ.

Եթե մի գյուղում ննջեցյալ լինի, ոչ ոք գլուխ չի լվանա, ոչ էլ լվացք կանի՝ վախենալով, թե միգուցե հրեշտակը, որ ննջեցյալի պատճառով գյուղումն է, «կուփե» (խփե):

Կնոջ գերեզմանը մի արշին ավելի խոր են փորում, որովհետև կինը խոսք ման ածող է, խռովարար և սատանի հետ բարեկամ:

Եթե ննջեցյալից հետո տնեցիներից հիվանդանում են, կարծում են, թե ննջեցյալը իսկապես մեռած չէ և տնեցիներից յոթ հոգի տանելու է: Որոշելու համար, թե ննջեցյալը իսկապես մեռած է, թե ոչ, գերեզմանի վրա գա-

րի են ածում և ձին տանում մոտը: Եթե կերավ, այդ ապացույց է, որ ննջեց-
յալն իսկապես մեռած է: Իսկ եթե չկերավ, դա նշան է, որ մեռած չէ: Այդ
դեպքում բաց են անում գերեզմանը, ննջեցյալի գլուխը ջախջախում կամ
մեխ խփում գլխին, մեկն էլ՝ սրտին: Մի քանիսն էլ մեռելի սրտից մի կտոր
կտրում և հիվանդին են տալիս, որ ջրով ընդունե և առողջանա:

Արևը մայր մտնելուց հետո ննջեցյալ չեն թաղում, ապա թե ոչ գիշակեր
կենդանիները կհանեն գերեզմանից և կուտեն:

ՀՈԳՈՒ ԵՎ ՀԱՆԴԵՐՁՑԱԼ ԿՅԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Մարդը տարբերվում է կենդանիներից նաև նրանով, որ սա հոգի, իսկ
նրանք միայն շունչ ունեն: Մարդու հոգին մի լուսավոր բան է, որ բնակվում
է մարդու ձախ կողմում: Մեռնելիս հոգին դուրս է գալիս բերանից, եթե
արդար է՝ աղավնու, իսկ եթե մեղավոր՝ սև թռչունի նմանությամբ: Մի պա-
ռավ պատմում էր, թե մի ծառի տակ յուր հիվանդ թոռը խնամելիս ննջում է
և տեսնում մի աղավնի, որ երեխայի բերանից դուրս է գալիս և կանգնում
ծառի վրա: Արթնանալով նա գտնում է յուր թոռանը մեռած: Բոլոր երեխա-
ների հոգիներն արդար են, իսկ չափահասներինը՝ մեծ մասով մեղավոր:

Հոգին բերանից դուրս գալուց հետո մինչև այգը կատարելը սավառնում
է դիակի շուրջը, և երբ մյուս օրը վաղ առավոտյան տան մեծը գալիս երեք
անգամ «վայ» է բղավում, ապա հով սավառնում է դեպի երկինք: Այստեղ
բոլորը թռչունների կերպարանքով մնում են՝ արդարները մի ծաղկալից,
ծառազարդ այգում, մեղավորները՝ մի մթին տեղ, իսկ ոչ արդար, ոչ մեղա-
վորները՝ արդարների ետևը: Այստեղից նրանք հսկում են իրենց գերեզ-
մանների վրա, շատ անգամ այցելում են իրենց ազգականներին, երևում են
նրանց երագների մեջ: Նավակատյաց, մեռելոց օրերին իջնում են իրենց
գերեզմանների վրա և սպասում, որ իրենց ազգականները գան, գերեզման-
ները օրհնել տան: Եվ եթե օրհնել են տալիս, իրենք ուրախացած, օրհնում
են օրհնել տվողներին և սավառնում երկինք, իսկ եթե չեն օրհնել, տխուր-
տրտում, ազգականներին անիծելով, բարձրանում են:

Երբեմն էլ պատահում է, որ հոգին դեռ մարդու կենդանության ժամա-
նակ թողնում է մարմինը և ինքը գնում: Այդ թափառման միջոցին մարմինը
բոլորովին անզգա ընկած մնում է, մինչև որ հոգին նորից վերադառնում է:
Այսպես, մի անգամ Քառասնի գյուղացի Աղաջանը գիշերը գնում է եկեղեցի
և գրկելով որդու դագաղը՝ երկար ժամանակ լաց է լինում և անզգայացած
ընկնում վայր: Երբ մի երկու օրից զգաստանում է, պատմում է, թե ինչպես

յուր որդու հոգու հետ միասին ինքն էլ է բարձրացել երկինք, տեսել դրախտը, խոսել աստվածության հետ և այլն:

Այստեղ, այս երկնային կայանում հոգիներն անհամբերությամբ սպասում են վերջին դատաստանին, երբ Քրիստոսը կգա և Գաբրիել հրեշտակապետի փողով բոլոր ննջեցյալները հարություն կառնեն: Այն ժամանակ կկախեն արդարության կշեռքը, և բարի ու չար հրեշտակները, որոնք, մարդու կենդանության ժամանակ նստած բարին՝ աջ, չարը՝ ձախ ուսին, գրում էին նրա գործերը, կհանեն իրենց մատյանների միջից բարին՝ բարության, իսկ չարը՝ չարության գործերը և կդնեն կշեռքի նժարների մեջ: Եթե բարությունը կշռե, մարդը կանցնի Քրիստոսի աջ կողմը, իսկ եթե չարությունը՝ ձախ: Հետո արդեն աջակողմյանները դրախտ, իսկ ձախակողմյանները դժոխք կերթան:

Դրախտը մի հրաշալի այգի է՝ լի մշտադալար ծառերով, անուշահոտ ծաղիկներով, քաղցրահամ աղբյուրներով և բյուրավոր գեղեցիկ թռչուններով:

Իսկ դժոխքը մի խոր անդունդ է, որ թոնիրներից, խարույկներից, կուպրի կարասներից ահագին հուր է բարձրանում և տանջում երկաթյա տրեխներ հագած մեղավոր մարդկանց:

ՀԱՎԱՏՔ

ԼԵՌՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Վարանդացին հեռու անցյալում և մեծ մասամբ այժմս էլ աստվածացրել է ամբողջ բնությունը և ծունր դրել նրա առաջ: Քիրս լեռը յուր սպիտակափառ գագաթով նվիրական է եղել նրա համար. շատերը ծունր չոքած աղոթել են նրա առաջ: Դեռ մինչև այժմս էլ Քիրսի աստվածացման վերաբերյալ ավանդություններ շրջում են ժողովրդի մեջ, և լեռան վրա գտնվող բազմաթիվ ուխտատեղիները խել են նրանից նրա աստվածացումը: Խերխան գյուղի Ծծքարի ավանդության մեջ¹ թշվառ կինը Քիրսին է դիմում և խնդրում իրեն քար դարձնել, որ և կատարվում է:

Աշան գյուղի Ցից քարը² դարձյալ մի կին է եղել, որ ավագակներից հալածված խնդրել է Քիրսին և քար դարձել:

ՔԱՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Վարանդայում կան քարեր և ժայռեր, որ պաշտվում են, ժողովուրդը ուխտի է գնում նրանց, մոմ վառում, աղոթում և մատաղներ կտրում: Այսպես՝ Սղնախ գյուղի մոտ գտնվում է մի ահագին ժայռ քար, որ մի ժամանակ ժայռից պոկվելով, գլորվել, եկել է մինչև գյուղ և հենց գյուղի մոտ կանգ առել՝ առանց մի որևէ վնաս պատճառելու: Գյուղացիները, գոհ լինելով, որ այդ քարն ավելի առաջ չի գլորվել և վնասներ պատճառել, պաշտում են նրան: Այս քարը կոչվում էր Պուկ-քար, այսինքն՝ պոկ եկած քար: Ամուլ կանայք գալիս երեք անգամ թել են փաթաթում այս քարի շուրջը և ապա տանում, գուլպա գործում հագնում, որպեսզի երեխա ունենան:

Կաթ չտվող կովերին էլ տանում են երեք անգամ պտտեցնում նրա շուրջը:

Հանդիպակաց ժայռն էլ, որտեղից պոկ է եկել այդ ահագին ժայռ քարը, նույնպես պաշտվում է: Այնտեղ առավելապես երաշտ ժամանակ են մոմեր վառում, որ անձրև գա, և կամ կարկուտ չխփի:

Մի այսպիսի ժայռ էլ գտնվում է Հիրիեր գյուղում՝ լեռան լանջին, որ եթե գլորվի, գյուղը ավերակ կդարձնի: Վառված բազմաթիվ մոմերից ժայռի լանջը բոլորովին սևացել է:

¹ Տե՛ս էջ 192

² Տե՛ս էջ 195

Բայց ավելի հետաքրքիր է Գյունեյ Ճարտար գյուղի Շմանեքը, որ կարծեք դոլմեն լինի: Մի կանգնած ժայռ քարի վրա ընկնում են երկու մեծ ժայռ քարեր՝ մյուս կողմից հենված լինելով իսկական ժայռի վրա: Սրանց միջև կա երկու փոքրիկ խորշ: Կատաղած անասուններին, մանավանդ այն կովերին, որոնք կթելիս հանգիստ չեն մնում և կամ հորթին թույլ չեն տալիս ծծելու, բերում կոխում են այս խորշերի մեջ՝ նախապես մոմեր վառելով ժայռի առաջ, որ խելոքանան: Այս ժայռի առաջ մի ծառ կա՝ թիքեռնը՝ ծածկված բազմաթիվ շորերի կտորներով:

Մի մեծ ժայռ քար էլ Մխտորաշենի մոտ կա, որ կարծես մանհիր լինի: Սրա առաջ չորս սրբազան ծառեր էլ կան՝ ծածկված շորի կտորներով: Բացի սովորական ուխտ անելուց և մոմեր վառելուց, ամեն մի անցորդ պարտավոր է սուրբ քարի մոտից մի փոքրիկ քար վերցնել, դնել սուրբ քարի վրա և մի ուրիշը վայր ձգել:

Մի այսպիսի քար էլ Քարին տակ գյուղում կա:

Սակայն առանձին ուշադրության արժանի են՝

Ծծաքարերը. Սրանք ծծի նմանությամբ պտուկներ են, որ գտնվում են ժայռ քարերի լանջին, երբեմն ահագին ժայռերի և երբեմն այրերի մեջ: Սրանցից կաթ-կաթ ջուր է հոսում, որ սակավակաթ կանանց կաթը ավելացնելու դեղ է համարվում: Կաթ չունեցող կինը, յուր երեխան գրկած, գալիս է այդ քարի առաջ չոքում, աղոթում, մի քանի մոմ վառում և ծծերը բռնում այդ կաթիլների տակ, և կամ վերցնում այդ ջրից, մի մասը խմում, մյուսն էլ ծծերին քսում: Ասում են, որ անմիջապես կաթն առատանում է:

Այսպիսի ծծաքարեր շատ կան, որոնցից նշանավոր է Խերխան գյուղի ներքև գտնվածը: Մա մի ժայռ է, որ հեռվից մի երեխային ծիծ տվող կնոջ նմանություն է տալիս: Ունի և պտուկներ, որոնցից ջուր է կաթկթում: Ասում են, որ մի դժբախտ մայր, այդ տեղում յուր օրորոցի մեջ պահած երեխային ծիծ տալով, խնդրել է Քիրս լեռից¹, որ իրեն քար դարձնե, որովհետև այլևս չի ուզում տուն վերադառնալ և յուր սկեսուրի ձեռին տանջվել: Քիրսը կատարել է նրա խնդիրը՝ միննույն ժամանակ նրան կաթ տալու շնորհքը պարգևելով:

Մի այդպիսի ծծքար կա և Սարիբեկում, որ գտնվում է մի ժայռի մեջ, մինն էլ՝ Փյուրման գյուղում: Մի ուրիշն էլ Թաղլարի մոտ՝ Ղուրուչայի ա-

¹ Հատկապես շատերին պատմել են տվել, և բոլորն էլ առանց բացառության ասել են, թե խնդրել են Քիրսից

րնելյան կողմը գտնվող այրի մեջ, ինչպես և մինը Օռվատեղ գյուղի մոտ՝ լճի ափին, որի անունով և լիճը Օծաքարի ծով է կոչվում:

Այստեղ կովեր էլ են բերում ուխտ անելու, որ շատ կաթ տան: Միայն բերելիս հորթը կապում են կովի մեջքին, և իրենք, առնելով ջուր, քսում նրա պտուկներին:

Կան քարեր ևս, որոնք պաշտվում են որպես մի որոշ հիվանդության բժշկություն տվող: Այդպիսիներից էլ հիշենք մի քանիսը:

Որպես հազ հիվանդության բժշկող սուրբ քարեր.

Ա. Սարիբեկի ուխտատեղից փոքր-ինչ բարձր գտնվող ժայռը, որի միջով մի անցք է բացվում: Հազողները, նախապես մոմեր վառելով այդ ժայռի առաջ, 3 կամ 7 անգամ անցնում են այդ անցքով՝ հուսալով որ հազը կանցնի:

Բ. Ալամանց գոմերում գտնվող «ըխտըլահազ» (խեղդող հազ) ուխտատեղին: Սա մի ծառի մոտ երկու ահագին քարեր են, որ միմյանց վրա ընկնելով՝ մի փոքրիկ անցք են թողել: Խեղդող հազ ունեցողները նույն կերպ բժշկվում են:

Գ. Բողրխանի լեռան վրա՝ վանքից մոտ կես վերստ հեռավորությամբ անտառի մեջ գտնվող մի սաժեն հեռավորության մեկուսի ընկած քարը, որի մեջ մի փոքրիկ անցք կա: Այստեղ նույն կերպ բժշկում են փոքրիկ երեխաներին:

Դ. Սարուշենի «ըխտըլահազը», որ նույնպես մի ծակ քար է և նույն կերպ բժշկում է հազողներին:

Հացի գյուղում կա Քոլեն (թփերի) խաչ, որ մի կաղնու տակ երկու սրածև քարեր են. թե՛ ծառը և թե՛ քարերը պաշտվում են և համարվում ծծի վերքերը դարմանող:

Շուշում՝ թուրքերի թաղում, գտնվում է «Քամու խաչ» անուն քարերի կույտը, որ պաշտվում է որպես «քամի»՝ ռևմատիզմ հիվանդության բժշկություն տվող:

Նույն հիվանդությունը բժշկող մի ժայռ քար էլ Դոնավարզ գյուղում կա, որ նույնպես «քամու խաչ» է կոչվում և պաշտվում է:

Կան նաև քարեր ու ժայռեր, որոնց միջով անցքեր են բացված. ամուլ կանայք երեք անգամ անցնում են այդ անցքերի միջով, որպեսզի որդի ունենան: Ասում են, թե անցքը մեծանում և թույլ է տալիս կնոջը անց կենալու, եթե որդի է տալու, և նեղանում ու արգելում անց կենալու, եթե որդի չի տալու: Այսպիսի քարերից նշանավոր են Պոկեսիբերքում և Սարիբեկում գտնվածները:

Ավդուո գյուղում գտնվում է «Ավդալ օճախ» ուխտատեղին, որ հասարակ քարերի մի կույտ է: Այստեղ ուխտ են գալիս չբերք կանայք և կամ նրանք, որոնց որդիները, տարին լրացած, մեռնում են, որպեսզի առաջինները որդի ունենան, իսկ երկրորդների որդիները երկարակյաց լինին:

Դոնավարգ և Քառասնի գյուղերի միջև կա երկու քար, որոնք, միմյանց վրա ընկած լինելով, տակովը մի անցք են թողել: Այս անցքի տակ ևս մի փոքրիկ քար կա, ուր գտնվում է մի խորշ: Եթե տասներկու տարեկան ժամանակ այդ խորշը ջուր ածեն և խմեն, 17 տարեկան հասակում սաստիկ գորեղ կարող են լինել, որովհետև այդ քարերը նրան ուժ կտան:

Ալամենց գոմեր կամ Մատաթքենդ գյուղի մոտ մի մեծ քար կա, որի մասին ասում են, թե Մարիամ Աստվածածինը դրա վրա նստած է եղել, երբ հրեշտակը ավետիս է տվել նրան, թե որդի պիտի ունենա: Այժմ ամեն անցորդ մի քար է վերցնում և դնում դրա վրա՝ ի նշան յուր հարգանաց: Շատերն էլ պտուղներ են դնում և կամ մոմեր վառում:

Հին Քյաթուկի մոտ Գիզատ ուխտատեղում կա մի ծակ ժայռ քար. երաշտ ժամանակ կանայք գնում մոմեր են վառում ժայռի լանջին և ծակից ջուր վայր ածում: Ասում են, թե այդ սուրբն այնքան գորեղ է, որ անմիջապես անձրև է անում:

Մի այսպիսի քար էլ Ներքին Թաղավարդ գյուղում կա, միայն սա ծակ չէ: Երաշտ ժամանակ բերում ջուր են ածում վրան, կաթնաճաշ եփում, բաժանում, որ անձրև գա: Մի անգամ մի տղա ծաղրել է այդ քարը և վեր կացել կանգնել վրան, բայց անմիջապես ոտները կուչ են եկել:

Մի քար էլ Դոնավարգում կա, որ նույն կերպ անձրև է տալիս: Միայն այս քարը նրանով էլ է նշանավոր, որ երբ երկար ժամանակ անձրև է գալիս, բերում այս քարի տակ կրակ են վառում և, անմիջապես անձրևը կտրվում է:

Հացի գյուղից դեպի արևելք՝ մոտ երկու վերստ հեռավորությամբ, կա ժայռից պոկ եկած և առանձին ընկած մի ահագին ժայռ քար, որ մեջտեղից ձեղքված է: Այս քարը պաշտում են թե՛ հայերը և թե՛ թուրքերը: Վերջիններս ասում են, թե Ալին է թրով խփել և ձեղքել: Այս քարի մոտ մի աղբյուր կա, որ կոչվում է «Ալի բուլաղ» (Ալու աղբյուր):

Խաչմաչ, Հարավ և այլ գյուղերում կան քարեր, որոնք պաշտվում են միմիայն կայծակի հարված ստանալու պատճառով:

Քարեր էլ կան, որոնք թեև չեն պաշտվում, բայց որոնց մասին պատմվում են զանազան ավանդություններ:

Այսպիսիներից նշանավոր են.

Ուղտաքարեր. Մեծ Քիրս լեռան վրա կան ուղտանման և մարդակերպ քարեր, որոնցից փոքր-ինչ հեռու՝ մի ուրիշ քար, որ շատ նման է ասեղը թելով մի հարսի: Պատմում են, թե մի ժամանակ այդտեղով մի հարս են տարել: Պատահամա՞ր սրա զգեստի ծայրը պատռվել է, և նա առանձնացել է կարելու: Այս միջոցին մի աղքատ պառավ կին մոտեցել է հարսին և ողորմություն խնդրել, իսկ սա բարկացել է վրան, որ այսպիսի նեղ ժամանակ եկել ողորմություն է ուզում: Պառավն էլ յուր կողմից բարկացել և անիծել է բոլորին, որ քար կտրեն: Եվ այդ օրվանից հարսն էլ, մակարներն էլ, ուղտերն էլ քար կտրած մնացել են այդտեղ:

Ցից քար. Աշան գյուղից փոքր-ինչ վերև գտնվում է «Ցից քարը»:

Սա մի ժայռ քար է, որ փոքր-ինչ նմանություն է տալիս երեխան գրկած կնոջ: Ասում են, թե մի ժամանակ մի հարս, երեխան գրկած, գնալիս է եղել, երբ ավազակները հարձակվել են վրան: Սա, չկամենալով նրանց ձեռքն ընկնել, խնդրել է Քիրսից և քար դառել:

Հովվի քարեր. Ա. Խազազի լեռան վրա կան երկու մարդու, չորս ոչխարի և մի շան քարի արձաններ: Ավանդությունն ասում է, թե մի ժամանակ դրանք կենդանի էին: Աստված ուղարկել է դրանց մոտ յուր հրեշտակին աղքատի շորերով, որպեսզի փորձե դրանց ողորմածությունը: Հովիվները ոչ միայն բան չեն տվել խեղճ աղքատին, այլև քարկոծել են նրան: Այդ ժամանակ վերջինս անիծել է նրանց և քար դարձրել:

Բ. Գրիգոր անունով մի ճգնավոր, ավազակներից փախչելով, թաք է կենում, հետո սրա անվամբ կոչված Լուսավորչի քերծի մեջ: Մի հովիվ հայտնում է ավազակներին նրա տեղը, և սա նախքան նահատակվելը անիծում է հովվին, որը յուր կնոջ և ոչխարների հետ քար է կտրում: Այժմ ցույց են տալիս հովվին, նրա կնոջը և ոչխարներին նմանություն բերող քարերը:

ԿՐԱԿԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Կրակի պաշտման վերաբերյալ դեռևս շատ մնացորդներ կան. այսպես. շատ սովորական է կրակով երդվիլը, միշտ ասում են՝ կրակը օրհնի, մեղք համարելով ասել՝ կրակը հանգցրու: Եվ գրեթե բոլոր պառավները նախքան կրակ հանգցնելը խաչակնքվում են և «Հիսուս ու Քրիստոս» ասում:

Կրակի վրա ջուր չեն ածում, որովհետև այդպիսի դեպքերում նա ասում է, թե ե՞րբ ես մեռել, որ շիլաճաշդ չեմ եփել:

Կրակը չեն ծեծում և ոչ թքում վրան և կամ ոտը դնում՝ մեղք համարելով այդ, ինչպես և չեն անցնում վրայից:

Գիշերները կրակ փոխ չեն տալիս՝ հավատալով, որ տնեցիներից մինը կմեռնի:

Կաթի տակից ոչ մի կտոր կրակ չեն վերցնում, որ կաթը չշաղի (փսորի): Եթե ստիպված են վերցնելու, նախապես կաթի վրա մի տերև կամ մի կանաչ բան են դնում:

Եթե փայտը վառվելիս ձայն է հանում (վրթվրթում է), ասում են. *«Աչքը դուրս գա, մեր մասին խոսող կա»*: Հետո կամ մի քիչ մոխիր են ածում, որ դադարի, և կամ զանազան անուններ տալիս, որի ժամանակ որ դադարեց, այդ ապացույց է, որ նա է խոսում:

Երեկոյան լողանալիս մի կրակ են ձգում ջրի մեջ, որ չարերը չխփեն և թողնեն փախչեն:

Վառած փայտը աջ ու ձախ չեն շարժում, որ իրենց հայրը չմեռնի:

Կրակը հանգցնելիս չեն փչում՝ մեղք համարելով այդ, այլ մոխիր են ցանում վրան:

Կրակը կայծակից մնացել է կայծքարի մեջ, և հետո մարդիկ գայլախագով (չախմախ) խփել հանել են:

Կրակն ու ջուրը քույր ու եղբայր են: Մի անգամ նրանց մեջ վեճ է ծագել, թե որն է ուժեղ, և վճռել են փորձել: Քույր կրակը յուր ուժը ցույց տալու համար գնացել սարերի խոտը վառել է, իսկ եղբայր ջուրն էլ գնացել բոլորը հանգցրել է: Այն օրվանից նրանք միմյանցից բաժանվել են:

Կրակի պաշտման հետ կապված է **օճախի պաշտամունքը**: Հայտնի է, որ օճախ բառն ունի և գերդաստան իմաստը: *«Մեծ օճախի տղա է»*, - սովորական գովասանքն է, որ տրվում է մեծատունների որդիներին: Մեծ օճախից աղջիկ ուզելը և կամ մեծ օճախին աղջիկ տալն ամեն մի ծնողի տենչանքն է կազմում: Երբ գնում են աղջիկ ուզելու, սովորաբար ասում են. *«Մունք եկալ ընք մըն հափուռ մոխիր եր օնինք քու օճախետ, տանինք մեր օճախին հետ խառնինք»*:

Երբ մի ընտանիք գերդաստանից բաժանվում է, նոր շինած օճախը առաջին անգամ վառում է գերդաստանի մեծը նույն գերդաստանի օճախից բերած կրակով:

Երբ նոր հավեր են գնում, բռնում են օճախի վրա և ոտներին ջուր ածում, որպեսզի ընտանեան և չհեռանան այդ օճախից:

Գյուղի հիմնադրի կամ նշանավոր տան օճախը նվիրական է դառնում ոչ միայն այդ գերդաստանի, այլև ամբողջ գյուղի համար. հարսանյաց ժամանակ հարս և թագվոր եկեղեցուց դուրս գալով այդտեղ են գնում՝ համբուրելու: Եկեղեցի չեղած տեղում պսակը այդպիսի օճախի վրա է կատարվում¹:

Հարսը թե՛ յուր տնից դուրս գալիս և թե՛ սկեսրանց տուն մտնելիս համբուրում է օճախները²:

ՋՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Վարանդայում դեռևս մնացել է ջրի պաշտամունքը: Մեղք են համարում ջրի վրա թքել և կամ նախատինքով վերաբերվել: Նորահարսը, առաջին անգամ աղբյուրի մոտ գալով, զոհ է բերում նրան ցորեն: Կիրակի օրերը մոմեր են վառում սուրբ համարված աղբյուրների առաջ: Առողջություն հայցող հիվանդը մոմեր է վառում, աքաղաղներ զոհում, երկրպագում և աղոթում աղբյուրին:

Աղբյուրներից մի քանիսը ամենայն տեսակ, իսկ մյուսները որոշ հիվանդությունների բուժիչ սրբատեղիներ են համարվում: Առաջիններից նշանավոր են Շոշու գյուղում՝ ձորակի մեջ, գտնվողը, Վերին Սգնեքում՝ «Կանաչ խաչ» անուն աղբյուրը: Հղորդի գյուղում «Մոշ-աղբյուրը», որ յուր անունը ստացել է մոտի մոշի թփերից, և որի մոտ մի մեծ, պաշտվող կաղնի ծառ կա: Չանախչի գյուղում՝ «Մեծ աղբյուրը», որի վրա մի քանի անգամ լույս է իջել: Ներքին Թաղավարդում երկու թթենի ծառերի տակ պաղպաջող «Կարմիր աղբյուրը», որի մոտով անցնողը պարտավորված մի բան է դնում աղբյուրի քարի վրա և այնտեղից մի ուրիշ բան վերցնում:

Որպես մի որոշ հիվանդության բուժիչ՝ նշանավոր է Գյունեյ Ճարտարի «Դավաչիչակ» աղբյուրը: Ղալին խութի հսկայական ժայռերի գագաթից կաթիլ-կաթիլ ջուր է հոսում և հավաքվում ժայռի մեջ փորված մի նեղ և երկար փոսի մեջ: Մոլոքոր հիվանդություն ունեցողները գալիս այս ջրի առջև մի զույգ մոմ են վառում, երկու հավկիթ և երկու բևեռ (քոռամեխ) թաղում ջրի մոտ, աղոթում և այդ ջրով լողանում են: Եթե հիվանդը անձամբ չի կարող բարձրանալ այդտեղ, որովհետև սաստիկ զառիվայր է, գալիս են նրա համար ջուր տանելու: Սրանք էլ նույն կերպ վառում են մոմեր, թաղում հավկիթ և քոռամեխ, աղոթում և բացի դրանից, վերադառնալիս էլ բռնաբերվում են չեն նայում և ջրի ամանը երբեք գետնին չեն դնում:

¹ Տե՛ս էջ 136-137

² Տե՛ս էջ 153

Որպես բոլոր հիվանդության բուժիչ՝ նշանավոր է Հյունոտ գյուղի ջրվեժը, որի տակ նստում լողանում են՝ նախապես մի գույգ մոմ վառելով ու աղոթելով:

Մյուս գրեթե բոլոր սուրբ համարված աղբյուրները բժշկում են ջերմ ու տենդ հիվանդությունը: Այդպիսիներից նշանավոր են. Հղորդի գյուղում՝ «Զրավոր» (Զորավոր) աղբյուրը, Փիրիճամալ գյուղում՝ «Ծարավաջուր» աղբյուրը, Շոշկա վանքի մոտ՝ կաթնանման աղբյուրը, Չանախչի գյուղում՝ «Հոռնաղբյուրը» և «Քոսին» աղբյուրը, Խաչմաչ գյուղում՝ «Թոխոպվա» աղբյուրը: Այս վերջինս բխում է մի ավերակ մատռան մեջ: Ավանդությունն ասում է, թե մի կին յուր երեխայի հետ եկած է եղել այս մատռուղ՝ աղոթելու: Մոր աղոթքի ժամանակ երեխան շատ լաց է եղել և ջուր խնդրել: Մայրը աղոթքը չընդհատելու համար խնդրել է աստծուց, որ երեխայի ծարավը հագեցնե: Աստված լսել է նրա խնդիրը, և այդ աղբյուրը բխել է մատռան մեջ:

Առհասարակ գրեթե բոլոր սուրբ համարված աղբյուրների մոտ կան ծառեր, որոնք նվիրական են համարվում: Հիվանդները լողանալուց հետո իրենց վրայից մի կտոր են պատռում և փաթաթում ծառին՝ հուսալով իրենց հիվանդությունն այդ շորի հետ միասին թողնել այդ ծառի մոտ: Մի քանիսի մոտ էլ, ինչպես Փիրիճամալինը, ծառ չկա: Այդպիսի դեպքում հանդերձի մի կտոր կապում են մի փոքրիկ քարի վրա և դնում աղբյուրի գլխին:

Իսկ վերջին՝ Թաղավարդի «Շիշմա» (ընտիր) աղբյուրի մոտով անցնողը և կամ ջուր խմողը անպայման մի քար է ձգում աղբյուրի գլխին՝ հավատացած լինելով, որ եթե այդ չանե, ինքը կամ ազգականներից մինը կմեռնի:

ԾԱՌԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Վարանդայում սաստիկ տարածված է ծառերի մեծարանքը, համարյա բոլոր գյուղերում կան մի կամ մի քանի ծառեր, որ սուրբ են համարվում, որոնց առաջ մոմեր են վառում, աքաղաղ և կամ ոչխար մատաղում, նրանց տերևներից գուշակություններ անում: Շատ մեծ մեղք է համարվում այդ սրբազան ծառերը և կամ նրանց ճյուղերը կոտրտելը, մեղանչողը անմիջապես պատժվում է: Այսպես, պատմում են, թե մի մարդ սրանից 40 տարի առաջ կտրել է Սարիբեկի ծառից մի ճյուղ, որի պատճառով և անմիջապես հիվանդացել, մեհիճ է ընկել: Նրա հիվանդությունը մինչև այժմ էլ տևում է. նա այժմ պառկած է մի ջախպի մեջ: Կինը միշտ հսկում է նրա վրա և ջախպի կողքից կապած մի գդալով շուտ-շուտ կերակուր ածում նրա բերանը: Այժմ ամեն տարի մի անգամ նրան ուխտ են տանում Սարիբեկ:

Այս ծառերի ճյուղերը ծածկված են բազմաթիվ գույնզգույն շորերի կտորներով, որ ուխտավորները կապում են իրենց հիվանդությունն էլ դրանց հետ միասին այստեղ թողնելու հույսով:

Երբ ուզում են գուշակություններ անել, առավելապես աղջիկները ճլորթի (ճինճի) են ձգում այդ սրբազան ծառերի վրա, ինչպես, օրինակ, շատ հաճախ անում են Նոր Շեն գյուղում Սաղունց կաղնու վրա և սկսում ճոճալ: Մի որոշ բան մտները դնելով՝ նրանք լարում են իրենց բոլոր ուժը և ճլորթիով բարձրանալով՝ աշխատում մի տերև կտրել և իրենց հետ բերել (պաշար բերել): Եթե հաջողում են, դա ապացույց է, որ իրենց մտադրած բանը կատարվելու է, լավ է և այլն, իսկ եթե չեն հաջողում, նշանակում է, թե չպիտի կատարվի, լավ չէ և այլն:

Այսպիսի ծառերից մի քանիսը պաշտվում են որպես ամենայն տեսակ հիվանդությունների բժշկող և ամեն տեսակ խնդիրներ կատարող, իսկ մյուսները՝ որպես մի որոշ հիվանդության բժշկող և կամ մի որոշ գործություն ունեցող:

Առաջին տեսակի ծառերից նշանավոր են.

Ա. Սխտորաշեն գյուղի այգիների մոտ գտնվող չինարի ծառը, որի շրջապատը 25 մետր է: Մրա բունը բոլորովին դատարկ է, և տասնյակ մարդիկ պաշտպանվում են դրա մեջ անձրևի և ուրիշ ժամանակ: Առավելապես Համբարձման օրը շրջակա գյուղերից մեծ բազմություն է գալիս այստեղ, մոմեր վառում և կաթով ճաշ (կաթնապուր) եփում, բաժանում իբրև մատաղ:

Բ. Վերին Թաղավարդ գյուղից արևմտահարավ անտառապատ բլրի վրա գտնվող «Պըրևաձառ» (բարևաձառ) ուխտատեղու ծառերը:

Գ. Սարիբեկի երեք հաստաբուն թեղի ծառերը:

Դ. Հին Դրախտիկից հյուսիս՝ մի բլրակի վրա, գտնվող «Կախան» ուխտատեղու ծառերը:

Ե. Գյունեյ ճարտար գյուղի «Կոհակ» կամ «Հակովիկ» ուխտատեղու ճապկի ծառերը:

Զ. Հին Քյաթուկ գյուղի Գիզավոր (գորավոր) ուխտատեղու երկու ահագին կաղնու ծառերը:

Է. Հարավ գյուղի «Զրավոր» (գորավոր) անունով հինավուրց կաղնին:

Ը. Նույն գյուղի հարավային կողմում մի վերստ հեռավորությամբ «Ջամալի խաչ» անունով թեղի, հացի, կաղնու ծառերը:

Թ. Ղավախան գյուղի թեղի և ընկույզի ահագին ծառերը:

Ժ. Սղնախ գյուղի «Խնձորախաչ» կաղնին: Մրա մասին պատմում են, թե մի ժամանակ խնձորենի է եղել: Մի օր մի թուրք ճիպոտով խփել է, որ խնձորները թափե, իսկույն նեթ կաղնու է փոխարկվել:

ԺԱ. Միրիշալու գյուղի տնճրի ծառը, որ մի բունի վրա բուսած չորս ահագին ծառեր են: Պատմում են, թե Սուսանենց տնից մինը կտրել է այս ճյուղերից մինը և անմիջապես մեռել: Նրա տունն էլ կամաց-կամաց քանդվել է, և սերունդը ոչնչացել: Եվ այժմ գյուղի կանայք անիծելիս ասում են. *«Սուսանենց օճախի օյինը զա գլխուտ»:*

ԺԲ. Ավդուր գյուղի արևմտահարավային կողմում՝ բլրակի վրա, «Մաթիկ բաբա» կոչված կաղնի և այլ ծառերը:

Այստեղ ամեն մի անցորդ դնում է յուր ձեռնափայտը մի խոռոչավոր կաղնու մեջ՝ հուսալով փայտի հետ յուր ցավն էլ այնտեղ թողնելու: Զոհ մատուցողներն գործ են ածում այդ փայտերը մատաղներն եփելու:

ԺԳ. Նույն գյուղում՝ մի ուրիշ բլրակի վրա, գտնվող «Ծառեխ» անունով ուխտատեղու կաղնու, բոխու և այլ ծառերը:

ԺԴ. Նոր Շենի Սաղունց կաղնին:

ԺԵ. Գիշի գյուղի «Ոսկի խաչ» անուն ահագին կաղնին:

ԺԶ. Գյունեյ Ճարտարի Շմանեքի մոտի թիքեռնը ծառը: Ասում են, թե քահանան կտրել է դրա մոտ եղած մյուս ծառը, որի պատճառով և հիվանդացել և երեք օրից հետո մեռել է:

ԺԷ. Սգնեք գյուղի «Կաղնի խաչը»: Մա մի ահագին կաղնի է, որի մոտ մի խաչքար կա:

ԺԸ. Նույն գյուղի «Կանաչ խաչը»: Մա էլ մի քարակույտ է՝ շրջապատված ընկուզենի և ուրի ծառերով:

ԻԹ. Դոնավարգ գյուղի «Խաչին հարթ» անուն սգնի ծառը և այլն:

Միմիայն մի որոշ հիվանդության բժշկող և կամ մի որոշ շնորհք տվող սուրբ ծառերից նշանավոր են հետևյալները.

Սարիբեկում կա մի հարյուրամյա թեղի ծառ, որի բնի մեջ առիշեղ 1/2 մետր երկարության մի նեղ անցք է ձգվում: Մկնատամ ունեցողները, մոմեր վառելով ծառի առջև, մի ճյուղի վրա շոր են փաթաթում, անցկացնում անցքի մեջ և ապա հանում և հյուրը քսում մկնատամին: Ասում են, թե անմիջապես լավանում է:

Քերթ գյուղի մոտ կան չորս ահագին կաղնիներ, որոնց բնի հողից վերցնում քսում են երեսներին, որ մկնատամն անցնի: Մրա ուխտի օրը Ավագ չորեքշաբթի օրն է, երբ բազմաթիվ մոմեր են վառում և մատաղներ կտրում:

Սարգսաշենի մոտ մի քրլըվերդի ծառ կա, որ կոչվում է «Ըխտըլախագի Խաչ»: Հագոդները գալիս են, այս ծառի առաջ մոմեր են վառում և բևեռներ գամում ծառին, շորի կտորներ կապում, որ այլևս չհագան:

Դռնավարգ գյուղում կա մի խաչքար՝ շրջապատված կաղնի ծառերով: Այս տեղը կոչվում է «Գյորդնուկախաչ» և այստեղից գալիս են ձեռների վրա «գորդնուկ» ունեցողները՝ բժշկություն հայցելու:

Խաչմաչ գյուղի հանդեպ մի բլրակի վրա գտնվում է «Հարևա եղջի» անունով մի փոքրիկ մատրան ավերակ, ուր կան վեց ընկույզի և թեղի ծառեր: Սա բժշկություն է տալիս հողացավի և մեջքացավի: Միննույն ժամանակ ամեն մի անցորդ նախ ուխտ է անում այստեղ և ապա անցնում: Մինը պատմում էր, թե մի անգամ հարբած լինելով՝ անցել է այդ տեղի մոտով և չի համբուրել, տուն հասնելուն պես վիզը ծովել է, և միայն երկրորդ օրը, երբ մի աքաղաղ է գոհել այդ ուխտատեղուն, ուղղվել է:

Հացի գյուղում «Որդոտեն» (որդերի) խաչ» անունով մի ահագին կաղնի կա, որ բժշկություն է տալիս ջերմ ու տենդ հիվանդության:

Փիրիճամալ գյուղի «Զրավար» (գորավոր) անունով խոռոչավոր ծառը և Նախիջևանիկի «Քամու խաչ» անուն բարձր ծառերը ռևմատիզմի բժշկող են:

Գիշի գյուղի մոտ էլ կա Բըբըջամալ կոչված ուխտատեղին, որ մի մատրան հիմնահատակ ավերակ է՝ պատած թքեռն և թեղի ծառերով: Շատ լաց լինող երեխաներին տանում այդ ծառի տակ պառկեցնում և մի քար դնում են փորին ու մոմեր վառում ծառերի առաջ, որ երեխան այլևս շատ լաց չլինի:

Նոր Շենում մի պոշնի ծառ կա, որի բնի մեջ մի ծակ է գոյացած: Նախապես մոմեր վառելով՝ լղար երեխաներին անց են կացնում այդ ծակով, որ գիրանան:

Եմեշջան գյուղում գտնվում է «Ջյարկյա մարագ» անունով ուխտատեղին, որ մի շարք մսուրների տեղեր են, մի քանի խաչքարեր: Սրանց մոտ կան շատ ծառեր, որոնց ուխտ են գալիս խուլ մարդիկ՝ բժշկություն հայցելու:

Նախիջևանիկում մի նահատակի գերեզման կա՝ խաչքարերով և ծառերով շրջապատված, ուր բերում են խելագարներին՝ բժշկություն հայցելու:

Դռնավարգ գյուղի հանդեպ՝ մի բլրակի վրա, գտնվում է մի փոքրիկ կաղնի, որ կոչվում է «Մատաղախուտ»: Այստեղ այս կաղնուն գոհեր են մատուցանում, մանավանդ երբ մորեխ է գալիս: Ասում են, թե մորեխը գա-

լիս այս կաղնու վրա հանգստանում է, և երբ մատաղ են կտրում, ուտում և անմիջապես հեռանում է: Մատաղախուտի մոտ կա մի հին ամրոցի ավերակ, որ տեղացիները «Կռապաշտի դալա» են կոչում: Ավանդաբար ասում են, թե այստեղ բնակվող կռապաշտներն էլ այդ մատաղախուտին զոհեր են մատուցելիս եղել:

Շոշկա վանքում կան հինավուրց ծառեր, ուր բերում են թե՛ հիվանդ և թե՛ առողջ անասուններ, երեք անգամ պտտեցնում ծառերի և վանքի շուրջը և մահակը կոտրում, որպեսզի հիվանդ անասունները առողջանան, իսկ առողջները պահպանվեն հիվանդանալուց:

Դռնավարգ գյուղի արևելյան կողմը կա մի ճապկի ծառ, որ շատ բարձր է: Հիվանդ անասուններին բերում երեք անգամ պտտեցնում են այս ծառի շուրջը և մահակը կոտրում ծառի տակ, որով և անասունի հիվանդությունը այդ կոտրված մահակի հետ մնում է այդտեղ, ու անասունը լավանում:

Նոյն գյուղում կա և «Տըվըրախաչ» անուն ուխտատեղին, որ մի խաչքար է՝ շրջապատված բոխի ու տանձի ծառերով: Ամուլ կովերին տանում են այնտեղ, որ ծնեն:

Սուրբ համարված ծառերը չորանալուց հետո էլ ժողովրդի համար նվիրական են մնում: Ոչ ոք չի կտրտում, վառում և կամ ուրիշ տեղ տանում այդ փայտերը, այլ շարունակում են մոմեր վառել և աղոթել դրանց առաջ: Եվ երբ սկսում է փոշի, փոշին ջրի մեջ են ածում և խմում կամ քսում գորտնուկի (ձեռի հիվանդություն) վրա, որ առողջանա: Այսպիսի փոշին «խնոթուն» է կոչվում:

Այսպիսի ծառերից նշանավոր են Սզնեք գյուղի կաղնին, Գյունեյ ճարտարի օձխի մոտինը և այլն:

Մի քանի ծառեր էլ, ինչպես և մի քանի քարեր, պաշտվում են լոկ այն պատճառով, որ կայծակի հարված են ստացել: Ժողովուրդը հավատում է, որ անձրև կամ կարկուտ գալիս քաջքերը պաշտպանվում են ծառերի կամ քարերի տակ, իսկ հրեշտակներն իրենց ձեռքի գավազանով՝ կայծակով, խփում են նրանց և հալածում այնտեղից՝ միանգամայն սրբելով և ծառը կամ քարը: Այսպիսի ծառերից հիշենք օրինակ Հարավ գյուղի կենտրոնում՝ ձորակի մեջ, գտնվող կաղնին, Խաչմաչ գյուղում՝ Հարևան եղցու ընկուզենին և այլն:

Մի քանի բույսերի և ծաղիկների մասին էլ կան հետևյալ ավանդությունները.

Բամբակ. Աստված մարդուն կավից շինելուց հետո կավոտ ձեռքերն իրար է քսել և կավի մնացորդները երկիր թափել, որից բամբակ է բուսել:

Խաղող. Խաղողը առաջացել է Նոյ Նահապետի մատուցած զոհի ոսկորներից՝ գետնի մեջ թաղելուց հետո:

Վարդ և մանուշակ. Վարդն ու մանուշակը քույր ու եղբայր են, որ միմյանց միշտ կարոտ են մնում: Եթե մինը կարողանա պահել մանուշակին և ցույց տալ քրոջը, ինչ որ խնդրե, անմիջապես կկատարվի:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

ԹՈՉՈՒՆՆԵՐ

Ծիծեռնակ. Վարանդայում թռչուններից ամենից ավելի ծիծեռնակն է պաշտվում: Շատ մեծ մեղք է համարվում նրան սպանել և կամ նրա բունը քանդել: Ինձ գանգատվում էր մի մարդ, թե ուզում է տունը քանդել, նորոգել, բայց չի համարձակվում, որովհետև տան հետ միասին պիտի քանդվի և ծիծեռնակի բույնը: Գանգատվողը պնդում էր, թե յուր հարևանի տունը հրդեհ էր ընկել և բոլոր երեխաներին այրել, որովհետև տան երիտասարդներից մինը անխոհեմություն էր ունեցել ծիծեռնակի բույնը քանդելու:

Մի կին էլ գանգատվում էր, թե ծիծեռնակը բույնը շինել է օձախի անմիջապես գլխին, այնպես, որ շատ անգամ կեղտոտում է կերակուրները: Որքան և անախորժ էր այս բանը տնեցիներին, այնուամենայնիվ, նրանք չէին համարձակվում քանդելու բույնը:

Հավատացնում են, որ շուշեցի Սեյրանենց Սահակը, մեղք չհամարելով ծիծեռնակին վնաս հասցնել, մի անգամ բռնել է մի ծիծեռնակ և լեզուն կտրել: Եվ այս է եղել պատճառը, որ նրա հինգ որդին էլ համր են ծնվել:

Երբ առաջին անգամ գալիս են ծիծեռնակները, մարդիկ և կանայք, նրանց նայելով, երեսներին խաչ են հանում, և առհասարակ, երբ նրանք ճովողում են, ասում են, թե սաղմոս են քաղում, ժամ են ասում, օրհնում են մեզ և այլն:

Այսպես, պաշտելու մասին ասում են, թե մի անգամ խայթող սողունները հավաքվել են և խորհուրդ արել, թե որ կենդանու արյունն ամենից քաղցր է, որ առավելապես նրան խայթեն: Երկար վիճաբանությունից հետո մոծակին ուղարկում են, որ գնա բոլորի արյունն էլ փորձե և ապա իրենց տեղեկացնե: Մա գնում բոլորին խայթում և մարդու արյունն ամենից քաղցր է գտնում: Երբ վերադառնում է զեկուցումն անելու, ծիծեռնակն, իմանալով այդ, հարձակում է վրան և սպանում:

Մի ուրիշ ավանդություն էլ ասում է.

Մուկը, ապաստան գտնելով Նոյի տապանում, կրծեց և ծակեց տապանը: Ջուրը սկսվեց ներս լցվել: Նոյը, այս տեսնելով, բարկացավ մկան վրա, որը գնաց, մի անկյունում թաք կացավ: Հետո Նոյն առաջարկեց կենդանիներին, որ փակեն ծակը, սակայն ոչ ոք չկարողացավ: Վերջապես օձը ոլորվելով տարածվեց ծակի վրա և ծածկեց այն: Երբ ջրհեղեղը անցավ, Նոյն առաջարկեց օձին վարձատրություն խնդրել մատուցած ծառայության համար, և

սա, հանելով յուր լեզուն, մարդու արյունն ուզեց: Այդ ժամանակ ծիծեռնակը, որ Նոյի ոտի վրա նստած էր, հարձակվեց և օձի լեզուն կծեց: Եվ այս է պատճառը, որ դեռ այժմս էլ օձի լեզուն միջից կտրված է: Օձն էլ իսկույն հարձակվեց ծիծեռնակի վրա, սակայն կարողացավ միայն նրա պոչից կծել, ուստի և նրա պոչը երկու մասի բաժանվեց: Օձի խայթած տեղից երկու կաթ արյուն ընկավ. մինը՝ Նոյի վրա, որ անմիջապես ոջիլի փոխարկվեց, մյուսն էլ՝ գետնին, որ լու դարձավ և թռավ:

Աղավնի. Սա էլ ծիծեռնակի պես, բայց ոչ նրան հավասար, պաշտվում է: Մրան ևս չեն սպանում և կամ վնաս հասցնում: Միայն թե սրա մասին մի առանձին ավանդություն չի պատմվում, տարածված են միայն ս. գրքի մեջ պատմվածները:

Կաչաղակ. Պաշտվող թռչուններից է և կաչաղակը, որի մասին պատմում են, թե մի անգամ սա, մի պառավի տան գլխին նստած, ավետում է նրան, թե որդին օտարությունից գալիս է: Պառավն, առանց հասկանալու նրա ավետիքը, մի կտոր հաց է ձգում նրան: Նա իսկույն տանում է այդ հացը և տալիս որդուն, որ սաստիկ քաղցած է լինում: Հետո վերադառնալով՝ նույն բանն է ավետում և մի կտոր հաց ևս ստանալով՝ խեղճ որդուն տանում: Այս բանը մի քանի անգամ կրկնվում է, մինչև որ պառավը ձանձրանալով մի քար է ձգում դեպի կաչաղակը: Սա էլ վերցնում է այդ և տանում ձգում որդու գլխին: Որդին իսկույն նեթ մեռնում է: Պառավը գալիս է մեռած որդու մոտ և ճանաչում յուր ձգած քարը: Այնուհետև այլևս քար չեն ձգում կաչաղակին, այլ միշտ հաց են տալիս ու խնդրում. *«Բարին մեզ, չարը թշնամուն»:*

Պատմում են, թե մի անգամ մի գյուղացի մի կաչաղակի ոտներից մի քիչ հարդ է կապել և կրակ տալով՝ բաց թողել: Խեղճ թռչունն իսկույն այրվել է: Ուղիղ մի տարուց հետո այդ միևնույն գյուղացու փոքրիկ աղջիկը յուր տատի տանը միայնակ եղած միջոցին շորերը վառվում են, և մինչդեռ նա վազում է տուն, կրակը լափում է նրան: Գյուղացին նոր զգում է յուր արած մեղքը և կրած պատիժը:

Թռչուններ էլ կան, որոնք թեն չեն պաշտվում, բայց որոնց մասին կան հետևյալ ավանդությունները.

Կուկու (կկու). Մի հարս ծառերից մի ճռճք է կապում, դնում յուր միակ երեխային մեջը և ինքը գնում քաղհան անում: Երբ մի քիչ հետո վերադառ-

նում է, երեխային այլևս ճոճքի մեջ չի գտնում: Ցավից և սկեսուրի վախից թոչուն է դառնում և կուկու¹ կանչելով պտրում յուր երեխային:

Հուպուպ կամ Սանրակապ (Հոպ-հոպ). Սա մի հարս է եղել, որ մի անգամ թողել է խմորը կիսատ հունցած և սկսել է մագերը սանրել: Հանկարծ կեսուրը վրա է հասել, և սա ամոթից ու վախից թոչուն է դառել՝ սանրը գլխին, և թռել:

Կաքավ. Սա ժամանակով մի հարս է եղել: Մի օր, երբ սա խմոր է հունցել, սկեսուրը բարկացել է վրան, թե ինչու է պինդ հունցել. սա էլ դիմադարձություն է արել, ասելով՝ թե կակուղ է: Սկեսուրը բարկանալով անիծում է հարսին, որ իսկույն կաքավ է դառնում: Բայց մինչև այսօր էլ նա դիմադարձություն է անում սկեսրոջը՝ անդադար կրկնելով, թե *«Կակուղ ա, կակուղ ա»*:

Բուլբուլ. Աստված Ադամին ստեղծելուց հետո, երբ տեսավ, որ մենակ տխուր է, ասաց նրան, որ յուր համար մի զրուցընկեր ընտրի, և նա ընտրեց բուլբուլին: Սակայն այս անգամ էլ բուլբուլի ընկերը միայնակ մնաց և սկսեց տխրել, ուստի և աստված ստեղծեց Եվային և բլբուլին վերադարձրեց յուր ընկերոջը:

Պողոդոս (բվեճ). Մի պառավ ունենում է Պողոս անունով մի հատիկ որդի: Մի անգամ եկեղեցուց վերադառնալով՝ պառավը երեխային մեռած է գտնում: Խփելով յուր գլխին՝ պառավը խնդրում է աստծուց, որ իրեն թոչուն դարձնե, որ և կատարվում է: Եվ այդ օրվանից այդ խղճուկ պառավը կանչում է յուր որդուն՝ Պողոդոս, Պուդոս, այն էլ գիշերները, որովհետև ոչ հանգիստ և ոչ էլ քուն ունի:

Ագռավ. Երբ Կայենը սպանում է Աբելին, Ադամը սկզբում կարծում է, թե քնած է, բայց երբ հետո հաստատվում է, որ մեռած է, պատանում է նրան և թաղում: Աստված խղճում է Ադամին և ագռավին ուղարկում, որ ասե Աբելին, թե՝ պատանդ մաշիր, ե՛կ: Սա էլ գնում է և փոխանակ այդ ասում է, թե՝ տապանդ մաշիր, ե՛կ: Աստված բարկանում է ագռավի վրա և անիծում՝ ասելով, թե բերանդ դրած յոթը պատառից մինը միայն կուլ գնա: Եվ այդ է պատճառը, որ մարդիկ այդքան ատում են նրան, և որ ագռավը այդքան անկուշտ է, որովհետև յոթը պատառից միայն մեկն է կուլ գնում:

Անգղ. Անգղը ամենախիմաստուն թոչունն է համարվում, որի համար և նրան չեն սպանում: Նա շատ երկար է ապրում և միայն 700 տարեկան ժա-

¹ Վարանդայի գյուղերում երեխային կուկու են կանչում

մանակն է ձու ածում և ձագ հանում: Պատմում են, թե շատ հին ժամանակներում Հարուն-Ղարուն մի շատ հարուստ մարդ յուր ահագին հարստությունը բարձում է ոչխարների վրա և տանում մի սարի մեջ թաղում, ոչխարներին էլ մորթում: Սրա թոռը, իմանալով այդ հարստության մասին, կամենում է պտրել և գտնել, բայց միջոցները ի դերն են ելնում: Վերջապես մի իմաստուն մարդ խոստանում է անգղներից իմանալ տեղը և այս նպատակով շատ ոչխարներ մորթել տալիս ու տարածում մի դաշտի մեջ: Ինքն էլ մի քթոցի մեջ գոմեշի ստամոքսով ծածկվելով՝ թաք է կենում: Իսկույն անգղներն ամեն կողմից հավաքվելով ուտում են ոչխարները, երբ կշտանում են, գնում իրենց պապին էլ են բերում, որ նա ևս կշտանա: Երբ սա ևս կշտանում է, թոռները հարցնում են նրան, թե ուրիշ անգամ էլ այդպես կշտացե՞լ էր:

Մեկ էլ, ասում է պապը, Հարուն-Ղարունի ժամանակն եմ կշտացել, երբ ոչխարներին բարձեց յուր ահագին հարստությունը և տարավ ա՛յ, այն սարի մեջ թաղեց և հետո էլ բոլոր ոչխարները կոտորեց:

Իմաստուն մարդն անմիջապես դուրս է գալիս քթոցից, գնում փորում ցույց տված սարը և գտնում անթիվ հարստությունը:

Հարուն-Ղարունի ժառանգն առաջարկում է իմաստունին՝ իբրև վարձատրություն, վերցնել հարստության մի մասը, սա էլ խնդրում է տալ այնքան, որքան կկշռի մի մարդու գանգ: Սակայն Հարուն-Ղարունի բոլոր հարստությունը չի կարողանում կշռել մի մեռելի գանգ: Այս ժամանակ իմաստունն ասում է, թե մի բուռ հող ածեք նժարի մյուս կողմը, և երբ ածում են, իսկույն կշռում է: *«Ահա, տեսնու՞մ եք, - ասում է իմաստունը, - մարդու աչքը միայն մի բուռ հողը կկշտացնի: Այդ անբավ հարստությունը բավական չեն նրան, ես էլ բացի այդ մի բուռն հողից, ուրիշ բան չեմ ուզում»:*

Չրչրթան կամ չափարծիտ. Մի անգամ աստված հրամայել է, թե ով շուտով ինձ մոտ գա, ես նրան թռչունների թագավոր կնշանակեմ: Արծիվը իսկույն սկսում է թռչել դեպի երկինք, բայց ճանապարհին հոգնում է և ուզում է հանգչել. այս ժամանակ չրչրթան կամ չափարծտին, որ նրա թևի տակ ապաստանած, հանգիստ բարձրանում էր, դուրս է թռչում և գնում աստծու մոտ:

- *Ինչո՞ւ ես եկել,* - հարցնում է աստված այս փոքրիկ թռչունին:

- *Եկել եմ, որ թռչունների թագավոր նշանակես ինձ,* - պատասխանում է չափարծտին:

- *Դեհ, որ այդպես է,-* ասում է աստված,- *գնա մի ճիպոտ բեր, որ ոչ կարճ լինի, ոչ երկար, ոչ ծուռ, ոչ ուղիղ:*

Այդ օրից սկսած՝ նա պտրում է չափարների (ցանկապատ) տակ ճիպոտներ, և երբ գտնում է, ասում է. «Չի՛, չի՛, էս չի՛, էն չի՛»:

ՄԻՋԱՏՆԵՐ

Մեղու, շերամ և որդան կարմիր. Հոբ երանելին որդունքը վերցրել դրել է վերքերի վրա՝ ասելով. «*Կերեք, կերեք, աստված ձեզ կերակուր է տվել*»: Որդերն էլ իսկույն փոխարկվել են մեղվի, շերամի և որդան կարմիրի:

Աստծու կով. Աստծու կով կամ զատիկ կոչված միջատը (божья коровка) սուրբ են համարում և երբեք չեն սպանում:

Ձկներ. Ձկների մասին ընդհանրապես շատ քիչ ավանդություններ կան, երևի մեծ գետեր և լճեր, հետևապես և զանազան տեսակ ձկներ չլինելու պատճառով: Հայտնի են միայն մի քանիսը:

Օձաձուկը. Սա Գաբրիել հրեշտակի փողն է համարվում, որ հանկարծ ընկել է ջուրը: Ապացույց՝ որ նրա վրա կան 12 ծակի հետքեր: Այս ձկները խմբով են շրջում՝ սրնգի ձայն հանելով: Ձկնորսներն էլ ականջ են դնում, լսում սրնգի ձայնը և ուռկանը ձգում, որսում:

ՕՁԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Քյաթուկ լեռան վրա՝ «Սիպտակ հյով» ուխտատեղում, և Սխտորաշենի ահագին չինարի ծառի մեջ կան մի-մի ահագին օձ: Ճանապարհորդները, անցնելով այդ ուխտատեղիների մոտով, գնում ուխտ են անում, մոմ վառում, աքաղաղներ զոհում, որպեսզի այդ օձերը պաշտպանեն իրենց, և ճանապարհորդության ժամանակ օձերը չխայթեն իրենց: Զոհաբերությունների ժամանակ այս օձերը դուրս են գալիս և հանգիստ կերպով շրջում՝ ոչ մի վնաս չպատճառելով ուխտավորներին:

Ուխտավորները վերցնում են այդ օձերի շապիկների (խորխի) կտորները և պահում գլխարկների մեջ: Երբ օձ է պատահում, հանում այդ շապիկի կտորը ցույց են տալիս: Հավատացնում են, թե օձը անմիջապես ետ է քաշվում և ոչ մի վնաս չի տալիս:

Ընդհանրապես հայերը ոչ մի վնաս չեն հասցնում լոկին (լորտու), մինչդեռ օձերին աշխատում են սպանել:

Պատմում են, թե մի անգամ մի հայ մարդ մի կատաղած ուղտի վրա հրացան է արձակում, բայց հրացանը վրիպում է, և ուղտն ընկնում է հայի ետևից: Սա, շունչը կտրված, ցատկում է մի ցանկապատից և ընկնում է մի

այգի: Այս միջոցին մի լոկ դուրս է պրծնում և խայթում, սպանում կատա-
ղած ուղտին: Այնուհետև հայերը լոկին հայ են համարում և նրա արած
լավության համար պաշտում:

Լոկը օձերի սափրիչն է համարվում, և երբ սկսում է սափրել մի օձի
գլուխ, հանկարծ մի հարված է տալիս գլխին և անմիջապես սպանում:

Լոկին բարկացնելիս ասում է. *«Կհամբերեմ, չեմ կծի, բայց եթե կծեցի,
միայն հավի պանիր պիտի քսեք, որ առողջանա»*: Եվ որովհետև հավի
պանիր չկա, ուստի լոկը սրանով ուզում է ասել, թե յուր կծածը ոչնչով չի
լավանա: Այս է պատճառը, որ վարանդացիները երբեք չեն չարչարում կամ
սպանում լոկին, հաստատ գիտենալով, որ նա, իբրև հայ, իրենց չի կծի, այլ
միայն թուրքին, իսկ իրենց կծում է օձը, որ թուրք է և թուրքերին չի կծում:
Եվ այս է պատճառը, որ թովչիները (ովսունչի) միայն թուրքերն են լինում:

Քառասնի գյուղից փոքր-ինչ բարձր մի բարձր ժայռ կա, որ մի քիչ առի-
շեղ կտրված է: Այդ կտրված, տափարակ տեղում՝ երկու թզենիների տակ,
ապրում է մի ոսկեղջյուր օձ, որ երբեմն յուր լուսաճաճանդ գլուխը դուրս է
ցցում ժայռից: Ասում են, որ եթե մինը կարողանա մի անդրավարտիք ձգել
նրա գլխին, այն ժամանակ օձը կփախչի, բայց կթողնե յուր ոսկի եղջյուր-
ները, որոնք իմաստություն կտան, ում մոտ էլ որ լինին:

Շատ տներ էլ օձեր կան, որ տան «դյովլաթ» համարվելով՝ ոչ մի հալա-
ծանքի չեն հանդիպում: Տնեցիները ամանով կաթ են տալիս նրանց, որ
խմելուց հետո ոսկիներ են ձգում ամանի մեջ:

Պատմում են, թե մի մարդ միշտ կաթ է տվել յուր տան մի օձի և ամեն
անգամ մի ոսկի ստացել: Մի անգամ այդ մարդը մի ուրիշ երկիր գնալու
պատճառով որդուն է հանձնարարել օձին կաթ տալ: Որդին, տեսնելով օձի
տված ոսկին, մտածում է սպանել նրան և միանգամից ստանալ նրա ան-
թիվ ոսկիները: Հարվածը վրիպում է, օձի ազիին կտրվում է, և սա խայթում է
տղին, որ մի քիչ հետո մեռնում է:

Եվ երբ հայրը վերադառնում է, իմանում է ամեն ինչ և շատ ցավում: Մի
ժամանակից հետո հայրը դուրս է հրավիրում օձին, դնում է նրա առաջ մի
աման կաթ և առաջարկում հաշտվել և առաջվա պես շարունակել: Մակայն
օձը մերժում է կաթը և ասում. *«Քանի որ ես տեսնում եմ իմ կտրված ազիս,
և դու մտաբերում ես քո սպանված որդին, մենք չենք կարող բարեկամներ
լինել»*: Այս ասելով՝ օձը բոլորովին հեռանում է, և կարճ միջոցում այս մար-
դը աղքատանում և թշվառանում:

ԿԱԹՆԱՍՈՒՆՆԵՐ

Այս կենդանիների պաշտամունքից բուն Վարանդայում մնացել են միայն կատվի վերաբերյալ մի քանի սնոտիապաշտություններ: Այսպես՝ կատուն սուրբ է համարվում, և նրան սպանողը յոթ եկեղեցի պիտի շինե, որ կարողանա այդ մեղքից ազատվել: Եվ եթե այդ չի կարող անել, մեղքից թեթևանալու համար գոնե մի խավվար (ցորեն մաղելու մաղ) պիտի առնե, հատկապես դրկիցներին փոխ տալու:

Նրա մասին կան հետևյալ ավանդությունները.

Կատու. Ա. Քրիստոսին փշե պսակով չարչարելիս արցունքը հորդությամբ հոսում էր, և նա թաշկինակով սրբում էր: Մինը խլեց նրա ձեռքից թաշկինակը և գցեց աղբանոցը, ուր անմիջապես կատվի փոխարկվեց:

Բ. Մի անգամ Քրիստոս՝ իբր մի հասարակ մարդ, հյուր է լինում մի տան, մկները շատ նեղում են նրան և տնեցիներին: Այս ժամանակ նա ձգում է յուր թաշկինակը դեպի մկները, որ կատու դառնալով՝ բռնում է նրանց:

Վարանդացիները պատմում և ուխտ են գնում մի քանի կենդանիների պաշտման տեղեր, որոնք թեն Վարանդայում չեն գտնվում, սակայն նրան սահմանակից լինելով՝ այնքան էլ հեռու չեն:

Այսպիսի ուխտատեղիներից նշանավոր են.

Զանգեզուրի գավառում՝ Տաթև վանքի հանդիպակաց լեռնաշղթայի մեջ, գտնվում է Եզան ուխտատեղին, կամ ինչպես սովորաբար թուրքերեն կոչում են «Օկյուզ զիարատ»-ը: Սա քարերի մի ահագին կույտ է, որ օր ավուր ավելանում է, որովհետև ամեն մի անցորդ պարտավորված մի քար է բերում ձգում այդ կույտի վրա: Ավանդությունն ասում է, թե այդտեղ թաղված է մի եզ, որ ինքնակամ և առանց մարդու ճիպոտի այդտեղի քարհանքից ահագին քանակությամբ քար է կրել՝ Տաթևի եկեղեցին շինելու:

Այս ուխտատեղին նվիրական է ինչպես հայերի, այնպես և թուրքերի համար:

Երբ կենդանիների մեջ տարափոխիկ հիվանդություններ են տարածվում, թե՛ հայերը և թե՛ թուրքերը բերում են կենդանիներ և այդ քարակույտի շուրջը երեք անգամ պտտեցնում: Եվ եթե հիվանդության սաստկության պատճառով կենդանիներին բերել չեն կարող, գալիս, այդ քարակույտի տակից մի բուռ հող են հանում և տանում, աղի հետ խառնում, տալիս հիվանդ կենդանուն: Շատ դեպքեր են պատմում, երբ կենդանիները անմիջապես լավացել են:

Խաչենի Պտկսաբերկ հինավուրց եկեղեցու մոտ թաղված է մի արջ: Ավանդությունն ասում է, թե այդ եկեղեցին շինելիս մի արջ շարունակ քար է կրել շրջակայքից: Երբ եկեղեցին ավարտել են, պակասել է միայն մի մեծ քար, և այս արջը երկար որոնելուց հետո շատ հեռվում գտել է և շալակած բերել: Երբ վայր է դրել քարը, վարպետը տեսել է, որ թոկը, կտրելով արջի ուսերը, սաստիկ արյունոտվել է, վերցնում է թոկը և խփում եկեղեցու պատին: Դեռ մինչև այժմ էլ ցույց են տալիս այդ արյան հետքերը:

Հետո արջը օգնել է վարպետին՝ քարը յուր տեղը դնելու, և երբ ամեն ինչ ավարտել են, շունչը փչել է: Վարպետը մեծ ցավակցությամբ ամփոփել է նրա մարմինը եկեղեցու մոտ և վրան քարեր դարսել: Ուխտավորները մոմ են վառում այդ քարակույտի վրա և մատաղներ անում:

Արջ. Սրա մասին կա հետևյալ ավանդությունը.

Արջը ժամանակով մարդ ջրաղցպան է եղել: Երբ շատ գողություններ է արել, աստված բարկացել է վրան և արջ դարձրել: Եվ ապացույց սրան՝ երբ սպանում են արջին, սա, առաջին թաթերը միմյանց վրա դնելով, խաչում է:

Բոլոր կենդանիները և բույսերը լեզու ունեն և կարող են խոսել: Որպեսզի մարդիկ կարողանան նրանց հասկանալ, պետք է, որ Շահմար օձը յուր լեզուն քաշե մարդու բերանը: Այս բախտին արժանացել են Օվչի (որսորդ) Փիրումը և Լոխմանին:

ԼՈՒՍԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Արև և լուսին. Վարանդայում դեռ մինչև այժմ էլ ծերունիներ և պառավներ կան, որոնք պաշտում են արեգակ և լուսին: Շատ անգամ պատահում է, որ սրանք ծունր են չոքում նոր ծագող արեգակի և նոր նորոգ լուսնյակի առաջ և աղոթում նրանց այսպես. *«Աստծո ցնծուղն տված ըրիզնակ, ա՛յ մորա նոր ըլած լուսնինկյա, իմ երեսս քո ոտանդ տակը, դու իմ խոխեքս պահես»* և այլն: Լուսնի նորին գրեթե բոլոր գյուղացիներն առաջին անգամ լուսնին նայելիս, մի քանիսը բախտավոր համարված երեխայի կամ մարդկանց երեսին են նայում՝ հուսալով, որ այդ ամիս բախտավոր կերպով կանցնեն, ուրիշները, դրամի վրա հայացք ձգելով, համբուրում և ճակատին են դնում՝ հուսալով շատ դրամ շահել այդ ամսում:

Արևով երդվիլը շատ սովորական է. *«Իմ արևը վկա, քու կանաչ արևդ վկա»:*

Միիւր աստծու պաշտման մնացորդ՝ խոտի կամ փայտի կույտեր վառելու սովորությունները դեռ մինչև այժմ էլ շարունակվում է Վարանդայի գյուղերում, թէև քաղաքում արդէն վերջացել է:

Տյառնընդառաջի երեկոյին նշանված երիտասարդները ցրտնի ծառի ճյուղեր են բերում և դարսում եկեղեցու գավթում: Հետո եկեղեցու ջահից բերած մոմով վառում են այդ կույտը, ծուխի ուղղությունից գուշակություններ անում, նորահարսին, ինչպէս և նորածին երեխային երեք անգամ պտտեցնում շուրջը: Երիտասարդները թռչում են կույտի վրայով, ուրիշները՝ պար բռնում շուրջը:

Արևի և լուսնի մասին կան հետևյալ ավանդությունները.

Ա. Ժողովուրդը լուսինն ու արևը քույր ու եղբայր է համարում: Մի օր քույր արևը ասել է, թէ ինքը վախենում է գիշերը ման գալուց և ցերեկն էլ ամաչում է, երբ իրեն են նայում: Այդ ժամանակ եղբայր լուսինը պատասխանել է նրան, թէ ինքը գիշերը կշրջի, թող ցերեկը նա պտտվի, միայն վերցնի մի քանի թոփ ասեղ և խրի իրեն նայողի աչքերը: Եվ այդպէս էլ եղել է: Արևը, նստած մի առյուծի մեջքին, սլանում է երկնակամարով և երեկոյան գնում հանգստանում մոր գրկում: Առյուծը յուր վիթխարի թրով պաշտպանում է նրան քաջքերից:

Բ. Մի օր լուսնի և արևի մայրը խմոր էր հունցում, որդին՝ լուսինը, գալիս և խնդրում է, որ իրեն համար էլ մի բլիթ շինի, մայրը բարկանում և խմորոտ ձեռքով խփում է երեսին: Դեռ մինչև այժմ էլ լուսնի վրա երևում են նրա խմորոտ մատների հետքերը:

Գ. Մի կին յուր որդու համար գուլպա էր գործում: Երբ քիչ էր մնացել վերջացնելու, արեգակը ուզում էր մայր մտնի, ուստի մայրը ասաց որդուն, թէ՝ թող մնա, վաղը կվերջացնեմ: Որդին աղաչում էր մորը, որ այդ օրը վերջացնի: Այդ դեպքում, ասում է մայրը, աղաչիր արեգակին, որ մի քիչ սպասի: Երեխան դառնում է արեգակին և ասում. *«Ձան արեգակ, մի քիչ սպասիր, մայրս վերջացնի զիզի գուլպան, հագնեմ»*: Արեգակը սպասում է, և երբ երեկոյան ուշ մայր է մտնում, մայրը հարցնում է, թէ ինչու այնքան ուշացավ:

Արեգակը պատասխանում է, թէ մի երեխա խնդրեց իրեն սպասել, մինչև որ մայրը կվերջացնէ նրա գուլպան: Արեգակի մայրը բարկանում է և անիծում է երեխային, որ ցերեկը մեռնի և գիշերը կենդանանա, նրա մայրն էլ երբեք չվերջացնի գուլպան: Եվ այնուհետև այս երեխան ցերեկները մեռած է լինում, իսկ գիշերները կենդանանում և գալիս է մոր մոտ, խնդրում

յուր զիզի գուլպան: Սակայն մայրը երբեք վերջացրած չէ լինում, որովհետև գործածը ինքն իրեն քանդվում է, և խեղճ երեխան ոտաբոբիկ թափառում է:

Դ. Մի հարսնացու, ցանկանալով անշուշտ ավարտել յուր փեսացուի գուլպան, խնդրել է արեգակից մի քիչ էլ սպասել: Բարի արեգակը կատարել է հարսնացուի խնդիրը և ուշ մայր մտել: Սակայն արեգակի չար մայրը, հարցնելով նրա ուշանալու պատճառը, բարկացել է և անիծել հարսնացուին՝ ասելով. «Քար դառնա նա»: Իսկույն խեղճ հարսնացուն քար է դարձել: Եվ այսօր էլ Նինգի գյուղի մոտ ցույց են տալիս այդ քար դարձած հարսնացուն:

Խավարում. Արևի և լուսնի խավարումը բացատրում են այսպես. քաջքերը կամ սատանաները, կտրելով նրանց ճանապարհը, ուզում են վիրավորել նրանց, իսկ նրանք պաշտպանվում են և վերջ ի վերջո հաղթում:

Խավարման ժամանակ մեծ սուգ է տիրում գյուղերում, երիտասարդները հրացաններ են արձակում դեպի վեր՝ մտածելով, թե կարող են քաջքերին խփել, ուրիշները, պղնձյա ամաններ ծեծելով և զանգերը խփելով, ահագին աղմուկ են բարձրացնում դարձյալ քաջքերին փախցնելու նպատակով: Իսկ կանանցից շատերը լալիս են և՛ ցավից, և՛ երկյուղից:

Օր. Երկնքում կա երեք թռչուն: Երբ սրանցից առաջինը ձայն է հանում, բացվում է առավոտը, երկրորդի ձայնելիս դառնում է կեսօր, իսկ երբ երրորդը թռչուն է ձայնում, մութը պատում է աշխարհը:

Աստղեր. Սրանցից ամեն մեկը պատկանում է մի մարդու: Բարեգործ և առաքինի մարդունը պայծառ է լինում, չարագործ և անբարոյականինը՝ աղոտ: Երբ աստղը վայր է ընկնում և կամ փոխում է յուր ընթացքը, մարդը մեռնում է:

Գիսավոր աստղեր երևալիս ասում են, թե մեծ աղետներ են պատահելու, թագավոր է մեռնելու և այլն:

Հարդագողի ճանապարհի մասին պատմում են, թե մի մարդագայլ հարս, լվանալով իրենց հյուրի ոտները, շատ փափլիկ է գտել, և երբ բոլորը քնել են, գնացել է, որ ուտի, սակայն հյուրը դաշույնի մի հարված է տվել նրա ծծին: Իսկույն կաթը ցայտել է երկինք և մինչև այժմ էլ յուր հետքը թողել:

Ուրիշներն էլ հավատացնում են, թե դա աստծու արքայության ճանապարհն է: Շատերն էլ պատմում են, թե մինը (չգիտեն, թե ով) դարման է գողացել և ճանապարհին վայր թափել, որի հետքը մնացել է ու այժմ էլ կոչվում է «դերմանեղի»:

Ամպ. Սաստիկ սպիտակ և առանձին կանգնած ամպ տեսնելիս ասում են, թե դա Աստծու միությունն է:

Իսկ եթե այս ամպը շատ փոքր է, ասում են՝ դարմանագող է, որովհետև դա նշան է, որ քամի պիտի լինի և կալերից դարման գողանա:

Որոտման մասին ասում են, իբր թե մի պառավ, մի պարկի մեջ քարեր ածած, քաշ է տալիս, որից և առաջանում է գոռգոռոց: Ոմանք էլ կարծում են, թե դա առաջանում է «ըլըկոծն» քամու սաստիկ շարժումից:

Առաջին որոտման ժամանակ գյուղացիները երկաթ են կծում և քարով իրենց գլխներին խփում, ասելով.

«Քըրըզլոխ, ըրկըթը կեռիկ», և այս այն նպատակով, որ այդ տարի կարկուտ չգա:

Որոտ. Մի բամբակե պառավ, նստած մի բամբակե ձիու վրա, ձեռին մի բամբակե մտրակ, քշում է երկնքով: Նրա ձիու ոտների տրոփյունից առաջանում է որոտը:

Կայծակը հրեշտակների գավազանն է, որով խփում են սատանաներին: Ոմանք էլ կարծում են, թե երկու հրեշ կա, որ կռվում են միմյանց հետ սրերով, այս սրերի փայլից առաջանում է փայլակը, միմյանց ընդհարումից՝ կայծակն ու որոտը: Եվ կամ երկու վիթխարի գավազանները միմյանց հետ «դոչի են տալիս»՝ պոզերը միմյանց խփելով կռվում են, որոնց պոզերի ընդհարումից առաջանում է կայծակը:

Ուրիշներն էլ պնդում են, թե երկնքում մի պառավ մի թզուկ ծառա ունի, որ փայտ կոտրելիս կացինը քարին է դիպցնում, որից և կայծակ է առաջանում:

Ծիածանը՝ տեղական բարբառով «կանաչ-կարմիրը», աստծու գոտին է համարվում: Նրանով գուշակություններ են անում, այսպես՝ եթե դեղին գույնը մյուսներից ավելի է, այդ նշան է, որ այդ տարին շատ հիվանդություններ պիտի լինի, երբ կանաչ գույնն է ավելի, դա ապացույց է, որ այդ տարի ցորենը առատ է լինելու:

Մի ավանդություն էլ ասում է, թե ծիածանն այն կանաչ-կարմիր թելն է, որ բերեց Գասպար թագավորը՝ իբրև կնքահայր Քրիստոսի պարանոցը կապելու:

Երկրաշարժի մասին հետևյալ կարծիքներն են տիրում.

Ա. Գետնի տակ ապրում է մի եղջերու, որի եղջյուրի վրա դրված է մի մեծ կաթսա՝ լի մի տեսակ հեղուկով: Երբ հեղուկը տաքանում է, կոտրում է կաթսան և կտորները խփում գետնին, որից և առաջանում է «ժածքը»:

Բ. Գետնի տակ կա մի եզ՝ պոչը դրած մեջքին, երբ շարժում է պոչը և խփում գետնին, երկրաշարժ է լինում:

Գ. Գետնի տակ մի ձուկ կա, երբ մեջքը քոր է գալիս, շարժվում է և յուր հետ շարժում երկիրը:

Դ. Մի հրեղեն քամի մտնում է երկրի մեջ և շարժում նրան:

Ե. «Ըլըկոծն» քամին մտնում է այն ջրի մեջ, որի վրա գտնվում է մեր աշխարհը, և ալեկոծում ջուրը: Զրի ալեկոծությունից շարժվում է և մեր երկիրը:

ՔԱՋՔԵՐ ԵՎ ՄԱՏԱՆԱՆԵՐ

Դռնավարզի և Քառասնիի, ինչպես և Ագոխի և Թաղլարի միջև կան խոր ձորեր՝ սաղարթախիտ ծառերով ծածկված: Այս ձորերը կոչվում են «Քաջկածոր» և լի են քաջքերով՝ սատանաներով:

Չանախչի գյուղում էլ՝ Կուսանաց անապատի մոտ, ահագին ժայռի մեջ, մի մեծ ճեղքվածք կա: Գյուղացիներն այդ ճեղքվածքը «Քաջքատուն» են կոչում և հավատում, թե քաջքերով լի է: Հազիվ է պատահում, որ գիշերները մարդիկ անց կենան այդ ժայռի մոտով:

Խոր համոզված լինելով, որ քաջքերը գույություն ունեն իրականապես, ժողովուրդը բազմաթիվ արկածներ է պատմում նրանց վերաբերությամբ, որոնցից առաջ ենք բերում միայն հետևյալները.

Ա. Դռնավարզ գյուղում Անանյանք նկատում են, որ երեկոները քաջքերը գալիս իրենց ձին հեծնում և սաստիկ այս ու այն կողմ են քշում, այնպես որ առավոտյան ձին սաստիկ հոգնած ու քրտնած է լինում: Միննույն ժամանակ հյուսում են ձիու մազերը և այնպես թողնում հեռանում: Մի երեկո կույր են քսում ձիու վրա և առավոտ տեսնում են մի սև սատանա՝ կպած ձիուն: Իսկույն մի ասեղ են շուլալում նրա մարմնին և վայր առնում նրան: Յոթ տարի շարունակ աշխատեցնում են նրան, միայն միշտ իրեն ցանկացածի հակառակն են ասում, որովհետև քաջքերը միշտ մարդկանց հակառակ են գնում: Այսպես, օրինակ, երբ կամենում էին ասել, թե գնա ջուր բեր, ասում էին. *«Մի գնա և ջուր մի բեր»*: Իսկույն գնում և բերում էր: Յոթ տարին լրանալիս սատանան դառնում է դեպի Անանյանք և ասում. *«Ինչ հիմար մարդիկ եք, յոթ տարի մնացի ձեզ մոտ, չհարցրիք, թե ինչու ջորին չի ծնում, որ ասեի»*: Եվ իսկույն անհայտանում է:

Բ. Ղավախան գյուղի Ակոբջանը պատմում էր, թե մի օր մի սատանա խաբել է իրեն և տարել սատանաների տունը ցույց տվել: Այդտեղ, ասում է

նա, եղել է մի գեղեցիկ մուշտակ, մի յաբա (երկժանի) և մի կույտ ածուխ: Երբ նա հետաքրքրվելով հարցրել է, թե ինչի համար են այդ բաները, սատանան պատասխանել է, թե մուշտակը նրա համար է, որ առավոտները ձգեն եկեղեցի գնացող ծերունիների վրա, որպեսզի տաքությունից թուլանան և եկեղեցի չգնան, յաբան՝ որ ձգեն չարը տեսնող և բարու ետևից գնացող երիտասարդների պարանոցը, իսկ ածուխը՝ քսեն իրենց ասածը ուրացողի երեսը:

Գ. Մի անգամ Քառասնի գյուղում մի «գուռնաչու» ձայն են տալիս, թե արի գնանք, հարսանիք կա: Սա վեր է կենում և առաջնորդի հետ գնում Քաջքաձորը: Մեկ էլ տեսնում է, որ մի հարսանիք եկավ, ինքն էլ սկսում է յուր գուռնան ածել: Քաջքերը երկար պարում են: Այս ժամանակ գուռնաչին նկատում է, որ կանանց հանդերձները յուր դրկից կանանց շորերին շատ նման են, կամացուկ մի քանիսից մի-մի կտոր կտրում է:

Երբ առավոտյան աքաղաղը կանչում է, բոլոր քաջքերն անհայտանում են, և ինքը մնում է այդ ձորում մեն մենակ: Գալիս է տուն, հանում կտորները և տանում դրացի կանանց շորերի հետ բռնեցնում, տեսնում է, որ իսկապես նրանցից է կտրված: Պատմում է դեպքը և խրատում, որ հանդերձների մեջ կամ նշխարք դնեն և կամ ասեղ շուլալեն, որ քաջքերը չկարողանան տանել հագնել:

Դ. Չանախչի գյուղում սրանից մոտ 50 տարի առաջ՝ մի զիշեր, մինը ձայն է տալիս Տեր-Հովհաննես քահանային, թե մինը հոգու հետ է, եկ ճար տուր: Նա էլ վեր է կենում և նրան հետևում: Սա տանում է Քաջքատան վերևը և այնտեղից վայր գլորելով՝ անհայտանում: Հավատացնում էին, թե դա Քաջքատան սատանաներից է եղել:

Ե. Մի մարդ, լսելով քահանայի քարոզներին, յուր հարստությունը բաժանել է աղքատներին՝ հուսալով մեկին հազար ստանալ: Երբ բոլորովին աղքատացել է, դիմել է նախ քահանային և ապա աստծուն՝ յուր բաժանածի հազարապատիկը խնդրելով, բայց երբ ոչինչ չի ստացել, ստրջացել և սատանային օգնության է կանչել: Սա իսկույն ներկայացել է նրան: Մարդը պատմել է եղելությունը և խնդրել նրան օգնել իրեն՝ քահանայից վրեժ առնելու: Սատանան ամենայն սիրով առաջարկում է մարդուն, թե ինքը ջորի կդառնա, թող տանի քահանային ծախե: Մարդը համաձայնում է, և սատանան իբրև ջորի ծախվում է քահանային: Սակայն մի երկու օրից հետո սատանա-ջորին մուկ է դառնում և ծակը մտնում: Քահանան ծախողից յուր դրամը ետ է պահանջում: Դիմում են դատավորին: Վերջինս, պատվելով

քահանային, հրավիրում է յուր հետ ճաշելու: Այս միջոցին հանկարծ սատանա-ջորին երևում է քահանայի արգանակի մեջ, և քահանան առանց այլևայլության կոխում է ձեռքն արգանակի մեջ և աշխատում բռնել ջորու ականջից, ջորին փախչում մտնում է մյուսների պնակները, և քահանան, առանց տատանվելու, կոխում է ձեռքը այս պնակից այն պնակը: Երբ հարցնում են նրան այդպես անելու պատճառը, նա հանդիմանում է նրանց, թե չե՞ն տեսնում ջորին, որ պնակից պնակ է վազում: Անմիջապես դատավորը հրամայում է կապկպել այդ քահանային և որպես խելագար՝ գծատուն ուղարկել:

Օրորոցագող. Երբեմնապես պատահում է, որ մայրերը երեխաներին ծիծ տալիս օրորոցի վրա ընկնում քնում են: Այսպիսի դեպքերում ծիծը ծածկում է երեխայի բերանն ու քիթը և խեղդում նրան:

Իրենց հանցանքը սատանաներին վերագրելով՝ մայրերը երևակայում են, թե օրորոցագող քաջքեր կան, որ գալիս երեխաներին տանում են: Եվ որպեսզի արգելեն նրանց երեխաներին մոտենալու, սրանց սնարի տակ նշխարք, պողպատ, հմայիլ են դնում, քնեցնելիս խաչակնքում և երեխայի վրա ասեղ շուլալում:

Սրանց մասին պատմում են, թե մի անգամ շոշեցի ջինդար (կախարդ) Ակոփին սատանաները տանում են սարը, ուր նա տեսնում է նրանց գլխավորին և մյուսներին՝ պար բռնած: Պարի տաքացած ժամանակ գլխավորը հրամայում է օրորոցագող քաջքին գնալ երեխա բերել: Սա գնում է և մի քիչ հետո, մի երեխա ձեռին, վերադառնում: *«Այս անգամ շատ պտրեցի»*, ասում է նա՝ տալով երեխան գլխավորին, *«մի երեխա խաչակնքված էր, մի ուրիշի բարձի տակ նշխարք կար, մի երրորդի վրա ասեղ էր շուլավված, միայն այս երեխան էր մեզ արժանի, որ վերցրի բերի»*: Այս ժամանակ գալիս են ուրիշ մի քանի քաջքեր էլ՝ բերելով իրենց հետ կանանց հանդերձներ: Իսկույն միմյանց ձեռքից խլիլելով՝ հագնում են այդ հանդերձները և շարունակում պարել: Պարի տաքացած միջոցին վերցնում են բերած երեխային և պարելով միմյանց ձգում: Վերջին ստացողը դժոխային ձայներ հանելով խփում է երեխային գետնին և սպանում: Այս իրարանցման ժամանակ կրակին դրված յուղը շուտ է գալիս և յուղոտում մի քանիսի հանդերձները:

Լուսաբացին, երբ սատանաները չքանում են, ջինդար Ակոփը գալիս է գյուղ և իմանում, որ յուր հարևանի հարսը «ծծով է արել» յուր երեխային և խեղդել, որի համար և նրան սաստիկ նախատում են: Անմիջապես գնում է նրանց մոտ, պատմում է երեկոյան անցքը, օրորոցագողի երեխային գողա-

նալն ու սպանելը և յուր խոսքերին ապացույց բերում է այն, որ յուրը թափվել և յուրոտել է հանդերձները: Կանայք գնում նայում են իրենց հանդերձները և տեսնելով, որ հիրավի յուրոտվել են, հավատում են:

Ոչ միայն օրորոցագողերը տանում են երեխաներին, այլև պատահում է, որ «հյուրի-փերիները» իրենց երեխաները փոխում են սրանց հետ: Փոխվածներն սկսում են լղարիլ և շարունակ լաց են լինում: Այսպիսի դեպքերում տանում երեխային դնում են երկու գերեզմանի միջև և ասում. *«Իմը տար, քոնը բեր»*՝ հավատալով, որ «հյուրի-փերիները» կվերադարձնեն իրենց երեխային:

Ծաղիկ և Կարմրուկ. Ծաղիկն ու Կարմրուկը քույր ու եղբայր են, որոնց ման է ածում մի սպիտակահեր պառավ կին՝ աջ ձեռքով ծաղիկը, ձախով կարմրուկը (պռուկ) բռնած:

Երեխան ծաղկով կամ կարմրուկով հիվանդացած միջոցին մինչև առողջանալը ձեթի ճրագը վառ են պահում կամ մոմեր վառում, կիրակի պահում, առագաստ չեն մտնում, միս ներս չեն բերում և այլն:

Մարդագայլ. Առավելապես կանայք, բայց երբեմն էլ տղամարդիկ գիշերները գայլ են դառնում, գնում երեխաներ գողանում, ուտում և կամ նոր թաղած ննջեցյալները հանում, լափում: Սրանք ման են գալիս գայլերի հետ միասին, մարդ դառնում և տանում մորթին մի ապահով տեղ պահում՝ գիշերը նորից հագնելու և գայլ դառնալու:

Այս պատիժը նրանք ստանում են ասածուց՝ իրենց բազմաթիվ մեղքերի համար՝ ուտելով երկնքից թափված կարկտանման բանը, որ թափվում է հատկապես գայլերի համար: Ուտելուց հետո անմիջապես երկնքից մի գայլի մորթի է ընկնում ուտողի վրա, և սա իսկույն գայլ է դառնում:

Յոթ տարի գայլություն անելուց հետո գայլի մորթին ինքն իրեն անհայտանում է, և մարդը այլևս գայլ չի դառնում:

Պատմում են, թե երբ կարողացել են մորթին գտնել և կրակը ձգել, մարդը այլևս գայլ չի դարձել, սակայն միշտ մարդագայլերը ահագին խնամքով թաքցնում են իրենց մորթիները:

Առաջ բերենք սրանց մասին եղած ավանդույթներից գոնե երկուսը.

Ա. Դռնավարգ գյուղում մի որսորդ գիշերը նկատում է, որ անտառի մեջ կրակ է արած, և մի կին միայնակ միս է խորովում: Կամացուկ առաջ գնալով՝ որսորդը բռնում է կնոջը ետևից, կապում ծառից և շուրջը պտրելով՝ գտնում է մի գայլի մորթի, որ անմիջապես կրակն է ձգում: Կինն ամեն ճիգ գործ է դնում մորթին ազատելու, բայց չի կարողանում: Առավոտյան որ-

սորդը բերում է կնոջը Դոնավարգ, ուր նա խոստովանում է, թե ինքը նու-
խեցի է և իբրև մարդագայլ՝ եկել է այդ կողմերը: Անմիջապես իմացնում են
ամուսնուն, որ գալիս և նվերներ տալով՝ տանում է կնոջը:

Բ. Մի չանախեցի որսորդ անտառում գիշերած միջոցին տեսնում է, որ
կարկտանման բան է թափվում երկնքից, և գայլերը հավաքում, ուտում են:
Ինքն էլ վերցնում մինը ուտում է, երբ հանկարծ երկնքից մի գայլի մորթի է
ընկնում վրան, և ինքն էլ գայլ դառնում ու գնում միանում գայլերին:

Այնուհետև յոթ տարի շարունակ գիշերները գայլ դառած թափառում է և
լեշեր ուտում: Յոթը տարին լրացած օրը գայլերի հետ միասին գնում է
Արաքսի ափը՝ մի ձիու լեշ ուտելու, բայց այս անգամ սաստիկ զարշում է, և
մորթին ընկնում է վրայից: Այնուհետև այլևս գայլ չի դառնում:

ՄՐԲԵՐ

Սարիբեկ. Թուրք քույր և եղբայր, հյուրընկալելով Երուսաղեմից եկող մի
վարդապետի, դռան բացվածքից տեսնում են, թե ինչպես նա օդի մեջ կանգ-
նած աղոթում է: Այս հրաշքից հափշտակված՝ նրանք ընդունում են քրիս-
տոնեություն և մի նորահավատ ծառայի հետ փախչում Վարանդա: Թուր-
քերը հետևում են նրանց և նահատակում Շուշուց մոտ 10 վերստ հեռավո-
րությամբ՝ դեպի արևելահարավ, մի լեռան վրա, ուր այժմ գտնվում է նրա
ուխտատեղին: Եղբոր անունը դրված է եղել Մարտիրոս, բայց սրով նահա-
տակվելու պատճառով վերակոչվել է Սրաբեկ, իսկ ժողովուրդը աղավաղե-
լով կոչել է Սարիբեկ:

Ձորի մեջ՝ թփերի տակ, գտնվում է ծառայի նահատակված տեղին, որ
նույնպես ուխտատեղի է:

Սարիբեկից ոչ քիչ բարձր գտնվում է քրոջ նահատակության տեղին,
որտեղ դրված քարը նորերս տեղափոխել են Սարիբեկ:

Ս. Ղևոնդ և Աննա. Մի Ղևոնդ անունով քահանա յուր քույր Աննայի հետ
գերի է ընկնում կռապաշտների ձեռքը: Մի անգամ, ծննդյան տոնին սրանք
թույլտվություն են ստանում փոքր-ինչ հեռանալու: Անմիջապես Ղևոնդը, մի
ժայռի միջից հանելով յուր թաքցրած քահանայական զգեստը, հագնում է և
սկսում ժամ ասել և խաչը ջուրը ձգել Ծկոռիի մոտ՝ գետի մեջ: Կռապաշտ-
ներն իմանում և գալիս են սրանց նահատակելու: Սրանք փախչում են, սա-
կայն Հմբրատեղում (համբուրելու տեղում) Ղևոնդ երեցի ձեռքը վիրավոր-
վում է, և արյունը հոսում գետին: Այժմ որպեսզի այդ արյան հոսած տեղը
ոտնակոխ չլինի, ամեն մի անցորդ մի քար է դնում վրան և համբուրում:

Քույր և եղբայր վազել են դեպի լեռը, սակայն քույրը կես ճանապարհին նահատակվել է, իսկ եղբայրը՝ բարձրացել լեռը, սակայն տեսնելով, որ քույրն արդեն նահատակված է, չոքում և աղոթում է, մինչև որ գալիս և իրեն էլ նահատակում են: Հետո սրա վրա մի մատուռ են կանգնեցնում, որ այժմ կոչվում է ս. Ղևոնդյան անապատ կամ Ղոնդիկ:

Ս. Էջմիածնի տնտեսը. Մի ժամանակ Էջմիածնում մի տնտես կին կար, որ թե՛ կաթողիկոսին և թե՛ վերջին աղքատին միևնույն և միաչափ կերակուրներ էր տալիս: Նրա աչքում բոլորն էլ հավասար էին, և ինքն էլ ոչ մի խտրություն չէր դնում: Այս բանն այնքան հաճելի էր հավասարություն քարոզող Քրիստոսին, որ նրան հրեշտակի ձեռքով մի խնձոր էր ուղարկել, որից հոտոտելով՝ զվարթանում, և գույնն ավելի կարմրում էր:

Մի անգամ կաթողիկոսն իմանում է, որ այդ տնտեսն իրեն էլ այնպես է կերակրում, ինչպես և վերջին աղքատին, բարկանում և կանչում է նրան յուր մոտ: Երբ կինը գալիս է, կաթողիկոսը, տեսնելով նրա այտերի կարմրությունը, ասում է. *«Ինչո՞ւ ես կերակրի ամենալավ մասը ինքդ ուտում, երեսդ կարմրեցնում, իսկ մեզ համար ամենավատն ուղարկում»:*

«Ո՛հ,- պատասխանում է տնտեսը,*- ես հրեշտակից մի խնձոր եմ ստացել, նա է ինձ ուժ և կարմրություն տալիս:* Այս ասելով՝ նա հանում է խնձորը և հոտոտելով ավելի գեղեցկանում ու թարմանում: Կաթողիկոսը, տեսնելով այդ, ներողություն է խնդրում այդ արդար կնոջից և հրամայում տոնել նրա տոնը: Ահա այս Տնտեսի տոնն է, որ մենք մինչև հիմա էլ տոնում ենք:

Մարիամ աստվածածին. Հովսեփ, յուր կացինը տալով, ստանում է Մարիամ կույսին՝ որպես ամուսին: Միառժամանակից հետո, երբ ս. կույսը հղանում է, Հովսեփը և ծնողները հալածում են նրան՝ կասկածելով նրա բարոյականության վրա: Կույսը փախչում է մի այր, ուր և ծնում է Հիսուսին: Հովիվներն, այդ իմանալով, վերցնում են մի քիչ աղբ և տանում տալիս նրան՝ կամենալով այսպիսով նախատել նրան ապօրինի որդի ունենալու համար: Ս. կույսը խաչակնքում է այն, որ իսկույն ձվածեղ և հավա է դառնում: Հովիվները զարմանում և սկսում են փառաբանել նրա աստծուն: Մի քիչ հետո հասնում են թագավորից ուղարկված մարդիկ՝ Հիսուսին սպանելու: Իսկույն ս. կույսը աղոթում է, և հանկարծ մոտի ժայռը երկուսի է բաժանվում և ծածկում Հիսուսին: Սպանիչները, չգտնելով մանկան, ետ են դառնում: Այնժամ ս. կույսը, նորից «փառք ի բարձունս» ասելով, հեռացնում է ժայռերը և հանում մանկան:

Խաչակնքվիլ. Հայր Հովսեփն, իմանալով, որ Մարիամը հղի է, սաստիկ բարկացավ և կանչեց յուր մոտ՝ նախատելու: Այս ժամանակ նա տեսավ կույսի մոտ մի հրեշտակ, որ խաչակնքվում էր՝ ասելով. *«Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյ Սրբոյ ամէն»:* Հովսեփը զարմանալով հարցրեց հրեշտակին, թե այդ ինչ է նշանակում: Հրեշտակն ասաց. *«Այս աղոթքը ես Աստծու հրամանով սովորեցրի ս. կույսին, և այդ դրան է վերաբերում: Երբ «Յանուն հօր» ասելով ձեռք վերն է բարձրացնում՝ սրանով նա ասում է, թե այն գաղտնիքը, որ դու հիմա չգիտես, նախ հայր Աստվածը իմացավ, երբ տալիս է Որդու անունը և ձեռք արգանդին դնում, դրանով նա ասում է, թե հետո արգանդի զավակը իմացավ այդ: Երբ կրծքի երկու կողմերին է նշան անում, դա նշանակում է, թե հետո այդ իմացան աջ և ձախ ուսերի հրեշտակները, իսկ երբ կրծքի մեջտեղն է դնում ու «Ամէն» ասում, դրանով ուզում է ասել, թե շուտով կիմանա այդ գաղտնիքն ամբողջ աշխարհը»:*

ԿԱՆԱԴՈՒԹՅՈՒՆ

Վեցիագարյա. Ինչպես Վարանդայի գյուղերի, այնպես և քաղաքի գրեթե բոլոր բնակիչները, հայերը և մանավանդ թուրքերը դեռևս բավական հավատով են վերաբերվում դեպի կախարդությունն ու կախարդները: Դեռևս բավական թվով կախարդներ, շրջելով գյուղից գյուղ և նույնիսկ հաստատվելով քաղաքում, կարողանում են միայն այդ արվեստով իրենց ապրուստը հոգալ:

Այսպիսի կախարդներից Շուշում նշանավոր է Գրիգոր Տեր-Բաղդասարյանը, որ հայտնի է «Դեր (Տեր) Բալին (Բաղդասարի) տղան» անունով: Սա մի միջահասակ, խոժոռ դեմքով, սև և երեսի կոպիտ գծագրությամբ քառասնամյա մարդ է՝ սուր մտքով ու ճարպիկ ձևերով օժտված:

Սրան քսան տարուց ի վեր դիմում են տղամարդիկ և մանավանդ կանայք՝ մինը յուր կորուստը գտնելու, մյուսը որդի ունենալու համար գիր անել տալու, երրորդը յուր ապագան կամ ունենալիք երեխայի սեռը գուշակել տալու, չորրորդը մինի սերը գրավելու համար թալիսման գրել տալու, հինգերորդը դիվահար որդու դստերը հալածել տալու և այլն: Ամենայն, բայց մանավանդ չորեքշաբթի, ուրբաթ և կիրակի օրերն ահագին բազմություն լցվում է սրա տունը, որ գտնվում է թուրքերի թաղի մոտ՝ ձորակի աջ լանջին: Սա բաղկացած է երկու սենյակից, որոնցից մինն ընդունարանն է, իսկ մյուսը՝ արհեստանոցը: Առաջին սենյակի չորս պատն էլ ամբողջովին ծածկված են պատկերազարդ հանդեսների թերթերով, այնպես որ՝ այցե-

լուն որ կողմը նայե, անշուշտ պատկեր պիտի տեսնի: Մյուսը՝ արհեստանոցը, մի փոքրիկ սենյակ է՝ մի մեծ և մի փոքր պատուհանով: Այստեղ պատի մեջտեղից խփած է մի եղջերվի գլուխ, իսկ պատուհանների առջև՝ դրված մի մեծ փայտե մահճակալ՝ մի կապերտով ծածկված: Մահճակալի մի ծայրում ձգված է մի փոքրիկ ներքնակ, որի վրա ծալապատիկ բազմում է կախարդը աշխատելիս, իսկ այցելուները պագում են առջևը՝ հատակի վրա, և կամ կանգնած մնում: Կախարդի առջև դրված է մի մանդալ¹, որի կողքին խառնիխուռն անված են բազմաթիվ իրեր: Այստեղ՝ մի թիթեղի մեջ, կա աղավնու արյուն, մի շշի մեջ՝ գայլի ուղեղ, մի ուրիշի մեջ՝ արջի ջիղ, թիթեղի կտորներ՝ վրան զանազան գծեր քաշած, ջոկ-ջոկ թղթերի մեջ փաթաթված զանազան փոշիներ, վարաղներ, ներկեր, թանաքներ, չորս-հինգ հատ գրիչ, գունավոր մատիտներ և այլն: Սրանցից էլ փոքր-ինչ հեռու թափված է թղթերի մի ահագին կույտ՝ վրան մի Վեցհազարյա, և ուրիշ մի քանի, սրանից արտագրված, կախարդական գրքեր և մի ձեռագիր բժշկարան դրված:

Մենք դիտավորություն չունենք նկարագրելու, թե սա ինչ «գրեր» է անում և կամ թե ինչպես է գործում, որովհետև ինչպես հաստատ իմացանք, սա վարվում է միանգամայն «Վեցհազարյա»-ի համեմատ, որը կարող է ձեռք բերել ուսումնասիրողը:

Դանակ քցել. Վարանդացիները հավատում են, թե երբ մի որևէ կերպով մեղանչեն մի սրբի դեմ, նա կպատժե իրենց՝ մի հիվանդություն տալով, որից ոչ մի կերպ չեն կարող ազատվիլ, եթե այդ նույն սրբին մատաղ չկտրեն ու չաղոթեն: Որպեսզի իմանան, թե հիվանդությունը որ սուրբն է տվել, որովհետև բացի նրանից մի ուրիշ սուրբ, ի պատիվ այդ սրբի, երբեք չի բժշկի նրա տված հիվանդությունը, դանակ են գցել տալիս: Յոթը տնից մի-մի դանակ են խնդրում, ապա բոլորը լավ մաքրելուց հետո դնում են մի աման ջրի մեջ և ամեն միսին մի սրբի անուն դնում: Ամանի շուրջը մոմեր կպցնելով՝ վառում են և ծուկը դնում աղոթում, որ ժանգոտվի այն սրբի դանակը, որը տվել է այդ հիվանդությունը: Հետո այդ ամանը դնում են հիվանդի սնարի մոտ և մյուս առավոտ հանում դանակները նայում, թե որ դանակն է ժանգոտված, որից և իմանում են, թե որ սրբիցն է, որի դուռը և տանում են հիվանդին և կամ մի քանի ռուբլի դնում հիվանդի բարձի տակ՝ խոստանալով հիվանդի առողջանալիս այդ դրամով մատաղ կտրել այդ սրբին:

¹ Կրակարան, որի մեջ բոցավառված կրակ են ածում

Կեղ չափել. Կեղ չափելու շնորհքը տալիս են սրբերը, երբ պատվով, աղոթքով դիմում են իրենց. այսպես, Սարուշենի Ավետարանը տվել է այդպիսի շնորհք Սգնեք գյուղի Հավկշոող (հավ կշոող)¹ Մկրտիչանց Միրզիան կնոջը, Սարիբեկը՝ Մոսունց Սանդուխտին և այլն:

Կեղ չափող կինը սոթքում է յուր ձախ ձեռքը և հետո աջ ձեռքով, ձախ ձեռի միջամատի ծայրից սկսած, երկու կեղ (թիզ) չափում, ապա ասում. եթե այսինչ մարդու խորհուրդը պիտի կատարվի, երկարի, թե ոչ՝ կարճանա. կամ, եթե կորուստը պիտի գտնվի, երկարի, իսկ եթե ոչ՝ կարճանա: Հետո բուր մատը պահում է վերջին կետում և նորից մի քանի անգամ միայն մի կեղ չափում: Նայելով դեպքին նա կամ կուչ է բերում մատները և կամ երկարեցնում:

Վախ վեր քաղել. Նինգի գյուղում ապրում է «վախ վեր քաղող» Տեր-Առաքել Տեր-Պետրոսյան անուն քահանան: Սա մի խուլ, սաստիկ հարբեցող և համարյա անգրագետ մի անձն է, որ ոչ միայն ամբողջ Վարանդայում, այլև հեռու շրջակայքում մեծ հռչակ ունի որպես վախեցած մարդկանց անմիջապես առողջացնող: Յուր և գյուղի ծերունիների ասելով՝ նրա տոհմը, պապ քահանան և նույնիսկ պապի պապը «վեր քաղող» են եղել և դեռ կլինեն, որովհետև նա սովորեցրել է այդ շահավետ արվեստը յուր որդուն, որ երբեմն փոխարինում է իրեն: Գլխավորապես ամառը, կիրակի օրերը Շուշուց և շրջակա գյուղերից հայ և թուրք դիմում են նրան: Եղել են օրեր, երբ մինչև հինգ հարյուր մարդ համախմբված են եղել նրա դռանը՝ խնդրելով իրենց վախը «վեր քաղել»:

Գործողությունը շատ պարզ է: Մի երկար կոթավոր փոքրիկ հալոցի մեջ արձիճ են հալում՝ հետը փոքր-ինչ մոմ խառնելով, և հետո մի ջրով լի թաս բռնելով վախեցողի նախ աջ, հետո ձախ ականջների և ապա մեջքի և կրծքի առաջ՝ արձիճը լցնում է ջրի մեջ: Միևնույն ժամանակ «Հայր մեր» շնչում: Արձիճը ջրի մեջ թափվելիս որքան բարձր ձայն հանե, այնքան ավելի վախեցած է լինում:

Մում հալիլ. Վախեցածին գլխավորապես բժշկում է «մում հալողը»: Սա երեսը երեք անգամ խաչակնքելուց հետո վերցնում է մի ասեղ, որ սովորաբար յուր վրա է պահում և երբեք ուրիշի չի տալիս, և կոխում մեղրամոմի մեջ: Հետո «Հայր մեր» շնչալով և սրբերի անուններ տալով՝ մեղրամոմը դնում է տաքացրած ծհանի (թաթակիշի) կամ մի ունելիքի վրա, մոմը հալ-

¹ Եղբայրները բաժանվելիս հավերը կշռել և այնպես են բաժանել

չում և թափվում է տակը բռնած մի աման ջրի մեջ և մի որևէ ձև ստանում:
«Մում հալողը» հանում է ջրից մումը և նրա ձևից և կամ վրայի գծերից
գուշակում, թե ինչից է առաջացել վախը:

Այս գործողությունը երեք անգամ կրկնելուց և գուշակություններ անե-
լուց հետո մումը փաթաթում է բամբակի մեջ, թելով կապում և տալիս հի-
վանդին, որ գիշերը դնի ոտի տակ և առավոտյան կոնքի տակը դրած լվաց-
վի և ապա անխոս տանի մի ծառի տակ թաղի ու այդ լվացված ջուրն էլ
վրան ածի:

Մի քանիսն էլ բամբակի մեջ մի մեխ են ցցում և թաղում կամ շեմքում և
կամ այն մեռելի գերեզմանում, որից իբր վախեցել են:

Այն ևս պետք է ասել, որ «մում հալիլ» կարող են միայն երագով սրբերից
այդ շնորհն ստացողները:

Սրտմնա բռնել. Երբ մի որևէ բանից զգվելով՝ այլևս բան չեն կարողա-
նում ուտել, սրտմնա են բռնել տալիս, որոնցից Շուշում ամենանշանավոր-
ներն են Մարիամ պաճին, Անթառանը և ուրիշներ: Սրտմնա ընկնողը մի
ասեղ է խրում կրծքին՝ ուշք դարձնելով, որ ասեղը ծուռ կամ կոտրած չլինի,
որպեսզի ծուռ կամ թերի կերպով չբռնվի սրտմնան: Հետո մի չորեքշաբթի,
ուրբաթ կամ կիրակի օր՝ առավոտյան, անոթի գնում է սրտմնա բռնողի
մոտ և խնդրում սրտմնան բռնել: Սա հանում է սրտմնա ընկնողի կրծքից
նրա խրած ասեղը և ձգում յուր ձեռքին բռնած կապույտ պնակի մեջ:

Պետք է ասել, որ պնակն, անշուշտ, կապույտ պիտի լինի և կապտագույն
շերտեր ունենա, որովհետև դրանք նման են սրտմնա ընկնողի կապույտ-
կած նյարդերին, որոնք կապտել են սատանաների ազդեցությամբ: Եվ այս
սատանաներին միայն ասեղը կարող է հալածել:

Ապա երեք անգամ խաչակնքում է պնակը, ցուցամատը դնում ասեղի
վրա և ստիպելով սրտմնա եղողին շարունակ նայել պնակին՝ աղոթում է.

*«Գնացի Երուսաղեմ, տեսա մին ծառնը,
Էդ ծառիցը դուրս էկավ մին ճյողնը,
Ընդրանից դուրս էկավ մին ուրիշ ճյողնը,
Ընդրանից դուրս էկավ մին ուրիշ ճյողնը:
Ութնճի ճյողնիցը կախվեց մին ոչխար,
Մոտրկացի, բռնեցի.
Անդենակ մորթեցի,
Անկրակ եփեցի.
Անջուր լվացի,*

*Ես կերի՜ սրտմնա չըլի,
Դու խե՞ս սրտմնա իս ըլալ:*

Հետո բարձրացնում է մատը, և եթե սրտմնա եղած են լինում, ասեղը կպած է լինում մատին: Շարժում է մատը և երեք անգամ թափ տալիս, որ ասեղը ընկնի ջրի մեջ: Ասեղը որչափ ամուր է կպած լինում մատին, այնքան սաստիկ են սրտմնա եղած:

Այս միևնույն գործողությունը երեք անգամ կրկնելուց հետո սրտմնա բռնողը ծածկաբար մի քիչ ջուր է ածում մի բուռը և պնակը տալիս սրտմնա եղողին՝ խմելու: Եվ մինչդեռ նա խմում է, սա հանկարծ ցնցում է նրա երեսին բռի ջուրը՝ ասելով. «*Էդ ա քու դեղդ*»: Հետո արդեն սրտմնա եղողն այդ պնակը, առանց վայր դնելու, միջի ջուրը ածում է մի ամանի մեջ և տանում տուն, քիչ-քիչ խմում, մի քիչ էլ լցնում է սառը ջրի մեջ և լվանում ոտներն ու ձեռքերը:

Այդ ջուրը պարունակող ամանը երբեք գետնին չեն դնում, այլ միշտ կախում են և երբ առողջանում են, ավելացած ջուրն ածում են յոթը սև քարի վրա և կամ մի, սովորաբար տանձի ծառի տակ:

Եթե միանգամից չառողջանան, կրկնում են էլի մի կամ երկու անգամ:

Աչքին հատը վեր քաղել. «Աչքին հատ» կոչվում է այն հիվանդությունը, որ պատում է աչքի մի մասը սպիտակ թաղանթով: Այս հիվանդությունը բժշկելու համար դիմում են որոշ կանանց, որոնք հայտնի են որպես «աչքի հատը վեր քաղողներ»: Սա վերցնում է 7 ոսպ և 7 բրինձ, երեք անգամ խաչակնքում յուր երեսը, մի ամանի մեջ ջուր ածում, տալիս հատ ունեցողի ձեռքը և հետո «Հայր մեր» շնջալով ու սրբերի անուններ տալով՝ տրորում է այդ ոսպերն ու բրինձը հատ ունեցողի աչքերին՝ թողնելով, որ թափվին ամանի մեջ: Ապա մատները թաթախում նույն ջրի մեջ և երեք անգամ քսում աչքերին: Վերջը այդ ոսպերն ու բրինձը տալիս են հավերին:

Չոփչի. Սրբերի տված շնորհներից միսն էլ չոփչությունն է: Ստացողը սովորաբար ուշաթափվում է՝ «շտապում» է, և կամ մի քանի օր անզգա մնալուց հետո ուշքի գալիս և պատմում, թե այդ ինչ սուրբ երևեցավ իրեն և չոփչություն անելու շնորհք տվեց: Այսպես, Ներքին Թաղավարդ գյուղում մի տասներկու տարեկան ամուսնացած կին «շտապում» է, երեք օր «շտապած» մնում և ապա հայտնում, թե Սարուշենի Ավետարանը երևացել է իրեն և չոփչության շնորհ տվել: Այժմ դա գյուղի նշանավոր չոփչին է և տարին մի քանի անգամ էլ «շտապում» է:

Գրեթե ամեն մի գյուղ ունի յուր չոփչին: Քաղաքն էլ գրկված չէ դրանցից: Նա էլ ունի թաղլարեցի Հյուրին, Նանա-խանումը, Շողերը, Սառան, Փահլվանին կինը:

Ասում են, թե շատ անգամ կորիզներ և կամ ոսկորի կտորներ են մնում երեխաների կոկորդներում, որից և հիվանդանում են: Չոփչին նստեցնում է երեխային յուր ծնկների վրա և նախ բերանից և ապա քթից բոլոր ուժով փչում: Իսկույն կորիզը կամ ոսկորը դուրս է ընկնում բերանից:

Մկնատամի գիր. Մկնատամը բժշկելու համար թե՛ քաղաքում և թե՛ գյուղերում գիր են անել տալիս: Քաղաքում այդպիսի գիր անողներից նշանավոր է Տեր Գ. քահանան:

Գիր անողը թանաքով մի գիծ է քաշում վերքի շուրջը և մեջը գրում.

Ամ, Ամուն, Արամուն,

Պորպոյ (?), Երիպոյ (?)

Դուք չորացուցեք զմկնատամս:

Այս «գիրը» անել են տալիս առավելապես չորեքշաբթի օրերը, մանավանդ մեծ պասի վերջին «չիք» չորեքշաբթի օրը:

Գելկապ (Կյուկապ). Երբ գյուղացիների կենդանիները կորչում են, գայլի և առհասարակ բոլոր գազանների բերանները կապել են տալիս, որ չուտեն կորած անասունը: Գայլի բերան կապողը սովորաբար մի աղոթք է ասում՝ ամբողջը մի անգամ միայն շունչ առնելով, և հետո կա՛մ մի բաց դանակ փակում, կա՛մ կացինը մտցնում սանդերքի մեջ, կա՛մ մի թել առանձին և կա՛մ մի դաշույնի վրա երեք անգամ հանգուստում:

Ահա միսն այդ աղոթքներից.

«Եվ ի ծովուն խաչ մի կայր,

Եվ ի սուրբ լերինն այն խաչին

Յոթը թիվ երկաթի,

Ամեն թվի յոթ խորան.

Եվ ամեն խորանի յոթ նարդոս.

Ծածքն պղնձեղեն,

Եվ բանալին երկաթի.

Կապյալ եմ զգայլի բերանն

Եվ զգողի շարժումն.

Եվ գայլ գազանի բերանն,

Որ շրջի ի մեջ գիշերի.

Երեք բնեռ Քրիստոսի,

*Մեկն ի սիրտ սև սատանի,
Մեկն ի բերան գել գազանի,
Մեկն ի շարժումն ավագակի»:*

Այսպես կապելուց հետո գազանները յոթ օր շարունակ ոչինչ չեն կարող ուտել: Պատմում են բազմաթիվ դեպքեր, որոնցից հիշենք գոնե մինը: Խաչմաշ գյուղում գայլի բերանը քահանայի հորը դաշույնի վրա կապել տալուց հետո գնում են կորած կովը պտրելու և գտնում են հանդարտ կանգնած մի գայլի մոտ: Գայլը, բերանը կապած, նայելիս է եղել կովին: Կովի տերը դաշույնի վրայից ձգել է գայլկապի թելը, որպեսզի սպանե գայլին: Սակայն հենց որ թելն արձակում է, գայլը հարձակվում է կովի վրա և պատառում նրան:

Կորուստը գտնելու համար գայլի շրթունքները կամ ետին ոտի ճիլը կրակն են ձգում: Ասում են, թե գտնողը և կամ գողացողն անմիջապես կուչ եկած գայլիս է և հանձնում իրը:

Մի աղջկա ձեռքը ստանալու համար չղջիկի թևը քսում են վրան: Կաքավի փետուրները ձգում են գետի մեջ, որ փետուրն որ ջրի ընթացքին հակառակ գնաց, վերցնում պահում են և նրանով կախարդություն անում: Բավական է, որ այդ փետուրը մինին քսեն, նա սաստիկ կսիրահարվի քսողի վրա: Կկու թռչունի փետուրները և կամ 4 տերևանի առվույտ յուր մոտ ունեցողը կարող է աչքակապ կախարդների արածները տեսնել:

Հավահմայություն. Եթե կաչաղակը մինի տան վրա կշկչա, գուշակում են, որ հյուր և կամ տան պանդուխտներից մինը պիտի վերադառնա:

Եթե կաչաղակը, երեսը դեպի տունը դարձրած, կոկոռ, գուշակում են, որ լավ համբավ պիտի ստանան, իսկ եթե պոչը դեպի տունը դարձրած լինի, վատ համբավ պիտի գա: Ուստի և ասում են. *«Թե խեր ա, տեղդ փոխ տուր, թե շառ ա, երեսդ շուռ տուր»:*

Եթե ծիտը լողանա, ագռավը կռավե, կանաչ գորտը (գորտնուկը) կոկոռ, անձրև կգա:

Եթե բուն գիշերը մինի տան վրա բվա, այդ տնից մեկը կմեռնի:

Եթե հավը աքաղաղի պես կանչե, տնեցիներից մինը մեռնելու է. առաջն առնելու համար հավը դռան շեմքում մորթում են:

Եթե գիշերը հավը կամ աքաղաղը անժամանակ կանչեն, այդ նշան է, որ մի չարիք պիտի գա, իսկույն մի կրակ են շարտում դեպի հավաբունը, որ չարը հավերին գնա:

Եթե անցորդի գլխի վրայով ագռավը կռռա, սա մի վատ բան է գուշակում
և բարձր ձայնով կանչում է. «Ա՛քաշ, խեր ա, ա՛քաշ, խե՛ր»:

Եթե շունը ոռնա, տնեցիներից մինը կմեռնի:

Եթե կատուն երեսը լվա կամ թաթը ականջի տակով անցկացնե, հյուր
կգա:

Եթե կատուն ոտերով չանգոռտե գետինը, անձրև կգա:

Եթե նապաստակ պատահի, անհաջողության նշան է, իսկ եթե աղվես՝
հաջողության:

ՄՆՈՏԻԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աչքով տալ. Կան մարդիկ, որոնք չար աչք ունեն և կարող են աչքով տալ:
Եթե նրանք հավանում են մի բանի և կամ նախանձում են, իսկույն աչքով
են տալիս, և իրը իսկույն նեթ տրաքվում է:

Եվ որպեսզի աչք չտան, դիմում են հետևյալ միջոցների.

Ա. Բռնի ծառը տնկում են բակում, արտում, պարտեզում և այլն:

Բ. Բռնի փայտի մի փոքրիկ կտոր ուղտի բրդի և աչքահուլունքի հետ
կտրում և կապում են օրորոցից, ձիու վզից և այլն:

Գ. Մի ամանով ջրի մեջ մի ձու են ձգում և դնում իրի մոտը. աչք տալիս
ձուն տրաքվում է:

Դ. Եզի, եղջերվի կամ այծյամի գանգ ցցի վրա անց կացրած՝ խփում են
տան, արտի, այգու մոտ:

Ե. Հայտնի աչք տվող մարդկանց պատահելիս մի քարի վրա թքնում են և
շուռ տալիս:

Զ. Ոսկի բդուճի կաշին հանում, ուղտի մագով լցնում, կարում են
երեխայի ուսին:

Է. Երեխայի օրորոցից և կամ շորերից կախում են աչքահուլունքներ:
Պատմում էին, թե հայր ու որդի անցնում էին վար անողների կողքից:
Հայրն ասում է. «Ի՛նչ լավ եզ է», և սպասում է, որ եզը իսկույն տրաքվի:
Սակայն ոչինչ չի պատահում: Զարմացած ուղարկում է որդուն, որ տեսնի,
թե եզի սամին բռնո՞ւց է: Որդին գնում տեսնում է, որ հիբավի բռնուց է և
հոր պատվերով փոխում է: Անմիջապես եզը տրաքվում է:

- Տեսա՞ր, որդի, բռնին էր, որ արգելում էր,- ասում է հայրը:

- Ինչ լավ աչք ունիս, հայրի՛կ,- ասում է որդին, և իսկույն հոր աչքն էլ
տրաքվում է:

Մարմնախաղ. Եթե աջ ձեռքը քոր գա, փող կստանա, իսկ եթե ձախը քոր գա, փող կծախսե:

Եթե կզակը քոր գա, հյուր կգա:

Եթե մի անգամ փոնչտան, անհաջողության նշան է, իսկ եթե զույգ՝ հաջողության:

Եթե հորանջելիս չխաչակնքվին, սատանան կմտնի բերանը:

Եթե աջ ձեռքը խաղա, հաջողություն է գալու, իսկ եթե ձախը՝ ձախորդություն:

Եթե ականջը կանչե, մինը նրան հիշել է: Եվ որպեսզի իմանան, թե ով է հիշողը, տալիս են ծանոթների անունները, ում անվան ժամանակ որ ձայնը կտրվեց, նա է:

Եթե աջ ականջը քոր գա, մյուս օրը լավ եղանակ կանի, իսկ եթե ձախը՝ անձն կգա:

Եթե մինի ոտի տակը քոր գա, ճանապարհ կգնա:

Սեղան. Եթե թոնրից դուրս եկած առաջին հացը ուտեն, ամուսինը կմեռնի:

Եթե հացը գետից անց կացնեն, կքաղցրացնեն:

Եթե հաց կտրելիս մի կտոր թռչի ընկնի մյուս կողմը, հաջորդ տարին սով կլինի:

Եթե այրած հաց ուտեն, գայլից չեն վախենա:

Եթե մսի ճիւղ ուտեն, մազերը կերկարեն:

Եթե ոչխարի ուղեղ ուտեն, խելքը կշատանա:

Եթե երիտասարդը կաթսայի տակը սրբե, հարսանիքի օրը ձյուն կգա:

Եթե ափսեն մաքուր սրբեն, կնոջ երեսը գեղեցիկ կլինի, իսկ եթե չսրբեն՝ չեչոտ կլինի:

Ով որ մանկության ժամանակ աղջկա հետ միասին մի ափսեի միջից ուտի, գող կլինի:

Եթե մթին տեղը ջուր խմեն, քաջքերը կկոփեն: Եվ եթե ստիպված են խմելու, կանգնում են շեմքի վրա և մի ձեռք դնելով պարանոցի ետևը՝ խմում:

Եթե երեկոյան սփռոցը թափ տան, տան բարաքաթը կկորչի:

Թռչուններ. Եթե գիշերը աքաղաղները կանչեն, մարդիկ կխաչակնքեն երեսները և կասեն. «*Օրհնյալ է աստված*», - որովհետև նախ երկնքի աքաղաղն է կանչում և ապա սրանք և կամ մարդկանց պահապան հրեշտակներ-

րը, որ մարդկանց քնելուց հետո համբառնում են երկինք, նորից վերադառնում են, և միայն աքաղաղներն են տեսնում նրանց:

Եթե երեխան հավի գլուխ ուտի, ծնողներից մինը կվախճանվի:

Եթե հավի սիրտը հում-հում կուլ տան, սրտոտ կդառնան:

Եթե ձվի կեղևը այրեն, հավը ձվից կկտրվի:

Եթե հավի փետուրը այրեն, անձրև կգա:

Հավը թուխս դնելիս շարում են հավկիթները, մի ձեռում բռնում հավը, մյուսում՝ մի հավկիթ: Հետո այս մի հավկիթը երեք անգամ պտտեցնում են բոլոր հավկիթների շուրջը և դնում մեջտեղը և հավը թուխս նստեցնում՝ ասելով.

*«Ոչխարը կյա սրերավը,
Տավարը կյա քուլերավը,
Էծերը կյա հյուլերավը,
Դու էլ կյաս քու ճտերավը»:*

Եվ կամ՝

*«Լոխ ծակ,
Մինը լակ»:*

Գորտ. Եթե գորտ տեսնեն և ձեռների ու ոտների վրա չթքեն, ձեռների վրա գորտնուկ կբուսնի:

Գայլ. Եթե արևով անձրև գա, գայլերը կծնին:

Օձ. Եթե սխտոր ցանեն բակում և կամ կախ տան դռնից կամ առաստաղից, օձերը չեն կարող մոտենալ:

Եթե սոխ դնեն գրպաններում և կամ սխտոր քսեն տրեխներին, օձերը կփախչեն:

Եթե սպանեն օձը, մինչև արուսյակի դուրս գալը չի սատկիլ:

Եթե սպանած օձը գլուխը դուրս հանած չթաղեն, կողջանա:

Բույսեր. Եթե սոխի կճեպը խնկի հետ կրակը ձգեն, արքայության հոտը կբուրե:

Եթե դալար բույսը այրեն, անձրև կգա:

Եթե մինը ընկուզենի տնկի, 7 տարուց հետո կմեռնի:

Եթե չիք-չորեքշաբթի պտուղ չբերող ծառերին երեք անգամ առանց խոսելու խփեն, պտուղ կտա:

Կարկուտ. Եթե մի պառավ և կամ մի ծեր սուրբ Սարգսի պասի երկուշաբթի օրը ցորեն աղանձե և կարկուտի ժամանակ շաղ տա, իսկույն կարկուտը կկտրի:

Եթե վառեն Տյառնընդառաջի մոմերը կամ շամփուրները խաչաձև դնեն, քսկարենքը (եռոտանին) հակառակ դարձնեն, գատկի ձվի կճեպը և կամ նույն օրվա մատաղի ոսկորները դռանը դնեն, կարկուտը կկտրի:

Եթե պղինձ կամ կավե ամանի կտորներ թակեն և կամ հրացաններ արձակեն, կարկուտն անձրևի կփոխվի:

Վախ. Վախեցողը բժշկվելու նպատակով դիմում է հետևյալ միջոցների.

1) Վախեցնողի բոից կամ փեշից ջուր է խմում:

2) Մի քանի, որոշ գերեզմանների վրա կան փոքրիկ փոսեր, ինչպես օրինակ Ծովաստեղ գյուղի գերեզմանատնում մի փոքրիկ երեխայի և կամ Նինգի գյուղի վախ բռնող Տեր-Առաքելի հոր՝ նույնպես վախ բռնող քահանայի գերեզմանը և այլն: Վախեցողին բռնում կռացնում են այսպիսի մի փոսի վրա և ծոծրակին այնպես ջուր ածում, որ փոսի մեջ լցվի, հետո վախեցողը չոքում և խմում է այդ փոսի միջի ջրից:

3) Մի կավե ամանով ջուր դնում են մի կիրակմուտք օր մի որևէ առանց հաղորդության մեռած ննջեցյալի գերեզմանի վրա և հետևյալ օրը մի քանի ումպ խմում այդ ջրից և ամանը կոտրում:

4) Արջի լեղի են խմում:

5) Ննջեցյալից վախեցողին տանում են այն ննջեցյալի գերեզմանի մոտ, որից վախեցել է, վերցնում են գերեզմանաքարը, մի քիչ քանդում հողը, մի հավկիթ դնում և մի մեխով ծակում և նորից ծածկում: Ապա այդ գերեզմանաքարի վրա մի քիչ ջուր ածում և խմեցնում ու հանկարծ ջրի ամանը կոտրում:

6) Եթե ննջեցյալից են վախեցել, այգը կատարելիս հանկարծ հող են ածում վախեցածի պարանոցին:

ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՏՈՆԵՐ

Նոր տարի. Վարանդայի գյուղերում Նոր տարին գրեթե բոլորովին չի տոնվում: Բաքվից վերադարձածները միայն այցելում են միմյանց և իրենց բարեկամներին ու նրանց Նոր տարին շնորհավորում: Շուշում, ընդհակառակը, բոլոր քաղաքացիները միմյանց փոխադարձ այցելություններ են տալիս, խմբովին գնում են առաջնորդի և գավառապետի մոտ, նրանց նոր տարին շնորհավորելու:

Ծնունդ և ջրօրհներ. Խթման նախընթաց օրը՝ հունվարի 4-ին, ամեն տուն պատրաստում է «դովլաթ-կըրկենե»՝ ձիթով կամ բաքմազով պատրաստած մի մեծ կարկանդակ՝ մեջը մի դրամ կամ մի լոբի և կամ մի սիսեռ

դրած: Այս նշանը կոչվում է «դովլաթ» (բախտ): Նույն երեկոյին՝ ընթրիքից հետո, տան բոլոր անդամները համախմբվում են, և տանտիկինը հանդիսավոր կերպով կտրում է կարկանդակը՝ բաժիններ հանելով բոլոր ներկա և բացակա անդամներին, օջախին, օտարին և կենդանիներին: Ուրախությունը շատ մեծ է լինում, երբ դովլաթը դուրս է գալիս օջախի բաժնից, որովհետև դրանից գուշակում են, որ այդ տարի ամբողջ գերդաստանը, օջախը բախտավոր, «դովլրթվոր» պիտի լինի: Իսկ եթե օտարի բաժնի միջից է դուրս գալիս, տխրում են՝ համոզված լինելով, որ տան դովլաթը օտարին է անցնելու: Ուրախանում է նաև այն անդամը, որի բաժնի միջից դուրս գալով՝ դովլաթը ավետում է նրան ապագա բախտավորության մասին:

«Դովլաթ» կորիզը ձգում են տան մի անկյունում, որ միշտ մնա, իսկ եթե դրամ է, երբեք չեն ծախսում և քսակի մեջ խնամքով պահում են:

Հետևյալ օրը շատերը ծոմ են պահում: Երեկոյան «Դանիել» ասողը մեծ գովասանքի է արժանանում և յուր ծնողներից նվերներ ստանում: Ժամերգությունից հետո շատ շուտով ցրվում են տները և ընթրում՝ ուտելով ձուկ և փլավ, որը պատրաստում են անպատճառ կարագ յուղով: Ընթրիքից հետո գրագետ երեխաները շրջում են տները և «Ավետիս» ասելով՝ նվերներ ժողվում:

Գյուղացիները հավատում են, թե այս գիշերվա ընթացքում գետը մի քանի րոպե կանգ է առնում, ուստի և առավոտ շատ վաղ հարսներն ու աղջիկները գնում են գետից ջուր բերելու՝ հուսալով հանդիպել կանգնած միջոցին, երբ արված ամենայն տեսակ խնդիր անմիջապես կատարվում է:

Կեսօրին, երբ քահանան կատարում է Քրիստոսի մկրտության խորհուրդը, եկեղեցու մեջ հրապարակավ աճուրդի է դրվում քավորության պաշտոնը, և նա դառնում է քավոր, որն ամենից ավելի է վճարում:

Բազմությունը վրա է թափվում մկրտության կաթսայի վրա և սրվակներով ջուր վերցնում, խմում, ճակատին ու կրծքին քսում, ձեռները, ամանները լվանում և ջուրը լցնում օձախի կամ թոնրի մեջ:

Նույն օրը, ինչպես և նախընթաց երեկոյին, քահանան, շրջելով տները, օրհնում է և նշխարներ բաժանում՝ ստանալով 15-20 կոպեկ: Նշխարներից մի կտոր դնում են աղաքսակի մեջ, որ աղը «բարաքյաթով» լինի:

Սուրբ Սարգիս. Առաջավորաց պապին վարանդացիները «Խաչլին կամ սուրբ Սարգսին պասն» են կոչում: Այս միջոցին շատերը միաժամ են մնում, այսինքն՝ օրը միայն մի անգամ՝ կեսօրին են հաց ուտում: Շատ

հաճախ եկեղեցի են գնում, մոմեր վառում և զգուշանում գլուխ լվանալուց և լվացք անելուց, որովհետև անողները կուռչին, կտրաքվին:

Ուրբաթ օրը փոխինդ են մաղում, հետո շաքարով կամ մեղրով և կամ բաքմազով շաղախում և փոքրիկ կոլորակ շինում և բաժանում տան անդամներին: Չափահաս տղաներն ու աղջիկներն առաջին կծած պատառը բերաններից հանում, կրկին կոլորում և պահում են իրենց մոտ, որպեսզի հետևյալ առավոտը վաղ, առանց մի որևէ մարդու հետ խոսելու, դնեն կտուրը և գուշակություններ անեն: Եթե թռչունը վերցնի և տանի մի որևէ կտրի վրա ուտի, այն տնից է լինելու հարսնացուն կամ փեսացուն: Իսկ եթե թռչունը, վերցնելով այդ պատառը, միննույն կտրի վրա ուտի, այդ նշան է, որ չպիտի ամուսնանա:

Նույն ուրբաթ գիշերը մի ափսեի մեջ փոխինդ են մաղում, վրան խաչ քաշում, դնում դռան ետևը, մաղը վրան կոնթխում և մի վառած մոմ մոտը դնում, որպեսզի ս. Սարգիսը իրենց այցելելիս ձիու պայտի հետքը մնա այդ փոխինդի վրա:

Հետևյալ շաբաթ օրը այդ փոխինդով խաշիլ են պատրաստում և ուտում:

Սուրբ Սարգսի մասին կան շատ ավանդություններ, որոնցից հիշենք մինը: Մի անգամ մի աղջիկ, յուր ծննդկան մոր մոտից հեռանալով, գնում է դրկցի մոտ՝ կրակ բերելու: Վերադարձին դուռը փակ է գտնում և ականջ դնելով՝ լսում է մի ձայն, որ ասում է, թե նորածին երեխան մեծանալիս երբ կամենա ամուսնանալ, ձուկ դառնա և ջուրն ընկնի: Աղջիկն իսկույն հասկանում է, որ այս ձայնն այն հրեշտակինն էր, որ եկել էր երեխայի ճակատի գիրը գրելու:

Երբ երեխան մեծանում է, և հասնում են ամուսնության օրերը, այս քույրը պահում է ս. Սարգսի պասը և ջերմեռանդությամբ աղոթում նրան, որ փրկե յուր եղբորը և թույլ չտա ձուկ դառնալու: Ս. Սարգիսը լսում է նրա աղաչանքը և ինքը գալիս խաչեղբայր է դառնում այդ տղային: Երբ հարսը բերում են, մի գետից կամենում են անցնել. իսկույն ս. Սարգիսը հեծնում է փեսացուի գավակը և ամուր գրկում նրան, որ թույլ չտա ձուկ դառնալու, սակայն չի լինում, տղան, հենց որ գետի մեջտեղն են հասնում, ձուկ է դառնում և ընկնում ջուրը: Այսպես՝ ճակատի գիրը ոչ միայն մարդիկ, այլև սրբերը, հաստատում է ժողովուրդը, չեն կարող խափանել:

Բարեկենդան. Առաջավորաց պատից մինչև Մեծ պասը վարանդացիների համար բարեկենդան է համարվում, և քեֆն ու ուրախությունը գնալով սաստկանում են: Վերջին շաբաթը բուն բարեկենդան է, և այս օրերում ոչ

միայն ուրախությունը, այլև կերակուրների թիվը գնալով աճում է. այսպես, պահանջվում է, որ երեքշաբթի օրը երեք, հինգշաբթի՝ հինգ, շաբաթ՝ յոթը և կիրակի՝ 12 տեսակ կերակուր լինի: Ամբողջ գյուղը, զանազան խմբեր կազմած, զվարճանում է. այստեղ երեխաների խմբերը վեգ են խաղում, այնտեղ աղջիկների խումբը ճլրթթիի մեջ ճոճվում է, մի քիչ հեռուն երիտասարդները «լախտի», «տարատութ», «ատտուրմա» և այլ խաղեր են սարքում, գոտեմարտում, հրացան արձակում՝ աշխատելով նշանին դիպցնել և այլն: Մի ուրիշ տեղ մի խումբ նստած ուտում է և խմում, բղավում ու երգում: Գյուղի կենտրոնումն էլ դավուլ-գուռնան է ածում և շատերին պար ածում: Այսպես անցնում են այս օրերը, մինչև որ գալիս է կիրակի օրը. այս ժամանակ երիտասարդների խմբերը միանում են, մի ճարպիկի հագցնում ցնցոտիներ, վրայից ոսկորներ, հին սրեր կախում, մի հրացան ձգում ուստվը, գլխին մի հին զգզված գլխարկ ծածկում, երեսը մրոտում, նստեցնում մի էգ էշի վրա, և «բյակը կամ էշակ պարոնը գալիս է հա՛, ճամկիա բացեք» բղավելով՝ դավուլ գուռնի առաջնորդությամբ ման ածում տնետուն, հազարավոր ծամաճողություններ, սրախոտություններ անում, ամեն տնից գինի, կերակուր, դրամ հավաքում և ապա երեկոյան մոտ խմբով նստում և քեֆ անում:

Նույն երեկոյին մոտիկ բարեկամները միասին հավաքված են անց կացնում զիշերը՝ միասին ուրախանալով և ուտելով իրենց բերած ուտելիքներն ու կերակուրները: Երբ անչափ ուտում են ու խմում, «փակում են իրենց բերանները ձվով», այսինքն՝ ամենից վերջը ձու են ուտում, որպեսզի զատկին էլ ձվով բանան: Հետո երիտասարդները դուրս են գալիս և հրացաններ արձակում, որպեսզի մեծ պասը շուտով անցնի: Ապա հոգնած ու հարբած ընկնում են ու խոր քնում:

Տյառնընդառաջ. Այս տոնը տեղական բարբառով կոչվում է **դողոռաջ:** Երեկոյան ժամերգության միջոցին նշանած տղաների բերած ցրտնու ճյուղերով խաչաձև խարույկ են պատրաստում: Քահանան ժամավորների հետ միասին դուրս է գալիս եկեղեցուց և մի քանի աղոթքներ կարդում: Այս միջոցին երիտասարդները վառված մոմերով վառում են խարույկը: Ծերունիներն ու պառավները ջերմեռանդությամբ շարունակում են աղոթել: Բազմությունը ամենայն հետաքրքրությամբ դիտում է ծուխը, որովհետև հավատում է, որ միայն այն կողմի արտերը լավ պիտի բուսնեն, որ կողմը որ ուղղվում է ծուխը:

Երբ խարույկը հանգչում է, խանձողները խլիլում են և տանում տները, որպեսզի նրանով վառեն ճրագն ու կրակը և հետո դնեն հավաքնում, որ հավերն ավելի հաճախ ձու ածեն:

Եվ երբ մեծերը քաշվում են, տղաներն ու աղջիկները վերցնում են մոխիրը և դեպի վեր շաղ տալիս ու դիտում, թե որ կողմն է ուղղվում՝ հուսալով, որ այն կողմից պիտի լինի սպասած հարսնացուն կամ փեսացուն:

Չբեր կանայք էլ աշխատում են երեք անգամ թռչել խարույկի վրայից, որպեսզի երեխա ունենան:

Մեծ պաս. Առավոտյան վաղ հարսներն ու աղջիկները վեր են կենում և անխոս վազում դեպի աղբյուրը, ջուր բերում, տղաներն էլ գնում են փայտ կամ քար բերում, որովհետև հավատում են, որ եթե բան բերեն տուն, տունը «բարաքյաթտու» կլինի:

Պառավ նանն էլ, մի սոխի վրա 7 փետուր ամրացնելով, կախում է հերթիկից, որ թե՛ երեխաներին վախեցնե պաս պահելու և թե՛ իբր մեծ պասի օրացույց ծառայի, որովհետև ամեն կիրակի երեխաները մի փետուրը պոկում են:

Մի քիչ հետո երեխաները, մի-մի խնձոր ձեռներին, գնում են իրենց մեծերի մեծ պասը շնորհավորելու և տալիս են նրանց խնձորները. սրանք էլ փոխադարձաբար մի որևէ միրգ են ընծայում:

Եվ մինչդեռ կանայք զբաղվում են տան ուտիսավոր ամանները լվանալով՝ տղամարդիկ գնում են տանուտիրոջ, քահանայի և մոտիկ բարեկամների մեծ պասը շնորհավորելու:

Կեսօրին մոտ երիտասարդները, ձիեր նստած, դուրս են գալիս մի հարթ տեղ և մականախաղ (ջիլիթ) խաղում:

Երեկոյան մոտ միայն Խաչմաչ գյուղում մի էշ են թամբում, մի կին նստեցնում վրան, երեսին մուր քսում, դավուլ-գուռնի առաջնորդությամբ շրջեցնում տնետուն և դրամ հավաքում: Հետո այս դրամը պահ են տալիս, որ գատկին մատաղ անեն: Այս սկերես կինը ներկայացնում է մեծ պասը, և նրան պատվով շրջեցնում են, որպեսզի մեծ պասը առանց փորձանքի անցնի:

Մեծ պասի առաջին շաբաթը ապաշխարության օրեր համարելով՝ ծանր գործերով չեն զբաղվում. այսպես՝ կանայք ճախարակ չեն մանում, կար չեն անում, շալ չեն գործում և այլն: Երկրորդ շաբաթի առաջին երեք օրն էլ զգուշանում են ծանր աշխատանքներից՝ երկուշաբթին «գայլ կերածի և կատաղած շան», երեքշաբթին «սել (հեղեղ) տարածի» և չորեքշաբթին «կայծակ խփածի» օր համարելով: Այնպես որ՝ եթե չզգուշանան և երկուշաբթի օր ծանր գործ անեն, գայլը կուտե դրանց երեխաներին և կամ կատաղած շունը կկծե դրանց և այլն:

Ծաղկագարդ. Ծաղկագարդ բառը, գյուղացիների բերանում աղավաղվելով, դարձել է «Զըրգարդար»: Սույն երեկոյին շատ գյուղերում աղջիկները ձեռքերին հինա են դնում, իսկ տղաները պատրաստում են ճոռան և չըխչըխկան: Պառավներն էլ իրենց հարսների և թոռների համար մոմեր են շինում՝ միննույն մոմի վրա ուրիշ բարակ մոմեր ամրացնելով:

Երբ այս բոլորը պատրաստում են, փոքր-ինչ քնում են: Կեսգիշերի մոտ երիտասարդները վեր են կենում, բահ ու թի վերցնում և գնում երկու ուռենի արմատից հանում և առանց մի ճյուղ կտրելու՝ տանում եկեղեցու բակը: Այս ժամանակ երեխաներն էլ հավաքվում են այդտեղ և սկսում իրենց ճոռանով ու չըխչըխկանով այնպիսի աղաղակ բարձրացնել, որ ամբողջ գյուղը զարթնում է և եկեղեցի շտապում: Երիտասարդները վազում են դեպի քահանայի տան հերթիկը և շտապեցնում, որ գա: Քահանան գալիս է, խփվում են զանգակները, և բազմությունը, միմյանց հրելով, թափվում է եկեղեցի: Ուռենիներից մինը տանում եկեղեցու մեջ մարդկանց, մյուսը կանանց կանգնելու տեղում կանգնեցնում են: Անմիջապես բոլոր ժամավորներն իրենց ձեռի երկու զույգ մոմերից մի զույգը ամրացնում են ծառերի ճյուղերին և վառում: Երեխաներն էլ, ծառերը շրջապատած, ճրոռանն են ածում: Եվ երբ քահանան օրհնում վերջացնում է ուռենին, անմիջապես բոլորը հարձակվում են այս ծառերի վրա, մի կողմից մոմերը հանգցնում, մի կողմից ճյուղերը կտրատում և միմյանցից խլխլում: Այս ճյուղերը տանում տնկում են, որ շուտով արմատ բռնեն:

Մի ճյուղ էլ կանայք վերցնում են, որպեսզի խնոցի հարելիս նրա պոնքից (ծակից) կոխեն խնոցու մեջ և տեսնեն, թե կարագն արդեն եղե՞լ է, թե ոչ: Այս ճյուղը կոչվում է *«խնցտեսի»*:

Ժամասացությունն ավարտելուց հետո կանայք գնում են գերեզմանատուն, համբուրում իրենց ննջեցյալների գերեզմանները և մի-մի զույգ մոմ վառում: Այս ժամանակ նոր սկսում է արշալույսը բացվել, և այս բազմաթիվ մոմերը, մթության մեջ փայլելով, մի գեղեցիկ տեսարան են ընծայում:

Չարչարանաց շաբաթ. Չորեքշաբթի օրը, որ «չիք չորեքշաբթի» է կոչվում, շուշեցիները գնում են Շուշու Քամու խաչը ուխտ: Գյուղերում կանայք դնում են տան կտրին քար, մինը՝ որպես բարության, մյուսը՝ որպես չարության նշանակ: Հետևյալ օրը մի երեխայի ուղարկում են, որ գնա նրանցից

¹ Սրանցից առաջինը նույն է, ինչ որ ջավախեցունը (Ազգ. հանդես Բ., եր. 269), երկրորդը մի համեմատաբար երկար տախտակի երկու կողմերին հաստ թելով ամրացրած երկու փոքրիկ տախտակներ են, որոնք, խփվելով միջի փայտին, «չը՝խկ, չը՝խկ» ձայն են հանում

մինը բերե: Եվ նայելով, թե որն է բերել, գուշակում են, թե տունը *«բարի՜ն է վերցնում, թե՛ չարը»*, այսինքն՝ թե գերդաստանը այդ տարին երջանի՞կ, թե թշվառ օրեր պիտի անց կացնի:

Նույն օրը աղջիկները խաշխաշ հարելու քարը քսում են գետնին և ասում.

«Չիք, չիք, մոկնը չիք.

Չիք, չիք, լուն չիք.

Չիք, չիք կարիճը չիք.

Չիք, չիք, չարականը չիք.

Չիք, չիք, օձը չիք» և այլն:

Այս ասելով՝ նրանք կարծում են, որ այս բոլոր հիշածները պիտի չքանան:

Հինգշաբթի օրը կանայք խնոցի են հարում և կարագ պատրաստում. երեկոյին, երբ երեցփոխը զանգը խփում է, գալիս կանգնում է մի բարձր կտրի վրա և հրավեր կարդում տանտիկիներին, որ օրհնելու համար յուղ բերեն: Կանայք էլ, մի-մի գունդ կարագ առած, գնում են եկեղեցի և տալիս երեցփոխին: Սրանից մի փոքր մասը օրհնում են, մնացածը ուղարկում քահանայի տունը: Ուտնվային քահանան լվանում է բոլոր ծերունիների ոտները և կանանց, չափահասների ու երեխաների աջ ձեռքերը և մի-մի քիչ կարագ քսում: Այս յուղը քսում են ճակատին, ձեռքին, կրծքին, աչքերին և այլն, մի քիչ էլ ձգում յուղի կարասի մեջ, որ յուղը «Բարաքյաթով» լինի:

Գիշերը մեծ բազմություն է հավաքվում եկեղեցում, որ մոմերն անցկացնելիս բավական անկարգություններ են լինում: Չարաճճի երիտասարդները կարում են կնքվարտող կանանց զգեստները միմյանց, ասեղ են ցցում շորերին և այլն:

Նույն երեկոյին ոսկերիչներն անխոս շինում են երկաթե մատանիներ, որ կանայք գնում և դնում են մատները, որպեսզի մուտք տեղերից անցնելիս սատանաները չխփեն:

Ուրբաթ օրը կանայք մի քիչ կար են անում, որպեսզի Հուդայի աչքերը ծակեն, ծունը չեն դնում, որովհետև Հուդան է գետնին, և Քրիստոս խաչին չեն խաչակնքում, որովհետև Քրիստոս ինքն է խաչված:

Շաբաթ օրը շատ վաղ վացք են անում, կանայք իրենց և երեխաների գլուխները լվանում են և երեկոյան մոտ մաքուր շորեր հագնում: Տանտիկիները սկսում են պատրաստել ձուկ, փլավ և կարմիր ձվեր: Քահանան, տիրացուի ձեռք մի զամբյուղ տված, շրջում է տնետուն և օրհնում՝ ստանա-

լով մի քանի կոպեկ և ձու: Երեկոյան նախատոնանքը շատ վաղ է սկսվում: Ժամկորներից շատերը ծոմ են լինում, մի քանիսն էլ գրպաններում մի քանի ձու են պահած լինում: Երբ քահանան *«առեք կերեք»* է ասում, իսկույն, նույնիսկ եկեղեցու մեջ կճպում են ձվերը և ուտում: Հետո անմիջապես վերադառնում են տուն, ուր իրենց պասը ձվով ու գինով բանալով՝ ընթրում են: Սովորաբար ջրօրհները ճրագի լուսով (ճրագլուսավ), իսկ գատիկը արևի լուսով (ըրըվլուսավ) են լուծում:

Ընթրիքից հետո մյուս օրը շարունակ ոչ միայն երեխաները, այլև չափահասները ձու են կովեցնում:

Զատիկի առավոտյան անում են հասարակաց մատաղ: Մի քանի նախաձեռնող մարդիկ գյուղացիներից հավաքած դրամով առնում են մի քանի ոչխարներ և մատղում: Մորթելուց առաջ ոչխարը երեք անգամ պտտեցնում են եկեղեցու շուրջը, աջ ականջը փոքր-ինչ կտրում, օրհնված աղ ուտեցնում և ապա մորթում ու արյունից էլ մի քիչ եկեղեցու պատին քսում: Երբ պատրաստ է լինում, բաժանում են բոլոր գյուղացիներին առանց խտրության, մինչդեռ Շուշիում տալիս են միայն նրանց, ովքեր որ, հատուկ այդ նպատակով նվեր տալով, տոմսակ են ստացել և ներկայացնում են:

Նշանած աղջիկների կեսրանքը բաժին են ուղարկում իրենց հարսնացուներին և հետո էլ իրենք գնում նրան տեսության: Ծանոթ և ազգական մարդիկ էլ գնում են միմյանց գատիկ շնորհավորելու:

Հետևյալ օրը՝ մեռելոցին, ամեն մի գերդաստան ուտելիքներ է տանում գերեզմանատուն, ուր իրենց ննջեցյալների գերեզմանների վրա լաց են լինում և գինի, օղի խմում՝ իբրև «օղորմաթաս», և հաց ուտում:

Երբ վերադառնում են, մնացորդները թողնում են գերեզմանների վրա՝ որպես հոգեբաժին:

Զատիկից մինչև Համբարձում երեկոյան ժամասացությունից հետո այլևս չեն գործում, որպեսզի «հավկուր» չլինին, այսինքն՝ չգրկվեն գիշերները տեսնելու կարողությունից: Երկրագործներն էլ ուրբաթ օրը հերկ չեն անի, որպեսզի հասկը լավ բուսնի:

Համբարձում. Այս օրը բոլոր տներում կաթնապուր են եփում և բաժանում՝ որպես զոհաբերություն: Մի քանի տներ էլ տանում արտերի մոտ են եփում այս կաթնապուրը և մի քանի շերեփ շաղ տալիս արտի շուրջը, որպեսզի նախ հունձը լավ լինի և երկրորդ՝ կարկուտը չխփի, մորեխը չկտրի և այլն:

Վիճակ հանելու սովորությունը չկա:

Լուսավորչի պասը գալիս է ամառվա ամենատաք ժամանակ, երբ գյուղացիները սաստիկ զբաղված են հունձ անելով: Վարանդացիները այդ պահին «պառվի պաս» են կոչում և պատմում են, թե ժամանակով մի պառավ այդ շաբաթին պաս է պահել, որպեսզի աստված հով եղանակ տա, որ որդին հեշտությամբ կարողանա հունձ անել: Մի ուրիշ ավանդությունն էլ ասում է, թե այդ պասը պահվում է ի պատիվ այն պառավին, որն օրական մի հաց ձգելով Խոր Վիրապի մեջ, կերակրել է ս. Լուսավորչին:

Վարդավառ. Այս տոնը կոչում են «Վրդնոր»: Ժողովուրդը մեծ մասամբ ուխտ է գնում Սարուշենի Ավետարանը, Ամարաս, Նինգի գյուղի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Սարիբեկ և այլն:

Ժողովրդի կարծիքով այս գիշեր բոլոր սրբերի վրա լույս է իջնում, և ով որ տեսնի այդ լույսը, ինչ որ խնդրե, կկատարվի:

Ոմանք էլ պատմում են, թե հոգեգալստյան բոլոր սրբերը բարձրանում են երկինք, իսկ վարդավառին կրկին իջնում իրենց տեղերը՝ ընդունելով լուսավոր աստղերի կերպարանք: Եվ ով որ տեսնի նրանց իջնելիս և մի բան խնդրե, անշուշտ, կկատարվի:

Նավասարդ. Վարանդացիները տոնում են այս տոնը՝ որպես արևամուտ, ինչպես մեր նախնիքը: Նախընթաց երեկոյին թխում են գաթաներ, կաթնահունց, «անկաճ» և այլ խմորեղեն: Պատրաստում են նաև «կորկոտ»¹ առավոտյան ուտելու:

Նույն երեկոյին, երբ ամենքն, իրենց տները քաշված, ընթրում են, բարեկամ մարդիկ, մանավանդ խնամոնք, քավորանք, ընկույզ, տանձ, խնձոր կապելով թաշկինակների մեջ, տանում են, հարսնացուի և կամ բարեկամ մարդկանց երդիկից ցած ձգում և աննկատելի կերպով հեռանում:

Նավասարդի առավոտյան հանում են կորկոտները և ուտում: Հետո մի-մի շիշ գինի, մի քանի խնձոր առած՝ գնում են շնորհավորելու տանուտիրոջ և քահանայի նավասարդը, որոնցից և հյուրասիրվում են:

Շատերը, ի նշան ուրախության, ծառերի վրա կարմիր շորեր, կարմիր կտորներ են ձգում և կարմիր թելերով ճյուղերը կապկպում²:

¹ Կորկոտը այսպես են պատրաստում. մի կաթսայի մեջ դնում են ոչխարի յուղոտ միս, վրան կորկոտ (կճեպը հանած ցորեն) ածում, ապա մի երկրորդ շաբբ յուղոտ միս դարսում, նորից կորկոտ ածում, և այսպես շարունակ, մինչև որ կաթսան բոլորովին լցվի: Հետո մի քիչ աղ են ցանում, ջուր լցնում և ծածկելով կաթսայի բերանը՝ դնում թոնրի մեջ, որ մարմանդ կրակով ամբողջ գիշերը եփվի:

² Բացի իմ հավաքած նյութերից՝ ինձ համար տարբեր գյուղերից նյութեր հավաքեցին և պ. պ. Ալլահվերդյան, Վարդապետյան, Հովհաննիսյան և ուրիշներ, որոնց շնորհակալություն եմ հայտնում

ШУШИ

Шуши, уездный город Шемахинской губернии, крепость и столица бывшего Карабахского ханства, богатейшей провинции Мусульманской части Закавказского края, основана около 1752 года, Панах Али Бек, жителем общества Сариджалы, Джеванширского магала.

Панах Али Бек, соскучившись вести праздную жизнь в толпе слуг Надир Шаха, бежал в Карабах, где на долине Кура в участках, ныне Джеванширском и Кеберлинском, с толпою наездников, увеличивавшеюся постепенно из любви к праздности, сначала скитаясь тревожил путешественников; потом, боясь наказания Ширванского хана, которого для этого призывали местные жители, укрепился в развалинах старинной крепости Баят. -Из Баята, местность которого не представляла никаких выгод для защиты, приняв титул хана, перешел к источнику Шах-булаг и, у подошвы горы Ирик, основал город Тернеут.

Расширяя постепенно владычество свое над Карабахом, Панах хан, дабы совершенно обезопасить себя от владетельных Армянских меликов, управлявших нагорными магалами Карабаха и не признававших еще его власти, и от соседних ханов и наконец, чтобы иметь возможность уклоняться от повиновения Персии, впадающей в бессилие, после смерти Надир Шаха, и таким образом образовать независимое ханство, для себя и потомства своего, по совету мелика Шахназара избрал невыгодную и почти неприступную местность, на против Армянской деревни Шушакент, и основал на ней город и крепость, получившую потом название Шуши. После смерти Панах-хана сын его Ибрагим Халил-Ага, в 1759 году, завладел совершенно Карабахом, истребив мелика Атама, последнего мелика, неповиновавшегося ханской власти и под именем Ибрагим хана управлял Карабахом, и до того счастливо вел дела своего правления, что многие ханы, Персидские и соседние Закавказских провинций, искали его дружбы и покровительства; но потом виды на счастливую будущность нового ханства начали исчезать. Завладевший Персидским престолом, Ага-Магомед-хан в 1795 году, идя на кровавый пир в Тифлис, осаждал Шушу и был отражен с уроном. В 1797 году Ага-Магомед-хан снова осаждал и взял Шушу. Ибрагим хан, не полагаясь на этот раз на свое могущество, до прибытия под Шушу Персиян, удалился в

Джаробелоканскую область. Несмотря на удаление Ибрагим хана, Карабахцы сразились с Персиянами в нескольких верстах от Шуши, в урочище Ханкенды, где ныне построен штаб Мингрельского егерского полка. Там Ага-Магомед-Шах после битвы чинил над побежденными кровавый суд и расправу; но зато, вступив в Шушу, дал джаллятам (палачам) отдых, ограничиваясь денежными штрафами. На 8 день пребывания Шаха в Шуше, двое из слуг его, присужденные им накануне к смерти, сами его казнили. Узнав о смерти Шаха, храброе войско бежало из города, и отдало в добычу, отважным, в свою очередь Шушинцам, все его богатство. Ныне Шушинцы уверяют, что в окрестностях Шуши, Мамед-беком, управлявшим ханством до возвращения Ибрагим-хана, зарыты в земле все драгоценности Шаха, заключающиеся в огромном количестве золота, жемчуга и дорогих камней.

После покорения Русскими Ганджи (ныне г. Елисаветополь), Ибрагим-хан, в 1805 году, явился к генералу Цицианову с предложением принять его под покровительство России; вследствие чего заключен был мирный договор, по которому Ибрагим-хан обязался платить 8000 червонцев дани. На основании договора, в Шушу вступили Русские войска, в обеспечение обязательства хана. Спустя некоторое время, Ибрагим-хан вознамерился освободить ханство от зависимости Русских, и, чтоб достигнуть желаемой цели, обратился к Персии, прося ее помощи, и в ожидании Персидских войск сам с семейством выступил из города; но замысел его не удался, и он погиб, вместе с большею частью своего семейства, разбитый командиром Шушинского гарнизона, майором Лисаневичем, которому, с целым гарнизоном, грозила неминуемая смерть. После Ибрагим-хана, провозглашен был ханом, младший сын его Мехти-Кули хан. В 1813 году Карабах был присоединен к России трактатом, заключенным с Персиею, в урочище Гюлистан. После побега в 1822 году Мехти-Кули-хана в Персию, в Карабах было введено Русское Правление. В 1826 году Шуша выдержала 47 дневную блокаду Персиян, под начальством Абас-Мирзы, прибывшаго для покорения Закавказского края. Спасением своим Шушинцы, в особенности Армяне, обязаны 42 егерскому полку и командиру оного, полковнику Реуту (ныне генерал-лейтенанту), известному даже всем сельским жителям Карабаха под именем Иосифа Антоновича. В 1840г. Карабахская провинция переименована в Шушинский уезд.

Местность Шуши, возвышенность покатая с юга и запада к северо-востоку, прорытая несколькими оврагами, глубина которых, сначала незначительная, оканчивается ущельями, неприступная с трех почти сторон, с четвертой от северо-востока, обведенная каменною стеною, заключающая в себе пространства 569 дес. земли. Для въезда в город существуют трое ворот: Ах-огланские с востока, Эриванские с запада, для верховых и вьюков и Елисаветпольские с севера, для повозок. Сия последняя дорога спускается весьма круто и извилисто, по каменному грунту на расстояние 3 верст, к мосту Ага-кюрпи. Это почтовый тракт в Шушу. Город построен неправильно, улицы кривы, местами весьма круты, и хотя, в верхней, армянской половине города большей частью вымощены, но чрезвычайно неровны.

Неровность эту образуют стремительные потоки, от сильных дождей, изобильно падающих весною. В нижней части города, населенной мусульманами, служат для сообщения узкие переулки. Постройки в городе каменные; камень добывается на месте, взрывом, выдающихся из земли, скал. Городскими постройками занято до 200 дес. земли; остается незастроенною, крутая возвышенность, на южной стороне города, растянутая от запада к востоку; но в течение немногих лет и это место застроится, тогда город не будет иметь никакой возможности расширяться. Шуша, с юго-запада и северо-запада, окружена высокими горами, покрытыми лесом, отделяется от них двумя ущельями: к югу скалистым, отвесно углубляющимся до речки Дашалты; к северу отлогим, покрытым мелким лесом и кустарниками, на дне которого протекает речка Халифалу; на северо-востоке, за постепенно понижающимся горами, открывается долина Ходжалинской станции и далее к северу, чрез широкое ущелье по реке Каргару, видна во всю ширину долина р. Кура, Нухинские горы и, покрытый снегом, вершины гор Кавказских. К юго-востоку углубление гор открывает долину Аракса, а за Араксом в ясную погоду, видны Карадагские горы Персии. Местность не позволяет гаражанам иметь за городом, ни садов, ни хлебопахотных земель; но зато в городе, при каждом почти доме, есть фруктовые садики, зелень которых летом, придает ему живописный вид. Выгонами жители пользуются по прилегающим горам и ущельям. К главным неудобствам города относится совершенный недостаток хорошей воды, хотя редкий дом не имеет колодезей, но вода в них горькосоленая и негодная для питья; хорошую воду дос-

тавляют в город, не выюках, в деревянных баклагах, из источников, находящихся в ущельях.

Климат в Шуше умеренный; нет ни больших жаров, ни сильных морозов. Ветры обыкновенные с востока и запада, первые дуют весною, осенью и зимою, всегда холодны и весьма продолжительны; западные ветры, сухие, в Феврале месяце очень теплы и сильны. Частые и продолжительные дожди и туманы, с восточными ветрами, отличают Шушу от прочих городов Закавказского края.

Каменных домов в городе 1856 и несколько сот турлучных лачужек, в мусульманской части города. Лавок 476, улиц, удобных для повозочного сообщения 11, площадей 6, мостов каменных 4 и 2 деревянных.

Для полицейского управления город разделяется на две части: армянскую, верхнюю и мусульманскую, нижнюю. Кроме полиции в городе находятся Уездное Управление, Уездный Суд, Армяно-Григорианская Духовная Консистория и Мусульманский Духовный Суд Шаро.

Главные статьи городского дохода суть сбор с пригоняемого в город, на убой, скота и сбор с комнат; каждая из этих статей дает дохода до 1200 рублей.

Главные статьи расхода суть: на содержание полиции и на устройство мостовых.

Общее число постоянных жителей: муж. пола 6556, жен. п. 6418, всего 12 724.

Родится средним числом ежегодно до 500, умерших около 500, браком сочетается 200.

Болезни обыкновенные бывают: катары, ревматизмы и ломоты. Частые и продолжительные туманы, особенно весною, способствуют развитию золотухи.

Жителей по званиям

	муж.	жен.
Духовенства: Православного	1	
Армяно-григорианского	57	58
Церковно- служителей	19	55
Мусульманского	26	40
Дворян: Ханской фамилии	16	22
Меликов	10	18

Беков и чиновников	742	780
Гражданских чиновников	10	8
Крестьян: казенных	5076	5055
помещичьих	2581	2432

Шушинские жители, не имея возможности заниматься ни хлебопашеством, ни садоводством, исключительно, посвящают себя ремеслу и торговле.

Ремесла

Столяров	7	Шорников	44
Плотников.....	42	Кожевников.....	27
Каменщиков.....	58	Портных.....	52
Кузнецов.....	27	Шапошников.....	28
Слесарей.....	20	Чапрачников.....	7
Приготавливающих подковы.....	19	Войлочников.....	12
Медников и лудильщиков.....	15	Цирульников.....	25
Серебряков.....	24	Красильщиков.....	13
Часовых мастеров.....	2	Хлебников.....	21
Башмачников.....	40	Базарных поваров	12
		Кондитеров туземных.....	6

Фабрики

Фабричную промышленностью Шуши не может похвалиться. Шушинские фабриканты выделывают в год более 1000 шт. шелковой и полушелковой материи, под названием: Дарап и Касаб и сбывают ее на месте.

Заводы

Кожевенных.....	4	Красильных.....	5
Кирпичных.....	2		

Материалы для фабрик и заводов приобретаются в уезде, произведения сбываются местным жителям.

Положение Шуши на труднодоступном месте, неудобство путей сообщения, останутся всегдашним препятствием, для развития торговли ее. Главную торговлю Шуша ведет с Персидским городом Тавризом и в России с Нижним Новгородом. Из Тавриза привозятся: бумажные ткани, шелковые материи, сукна, бархат, шали, парча, бухарские и багдадские смушки, табак и прочее. Из Нижнего Новгорода: сукна, бумажные и шелковые материи в

малом количестве; посуда фарфоровая и стеклянная, железо, железные и медные изделия, беличьи меха, стеариновые свечи, писчая бумага и прочее; из Тифлиса сахар. Вывоз заключается: в Персию, в звонкой монете, в Россию в малом количестве шелка, лисьих и куньих кожах. Вес оборот этой торговли превышает 70-80 т. р. с. Несмотря на такую ограниченность торговли в Шуше, все почти Шушинские жители, кроме ремесленников и знатнейших беков, заняты всякого рода торговлею: есть купцы богачи, у которых в обороте, до ста, двухсот и более тысяч рублей серебром; но они ведут транзитную торговлю, между Лейпцигом, Константинополем и Тавризом, и многие торгуют шелком в Москве.

В городе караван-сараев 5, питейных лавок (духанов) 20, бань 7.

	муж.	жен.
Православных жителей	2	5
Армян	5,155	5,222
Мусульман.....	5,175	5,196
Армянский девичий монастырь.....	1	
Церквей Православных.....	1	
Армянских.....	4	
Мечетей.....	9	
Учебных заведений:		
Уездное училище 1, в нем учащихся	110	
Армяно-григорианская семинария 1, в ней учащихся.....	74	
Мусульманское училище Алиевой секты 1, в нем учащихся..	58	
Училищ при мечетях 9, в них учащихся.....	до	400

СЕЛО САРОВ

Елизаветпольской губернии, Джеванширского уезда.

О бщий характер, свойство местности, внешний вид селения.

Селение Саров находится в Джеванширском уезде и расположено на так называемой местными жителями Барда-басанской низменности. Саров, как полагают, существует с давних пор, и впоследствии к его имени присоединилось и другое-Бегум, в отличие от другого Сарова, находящегося в 3 верстах от первого. Название «Бегум» Саров получил от имени сестры Мехти-Кули-Хана Карабахской, Азат Бегума, которая получила это селение в приданое. Селение Саров населено с древних времен армянами, что подтверждается старым кладбищем, лежащим в 2 верстах от селения к востоку. Кладбище занимает холмообразную возвышенность, с гладкой поверхностью. Между надгробных камней, по давности, заслуживает внимания один, с армянской надписью, которая с течением времени стерлась, и разобрать ее теперь нет возможности, но старожилы уверяют, что при них бывшие саровские священники читали эти письма, которые гласили, что под камнем покоится прах какого-то армянского мелика, жившего в IV веке от Р. Х. Вокруг этой гробницы группированы могилы усопших саровцев.

Из археологических памятников, доказывающих древность села Сарова с христианским населением, можно указать на старинные винницы (շրիշիւ) в которых босыми ногами выжимали виноградный сок. Винницы эти попадают в садах, но, большею частью, покрыты землею. На ближайших холмах нередко находят большие разбитые кувшины (карасы).

Саровцы живут на владельческой земле, принадлежащей Ата-хану Абраханову. Каждый поселянин пользуется известным количеством земли, полученной в надел от помещика, и поэтому ежегодно уделяет десятую часть урожая помещику или его поверенному. Этот взнос называется бахра. По старому камеральному описанию 1873 г., в Сарове было 117 дымов, а по новому, произведенному 27 и 28 августа 1886 г., оказалось 140. Дома в Сарове расположились так широко, что селение походит на небольшой городок. Старые дома отличаются крайним неудобством: в них зимою бывает сыро, темно и холодно.

В последнее время саровцы стали устраивать себе хорошие дома (по крайней мере, лучше старых), из обожженного, частью из сырого, кирпича.

Дома в Сарове состоят из 2 или 3 комнат: в одной из них живет сам хозяин, а в другой складывают домашние пожитки. Стены некоторых комнат сплетены из камыша и покрыты слоем глины. Плоские крыши сделаны из деревянных

балок и засыпаны землей. Наружный вид домов, построенных по старому образцу, очень непривлекателен: стены низкие, без окон, с маленькой дверью, скрывающиеся нередко под землею, внутри дома очень темно, и жильцы довольствуются слабым светом, проникающим через небольшое отверстие в крыше или в стене, заменяющее для местных жителей форточку, посредством которой очищается комнатный воздух.

Огонь для приготовления пищи и отопления комнаты разводят в больших каминах (бухары). Часто рядом с саклей устраивают хлев, конюшню и сарай, где сохраняют на зиму корм для скота. Высокий четырёхугольный навес - непременная принадлежность каждого двора: он состоит из больших бревенчатых столбов (около 6), на которых перекинута жердь, сплетённая камышом, что служит полом навеса и соломенной крыши. Эти навесы, без которых в Сарове невыносима жизнь, являются избавителями от невыносимой жары и вредных насекомых-скорпионов, комаров, тарантулов, а также змей. Внутренность сакли точно соответствует наружности: садятся и спят на земляном полу, который от частой поливки водою покрывается сыростью и содействует развитию многих болезней, в особенности ревматизма.

Большая глиняная печь, называемая тандиром, помещается в одном из углов двора, по возможности, дальше от жилых мест из опасения пожара, что легко можем случиться, благодаря быстро воспламеняющемуся колючему хворосту, из которого исключительно состоят все местные заборы. В тандирах печется хлеб.

Местная церковь находится в самом плачевном состоянии, почему и проектирована постройка нового храма. Недалеко от Сарова, построено 2 кирпичных завода; они принадлежат какому-то персиянину. Эти заводы ежегодно производят громадное количество кирпичей, а все же не удовлетворяют потребностям местных жителей, среди которых, в последнее время, замечается стремление строить кирпичные дома, взамен старых землянок.

Климат и орошение.

Климат в Сарове и окрестностях его летом жаркий, а зимою сухой и умеренный, с редкими морозами. Переходы от тепла к холоду очень резки: часто жаркий день сменяется холодной ночью, что губительно влияет на здоровье и производит длительную лихорадку, продолжающуюся, нередко, и всю зиму. В конце весны и начала лета, дуют сильные юго-западные ветры, ломающие большие деревья и раскрывающие соломенные крыши навесов. С наступлением осени, начинают дуть северо-восточные ветры, которые являются иногда предвестниками сильных осенних дождей. Чтобы освободиться от невыносимого летнего зноя, саровцы перекочевывают, с семействами и со скотом, на ближайшие горы Джеванширского уезда, оставляя в селе лишь нескольких

сторожей. Селение Саров орошается водой из реки Тертер, втекающей в него по главной канаве «Саров-архи», от которой идут во все стороны разветвления малых побочных канав, охватывающих, как сеть, все пахотные поля и фруктово-виноградные сады; но большей поливки требует рисовая плантация (чалтык), которая засеваается тогда, когда другие посевы больше не нуждаются в воде. Река Тертер дает саровцам для питья пресную и здоровую воду. Весной, от таяния снегов на горах, а осенью - от дождей, вода в реке Тертер делается мутной, вследствие глинистого грунта, по которому она течет. Тем не менее, вода нисколько не теряет своих хороших свойств. По приказу местного уездного управления, весной со всех селений, расположенных по обе стороны бассейна реки Тертер, собираются выборные от обществ и, по большинству голосов, выбирают себе мирава, т. е. распорядителя воды. Если мирав пользуется хорошей репутацией, как человек распорядительный, умелый и справедливый, то утверждается в своей должности местной полицией и получает определенное вознаграждение натурой. Мирав должен неусыпно радеть о том, чтобы каждому обществу отпустить воду вовремя и в надлежащем количестве, а для распределения воды между собою жители сами нанимают, по мере надобности, 2 или 3 лиц.

Занятия и сельскохозяйственный быт саровцев.

Главные занятия саровцев-хлебопашество, садоводство и скотоводство. Хлебопашество имеет здесь широкое развитие, и на него саровец смотрит, как на источник своего пропитания. Все полевые работы отправляются буйволами и быками. Из злаков разводят здесь пшеницу, ячмень, овес, просо и рис: последний достигает роста человека. Земля здесь очень плодородна, она дает богатый урожай, но у жителей ощущается недостаток земли, вследствие чего они арендуют еще землю у посторонних помещиков, часто верст за 30 от Сарова. Своими неутомимыми трудами в занятиях хлебопашеством, саровцы удивляют соседей-татар, которым лень пользоваться, как следует, наделенной землей.

Сбыт хлеба, крупы и других продуктов земли производился прежде в г. Елисаветполе, но, с проведением железной дороги от Тифлиса до Баку, жители подвозят хлеб на своих арбах грузинского образца на железнодорожную станцию Евлах, где и продают. Часто покупатели сами являются в Саров за пшеницей. Рисовые плантации разводятся в самых широких размерах. Садоводство идет успешно, подобно хлебопашеству, однако, здешнее вино удовлетворяет потребностям только самих жителей. Из плодовых деревьев в садах растут: яблони, груши, персики, сливы, орехи, гранаты, айва, а виноград встречается, даже в диком состоянии, повсеместно. Скотоводство в упадке, так как не имеется свободных пастбищ. Шелководством занимаются только изредка. За

шелковичными червями ухаживают татары, являющееся из Джебраильского уезда. Из шелка ткут хурджины, покрывала для одеял, черкески и мужские шаровары.

Образ жизни, обычаи и религиозные обряды саровцев.

При изобилии жизненно важных продуктов, как то: хлеба, крупы, фруктов, вина и т. д., саровцы, за исключением немногих, очень бедны. Это объясняется крайней нерасчетливостью и неумением жить. Иногда саровец готов истратить все, что он сберегал целыми месяцами, поэтому в доме его чувствуется, порой, недостаток даже в хлебе. Этим положением саровцы обязаны отчасти тому, что у них крайне неправильны условия семейной обстановки: каждый член семьи, все-равно, будь он мужчина или женщина, по собственному соображению, производит приобретения таких предметов по хозяйству, которые совершенно не нужны, а это, конечно, не может не привести к экономическому расстройству. Пользуясь слабостью саровцев, местные лавочники и ремесленники обманывают их.

Несколько братьев вместе не уживаются, и делятся даже до женитьбы. Несколько саровцы не уживчивы друг с другом, настолько же они гостеприимны, добры и снисходительны к нуждающимся и чужеземцам. В силу этого похвального качества их, в Саров стекаются на заработки татары из самых отдаленных уездов: Зангезурского, Джебраильского и Шушинского. Так, например, в сентябре месяце, каждое семейство готовится приютить у себя татарское семейство, состоящее из мужа и жены, а иногда с 2 или 3 детьми. Муж помогает хозяину в полевых работах, а жена-хозяйке: носить воду, разводить огонь, шьет, ткет и т. д. С окончанием полевых работ, саровец собирается домой и безотлучно живет с семейством до самой весны. Уход за домашними животными, заботу о хозяйстве саровец возлагает на своего верного гостя-татарина, который в это время входит в роль полного хозяина и аккуратно исполняет возложенные на него обязанности, чем и приобретает доверие хозяина. Саровец, конечно, ценит труды и услугу своего гостя.

Зимой саровцы совершенно изменяются, даже характером: из усердных и трудолюбивых крестьян, обращаются в беспечных, ленивых и праздношатающихся людей. Ни в какое время года не встретите такой шумной толпы, как зимой. Зиму проводят в различных увеселениях. Все саровцы, не исключая и стариков, с особой охотой принимают ашиков (певцов, играющих на бала-лайке) и заставляют их играть на любимом инструменте и петь песни, на татарском языке, о героях Кярима и Асли, Шах-Исмаила, Ашик-Кариба, Кёр-оглы и т. д. Немало развлечений доставляют саровцам свадьбы, совершаемые, обыкновенно, зимой. Спросите у саровца, почему он зимою ничем не занят, он ответит вам татарской пословицей, ясно характеризующей его беспечность:

«Сегодня есть - едим, а завтра - Бог милостив». Соседство с татарами имеет печальное влияние на саровцев. Забыв свои обычаи и нравы, здешние христиане заимствовали у татар, так сказать, нехристианские формы жизни, выражающаяся в беспечности, праздности и лени. Саровцы говорят по-татарски лучше, чем на своем языке: где у них не хватает армянских слов, они пополняют их татарскими. Всякий саровец знает много татарских пословиц, которые и приводит в речи, а армянских ни одной не знает.

Влияние татар выражается и в подражании татарской женской одежде. Оставив свой национальный костюм, местные армянки стали одеваться, подобно своим близким соседкам, татаркам. Короткий архалук, спускающейся немного ниже талии, к рукавам и вороту которого пришиты рядами серебряные монеты старого чекана; под архалуком ситцевая рубашка, немного длиннее архалука; по самые пятки, широкие ситцевые шаровары (большей частью красного цвета), большой платок, которым покрывается голова и часть стана, кожаный пояс, украшенный серебряными монетами в 3 ряда - вот неудобный и некрасивый костюм местной женщины. (Между монетами, служащими для украшений, изредка попадаются персидские, относящаяся ко временам Надир-Шаха.) Женщины в Сарове отличаются красотой и изяществом форм, но татарский костюм, переделанный несколько на армянский лад, придает им непривлекательный вид.

В настоящее время молодые девушки, в своих костюмах, начинают подражать городским армянкам.

У татар также заимствованы мужские и женские имена: из мужских имен, напр.: Бехбуд, Кара, Касум, Атакиши, Агоглан и т. д.; из женских - Чичаг, Язгюль, Бала-ханум, Гюлгамбур и т. д. Священники, при крещении, дают детям христианские имена, но матерям это не нравится, и они заменяют их татарскими. Рассказывают, что 40 или 50 лет тому назад в Сарове все, кроме священников, говорили по-татарски и ходили с выбритой головой. При встрече с татаринном из окрестного селения саровец всегда любезно здоровается с ним, называя его «кирва», т. е. кум, и обращается к нему с самыми ласковыми выражениями, вроде следующих: «добро пожаловать, где был до сих пор? здравствуют ли жена и детки?» и т. п. Таким образом, оба они обмениваются любезностями, выражаемыми на цветистом татарском языке. От татар заимствован также обычай похищения невесты из родительского дома, если родители не соглашаются выдать свою дочь за известного молодца, а дочь, напротив, намерена выйти за него.

Во всех почти армянских селениях, в день Вознесения (Амбарцум), девушки ходят по домам с букетами диких цветов, которые меняют на масло, крупу,

кур и др. съестные припасы. Обошедши все дома, они выбирают удобное место, где, из собранных припасов, готовят себе кушанья, которые тут же и едят.

После этого, девушки садятся на землю, составляя круг, и хором поют армянские песни; по окончании каждого куплета, сидящая посередине девушка вынимает из закрытой чашки жребий, по которому и гадают. В Сарове же этот девичий праздник совершается в продолжение Преображенского поста (Չարիւղի օրը) причем местные девушки поют песни только на татарском языке.

Как мужчины, так и женщины здесь проникнуты религиозным духом, к сожалению, часто переходящим в суеверие. Всякую болезнь они приписывают воле Бога, а к рукописным Евангелиям первых веков христианства, хранящимся при местной церкви, относятся, как к ничем незаменимым сокровищам. Саровец с искренней верой несет больного ребенка на поклонение св. Евангелиям. Войдя в церковь, он становится на колени и со страхом и благоговейным ужасом приближается к глубокочтимой святыне, прикладывается к ней лицом, целует кивот сам и заставляет больного последовать его примеру. Позднее он внушает детям почитание св. Евангелия и религиозный к нему страх. В праздники стекаются сюда богомольцы, даже из отдаленных армянских селений, зажигают восковые тоненькие свечи и прикрепляют их в стене, у которой находится кивот с Евангелиями. Между богомольцами бывают также больные. Выздоровев от чудотворной силы Евангелия, больной приносит, в знак искренней благодарности святыням, в жертву жирного барана, мясом которого пользуются нищие, а кожа, с некоторыми жирными кусками, достается священнику.

Если же болезнь продолжается долго, то отец больного, по настоянию матери, берет его и является к местному знахарю, толкователю воли святых (?). Этот знахарь начинает перелистывать какую-то (?) священную книгу, в которой, по мнению родителей, действительно, есть что-нибудь относительно болезни их дитяти. Но наперед знахарь осведомляется у родителей, в какой именно день захворало их дитя, предупреждая, что, если болезнь явилась в пятницу, то она неизлечима, так как Спаситель в этот день был распят на кресте.

Родители с нетерпением ждут рокового ответа от своего мудрого доктора, который должен приговорить их ребенка к жизни или к смерти. В первом случае знахарь подает родителям надежду, что их больной выздоровеет. При этом он пишет на трех клочках бумаги разные молитвы и требует от родителей, чтобы они, по возвращении домой, тотчас же зарыли один клочок бумаги в землю, перед входом в комнату, у самого порога: этим и зарывается болезнь в землю, чтобы другой клочок бросили в стакан воды и дали пить больному, что и поможет, если болезнь произошла от страха, и чтобы, наконец, третий кло-

чок пришили к архалуку, для предупреждения возможных болезней в будущем. Один случай выздоровления достаточен, чтобы слух об искусстве и опытности знахаря распространился по окрестным селениям, не исключая и татарских. Такое широкое поприще для деятельности знахарей открывает неграмотность саровцев: во всем селении, не найти и четырех грамотных.

Однако нормальное училище, открытое 17 октября 1885 г., обещает дать саровцам грамотных людей. В Саровском сельском училище теперь обучаются грамоте 36 мальчиков, из которых 35 армян, а 1 русский.

*село Саров
1886г.*

СЕЛО ГАДРУТ

Елисаветпольской губернии Джебраильского уезда.

I. Название села. Местоположение. Археологические памятники и границы.

Селение Гадрут принадлежит наследнице подполковника Мадатова Софии, по мужу жене войскового старшины Мирзоева.

Название Гадрут персидское; оно состоит из трех слов: «га - ду - рут», из коих «га» значит между, «ду» - два, «рут» - река, т.е. пространство между двух рек, отчего и самое село, по своему местоположению, получило весьма подходящее название Гадрут: по-армянски последнее переводится или одним словом «мичагет» (միջաղետ), или тремя словами «ерку гети мэч» (երկու գետի մէջ.) Действительно, по обеим сторонам села, текут две речки, под названиями: Гузей - чай и Гуней - чай, которые образуются из множества источников, принимающих свое начало из западных гор: Джанкалавар, Форак, Кара - булаг, Флуту, Акен - дзор и Гасабан.

Они, протекая по скалистым местностям, с запада на восток, порознь, в конце села, под Хор – Ахбюр, соединяются вместе и носят одно имя Гозлу – чай; обе речки, как, вообще, горные реки, по временам, от таяния снегов и продолжительных проливных весенних и осенних дождей, разливаются и наносят вред домам, садам и скоту жителей, поселившихся по близости их берегов. Один из гадрутцев, бывший подрядчик местного штаба, Бегляр Тер-Оганов, рассказывал мне, что в июне месяце 1876 года, от разлива этих речек наполнился водой нижний этаж его дома, где помещалась в то время полковая лавка, отчего он потерпел много убытка; что даже прекратилось на день сообщение с штабом, находящимся на другой стороне речки Гуней – чай, куда он должен был доставлять съестные продукты.

Гадрут, по местоположению своему, занимает центральное место и окружен следующими деревнями: с запада – Тагасыр, Ворнашат и Сарэн – шен или Шахах, из которых первые две отстоят на $\frac{3}{4}$ версты, а последняя на 2 версты; с юга – Ванк и Таанк – на $\frac{1}{2}$ версты; с юго-востока Норашен на 5 верст; с востока – Кошбек (Коч – бек), Мелик – Джанлу и Кара – Колу, из коих первые две находятся на расстоянии от 1 $\frac{1}{2}$ -2 верст, а последняя на 7 верст, с северо – запада – Камракюч на $\frac{3}{4}$ версты. Население во всех этих деревнях армянское, исключая Кара – колу, где живут мусульмане. Гадрут, вместе с окрестнымидесятью деревнями, по местоположению, составляет ущелье, окруженное с юга,

запада и севера горами; оно простирается верст на десять и во всем своем протяжении представляет, так называемую местными жителями, Гозлутчайскую низменность. Название это произошло от ореховых деревьев, которых на всем расстоянии ущелья и низменности весьма много.

Из археологических памятников и богомольных мест, находящихся в Гадруте и в его окрестностях, обращают на себя внимание следующие:

1) В нижней части села, к востоку, находится старое кладбище со старой церковью. На надгробных камнях этого кладбища нет никаких надписей и изображений, за исключением только двух камней, на коих выбиты кресты.

При раскопках, найдены человеческие кости, четырёхугольные большие камни и остатки стен когда-то бывших домов, ныне покрытых толстым слоем земли. От церкви остаются одни только полуразвалившиеся стены и часть свода, тоже без надписи; развалины эти, в настоящее время, обращены в саманник. Никто из местных старожилов не помнит основания ни кладбища, ни церкви. По древности и неизвестности основания, кладбище это когда-то носило в народе название «Крапашти ангстаран» (կրաշիշտի հանգստարան), это значит языческое кладбище, а в последнее время стали его называть «Койна» или «хин ангстаран» (քհնիշ կամ հին հանգստարան), т.е. старое кладбище.

2) На восточной стороне села, над родником Хор – Ахбюр, стоит многолетний, в три сажени окружности, чинар, который жители прежде считали святым, а потому боялись употреблять его засохшие ветви. Упавшие в разное время большие и толстые сучья этого дерева лежат под ним и служат скамейками для отдыха усталым прохожим. По словам здешних старожилов, этому чинару около 300 лет.

3) В северо-восточной части села, виднеется небольшое искусственное возвышение, где, по рассказам жителей, в старину была крепость с башнями. В ней когда-то местные жители защищались от нападения неприятелей, а потому народ, по настоящее время, называет ее «Галин – бант» (ղալին բան), что значит вход в крепость.

При раскопках находили и находят следы старых стен и башен. 15 апреля сего 1887 года я сам был очевидцем того факта, что один из гадрутцев раскопал место в северо-восточной части ее, с целью строить себе дом, и оказалась довольно длинная и высокая стена бывшей крепости.

4) К югу от села, в двух верстах, на холме находится старая крепость, называемая в народе “Цца – хачи – гала” (ծծախիշի դաշի), от которой теперь есть только остатки развалившихся стен. В этой крепости, в свое время, была большая нужда в воде. Это доказывается тем, что из селения Шахах или Сарэн-шен, отстоящего от него на расстоянии около четырех верст, искусст-

венным образом, обывателями того времени сюда была проведена вода. Об этом свидетельствуют остатки глиняных коленчатых труб, называемых по местному тюнги (թիւնգի). Гробница владельца этой крепости, Велиджана, сына Хумара, находится в ограде монастыря «Спитак-хач» (Սփիտակ խաչ). На надгробном камне его написано: Եւ Խումարի որդի Վելիջանս կանգնեցի զխաչս 1527 թ., это значит: «Я – сын Хумара Велиджан поставил сей крест 1527 года».

5) К северо-западу, верстах в 5, на высокой лесистой горе «Внеса - сар», есть древняя крепость, называемая «Внеса – гала» (Վնէս-ղալա), т.е. крепость эта принадлежала владельцу того времени Ванесу. От нее теперь есть ветхая церковь, без свода, и остатки стен других бывших построек.

6) На юге Гадрута и в нескольких шагах к северо-востоку от сел. Ванк, стоит на холме церковь по имени «Спитак – хач» (Սփիտակ խաչ), что значит белый крест. Об этом кресте в народе имеется следующее предание: несколько сотен лет тому назад, один из бывших монахов того монастыря приобрел, неизвестно откуда, совершенно белый и блестящий крест, который будучи после украшен серебром, занимал почетное место в монастыре. Монах, в виду своего личного интереса, с целью привлекать посетителей, распустил в народе слух, что будто бы крест этот вручен ему во сне Богом, и что решившийся украсть его будет наказан крестом же, а крест, чудесным образом, опять вернется на свое место.

С того времени, народ усердно посещал монастырь с дарами и жертвоприношениями. Недавно крест кем-то похищен. Но народ, по настоящее время, не перестает ходить.

7) На северо – западе от Гадрута, в 10-15 верстах, находится Тизафайтская гора, отличающаяся от других соседних гор своей высотой: на ней есть крепость, ставшая первым богомольным местом в Джебраильском и Шушинском уездах.

Об этой горе и крепости в армянской книге «Айсмавурк» (Յշխմաւորք) сказано следующее: «Передовые воины грузинского царя, напад на Арцах (нынешний Карабах), берут в плен многих из учеников архимандрита Месропа¹, которые, после смерти его, остались в Арцахе. В числе пленных была одна женщина, по имени Такухи. Полководцу тех воинов нравится ее красота, почему он предлагает ей выйти за себя, но она, будучи христианкой, отказывается выйти за язычника. Тогда полководец приказывает разрезать ее в куски и разбрасывать по полю. Ночью, на куски трупа и кровавые капли ее падает небесный свет, случай этот приводит всех язычников в удивление. Они распра-

¹ Месроп-составитель армянской азбуки, гробницу которого я, будучи смотрителем Аштаракского училища, видел под алтарем нововыстроенной церкви сел. Ошаган, Эчмиадзинского уезда

шивают своих пленных священников, которые проповедуют им христианскую веру. После того, полководец, со своими двумя сыновьями и воинами, принимают христианство, и совершается крещение на праздниках святой Пасхи. Затем собирают разбросанные куски трупа (мощей) той мученицы и хоронят на вершине одного холма, который называется, «Астхаблур» (Աստղաբլուր), что значит холм звезды. Узнав об этом происшествии, грузинский царь приказывает убить изменника – полководца и его последователей.

Тогда сыновья полководца, Мосес и Еранос, с воинами пускаются в бегство и избирают себе убежищем вершину Тизафайтской горы, куда следуют за ними воины царя. Разрубив их там, складывают куски трупов друг на друга в виде стогов сена и жгут их на костре: посему эта гора, после такого печального события, случившегося в V веке после Рождества Христова, и стала называться «Тизафайт» (Դիզաֆայտ)».

Это слово армянское: оно составлено из двух слов: «Тиз» и «файт» (դիզ և ֆայտ) из коих первое значит стог или складывание, а второе – дрова, из которых составляется костер. От имени горы Тизафайт получил название самый Тизакский участок, входящий в состав частью Шушинского уезда и частью Джебраильского.

Эта гора весьма высока и крута. В ясное время оттуда на протяжении 50-100 верст виднеются Аракс, множество сел и горы Персии.

От подошвы до вершины ее, ведет, зигзагами единственная каменистая и опаснейшая тропинка. Малейшая неосторожность на этом пути ведет за собой гибель. Вершина гор, за исключением лета, бывает покрыта снегом.

Религиозные армяне и отчасти местные мусульмане, Шушинского и Джебраильского уездов, летом, в начале осени и в конце весны, отправляются туда на поклонение мощам мучеников, а в остальное время года, по причине холода и снега, вершина ее делается недоступной.

На самой вершине ее, где, по преданию, сожжены несчастные воины, прежде не было никаких построек. Но, в последнее время, одна женщина того участка, с большим трудом доставив туда воду на ослах, построила одну сводчатую комнату. В ней, кроме небольшого алтаря, нет никаких образов и украшений, от горения восковых свечек стены покрыты копотью и исписаны на разных языках именами посетителей.

Возле Тизафайтского монастыря находится большой камень, из – под которого суеверные женщины вынимают по горсти черной земли. Если вместе с нею, будут вынуты пшеничные зерна, то они бывают в полной надежде, что родят мальчиков, а если ячменные - наоборот, т.е. девочек. Суеверный народ полагает, что эти хлебные зерна будто – бы остались от тех снопов, которыми сожгли там мучеников. Но из достоверных источников я узнал, что какой-то

Мугдуси, житель одного из окрестных сел, каждый год накануне праздника Преображения Господня, носит туда, по равной части, пшеницы и ячменя и перемешивает с землею, под камнем.

В день праздника «Преображения Господня», называемом по местному «Вартавар» (վարդաւար), богатые и бедные армяне, с различных концов двух уездов, приготовив заблаговременно съестных припасов и захватив по барану, с семьями отправляются на Тизафайтскую гору. В субботу, вечером, у подошвы ее собирается множество караванов. Каждый старается первым подняться на гору: толкотня бывает страшная.

На следующий день, в воскресенье, за недостатком воды и дров на горе, богомольцы спускаются и располагаются в лесу, по родникам, у подошвы горы. Только на 2-й или 3-й день, наевшись, навеселившись вдоволь, возвращаются богомольцы домой.

Главные родники, при которых останавливаются богомольцы, следующие:

а) Родник «Коши -Агбюр» (Կոշի աղբյուր), который славится своей холодной и весьма здоровой водой.

б) Далее к западу от него, есть другой родник по имени «Арджи – Агбюр» (Արջի աղբյուր), что значит Медвежий родник. О нем в народе существует следующее предание: В старинное время какой-то медведь, вышедши из соседнего леса, поднимается по Тизафайтской горе. Поднявшись до того места, где теперь находится названный родник, он от сильной жажды падает и начинает лизать землю и реветь, обращаясь лицом к небу. В этот момент, вдруг из земли забила ключом вода. Медведь, напившись холодной воды, продолжал свой путь, но, не доходя до вершины Тизафайтской горы, падает, пораженный ударом молнии. Родник же стал называться Арджи – Агбюр (Արջի աղբյուր).

8) Недалеко от Тизафайт находится чтимое место под названием «Охтэ-трни» (օխտէ տրնի), что означает семь дверей. Охтэ-трни стоит на вершине одного холма и окружен лесом.

Он состоит из ветхого каменного домика, без крыши, с одним входом снаружи, и семью отделениями внутри; от последних семи отделений, с особыми семью входами самое место получило в народе имя «Охтэ – трни». Сюда отправляются те лица, у которых болят глаза.

9) На юг от Гадрута, почти на половине дороги, ведущей в Джебраил, находится богомольное место под именем «Мина-Хорэн» (Մինայ – Խորէն). Мина имя сестры, а Хорен брата. На Мина-Хорэн едут люди, страдающие ревматизмом.

10) К западу от Гадрута, около селения Сарэн – Шэн, есть богомольное место, называемое «Шахах», отчего и самое село получило название Шахах (Շախախ). Сюда богомольцы едут в день праздника Вознесения Господня.

II. Внешний вид. Постройки. Вода для питья. Климат. Флора и фауна.

Прежде Гадрут мало отличался от других соседних деревень, но со времени основания здесь штаба, некоторые жители, от подрядов доставлять разного рода провиант для названного штаба, имели возможность наживать немало денег. Такие жители, смотря по своим средствам, в последнее время стали устраивать на европейский лад одноэтажные и двухэтажные дома, с железными крышами. Но у простого или бедного сословия дома – под плоским или конусным навесом, который поддерживается деревянными столбами: последние очень близко размещены друг к другу, так, что издали представляются будто бы сплоченными вместе, и виднеются только конусообразные отверстия для прохода света и выхода дыма. Материалом для построек служил лес, камень, известь, глина с песком и, в небольшом количестве, жженный кирпич. Для хозяйственных и общественных построек и для изделий, необходимым в хозяйстве поселянина, лесные материалы приобретаются за установленную плату из казенных или помещичьих лесов, находящихся к западу от Гадрута, на расстоянии 10-15 верст. Прочие же материалы доставляются в самом Гадруте и по близости его.

В целом селе существует только единственная улица, которая, начинаясь у штаба и, не доходя до половины села, далее сужается и уже не представляет возможности проезду экипажам: все прочие улицы – узкие переулки, заваленные разным сором.

Штаб, церковь, некоторые по-европейски выстроенные дома, виноградные и тутовые сады, с высокими ветвистыми деревьями, расположенные по подошвам гор и низменности, придают красивый вид этому ущелью.

Вода. Для питья употребляют воду из двух родников: Хор-Ахбюр и Шен-Ахбюр. Из них первый находится на юго-восточной стороне села, около штаба, под большим многолетним чинаром: этот источник служит, собственно, для штаба; а второй – в южной части села, которым пользуются, исключительно, поселяне. Вода в обоих родниках чистая и весьма здоровая. Из Шен-Ахбюра воду доставляют крестьянки в глиняных или медных кувшинах; носят их на плече.

Климат. О климате в Гадруте я могу сообщить только некоторые сведения, состоящие из результатов моих личных наблюдений, за два года. Зима здесь начинается с ноября, первый снег в 1885 году выпал в ноябре, а в 1886 году 20 сентября. Земля и вода (в лужах) начинают замерзать с 20 ноября, а в реках с декабря. Лед на реках трогается в начале марта и исчезает в конце. Первые грозы бывают в начале апреля, град - весною и летом. Весна начинается с апреля: она большей частью, бывает туманная и дождливая. Первые весенние цветы: подснежник, фиалка и первоцвет весенний, появляются со второй половины февраля и исчезают в конце марта. Почки на деревьях показываются

в начале апреля, листья с деревьев опадают в октябре. Летние теплые дни начинаются с июня и продолжаются до 20 августа.

Осень начинается в конце августа; она сопровождается постоянными туманами и частыми продолжительными дождями, изредка и снегом.

Распределить время, в течение которого шли дожди или снег в Гадруте, начиная с 1-го сентября 1886 года по 1-е июня 1887 года, можно так:

Месяц	Дождь	Снег
В сентябре:	15, 16, 17, 18 и 19.	20, 21, 22 и 23.
октябре:	не было	не было
ноябре:	не было	не было
декабре:	не было	26, 27 и 31.
январе:	не было	1, 2, 3, 8, 9 и 28
феврале:	не было.	1, 5, 10, 12, 13, 14, 15, 23, 24 и 25
марте:	9 и 27	10 и 11
апреле:	4, 5, 15, 16, 17 и 20.	7, 8, 9, 18 и 19.
мае:	1, 3, 4, 5, 6, 24, 25, 26, 27 и 28	Град - 10.

По этому распределению, в течение наблюдаемых мной 9 месяцев, шел дождь всего 23 дня, снег – 30 дней, град – 1 день. Все прочие дни были туманные и ясные. Первая гроза в 1887г. была 4 –го апреля.

Особенно сильные ветры в 1887г. были: 12 января с 10-12 ч. утра дул сильный ветер с востока на запад, а с 12 часов вечера – с запада на восток, 17-го февраля с 9ч. утра до 5 ч. вечера был сильный восточный ветер; 19, 23 и 24 февраля подул сильный ветер со снегом (метель) с востока на запад.

Флора. Растительность выражается следующими видами:

- 1) Непоплодые деревья: дуб, ольха, осина, ель, верба, ива и др.
- 2) Плодовые деревья и кусты: орешник, кизил, боярышник, шишка, алыча, яблоня, груша, шиповник, ежевика и т.д.

- 3) Травы, употребляемые жителями в пищу: подснежник, ма'льва, щавель, мята, крапива, спаржа и т.д.
- 4) Цветы и разные травы: ландыш, первоцвет весенний (разных видов), фиалка, лютик, бузина, василек, подорожник белена, трилистник, лисий хвост, дикий лук, звездчатка и т.д.
- 5) Хлеба: пшеница разных сортов, как-то: кара-клчг, тегин – зарда, бозах, кукани, гарнани и др.; затем ячмень и просо.

Всякого рода хлеба всходят с апреля и поспевают в конце мая и в начале июня.

В садах растут:

- 1) Деревья не плодовые: тополь, верба, ива, чинар и др.
- 2) Плодовые деревья: яблоня, груша, орех, тута, персик, алыча, слива, кизил, шишка, айва, вишня, миндаль и виноград.
- 3) Овощи: лук, чеснок, картофель, капуста, репа, редиска, помидор, лоби, бобы, горох, мак, свекловица, тыква, огурец, перец, кориандр, базилика, кукуруза, морковь и др.

Календарь местной флоры на 1887 год.

	Названия растений.	Когда образовались почки.	Когда раскрылись почки.	Когда расцвели.	Когда показались первые листья.	Когда отцвели.	Когда распустились листья.	Когда показались первые незрелые плоды.	Когда созрели плоды.
1	Ива и верба.	1 марта	15 марта	18 марта	20 марта	-	10 апреля	-	-
2	Миндаль.	25 февр.	5 марта	10 марта	28 марта	5 апреля	15 апреля	28 апреля	-
3	Кизил.	20 февр.	4 марта	25 марта	28 марта	5 апреля	20 апреля	15 апреля	-
4	Персик.	2 марта	15 марта	28 марта	28 марта	15 апреля	15 апреля	20 апреля	-
5	Алыча.	3 марта	15 марта	28 марта	25 марта	13 апреля	10 апреля	25 апреля	-
6	Яблоня.	15 марта	25 марта	5 апреля	25 марта	15 апреля	15 апреля	20 апреля	-
7	Груша.	15 марта	25 марта	5 апреля	25 марта	15 апреля	15 апреля	20 апреля	-
8	Черешня.	2 марта	22 марта	25 марта	5 апреля	15 апреля	15 апреля	18 апреля	20 мая
9	Вишня.	2 марта	25 марта	8 апреля	5 апреля	15 апреля	15 апреля	20 апреля	-
10	Слива.	3 марта	12 марта	15 марта	20 марта	12 апреля	15 апреля	20 апреля	-

11	Курага.	3 марта	22 марта	25 марта	28 марта	28 марта	15 апреля	20 апреля	-
12	Пшат или лох.	20 марта	24 марта	4 апреля	25 марта	20 апреля	25 апреля	12 мая	-
13	Тута.	5 марта	30 марта	10 апреля	12 апреля	-	20 апреля	20 апреля	25 мая
14	Виноград.	15 марта	10 марта	15 апреля	15 апреля	-	25 апреля	1 мая	-
15	Айва.	25 марта	27 марта	2 апреля	30 марта	15 апреля	25 апреля	10 мая	-
16	Орех.	25 марта	5 апреля	10 апреля	28 марта	-	15 апреля	28 апреля	-
17	Шишка.	30 марта	5 апреля	10 апреля	3 апреля	25 апреля	20 апреля	20 апреля	-
18	Крыжовник.	20 марта	25 марта	5 апреля	28 марта	15 апреля	25 апреля	30 апреля	-
19	Орешник.	20 марта	23 марта	3 апреля	25 марта	10 апреля	15 апреля	15 мая	-
20	Гранат.	1 апреля	20 апреля	28 мая	20 апреля	20 июня	15 мая	25 июня	-
21	Боярышник.	25 марта	10 апреля	15 апреля	9 апреля	20 апреля	25 апреля	5 мая	-
22	Дуб.	25 марта	28 марта	-	30 марта	-	15 апреля	-	-
23	Роза.	25 марта	25 апреля	3 мая	15 апреля	-	20 апреля	-	-
24	Шиповник.	25 марта	20 апреля	1 мая	15 апреля	-	20 апреля	-	-

Фауна. 1) Домашние животные здесь - лошадь, kater, осел, буйвол, бык, корова, коза, баран. Для перевозки тяжестей, преимущественно, употребляются лошадь, kater и осел, а для земледельческих работ – бык и буйвол. Все домашние животные зимою живут в теплых хлевах и кормятся сеном и саманом, а в прочие три времени года пасутся на пастбищах, под надзором одного или двух пастухов, которые получают за каждую голову скота известное, по условию, вознаграждение деньгами или хлебными зернами.

2) Из диких животных водятся: медведь, волк, лисица, заяц, белка, коза (дикая), крот, ласка; иногда в больших лесах попадает олень, а в местностях близ Аракса – джейран, серна и водяная собака (выдра?).

3) Из домашних птиц – курица, гусь, индейка и утка.

4) Из диких птиц – фазан, куропатка, курочка, перепелка, дятел, кукушка, удод, сорока, ворона, коршун, ястреб, сова, филин, орел, кобчик, воробей и др.

5) Из перелетных и певчих птиц – соловей, ласточка, щегол, чиж, дрозд, жаворонок, скворец и др.

6) Из пресмыкающихся водятся: уж, ящерица, черепаха, саламандра и др.

7) Из насекомых – золотой жук, навозный жук, саранча, сверчок, кузнечик, стрекоза, пчела, паук, бабочка и др.

III. Численность населения; земля, повинности и орошение; занятия землей, виноделием, торговлей, шелководством.

Численность населения. Коренных жителей в Гадруте, в начале, было очень мало: нынешние жители, большей частью переселенцы из разных местностей, обретшие здесь убежище от нашествия персов. В селе Гадрут, по камеральному описанию 1863 года, было семейных крестьян 287, а одиноких -151, всего - 438 крестьян.

По камеральному описанию 1873 года, в Гадруте и в его окрестных селах было:

	НАЗВАНИЕ СЕЛ	Число дымов	Число душ	
			Мужского пола	Женского пола
1	В Гадруте.....	196	801	-
2	Тагасыре.....	84	328	-
3	Ванке	24	110	-
4	Таанке	27	143	-
5	Норашене.....	12	68	-
6	Кермакуче	36	121	-
7	Кочбеге.....	16	53	-
	Итого	395	1,624	-

По последнему камеральному описанию 1886 г., оказалось:

	НАЗВАНИЕ СЕЛ	Число дымов	Число душ	
			Мужского пола	Женского пола
1	В Гадруте.....	252	1,040	833
2	Тагасыре.....	104	452	379
3	Ванке	30	150	109
4	Таанке	33	171	130
5	Норашене.....	17	111	108
6	Кермакуче	47	231	220
7	Кочбеге.....	20	66	56
	Итого	503	2,221	1,835

Число дымов и душ камерального описания 1873 года, сравнительно с последним описанием 1886 года, увеличивается в следующем размере:

	НАЗВАНИЕ СЕЛ	Число дымов	Число душ	
			Мужского пола	Женского пола
1	В Гадруте.....	56	239	-
2	Тагасыре.....	20	124	-
3	Ванке	6	40	-
4	Таанке	6	28	-
5	Норашене.....	5	43	-
6	Кермакуче	11	110	-
7	Кочбеге.....	4	13	-
	В семи селах увеличилось всего на	108	597	-

Участковая земля. Согласно камеральному описанию 1863 года, всех крестьян в Гадруте было 438. Из них пользовались землей 425 крестьян, а не пользовались вовсе землей 13. Всей земли в пользовании поселян под усадьбами, садами виноградными и тузовыми, а также полевой – пахотной оказалось 591 десятина и 508 $\frac{1}{2}$ квадратных сажень. Что же касается до земли сенокосной, то таковой вовсе не имеется, а сенокос производится, исключительно, по садам виноградным и тузовым, для довольствия домашнего скота, на некоторое время года.

Всех поселенских участков в Гадруте 140. Особого выгона для пастбища скота, при селении Гадрут, по крайней малоземельности, не имеется, но в пользовании поселян находится ныне два участка, неудобные ни для хлебопашества, ни для сенокоса, по каменистому грунту и крутизне, и покрытые кустарником. Первый – мерою в 138 десятин 1,300 кв. саж., второй – в 50 десятин 450 кв. саж.. Они-то и служат местом для выгона и пастбища скота, безвозмездно. Водопой для скота дают Гуней – чай и Гузей – чай. По неимению при Гадруте леса, для топлива, жители пользуются, безвозмездно, кустарником произрастающим на участках.

Участки земли, занимаемые ныне: а) тремя общественными кладбищами (одно мерою в 1,520 квадрат. сажень, другое – 1,350 квадрат. саж., третье – старое, оставленное вследствие близости к селению, в 1,500 квадрат. саж.) и б) церковью с папертью, мерою в 105 квадрат. саж., составят вместе 4,475 квадрат. сажень.

Повинности. В счет земледельческой повинности (малджагат), поселяне платят землевладелице, Софье Мирзоевой, десятую часть урожая всех земных плодов. По взаимному соглашению ее доверенного с поселянами, установлены правила о порядке определения и взыскания таковой повинности, а именно:

- 1) С шелковичных садов взимают десятую часть кокона, весом, в сыром виде.
- 2) С садов виноградных - десятую часть суслу, маджар (матчар?) или шира, с выжимками, на меру жидкостей.
- 3) Вообще со всех земных произведений, обыкновенно, взимают десятую часть урожая, мерой или счетом (с хлеба снопами (счетом) или зерном, для удобства перевозки, и в таком случае на вес или меру, без выделения самана).

К обыкновенному, приблизительно, времени образования и выхода шелковичных коконов, как раннего произведения, не терпящего отлагательства, а затем, последовательно, ко времени уборки других произведений земли, (начиная с 1-го июня), землевладелица, получив известие от поселян о готовности сбора, обязана или прибывать сама, или же присылать своих доверенных (дарга), для определения и назначения количества и меры следуемого малджагата,

именно - десятой части урожая, в чем от нее или ее доверенных выдаются квитанции каждому поселянину; а поселянин, в свою очередь, выдает им, т.е. землевладельце или ее доверенным, такие же квитанции о количестве и мере малджагата, с него следуемого и взаимно определенного.

Кроме сей повинности, жители, Гадрута, взамен обязательных рабочих дней, должны вносить за каждую десятину состоящей в их пользовании удобной земли, как усадебной, так и полевой, по 30 коп. ежегодно, что составит, по числу 591 десятины и 508 $\frac{1}{2}$ квадратных саж., 171 руб. 36 коп.

Орошение. В селе Гадрут имеется главных оросительных канав три: Гуней - чай, Гузей - чай и Гозлу - чай; второстепенных - семнадцать. Последние проведены из главных канав: из Гуней – чая - пять, из Гузей - чая - пять, из Гозлу - чая - семь.

Занятия. Занятия здешних жителей весьма разнообразны: они занимаются садоводством, огородничеством, земледелием, скотоводством, торговлею и разными ремеслами. Некоторые из ремесленников и торговцев, покидая на целые годы свою родину и семью, отправляются за заработком в Закаспийский край, одни – надеясь на свои ремесла, другие с целью поступить в приказчики или слуги, третьи – вести торговлю.

Сады здесь, преимущественно, виноградные, изредка, попадаются тутовые. Виноградные кусты на зиму не зарывают в землю, как в Эриванской губернии, а во всякое время года оставляются на открытом воздухе. С наступлением же весны привязывают их к кольям, называемым, по местному, кюлусар: их втыкают, одним концом, в землю, около каждого виноградного куста. Виноград во всех садах бывает, исключительно, одного сорта, именно - темно-красный, овальный или круглой формы, с крупными зернышками и толстой кожицей; из него получается вино слабое, кисловатое, темно-красного цвета. Сбор винограда начинается с 15 сентября и продолжается до конца месяца. Если судить по вкусу, здешнее вино заключает в себе малый процент спирта. Вследствие слабости, оно не доживает до следующего урожая: от влияния летней жары, оно скоро портится и делается негодным для питья. Вино хранится в больших глиняных кувшинах, называемых карасами (қырши), конусообразной формы. Они вкопаны в землю. Карасы бывают различной величины (от 3 до 15 кож). Почти каждый гадрутец имеет свой собственный виноградный сад, откуда получает несколько кож вина. Для измерения, вообще, всякого рода жидкостей, между жителями Шушинского, Джебраильского и Зангезурского уездов принято употреблять кож. Приведем здесь, кстати, и другие местные меры, по их видам:

1) Меры жидких тел.

Карас содержит от 3 до 15 кож.

Кож 12 пһарч, или 48 фунтов.

Пшарч 2 $\frac{1}{4}$ бутылки.
Кож около 2 ведер.
Ведро вина или водки весит 28 фунтов.
(1 кож местного вина стоит от - „ 80к. – 2 руб.
1 кож местной водки „ „ 5р. - „- 7 „)

2) Меры сыпучих тел.

Четверть содерж. 12 лак, или 24 чанаг, весит 9 пуд.
Чувал 10 лак, или 20 чанаг, весит 7 $\frac{1}{2}$ п.
Лак 2 чанаг, весит 30 фунтов.
(Чувал пшеницы от 3р. 60к. до 5р. 50к.
„ ячменя (вес. 5-5 $\frac{1}{2}$ п.) „ 1 „ 40 „ - 2 „ - „
„ проса (вес. 7 $\frac{1}{2}$ пуд.) „ 1 „ 60 „ - 2 „ - „

3) Меры тяжести.

Фунт содержит 96 мискал.
Мискал 24 нухуд , или 1 золотник.
Стил 8 куриных яиц, или 4 руб.
Руб 2 „ яйца, или $\frac{1}{4}$ фунта.

В Гадруте есть неусовершенствованные винокуренные заводы: их – 46. Здесь водку гонят из тутовых ягод, виноградных выжимок и остатков старого вина. Заводы, по величине, весьма разнообразны. Главная принадлежность завода – котел, вместимостью от 5 до 22 ведер. Куб, или, вернее, медный котел, накрываемый при выделке водки, медной или глиняной выпуклой крышкой, имеет рукав, упирающийся в деревянное корыто, в коем погружена медная, холодильная труба.

Земледелие, скотоводство и огородничество, по причине малоземельности, для гадрутцев составляют маловажные занятия. Почва здесь, преимущественно – чернозем. Средний урожай сам - пять. Землю пахут сохою (?), для чего запрягают по паре буйволов и волов или три пары волов.

Домашнего скота на все селение приходится так: 10 лошадей, 20 катеров, 36 ослов, 70 коров, 50 быков, 20 буйволов и 300 коз: всех животных насчитывается до 506 голов. средним числом на каждый двор, при 252 дымах, приходится две головы.

В здешних огородах, преимущественно, разводятся лук, картофель, капуста, свекловица, морковь и помидор, которыми снабжается проживающий здесь 1-й Полтавский конный полк, а остальное, вместе с др. овощами, идет для своего домашнего употребления.

В Гадруте два базара, из коих один находится в самом селе и называется сельским базаром (Շէն կամ գիւղի բազար), а другой – около штаба и называется штаби или Хор – ахбюри базар (Շտաբի կամ Խոր – աղբիւրի բազար); он находится к востоку от первого на расстоянии около 150 сажен.

Сельский базар состоит из 25 лавок: из них 6 принадлежат лицам, торгующим мануфактурным товаром; 3- серебряных дел мастерам; 2 - красильщикам; 1- европейскому сапожнику; 1 - азиатскому сапожнику; 12 лавок с табаком, папиросами и разным мелочным товаром; кроме этого - 5 кузниц; всего 30 помещений.

Базар при штабе состоит из 15, собственно, лавок: 1 (полковая) лавка напитков, табаку, папирос, красного товара и разных съестных продуктов: при ней же пекарня и мясная; 7 лавок мануфактурного и разного красного товара, 3 – мелочных, 2 духана, с трактирами, 2 пекарни; 1 лавку занимает серебряных дел мастер, 3 – оружейных дел мастера; сверх этого 10 кузниц. На этом последнем базаре всего 25 помещений.

Товары для всех лавок, покупаются в Шуше, отстоящей от Гадрута на 60 верст, к северо-западу, и доставляются сюда на лошадях, выюками. Извозом товаров занимаются сами гадрутцы и жители ближайших деревень (Чиракуз, Таг, Туг, Азух, Мамеда – джор и др.), Шушиского уезда. За доставку товаров платится по 20-25 коп. с пуда.

В лавках и духанах, наряду с мелочным и красным товаром и напитками, можно встретить посуду, табак, папиросы, крупу, фотоген, фуражки, учебные книги, тетради, ветчину, масло, сыр, яйца, деревянные и железные орудия, для земледелия и для домашнего употребления. Товары продаются жителями окрестных деревень, самим гадрутцам, казакам и офицерам местного штаба¹.

Интересно, что, проходя по базару, можно у дверей некоторых лавок встретить детей с армянскими букварями в руках; бедные детишки, во всякое время года, сидят, поджавши ноги, на сырой, голой земле, даже иной раз и в грязи: это учит их армянской грамоте, по патриархальному методу, полуграмотный лавочник – армянин, получая за свой труд с каждого мальчика 15-30 коп. в месяц или взамен денег, заставляя их служить в лавке.

¹ Средняя цена предметов первой необходимости такова:

1 фунт хлеба.	1 фунт масла.	1 фунт сыру.	1 фунт баранины.	1 фунт говядины.	1 фунт свинины.	1 курица.	10 яиц.	1 бутылка молока.	1 бутылка вина.	1 бутылка водки.	1 фунт фотогену.	Цена квартиры в одну комнату.
2 ½ к.	25 к.	10к.	7 к.	5 к.	4 к.	15 к.	6 к.	10 к.	10 к.	25 к.	3 к.	40 руб.

	Таблица лиц, по роду их занятий.	Мастера.	Подмастерья	Всего.
1.	Каменщиков	60	40	100
2.	Плотников	3	-	3
3.	Бондарей	3	2	5
4.	Кузнецов.	6	4	10
5.	Красильщиков.	4	4	8
6.	Оружейников.	6	-	6
7.	Портных	1	-	1
8.	Подковщиков(?)	6	2	8
9.	Жестяных дел мастеров	1	-	1
10.	Мельников (по числу мельниц).	6	-	6
11.	Сапожников европейских.	1	3	4
12.	„ азиатских.	1	3	4
13.	Папахчи (шапочников).	2	1	3
14.	Кожевников и скорняков	1	-	1
15.	Костоправов.	1	-	1
16.	Бабок.	3	-	3
17.	Зурначей	2	2	4
18.	Пурциков (в азиатских пекарнях, пурнях).	6	-	6
19.	Цирульников	3	1	4
20.	Серебряных дел мастеров.	3	2	5
21.	Кирпичников	2	-	2
22.	Мясников (резников).	4	-	4
23.	Торговцев	60	20	80
24.	Пастухов	2	-	2
25.	Гробовщиков	1	-	1
	Общее число всех	188	84	272

Шелкомотальная фабрика. В южной стороне села существует с 1877 года шёлкомотальная фабрика, принадлежащая трем товарищам: гадрутцу Гули Акопову, шущинцу Ивану Зорабову и норашенцу Аваку Исаханову.

В течение года она работает только с апреля до ноября месяца, а в остальные четыре месяца остается в бездействии. Эта фабрика в течение 8 месяцев prepares от 50 до 60 пудов шелку, который продается во Францию, по 250-300 рублей за пуд. На приготовление одного пуда шелка расходуется 50-60 рублей. Один пуд шелка получается из 20-22 пудов сырых коконов, или из 8-9 пудов сухих коконов. Кокон производится из японских шелковичных яиц. Шелк этой фабрики был на двух выставках Московской, в 1882 году, и Американской (?), в 1883 году; причем на первой выставке удостоился бронзовой медали, а на второй – золотой.

На этой фабрике работают, исключительно, девушки бедных родителей и вдовы жителей Гадрута и окрестных деревень. Каждая работница получает в день от 10-35 коп. Труд приказчиков оплачивается так: 1) азиатский (?) самоучка – механик получает в месяц жалованья 25 руб.; 2) мотальщик, он же крутильщик ниток, - 20 руб.; 3) руководитель работниц, он же надзиратель, - 20 руб. Кочегар, он же сторож, получает 15 р. жалованья.

Число всех служащих, на фабрике, лиц таково:

Приходо – расходчиков (кто-либо из хозяев)	1
Приказчиков.	3
Кочегаров.	1
Работниц	40

Всего 45

IV. Училище и школа. Другие разные правительственные и общественные учреждения в Гадруте.

Число учеников в двухклассном земском нормальном училище, в 188 3/6 учебном году, было 65, а в 188 6/7 учебном году, по причине тесноты училищного помещения, уменьшилось до 62.

Число учеников - 62, в отношении к числу дымов гадрутского общества (в состав которого входят жители трех сел: Гадрута, Тагасыра и Ванка) – 386, составляет более 16%. Это же число учащихся мальчиков, в отношении к числу душ обоего пола – 2,963, составляет более 2%.

В течение двух лет существования училища, было подано прошений более 100, а общее число желающих учить своих детей около 200. Такое число ясно доказывает, что у здешних армян чувствуется стремление к образованию.

Помещение для училища и его учителей, отопление и освещение отпускаются от гадрутского общества натурой; от него же дается и сторож.

Есть еще армянская церковно – приходская одноклассная мужская школа. Она открыта в первый раз в 1881 году и закрыта в 1884 году; но 15 ноября 1886 года снова открыта, в составе одного класса, с 40 учениками. Школа эта содержится на процентные деньги с 1,000 рублей (пожертвование гадрутского жителя Маркара Тер-Восканова). Сверх того взимается с каждого ученика в год по 5 руб., за право учения, что составляет всего 200 руб., из коих учителю дается жалованье в год 150 руб., и на наем помещения школы идет 30 руб. – При этой школе три попечителя.

Сельская администрация состоит из сельского старшины, помощника, или кандидата его, и чавуша.

Сельский суд составляют три лица – судьи: один из Гадрута, другой из Тагасыра и третий из Ванка. Заседание и разбор дел бывают только по воскресным дням и совершаются под открытым небом. По сельскому положению, им дано право наказывать виновных денежным штрафом от 1-3 руб., или арестом на 1-7 дней, а также постановлять решения о взыскании, по распискам или векселям, от 1 до 100 руб. Для записывания постановлений и решений, по разным подсудным, крестьянским делам, у них есть шнурованные книги.

Как первые (т.е. лица сельской администрации), так и вторые баллотируются обществом, через каждые три года, и служат безвозмездно.

Открытие ныне существующего земского училища и взятие с общества мирского приговора, по этому делу, отчасти обязаны деятельности бывшего старшины гадрутского общества, Хосрова Абалова.

Земская сельская аптека с приемным покоем, как это видно из сообщения сельского врача, г.Уразова, открыта 12 апреля 1885 г. При ней находится приемный покой, с четырьмя постоянными кроватями, из коих две для женского пола, и две для мужского. Кровати помещаются в двух отдельных комнатах; при них имеются две прислуги, женского и мужского пола. Личный состав служащих состоит из одного врача, трех фельдшеров и одной повивальной бабки. Аптека открыта, исключительно, для жителей Джебраильского уезда. В приемный покой принимаются стационарными больными, только для подачи первоначальной необходимой помощи.

Приемный покой отпускает бесплатно медикаменты и дает врачебные советы всякому крестьянину, только Джебраильского уезда. В 1886 году принято 3,687 больных.

В случае появления в уезде заразных болезней и, вообще, в случаях надобности, врач с фельдшерами разъезжает по селам и деревням и предпринимает меры к устранению таких болезней.

Годовое содержание личного состава и приемного покоя выражается в следующих цифрах:

Содержание приемного покоя1,100 р.

Врачу жалованье, квартирных, столовых и разъездных	1,655 „
Старшему фельдшеру.	375 „
Младшему фельдшеру	310 „
Ветеринарному фельдшеру	245 „
Повивальной бабке	310 „
Итого.	3,995 „

Мировой отдел. Согласно обязательно доставленному мне г. следователем Бельдзешевским сведению, с 1868 по 1875 год, Гадрут принадлежал, по администрации, Шушинскому уезду, а, по судебной части, Шушинскому Мировому отделу и входил в состав Агдамского Мирового участка. С 1875 года, с образованием отдельного Джебраильского уезда, образован и отдельный Мировой отдел того же уезда. Помещение Мирового отдела с 1875 года до 1882 было в Джебраиле, а с 1 января 1882 года в Гадруте. Штат этого Мирового отдела составляют следующие лица: 1) Мировой судья, 2) помощник его, или следователь, 3) судебный пристав, 4) делохраниитель, 5) переводчик местных языков, при следователе, и 6) четыре канцелярских писца: из них Мировой судья, помощник его, пристав и делохраниитель служат, по назначению от Правительства, а все остальные - по вольному найму.

Содержание Мирового судьи в год	2,400 руб.
„ следователя	1,700 „
Ему же отпускается на наем переводчика и на канцелярские расходы... 400 „	
Содержание пристава	600 „
„ делохраниителя.....	450 „
На наем четырех канцелярских служителей	500 „
„ сторожа.....	100 „
„ всадника	100 „
„ помещения.....	240 „
На хозяйственные и др. мелочные канцелярские расходы.....	600 „
Итого.....	7,090 руб.

Мировой посредник. В Гадруте живет Мировой посредник Джебраильского отдела, под ведомством которого находится меньшая часть Шушинского уезда и весь Джебраильский уезд, за исключением только некоторых обществ, по течению реки Акару, Зангезурского уезда. Должность эта открыта здесь с 1870 года. Личный состав сего учреждения состоит из Мирового посредника и переводчика местных языков. Название и утверждение в должности Мирового посредника зависят от Г. Главногоначальствующего, а назначение переводчика от Губернатора.

На содержание канцелярии, на наем рассыльного и другие издержки, по отправлению должности, Мировому посреднику Джебраильского отдела, назначено, в безотчетное распоряжение, ежегодно по 2000 рублей; никакого другого оклада, по своей должности, он не получает. Переводчик местных языков получает в год содержания 600 руб. Расход на этот предмет производится из местных доходов края.

Телеграфная станция. Она открыта 25 декабря 1880 года. Личный состав состоит из начальника станции и двух телеграфистов.

Содержание станции определяется так:

Начальнику станции, при казенной квартире, жалованье и столовых.....	720 руб.
Телеграфисту, с чином	354 „
Телеграфисту, без чина.....	276 „
На наем помещения для станции, начальника и телеграфистов.....	240 „
„ рассыльного.....	156 „
На отопление, освещение и др. хозяйственные расходы.....	230 „
„ ремонт, приблизительно, средним числом	120 „
Итого.....	2,096 руб.

Из акцизных чиновников в Гадруте живут двое: 1) Старший питейный Контролер и 2) один надсмотрщик.

Содержание контролера с разъездными.....	1,050 руб.
„ надсмотрщика.....	620 „

Итого.....1,670 руб.

Штаб с лазаретом. Он находится к юго-востоку от Гадрута, на пол – версты. Этот штаб прежде был в западной части соседней деревни - Ванк, в составе лазарета (почему и самое место получило название «урочище Ванк»). Основание его в Ванке положено в 1838 году. Отсюда он перенесен на нынешнее место в 1847. Все время существования его составляет 49 лет.

При штабе стоит первый Полтавский конный казачий полк, Кубанского войска.

Дома здесь одноэтажные и устроены на европейский лад; комнаты расположены в известном порядке и снабжены приличной обстановкой. Вокруг всех домов, за исключением квартиры полкового командира и казармы, обведена невысокая стена. Эти дома, будучи расположены на террасе и, частью, на ровной площади, издалика имеют красивый вид.

V. Жилище, домашняя обстановка. Пища, одежда. Язык и религия гадрутцев.

Жилище, домашняя обстановка. С внутренней стороны, жилище гадрутца имеет вид четырёхгранной пирамиды, основанием которой служат четыре стены, окруженные снаружи, большей частью с трех сторон, землею. Плоские крыши таких домов представляют, местами, одну сплошную площадь, на которой виднеются только конусообразные возвышения с дымопроводными отверстиями. В каждом углу, на высоте стен, вертикально вбиты одним концом в землю, или укреплены на каменной подставке, по одному толстому четырехгранному столбу, называемому, по местному, сун или сутун (սիւն կամ սիւրբսիւն) На них, по направлению длины стен, кладутся четыре толстые балки, или правильнее, круглые бревна. Затем, на этих последних, наклонно возвышаются круглые или неправильные четырехгранные стропила, плотно соприкасающиеся друг с другом боками. Таким образом, получается четырехгранная пирамида, имеющая основанием четырехгранное тело, а боковые стороны четыре треугольника с отсеченной вершиной, оканчивающейся отверстием для прохода света и выхода дома. Когда все это сделано, для закрытия снаружи всех дырок и щелей, настилается крыша, сначала соломой, за ней колочками, а под - конец, сверху насыпается земля. Крыши таких жилищ, несмотря на толстый слой насыпанной земли, все-таки протекает даже во время небольшого дождя. Ввиду этого обстоятельства, заботливые хозяева, при начале дождя, как только земля немного размягчится, начинают бить крышу особым, приспособленным к тому, домашним орудием, до тех пор, пока все трещины закроются, и течь, таким образом, прекращается. Орудие это делается из деревянного шеста, длиною около сажени, к одному концу которого прикрепляется баранья или козловая шкура.

Для варения пищи и нагревания жилища, в самой середине его разводится огонь, отчего внутренность жилища покрывается сажей и копотью, а все домашние вещи желтеют. Вот почему подобного рода жилище, по местному, называются карадам (կարմիր), что означает черный дом или черная хата или изба.

При входе в карадам гадрутца, прежде всего, бросается в глаза очаг, где пылает огонь; вокруг него, обыкновенно, располагаются на разостланных коврах и паласах, поджавши ноги, все члены семьи. Отец, как старший член семьи и глава дома, занимает почетное место около самого очага. В одном из углов жилища хорошего домовитого хозяина помещаются разной величины кувшины, с маринованными или посоленными овощами: здесь вы найдете капусту, похи (перекати – поле), огурцы, помидоры, перец, и проч. В другом углу лежит большое деревянное корыто с печеными круглыми и плоскими хлебами, называемые, по местному, проз (քրոք).

В третьем, стоят мешки, по местному, чувал, вытканые из овечьей шерсти, с мукою и другими хлебными зернами. В четвертом углу помещается курятник, над которым лежат земледельческие орудия, остатки шкур и кож убитых или издохших, от разных болезней, домашних животных. Перед одною стеною, вдоль ее, сделана деревянная тахта, с аршин высоты и около 10 аршин длины, куда укладывают постель и другие домашние вещи, а под тахтой прячут посуду. Около другой стены стоят карасы, с водкой. На стенах развешаны сушеные овощи, веревки, маленькие мешки с орехами и другими сушеными фруктами. Освещается жилище гадрутца одной глиняной лампадой, в которой горит черная нефть; фитиль делается из остатков старых, совершенно изношенных, бумажных материй. Всякого рода горячие кушанья готовятся женщинами на очаге, а хлеб два раза в неделю, пекут на тондыре.

Для топлива употребляются, исключительно, дрова, которые доставляются из окружающих казенных и помещичьих лесов. Кубическая сажень таких дров продается здесь от 1,2-1,5 руб. и более, лошадиный выюк 35-60 коп., ишачий - 15-35 коп.

Пища. Все жители употребляют пшеничный хлеб: состоятельные же крестьяне, проживающие здесь шушинцы и чиновники (из армян) пекут дома каждый раз, из 10-12 пудов муки, тонкий и продолговатый хлеб называемый, по-здешнему, лаваш (լաւաշ); хлеб этот в длину более аршина, а в ширину ¼ арш. После печения, лаваша сушатся на солнце и затем уже складываются друг на друга, на особо приготовленном месте, и сохраняются по целым месяцам. Затем, каждый день, по мере надобности, берут несколько штук таких лавашей и немного сбрызгивают с руки водой, отчего они делаются мягкими и годными для еды. Здешний хлеб отличается своим белым цветом, мягкостью, хорошим вкусом и, несомненно, питателен.

В каждый из скоромных дней, осенью и зимою, в Гадруте режется, средним числом, до пяти быков или коров и до 10 баранов и свиней. Здешние, как и карабахские, бараны отличаются от эриванских и нахечиванских тем, что хвост у них гораздо меньше, и мясо вкуснее, чем у последних.

Баранина ценится дороже говядины: фунт баранины продается от 5-10 коп., тогда – как говядина от 3-5 коп.

В скоромные дни гадрутскими армянами употребляются следующие кушанья: 1) плов (փլով), 2) клолак или кувта (գոլակ կամ քովակ), 3) долма (դոլմա), 4) бозбаш (բոզբաշ), 5) лула – кабаб (լուլաբաբ), 6) шишлык или хоровац (խորոված), 7) куркут с мясом, род хариси, (կուրկուտ կամ հարիւտ), 8) тану-панджар (спас или апур) (թան պանճար), 9) сыр (սնոր), 10) масло (իւլ), 11) молоко (կաթ), 12) кислое молоко (մածուն), 13) катов – джаш

(կաթով ճաշ), 14) мса-джаши (մսաճաշ), азиатский суп и 15) яичница (իւղածու).

В постные дни употребляются: 1) лоба – хашу (լոբախաշու կամ Լոբաճաշ), 2) цетов (постное масло) плов и кашовы (ձեթով փլավ և քաշովի), 3) бозбаш с грибами или картофелем и постным маслом (կարտուփով կամ սնգով քոքրաշ), 4) хашхашов шорва (хашхаш значит мак) (խաշխաշով շորվայ կամ ճաշ), 5) качап (կաջափ), 6) хашиль (խաշիլ), 7) кчехашь (գջեխաշ), 8) картофель (գետնախնձոր), 9) репа(պոռկ), 10) лук (սոխ), 11) маринованная капуста и похи (перекатиполе) (թթվուկ դրաջ կաղամբ և բոխի), 12) огородная зелень и некоторые полевые травы, как то: мальва, щавель, подснежник, спаржа и др.¹

Одежда. Все жители Гадрута мужского пола, кроме служащих, поверх рубахи носят архалук, доходящий до колен, с рукавами, по длине рук. Верхним платьем случит чуха или черкеска, сшитая из местного грубого сукна, или из лезгинского; лезгинское сукно или шаль гадрутцы приобретают в Шуше. Из такого же сукна носят брюки или шаровары. Чуха или черкеска, зимою, у многих заменяет пальто.

Шубу и тулуп из овечьей шкуры и пальто из лезгинского сукна носят только состоятельные лица. Архалук опоясывается более или менее ценным поясом с серебряными пуговицами, ценой от 10-20 рублей. На голове мужчины носят конусообразную или цилиндрическую папаху из бараньего меха, с короткой и курчавой шерстью. В последнее время, многие из молодых стали носить европейские шапки с козырьками. Мало-мальски образованные гадрутцы ходят в сапогах, другие в азиатских кошах, некоторые же в лаптях. Женский пол, одетый по-грузински, носит полусапожки, а все остальные женщины азиатские коши, называемые здесь сагри башмак или чмошк.

Головной убор у здешних и, вообще, карабахских армянок. Он состоит из следующих вещей:

- 1) Таки лачак (տակի լաչակ).
- 2) Клха – шор (գլխաշոր).
- 3) Пали или тач (պալի կամ թաջ).
- 4) Джакатаноц (ճակատանոց), с золотыми или серебряными монетами.
- 5) Чанабант с золотыми или серебряными шариками или пуговицами (չանաբանտ ոսկի կամ արծաթի բոժոժներով).

¹ Здесь я ограничился только наименованием местной пищи, по той причине, что бывшим учителем Эриванской гимназии, г. Зелинским, было довольно подробно составлено описание пищи у армян (см. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.» Выпуск II. Отд. II. Стр. 73-84). У нас говорят также, как у эриванцев, только с некоторой незначительной разницей. Авт.

- 6) Кеткал, под который кладут мягкий волан или подушечку для втыкания булавок (քեթկալ, որի տակին դնում են խրնլու փափուկ բարձ կամ տալու քորոցները ցցելու համար).
- 7) Коли – лачак (կոլի լաչակ).
- 8) Большой шелковый чергат или чершав (платок или покрывало) (մեծ արբեշումի չարդաթ կամ չարշավ).

Старинный головной убор у карабахских старух – армянок.

- 1) Таки лачак (տակի լաչակ).
- 2) Клхи или веревки лачак (գլխկի կամ վերևի լաչակ).
- 3) Варси – аглух (վարսի աղուխ).
- 4) Тапа или джакатаноц с серебряными монетами. (թափա կամ ճակա-տախոց արծաթի փողերով).
- 5) Поза – шор (պոշա - շոր).
- 6) Чинабант с серебряными шариками или пуговицами (չինաբանդ արծաթի բոժոժներով).
- 7) Большой чершав или лачак или шаль (չերշավ կամ լաչակ կամ շալ).
- 8) Коли Шамаху аглух, заменяющий бородку (Գոլի Շամախու աղուխ, որը միրուքի տեղ է բռնում)

Вообще же платьем служат: 1) цилиндрическая рубаха, по длине всего тела, с рукавами и особыми узорчатыми нагрудниками; 2) узкие кальсоны или панталоны с теплою подкладкою; немного повыше ступни надевают когер (քոդեր), сотканный из шерсти, пополам с шелком; 3) поверх рубахи надевают архалук; 4) затем, носят бархатную или шелковую шубу, по длине роста, с длинными висячими рукавами; сверху шуба опоясывается шелковым или бумажным коти (кушак).

Язык и религия. Так как Гадрут населен, исключительно, армянами, то все говорят на армянском языке, примешивая к нему татарские и русские слова. Армяне, при встрече с татарами, говорят по-татарски, а с русскими по-русски.

После принятия русского подданства и основания здесь штаба, жители, часто вращаясь между русскими, имели возможность научиться говорить по-русски: теперь почти всякий безграмотный поселянин в состоянии говорить по-русски. Открытием же в 1885 году здесь земского нормального училища, дана возможность молодому поколению получать правильное первоначальное образование. Все жители Гадрута армяно-григорианского исповедания. В центре села находится весьма красивая армянская церковь. В этой церкви служат два армянских священника, которые жалованья не получают, а живут на добровольные вознаграждения за совершаемые ими обряды.

VI. Свадьба. Различные обряды при рождении и крещении, похоронах и поминках, и праздники.

Свадьба. Перед свадьбой жених заблаговременно покупает пару быков, из которых накануне венчания одного, по местному обычаю, отправляет в дом невесты, а другого оставляет для своих гостей. Свадьба у здешних крестьян бывают, исключительно, зимой, и, большей частью, на масленице. В день свадьбы, утром, один из близких родственников жениха, разносит по домам лист бумаги, исписанный именами и фамилиями приглашенных на свадьбу гостей. То же самое делается со стороны невесты. Гости приглашенные на свадьбу, прочитав свои имена, отмечают, согласны ли они, или нет, присутствовать на торжестве. Вечером того же дня, желающие из приглашенных собираются в доме жениха, где, при звуках зурны, их угощают чаем, водкой и вином. Затем жених, он же царь, садится на стул или тахту, а за ним становится цирюльник, который, наточив бритву, бреет его лицо. Когда он кончит свое дело, все присутствующие гости, поодиночке, подходят к жениху, целуются с ним и кладут в заранее подготовленный для этой цели платок по несколько копеек в пользу цирюльника. Потом является приходской священник и освещает подвенечное платье. Жених, получив родительское благословение, вместе с гостями, по приказанию той-баши т.е. главы свадьбы, отправляется в дом невесты.

Там повторяется освящение подвенечного платья, и в полночь жених и невеста, с гостями, идут, с зурной в церковь. По совершении обряда венчания, возвращаются в дом невесты, и, под звуки зурны, гости едят, пьют, танцуют и веселятся до рассвета. Как только начинается утренняя заря, всем присутствующим раздается по восковой свечке, и новобрачные, в сопровождении зурны, медленно отправляются в дом жениха: проводив молодых, все гости расходятся.

На следующий день, гости являются в дом жениха на обед, все рассаживаются, поджав ноги: кушанья сперва подаются мужчинам, а затем женщинам. В конце обеда, каждый из присутствующих гостей подносит новобрачным подарки, которые, большей частью, заключаются в вещах или деньгах, от 40 коп. до 10 руб., смотря по состоянию и родственным связям. Но этот обычай постепенно выводится, и следы его остались только между малообразованными жителями. Здесь более всего интересно то обстоятельство, что невесту прячут за занавесом, в один из углов того дома, где сидят приглашенные гости. Угол этот, вместе с занавесом называется, по местному, кярдак. До срока дней бедная невеста должна сидеть там: туда же подают ей есть и пить. До истечения года она обязана ходить не иначе как с закрытым лицом, а до первых родов она не вправе говорить как с родителями мужа, так и со старшими членами ближайших его родственников. В течение, всего этого времени

ей, в случае надобности, допускается объясняться с ними только при посредстве переводчиков, роль последних исполняют маленькие дети.

Девушка, при выходе замуж, получает из отцовского дома пару мафрашей, большой палас, ковер, медный кувшин, сумку и постель. Все же остальное имущество сыновья, по смерти отца, делят поровну между собою.

Крестины. На следующий день после рождения дитяти, все родственники и знакомые спешат поздравить родителей, при этом выражают свои пожелания ребенку в будущем счастья, а больной родительнице скорого выздоровления. В день крестин дитяти, рано утром, от родственников получаются подносы с фруктами, с раскрашенными яйцами, хлебным печением, сладостями и по бутылке водки. Родители новорожденного приглашают поздравивших, вместе с приходским священником и крестным отцом, в свой дом, где стараются, как можно лучше, угостить гостей.

Обряды при похоронах и поминках. Когда кто-либо серьезно заболит, все родственники спешат навестить больного. Наиболее пожилые из родственников, видя трудное положение больного, стараются ласковыми словами утешить родителей, и обнадеживают их скорым выздоровлением.

В случае же смерти больного, тотчас же являются родственницы, соседки, а иногда и посторонние женщины, которые садятся кругом трупа умершего и оплакивают его.

При этом, одна из этих женщин, более сведущая старуха, высказывает в печальных песнях лучшие достоинства покойного и все события его жизни, а остальные поддерживают ее довольно протяжным хором.

После обмывания тела, являются родственники и священник, усопшего выносят в церковь, где оставляют на ночь.

Утром следующего дня, часов в 8 или 9, священник служит в церкви обедню. Оттуда женщины после прощального отпевания, возвращаются в дом умершего, а мужчины несут тело на кладбище, где совершаются, по общепринятому у христиан обычаю, похороны.

С кладбища все присутствующие на похоронах возвращаются тоже в дом покойника, где едят по тарелке приготовленного для них куркута,¹ пьют по несколько стаканов вина и, затем, расходятся по домам.

Таким же образом совершается у состоятельных людей седмица (ḡorǎu) и годовщина (uŋrǎh).

В дни поминок усопших, совершаемых у здешних армян пять раз в году, именно по навакатикам, тянутся со всех сторон к кладбищу толпы мужчин, женщин и детей, неся с собою, заблаговременно приготовленные для этой цели, всякого рода, съестные припасы. Там со всех сторон, раздастся моно-

¹ Куркут – пшеничная крупа, которую варят с говядиной или бараниной

тонное пение священников, плач, рыдание и вопли сердобольных плакальщиц: этими воплями оглушается все окрестности кладбища. Отовсюду, от курения ладаном, поднимается дым. По совершении всего этого, раздав остатки, взятых с собою, припасов нищим, все возвращаются к вечеру домой.

Навасарт. Осенью, после недельного поста, у армян наступает праздник «Навасарт», (նվաճարթ) который считается у них новым годом. Праздник Навасарт у здешних армян сопровождается приготовлением куркута, который готовят ночью и едят рано утром, а в других деревнях пекут разные хлебные печения. Здесь сохранился весьма редкий обычай, состоящий в том, что ранним утром этого дня жители целыми толпами рвутся в дом сельского старшины и подносят ему в подарок по яблоку, с вотканными серебряными монетами, и по бутылке водки, чем выражают свою признательность за безвозмездные услуги, оказываемые им обществу.

Старшина в этот день, чинно сидя у себя дома, с особенно приятным удовольствием принимает всех посетителей и, получая от них подносимые подарки, кладет их в лежащий перед ним для этой цели поднос. Затем сажает всех гостей на устланные вдоль стен ковры и угощает их любимым и уважаемым всеми кушаньем - куркутом, водкой и вином.

Недельный пост накануне Рождества Иисуса Христа. С 1-го дня поста до Крещения, по всем переулкам села бродят толпы крестьянских мальчишек. Каждая партия состоит из 8-10, вооруженных палками, мальчиков, лет 10-12. Один из них несет сумку или мешок, другой колокольчик. Мальчики хором поют церковную песню о Рождестве Спасителя.

Хозяева, по окончании песни, вознаграждают их мукою, крупю, яйцами, маслом, солью, хлебом и дровами. Обойдя таким образом, несколько ближайших деревень, мальчики чрез 6,7 дней возвращаются домой.

Часть собранных вещей продается ими, и на вырученные деньги покупается желаемая провизия, затем, каждая партия кутит (?) по нескольку дней, а оставшуюся часть добычи делят поровну между товарищами. Дележ этот иногда сопровождается дракой и ссорой: старшие обижают маленьких, давая им меньше следуемой части.

В последний вечер перед Крещением, по выходе из церкви, священники, по общепринятому у армян обычаю, ходят по домам. Примеру их следует целыми толпами деревенские мальчики, которые, ради получения несколько копеек, лезут в дома, не давая всю ночь покою жителям, в особенности, чиновничьему классу.

Оригинальнее всего следующая церемония: один из этих мальчиков играет на дудке, другой на барабане, третий спускает чрез дымоотводное отверстие корзину с яблоками или другими фруктами и с зажженной свечою, держа в руках конец, привязанной к корзине, веревки; желающие берут что-нибудь из

корзины и взамен, кладут в корзинку несколько копеек; четвертый товарищ заходит с сумкой в дом за получением муки или какого - либо другого подаяния; пятый берет масло и соль; шестой яйца и хлеб; седьмой тащит дрова; восьмой надев маску, шутит и танцует.

Тоже самое практикуется детьми и в первый день нового года и на масленице.

Масленица. На масленице, начиная с четверга до вторника, т.е. включая сюда и 2 дня великого поста, все женщины, мужчины и дети перестают работать.

В течение этих 5 дней женщины и дети отдаются разным играм и забавам: преимущественно, качаются на качелях, а мужчины, не исключая и взрослых, играют в снежки, горелки, жмурки и другие игры.

Религиозные армяне, предвидя семинедельный пост, все правила коего должны быть соблюдаемы ими точно, в течение последних двух дней масленицы, едят и пьют особенно много. В последний вечер масленицы в каждом доме, кроме других кушаний, готовят обязательно плов.

После ужина, в каждой семье простолюдина, дети подают отцу поднос, в котором находятся заранее приготовленные ими, разного рода, фрукты **с кнутом и веревкой**. Отец за такую услугу вознаграждает их несколькими копейками. Кнут и веревка, по рассказам народа, символически обозначают, что если отец откажет им в вознаграждении, дети взбунтуются и, вроде шутки, свяжут веревкой руки и ноги его, и будут бить кнутом. Вечер этот сопровождается ружейной стрельбой почти изо всех домов.

Первый день великого поста. Рано утром, все уже на ногах, и в доме религиозного гадрутца царствует тишина: все вспоминают о 49 постных днях. Вдруг отворяется дверь, являются мальчики соседей и близких родственников: они, молча, подходят сначала к старшим, потом к младшим членам семьи, целуют руки, и, вынимая из кармана по яблоку или груше, поздравляют семью с великим постом. Иногда мальчики эти, по поручению своих родителей, являясь к более важным лицам, несут с собою по бутылке водки, по тарелке сухих фруктов или вареного гороха или лобия.

В этот день и учащиеся мальчики также не забывают посетить своих учителей.

ДОМАШНЕЕ ВОСПИТАНИЕ АРМЯН

Джеваниширского уезда, Елисаветпольской губернии¹

Правильно - поставленного, так сказать, рационального домашнего воспитания у большинства армян нет. Они думают, что их обязанности, по отношению к детям, состоят в физическом выращивании и выкармливании последних. Армянин, упрекая сына своего в черной неблагодарности, не говорит ему: «я тебя воспитал», но говорит: «я тебя накормил и напоил». О развитии же умственных способностей ребенка ничуть не думают. Придавая мало значения уходу за детьми, армяне также мало заботятся и о беременных женщинах: последняя исполняет у них всевозможные тяжелые работы. Она не перестает работать даже тогда, когда приближается срок разрешения ее от беременности. В это время она даже участвует в полевых работах своего мужа. Этим, между прочим, объясняется то обстоятельство, что среди простого народа встречается много случаев уродливости. Если роды случаются зимою, то родильная комната представляет собою настоящий ледник, а если летом, осенью или весною, то она бывает ярко освещена: днем светлыми лучами солнца, ночью же лампою или свечою. Как только ребенок появляется на свет, повивальная бабка приказывает поднести лампу или свечу, как можно ближе, к новорожденному, чтобы узнать пол новорожденного дитя. Надо заметить, что рождение дитя мужского пола встречается с большим торжеством, а потому повивальная бабка торопится определить пол ребенка, чтобы, в случае рождения мальчика, скорее получить вознаграждение от родственников и родственниц новорожденного.

Сейчас же после отрезания пупка и омовения, все тело ребенка сильно солят, всыпая соль и в глаза: это делается для того чтобы придать крепость телу дитя. Потом ребенок укутывается в пеленки, причем, особенно туго обвязывается его головка, и затем ребенок помещается на несколько дней близко к очагу, подле матери. До истечения сорока дней, ребенка ежедневно купают в теплой воде, потом, число купаний ограничивается одним или двумя разами в неделю, после чего ребенок опять укутывается в грязные лохмотья. Только у зажиточных людей шьются из чистой и новой материи особые, предназначенные для пеленания, свивальники. После крестин, ребенок укладывается в колыбель, где укутывается в куски старых одеял и перевязывается широким бинтом, назначение которого состоит в том, чтобы предостеречь ребенка от сильных телодвижений и падения. В колыбели питание ребенка идет неправильно:

¹ Для сравнения см. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», Вып. II. отд. 2.: Этнографические очерки из быта армян - переселенцев из Персии, живущих в Нахичеванском уезде, Эриванской губернии. С.Зелинского. Прим.Ред.

уложив ребенка в колыбель, мать кормит его, когда придется; она же качает колыбель, или что бывает чаще, заставляет качать ребенка одну из своих дочерей. С колыбели же набивают голову ребенка разными предрассудками, действуют на него страхом, словом, запугивают ребенка.

Пугание считается лучшим средством успокоить ребенка, чтобы он не отрывал взрослых от работ. Хорошим воспитательным средством считали также побои, от которых не избавляются и грудные дети. При разговорах, взрослые не стесняются присутствием детей: обращаются друг с другом грубо, ругаются, взаимно обманывают и т.д. Нередко муж безбожно бьет свою жену за какой-нибудь маловажный поступок: последняя, в свою очередь, чтобы избавиться от побоев мужа, прибегает ко лжи, даже к ложной клятве. Иногда случается, что мать в тайне от мужа или свекрови продает что-нибудь другим в присутствии ребенка и, упрасывая его никому не говорить об этом, приучает его, таким образом, ко лжи. Естественно, что ребенок, будучи очевидцем подобных явлений, происходящих ежедневно в семействе, учится сизмальства многим порокам, которые постепенно развиваются и крепнут. Обычным явлением служит обучение ребенка ругательствам: делается это, по-видимому, с целью доставить себе приятное времяпровождение. Взрослые подучивают ребенка ругать присутствующих тут же лиц, за что его хвалят, и поощряют к этому. Не считается предосудительным обманывать детей, и, пообещав им что-нибудь, потом не исполнять обещанного. С другой стороны, встречаются случаи крайнего баловства. Если дитя, неосторожно бегая, падает и начинает плакать, мать, вместо того, чтобы объяснить ему, что оно само виновато, что надо бегать с осторожностью, бьет землю, как виновницу слез ребенка. Вообще - же с ребенком говорят мало и то особым языком: ему не называют предметов и качеств их настоящими именами, а передают названия в исковерканном виде. Когда ребенок достигает четырех лет, то, если это мальчик, он с этого возраста остается без всякого надзора и проводит время в играх; девочка же делается няней своего меньшого братишки; как она общается с ним, как он относится к ней, в это родители не вникают. С 7-9 летнего возраста ребенок вступает в практическую жизнь: труд является для него школой, также и дальнейшую свою жизнь он проводит в труде.

Таким образом, мы видим, что в армянских семействах дети, с ранних лет, впадают в многие пороки, искоренение которых стоит впоследствии для школы много трудов.

Поставить дело воспитания детей иначе может только образованная мать, но к сожалению, наши крестьяне и крестьянки смотрят на женское образование, как на вещь совершенно ненужную.

ОПИСАНИЕ МИНЕРАЛЬНОГО ИСТОЧНИКА

*„Исти-су“ (Теплый ключ), Елисаветпольской губернии,
Джеванширского уезда*

На самом западном краю Джеванширского уезда, в 100 верстах от станции Тер-Тер, простирается обширная долина Зил, ширина которой, средним числом, доходит до 5 верст, длина до 30 верст. С восточной части долина эта примыкает к огромной голой скале, за которой возвышается гора „Дели-Даг“, с западной же стороны долина совершенно открыта. Долина Зил, в своей средней части, лишена растительности, но зато богата целебными источниками, которые до сих пор не подвергнуты точному исследованию, а, быть может, существование их пока и вовсе не известно ученым.

Минеральные воды, находящиеся в долине Зил, известны под общим именем „Исти-су“¹. Источник бьет из-под земли, из трех мест. Два ключа, выходя из одной линии и сливаясь вместе, впадают в две искусственно вырытые ямы, из которых в одной купаются женщины, а в другой мужчины; третий ключ находится немного ниже и впадает прямо в реку Тер. Недалеко от Исти-су, у подошвы самой скалы, бьет ключ, имеющий вкус квасцов. Про этот ключ говорят, что он излечивает людей от лишаев, – для этого стоит несколько раз выкупаться в нем. По долине Зил, к западу, находится еще ключ, вода которого отличается вкусом и действует, по словам местных жителей, против глистов (солитера).

Если вода кислого ключа простоит немного, то поверхность ее покрывается черною плесенью. Говорят, что в воде Исти-су яйцо варится не ранее как чрез 10-15 минут по опущении. Местные жители идут еще далее, уверяя, что, когда яйцо вынимается, то опять получает свой сырой вид (?). Каждый год, с 20 июня по 20 августа, с разных концов Джеванширского и других уездов, стекается сюда множество людей, страдающих ревматизмом; здесь, у теплого ключа, они остаются несколько суток, купаясь каждый день по несколько раз в названных ямах; некоторые из больных, вылечившись тут

¹ Исти-су по-татарски - теплая вода. Прим. Авт.

же, некоторые же, надеясь на будущее выздоровление, возвращаются по своим домам. Так как у „Исти-су“ нет никакого помещения, в котором можно было жить больным, то курды, живущие в окрестностях его, выстраивают свои кибитки, которые нанимаются больными за 1 ½ - 2 руб. за двое суток.

ТАМЕРЛАН

по рассказам джеванширских армян

Несколько сот лет тому назад, в сел. Балудже¹ жил армянский священник, который имел большое состояние, заключавшееся в крупном и мелком рогатом скоте. Будучи, обладателем такого богатства, он не имел сына, и долгое время его состоянием управляла прислуга. Почтенный старик, видя, что он уже в преклонных летах, и после смерти некому поручить свое состояние, со слезами на глазах, попросил Всемогущего - даровать ему под старость лет сына. Спустя некоторое время (по словам Св. Евангелия: «просящий получает») у него родился сын, но, к великому его несчастью, при рождении младенца, жена его умерла. Не было пределов его грусти! Радость сменилась горем и вечным оханьем. Наконец, он стал считать виновником смерти своей любимой супруги и жизненной подруги своего новорожденного младенца, К тому же он припомнил, что в руках ребенка, сейчас же по его рождении, он заметил густую массу крови, что, очевидно, было плохим предзнаменованием. Таким образом, со дня рождения, в душе его боролись два противоположных чувства: любовь и ненависть к новорожденному. Похоронив свою верную супругу, он по истечении восьми дней от рождения младенца, сообразно обряду армяно – григориаской церкви, окрестил сына и наименовал его Эмиром, что значит по-арабски: властитель. Для младенца была нанята кормилица. Хотя младенец Эмир не кормился грудью своей родной матери, но, тем не менее, он рос, как говорится в сказках, не по годам, а по дням... Когда Эмиру минуло три-четыре года, его нельзя было отличить от двенадцатилетнего отрока. Отец очень дивился этому необычному явлению, и в душе ежедневно увеличивалась ненависть к сыну. Из себя Эмир был красивый, быстроногий мальчик и отличался настойчивостью. Вот как, между прочим, он получил название Ланк-тэмир:

В один прекрасный весенний день, когда он пас ягнят, прибежал к последним заяц. Эмир, увидя зайца и приняв его за ягненка, подошел посмотреть, каков этот новый ягненок. Заяц, завидя еще издали приближающегося Эмира, побежал, а Эмир погнался за ним.

Целый день Эмир гнался за зайцем, и, наконец, вечером, вместе с ягнятами, загнал и его в овчарню. Отец, давно интересовавшийся всеми поступками мальчика, и теперь пришел посмотреть, не потерял - ли он ягнят? И что же он видит? ... Мальчик пригнал с ягнятами еще одного зайца, на которого, при

¹ В Шушинском уезде, недалеко от Ханкендов

этом, наивно жаловался, что тот его промучил целый день и не хотел оставаться между ягнятами. Услышав от мальчика такой бойкий ответ, и видя дикого зайца в загоне, отец пожал плечами, и холодная дрожь пробежала по его телу. Он слышать не мог дальнейшего рассказа мальчика - перед ним предстала опять картина минувших дорогих лет, когда он проводил веселые дни с своей милой супругой...

Как онемелый, он простоял в загоне некоторое время... Наконец, ужасная мысль вывела его из положения: он решился изуверчить своего сына и дал перед Богом клятву вырезать у мальчика несколько икроножных жил и тем уменьшить его прыть. Наконец, уже поздним вечером еле-еле дотащился он с сыном домой, поужинал и лег в постель. Долго не мог отогнать от себя дурные мысли. Вдруг как будто кто-то прошептал ему на ухо:

- «Встань и сверши данную Богу клятву!»

Отец - священник встал, завязал ноги и руки своего крепко спящего и утомленного от дневной работы сына. Мальчик просыпается и видит, что руки и ноги его накрепко завязаны, но ему и в голову не пришло, что отец поступит с ним дурно, а потому он не сопротивлялся. Но вот отец вырезал у обеих ног икроножные мышцы и тогда только освободил его. Эмир после этого стал хромым, отчего и получил прозвание Ланкт-Эмир, т.е. хромой Эмир¹. Хромота, однако, не могла помешать Эмиру к достижению намеченной им цели. Он скоро поправился, покинул родной дом и отправился в Дагестан. Там он принял магометанскую веру и, прожив несколько времени среди лезгин, отправился оттуда в Среднюю Азию.

Стали разноситься повсюду слухи, что он скоро появится во главе многочисленных лезгин и отомстит отцу и, вообще христианам... Многие не верили этим слухам, потому что Эмир был проклят отцом - священником, и уже в силу этого должен был пропасть без следа. Еще не прошло 20 лет со дня его бегства, как с страшной силой распространилась молва, что из Средней Азии двинулся страшный завоеватель, по имени Тамерлан, который беспощадно опустошая на своем пути города и села, воздвигает минареты из черепов христиан. Весть об этих ужасах заставила многих трепетать и ожидать своей гибели...

Действительно, вскоре после распространения этой молвы, Тамерлан, во главе многочисленных турок - сельджуков, вторгся в Малую Азию. Он расположил свои войска на три отряда; один отряд отправил по северному Кавказу, другой - по долине реки Аракса, а во главе третьего сам двинулся по Сюнику². Он дал приказ всем своим военачальникам следовать его примеру, т.е. опустошать все что попадется им на пути: приказ предводителя был исполнен вое-

¹ «Ланкт» по-арабски значит хромой. Прим. Авт.

² Нынешние Зангезурский, Шушинский и Джеванширский уезды Елисаветпольской губернии. Прим. Авт.

начальниками с точностью, и они во всем поступали по желанию Тамерлана: убивали христиан, уводили их в плен, жгли города и села и грабили жителей. Сам Тамерлан нарочно проехал через Балуджу, но своего отца он уже не застал в живых! Старик давно был погребен, и в селе никого даже не было, кто бы мог показать ему могилу.

Таким образом, Ланктэмир, он же Тамерлан, дошел до верховья реки Тертер,- до границы Ванского вилайета, Турецкой Армении и остановился близ знаменитого в древности города Зара - Загара¹. Тамерлан, на своем пути еще не встречал таких красивых, населенных одними армянами городов, как теперь; завоеватель хотел окончательно насытиться кровью армян, в особенности духовных лиц. Он первоначально потребовал к себе всех духовных пастырей. Обманутое коварными обещаниями, духовенство вышло встречать грозного завоевателя с торжеством, но как только оно показалось, он пришел в бешенство, и приказал вешать их, одного за другим, чтобы не слышать от них ни одного слова. Подобным образом было приказано поступить и со светскими людьми.

Через два – три дня, в этой, доселе оживленной, местности, не осталось ни единой живой души; только одни купола 27-ми церквей и поныне наводят на зрителя особую грусть, перенося его, в то далекое прошлое, когда, среди этих развалин, среди этой дикой природы, кипела мирная жизнь нескольких тысяч трудолюбивых граждан, погибших от огня и меча необузданного азиатского варвара. Предание говорит, что от этой общей гибели уцелел только один человек, по имени Вартан; он был ловкий охотник и человек смелый и отважный. Когда по приказанию дикого завоевателя вешали людей – он стоял у самой виселицы и был погружен в глубокую думу. Наконец, возмущенный до глубины кровавыми сценами, он убил палача. Об этом, небывалом доселе, деле сейчас же дали знать Тамерлану, который приказал привести к себе Вартана. На вопрос Тамерлана, почему он - Вартан убил палача, Вартан ответил, что человек не вправе истреблять Божье создание. За такой смелый ответ Тамерлан даровал ему жизнь и даже подарил ему одну деревню, которая и доныне называется Варданашеном²) т.е. сел. Вартана.

¹ Развалины города сохранились и поныне на западной границе Дживанишского уезда Елисаветпольской губернии. Прим. Авт.

² В Джеванширском уезде. Прим. Авт.

ПРОМЫСЛОВЫЕ ЗАНЯТИЯ В НЕКОТОРЫХ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТАХ ЗАКАВКАЗЬЯ

Елисаветпольская губерния **ГОРОД ШУШИ**

Я. Зедгенидзе

Учитель Шушинского городского училища

1. Производство ковров и паласов. По переписи (1886 года) в Шуше насчитывается 30.945 душ обоего пола. Все это количество по национальностям и полам распределяется, так:

	Мужчин	Женщин	Всего
Русских	264	51	315
Армян	10.594	8.096	18.690
Татар	6.740	5.200	11.940
Всего	17.598	13.347	30.945

Из всех видов кустарного производства, существующих в Шуше, первое место, по количеству и качеству изделий, занимает ковротканье. Промысел этот состоит в изготовлении ковров и паласов из местной овечьей шерсти.

По количеству и качеству изготавливаемых ковров и паласов Шуше принадлежит первое место на всем Кавказе. Занимаются ковропроизводством и в окрестных селениях Шуши, а также и в уездах Джебраильском и Зангезурском, но эти изделия по изяществу далеко уступают шушинским, оттого последние и ценятся дороже, несмотря на то, что краски на них и не всегда прочны: зангезурский ковер, в $2\frac{1}{4} \times 1\frac{1}{4}$ ханских¹ аршина, стоит в Шуше 7-8 р., тогда как такой шушинский - р. 15. По ковропроизводству Шуша стоит вполне обособленно от соседних уездов и не имеет никакого влияния на изделия их. Вся связь Шуши в этом отношении с уездами ограничивается закупкою ею там шерсти, затем - тех видов изделий, которых не производит она сама, каковы: мафраши, хурджины, чувалы, джиджимы (из Джебраильского уезда) и др., и, в незначительном количестве, - ковров и паласов. Это отсутствие влияния Шуши на изделия деревень объясняется тем, что посылать девушек в Шушу на обучение ковротканью затруднительно для крестьянской семьи,- для татарской потому, что там девушка уже с десяти лет считается невестой, для армянской же - потому, что все почти ковропроизводство в Шуше сосредоточено в

¹ Ханский арш. = метр ($22\frac{1}{2}$ верш.; но есть и в 16, 20, 21 верш.): он здесь в большом употреблении, в особенности среди татарского населения

татарских семьях, а отдать на обучение свою дочь в татарскую семью армянин не согласится, по понятным причинам. Кроме того, у крестьян нет и побуждений посылать своих дочерей на обучение в Шушу: в деревнях ткут для себя (продают только в случае нужды), и потому не особенно заботятся об изяществе изделий, - даже в ущерб этой стороне дела стараются избегать сложных узоров, имея в виду сберечь время, - тем более, что ткут ковры, большей частью, весною, летом и осенью, когда время в деревне особенно дорого.

Ковры. Ковротканье в Шуше составляет, почти буквально, *кустарное* производство: ткущие ковер на заказ составляют редкое исключение, - все работают на свободного покупателя. Определить точно число кустарей по этому производству весьма трудно: оно неизвестно даже местному уездному управлению. Можно только сказать, что почти вся татарская часть населения города занята этим производством. Между армянами ковротканьем занимаются немногие. Сами армяне объясняют это явление тем, что им небезопасно выезжать в татарские кочевья за шерстью ко времени стрижки, а покупать ее в лавке у скупщиков невыгодно. Кроме этого, исторические и бытовые условия не могли содействовать развитию у них этого производства.

Самые бытовые условия у армян менее благоприятны для коврового производства, нежели у татар. Татарин ленив, - он даже считает труд¹ за стыд и стремится жить до некоторой степени насчет своей жены, которая почти раба в руках его. Оттого татарка вынуждается посвящать большую часть своего времени не домашнему хозяйству и уходу за детьми, а заработку, - в данном случае - ковротканью. Не то в армянской семье: тут мужчина добывает жизненные средства; на женщине же лежат домашние хозяйственные заботы и уход за детьми. Отсюда у армянки нет настоятельных побуждений заниматься ковротканьем, и она действительно мало занимается им, но зато она лучше, опрятнее ведет хозяйство, больше заботится о детях, нежели татарка.

Ковропроизводство в нынешнем своем виде не требует ни особых помещений, ни специальных приспособлений. Станок для ткачества можно встретить и в жилой комнате, и в передней, и на балконе, и под балконом, и во дворе под навесом, - словом, везде, где только можно установить или, вернее, прислонить его к стене. Обилие или недостаток света, качество воздуха, сырость и проч., в этом роде, не имеют, видимо, никакого значения в производстве, а сами производители в этом отношении нетребовательны.

Все орудия и инструменты², употребляемые в ковропроизводстве, можно разделить на две группы. К первой будут относиться те, которые необходимы

¹ В последнее время, впрочем, татары стали заниматься и торговлей

² Հեղինակը գործիքները տեղի ունեցող ներկայացրել է միայն թաթարերենով (ծնթ. խմբ.)

собственно для тканья, как-то: станок с принадлежностями, *һава*¹, киргит, обыкновенный нож и ножницы; ко второй группе - гребень, прялка и киртиз, употребляемые при обработке материала.

Станок, это - простой деревянный, прямоугольный четырехугольник, состоящий из двух боковых толстых столбов, называемых по-татарски (как и весь станок) *һана*, и двух менее толстых, поперечных, называемых *ох*. Поперечники соединены с боковыми столбами не у концов последних, а несколько отступая от них. Для этого в боковых столбах делают четырехугольные отверстия, в которые свободно входят концы перекладин. Так как на одном и том же станке приходится ткать ковры разной величины, то таких отверстий делается по несколько, чтобы, по мере надобности, можно было сдвинуть или раздвинуть поперечники. Иногда, вместо нескольких отверстий, делается вдоль столба по одному общему отверстию, занимающему приблизительно столько же расстояния, как и несколько отверстий. Под концами верхней и над концами нижней перекладин во всяком станке есть по паре простых деревянных клиньев, с назначением которых ознакомимся в своем месте. Поперечники служат для намотки на них основы, а боковые столбы для того, чтобы удерживать их во все время работы на равном расстоянии друг от друга.

Станок легко может быть изготовлен дома; в деревне большей частью так и бывает; в городе же его обыкновенно заказывают местным плотникам за 5-8 руб. Станок долговечен и переходит по наследству. Бывают случаи, когда станок берется на прокат; если ткут большой ковер (*хали*), то платят так: за боковые столбы - 1 р. и за поперечники - 40 к.; для маленького же ковра - за боковые - 40 к., за поперечники - 25 к.

Принадлежности станка, носящие общее имя *һана-һаман-салаһи*, - такие: *кюджу-агаджи*, *кюджу-чубухи*, *охлу*, *тал-агаджи* (вместо нее при тканье паласов - *чилиик*, числом всегда несколько), далее - *агыз-чубухи* и *юмаг-агаджи*. Все это, просто, деревянные палки, толщиной в палец и меньше; только толщина *кюджу-агаджи* - около 1 верш. Длина этих палок зависит от ширины основы и станка, кроме *охлу*, обыкновенная длина которого $\frac{3}{4}$ - 1 арш., и *чилиика* 5-6 верш. Для некоторых из этих принадлежностей станка даже нет специального назначения: напр., *кюджу-чубухи*, без ущерба делу, можно заменять чрез-агыз-чубухи и обратно; и та, и другая часто заменяются простой, крепкой камышиной; вместо *кюджу-чубухи* и *юмаг-агаджи* употребляются нередко толстые шнурки и т.д. Назначение и употребление каждой из них может быть понятно только при описании намотки основы и процесса тканья: там и будет речь о них. Понятно, что все эти принадлежности станка легко может сделать каждый; в покупке цена им всем 5-10 к.

¹ Как в этом слове (первая буква), так и в некоторых, других татарских словах употреблено латинское *h*, за неимением соответствующего русского знака

Һава– Инструмент этот состоит из ручки и пластинки, соединенных под тупым углом. Длина ручки - до 2½ верш., она заканчивается небольшим утолщением, в виде шарика, чтобы легче было держать ее в руке. Пластика имеет в длину 3½-4 верш., а в ширину 3 верш.; она оканчивается маленькими зубцами, числом до 20. Инструмент этот бывает или железный, или деревянный; железные делают местные кузнецы по 1 руб. за штуку; деревянный же делается из орехового дерева и употребляется больше в деревне. Разница между ними в зубцах: на железных они бывают мельче, а на деревянных крупнее. В промежутках между зубцами, как на тех, так и на других, должны вмещаться нитки основы. Инструмент этот служит для укрепления так называемой «..ильмы» (ворс) и вообще для уплотнения ткани.

Киргит состоит из 3-х, редко 4-х, железных, несколько загнутых в конце, пластинок, шириною в палец, имеющих форму косы. Широкими концами эти пластинки скреплены железной заклепкой. В промежутках между пластинками, как и у *Һавы*, должны свободно вмещаться нитки основы. За пластинками идет, также несколько изогнутая, железная ручка, иногда, впрочем, роговая. Киргит делается также местными кузнецами, коп. по 30 за штуку. Он служит для того, чтобы ровно уложить уток. Оба последние инструменты переходят по наследству.

Кроме этих инструментов, при коввропроизводстве употребляются еще обыкновенный карманный нож и простые ножницы (гачи); но эти вещи составляют принадлежность каждого дома и потому не приняты здесь в расчет при определении общей стоимости всех орудий и инструментов коврового производства. Ножницы служат для стрижки, а нож для перерезывания пряжи («чин»), при завязывании «иль-киргит». (Таким образом, станок стоит 5-8р.; *Һава* - 1 р.; киргит - 30 к. Если прибавить к этому прялку, стоящую около 1 р., и гребень, стоящий коп. 60, то получим общую сумму в 7 р. 90 к. - 10 р. 90 к. Но и этот единовременный расход, не достигающий и 11 р., на обзаведение инструментами, должен быть рассчитан не на одного рабочего, а на двух или даже на трех, так как на одном и том же станке одновременно могут работать два или даже три лица).

Материалом для ковров и паласов служит овечья шерсть, бумага же входит в весьма незначительном количестве, да и то не всегда. В местных коврах только иногда уток бывает бумажный - или весь, или с некоторого долею шерсти. Употребляют бумагу отчасти ради дешевизны, а отчасти, вероятно, для тонкости ткани; в персидских коврах очень часто и основа бывает бумажная. Ковропроизводителями употребляется, *обыкновенно*, шерсть *весенней* стрижки (яз-юну): она длиннее осенней и потому удобнее для пряжи; притом она дешевле (пуд весенней 4 р., а осенней 7-8 р.) и чаще встречается в продаже, так как скотоводы осеннюю шерсть, как лучшую, оставляют на собст-

венные потребности. Шерсть осенней стрижки (гюзам) идет только на более тонкие изделия: с больших овец на «кеча» (войлок), с ягнят - на туземные ша-ли. Ягнячья шерсть (гузу-юну) наиболее нежна, но она «берет» только черную краску.

Ковротканье - дело, чисто семейное: каждая семья занимается этим производством отдельно и в небольших размерах; оттого и шерсть закупается незначительными партиями (обыкновенно не более 10 пудов, и только редкие семьи покупают шерсть на целый год - пудов 20-25). Покупка шерсти производится мужчинами. Для этой цели они отправляются в деревни или кочевья весною, в апреле, ко времени весенней стрижки. Все стараются попасть на стрижку и купить шерсть из первых рук, так как у скупщиков она значительно дороже: разница доходит иногда до 2 р. на пуд. На месте пуд шерсти стоит 2-3 р., и перевозка обходится коп. 15 с пуда; в городе же пуд стоит 4 р. и дороже. При покупке шерсти у кочевников составляет затруднение то, что они, как говорят, не позволяют выбирать шерсть, - разворачивать руно, которое нарочно бывает свернуто вместе с брюшиной, шеиной и с находящеюся на шерсти грязью. Но, несмотря на это, у них покупать шерсть все же выгоднее, нежели у скупщиков в городе. Поэтому в городе покупают только в случае, если закупленное количество шерсти оказывается потом недостаточным; покупают еще бедные семьи, которые не в состоянии купить за раз более 2-3 пудов шерсти. Эти семьи покупают, обыкновенно, на часть денег, вырученных от продажи ковра (остальная, большая часть выручки расходуется на домашние потребности). Покупка шерсти в городе производится женщинами, так как они лучше могут выбирать ее; торговцам впрочем, все же удается, время от времени, взбрызгивать шерсть водой, чтобы она была тяжелее. Больше покупается белой шерсти, - вдвое и втрое больше против черной; других цветов идет шерсти сравнительно немного.

Обработка материала. 1. *Мойка.* Мойки требует весенняя шерсть (осенняя моется на овцах перегоном стада через реку). Мойка производится женщинами, иногда с помощью мужчины. Мыть обыкновенно отправляются на ближайшую речку или ручеек, верст за 5-6, а шерсть или перевозят на лошадях, на ослах, или переносят амбалы (местные носильщики); за первую платят 40-50 к. в день, за 2-го - 30 к., а амбала нанимают за 20-25 к. Но, если возможно, моют ее дома дождевой водой. Иногда шерсть моют сначала чуть тепловатой водой, чтобы лучше отстал жир, а потом уже холодной. Мойка требует участия, по крайней мере, двух лиц. Способ мойки таков: выбирают довольно большой камень на берегу реки и укладывают на него часть шерсти; одна женщина становится в речку и постоянно обливает шерсть, лежащую на камне, другая же колотит по шерсти тяжелой палкой; это продолжается до тех пор, пока из-под шерсти не начнет течь совершенно чистая вода. Тогда шерсть считается вы-

мойтой. Чтобы уравновесить свой труд при мойке, женщины меняются своими ролями друг с другом, если же в мойке участвует мужчина, то все время колотит палкой уже он. Вымытая шерсть расстилается для просушки тут же, около речки, - на камнях, кустарниках, траве или же на полосах, привезенных с собою для этой цели. Мойка шерсти - единственная внедомашняя работа в ковтропроизводстве. Так как во время мойки шерсть «сваливается», то после просушки, прежде, чем приступить к расческе, ее *выбивают* ударами палки.

2. *Расческа*. После взрыхления шерсть подвергается двукратной расческе на гребнях, называемых по татарски «дараг». Деревянная часть гребня состоит из трех досок, шириною в 3-3½ верш.; две из них покороче, вершков по 5, а третья длиннее, вершков 12. Все три доски соединены так, что образуют остроугольный треугольник, причем большая сторона, служащая основанием, по обе стороны выступает вершка на 3½. При соединении боковых досок между собою, у вершинного угла, образуется горизонтальная четырехугольная площадка, служащая местом прикрепления роговой четырехугольной пластинки, на которую отвесно насаживают в два ряда, обыкновенно, 38 железных зубьев. Расстояние между рядами и зубами незначительно. Высота зубьев до 2½ верш.; концы их всегда заострены. Гребни эти изготовляются и в деревнях, и здесь же, в Шуше, местными кустарями: стоят коп. по 60. Эти гребни вообще довольно прочны, - только зубья на них кривятся; но это легко поправляют или сами хозяева, или же местные мастера за ничтожное вознаграждение. Против искривления же зубьев вкладывается между рядами их дощечка - «агызлыг», на то время, пока на гребне не работают.

Расческа шерсти на гребне производится следующим образом. Чесальщица садится, поджавши ноги и ставит перед собой гребень так, чтобы ряды зубьев его были в перпендикулярном положении по отношению к ней, для более прочной устойчивости гребня, на выступы основания чесальщица упирается коленом (или ногой). Затем, взяв обеими руками маленький клочок шерсти, нанизывает она его на гребень и раздергивает его с обеих сторон. Негодные части шерсти от этого завязают между рядами зубьев, а лучшая часть ее, остающаяся в руках, снова нанизывается на гребень, и так продолжается до тех пор, пока не будет замечено, что шерсть освободилась от негодных частей. Расчесанная шерсть называется по-татарски «пальпи»; ее наматывают в «бур-руг» (кудель). Это - первая расческа; но одной расческой обыкновенно не довольствуются и раз расчесанную шерсть подвергают вторичной расческе на тех же гребнях и тем же способом, как и в первый раз. Вторично перчесанная шерсть называется «альчими».

Очески, полученные при 1-ой и 2-ой расческе, называются «килька». Их (от 1-ой и 2-ой расчески) смешивают и снова перчесывают на тех же гребнях,

причем новые очески, называемые «аджи-килькя», идут для постелей или же продаются шапочникам по 10 коп. с 1 фун.; а расчесанная часть, называемая «килькя-альчими», идет на дешевые ковры, паласы, на попоны, хурджины, чвалы и т.п.. Из нее же приготавливаются нитки для основы. Вторичная расческа «кильки» и изготовленные из очесок ниток для основы большей частью поручается ковропроизводителями другим, бедным женщинам, за плату по 10 к. с фунта изготовленных ниток. Очески «аджи-килькя» возвращаются хозяевам.

Расческа шерсти есть чуть ли не единственный вид работы в ковропроизводстве, основанный на началах взаимопомощи. Лишь только в крайне редких случаях для расчески нанимают работниц; обыкновенно же в какой-нибудь день (и только днем) приглашаются для расчески соседки, большей частью, молодые. Это называется «имаджи» (между собою). Отказа идти на имаджи почти не бывает: каждая знает, что ей самой придется просить других на такую же работу, и потому не принять теперь участие - значит самой лишиться возможности попросить других. Приглашаются, обыкновенно, на день. Так как все необходимое количество шерсти должно быть расчесано за день, то и число прошеных лиц зависит от количества работы. Работа прерывается только на время еды. Хозяйка дома в имаджи угощает своих помощниц лучшими кушаньями, три раза в день. Таким образом, производится только первая расческа шерсти, вся дальнейшая работа в этом производстве поступает в руки исключительно хозяев.

3. *Пряжа*. Когда шерсть расчесана, все наличное количество свободных и способных рук принимается за прядение ниток. Иногда же, когда нитки бывают к спеху, или по другой какой причине, нанимают и работниц с платой - по 10 коп. с фунта ниток для основы и коп. по 8 для ворса. Так как на такую поденную работу идут исключительно бедные, то часто, вместо денег, им уплачивают натурой, напр., старым платьем и т.п.

Прядут шерсть на прялках (джара). Инструмент этот - деревянный. Он состоит из следующих частей: из основания, двух пар ножек, махового колеса и оси, с ручками. Основание имеет форму буквы *T* и состоит из двух поперечных четырехугольных брусков: в 5½ верш. и в 12, скрепленных между собою двумя продольными, рядом лежащими, круглыми брусками, длиною в 11 верш. В поперечные бруски вставляется по 2 ножки: в маленький вставляются передние ножки высотой более 3 верш., нужные для установления железного веретена, а в большой - задние, большие ножки, около 11 верш. длины, для установления между ними колеса. Расстояние между передними ножками немного менее 2 верш., а между задними - 6 верш. Передние ножки прикреплены к основанию под прямым углом, а задние - под тупым. В задних

ножках, на высоте 8 верш., сделаны отверстия, в которые продета горизонтально деревянная ось, с диаметром менее $\frac{1}{2}$ верш.; на нее наглухо насажено дощатое колесо, с диаметром до 11 верш.: это – два круга, не из цельных досок, на расстоянии 3 верш. один от другого. Между ними на оси наглухо насажен вал, чтобы круги оставались в равном расстоянии друг от друга; кроме этого вала, с наружной стороны колеса, на оси же бывает иногда по маленькому валику. С внутренней стороны, между этими кругами, *по окружности* сделан переплет из ниток, натянутых зигзагами. Иногда переплет этот обивается материей. На этом переплете лежит шнурок, огибающий колесо и веретено. К концу оси, на расстоянии 3 верш. от ножки, прикрепляется под прямым углом ручка, вершков в 5, иногда имеющая на конце отверстие. В это отверстие свободно вставляется тоненькая палочка, которую и переводят в движение ось и колесо, а с ними и веретено. Если же не бывает палочки, то колесо, приводится в движение прямо ручкой, хотя это гораздо труднее. Для прикрепления веретена, в отверстия маленьких ножек вставляются с наружной стороны, так называемые, ушки¹: это – два кусочка толстой кожи с маленькими отверстиями, в которые продевается веретено. Так как отверстие в маленьких ножках сделаны не на одинаковой высоте, а одно (в дальней) немного выше другого, то и само веретено имеет не горизонтальное положение, а несколько наклонное книзу. (На ту часть веретена, которая находится в промежутке между передними ножками прялки, наглухо насажена «*каргара*»: это – обыкновенная катушка. «*Каргара*» встречается на прялках, употребляемых армянами; татары же почему-то не употребляют ее: у них нитка навивается прямо на веретено). Возле ближней ножки к острию веретена, на него насаживается деревянный круг (*тагалак*), чтобы нитки при прядении лучше наматывались на веретено. От «*тагалака*» моток (*дюкджа*) получает коническую форму, широкую у основания, у круга, и суженную к концу; в противном случае он принимает овальную форму. «*Тагалак*» стоит 4-5 коп.

Веретено бывает непременно железное, 10-ти вершков длины, и готовится местными кузнецами-слесарями. Стоит оно 10 коп.

Так как задние ножки прялки стоят не перпендикулярно, а наклонно кнаружи, то прялка всегда опрокидывается в сторону наклона. Чтобы удерживать ее в прямом положении, на продольных брусках прядильщица кладет какую-нибудь тяжесть, напр., камень, гирю и т.п. Такое наклонное положение задних ножек, по мнению прядильщиц, облегчает прядение тем, что при вращении колеса приходится не так высоко поднимать руку, а от этого рука не очень скоро и устает. Но это едва ли так: кажется, такой наклон дают, просто, по раз заведенному обычаю; в самом деле, и при отвесном положении задних

¹ Впрочем, иногда в ближней (по отношению к острию веретена) ножке не бывает отверстия, и ушко к ней привязывается особой ниткой

ножек ось колеса поднимается всего на один, много на полтора верш. Если же и такое поднятие оси будет чувствительно для руки, то можно укоротить ножки и ручку и уменьшить само колесо. Одним местным жителем (армянином) устроено против опрокидывания прялки приспособление: он привинтил под передний поперечный брусок маленькую дощечку, которая во время работы выдвигается вперед, по направлению продольных брусков, и на нее уже кладется тяжесть, но только сравнительно меньшая.

Неосновательны оправдания, проводимые прядильщицами и в защиту наклонного положения веретена. По мнению их, оно при горизонтальном положении скоро гнулась бы от тяжести наматываемых ниток. Но моток сосредоточен у основания и весит не более полфунта и потому едва ли может искривить железное веретено, а между тем такое наклонное положение, и сильнее перетирает пряжу.

Прялки эти изготавливаются здесь же, в деревнях (в городе мало), местными кустарями и стоят около рубля. Лучшими считаются прялки кандзасарские (часть Джеванширского уезда). Прялки служат подолгу.

Прядут нитки, сидя на полу. Прялка при этом ставится впереди так, что ручка оси проходится у правой руки прядильщицы, а веретено - у левой. Правой рукой вращают колесо, а левой держат шерсть; последняя от вращения веретена, к которому она прицеплена, скручивается в нитку. Работа эта не особенно тяжела, но все же занимаются ею только взрослые, так как при прядении имеют значение тугость скручивания, толщина и ровность нитки.

4. *Сучение*. Сначала пряжа получается в маленьких мотках. Затем наматывают ее в большие клубки, причем, смотря по назначению, соединяют вместе – или по две нитки - эти для ворса, или по три - для основы. Уток же составляется или из 2 шерстяных ниток, или из 3 бумажных, или же из 2 бумажных и 1 шерстяной. Предназначенные для ворса нитки собирают в „*кялаф*” (пучок, связка) и затем уже красят; основу же и уток сучат, т.е., скручивают на тех же прялках, причем для основы более туго.

«*Киртиздамаг*». Сучением не заканчивается вся работа над основой и утком: они еще требуют «киртиздамага», т.е. очистки ниток от неровностей посредством «киртиза». «Киртиз» - род толстой иглы, без ушка и острия, около 3 верш. длины; стоит он 3-4 коп.; при покупке «*навы*» и «киргита», он дается в придачу. Киртиздамаг производится таким образом: женщина, сидя на полу, протягивает вперед одну ногу, обыкновенно – левую; затем в левую руку берет нитку, которая огибает большой палец вытянутой ноги, а в правую - киртиз, которым перекручивает нитку и водит по ней взад и вперед несколько раз. Очищенная часть наматывается на пальцы левой руки. После очистки, нитки снова наматываются в клубки и затем уже поступают в дело.

Для утка бумага (в нитках) покупается в городе у лавочников, по 35 коп. за фунт.

5. *Окраска*¹. Все краски делятся на два вида: «хаса» - нелинючая, прочная, - она готовится из растительных и животных веществ, - и «амалли» (поддельная) - непрочная, линючая, но зато довольно яркая краска; к ней относятся ализариновые краски, которые имеются здесь в каждой мелочной лавке и стоят 3-4 коп. золотник. Если ткут ковер для себя или же по особому заказу, то употребляют *хасу*; если же ковер предназначается к продаже, то почти всегда прибегают к *амалли*, как недорогому и более легкому средству. Начали употреблять ализарин всего лет 7-8 тому назад.

Окраска ниток производится самими кустарями дома, за исключением окраски в синий и иногда в зеленый и голубой цвета. Окраска в эти цвета поручается красильщикам (*бояхчи*), с платою по 30 коп. с фунта ниток. Для получения других цветов употребляются местные средства, как-то: для *желтого* - растение «*наз*» и дерево «*нариндж-агадж*», для *алого* - марена, для *верблюжьего* - гранатовая шелуха и иногда листья орехового дерева, для *черного* - черный сандал (*багам-агаджи*), и т.д.; черный цвет получается также из верблюжьего (*дава-юни*) с помощью медного купороса (*заг*). Процесс окраски не для всех цветов одинаков.

Чтобы из *наз* и *нариндж-агадж* получить *желтый цвет*, нитки предварительно держат некоторое время в моче скотины, а затем варят их вместе с «*наз*» и «*нариндж-агадж*».

Черный цвет получают от черного сандала следующим образом: нитки сначала держат в квасцах, затем вынимают их и дают раствору стечь, а потом укладывают нитки вместе с сандалом в котел так, что слой сандала чередуется с слоем ниток, и долго кипятят. Сверх ниток кладется камень, чтоб они не всплывали. 1 фунт черного сандала стоит у лавочников 10-12 коп.

Иногда в черный цвет (*сюрмой*) окрашивают черные же нитки (из черной шерсти), если натуральный цвет их находят неудовлетворительным. Для этого употребляется растение (*бальгя*), привозимое из Агдаша (Арешского уезда), с Аракса и других мест. 1 фунт этого растения стоит 4-5 коп. и может окрасить 4 фунта ниток. К нему подмешивается медный купорос в толченом виде, по фунту на каждые 3 фунта ниток. 1 фунт медного купоросу стоит 7-8 коп.

Для *красного* цвета употреблялся прежде красный сандал (*кырмызы-багам-агаджи*), - тем же способом, каким и черный. Но, так как при этом получался несколько бледный, хотя и прочный, цвет, то он теперь заменен фуксином,

¹ Названия большей части животных и растительных веществ, употребляемых при окраске, и все вообще технические термины в описываемом промысле удержаны туземные. Сведения об окраске собраны автором от наиболее сведущих кустарей, так как ему, при всем старании, не удалось быть при процессе окраски. Авт.

дающим, правда, линючий, но зато яркий цвет. (1 золотник фуксина стоит 3-4 к. и может окрасить $\frac{1}{2}$ ф. ниток). Фуксин, в малой пропорции, дает светло-розовый цвет, в большей - темно-розовый. Нужное количество фуксина предварительно растворяют в стакане, потом выливают в кипящую воду и тогда уже опускают нитки. Когда нитки окрасятся, их достают и развешивают для просушки. Для определения времени, необходимого на окраску, некоторые кладут в котел немного рису, и, как рис сварится, нитки вынимают. Чтобы цвет получить прочный, нелинючий, иногда употребляют листовую кислоту (*турушу-лаваша*), приготавливаемую из кислых слив, и квасцы. На 1 фунт ниток нужно $\frac{1}{4}$ фун. *турушу-лаваша* и $\frac{1}{8}$ фунт квасцов.

В *синий, голубой и зеленый* цвета нитки окрашиваются, как было замечено, красильщиками; иногда же в последние два цвета окрашивают нитки и дома, - тогда эта окраска производится следующим образом. Покупают у тех же красильщиков готовую краску «*жангяри*» (1 золотник по 3 коп.); а *жангяри* приготавливается красильщиками из синьки (1 фун. стоит 4 руб.) и купоросного масла. Вскипятив воду, опускают в нее по 2 зол. *жангяри* на 1 фунт ниток. Белые нитки, опущенные в этот раствор, окрашиваются в голубой цвет; нитки же, выкрашенные в желтый цвет назом, окрашиваются в этом растворе в зеленый цвет.

Цвет *бордо* получали из червей¹, называемых по татарски «*гырмыз*», и винного камня (*дарт*). На 1 фунт ниток необходимо 8-10 золотн. гырмыза и 6 золотн. дарта.

1 фунт гырмыза стоит 1 р. 20 коп., а 1 фунт дарта - 50 коп. И гырмыз, и дарт толкут отдельно в порошок, а затем то и другое всыпают в кипящую воду; потом уже опускают туда и нитки. Цвет получается очень прочный, но сравнительно дорогой, и потому краску эту часто заменяют ализариновыми.

Для окраски нет ни специальных приспособлений, ни определенного времени: она производится в обыкновенной домашней посуде, и не только при заготовке материала, а во всякое время, т.е. и во время тканья, если окажется недостаток в нитках того или другого цвета. Окраска производится обыкновенно взрослыми, и притом опытными в этом деле, женщинами. Точной пропорции между количеством краски, воды и ниток не установлено, в особенности между первыми двумя: она определяется, просто, на глаз. Неопределенно точно и то, сколько времени нитки должны оставаться в воде во время окраски: когда замечают, что нитки получили желаемый цвет (для чего их часто достают и смотрят), их вынимают и, обмыв сейчас же в холодной воде, развешивают для просушки в тени, чтобы цвета не полиняли; впрочем, черные нитки развешиваются на солнце. Нередко случается, что нитки вынимаются не

¹ Вероятно, это кошениль

вовремя - или запаздывают их вынуть, или вынимают раньше; в последнем случае можно их докрасить.

Красятся нитки только для ворса (*ильма*), а основа и уток, как незаметные части ковра (или паласа), остаются без окраски.

Тканье. Изготовив материал, приступают к тканью. Это - очень кропотливая, поглощающая много времени работа, - работа, требующая эстетического вкуса, в особенности, при составлении узоров, и постоянного внимания в течение всего своего процесса. Как всякое кропотливое и сложное занятие, эта работа с трудом поддается описанию.

1. Установка станка. Если предполагается работать во дворе (под балконом или навесом) или в комнате нижнего этажа, тогда боковые столбы станка нижними концами врывают на несколько вершков в землю; если же станок устанавливается на балконе, то для укрепления боковых столбов пробиваются отверстия в полу балкона. И в том, и в другом случае верхними концами станок упирается в стену. При установке станка больших размеров в невысокой комнате, в потолке пробивают отверстия и туда вводят верхние концы станка. Станок прислоняют к стенке под углом, приблизительно, в 45°. Наклон станка имеет немалое значение: чем уклон меньше, тем труднее стричь ковер; наоборот, чем больше уклон, тем труднее передвигать основу и забивать ряды *на-вой*. Вследствие этого, установка станка производится особыми мастерами, впрочем, при помощи самих хозяев. Плата мастерам за это 40 коп.

2. Наматывание основы. Намотку основы производят необходимо три женщины: одна работает у основания станка, пред нижней перекладиной, другая - на середине, а третья у верхней перекладины, стоя обыкновенно на маленькой лестнице. Главная работница - первая: она исполняет самую трудную часть работы и следит за работой тех двух женщин, как бы уже помощниц ее. Намотка основы требует умения и опытности; исполнить эту работу в состоянии далеко не всякая женщина: для этого в каждом квартале есть известная мастерица, которых и приглашают, обыкновенно с платой от 25 до 60 коп. Само наматывание происходит *следующим образом*.

Первая женщина, сидящая у нижней перекладины, привязывает один конец нитки, предназначенной для основы, к концу агыз-чубухи; затем, оставив возле себя весь клубок ниток, эту палку, с помощью, прежде, 2-ой, а потом 3-ей женщины, перекладывает через верхнюю перекладину, спереди - назад; палка с ниткой обходит станок с задней стороны. Затем проводят ее под нижней перекладиной и прикладывают ее к последней с боку, таким образом, чтобы конец, к которому привязана нитка, была у левого бокового столба. - Первая работница крепко придерживает левой рукой агыз-чубухи в данном ее положении до тех пор, пока не будет замечено, что она держится сама, т.е. пока не будет намотана значительная часть основы дальнейшим образом. Та же

первая работница проводит нитку с правого конца агыз-чубухи, между этой последней и нижней перекладиной, и помещает ее над первой, задней, ниткой: так получается *первая пара ниток основы*.

Затем нитку, снизу обогнувшую агыз-чубухи, перекидывают, с помощью 2-ой и 3-ей работниц, с передней стороны станка, чрез верхнюю перекладину. С верхней перекладины нитку опускают петлей с задней стороны станка; затем эту петлю проводят на переднюю сторону станка под нижней перекладиной и надевают ее на агыз-чубухи с правого конца.

Вновь образованную петлю отодвигают на левый конец агыз-чубухи и, потянув за свободный конец нитки, находящийся на передней стороне станка, придают желаемую тугость намотанным ниткам.

Далее повторяется прежняя работа. Таким образом, получается основа (*арыш*), намотанная на обе стороны станка, чрез перекладины. Передняя сторона основы делится само собой, посредством агыз-чубухи, на два ряда: передний называется «*диши*» (самка), а задний - «*эрьяг*» (самец). Намотав всю основу, конец нитки привязывают к первому концу агыз-чубухи.

На перекладинах нет для ниток основы определенных мест, вроде желобков или надрезов: они во время наматывания разравниваются 1-ой и 3-ей работницами на глаз, - отсюда неустойчивость и неровность в положении ниток. Сами ткачихи сознают этот недостаток станка, и, чтобы придать ниткам основы большую устойчивость, смазывают, после намотки основы, верхнюю перекладину тестом: последнее, высохнув, удерживает нитки в том положении, в каком они были. Но это ненадолго. Как скоро соткана некоторая часть ковра, эта сотканная часть передвигается назад станка, и, на место ее, выдвигается часть основы, которую следует ткать непосредственно, вслед за сотканною частью. Таких передвижений основы во время процесса тканья бывает несколько, пока основа не сделает целого круга около перекладин станка. Перед каждым таким передвижением снимается старое тесто, и после такого передвижения снова смазывается верхняя перекладина опять тестом же. Во время этих передвижений, нитки основы располагаются еще более неровно: хотя каждый раз ткачихи и стараются расправить нитки, но уже в прежнее положение привести ниток им не удастся. Вследствие этого, очень часто ковры получаются с неровными сторонами, и притом еще, на одном конце - шире, а на другом - уже, и это тем заметнее, чем ковер больше.

Кроме того, в станке есть еще слабая сторона: это - клинья. Их три пары. Первая пара клиньев вставляется *под* концы верхней перекладины, вторая пара - *над* концами нижней; эти обе пары клиньев называются «*паз*». С назначением 3-ей пары клиньев ознакомимся в своем месте, а теперь скажем о первых двух.

При наматывании основы, невозможно натянуть нитки, в необходимой степени, туго, а потому, намотав всю основу, вколачивают клинья, от этого

перекладины раздвигаются, и нитки основы натягиваются туже. Но клинья почти никогда не бывают совершенно одинаковой формы и величины; кроме того, невозможно вбить одинаково глубоко все клинья, в особенности, когда одновременно забивают двое - один с одной стороны станка, а другой - с другой. Вследствие всего этого, основа не во всех своих частях бывает одинаково туго натянута.

3. Подвязывание «кюджу-агаджи» и «кюджу-чубухи». - «Охлу» и «тал-агаджи». Непосредственно за намоткой основы следует подвязывание к ней кюджу-агаджи. Привязывают кюджу-агаджи с лицевой стороны основы, приблизительно на $\frac{1}{2}$ - $\frac{3}{4}$ арш. от нижней перекладины и параллельно с этой последней. Сначала привязывают ее к боковым столбам.

Далее, берут охлу и вставляют ее между 1-м и 2-м рядами передней стороны основы, как раз позади левой половины кюджу-агаджи.

Затем, привязав один конец нитки (предназначенной для подвязывания кюджу-агаджи и называемой *кюджу*) к левому концу кюджу-чубухи прикладывают ее спереди к кюджу-агаджи: теперь все три палки приняли одно направление, причем посередине помещается кюджу-агаджи, а по обе стороны – охлу и кюджу-чубухи. Нитка, одним концом привязанная к кюджу-чубухи, проводится снизу, под всеми тремя палками (кюджу-чубухи, кюджу-агаджи и охлу), по правую сторону первых ниток переднего и заднего рядов основы. Оттуда, на переднюю сторону станка ведется она уже поверх всех этих трех палок, причем огибает первую нитку заднего ряда основы уже с левой стороны и выходит с правой стороны первой нитки переднего ряда, т.е., проходит между первой и второй ниткой основы. Затем, нитку петель продевают, сверху вниз, между кюджу-агаджи и кюджу-чубухи. Свободный же конец этой нитки продевается сквозь эту петлю, отчего на кюджу-чубухи получается узел.

Дальнейшая работа состоит в повторении всего того, что сейчас было объяснено, и притом такое число раз, сколько ниток во 2-м или в 1-м ряду основы.

Так как охлу, по длине, короче ширины станка, то при работе ее необходимо передвигать в сторону работы, т.е. слева - направо. По мере отодвигания охлу, с левого конца ее начинают соскакивать нитки основы; чтобы они не смещались, вставляется немного повыше охлу, между 1-м же и 2-м рядами основы, другая длинная палка - тал-агаджи, которая движется также, слева направо, за охлу.

Закончив подвязывание кюджу-агаджи, вынимают охлу: она уже более не нужна. Затем, концы кюджу-агаджи отвязываются от боковых столбов, к которым кюджу-агаджи была привязана все это время, и под концами ее подставляются подставки, или же простые деревянные клинья; вследствие этого кюджу-агаджи отклоняется от столбов и еще сильнее натягивает основу.

Так как таль агаджи длиною только немногим больше ширины основы, то вследствие и незначительного, случайного передвижения таль-агаджи в сторону, с концов ее соскакивают нитки основы и, конечно, смешиваются. В виду этого, некоторая часть 1-го переднего ряда ниток, с обеих сторон основы, повыше таль-агаджи, связывается через «*корх-ипи*» (предохранительная нитка). Если при работе и случится, что нитки 1-го и 2-го рядов соскочат с концов таль-агаджи и смешаются, то их легко разъединить: - для этого стоит только потянуть за корх-ипи, и они разъединятся, и тут уже легко надеть их на таль-агаджи. После всего этого, повыше таль-агаджи, подвешивается *юмаг-агаджи* (это - тонкая палка, во всю ширину станка; иногда она заменяется толстым крепким шнурком. На юмаг-агаджи вешаются клубки ниток, которыми потом подвязывают ильму.

Этим и кончаются все подготовительные работы. Время, потребное на это, зависит от величины ковра (или паласа): так, при длине ковра в 6 ханских аршин и при ширине в 2 хан. арш., 3 человека могут окончить подготовительные работы в 1 летний или в 2 зимних дня.

4. Продевание утка (*аркач*). Собственно, тканье начинается продеванием утка. Оно состоит в *следующем*. Берут небольшими кусками нитку, предназначенную для утка, и одним концом привязывают к правому концу агыз-чубухи; затем, приподняв таль-агаджи, несколько раз надавливают рукой на часть основы, находящуюся между кюджу-агаджи и таль-агаджи. От этого, ниже кюджу-агаджи, в месте тканья, происходит изменение в положении рядов: передний, 1-ый ряд, отходит назад, на место 2-го ряда, а этот последний заступает место 1-го. В этом случае нитки каждого ряда проходят в соответствующие промежутки между нитками другого ряда. Между полученными рядами и продевается первый уток, справа - налево.

Вследствие отсутствия приспособлений для продевания утка, нет возможности продеть его за раз через всю широту основы; главное затруднение при продевании составляет ничтожное расстояние между рядами ниток. Продевают уток, поэтому, частями, постепенно, в несколько приемов, сообразно с широтой основы. Отделив с правого края основы некоторую часть ее, вершков в 5, ткачиха надавливает на основу левой рукой, наружной стороной ее; нитки, находящиеся под рукой, подаются внутрь станка, от чего становится возможным продеть пальцы этой руки, слева - направо, между рядами ниток, той части основы, которая находится непосредственно рядом с рукой, вследствие этого ряды раздвигаются еще больше. В это же время пальцы правой руки, просунутые также, только справа - налево, передают уток левой. Это повторяется до тех пор, пока уток не будет продет через всю основу. Стоит только представить себе, какое количество утков приходится проводить в коврах, даже самых малых размеров, чтобы понять, какая масса времени должна уйти

только на эту работу... Уток не натягивают, а проводят свободно, пальца на 3 выше того места, где он должен улечься, и забивают его киргитом. Для этого последний держат за ручку так, что наружная выпуклая сторона его обращена к утку. При ударе киргита, пластинки (зубцы) его заходят между нитками основы и забивают уток.

Когда уток забит, его проводят обратно, слева - направо. Для этого предварительно опускают таль-агаджи вниз, вплоть до кюджу-агаджи. При этом движение таль-агаджи, ряды основы опять меняются местами, именно: задний ряд (бывший первый ряд) отходит назад, на свое прежнее место. Для лучшего разделения на ряды, пониже кюджу-агаджи проводят по основе ручкой киргита несколько раз. Слева направо уток продевается тем же способом, как и справа налево. Таким образом, проводят исключительно утком полосу в 1-2 пальца. Эта часть ковра носит специальное название „агыз-паласи”.

5. Ворс. Вслед за упомянутым «агыз-паласи» подвязывается прядь (*чин*), образующая ворс (*ильма*). С обоих краев основы берут по три крайних нитки (две переднего ряда и одну заднего). К ним петлей привязывается «кыраг-ипи» (крайняя нитка): это - вчетверо сложенная нитка, длиною в 1-2 арш. Она берется из той же пряди, из которой подвязывается ильма; назначение ее - покрыть собою упомянутые крайние нитки. Ворс же получают следующим образом: указательными и средними пальцами левой руки берут две нитки основы, - одну переднего ряда (самку), а другую - соответствующую ей нитку заднего ряда (самца), таким образом, чтобы нитка переднего ряда легла на пальцах слева, а заднего ряда - справа. Затем, свободный конец пряди, которая берется с клубка, висящего на юмаг-агаджи, проходит между этими двумя нитками, заворачивает налево и, обогнув левую нитку (самку), проходит *над* прядью, огибает правую нитку основы (самца) и выходит опять между нитками основы вперед и *под* прядью. Получается своего рода *петля*.

Петлю эту привязывают сначала немного выше сотканной части, вершка на 4, а потом, потянув ее за оба конца вниз, доводят до требуемого места; затем, прядь перерезывают ножом и на основе остается петля, с концами немного менее $\frac{1}{2}$ вершка.

Вся дальнейшая работа по этому ряду состоит в подвязывании такой ильмы. Возле 1-ой петли подвязывается другая, потом 3-я, 4-ая, 5-ая, и т.д., целый ряд, во всю ширину основы, причем, смотря по узорам, берется прядь того или другого цвета. Узоры на коврах (как и паласах) составляются во время же тканья, посредством сочетания нитей различных цветов. При работе имеются всегда готовые ковры, которые и служат образцами; разумеется, против образцов делаются и изменения, напр., в сочетании цветов, в узорах. Нередки случаи, когда узоры берутся с ситца. Сами ткачихи уверяют, что они

могут соткать ковры на подобие текинских и персидских, если бы для этого были у них образцы.

Когда ряд петель закончен, принимаются за *дерганье* ильмы (*сифтамаг*): большим и указательным пальцами ткачиха подергивает ильму за концы, отчего в руках у нее остаются шерстинки, которые не закрепились подвязыванием петли. За дерганьем следует *забивание* ряда *навой*, для чего берут ее так, чтобы наружной стороной она была обращена к основе. Зубцы *навы*, помещаясь при ударе между нитками основы, забивают и еще более закрепляют ильму. Инструментом этим бьют со всей силой, по всему ряду, от конца – до конца, несколько раз. Когда весь ряд забит, повторяют то же самое дерганье. Далее, чтобы совершенно закончить ряд, необходимо провести уток еще 2 раза; проводя в 1-ый раз, слева направо, уток натягивают, для чего придерживают его у правого края основы одной рукой, а другой в это время забивают крепко-накрепко *навой*; обратно же, справа налево, проводят свободно, не натягивая его, пальца на 3 выше предыдущего утка, и забивают его не особенно крепко, уже - киргитом. Потом еще раз повторяют дерганье ильмы и затем приступают к стрижке.

6. Стрижка ряда производится справа налево обыкновенными ножницами, которые берутся большим и указательным (а иногда и средним) пальцами правой руки и держатся по направлению ряда, к левому концу его. Для большей верности, а отчасти и легкости, концы ножниц придерживаются с нижней стороны большим, а с верхней - прочими 4-мя пальцами левой руки. Если стрижка производится маленькими ножницами, в которых одна половина шире, а другая - уже и острее, то эта последняя должна быть сверху, а широкая снизу, так как она лучше прилегает к поверхности раньше остриженной части и, следовательно, вернее направляет ножницы. После стрижки становится уже заметно, что ворс ложится к началу работы, т.е. к агыз-паласи. Срезанная часть шерсти (*кырхынти*) продается с 1 фунта по 5 коп.: она идет вовнутрь дешевых туземных папах, ради тепла, мягкости и проч.

Стрижкой заканчивается ряд. Дальнейшая работа в тканье ковров состоит в повторении предыдущего: за 1-ым рядом проводят 2-ой, потом 3-ий, 4-ый, и т.д.; и только, после каждого ряда, кыраг-ипи обматывается один раз вокруг тех трех ниток, к которым она привязана.

Стригут ковер исключительно взрослые, опытные в этом деле ткачихи, так как неумелая рука может или слишком коротко или слишком высоко срезать ворс и, таким образом, испортить всю работу.

На станке, смотря по его величине, работают два, три, иногда даже четыре и, редко, одна женщина. Перед станком, во всю ширину его, стоит маленькая, низкая тахта, на которой, поджавши ноги, сидят работницы рядом. Между ткачихами нередко встречаются даже дети: они принимают участие в

подвязывании ильмы, в продевании утка и т.д., даже нередко вполне заменяют взрослых, когда последних отвлекают от тканья домашние работы. Все ткачихи работают одновременно над каждым рядом, так как в коврах не может быть начат следующий ряд, если вполне не закончен предыдущий. Когда соткана полоса в $\frac{1}{2}$ ханского аршина, основу передвигают: иначе было бы неудобно далее продолжать работу, сидя. Для этого вынимают клинья, у нижней перекладины и у кюджу-агаджи, если основа не туго натянута; иначе же клинья вынимаются и у верхней перекладины. Затем одна ткачиха становится на кюджу-агаджи и бьет по ней ногами. Кюджу-агаджи вследствие этого опускается вниз, вместе с основой; последняя, таким образом, делает оборот вокруг поперечных перекладин, и сотканная часть отходит на заднюю сторону станка. Затем поднимают на свое место кюджу-агаджи, вколачивают клинья, ставят подставки, смазывают тестом на верхней перекладине основу, предварительно разровняв ее, и продолжают работу далее. Так как ткачихи, сидя, могут ткать каждый раз полосу не более $\frac{1}{2}$ ханского аршина, то число передвижений основы значительно при тканье даже небольшого ковра. На конце ковра ткут такую же полосу - агыз-паласи, как и при начале.

Так как соткать всю основу невозможно, - этому препятствуют палки: кюджу-агаджи и таль-агаджи - то от основы всегда остается не сотканная часть в $\frac{1}{2}$ ханского арш. (*сачаг*), которую после снятия ковра срезавают. Желая снять ковер со станка, вынимают предварительно все клинья, чтобы ослабить ковер, а затем перерезывают основу под самую кюджу-агаджи; тогда эта последняя свободно снимается с основы вместе с кюджу, т.е. вместе с накрученными на ней нитками; после этого выдергивают таль-агаджи и агыз-чубухи. Не трудно заметить на любом ковре, что, на одном конце его, нитки основы короче и заканчиваются петлей: это - те петли, которые получились на агыз-чубухи при наматывании основы; что на другом конце ковра нитки длиннее и не заканчиваются петлей: это - от перереза основы, при снятии ковра со станка. Чтобы концы ковра не расползались, их иногда обшивают тонкой кожей или материей.

Паласы, это - почти те же ковры, только - *без ворса*. Все орудия и инструменты, вся подготовительная работа, все это - одно и то же, как для ковровой ткани, так и паласовой; Только в коврах нитки основы сидит ближе, гуще, нежели в паласах. В паласах нет еще крайней нитки, кыраг-ипи (в коврах она берется из пряди, назначенной для ворса). Далее, вместо одной таль-агаджи употребляется при тканье паласов несколько коротких палок (*чилик*). В коврах, после агыз-паласи, подвязывают ильму, а в паласах этого нет: здесь тканье состоит в продевании пряди (чин) вместо утка; она берется из тех же ниток, из которых подвязывается ворс на коврах и проводится так же, как и уток в коврах или для агыз-паласи. Следовательно, палас состоит из основы и, так ска-

зять, цветного утка. Так как паласы, подобно коврам, бывают узорчатые, то прядь известного цвета проводится не от одного края основы до другого, как проводится уток в коврах, а смотря по узору. Уток в коврах проводится посредством движения вверх и вниз таль-агаджи, которая пропускает нитки одного ряда в промежутки между нитками другого ряда и обратно; в паласах то же самое делается чиликами, хотя, впрочем, и тут бывают случаи, когда необходима таль-агаджи, это - когда прядь проходит от одного края основы до другого, как, напр., в кайме. В коврах работа идет рядами, и притом так, что не может быть начат новый ряд, если вполне не заключен предыдущий; в паласах же этого нет: здесь тканье идет скорее узорами; каждая ткачиха работает, не дожидаясь других и пользуясь своим чиликом, как самостоятельной таль-агаджи. Вследствие этого, а также и потому, что в паласах нет подвязывания ильмы, узоры здесь крупнее и проще, и работа идет гораздо успешнее, чем в коврах. Татарки забивают в паласах прядь (цветной уток) киргитом, а *һавы* совсем не употребляют; армянки же забивают *һавой*, только слабее, чем в коврах, отчего у них и получается ткань крепкая. Это объясняется тем, что армянки ткут для себя, а татарки - для продажи, лишь бы только нашелся покупатель.

Так как удары киргитом слабее, не такие, как удары *һавой*, то они не могут сдвигать с места ниток основы на верхней перекладине. Поэтому, при тканье паласа, основа (на верхней перекладине) не смазывается тестом.

Передвигают основу при тканье паласов, равно - как и снимают готовый палас со станка, так же, как и ковер.

Для паласов нет особых ткачих: кто в состоянии ткать ковер, тот может ткать и палас, и обратно. Нет для них и особых ниток: изготовленные для ковра нитки могут пойти на палас, и обратно. Нет для паласов также и определенного времени: оно определяется потребностью; вообще же ковров изготовляется несравненно больше, чем паласов, в особенности маленьких (ковров), хотя соткать палас и легче, чем ковер. Это объясняется тем, что ковры более в ходу (особенно теперь), ценятся несравненно дороже, держатся дольше и даются всем дочерям в приданое.

Виды ковров и паласов. Ковры в Шуше различаются по своей величине, форме, узорам и назначению и в этом отношении носят здесь различные названия.

а. Ковры, по *величине, форме и назначению*, различаются следующего рода:

1. *Хали* - самый большой из ковров. Он стелется посередине комнаты (залы, гостиной). Обыкновенная величина его - 2 ханских аршина в ширину и 5, 6, редко, 7 ханских арш. в длину. Ширина ковра больше 2 ханских арш. бывает редко, потому что чем шире ковер, тем труднее его ткать: в этом случае края

ковра легко кривятся. Впрочем, хали ткут чаще по заказу; поэтому величина и форма его зависит от комнаты, где хотят его постлать.

2. *Ян* - узкие, длинные ковры; стелятся они по бокам хали. Их постоянная ширина - 1 ханских аршин с 1-им или 2-мя вершками; длина же зависит от хали, к которому их прикупают. Яны продают и покупают попарно: пара ян стоит обыкновенно столько же, сколько соответствующий им хали.

3. *Гяба* - все прочие виды ковров, которые по своей величине уступают хали и шире ян.

4. *Тахт-усты* - ковер длиною до 3-х ханских аршин и шириною около 1½ ханских аршин; этого рода ковры прибываются, как показывает самое название их, над тахтами, кроватями, к стене.

5. *Хали-баласи* (в переводе: „сын хали’’) - обыкновенно величина его в 4х1½ ханских аршина.

6. *Джейнамаз* - коврики для намаза. Величина его - в 1¼х¾ хан. арш.

По *узoram* (кайма не принимается в расчет) ковры носят различные, чаще всего – следующие названия:

1) *Лямпа* (потолок) - в нем фон одного цвета, при маленьком узоре в середине. 2) *Стол*. 3) *Машин* (от слово „машина’’) - на нем смешанные европейские узоры. 4) *Балых* (рыба) - с рыбообразными узорами. 5) *Бута* - с миндалевидными узорами. 6) *Гюли-яйлых* (красный платок). 7) *Подноц* - подносообразный. 8) *Агима-юмма*. 9) *Булут* - облачный: фон его ткется из двух цветов (серых). 10) *Мунджух* (бусы). 11) *Зармахмар* - золотисто-бархатный (обыкновенно - ян).

б. Паласы делятся вообще на „*ер-паласи*” - простые, полосатые и на „*килим*” - узорчатые, наподобие ковров. К килимам относятся следующего рода паласы:

1) *Сумах*. 2) *Лямпа* - тоже, что и в коврах. 3) *Джабраилли* (Джебраильский). 4) *Гюль-вангели*.

Больших ковров (хали) ткут мало вследствие трудности работы и дороговизны этих ковров: их делают почти только для дома, обыкновенно на приданое для дочери - невесты, или по заказу; на неопределенного же покупателя - редко.

Достоинство ковра (а, следовательно, и цена), кроме величины его, много зависит и от узоров. Так, из перечисленных выше видов узоров, ковры с узорами 4, 9, 10 и 11 ценятся дороже остальных. Лучшими качествами ковра считаются - тонкая, крепкая ткань, короткий ворс, ровная стрижка, прочная краска, ровные концы, ровные края и шерстяной уток (при бумажном утке ковер служит почти вдвое меньше времени). Лучше всего, при выборе ковра, постлать его на ровном месте и посмотреть - ровно ли ложится ковер, нет ли складок на нем, и не съеживаются ли края его. Чтобы узнать прочность красок, трут

сомнительный цвет белым, мокрым платком: линючая краска сейчас же переходит на платок. Чтобы сохранить ковер, нужно обсыпать его табаком или ореховыми листьями, когда необходимо его сложить. Хорошо также часто проветривать ковры, вывешивая их, - только не на лицо, а наизнанку.

Тканье ковров (а также и паласов) заметно подвигается вперед в качественном отношении, хотя еще очень многого остается желать, в особенности - по части узоров и сочетания цветов. Глаз европейца поражается безвкусицей в этом отношении, пестротой и неправильностью фигур.

Неудовлетворительность рисунков на коврах объясняется, помимо недостаточного эстетического развития ткачих, еще отсутствием хороших образцов рисунков; если, при заказе ковра, дать ткачихам образец для рисунка, они выполняют его удовлетворительно. Это последнее дает надежду, что со временем, если будут образцы, какие существуют теперь, напр., для работы по канве, ковропроизводство в качественном отношении подвинется вперед. Надежда на усовершенствование изделий этого промысла, не только в отношении узоров, но и во всех других отношениях, тем более основательна, что ковропроизводители относятся с живым интересом к каждому улучшению в коврах. Лет пять тому назад, здесь, в доме некоего Фарад-бека, как передавали, был соткан из шерсти ковер (*тахт-усту*) в 3x1½ арш. который по своим достоинствам ничуть не уступал текинским коврам; этот ковер, как редкость, носили напоказ, причем, конечно, многие рассматривали его в качестве образца.

Шушинские ковры, занимая на Кавказе первое место, уступают, однако, персидским и, в особенности, текинским коврам. Причина этого, по словам самих производителей, лежит, главным образом, в меньшей доброкачественности здешней шерсти, по сравнению с текинской и персидской. И только в настоящем году, в первый раз, были случаи замены местной шерсти или *привозной*, или *другим материалом*. Одним из жителей города привезена из Хорасана (в Персии) шерсть, из которой и заказан ковер в 2x1¼ ханских арш. Кильки (оческов) эта шерсть будто бы совсем не дает и сама по себе, по местному выражению, "даже мягче шелка". Овер, как полагают, будет стоить 50 р. Местная Ханша заказала из гаруса или, как здесь называют татарки, "тифлисских ниток", три ковра: 1 хали и 2 яна, по 8 хан. арш. длины, на приданое своей дочери. Один из местных крупных торговцев коврами заказал ковер (2x1¼ хан. арш.), весь из шелка; за одну работу только он заплатил 40 рублей... Но можно ожидать и других подобных фактов.

Представители труда. Каждое семейство, занимающееся ковроплетанием, работает своими силами, и только иногда, когда работа к спеху, обращаются к соседям, за помощью. Бесплатная помощь и здесь (как и в расческе) называется «*имаджи*». Сперва приглашают для помощи одну соседку на несколько дней, даже на целую неделю, с пятницы по пятницу (в этот день не работают),

потом другую, а там третью, и т.д. Но зато впоследствии всем им нужно отработать по столько дней, поскольку каждая из них помогала. Если же нанимают за плату, то наемная работница называется в этом случае «*янчи*» (крайний): она всегда работает с *краю* и притом до половины, если ткущих двое, или $\frac{1}{3}$ ковра, если их трое. Плата назначается не поденно, а по количеству работы: так, за 1 ханский аршин в длину ковра, хозяйских харчах и инструментах, платят янчи от 1 руб. до 1 р. 80 к., смотря по ширине ковра и трудности узоров. Впрочем, большое значение, при определении платы, имеют знакомство, родственная связь, степень бедности нанимающейся янчи. На ночь янчи уходят домой. При расчете, иногда дарят ей что-нибудь, напр., материю на платье и т. п. Наем работниц бывает только во время тканья больших ковров, следовательно, весною, летом и отчасти осенью. Мелкие ковры ткут всегда сами. Нанимаются ткать ковры бедные и притом нанимаются сравнительно охотно. Особенно выгодно это занятие по сравнению с заработками, напр., на местных шелкомотальных заводах: там за тяжелую работу в очень душливой атмосфере работница получает всего 15-20 коп. в день, здесь же на хозяйских харчах она получит не меньше, если не больше, и за работу чистую, нередко производимую на чистом воздухе - на дворе.

Сбыт изделий. Прежде (лет 20 назад) число ковропроизводителей было несравненно меньше. Ковры расходились здесь же и редко вывозились, и то разве с целью подарка; теперь же вывозятся они из Шуши целыми партиями. Вывозом занимаются, кажется, только три купца...

Прежде сам хозяин, еще почти за неделю до окончания ковра, говорят, выходил в армянскую часть города (город делится на две части - армянскую и татарскую) с целью найти покупателя и объявлял, что у него через неделю будет готов ковер. Теперь это делается несколько иначе: продажа ковров поручается хозяевами, так называемым, „далалам“ (местным маклерам). Далалы или на плечах таскают ковры по улицам, или же выносят их в воскресный день на армянскую площадь и ищут покупателей. Они стараются выискивать покупателей преимущественно среди чиновников, так как продажа в этом случае бывает более выгодна, если же нет таких честных покупателей, тогда предлагают скупщикам и подчиняются уже предложенной последними цене. При передаче ковра далалу, хозяин назначает *minimum* продажной цены. В пользу далала из этой суммы идет 1 р. и больше, смотря по цене ковра. Вырученные от продажи деньги далал сейчас же передает лицу, которое вручило ему ковер. Если же ему удастся продать ковер дороже предполагаемой цены, и если об этом излишке он сообщит хозяину ковра, то получает такую или иную часть, смотря по добросовестности хозяина. Но, конечно, нередки случаи утайка далалом всего излишка или части его. Прежде, когда в Шуше ткали сравнительно и меньше, и хуже, состоятельные армяне выписывали ковры из Персии, впо-

ледствии же, когда и здесь стали ткать больше и лучше, они перестали выписывать оттуда и начали покупать ковры местные, шушинские. До последнего времени армяне покупали ковры в большем количестве, так как они в комнатах полы устилали коврами; теперь же среди армян вошли в моду крашенные полы, которые уже не устилаются коврами. Меньший спрос ковров среди армян ныне отчасти обуславливается еще заменою у них кош сапогами: коши носят только вне дома, при входе же в дом их снимают с ног и входят в комнату в носках; при таких условиях, конечно, устилание полов коврами было более необходимо, чем теперь, когда коши заменяются сапогами, которых армяне уже не снимают при входе в дом. И обычай устилать полы коврами начинает выводиться, (но только среди армян)...

Сильный толчок рассматриваемому производству дан был лет 8 тому назад, в 1879-80 г., наплывом иностранцев. Иностранцы стали покупать старые, и исключительно старые, ковры за очень дорогие цены, для отправки их за границу. Собираение старых ковров и вывоз их громадными партиями продолжается и в настоящее время, и не только здесь, в городе, но и в уездах: Шушинском, Джебраильском и Занзезурском.

С появлением спроса на старые ковры, число ковропроизводителей стало расти, а цена на ковры подниматься. К сожалению, в качественном отношении ковры стали ухудшаться, вследствие введения ализарина, замены шерстяного утка бумажным, а также вследствие небрежного отношения производителей к своему делу: производители, имея в виду продажу, стали обращать внимание не на добротность ковра, а на то, чтобы внешний вид его был хорошим. Во время тканья, уже не крепко бьют *навой*, отчего ткань получается неплотная; но зато в этом случае работа кончается скорее, и материалу идет меньше. В настоящее время на ковры и паласы существуют, приблизительно, такие цены:

Хали при 5х2 хан. арш. стоит 60-70 р., а прежде тот же хали можно было купить за 50-55 руб.; хали при 6х2 хан. арш. стоит 80-90 руб., 7х2 - 100-120 руб.

Пара ян стоит столько же, сколько и соответствующий им хали; так, пара ян, каждый в 5 хан. арш. длины, при постоянной ширине в 1 хан. арш. с 1-2 верш., стоит, как и хали в 5х2 хан. арш., 60-70 руб., и .д. Прочие виды ковров ценятся *так*:

при 6х2 арш. русских в 35-40 руб.

„ 4х2 „ „ „ 25-28 „

„ 3х1½ „ „ „ 15-18 „

„ 3х1¼ „ „ „ 10-12 „

„ 2¾х1¾ „ „ „ 14-15 „

„ 1¾х1 „ „ „ 4-5 „

Паласы цельные *так* ценятся:

при 5х2 хан. арш. 25-35 руб.

„ 6х2 „ „ „ 35-45 „

„ 7х2 „ „ „ 45-50 „

Стоимость ковров много зависит также и от узоров. Ковер, с вышедшим из моды узором, стоит дешевле, и его каждый старается продать; таков, напр., узор "подноц" (подносообразный). Ковер с этим узором, напр., при 5Х2 хан. арш., стоит рублей на 20 дешевле, чем такой же величины ковер с модным узором, каким ныне считается "балых" (рыба). Но цена ковра, конечно, зависит и от умения покупателя торговаться...

Районом сбыта шушинских ковров до последнего времени было почти только Закавказье. В последнее же время один из местных торговцев-татар стал отправлять ковры большими партиями в Константинополь. С недавнего сравнительно времени существуют еще склады шушинских ковров в Пятигорске и в Петербурге. Если производители с большей добросовестностью будут относиться к своему делу, то возможно, что район сбыта расширится еще новыми рынками.

Определить в точности, на какую сумму изготавливается ковров и паласов ежегодно в Шуше, нет возможности, за неимением статистических данных. Известно только, что почти все татарское население города занято этим производством: не занимаются им только беднейшие жители, не имеющие возможности работать своим материалом, и некоторая часть беков (многие состоятельные бекские дома ткут ковры, конечно не ради уже выгоды; сама ханша, имеет, говорят, свой станок, на котором ткут ее „гараваши“, и изредка даже сама она принимает участие в работе с своими серебряными инструментами). По словам лиц, близко знакомых с ковропроизводством, в Шуше ежегодно производят ковров на сумму свыше 200.000 р.

Труд и капитал. Трудно узнать точно, какое количество труда и капитала затрачивается на ковер известной величины, сколько получается барыша от него, во что обходится рабочий день одной ткачихи. Сами производители не знают точно, сколько купили шерсти, вся ли шерсть была испрядена, все ли нитки были употреблены в дело, или еще их осталось, на какую сумму ушло красок, во сколько дней сработали ковер и т.п. Записей и заметок ковропроизводители не ведут. Наконец, из подозрительности они дают далеко неправдивые показания, напр., одни опасаются, собиравание сведений о ковропроизводстве предвещает наложение „акциза“ на этот промысел, другие не хотят открыть „секретов“, как окрашивают нитки. Многие притом даже в дом не пускают; но и при позволении войти в дом пользы бывает мало: при появлении нового человека во двор, ткачихи разбегаются, и остается или мужчина, или старуха. Мужчина ничего не знает в этом деле, за исключением цены на шерсть; старуху же почти бесполезно расспрашивать. Спрашиваешь, напр.,

насколько купили красок вот для этого ковра, и указываешь на тут же ткущийся ковер, - после долгой паузы, старуха нехотя отвечает: „я не знаю, - моя невестка покупала”. Просишь ее спросить у невестки. Старуха нехотя идет и через несколько времени возвращается с ответом, вроде того, что „она тоже не помнит, - было давно, а покупала и на 5 к., и на 20 к., и на 50 к.”, и т.д. При следующем вопросе повторяется подобное же. Понятно, что при таких условиях задать нужное количество вопросов невозможно, и, не добившись толку, направляешься назад. Но и в другом доме повторяется то же: или отказываются отвечать под предлогом незнания, или дают уклончивые, неопределенные ответы. Напр., на вопрос: „во сколько времени можно соткать такой-то величины ковер?” - отвечают: „можно в 2-3 месяца”; на вопрос: „сколько человек должно работать все это время?” - отвечают: „2, 3, 4 человека”, и т.д.

Пишущему эти строки посоветовали расспрашивать татарок-ткачих под предлогом заказать им ковер. В этом случае ткачихи, действительно, вступали в разговор, но зато, из желания взять за заказ возможно дороже, давали преувеличенные показания насчет количества материала, красок, времени и вообще расходов. Оставалось *путем собственного опыта проверить* показания ткачих (что и было исполнено).

В *мойке* пуд хорошей шерсти теряет, по словам одних, 10 фун., по словам других, - 15 фун., плохая же шерсть теряет будто бы даже половину. Некоторые производители передавали, что 5 пудов шерсти теряют в мойке 2 пуд., т.е. 1 пуд - 16 фун. По опыту мойки, произведенному в присутствии автора над пудом купленной им кислой шерсти (снимаемой с овчин), оказалось, что шерсть потеряла в мойке $\frac{1}{5}$ часть своего веса, т.е. 8 фун., и дала, таким образом, 32 фун. чистой шерсти. Но мы возьмем за *норму потери* от мойки не кислой шерсти 16 *фунтов* с пуда; разумеется, это будет уже слишком большая уступка показаниям ковропроизводителей.

В *расческе* пуд вымытой шерсти дает, по словам одних, 36 фунтов расчесанной шерсти и 4 фунта кильки (оческов), - по словам других, то же самое количество шерсти дает, даже при 1-ой расческе, 30 фун. «пальпи» и 10 фун. кильки; при 2-ой же перческе из 30 фун. пальпи остается 25 фун. альчима и 5 фун. новой кильки. Но эти показания, после проверки на опыте, оказались неверны. В опыте пуд *вымытой* шерсти дал, при двух перческах, $23\frac{1}{3}$ фун. альчима и $16\frac{2}{3}$ фун. кильки; следовательно, 1 пуд *грязной* шерсти дает около 14 фун. окончательно расчесанной шерсти (альчим) и 10 фун. кильки.

В *прядении* альчим ничего не теряет: он весь обращается в нитки. Кильки из 10 фун. дает до 4 фун. ниток для основы; 6 ф. остатка кильки, аджи-килька, продается, следовательно, 1 п. грязной шерсти должен дать около 18 ф. готовых ниток (14 ф. + 4 ф. = 18 ф.).

Итак, один пуд грязной шерсти *дает*:

В мойке		В расческе		В пряже		
Грязь	Чистая шерсть	Альчими	Килькя	Готовые нитки		Аджи-килькя
16 фун.	24 фун.	14 фун.	10 фун.	18 фун. В том числе		6 фун.
				Для ворса и утка 14 фун.	Для основы 4 фун.	

Из двух пудов ниток, по словам ткачих, *получается*:

		В ханских аршинах		Площадь в русских квадратных аршинах	Вес 1-го кв. аршина (русск.)
		Длина	Шир.		
ковер	хали	6	2	Почти 24	3 ¹ / ₃ ф.
	гяба	8	1 ¹ / ₂	Столько же	3 ¹ / ₃ ф.
или палас		8	2 ¹ / ₂	Почти 40	2 ф.

Взвешивание самих ковров и паласов не подтверждает и в данном случае слов ткачих. Вес 1 кв. арш. (русского) не доходить до 3 фун. (maximum - 2⁴/₅ фун.), в коврах любой величины, а в паласах вес квадр. аршина, maximum, 1³/₄ фун. Правда, во время тканья с ковров срезывается стрижкой ворс (кырхынты), а от основы, после снятия ковра со станка, отрезывается полоса в 1/2 ханского арш. (сачаг), но кырхынты с шерсти-аршинного ковра, по словам же ткачих, бывает около 6 фун., а сачага - менее 2 фун. (1²/₃ фун.). На этом основании нужно думать, что из двух пудов ниток должен получится ковер больше, чем это показано выше.

Не менее разноречивы показания относительно времени, потребного на обработку материала. Здесь взято среднее количество. За летний день, с раннего утра, 1 мужчина и 1 женщина вымоют пуда 4 шерсти. В 1 день, в 12 рабочих часов, 1 женщина, работая в одиночку, может расчесать около 5 фунтов шерсти (опыт: 4⁵/₇ фунтов); но, при существующем здесь способе расчески (имаджи), вследствие соревнования, возможно, что каждая женщина расчесет шерсти фунтов до 6. В день, при 12 же часах работы, одна женщина может напрясть ниток для ильмы фунтов 6, для основы же и утка меньше: для первой 5 фун., а для второго 4 фун.; это - от того, что нитки для основы и утка скручиваются туже; для утка, кроме того, нитки прядутся тоньше. Определить время, какое потребно собственно на тканье ковра или паласа известной величины, нет уже возможности. Сами ткачихи не могут дать точного ответа на этот вопрос, так как ткут ковры урывками, свободное от домашних работ время. Ответ на этот вопрос затрудняется еще тем, что быстрота работы находится в зависимости от сложности узоров: чем сложнее узор для ковра или паласа, тем больше времени тратится на тканье его. Для приблизительного представления о количестве времени, необходимом для тканья ковров разных величин, приводим *следующие* показания самих ткачих.

Предмет ткацкѣя	Величина в ханских аршинах		Число ткацкѣх	Время в днях		Сколько ткѣт 1 ткачиха на 1 день	
	Длина	Ширина		С домашней работой	Без домашней работы	С домашней работой	Без домашней работы
						кв. верш.	кв. верш.
Ковры	8	2½	5	90	-	22⅓	-
	4	1¼	2	30	-	42	-
	¾	2	2	-	6	-	63⅓
	1	2	3	-	6	-	56
	½	2½	4	6	-	26	-
Паласы	4	1¼	2	20	-	63⅓	-
	1	2	2	-	6	-	84¾

Таким образом, при домашних работах, одна ткачиха тклет в день от 22-42 квадр. вершков ковра; без домашних же работ она соткет от 56-63⅓ кв. вершков. Далее, в графе „число ткачих” в первом случае показано 5, а в пятом – 4, и, все-таки, при одинаковой ширине ковра и при меньшем количестве рабочих, в последнем случае работа идет быстрее. Это – от того, что в первом случае, на долю 5 ткачих выпало домашней работы гораздо больше, чем во втором на долю четырех; кроме того, на одном и том же станке редко работают одновременно 4 ткачихи, а 5 - никогда, и в данном случае нужно представлять себе дело так, что над ковром (или паласом) работали разных 5 лиц в разное время.

Как ни любопытно определить дневной заработок ткачихи, однако с точностью сделать это невозможно, но известной уже читателю неопределенности относительно количества труда и денег, затрачиваемых на ковры и паласы. Сами же ткачихи полагают, что ковропроизводство совсем безвыгодно, и что занимаются они им только по привычке говорят, что она дает в день ткачихе не более 10 копеек, и, в доказательство своих слов, преувеличивают расходы по производству и количество времени работы: „Труда много, а выгоды никакой” - вот характерное выражение татарки о ковропроизводстве.

Для приблизительного определения дневного заработка ткачихи все же есть путь. Известен средний вес квадр. аршина ковра: отсюда возможно определение всего количества ниток, ушедших на ковер. Далее известно взаимное весовое отношение между частями ковра - утком, основой, и ильмой: по словам ткачих, они относятся между собой, как 3 (уток): 5 (основа): 15 (ворс); отсюда возможно определить, сколько и каких именно ниток ушло на ковер. Далее, известны стоимость шерсти в продаже и стоимость окраски. Наконец, приблизительно уже высчитана здесь потеря метеряла при отделке. Таким

образом, есть возможность приблизительно рассчитать стоимость всего материала, ушедшего на ковер: разность этой суммы с ценою готового ковра и будет заработком ткачихи. Отсюда уже легко приблизительно определить и дневной ее заработок, так как известно время, необходимое на ткание и на приготовления работы к нему. Для производства расчета, возьмем ковер-хали, как наиболее распространенный, в 6х2 ханских арш. (метра), или рус. 8 арш. 7 вер. х2 арш. 13 верш. (24 квад. арш.).

Ковер (хали) 6х2 хан. арш. (8 арш.)

67ф.		Вес готового ковра			Срезано:
6.ф.		1.Ильмы (ворс)	Стрижка.	При снятии ковра со станка.	
2 ф. (1 ² / ₃ ф.)		2.Основы (сачаг)			
75ф.		Всего ушло ниток			
10 ф. (9 ¹³ / ₂₃)		1. Утка	В том числе:		
Считая в том числе					
16 ф. (16 ⁷ / ₂₃)		II. Основы.			
49 ф. (48 ²¹ / ₂₃)		III. Ильмы.	Всего ниток, полученных из		
55ф.		а. «Алчима» для ильмы и шерстяной части утка			
16ф.		б. Кильки (оческов) для основы.			
55ф.		а. Альчима.	Следовательно потребно:		
40ф.		б. Кильки			
95ф.		В С Е Г О			
Почти 160 ф.(4 п.)		Всего для этого необходимо грязной шерсти.			
16р.		На шерсть, считая по 4 руб. пуд	Деньгами	РАСХОД	
1р.50к.		На бумажную часть утка.			
50к.		На мойку.			

РАСХОД					И Временем (в днях) на 1 ткачиху.	
3	Всего		На избыванию шерсти		На двойную расческу.	На прядение:
3	Считая по 5 ф.		В 1-ый раз			
19	14	33	Во 2-ой раз			
	В С Е Г О.					
1 1/2	Утка (по 4 ф.).					
3 1/5	Основы (по 5 ф.).					
8 2/6	Ильмы (по 6 ф.).					
Почти 13	В С Е Г О.					
20					На другие мелкие работы, как-то: наматывание в клубки, сучение, киртиздамагъ и проч.	
5					На окраску.	
2					На наматывание основы.	
101					На ткань, считая по 60 квадр. верш.	
180					В С Е Г О.	
85 Р.					Ковра.	Вырочено от продажи
2р 40к.					Аджи-кильки.	
30 к.					Кырхынты.	
87 р. 70 к.					В С Е Г О.	Остается, за вычетом расходов:
63 р. 20 к.						
35 к.						Заработок в 1 день на 1 ткачиху.

Итак, судя по сделанному сейчас расчету, *день тканья даст ткачихе 35 коп.* (или около этого): так это при исключительном занятии тканьем. Но, при домашних работах, как здесь и занимаются тканьем, при строгом соблюдении

пятниц и других праздников (напр., 2 недели во время праздника Шахсея), при соблюдении недельных трауров по умершем члене семейства, по умершем соседе или родственнике, наконец, при свободной работе, не по найму или заказу, ткачиха ткёт сравнительно гораздо меньше, и потому, при всех этих условиях, заработок ее в день не должен быть более 15-20 коп.

Любопытны условия, на каких делаются заказы ковров. Заказывают почти всегда большие ковры. Заказчик сам доставляет весь материал в готовом виде, в нитках, иногда даже окрашенных. Если же он поручает красить самим ткачихам, то платит за это им, кроме расходов на краски, от 40 к. до 1 р., смотря по количеству ниток. Кроме материала, заказчик обязан дать станок с принадлежностями и инструменты, если таковых нет у ткачихи, или если они у нее заняты. Плата, при заказе ковра (или паласа), очень неопределенна: она зависит, 1-х, от величины заказываемого ковра, 2-х, от количества и трудности узоров и, 3-х, от степени нужды в деньгах ткачихи, берущей заказ. В общем, ткачихи предпочитают работать своим материалом: должно быть, дневной заработок ткачихи, когда она работает на заказ, ниже, чем при работе своим материалом. Вот плата ткачихе с ковра на заказ: за ковер (гяба) в 4X1¼ ханск. арш. платят 10-12 р., за работу паласа руб. 9, за хали в 6x2 хан. арш. – руб. 25-30. Помимо денежного вознаграждения, заказчик дает ткачихе «халат» (подарок), напр.: или ситец на платье, платок, и т.п., или голову сахара, или 1 «мотал» фунтов в 30 (местный сыр), иногда 1 пуд. рису, или же 1 или 2 пуда муки, и т.п. Эта плата натурой имеет характер подарка и потому при заказе редко ставится в условие заказчику. Заказчику прийти посмотреть, как ткется его ковер, просто неудобно без подарка, уже утвержденного обычаем, тем более, что тогда не будет поощрения ткачихам особенно заботиться об изяществе и прочности ткани.

Санитарные условия. Ковротканье - работа чистая и производится на чистом воздухе, на дворе, по крайней мере, так в большинстве случаев, - только, когда ткут ковры зимой (но это бывает слишком редко, и притом ткут тогда небольшие ковры), работа производится на дому (зимой татарки заняты другими работами: вяжут, напр., носки). Это приурочение ковротканья к лучшему времени года обуславливается, просто, неудобством ставить станки в домах: большие станки даже иногда положительно невозможно установить в доме. Отсюда понятно, конечно, что при таких условиях, влияние этого производства на здоровье ткачих может быть скорее благотворным, нежели неблагоприятным: ковропроизводство необходимо держит ткачих на чистом воздухе. Такое влияние на здоровье ткачих тем более вероятно, что татарки *не перестают* за работой: они ложатся очень рано, работают только днем и притом не всю сплошь неделю, или вовсе не работают, по разным случаям.

Впрочем, не вполне безвредно ковротканье: при работе на холоду пухнут и болят наружные стороны пальцев.

Культурное влияние. Ковротканье должно некоторым развивающим образом действовать на производителей: составление узоров, сочетание цветов и т.п. держит в некотором напряжении ум ткачихи и изощряет ее вкусы. Оно, как своего рода искусство, должно действовать облагораживающим образом и на нравственную сторону ткачихи; не говорим уже о том, что, как и всякое занятие, оно приучает производителя к труду, а это очень важно для татар, лень которых вошла в пословицу. Впрочем, далеко не такого высокого мнения о ковротканье сами татарки: единственное предание о ткацкой производит ее от чёрта.

Вот это *предание*: «Бог, создав человека, позаботился и о том, чтобы научить его какому-нибудь полезному занятию, ремеслу, и действительно научил, напр., шить себе платье и вообще заниматься тем, что прямо необходимо для человека. А чёрт, проведав об этом, сманил человека к себе и показал ему свою ткацкую. Человек действительно был прельщен ткацкой и научен чертом ткать ковры “ ...Поэтому, теперь станок с принадлежностями, гребень и прялка, все это вместе называется «шейтан-кархана», т.е., чертова мастерская.

Будущность промысла. Вопрос о будущем исследуемого промысла выяснится сам собою, если укажем как благоприятные, так и неблагоприятные ему причины.

I. К *благоприятным* условиям могут быть отнесены следующие:

1. *Характер данной работы*, - таков, что ею с успехом могут заниматься женщины и подростки, т.е. более свободные и ничем не занятые руки.

2. *Дешевизна обзаведения инструментами.*

3. *Техника тканья*, состоящая в исполнении всей работы исключительно и непосредственно руками: два-три инструмента, которые при этом употребляются, играют весьма ничтожную роль, и их употребление не требует ни особого навыка (за исключением ножниц), ни знания.

4. *Распространенность* и все более и более *возрастающий спрос* на предметы этого производства.

5. *Отсутствие* в городе *фабрик и заводов*, могущих занять все наличное количество свободных женских и детских рук.

6. *Привычка* спать, сидеть и производить разные работы на полу. (Это в связи с отсутствием мебели: среди низшего и среднего класса (у татар же – у всех) отсутствует мебель, или она встречается в качестве украшения).

7. *Богатство сырого материала* – шерсти и сравнительная легкость его получения от местных же скотоводов.

8. *Преимущественная выгодность* рассматриваемого промысла перед домашними занятиями.

9. Возможность для ткачихи, без ущерба производству, во всякое время *оторваться от работы* и заняться хозяйственными делами.

10. Производство это не требует ни *специальных помещений*, ни особых приспособлений.

11. В числе причин, благоприятствовавших этому промыслу, вероятно, не малую роль играло и то обстоятельство, что *обучение* этому производству не требует, в настоящем своем виде, ни особых *школ*, ни *учителей*. К тому же обучение не сопровождается особенной и долгой тратой времени, а тем более – денег, и не требует особенной физической *силы и здоровья*, а также и специальных дарований: дети, девочки, не отлучаясь никуда, учатся у себя дома, исподволь, имея постоянно пред глазами наглядные уроки и, в 8-10 летнем возрасте, являются помощницами для старших.

II. Переходя к причинам, неблагоприятно отзывающимся на этом промысле, следует сначала упомянуть, что сами производители ни в чем не видят недостатка в своем промысле. Это – в высшей степени знаменательный факт для определения того, задумываются ли над своей работой татарки-ткачихи. Кроме этого, нужно указывать и на другие неблагоприятствующие промыслу причины. Они кроются:

1) в способе обработки материала. Мойка шерсти, расческа, пряжа, очистка ниток киртизом, намотка ниток в клубки, их размотка, окраска и т.п., все это, при теперешнем способе работы, отнимает слишком много времени, что сильно влияет на заработную плату. К тому же шерсть, теряет много в весе; окраска (тона цветов) делается на глаз; краски линючи; а последнее обстоятельство очень вредно оказывается на ценности изделий.

2) в *плохой конструкции станка*. Данный недостаток вредно отзывается как на качестве изделий, так отчасти и на скорости работы. К сказанному выше при описании тканья, можно добавить еще одно обстоятельство. Так как на одном и том же станке обыкновенно работают 2 и 3 лица, и забивание ряда зачастую производится ими всеми вместе, одновременно, то, вследствие различия силы ударов, и ряд не во всех местах забивается одинаково, а отсюда и ткань в одном месте получается более плотная, чем в другом: это, в свою очередь, составляет недостаток изделия.

3) в *способе сбыта*. Мы видели, что лично производители ни в одиночку, ни вместе не отправляют своих изделий никуда, а должны продавать их на месте, или частным покупателям, или нескольким скупщикам, и за ту цену, какую последние предложат. При этом, как мы видели, немалый процент переходит в руки далалов.

4) в *степени спроса* на изделия: она слишком невысока (скупщиков – трое только), хотя – о чем уж выше было упомянуто – спрос на здешние ковры возрастает.

Соответственно благоприятствующим и неблагоприятствующим причинам занимающего нас промысла, можно указать хотя и на *некоторые меры* для его поднятия.

1. Необходимо *ускорение производства*, т.е. уменьшение времени, употребляемого теперь на изготовление ковра. Но оно находится в прямой зависимости, как от способа обработки материала, так равно и от техники ткачества, - следовательно, необходимо:

а) Усовершенствование способа мойки, чтобы шерсть вымывалась лучше и теряла меньше;

б) Введение нового гребня и прялки, при которых на одно и то же количество обрабатываемой шерсти требовалось бы возможно меньше времени, а ниток выходило бы больше и по качеству своему лучше;

в) Усовершенствование конструкции станка;

г) Усовершенствование техники ткачества, насколько это окажется возможным в данном деле.

2. Для улучшения *качества изделия* необходимо:

а) Усовершенствование красок и способа окраски;

б) Введение рисунков и узоров по клеткам, какие теперь существуют для работы по канве: если теперь ткачихи могут брать узоры с ситца, то с проектируемых образцов будет еще легче, да и самые узоры будут более правильны;

в) Улучшение материала - шерсти; из местной шерсти лучшей считается шахсеванская (кочевье Джевадского уезда);

г) Устройство образцовой ткацкой или *музея*, по кустарной промышленности, с образцами улучшенного материала, орудий и инструментов.

3. Ввиду характера закупки шерсти, а также в виду того, что некоторые бедные дома не занимаются этим промыслом за неимением, денег, правильно устроенное *кредитное учреждение* или товарищество могло бы оказать в данном случае большую услугу.

4. Наконец, необходимо поднять спрос и удалить скупщиков.

2. Носки.. Вязанием носков занимаются исключительно женщины, в своих домах. Носки вяжут пятью обыкновенными спицами. Спицы покупают у мелких торговцев на месте, в гор. Шуше, куда их привозят из других городов. Пять штук спиц стоят 2 коп. Вяжут носки из шерстяных и бумажных ниток. Последние привозят из других городов готовыми, а шерстяные нитки приготавливают сами женщины из овечьей шерсти. Шерсть доставляется из следующих уездов Елисоветпольской губернии: Джеванширского, Джебраильского и, главным образом, Шушинского. Пуд немытой шерсти стоит четыре рубля. Купленную немытую шерсть прежде всего моют: если ее немного, моют дома, иначе - на ближайшей речке. В мойке шерсть *теряет половину* веса. Обыкновенно мойка шерсти производится в ясные летние дни. Вымытую и просушенную шерсть расчесывают дома на железных гребнях (*дарах*), чтобы она немного смягчилась. При расческе шерсти, работница ставит гребень против себя, - так, что каждая ее нога лежит на особом выступе его. Это сообщает устойчивость гребню. Потом она нанизывает шерсть на спицы гребня и раздвигает ее в обе стороны. Одна женщина в день может расчесать 3 фунта шерсти. После расчески шерсти (5 ф.), часть (3 ф.) получается из хорошей шерсти и часть (2 ф.) оческов - „кильки”; кильки идет на матрасы и папахи; фунт ее стоит 10 коп. Хорошая же шерсть наматывается в клубок (*бурух*) и второй раз подвергается расческе. После второй расчески, из шерсти опять часть превращается в кильку; а оставшая (2 ф.) часть шерсти, годной на хорошие изделия (ковры, паласы, носки и т.п.), прядется на прялке в нитки.

Прялка или, как татары ее называют, «*джаара*», состоит почти из деревянных частей: основания, двух пар ножек, колеса и оси, с ручкой. Основание состоит из 2 поперечных брусков (длиною 11 верш., шириною 2 верш. и длиною 5 верш., шириною 2 верш.), скрепленных между собою двумя продольными круглыми брусками (каждый длиною по 9 верш., с диаметром в 1 верш.). В поперечные бруски вставляются 4 ножки: 1) (длиною по 4 верш., с диаметром в $\frac{1}{2}$ верш.) – для веретена, на расстоянии 2 вершков одна от другой; *между этими ножками* прикреплены *вертикально три палочки*, длиною 4 верш.; палочки веревкой связаны между собою и ножками, чтобы они не шатались во время прядения; 2) другие две ножки (длиною по 11 верш., с диаметром в $\frac{1}{2}$ верш.) – для колеса, на расстоянии 7 верш. одна от другой. Ножки для веретена прикрепляются вертикально, а ножки для колеса – под тупым углом. Между ножками помещается дощатое колесо, состоящее из двух кругов (каждый с диаметром в 10 верш.); *между кругами* помещается большая, круглая *катушка* (диаметром 4 верш.). В ножках, в кругах, составляющих колесо, и в катушке сделаны отверстия, в которые помещается горизонтально ось (длиною 10

верш., с диаметром в $\frac{1}{4}$ верш.). К концу оси, под прямым углом, прикрепляется деревянная ручка. В ножках для веретена есть отверстия, через которые продеваются жилы (ушки) с отверстиями; в эти жилы концом продето веретено, длиною в 12 верш., а толщиною с куриное перо; на веретено надевается маленькое деревянное колесо (*тагалах*), в $1\frac{1}{2}$ верш. в диаметре. Веретено и большое колесо огибаются *двумя* общими *бесконечными веревками* или ремнями, из которых один (или одна) проходит между левой и средней палочками, а другой - между средней и правой. При вращении кругов начинает вращаться и веретено. Прежде чем начинают прясть шерсть, надевают на веретено тагалах, который касается правой ножки прялки и вращается вместе с веретеном; тагалах предупреждает трение ниток о ножку прялки; на продольные круглые бруски кладут большой камень, чтобы прялка не теряла равновесия.

Процесс прядения на этой прялке таков. Женщина садится против большого колеса прялки и за ручки колеса начинает правой рукой вращать его слева - направо; а левой рукой берет клочок шерсти и часть его прикрепляет к веретену; этот клочок шерсти прядется от действия на него двух сил - от вращения колеса и от того, что женщина медленно тянет его вверх, насколько хватает длина ее руки. Если она хочет получать тонкие нитки, то взятый клочок она поднимает медленно, а если - толстые, то быстрее. Когда спрялся намотанный на веретено клочок шерсти, она останавливает вращение колеса слева - направо и слегка начинает вращать колесо в противоположную сторону, т.е., справа - налево: спряденная нитка разматывается с острия веретена, куда, во время прядения, сама собою наматывается каждая нитка. Размотав нитку, она, не отрывая нитки от клочка шерсти, движением слева - направо (тем движением, каким и прядут) снова наматывает нитку на веретено, но теперь уж - около тагалаха. Так она прядет взятый клочок шерсти, пока тот не кончится, за ним берет другой, прикрепляет несколько волосиков его к свободному концу ниток на веретене и снова начинает прясть. Когда нитки на веретене достигают одной высоты с тагалахом, она останавливает вращение, отрывает нитки от клочка шерсти (если клочок не кончился) и снимает с веретена. Такой моток шерсти, имеющий форму конуса, называется «*дюкча*». Таким образом, женщина прядет всю шерсть.

Если из этих ниток хотят вязать носки, то две дюкчи наматывают в один общий клубок (*юмак*). Потом юмак вторично прядется для того, чтобы нитки приобрели большую крепость. После этой второй пряжи, наматываются клубки уже по одной нитке. Для образования мотков (*калаф*), клубки эти перематывают на колени.

Мотки красят в разные цвета: красный, синий, желтый и пр. Окраска шерстяных ниток производится самими женщинами, в котлах. Если требуется окрасить, напр., 1 ф. ниток, то берут котел, вмещающий в себе приблизи-

тельно 20 ф. воды, наполняют его водою и ставят на разведенный костер. Краску, вместе с толченым порошком квасцом, опускают уже тогда, когда вода кипит; перемешивают все это и опускают нитки (в мотках) часа на 3-4; чем больше времени оставлять нитки в котле, тем лучше они окрашиваются. На окраску одного фунта ниток, нужно взять 4 золотника краски и 5 золотников квасцов. Квасцы примешиваются к краске для прочности ее. Золотник краски стоит от 2 до 4 коп., а 10 золотников квасцов - 1 коп. Краску и квасцы привозят из других городов.

После окраски ниток, их тотчас моют холодной водой, чтобы они потом не полиняли. Затем нитки просушиваются на солнце и наматываются в клубки. Для окрашивания большого количества ниток, женщины отправляются на речку и там совершают вышеуказанный процесс. За окраской ниток следует очищение ее железной спицей (киртиз), длиной приблизительно, в 3 вершка, а толщиной - с куриное перо (киртиз делается местными кузнецами, по 10 к., за штуку). Свободный конец ниток держат между большим и указательными пальцами правой ноги, клубок держат в левой руке, а киртиз в правой. Нитку обматывают раз на киртиз, проводят от себя к ноге и обратно (2 раза): с ниток от этого отделяются маленькие частицы, составлявшие шереховатости на них. Очищенную часть ниток складывают впереди себя, и снова с клубка сматывают такое же количество их для очистки. От этой чистки нитки не теряют почти ничего в своем весе. Такие нитки идут уже на носки. Когда носки готовы, их надевают на «тахт», имеющий вид подошвы: это - для того, чтобы растянуть носки.

Вяжут носки все одним и тем же способом, с той только разницей, что лучшие носки вяжут с различными узорами из ниток разных цветов.

Производство шерстяных ниток и вязание носков, по словам старожил, существует с самого основания города Шуши и до некоторой степени постоянно улучшается, так как каждая женщина старается об усовершенствовании себя в этих производствах.

Носки не только продаются в Шуше, но и посылаются для продажи в другие города: Тифлис, Баку, Елисаветполь.

Обыкновенно, из 10 фунтов невыттой шерсти получают только 2 фунта окрашенных ниток; из этих ниток, в продолжение 24 дней, вяжут 8 пар носков и продают от 40 до 50 коп. пару, смотря потому, какая работа и какие узоры. Значит, от продажи 8 пар носков получают до 3 р. 60 к. (средн.) и от продажи 3 ф. кильки (оческов) - 30 коп.; всего - 3 р. 90 к. Весь материал стоит 1 руб. 25 коп.: 10 фун. шерсти 1 р., 8 золотников краски 24 коп. и 10 золотн. квасцов почти 1 коп. Итак, в продолжение 30 дней (10 ф. шерсти день моют; 5 ф. 3 дня расчесывают, день прядут, день окрашивают и очищают, наконец 24 дня вяжут) получают 2 руб. 65 коп. за работу, что составляет в день $8\frac{5}{6}$ коп.

Бумажные нитки покупают на месте, у мелких торговцев, по 60 коп. фунт. Из 1 фунта вяжут 4 пары носков; их продают от 20 до 30 к. с пары; за все 4 пары в среднем выводе, получают 1 р. Значит, за 8 дней заработает женщина 40 к., или 5 к. в день. Но и этот ничтожный заработок все-таки служит некоторым подспорьем для существования бедных семей.

Приготовлением носков женщины занимаются целый год, больше же всего – зимою. Эта работа не имеет дурного влияния на здоровье производительниц, так как вязать носки может во всяком положении, и сидя, и стоя, и даже ходя. Судя по той любви, с какой женщины занимаются вязанием носков, и составлением рисунков для носок, нужно думать, что это производство еще долго будет существовать здесь, в Шуше, постепенно совершенствуясь.

3. Шапочное дело. Шапочное дело в Шуше довольно развито. Шапочники работают в своих мастерских, каждый, с своими подмастерьями, отдельно: артелей нет. У них употребляют следующие инструменты: ножницы, иголки, утюг, наперсток, выкройка, маленькая низенькая тахта, болван, шухра и доганак.

Болваном служит деревянный конус в $\frac{1}{2}$ арш. высоты, с основанием, в диаметре $\frac{1}{4}$ арш. Болван по-татарски «*калиб*». Заказывается он столяру, по 1 р. за штуку.

Шухра, по форме, напоминает русскую сечку, для рубки капусты: это – металлический полукруг, заостренный с наружной стороны. Этот полукруг насажен на металлическую рукоятку. Шухра делается кузнецами, по 20 к. за штуку.

Доганак, это - деревянный крюк, внутри которого вделан тупой нож. На длинном конце крюка приделывается петля в 1 арш. длиною. Такой крюк отыскивают нарочно в лесу, так как склеить две деревянных палки так, чтобы они представляли из себя крюк, в данном случае, нельзя: поработать доганакom приходится над сырыми шкурами, и потому палки скоро расклеились бы.

Материалом для шапок служат овечьи шкурки (мерлушки): бухарские, ширазские и местные. Самые дорогие из них - бухарские: их привозят из Хорасана; немного дешевле их - ширазские (из Шираза), самые дешевые – местные. Овечьи шкурки прежде, чем поступить в шитье, подвергаются обделке. Обделку для папахов производят сами шапочники. Для этого, шапочники, с своими подмастерьями, отправляются на ближайшую речку, обыкновенно, в ясные летние дни. Там, если нужно обделать бухарские шкуры, на разведенный костер ставят котел с водою (для чистки сотни шкурок берут котел, вмещающий в себе приблизительно 25 фун. воды). Как только вода в котле закипит, опукают туда „чоган”¹; если для чистки привезено до 100 шкур,

¹ Чоган растет в полях, большею частью, на берегах Аракса. В Шуши привозят его крестьяне, предварительно просушив его на солнце. Фунт чогана стоит 12 коп.

опускается 1 фунт чогана. Через 2 часа после этого котел снимают с костра и смачивают этой жидкостью, посредством клочка попоны, волосистую сторону шкур. Чоганом шкуры очищаются от грязи и приобретают особый блеск. Затем голую стороны шкур обсыпают толченым порошком квасцов и соли и раскладывают их на земле для просушки. Соль и квасцы привозятся из других городов. Для очистки 100 бухарских шкур нужно 10 фун. соли, по 1 коп. фунт, и 2 ½ фунта квасцов, по 6 коп. фунт. Таким образом, всего материала на приготовление одной бухарской шкуры пойдет на 0.37 к.

Приготовление ширазских шкур производится немного иначе: здесь смачивают волосистую поверхность кожи раствором железного купороса на холодной или тепловатой воде. Процесс смачивания и способ сушки одни и те же, что для бухарских, то и для ширазских шкур. На 100 шкур требуется 10 фун. железного купороса; 1 фун. его стоит 8 коп. За этим следует окраска ширазских шкур. Способ смачивания и сушки опять тот же; раствор же на этот раз состоит из чернильных орешков, 5 фунтов на 100 шкур, и железного купороса, 3 фун. на 100 же шкур. Эти вещи кладутся уже в кипящую воду и остаются в кипящем на огне котле 2 или 3 часа. Воды употребляется фунтов 20 на 100 шкур. 1 фунт чернильных орешков стоит 40 коп. Чернильные орешки и железный купорос привозят из других городов.

Как только шкуры высохнут, их моют холодной водой и сразу же обсыпают голую сторону шкур порошком соли и квасцов и снова просушивают на солнце. Приготовление одной ширазской шкуры стоит шапочнику больше 3 коп. (3^{35}_{100}).

Приготовление местных шкур проще. Голую сторону их обрызгивают водой и обсыпают порошком соли и квасцов в той же пропорции, как бухарские и ширазские; а потом раскладывают на земле для просушки. (Порошок квасцов и соли придает шкурам мягкость).

Остальная работа над очисткой шкур совершается уже по мере надобности - перед самым шитьем папах. Расстилают кожи, поодиночке, на тахте, шерстью вниз, обрызгивают голую сторону водой и начинают скоблить эту сторону шухрою; от этого исчезает шероховатость шкуры, но последняя все-таки остается жесткой. Чтобы сделать ее мягкой, скоблят шкуру доганак. Для этого шкуру за лапку привязывают к столбу, так что шкура находится в висячем положении; потом снова обрызгивают голую сторону ее водой; в петлю доганака просовывают ногу, в правую руку берут доганак, а левой придерживают шкуру. Движением ноги вниз опускают доганак сверху до низу шкуры, а движением ноги вверх дают возможность поднять доганак опять в верху шкуры. Руководят этими движениями, держа доганак в правой руке. Приготовление шкур этим и кончается. Далее следует шитье.

Кройку шкур для папахов производит сам шапочник, шитье же поручает кому-нибудь из подмастерьев. Сперва, шкуре шитьем дается форма папаха, потом выворачивают его и расстилают на его голой стороне вату или кильку, чтобы сделать папах мягким. Сверх ваты или кильки кладут лист сахарной бумаги: от этого папах сохраняет приданную ему форму; конечно, сахарный лист обрезывается по форме и величине папаха. Потом сверх сахарного листа, подшивают подкладку из какой-нибудь материи и выворачивают папах на волосистую сторону. Готовый папах слегка околачивают в течение 4-5 минут палкой, взбрызгивая водой: держат папах в это время на левой руке, надев на нее. Потом, часов на 5-6, папах надевается на болван. Этим и заканчивается приготовление папаха.

Старики носят конусообразные, длинные, тяжелые папахи, чуть не в 8 фунтов весу. Молодые и дети носят легкие, круглые папахи, «карабахского фасона».

Подмастерья обыкновенно набираются из шушинских мальчиков, от 7 до 15 лет; они служат у мастера года 3-4, на его одежде и пище, но без жалованья. По истечении срока, подмастерье сам открывает мастерскую. Более состоятельные шапочники покупают товар на наличные деньги, а бедные в долг.

Шапочное производство существует с самого основания города Шуши; оно постепенно расширяется: шкуры выделяются лучше, да и спрос на папахи разросся, так что теперь почти все носят папахи.

Шапочники принимают заказы, но шьют и для продажи, - в последнем случае, обыкновенно, из дешевых местных шкур.

Папахи из бухарской и ширазской шкур покупают состоятельные жители города, «деревенские» ханы и беки, а папахи из местной шкуры - крестьяне и бедные из городских жителей. Папах из бухарской шкуры стоит от 8 до 14 рублей, смотря по величине и достоинству шкуры. Одна шкура для такого папаха стоит от 6 до 12 руб.; подкладка - от 40 до 60 коп.; вата - 7 коп.; сахарный лист - 3 к.; приготовление шкуры - 0.37 коп. За трехдневную работу шапочнику (день моет, день чистит и день шьет), таким образом, остается 1 р. 20 - 1 р. 50 к. (для круглого счета скидываем $\frac{37}{100}$ коп.), а в день 40-50 коп. (средн. - 45 коп.). Папах из ширазской шкуры стоит от 5 до 7 рублей; шкура для такого папаха стоит от 3 руб. до 5 руб.; подкладка - от 30 до 50 к.; вата - 7 коп.; сахарный лист - 3 к. и окрашивание - $3\frac{35}{100}$ к. (для круглого счета берем только 3 коп.). Итак, за работу в 3 дня (день окрашивает, день очищает и день шьет) остается 1 р. 37 к. - 1 р. 57 к., а в день $45\frac{2}{3}$ - $52\frac{1}{3}$ коп. (среднее - немного более 49 к.). Папах из местной шкуры стоит от 50 к. до 1 руб. 50 коп.; шкура для него стоит от 20 до 80 коп.; подкладка - от 5 до 10 к.; килька - 2 к.; сахарный лист - 3 коп. За работу в день, средним числом, остается 22 коп. Более умелые и состоятельные шапочники шьют папахи исключительно из бухарских и ши-

разских шкур, а бедные и неискусные – из местных. Шапочники работают круглый год, но особенно сильно в апреле и мае, когда в Шушу приезжают деревенские ханы и беки, и когда через Шушу проезжает кочевой народ.

Шапки шьют, сидя и наклоняясь над шкурой. От этого у шапочников замечаются сгорбленность и ослабление зрения. Шапочники вообще народ степенный и трудолюбивый: они заняты с раннего утра до поздней ночи. Благосостояние шапочников зависит от степени умения их шить шапки; наиболее искусные из них имеют и больше заработков. Особенно хорошо работают в Шуше три шапочника - татарина. Хотя папахи теперь и в большом ходу, но в будущем они могут выйти из употребления, потому что, при своей дороговизне, они все-таки неудобны - слишком тяжелы; а с выходом из моды папахов, и шапочный промысел должен будет упасть.

4. Свечной промысел. Шуши со своим уездом (в них 81.268 жителей, обоого пола: 37.089 армян, 44.179 татар, коренных жителей) лет 15 -20 тому назад, обходилась, большею частью, льняным маслом или черною нефтью, для освещения. Льняное масло выжималось из льняных семян в деревнях и сбывалось в город: здесь лучший сорт масла шел в пищу, худший (горький) – на освещение. Деревни же снабжали город и посудой - назовем эту посуду лампочкой – для освещения маслом. Лампочка делалась из простой горшочной глины: она состояла из пустого конуса, оканчивавшегося у самой вершины чашечкой, несколько суживающеюся в одном краю. Лампочка снабжена была ручкой. Чашечка наполнялась маслом; в масло клали круглый фитиль из хлопчатой бумаги, с диаметром в 3-4 линии. Конус фитиля вынимался по суженному краю чашечки. Когда вынутая часть фитиля сгорала, то выдвигали новую часть его шилом или гвоздем, привязанным к ручке лампы. Этот гвоздь лежал постоянно в масле на стенке чашечки. Свет этой лампы – тусклый. Держать такую лампу в чистоте почти невозможно: засыхающее льняное масло прилипает грязным слоем ко всей поверхности лампы, так что ее без подставки неудобно ставить на стол. Употребляется эта лампочка и теперь, большею частью, рабочим народом. Зажиточные же горожане, как и везде, употребляют сальные и стеариновые свечи и керосин.

В деревнях для освещения пользуются черною нефтью; с недавнего, впрочем, времени входит, мало-помалу, в употребление в деревнях и керосин. И в город, и в деревни нефть доставляли из Баку татарами на верблюдах. В городе нефть шла для факелов на иллюминациях и на брачных шествиях; для освещения же в домах в городе употребляли нефть только переселившиеся сельские жители и то лишь на первых порах.

Лампа для нефти, по своей форме, представляет совершенный штиблет, с суживающимся кверху голенищем, с плоской подошвой, без каблука, и с отверстием в верху носка. Ручка лампы прикрепляется к задку и голенищу. Делается эта лампочка из горшечной глины. Фитиль, толщиною в полвершка, скручивается из старых бумажных материй и продевается в отверстие в носке, а через верхнее отверстие, представляемое голенищем, вливается нефть. Когда же сгорает вынутая часть фитиля, достают из лампы новую часть его несколько загнутым гвоздем. Пламя от такой лампы очень обильное, но свет – тусклый и жирный; при этом отделяется масса копоти, от которой до некоторой степени освобождает широкое отверстие в крышах деревенских изб. Высота лампы всего вершка 3-4, и потому ставят ее на высокую подставку из

двух деревянных кругов, соединенных деревянным стержнем, в 1½ арш. высотой.

На изготовление свеч идет, главным образом, сало говяжье, редко - овечье и козье. Оно покупается у городских резников. Число кустарей, занимающихся свечным производством прежде было довольно значительно. Теперь же оно сократилось: теперь изготавливают свечи только 9-10 стариков и старух (исключительно - татар). Главный сбыт сальных свеч - в татарские мечети, в которых, по шариату, запрещено употребление восковых и стеариновых свеч. Кроме того, свечи покупаются еще несколькими десятками татарских лавок и домов. Любопытно, что способ приготовления свеч в настоящее время более несовершенен, чем в недавнее прошлое. В недавнее время для литья свеч употреблялись формы. Это были свинцовые трубочки, сужающиеся книзу, где было только отверстие для продевания фитиля. Эти трубочки, в количестве трех - четырех десятков, укреплялись вертикально, в деревянных штативах, с ящиком наверху. Через нижнее отверстие трубок продевались бумажные фитили, которые проводились, сквозь всю трубочку, проволокой, лежащей на дне ящика. Растопленное сало наливало в ящик, откуда оно стекало в трубки. По охлаждению сала, вынимали проволоки, снимали слой сала, оставшийся в ящике, а потом острым крючком вытаскивали уже готовые свечи из форм.

Теперь производство свеч совершается более простым способом. Приготавливают свечи или на маленьком дворике, в несколько квадратных сажен, или даже в небольшой комнате. Медный или чугунный котел, в 3-4 ведра, нож, для отскабливания свеч, ножницы, для разрезывания фитилей, и несколько палок, для развешивания готовящихся свеч - вот и все принадлежности свечного дела. Сало для свеч покупаются в городе у резников, за раз не более двух-трех пудов, - говяжье и овечье по 4 рубля пуд и козье по 5 рублей. Сало на свечи берется в такой пропорции: пуд говяжьего или овечьего и около 10 пудов козьего; без козьего сала трескаются свечи. Сало положенное в такой пропорции в котел, с некоторою долею воды, разогревается на огне. Кустарь готовит фитили так: разрезывает пряжу на куски, вершков по 8, складывает их надвое и слегка скручивает. Фитили надевает он на палочки, штук по 8-10. При этой работе помогают ему жена и дети.

Растопленное сало снимается с огня, чтобы осели в нем посторонние примеси. Затем кустарь осторожно опускает в сало фитили, навешанные вертикально на палочки. Когда фитили пропитаются салом, их вынимают из котла и дают им время остынуть. Также поступают со второй палочкой с фитилями, затем с третьей, четвертой и т.д. Пропитав все фитили салом, кустарь возвращается к первой палочке и, начиная с нее, проделяет, по порядку, со всеми палочками, то же, что и в первый раз. Это повторяется несколько раз, пока свечи не достигнут надлежащей толщины. Затем кустарь приступает к подрав-

ниванию свеч; он подскабливает их, острит, округляет, подрезывает у них лишние части фитилей, и этим работа заканчивается; только свечи, приготовляемые к какому-нибудь особенному случаю, напр., на торжественное освещение в мечетях или на Шахсей, еще «раскрашиваются разноцветными пятнами».

Свечной промысел из года в год заметно падает: керосин все более и более вытесняет употреблене свеч. Средний дневной заработок кустаря, занимающегося приготовлением свеч, едва ли доходит до 10 коп.

5. Мыловарение. Мыловарением занимаются в городе армяне и татары: в городе 5 мыловаренных заводов, при пяти хозяевах и 8 помощниках; готовят мыло и в домах, - женщины, местах в 10. Один завод содержится армянином, а четыре – татарами.

Мыловаренным заводом здесь называется, просто, особое помещение, где изготовляемое количество мыла – больше, нежели в домах. (Заводы должны быть, по распоряжению полиции, на окраинах города, подальше от жилья; но это распоряжение выполняется заводчиками не во всей точности). Устройство завода несложно: всякий сарай может служить помещением для него. Лица, занимающиеся мыловарением в небольшом количестве, производят работу прямо под открытым небом или под навесом, что, конечно, в видах гигиенических, гораздо лучше, нежели производство на заводах.

Необходимыми принадлежностями завода служат два, три чугунных котла, ведер по 15-20, и столько же кадушек. Кадушки, без дна, ставятся на котлы для увеличения высоты котлов; под котлами устраивается кирпичная печь. Кроме того, имеется при заводе еще несколько котлов и кадушек *с просверленным днищем*, для процеживания щелока. Котлы и кадушки ставятся на маленькое возвышение, под которое подставляются кувшины; в эти кувшины и стекает процеженный щелок из котлов. Необходима еще маленькая площадка, для смешивания поташа с известью. Инструментов для мыловарения нужно немного: два-три черпака, столько же деревянных лопаток, несколько ведер и весы. Черпаки и ведра приобретаются у местных бондарей; лопатки делаются в деревнях; весы привозятся «из России».

Материалом для мыла служат поташ, известь и жир. Поташ привозится татарами из Мильской степи. Эта степь покрывается весной высоким растением - «чоган», или «гараган». Гараган скашивается в сыром виде и складывается в копны. Высохший в копнах гараган складывается, в сажень высотой, на яме, имеющей аршин в диаметре и $\frac{1}{4}$ аршина в глубину, и зажигается: *в остатке* получается *поташ*. В городе поташ продается по 60-70 копеек с пуда. Известь приобретается у жителей Дашалтов (деревня на юг от Шуши). Пуд извести с доставкой в город стоит 10-15 копеек.

Мыловарение совершается в 4 приема: сначала приготавливают щелок; затем процеживают его; далее варят сало в этом щелоке и, наконец, формируют мыло.

1) На земляном полу мыловаренного завода, на площадке, в одну квадратную сажень, рассыпают пудов 6 поташу («мыльного камня», по терминологии туземцев) и пуда 3¹ извести. Эту смесь обливают водой: тогда от этой смеси начинают отделяться пары; эти пары наполняют помещение затхлой сыростью и сильно возвышают его температуру. На следующий день слой извести, лежащий над поташом, перемешивается с ним деревянными лопатками.

2) Вся эта смесь собирается в пробуравленные котлы и кадушки, для процеживания. Котлы и кадушки наполняются водой, которая, пропитавшись поташом и известью, течет светлой струей в подставленные кувшины. Конечно, чем меньше берется воды, тем сильнее получается щелок, и тем скорее варится мыло; но точного отношения между количеством воды и смесью нет.

3) Щелок вливается в котлы на печак. Потом туда кладется сало, жир и жирные остатки от столов; остатки эти собираются городскими женщинами и промениваются на мыло, на равный вес. Под котлами со щелоком и жиром разводится огонь, и вся масса кипятится в продолжение трех суток. Через трое суток, жир, смешивается с щелоком, образует мыло.

4) Остужают это мыло в формах - в обыкновенных цветочных горшках и в разбитых (наверху) кувшинах. Мыло, таким образом, получает форму усеченного конуса. Этим и заканчивается приготовление мыла.

Вся эта работа исполняется хозяином завода с одним или двумя помощниками. В домах занимаются этим делом только женщины, в одиночку, без чужой помощи, если не считать материала на базаре: это производится мужчинами, так как туземки считают неприличным выходить самим на рынок за покупками. В настоящее время мыло приготавливается гораздо ниже качеством, чем прежде. Это обуславливается вздорожанием материала, из которого делается мыло: пуд поташу стоил прежде – самое большее - 40 к., теперь - 70 к.; пуд извести - стоил прежде - 8-10 копеек, теперь - 12-15 к.; прежняя цена сала - 3-4 р., за пуд теперь – 5-6 рублей. Да и плата рабочему и за помещение прежде была гораздо меньше, чем теперь. Цена же на мыло упала теперь с 13-15 к. (1 ф.) на 10-12 к.

Свежее мыло тратится в большом количестве на стирку и сообщает белью, нужно заметить, свой особенный, тяжелый запах; необходимо долго продерживать мыло в сухом воздухе, чтобы уничтожился этот неприятный его запах. Но от времени мыло теряет в весе, и потому заводчик и кустарь стараются сбыть мыло свежим.

¹ Поташ берется в двойном количестве по сравнению с известью. Авт.

Приготовление мыла существует в городе давно, в деревнях же этим промыслом не занимались до сих пор. В городе количество изготавливаемого мыла возрастает с каждым годом: прежде город снабжали мылом только кустари; теперь же в нем пять заводов и 10 кустарей. Все кустари работают в одиночку: артелей нет.

Все мыло сбывается заводчиками в городе: или непосредственно потребителям, или же через купцов. В первом случае покупателями являются состоятельные лица: они закупают по несколько пудов за раз и дают мылу время высохнуть. У купцов же покупают мыло бедные горожане, которые не могут за раз приобрести мыла больше, как на одну-две стирки. С недавнего времени стали покупать мыло и в деревнях; возможно, что в данном случае дело обходится не без влияния крестьянских детей, учившихся в городских училищах. В деревни мыло доставляется разносчиками мелкого товара.

Пуд мыла продается по 3 р. 40 к. заводчиками. Завод prepares, средним числом, в день 5 пудов. Годичная производительность всех пяти городских заводов должна быть приблизительно в 9.125 пудов, на сумму в 31.025 рублей. К 9.125 пудам заводского мыла нужно прибавить еще слишком 1.000 пудов мыла, приготовляемого женщинами в домах. Таким образом, Шуша производит в год, средним числом, приблизительно 10.125 пудов всего мыла, на сумму в 34.425 рублей. Главным образом, мыло потребляется городом с окрестными деревнями; излишек же его отправляется в Зангезурский уезд и отчасти в Елисаветполь. Пуд мыла обходится заводчику в 3 р.: следовательно, средний годовой заработок его доходит до 730 р. Деньги эти почти целиком поступают в пользу заводчика; своим помощникам заводчик только доставляет пищу - и только довольно скудно, но зато обязывается научить их искусству мыловарения. Вследствие этого, с целью эксплуатировать почти даровой труд, заводчик никогда серьезно не учит своих помощников мыловарению, а держит их у себя лет по 16-20.

Определенного начала и конца дневной работы нет на мыловаренном заводе: мыло варится трое суток, непрерывно день и ночь, и все это время, днем и ночью, помощники без отлучки, находятся на заводе и поддерживают огонь в печи. Работа на заводах и в домах во все времена года продолжается одинаково, ровно.

Мыловарение, нужно думать, имеет вредное влияние на здоровье рабочих. Едкие пары извести, поташа, готовящегося мыла, сырость самого помещения, вонь от гнилого жира, удушливый жар от накалинной печи – все это не может не вредить здоровью, - даже все это отражается дурно на настроении рабочих. Цвет кожи у рабочих бледный. Одеты они весьма грязно. Сами рабочие, впрочем, не сознают губительных последствий для своего здоровья от мыловарения: они, как магометане, веруют, что болезнь посылается свыше, и человек не

вправе подводить итоги болезням и смертности: судьба человека везде одна. С другой стороны, мыловарение, как занятие, требующее *постоянного* присмотра, благотельно влияет на нравы занимающихся этим производством: оно отучает их от безделья и нередко связанного с ним буйства. Что касается вообще вопроса о влиянии заводов на население, то здесь нужно сказать, что местной полиции следовало бы принять меры к удалению заводов от жилых домов за город. Вонь от заводов слышна за несколько десятков сажень от него. Остатки от мыловарения зачастую выбрасываются тут же, около завода.

Кустарь или заводчик, по-видимому, зарабатывают только на необходимое: особенно состоятельных между ними нет. Это обуславливается отчасти и тем, что, вследствие индифферентного отношения их к каким-нибудь улучшающим нововведениям, мыло до сих пор готовится ими далеко невысокого качества. Возможно, что конкуренция заставит улучшить качество приготовляемого мыла. Но школ, где бы обучались кустари своему делу, нет. Мыловарению, как видно из возрастающего количества потребляемого мыла, предстоит хорошая будущность.

6. Приготовление обуви. В Шуше 57 лавок занимаются приготовлением местной обуви: в 26 работают армяне и в 31 - татары. Мастеров армян 32 человека, татар - 43. Помещением для приготовления обуви может служить всякая лавка, так как это производство не нуждается в особых приспособлениях. Помещение нанимается ремесленником обыкновенно в стороне от своего дома, где-нибудь на базарных улицах.

Материалом служат разные виды кож; кожи готовятся или на местных кожевенных заводах, или привозятся из Персии. Из Персии (из Тавриза) привозятся главным образом следующие виды кож: 1) *тумач*; он выделяется из козьей шкуры и окрашивается в разные цвета: в черный, красный, зеленый, желтый, алый и т.д.; 2) *сагри* - готовится из шкур лошадей, ослов и катеров, а окрашивается обыкновенно в черный цвет; 3) *мешун* - из бараньих и козьих шкур; окрашивается в разные цвета; 4) *ген* (толстая кожа) готовится из бычьих шкур.

Тумач продается, обыкновенно, по 5 штук, завернутых вместе: высшего сорта - за 6-7 руб., низшего - за 3 руб. Лучший сорт получается от животных жирных; он отличается большим весом и крепостью; низший сорт - от худых животных, - он бывает легок и тонок. Сагри продается по 2 руб. за штуку. Мешун, 5 штук вместе, продается кожевниками по 1 руб. 20 коп. - 2 руб. 50 коп.; ген - по 7-8 руб. за штуку.

Местная обувь, коши, имеет форму башмака, с загнутым вверх носком, но с тем отличием, по форме, от башмака, что задняя часть коши, в треть всей длины их, состоит почти из одной подошвы, без задней и боковых стенок. Кроит коши сам мастер по выкройкам; шьют подмастерья и сам мастер. Точного

распределения частей работы не существует. Коши шьют только мужчины; помощь женщин ограничивается приготовлением бумажных ниток из пряжи, получаемой из Ордубата и Тавриза. Инструментом для приготовления ниток служит веретено. Мастера сидят на табуретках и шьют на коленях; выделяемая вещь крепко придерживается ремнем, надетым на обе ноги и одно колено.

Фасоны, приемы работы, способы выполнения ее издавна остаются почти неизменными; вообще, об улучшении качества приготовляемой обуви ремесленники мало заботятся; даже, скорее, напротив, они стремятся подделывать обувь там, где это возможно. Это объясняется избытком производителей обуви по сравнению со спросом на нее; многие мастера в виду этого, отправляются в другие города Елисаветпольской, Бакинской и Эриванской губерний. В последнее время местную обувь начинают вытеснять сапоги русского, европейского фасона.

Тумач и сагри, привозимые местными купцами, приобретаются сапожниками сообща, - покупают за раз штук по 15-20 и делят все это между собою; при этом каждый обязывается заплатить купцу за свою долю через неделю. Такие сделки производятся с той и с другой стороны охотно, без всяких затруднений.

Изделия сбываются в городе и в окрестные деревни. Крестьяне сами приезжают за покупками. Коши шьются большей частью на неизвестного покупателя, реже – по заказу. Пара ширванских кош продается по 60 к. – 1 р. 20 к., пара мужских, армянского фасона, с низкими каблуками, - по 80 - 1 р. 20 к., дамских - по 35-50 к., с высокими каблуками, пара мужских - 1 р. - 1 р. 50 к., дамских - 80 - 1 р. 50 к. Пара чуст идет по 30 к. – 1 р. 20 к. Сапоги из местного материала продаются по 30 к. – 1р. 20 к. Обуви больше всего продают осенью. Средний заработок мастера 1 рубль в день. Подмастерья не получают денежного вознаграждения: они поступают к мастерам учиться. В подмастерья берут мальчиков лет 10-ти, по контракту, на 5 или на 6 лет. Мастера учат их, вообще говоря, дурно, из опасения будущей конкуренции со стороны своих подмастерьев – теперь даровых их помощников, не получающих за свой труд даже хозяйских харчей.

Ремесленниками не подмечено, чтобы шитье вредило здоровью, если не считать того, что руки слишком мозолятся от резцов и навощенных бумажных ниток, какими здесь шьют обувь. Иголки, употребляемые при этой работе, приготовляются в Дагестане или привозятся из Тавриза: это – кусочки проволоки, в 1½ вершка длиной, с ушком.

Школ у кустарей и ремесленников нет. Пьянства между ними не замечается.

Деревенские жители носят главным образом поршни: они готовятся из сырой бычьей, лошадиной, ослиной или свиной кожи; их делают сами потребители для себя. Выкраивается обыкновенная подошва, с острым носиком, с множеством отверстий по бокам ее, и на ней из тонких, ровных ремней, скрученных вдвое, плетется остальная часть поршней, представляющих по своей форме, подобие туфли. Плетение начинается с носка поршней. Ремни режутся самими же крестьянами из кожи, а перед работой предварительно просушиваются. Женщины заканчивают работу поршней: они плетут тесемки, аршина в 2 длиною, из шерстяных ниток, и продевают их через промежутки между ремнями обуви: этими тесемками обувь прикрепляется к ноге.

7. Производство кожи. Кожевенные заводы строятся за городом и, необходимо, при воде: на ручейке, источнике; это – домики, в которых помещаются деревянные чаны, числом, по крайней мере, 6, по 3 в ряд. Чаны эти выдалбливаются из орехового дерева, глубиною и шириною в 1 аршин, длиною же вдвое больше. Поверх каждого чана проходит перекладина; за нее держится работник при работе. Инструментом в кожевном производстве служит *гладилка*, имеющая форму скобки, чуть изогнутой в дугу. К этому инструменту готовится еще доска, длиною в 1 сажень, шириною в 3 вершка, а толщиною в 2 вершка. От этой доски, вдоль нее, отпиливается часть, приблизительно в $\frac{3}{4}$ ее длины; таким образом, у доски образуется плечо. Плечом доска ставится на землю; противоположный конец ее упирается в стену. В длину доски, до ее плеча, кладется кожа. Эту кожу и скоблят гладилкой, в направлении сверху вниз. При этом, плечо доски предохраняет голые ноги рабочего от ударов гладилки.

Материалом для производства служат воловьи и коровьи шкуры, которые приобретаются у городских резников, по 4-5 руб. штука. Сырые шкуры отправляются на речку (в 4 верстах от города); там затопляют их в воду. По истечении дней 10, шкуры вынимаются из речки, обильно обсыпаются отрубями и обливаются водой. В отрубях шкуры остаются дней 20; от этого шерсть вылезает со шкуры и получается голая, сырая кожа. Такую кожу солят морской солью и держат в ней дней 5-10. Продолжительность пропитывания солью зависит от погоды: кожа скорее пропитывается в теплую погоду. Из соли кожа кладется в дубильное вещество дней на 20. Дубильное вещество, это - тертые, сушеные листья какого-то куста (кермек?), привозимого из Нухи и из деревень Шущинского уезда. Затем кожа тщательно промывается холодной водой и кладется на доску наружной стороной. С внутренней стороны кожа оскабливается гладилкой и затем поступает в продажу. Штука продается по 5-8 рублей местным производителям азиатской обуви.

Кожевенных заводов 5, с 5 хозяевами. Из них один - армянин, прочие - татары. Рабочих - 60 человек; 4 армянина, 56 татар. В рабочие принимаются

лица не моложе 13 лет. Взрослые получают в месяц, самое большее, по 5 рублей. Работа начинается с наступлением теплых дней и продолжается до зимы, так как, вследствие плохих, почти открытых кругом, помещений для заводов, вода в чанах, с наступлением холодов, замерзает и заставляет, таким образом, прекратить работу. И этот перерыв тянется почти на полгода, потому что так продолжительна зима в Шуше. Въ каждом чане работает один человек: вся его работа состоит в том, что он топчет в чанах кожу. Кроме 30-40 рублей, получаемых на заводах, за все время годового производства, рабочие кожевенных заводов зарабатывают в городе в зимние месяцы, на черных работах, рублей по 60.

Все, и хозяева, и рабочие, убеждены, что их занятие полезно для здоровья, что дубильное вещество лечит от множества болезней; действительно, многие пораженные параличом, страдающие ревматизмом, подкожными и накожными болезнями, приходят купаться в чанах с дубильным веществом. Личное наблюдение составителя этой записи тоже говорит в пользу благоприятного влияния кожевенного производства на здоровье рабочих: все рабочие выглядят очень крепкими и здоровыми. Но зато, к сожалению, рабочие, будучи удалены от города, слишком грубеют.

Шуша со своими деревнями могла бы иметь даже несколько кожевенных заводов. Но привоз кожевенных товаров из Нухи, Елисаветполя, Тифлиса, «из России» и из Персии подрывает сбыт местного товара. По мнению кожевников, капитал мог бы поднять это производство, но это едва ли: недостает умения и искусства у местных кожевников делать кожи так, чтобы конкурировать с привозным товаром.

8. Скорняжный промысел. Скорняжный промысел мало развит в Шуше и в ее уезде. Местные азиатские шапочники шьющие барашковые шапки – папахи, готовят бараньи меха для шапок весьма просто: счищают с бараньих шкур жир и мясо, расстилают шкурки на земле и обсыпают их смесью из соли и железного купороса (соли берется вчетверо больше, чем купороса). Когда шкура высыхает, ее взбрызгивают водою и оскабливают ее шероховатую поверхность инструментом, называемым, по-татарски, «*шухра*», или «*арен*»: кожа делается гладкою, но мех все же остается жестким. Мягкость придается ему доганакон¹. После этого мех идет на папахи.

Шапочник покупает шкуры у резника по 15-30 к. Издержки на обработку одной шкуры составляют 10-15 к. Промысел этот до такой степени мало развит, что трудно проследить влияние его на здоровье и материальное благосостояние кустаря.

¹ Описание этих инструментов и способ употребления их см. выше

Меха на шубы и папахи лучшего качества получают из Закаспийского края и Персии.

9. Шорное производство. Шорники нанимают лавки, рядом с другими ремесленниками, без всяких особых приспособлений. Местные шорники готовят только вьючные седла и седла для верховой езды, с их принадлежностями. Шлеи и хомуты делаются в Нухе или в Елисаветполе. Приготовление седел подразделяется на три специальности: 1) приготовление вьючных седел – паланов (мастер называется, по-татарски, «паландуз»); 2) приготовление деревянной части седла для верховой езды (мастер – «галтагчи»); 3) приготовление придатков седла (мастер – «саррадж»). Каждый из этих мастеров работает независимо от других.

1) Вьючное седло шьют из старых кусков ковров, паласов, а также из грубых материй и набивают соломой. Это седло имеет форму двух горбов, на двух же плоских подушках. При работе употребляются всего три инструмента: игла, слегка изогнутая на конце, длиною в четверть аршина; лом, с суживающимся и раздвоенным концом, для набивки соломы, длиною в 1½ аршина, и ножницы.

2) Галтагчи,готавливающий деревянные части седел, для своей работы употребляет большей частью кожу и липовые и карагачевые доски: но лучшим материалом, при этой работе, считается ива, по своей легкости. Галтагчи употребляет обыкновенные инструменты: топор, пилу, рашпили, прямые и кривые шила, круглые и четырехугольные, молоток, щипцы, стамески, фуганки и др.

Для приготовления седел у мастера всего три деревянных «выкройки»: *джнаг* (лука), *дал* (задник) и *тахта* (бок). Каждой части готовится по 2 штуки, по каждой выкройке, и по обделке и склеивании их получается седло, которое плотно обтягивается кожей, лошадиной, бычьей и верблюжьей; в последнем случае стоимость седла удваивается. По словам ремесленников, работник готовится такое седло в 3 дня, но работа это в такой степени проста, что этот продолжительный срок для нее возможен разве только при азиатской лени и беспечности работника и при тупых, пришедших в негодность, инструментах его. (Этим делом занимаются, кроме Шуши, в деревне Чанагчи, в нескольких верстах от Шуши). Каждый такой деревянный остов седла продается по 3 руб.

3) Желаящие обзавестись седлом покупают у галтагчи этот остов, затем обращаются к сарраджу за придатками. Саррадж дополняет это седло двумя вальтрапами: верхним и нижним, стременами, подпругой, чересседельником и др. Нижний вальтрап надевается на голую спину лошади (он делается из кожи, на войлочной подкладке); на него кладут галтаг, который покрывается

верхним вальтрапом; чрез отверстие в передней стороне его проходит лука. Верхний вальтрап готовится из кожи, сукна, а для украшения обшивается бахромой и вышивается узорами из разноцветных шелковых ниток. Стремена прикрепляются к галтагу.

Инструменты сарраджа – иголки, резцы, молотки и ножницы. Из кожи саррадж делает повод, подпруги, пояса, патронташи и пороховницы. Железные бляхи, пряжки и стремяна, нужные при его работе, он покупает у местных кузнецов и слесарей.

Дети и женщины не принимают участия в труде седельщиков. Улучшений в приемах и фасонах не замечается: даже, по-видимому, эти кустари считают свои изделия не нуждающимися ни в каких усовершенствованиях.

Это производство существует очень давно; оно может быть подорвано, если, с улучшением дорог, станут перевозить тяжести на колесах, а не на седлах. Работа совершается круглый год, но, тем не менее, кустари зарабатывают едва на предметы первой необходимости. Хорошего или дурного влияния производства на их здоровье незаметно.

Общий обзор. Все ремесленники, о которых говорено было здесь, не имеют ни хороших инструментов, ни удобных помещений. Обыкновенно берется первое попавшееся помещение; не работают у себя дома только потому, что много тратилось бы времени на разноску товара для продажи: в лавках же, рядом с производством, происходит и сбыт. Инструменты мастеров всех этих производств так несложны, что каждый из них может в несколько минут собрать все свои принадлежности и перейти в другое помещение. Недостаток средств не позволяет заменить негодные инструменты новыми, более годными и более совершенными. Это же самое заставляет работника приобретать плохой, дешевый материал.

Рассматриваемые занятия так малосложны, что их не приходится разделять между различными лицами; если же мастера только сами кроют и не учат кройке подмастерьев, то это только сами из-за того, чтобы ученик его подольше работал на него. Ученик же, просидев долго у своего мастера и перенимая от него его искусство только с виду, спешит сам начать производство, самостоятельно, и этим только способствует падению ремесла.

Все местные произведения сбываются на месте же, по одной штуке, любому покупателю: сбыт ограничивается городом с уездом. Покупатель является лично к промышленнику. Средний дневной заработок кустарей невелик, судя по их жизни: сухой хлеб, иногда с сыром и зеленью, составляет обыкновенное кушанье рабочего люда; мясо покупается по праздникам.

Какое влияние имеют названные ремесла на здоровье ремесленника, в большинстве случаев, не подмечено ни самими ремесленниками, ни жителями города; всякие недуги считаются предопределениями судьбы, карой Божией;

от этого нет возможности определенно обозначить болезни от известного рода занятий.

Ремесленники гораздо благонравнее праздных людей; от пьянства к тому же удерживает татар их религия, а армян понятие о мастере, как наставнике и начальнике своих подмастерьев.

Школ, где бы обучались ремеслам, нет ни в городе, ни в его уезде. Артелей тоже нет.

ШУШИНСКИЙ УЕЗД: АГДАМСКОЕ ОБЩЕСТВО

1. Кирпичное производство. В селении Карадаглу кирпичным производством занимаются 3 персиянина: один из них, пожилой, считается мастером, а двое других - работниками. Приготавливается кирпич так: вырытую глину просеивают чрез решето, затем сваливают ее в яму и обливают водой. Когда глина размокнет, укладывают ее на особую площадку, обложенную досками, мнут ногами и дают ей несколько часов вылежать; затем набивают ее в формы, сделанные из дерева и обсыпанные мелким песком. Срезав с формы излишнее количество глины лопаточкою, опрокидывают каждую форму на землю, тоже обсыпанную песком, для просушки. Подсушенные так кирпичи затем складывают в обжигательную печь, - таким образом, чтобы пламя могло проходить между кирпичами. За раз в такой печи можно обжигать несколько тысяч кирпичей. Держат кирпичи в огне дня 2 или 3, после чего огонь тушат закрытием отверстия печи. Остывший кирпич считается готовым.

Инструменты употребляются для этого производства следующие: тесак, стоимостью в 1 р. 20 к., приготавливаемый в Шуше и приобретаемый на агдамском базаре, для обтесывания формы кирпича; молоточек - в 80 коп., приготавливаемый на месте, для вколачивания гвоздей, при приготовлении формы; кирка - 90 коп., заступ - 1 руб. 50 коп., лопатка - 25-30 коп., приобретаемые на месте, для рытья ямы.

На улучшение и хорошую будущность данного производства нельзя надеяться, так как изделиям нет хорошего сбыта: большая часть жителей живут в землянках или в турлучных, каменных, редко в кирпичных домах. Производством этим обыкновенно занимаются весною и осенью, словом - когда бывают заказчики. Кирпич постоянно сбывается заказчикам, тысячами: каждая тысяча стоит 10 р. Средний заработок каждого работника составляет 50 коп. в день. Работники не жалуются на вредное влияние самого производства. Правда, они часто болеют ревматизмом и лихорадкою, но приписывают все эти болезни простуде. Влияния промысла на нравственность и благосостояние работников не замечено: напитков рабочие не употребляют, хотя тут и существуют питейные заведения. Они едва живут на счет скудного дохода и в свободное от занятий время нанимаются в чернорабочие. Было бы хорошо и выгодно, если бы они обучались еще и гончарному производству. Закупки материалов, займа денег и др. п. у них нет; нет и школы. Это производство существует здесь более 5-ти лет, но мало развивается, отчасти и потому, что глина плоха.

2. Мыловарение. Более 5 лет существуют три мыловаренных завода в Агдамском обществе: один – при селении Мурадбеклу и два – при Кулларе. Эти заводы помещаются в особых конурах, при жилищах мастеров. На каждом заводе работает 1 мужчина (татарской национальности), при помощи своего семейства: артелей нет. Для этого производства построена печка, а к печке приспособлен чугунный котел, вместимостью в 4 или 5 ведер: он приобретается в Шуше за 8 или 10 р.: по сторонам расположены две или три кадки, стоимостью в 3-6 руб. каждая. Они тоже приобретаются и приготавливаются в Шуше. Кроме того, для производства еще необходимы топор (1 р. 60 к.), заступ (1 р. 20 к.), лопатка (25-30 к.), кирка (80 к.) разливная деревянная (5 коп.) ложка (*чомча*), прикрепленная к длинной палочке. Все эти орудия можно добыть на агдамском базаре, кроме лопатки и разливной ложки, которая привозится со стороны. Материалы для производства закупаются по следующим ценам: коровье или овечье сало – от 2 руб. 60 коп. – 3 руб. 80 коп. за пуд; 1 пуд негашеной извести – по 10-15 коп.; 1 пуд «*караган-даши*» (зола, получаемая при обжигании растительного корня «*караган*»)¹ – по 50-70 коп. Все это приобретается на агдамском базаре, кроме караган-даши, который привозится из Кайнага (Шушинского же уезда).

Чтобы приготовить мыло, насыпают караган-даши в кадку, с продырявленным дном; к нему примешивают негашеную известь и обливают водой: тогда из-под кадки течет щелок. Полученный щелок вливают в котел, в который кладут коровьего или овечьего сала; прибавляют сюда еще соли и всей этой смеси дают прокипеть. Собравшийся на поверхности воды слой жира, будущее мыло, процеживают, а потом варят его в новом щелоке и опять процеживают. Данный прием так повторяется до тех пор, пока состав мыла не будет липнуть к пальцам; тут мыло считается готовым, - его разливают в формы и дают остынуть. В раз приготавливается 2 или 3 пуда мыла. Вся эта работа происходит одиночно, - только при топке печи, разрыхлении сала, помогает мыловару кто-нибудь из семейства.

Сбывается мыло так: мыловар собирает его в хурджин и отправляется на агдамский базар, где его продает фунтами, по 8-10 к. за фунт. Средний заработок одного мыловара бывает 40-60 к. в день. Время работы – неопределенное: то работают с сентября до декабря, то с октября до 11-го декабря, а еще - с 20-го апреля по 20-ое июня. Влияние производства на здоровье сказывается в том, что, как кустари сами объясняют, они часто болеют воспалением глаз, ломотою и простудою. На развитие производства в будущем нельзя надеяться. По мнению мыловаров и составителя записки, единственным средством к улучшению этой профессии может служить снабжение производителей нуж-

¹ Это – неочищенный поташ

ными для этого производства улучшенными инструментами, деньгами (займа нет) для приобретения нужных материалов; профессиональная школа немало могла бы способствовать развитию промысла. Пьянством кустари не страдают, хотя под боком есть питейные заведения.

3. Портняжное производство. На агдамском базаре работают 6 азиатских портных, в трех лавках: в каждой лавке живут по 2 мастера-хозяина и 4 подмастерья (артелей нет): кроме двух мусульман, все прочие – армяно-григоряне. Их лавки служат жилищами для рабочих и самих мастеров.

Инструменты употребляются для этого производства в каждой мастерской следующие: дазгах (род четырехугольного прямоугольного стола, длиной в 2, шириною $\frac{3}{4}$, а высотой в $\frac{1}{4}$ метра), ножницы, швейная машина, ханский полуаршин, наперсток, игла, шнурок, утюг. Они приобретаются в г. Шуше по следующим ценам: дазгах – от 2-4 руб., ножницы 1 р. 80 к., швейная машина – 40 р.-90 р., игла – 1 к., наперсток – 3 к., полу-аршин, деревянный, складной, – 25 к., утюг – от 1-2 р. Швейная машина, иглы, наперстки и утюги привозятся из Тифлиса, а прочее приготовляются в Шуше. Материал для одежды: сукна, драп, трико, хлопчатобумажные и шелковые материи, пуговицы, нитки, приобретается у агдамских купцов, которые все это привозят из Тифлиса и других городов (шали – из Дагестанской области). Приемы данного производства – обыкновенные.

Цены приготовленным вещам такие: черкеска, детская, из шали, - от 1 р. 60 к. - 5 р.; черкеска, для взрослых, тоже из шали - от 5 р. - 25 р. (шали приобретаются самими мастерами, за 5 р. - 18 р. каждый кусок; из одного куска выходят черкеска и одни брюки); башлык, тоже из шали – от 80 к. - 7 р.; рубашка бумажная, - от 45 к. – 60 к.; архалук, ситцевый, от 1 р. 40 к. – 2 р. 40 к.

Одежду из сукна, шелка и из других тканей шьют постоянно на заказу и за работу получают так: с архалука – 50 к. – 90 к.; с черкески 80 к. – 2 р.; с брюк 40 к. – 80 к.; с рубашки 25 к. – 40 к.; с «*катиби*» (женская куртка) 1 р. 40 к.; с «*чепкан*» (женская кофточка с талией) 80 к.; с «*кюрди*» (женская полущубка) 1 р. 20 к.

Профессия эта существует тут более 20 лет и улучшается: так, напр., прежде работа совершалась только руками, и потому очень медленно, а ныне ручная работа облегчается машиною, и потому идет быстрее и искуснее.

Средний заработок каждого мастера в день – до 1 р. Работают постоянно, за исключением праздничных и летних дней, когда кочующие жители бывают на кочевке. Особенного влияния производства на здоровье, на нравственность и на благосостояние производителей незамечено. Напитки употребляют умеренно.

Школы для портных нет: каждый мастер обязан обучать своих подмастерьев, именно – как сидеть, во время шитья, за платьем, держать иглу, нагибать голову, выкраивать и разглаживать сшитое. Подмастерье же за это обязан 2-3 года работать своему учителю даром; после этого он получает от 40-50 к.

содержания в день. Года же через 4-5 он имеет полное право открыть собственную мастерскую. Для улучшения производства необходимо иметь профессиональную школу.

4. Кузнечное. В агдамском обществе есть 3 кузницы: одна - в селении Мурдбеклу, в одной конурке, другая – при винокуренном заводе Хубларова (в лавке); третья – на агдамском базаре (тоже в лавке). Все эти мастерские вместе с тем служат жилищами для ремесленников. В них работают по 3 человека – армянина: один – хозяин-мастер, два подмастерья; но, кроме них, в каждой есть по одному работнику-мальчику, который только заведует мехами; артелей нет.

По середине кузницы выведена маленькая глиняная стенка, высотой в $\frac{3}{4}$ и длиной в $\frac{1}{2}$ аршина; внизу стенки, по направлению к дверям, устроено маленькое углубление, называемое горном, а к горну приделаны меха, которыми работник-мальчик раздувает огонь. С одной боковой стороны горна прикреплена к большому обрубку дерева железная наковальня, а по углам помещения расположены различные кузнечные инструменты и полосы железа.

Меха готовятся в г. Шуше за 25 руб.; наковальня привозится из России и приобретается за 18 руб. в Шуше; молоты, клещи и щипцы готовятся самими кузнецами на месте. Материал для производства, т.е. железо, привозится тоже из России и приобретается в Шуше пудами, по 2 р. 60 к. – 3 р. 20 к. за пуд. Все орудия продаются или грудно (по 4 р. за 37 фунтов), или по штучно: тесак 80 к. - 1 р. 60 к.; щипцы 20 к. - 80 к.; молотки 40 к. - 3 р.; ножи 40 к. - 60 к., и т.п.

Приемы производства - обыкновенные. Куют здесь гвозди, подковы, топоры, тесаки, щипцы пр. Можно сказать, что кузнечное производство, существующее здесь более 20 лет, улучшается: так, напр., настоящие орудия несравненно лучше и изящнее старинных. Вся эта работа происходит ручным способом.

Предметы производства сбываются заказчикам. Средний заработок каждого ремесленника достигает до 1 р. 20 к. в день. Работают постоянно, кроме праздничных дней и полуторых летних месяцев.

Благосостояние кузнецов, сравнительно с прежним, значительно лучше: как рассказывают, они прежде жили в крайней бедности. Относительно нравственной стороны их можно отметить, что они вспыльчивы, вздорны и суеверны. Пьянства среди них нет, хотя питейные заведения здесь существуют.

5. Ковры и паласы. В Агдамском обществе почти во всех хижинах мусульманские женщины занимаются производством ковров. Хижины эти служат жилищами ткачих. Инструменты¹ употребляются для этого производства следующие: 1) *һана* (станок), опирающийся в стену и образующий с нею угол в 35° - 45°. *һана* готовится в селении „Казанчи”, Джеванширского уезда, и

¹ Об инструментах по этому производству сравн. выше, в статье: «Производство ковров и паласов»

стоит более 5 руб. 2) *Киргит*, длиною в 5 верш., весом в $\frac{3}{4}$ ф. - 1 ф., с 5-ью продолговатыми зубцами, стоит 40 -60 коп.; он готовится в Шуше; 3) *Һана* состоит из железной пластинки, длиною в 3, шириною в 2 верш., а толщиной в 1 линию, и из ручки, которая вертикально поднимается, по отношению к пластинке: она - длиною в $2\frac{1}{2}$ верш. Пластика снабжена 15-18 зубчиками, длиною в 2 линии каждый. Она весит $1\frac{1}{2}$ - 2 ф. Приобретается этот инструмент в Шуше за 60 коп. 4) *Джаара* (прялка) приобретается за 80 к. – 1 р. 20 к.: готовится в окрестных армянских селах. 5) *Киртиз*, из железа, длиной в 3 вершка, весом в 3 лота, приобретается в Агдаме за 3 коп., для очистки крученых ниток основы. 6) *Перочинные ножки* – по 15-60 к. каждый.

Материал для производства ковра составляет главным образом шерсть. Она приобретается на агдамском базаре, за 3 р. - 4 р. пуд. Каждый же пуд шерсти теряет при мойке 10-15 фунтов.

Данное производство существует давно и улучшается: теперь для ковров прядут нитки лучше, и узоры делаются правильнее и изящнее прежнего. Но на большее улучшение можно рассчитывать только в том случае, если в дело введены будут машины.

Ковры сбываются на агдамском базаре покупателям: сам хозяин носит их на плечах по базару и продает на деньги, поштучно, или обменивает на красный товар. Средний заработок женщины на коврах достигает 7-10 к. в день. Заказчиков на ковры нет. Ковры ценятся соответственно длине, ширине и достоинству: так, напр., ковер при длине в 1 арш., ширине в $\frac{3}{4}$ = 5 р.

„	„	2	„	„	„	$1\frac{1}{2}$	„	12-15	„
„	„	3	„	„	„	2	„	20-30	„
„	„	4	„	„	„	$2\frac{1}{4}$	„	30-50	„
„	„	6	„	„	„	$2\frac{1}{2}$	„	50-60	„
„	„	7	„	„	„	$2\frac{1}{2}$	„	60-80	„

Это производство не составляет исключительного занятия женщин: они им занимаются только зимою, притом так, что в одну зиму они прядут и окрашивают нитки, а в следующую ткут. Школы у них нет: каждая хозяйка заменяет в семействе учительницу, - она обучает свою дочь, как мыть шерсть, чесать ее гребнем, прясть и окрашивать нитки, натягивать основу, сидеть за станком, продевать челнок, держать *Һаву* и киргит, стричь ворс и пр.

Паласы, хурджины и чувалы ткут тоже, как и ковры, - только без ворса, посредством продевания утка. Паласы ткут легко и скоро и ценят дешевле, нежели ковры.

СЕЛЕНИЕ ТУГ

Производство из шерсти. В селении «Туг» жителей обоего пола - 1.664 ч. (889 м., 775 ж.): из них – армян 757 м. и 665 ж., татар 132 м. и 110 ж. Работы из шерсти производятся исключительно женщинами, как в селении «Туг», так и в прочих окрестных деревнях. Целый год женщины занимаются прядением шерсти и изготовлением из нее ковров, паласов, чучалов и проч.; в редкой семье не занимается этими работами, наиболее любопытными и интересными для здешних женщин. Работа совершается в жилых помещениях. Заметно постоянное улучшение в шерстяных изделиях, в особенности – в коврах; можно надеяться, что ковры в качественном отношении в недалеком будущем близко подойдут к персидским.

Приготавливаемые изделия сбываются на месте производства. Сбыт незначителен; всего, в таком селе, как Туг, продается в год рублей на 550; большей частью шерстяные изделия идут на украшение жилищ самих хозяев. Продаются обыкновенно скупщикам, которые приезжают в разное время и покупают по несколько штук, по 15-20 рублей за штуку. Ткачиха может заработать в год до 40 руб. Шерстяное производство не дает материального благосостояния ткачихам, так как на продажу они готовят изделий мало, так как нередко у них не хватает шерсти на такое количество изделий, сколько они могли бы приготовить. Ткачихи, от сидячего, с поджатыми ногами, труда, страдают ревматизмом. Смертность между ними - незначительная.

СЕЛЕНИЕ МУХРЕНЕС

Пилка леса. Пилку леса производят крестьяне (всех жителей 316 ч.: 179 м., 138 ж.; все – армяне) села Мухренес в местностях, находящихся в самом лесу. Инструментами при этом служат азиатский топор, урак (особый вид топора с длинной рукояткой), пила. Эти инструменты в большинстве случаев покупаются по невысокой цене в деревнях; иногда, впрочем, пилы лучшего сорта выписываются и из городов. Лесопильное производство составляет общее занятие всех сельчан: оно существует лет 20 слишком.

Сырые дубовые доски, длиною в 5 арш., шириною в 5 верш. и толщиной в 1 вершок, продаются по 20 коп. за штуку, на месте производства, в лесопильнях, принадлежащих селению. Скупщики доски эти увозят на арбах в близлежащие местечки и продают уже по 45-50 к. за штуку. Один рабочий зарабатывает, в течении своего четырехмесячного занятия, до 120 руб.; все рабо-

чие села зарабатывают около 6.000 руб. Пилка леса производится в зимние месяцы, до мая.

Лесопильное производство благотворно влияет на здоровье рабочих: постоянно чистый воздух и физическая работа значительно сокращает смертность, так что даже старики, 60-70 лет, оказываются хорошими пильщиками. Крепкие напитки мало употребляются пильщиками, - больше пьют они местное кислое вино.

Пильщики, помимо распилки леса, другими кустарными промыслами не занимаются. Пилка леса, поэтому, производится неэкономично, а вследствие этого местности грозит опасность лишиться лесов. Вредные последствия обезлесения понятны.

Оба описанные вида кустарных промыслов имеют здесь характер вспомогательных, второстепенных занятий, для которых посвящается лишь время, свободное от крестьянских работ.

СЕЛЕНИЕ КАСАПЕТ

Джеваниширский уезд.

1. Кузнечное производство. Всех жителей в селении Касапет - 2.279 ч.: 1210 м., 1069 ж., - армяне. Кузнечным делом занимаются 10 мужчин, в отдельных зданиях, находящихся недалеко от жилищ кузнецов. Эти помещения обыкновенно имеют вид сарая, с трех сторон (сзади и с боков) имеющего каменные стены или плетень, а с передней стороны совершенно открытого. Случается, что кузнец живет и в самой кузнице, если он работает не в своем родном селе. Орудия, необходимые для кузнечного ремесла, - обыкновенные; их готовят сами кузнецы, кроме терки и наковальни, которые покупаются в городах. Материалом для кузнечного производства служат железо и сталь, покупаемые также в городах.

Производство у кузнецов происходит одиночно, - только у кузнеца бывают два-три ученика, которые помогают ему при ковке железа и вообще в работах, за что кузнец обязан учить их кузнечному ремеслу, в течение двух или трех лет. По прошествии этого времени, он назначает определенное жалованье тем из своих учеников, которые пожелают работать у него. Кузнечество существует с давних времен. Артели кузнецов нет ни для производства, ни для покупки материалов, ни для сбыта изделий. Изделия их сбываются на месте производства сельчанам и в большинстве случаев готовятся по заказу. Цены изделиям - разные: топор - 1 р. 50 к., серп - 60 к., кирка - 2 руб., и др. под. Один кузнец в год зарабатывает до 200 руб. от изделий. Чем дальше, тем кузнечное ремесло больше улучшается. Работа у кузнецов начинается с начала осени и продолжается до конца весны. Есть кузнецы, которые в течение года занимаются своим ремеслом не больше двух-трех месяцев.

Кузнечное ремесло вредит зрению: вообще кузнецы бывают слабы глазами, - среди них часто встречаются и такие, которые страдают воспалением глаз. Между кузнецами встречается много полуглухих, вероятно, от постоянного и сильного стука в кузнице. Кузнец привыкший к жару, не переносит холод: он легко подвергается простуде. Имея дело с углем, кузнец дышит не чистым воздухом, что должно вредно влиять на его здоровье, хотя, по мнению кузнецов, дыхание воздухом, насыщенным угольной пылью, полезно здоровью человека. Смертность между ними незначительна.

2. Плотничное дело. Плотники (20 чел.) в большинстве случаев работают там, где воздвигаются строения, в хорошую погоду - под открытым небом, а в дурную - в сараях, не далеко от места дела. В своих жилищах плотники делают

столики, кровати, шкафы, табуретки, столы, по заказу. Работы - постройки зданий, они ищут, ходя по селениям.

При работе ими употребляются топор, рубанки, пила, долото, бурав, циркуль и угломер, носящий местное название «гюняна». Это орудия, кроме пилы, рубанков и бурава, плотники покупают у местных кузнецов, а пила, рубанки и бурав выписываются из городов. Материалом служит дерево, которое готовится хозяевами постройки; только для мелких работ плотники готовят у себя дома материал. Многие из плотников, знакомясь на стороне с усовершенствованиями, заучивают им тех, которые всегда *работают* на месте жительства: благодаря этому, плотничное ремесло улучшается; а существует оно здесь не очень давно.

Хотя и бывает, что 5-6 плотников работают вместе, но они не составляют постоянной артели для закупки материалов, сбыта изделий, выписки орудий, для общего пользования: эти плотники работают вместе только до тех пор, пока начатой работы не кончат, после чего они работают одиночно у разных лиц. Цены на изделия и работу – разные. Кровать, напр., продается за 3 руб., а из орехового дерева – за 5 руб., стол – за 3 руб., табуретка – за 60 коп., шкаф – за 12-15 руб., При постройке домов плотники получают за ханский арш. по 1 р., соответственно длине и ширине здания: напр., за здание из двух комнат, длиною в 7 хан. арш., при соответственной ширине, с сараем, плотники получают, приблизительно, 50 р., сверх тех, которые следуют им за настилку пола и штукатурку потолка. Средним числом, один плотник в год зарабатывает до 200рублей. Они работают только весною и осенью, а зимою и летом занимаются сельским хозяйством. По словам плотников, их занятие сильно оттягивает мышцы, особенно мышцы рук и спины. Особой болезненности среди них не замечается. Смертность между ними незначительна.

3. Производство гончарное. Им занимаются 3 мужчины в отдельных помещениях. У гончаров, кроме станка и дощечки, для срезывания излишнего количества глины, других инструментов нет. Станок – деревянный: он состоит из двух кругов, соединенных осью, на некотором расстоянии друг от друга. Этот станок помещается в яме так, что верхний круг находится на одном уровне с поверхностью пола комнаты. Гончарные станки делаются плотниками из дерева, согласно указаниям гончров. Материалом для гончарного производства служит глина; ее добывают сами гончары. Вырытую землю засыпают на гладкую площадку, устланную досками, обливают водою и мнут ногами, выбирая из глины посторонние предметы. Гончар, взяв глины достаточное количество, мнет ее еще раз руками и кладет на верхний круг станка; сам он садится за станком и, упираясь ногою в нижний круг, толкает его и приводит как верхний, так и нижний круг во вращательное движение: это и есть то основное движение, при помощи которого гончар prepares свои

изделия, придавая им ту или иную форму, соответственно целям изделий. Хотя гончарное ремесло существует с давних времен, но не замечается по этому производству улучшения: гончары не научились даже покрывать свои изделия глазурью и не заботятся отыскать лучшей глины. Артелей гончаров нет.

Свои изделия гончары сбывают на месте: средний заработок одного гончара в год не превышает 10 руб. от изделий. Гончары работают только весной и осенью; летом они бывают заняты полевыми работами, а зимою мешает холод. Гончарное производство имеет весьма вредное влияние на здоровье человека. Гончар портит свое здоровье тем, что он постоянно находится в тени, в сырой комнате; зато они все бледны. На вопрос же составителя записки, какой вред наносит им их ремесло, они отвечали, что оно их только сильно утомляет, но что вреда от него нет.

4. Бондарное производство. Им занимаются 3 человека, в отдельных помещениях: в сараях, комнатах, находящихся вблизи к их жилищам, при помощи обыкновенных инструментов, которые выписываются ими из разных городов.

Материалом служат дубовые доски; приготовляемые самими бондарями или сельчанами. Бондарный промысел существует здесь с 1882 года и, очевидно, быстро распространяется среди народа и заметно улучшается. Изделия сбываются на месте; приготовляются часто и по заказу. Цены бондарным изделиям – разные: есть бочки, стоящие 15 руб., 10 руб., 3 руб. и т.д., смотря по тому, сколько ведер они вмещают в себя: с одного ведра берут 36 коп.; потому, если бочка, напр., - в 10 ведер, то она стоит 3 р. 60 к. У бондарей не всегда бывает работа и не во всякое время года, преимущественно же с начала июня, когда гонится из туты водка, и еще осенью, при сборе винограда. Зимой бондари занимаются приготовлением материалов для своего промысла. Средний заработок в год одного бондаря – около 150 руб. Артелей среди бондарей нет.

5. Производство из хлопчатой бумаги. Хотя почва и климат благоприятствуют разведению хлопчатой бумаги, хотя сельчане чувствуют большую нужду в ней, но она разводится в малом количестве, и только для домашних надобностей; причиною этому служит недостаток в воде. Место для посева хлопка пашется плугом. Со дня посева до созревания он поливается не больше двух раз, а иногда только раз; зато в лета засушливые бывает плохой урожай, или совершенно его не бывает. Когда созревает хлопчатая бумага, дергают его и досушивают дома на солнце, сряду два-три дня. Зимой из других уездов, особенно – Зангезурского, приходят сюда артели людей рабочих (чигирихчи), которые, посредством своих инструментов, называемых, на местном наречии, «чигирих», отделяют хлопок от семян.

«Чигирих» состоит из двух досок, вертикально укрепленных в третьей горизонтальной доске, на расстоянии друг от друга, сообразно со своим наз-

начением. Верхние концы их соединяются ремнем, чтобы они не расходились. В своей средней части вертикальные доски имеют по одному отверстию в эти три отверстия помещаются концы валика, который вращают посредством проделанной к нему ручки. Под валиком параллельно к нему идут две подвижных (вниз и вверх) доски, а над валиком железный стержень, - так, что расстояние между ним и валиком незначительно (оно еще уменьшается, когда вставляют деревянный клин между подвижными досками). Над железным стержнем, параллельно ему, идет намыш, который концами прикрепляется к вертикальным доскам. На нижние концы вертикальных досок надето по одному кольцу из ремня: чтобы чигирих стоял на земле неподвижно, через эти кольца вбивают в землю колышки. Отделение семян от хлопчатой бумаги происходит следующим образом: чигирихчи берет небольшой клочок хлопчатой бумаги и, приставив его к валику, вращает последний: валик влечет бумагу за собой, и, вследствие сильного прижимания валика к железному стержню, семена выделяются из хлопчатой бумаги и падают на землю с передней стороны, а сама бумага проходит между валиком и стержнем и падает на землю сзади. Камыш же не позволяет выделившимся семенам обратно смешиваться с хлопчатой бумагой.

После этого хлопчатую бумагу готовят для пряжи; это делают шерстобиты, приходящие из других уездов, при помощи снаряда, который состоит из деревянной доски, имеющий вид лопаты, без одного (какого-нибудь) бока, с рукояткой, несколько изогнутой в верхнем конце, в сторону бока лопаты: от последнего к концу рукоятки проведена струна. Струна, погруженная в хлопчатую бумагу, приводится в быстрое движение ударами колотушки: так, она и очищает хлопчатую бумагу от посторонних примесей.

Дальше женщины прядут нитки на прялке. Из ниток хлопка ткут бязь и джиджимы; из бязи шьют архалуки, шаровары, рубашки для мужчин и т.п. Бязь предварительно отдают окрасить в синеватый цвет. Красильщик с одного ханского аршина бязи берет 20 к. Для тканья же джиджимов предварительно красят нитки в черный, желтый, красный, синий и др. цвета. Джиджимы ткут крестьянки для своих надобностей, но иногда нужда заставляет их продавать: они продаются по 6, 7, 8 р. (а шелковые за 15, 20 руб.).

6. Изделия из шерсти. Крестьянки из шерсти добываемой со своих овец или покупаемой у соседей, ткут ковры, шали, мафраши, джиджимы, чувалы и хурджины. Сначала шерсть моют теплой водой и чешут железным гребнем два раза; потом уже начинают из нее прядь нитки на прялке. Нитки предназначенные для ковров, чувалов, хурджинов, красят в желаемые цвета: красный, желтый, черный, синий и т.п. В красный цвет красят посредством марены, обращая ее в порошок в ступке. Этот порошок засыпают в котел с кипящей водой, куда и кладут шерстяные нитки: через несколько времени вынимают из

воды нитки, уже окрашенные в красный цвет. Для окраски ниток в желтый цвет употребляется растение «наз». Собирают его весной, когда оно сочно. Сварив наз в воде, кладут в эту воду нитки, которые, пролежав тут часов 5-6, окрашиваются в желтый цвет. Черная краска получается двояким образом: 1) куски железа, покрытые ржавчиной, кладутся в глиняный сосуд с водою; по истечении десяти дней переливают воду в медный сосуд и греют ее, всыпав туда немного толченых квасцов; когда вода закипит, опускают в нее нитки на некоторое время, причем их, перемешивают несколько раз палочкой; потом дают им остыть: тут нитки получают черный цвет; 2) или же, вместо заржавленных железных кусков, всыпают в сосуд с водой несколько корок граната, тоже прибавив к воде немного квасцов (на 1 фунт ниток - $\frac{1}{4}$ ф. квасцов); далее все делается по вышеописанному способу. В синий цвет, красят нитки раствором синьки.

Крестьянки, приготовив нитки, приступают к тканью. Джиджимы из шерстяных ниток ткутся так же, как джиджимы из хлопчатой бумаги и из шелковых ниток. Ковры, чувалы, хурджины и мафражи ткут только из шерстяных ниток на особом станке, под названием „востан’’, с тою только разницею, что уток для ковров прядется толще и удваивается без кручения на прялке, тогда как уток для тканья джиджимов, чувалов, хурджинов прядется тоньше и удваивается посредством кручения.

У крестьян существует обычай созывать знакомых и родных для исполнения какой-нибудь работы, требующей много рабочих рук, конечно, без денежного вознаграждения, а только на хорошее угощение: соблюдая этот старинный обычай, во время чески и тканья приглашают девиц родных и соседей на помощь.

По мнению составителя записки, все ремесла, обеспечивая человека в материальном отношении, понижают его нравственность. Желая побольше зарабатывать денег, ремесленники обещаются нескольким заказчикам изготовить изделия в самое короткое время, хотя им вполне известно, что они не успеют к назначенному времени исполнять заказы. При таком положении дела им приходится выдумывать причины, почему изделия не готовы к сроку. Раз привыкши к обману, они затем надувают людей, не чувствуя угрызения совести. Что касается вопроса об улучшении ремесел, то, по мнению ремесленников, нет средств к улучшению ремесел. Составитель же записки полагает, что для достижения этого, нужно составить компанию из ремесленников, иметь запасную общую сумму, на что можно было бы выписывать орудия, машины, отправлять молодых, способных людей в специальные школы учиться ремеслам, и т.п.

ДЖЕБРАИЛЬСКИЙ УЕЗД. СЕЛО ГАДРУТ

1. Ткацкое дело. В Гадруте и, вообще, в Джебраильском уезде, весьма распространено шерстяное производство. Преимущественно приготавливаются ковры, паласы, сукна, а также и другие разные мелкие изделия из шерсти, как-то: хурджины, мафраши, чувалы, носки, джиджимы, веревки и пр.

Шерсть тщательно моют в воде, высушивают, расчесывают гребнем, потом прядут на особом прядильном снаряде, называемом, по местному, «джахарак». Все эти работы исполняются женщинами; обязанность мужчин – доставлять в дом только известное количество шерсти. Труд таких работниц оплачивается слабо. Так, напр., над ковром в 12 кв. арш. женщина сидит 5 месяцев, работая до 12 часов в сутки; на выделку такого ковра выходит всего 50 фунтов пряжи, по 80 коп. фунт, да на окраску 5 руб.; а продажная цена такого ковра на месте – около 50 рублей; следовательно за 150 дней работы получается до 5 р., следовательно $3\frac{1}{3}$ коп. за день.

Тканье паласов также плохо окупается. Напр., на палас в 40 кв. арш. (8X5) требуется немытой шерсти 6 пуд, по 4 руб. красок -на 10 руб., за чесание и прядение - 8 руб., за работу 5 ткачихам в 60дней -36 рублей: всего расхода 78 руб.; палас такой величины продается на месте за 80 руб.: стало быть, чистого барыша остается 2 руб., или, вместе с 36 руб. за работу (если сами хозяева ткут), получится 38 рублей. Если разделить 38 руб. на 60 рабочих дней, получится $63\frac{1}{3}$ коп. в день 5 женщинам, или каждой работнице в день придется $12\frac{2}{3}$ коп., а за час (при 10 рабочих часах в день) приблизительно $1\frac{1}{4}$ коп.

Из волокнистых веществ, кроме шерсти, в большом употреблении здесь еще шелк и хлопок. Туземки из коконов низшего сорта, превращая их, посредством варки в растворе древесной золы, в волокнистые и беловатые, прядут особым веретенном грубые шелковые крученые нитки, которые употребляются дома на разного рода шитье. Такие нитки подкрашивают в разные цвета и ткут из них, на особых ручных, станках, различные шелковые материи, а преимущественно джиджимы для лицевых сторон тюфяков и одеял: хотя материя эта и груба, но она красива и довольно прочна. Кусок такой материи, в $5\frac{1}{4}$ кв. арш. (в длину 3 аршина в ширину $1\frac{3}{4}$ арш.), стоит от 3 до 5 руб., смотря по качеству. Из более тонких ниток женщины ткут, на разных станках, «аладлса», из которой шьют себе длинные рубахи.

Из хлопчатой пряжи на таких же станках ткут грубую бязь для домашнего употребления, именно, на брюки, рубахи, а в крашенном виде и архалуки.

2. Изделия из серебра. В Гадруте три серебряных дел мастера. Двое из них занимаются выделкою разных мелких вещей, идущих на украшение платьев туземок. Вещи эти, по-местному, именуются так: сурма, кочак, пожож, чанкал, пояс и, разного рода, булавки и крючки. Третий же prepares исключительно из польского серебра предметы, для украшения рукоятки и ножен кинжалов и шашек, офицерам и казакам проживающего в Ванке 1-го Полтавского полка.

3. Кузнечное производство. Здесь 10 кузниц, где готовятся из железа различные сельскохозяйственные орудия и др. (топоры, косы, серпы, ножи, заступы, цепи, подковы). Сверх этого есть несколько оружейных дел мастеров, которые занимаются починкою холодного и огнестрельного оружия. Кроме того, есть 7 «подковщиков»: они подковывают, кроме лошадей и ослов, еще быков, которых запрягают в молотильные доски.

4. Бондарное. Бондарей в Гадруте три: они делают бочки, ванны и ушаты. Цена материала бочки в 50 ведер - 6 руб.; бондарь на изготовление такой бочки употребляет два дня; продажная цена ее - 9 руб.; следовательно, в 2 дня он зарабатывает 3 рубля. Материал на приготовление трехведерного ушата обходится в 1 руб. 40 коп.; бондарь делает его в 1 день, а продает за 2 руб. Стоимость материала ванны в 6 ведер - 3 руб., работа над нею продолжается 1 день, а продается она за 4 рубля.

5. Каменотесное, кирпичное, известковое и гончарное производства. Каменотесов в Гадруте до 70 человек. Многие из них, не находя здесь работы, отправляются в Закаспийский край и в разные города Кавказа, где получают хорошее вознаграждение за свои труды, - за каждый рабочий день по 1 руб. 40 коп. - 2 руб. Вся работа их состоит в выломке камня и в грубой его обделке, полировать и шлифовать камни им почти не приходится. Вследствие этого они ограничиваются только обтеской камней для разных построек, для надгробных памятников, для жерновов, и т.п. Камни для построек они добывают поблизости от Гадрута: кубик такого камня продается по 8-10 рублей. Для жерновов и надгробных памятников добывают камень в 20-30 верстах от Гадрута. Пара жерновов продается за 15-25 рублей, а пара надгробных памятников - от 3 до 100 руб., смотря по величине и качеству отделки. По словам жителя Тагасыр, Мелкума Петросова, в 3 верстах к югу от Джебраила, в местности Гумбат-Кагриз, находится *гипс*.

Обжиганием *кирпичей* занимаются приезжие татары из Персии, по заказу, а приготовлением *известки* занимаются сами гадрутцы. Изготовление известки производится для своей собственной надобности и для других, по заказу.

Гончарного ремесла, к сожалению, в Гадруте не существует, ввиду того, что материал очень дорого обходится. Этим промыслом занимаются жители сел: Агбулаг (Джебраильского уезда) и Гакаку (Шушинского уезда).

ОПИСАНИЕ КАВКАЗСКОГО ШЕЛКОВОДСТВА

ДЖЕВАНШИРСКИЙ УЕЗД

В селении **Касапет** и в его окрестностях (сообщено смотрителем Касапетского училища, *г. Израеловым*) в последние пять лет воспитание шелковичных червей стало общим занятием для женщин; им занимаются в следующих селениях: в Касапете, Гюль-ятаге, Джан-ятаге, Улу-Карабеке, Кичик-Карабеке, Марагаллу, Тоношене, Чардахлу и Чайлу. Каждое семейство воспитывает по несколько сотен червей. Старожилы о происхождении червей рассказывают, будто они появились на свет Божий из тела Иовы, известного в священном писании за человека набожного и добродетельного. Воспитание шелковичных червей идет здесь весьма неправильно: получают грёну из коконов крестьянки сами; они не обращают внимания на здоровье коконов и получают грёну безразлично - из больных и здоровых коконов. Грёна сохраняется завернутою в куске какой-либо материи, иногда очень плотной, так, что воздух не имеет доступа к ней, в ящиках и мешках. С наступлением мая или конца апреля, когда появляются первые почки на шелковице, грёна вынимается из ящиков и мешков, носится на теле или ставится у огня. Чтобы получить обильный урожай, в некоторых местах в грёну бросают семь штук пшеничных зерен и одну серебряную монету. После оживления грёны, около шелковичных червей кладут куриное яйцо, чтобы посторонние лица их не сглазили. Молодые черви в решетках и сосудах, накрытых чем-нибудь сверху, ставятся у очага, кругом которого сидит вся семья; на этом же очаге готовятся кушанья, издающие разного рода запах. Почки, а также только-что развернувшиеся листья собираются в грязные мешки, и этими листьями кормятся шелковичные черви.

Пуд сырых коконов продается в сел. Касапет по 8-10 руб.

Здесь распространена французская, итальянская и японская породы, но лет 10-15 тому назад была другая порода, называемая местными жителями – *карабахскою*; эта порода доставляла, по словам крестьянок, большие овальные коконы и вообще хороший урожай; теперь этой породы не существует. На червях наблюдаются болезни: желтуха и мертвенность; в 1889 году первая болезнь приняла повальный характер, вследствие чего урожай был дурной. По мнению *г. Израелова*, причину появления этой болезни послужило не только дурное воспитание, но и непогода. Хотя присланные Г. Инспектором Народных училищ $\frac{1}{2}$ золотника грёны белой багдадской породы воспитывались по возможности правильно, но все-таки появилась на червях болезнь - желтуха, не принявшая, однако, повального характера. Из $\frac{1}{2}$ золотника грёны получилось 6 фун. сырых коконов. Ввиду того, что воспитанием шелковичных червей занимаются в весьма ограниченных размерах (больше двух пудов сырых ко-

конов никто не получает), коконы употребляются преимущественно на домашние надобности.

Из решет и сосудов переносят червей на тахту, называемую местными жителями „*триджа*” и приготовленную в одном углу того дома, где живут сами крестьяне; только зажиточные крестьяне обращают одну из своих комнат в червоводню. Когда замечают, что настало время завивки коконов, готовят пучки, из веточек орешника, дуба и из стеблей спаржи и ставят на *тридже* рядами. Замаривают коконы следующим образом: коконы тонким слоем расстилают на солнце, - под влиянием солнечных лучей куколки умирают в коконах. К числу недостатков шелководства относится и то, что мало или вовсе не обращают внимания на чистоту червоводни и никогда не переменяют постилки, вследствие чего из веточек шелковицы образуются слои прутьев и эти слои покрываются плесенью.

Для размотки, коконы бросаются в горячую щелочную воду, варятся, а потом вынимаются, сушатся на солнце и прядутся посредством веретена. Нитки, спряденные на веретене, употребляются на шитье и на тканье джеджимов и на чухи. Для получения более тонких ниток поступают следующим образом: коконы бросают в кипящую воду, выделяют из них 3-4 нитки, проводят через отверстие, проделанное в деревянной дощечке, и начинают, передвигая, мотать; потом крутят на прялке. Из этих ниток ткут шелковые ткани, напр., - „*чершо*”, служащие покрывалом и т.п., а также джеджимы. Для тканья джеджимов нитки красят в черный, желтый, красный, синий и другие цвета. Станок для тканья джеджимов устанавливается следующим образом: в сарае или в доме в земляной пол вбивают четыре деревянные кола, имеющие сзади на верхнем конце по выемке, через которые прокладывается по одной палочке; колья вбиваются в землю попарно, при том так, чтобы расстояние от первой пары колева до второй равнялось половине длины джеджима, а расстояние между первыми кольями и вторыми, составляющими одну пару, должно соответствовать ширине джеджима. Недалеко от первой пары колева ставится подставка для поддержания ниток джеджима над землею.

Нитки протягиваются от перекладины одной пары колева чрез перекладину второй пары и связываются, образуя бесконечную основу. Для прибивки утка служит дощечка в виде трапеции, называемая „*тур*” (шашка).

Шелковые джеджимы продаются по 15-20 руб.

ШУШИНСКИЙ УЕЗД

1. В сел. **Агдам** в 1889 году (сообщено смотрителем Агдамского училища, *г. Ибрагимбековым*) занимались шелководством около 30-ти человек, каждый отдельно, при содействии членов семейства, а прежде, как рассказывают, почти все население Агдамского общества поголовно предавалось этому занятию, оживляя грену „*карабахской*” породы; но, когда несколько лет сряду, не получали урожая, то большею частью порубили свои тутовые плантации и обратили их в пахотные поля. Только с некоторого времени, шелководы возобновили свое занятие, оживляя грену японской зеленой породы, которая, хотя в прошлых годах и доставляла порядочный урожай, но в 1889 году, пострадав от болезней: „*салма*” (мертвенность) и „*каракет*” (чахлость), принявших повальный характер, перестала заслуживать внимание. Полученные в 1889 году в незначительном количестве коконы были недоброкачественные, с тонкими стенками, при том очень маленькие (с 1 зол. получено приблизительно 3-5 фун.); каждый пуд продавался от 6 до 8 руб.

Уход за шелковицею производится так: в конце осени шелковичную плантацию тщательно поливают, чтобы она зимою не пострадала от заморозков, к весне, когда температура поднимется до 10⁰, разрыхляют землю около шелковицы и вторично поливают (некоторые предварительно удобряют разрыхленную землю навозом), чтобы пробудившемуся от зимнего покоя дереву было возможно получать из земли необходимые питательные соки; при этом высохшие и лишние веточки на шелковице заблаговременно срезаются, чтобы они не мешали свободному росту дерева. Когда листья тутового дерева распустятся, сначала щиплют их руками, потом срубают ветки большим кривым ножом, избегая царапать или сдирать кожу шелковицы. Этим ограничивается весь уход за шелковицею.

Не раз были примеры, что грена местной породы не доставляла хорошего урожая; потому-то шелководы стали покупать ее у продавцов на агдамском базаре. Последние приобретают эту же самую грену из с. Агдаша, Арешского уезда; 1 фунт грены итальянской породы стоит 4-8 руб. Грена также не доставляла хорошего урожая, хотя разводилась неоднократно: это, по всей вероятности, - вследствие неумения ухаживать за червями, в чем сами шелководы сознаются.

Для оживления, грена носится на теле, или ее держат близ печи или камина, либо, наконец, помещают ее вообще в теплом месте. Оживление происходит в первых числах апреля.

Почки шелковицы распускаются в первых числах апреля, а лист - около 10-го апреля; цветет шелковица в конце апреля; ягоды ее созревают около 20-го мая, листья опадают от начала до конца ноября.

Червоводни устраиваются из камыша, фасадом к востоку, без окон, с соломенной крышей, длиной в 12, шириной в 5, а высотой в 2½ метра, иногда и больше. Они бывают так непрочны, что не могут защищать червей от ветра, тепла, холода и течи во время дождя.

Этажерки не употребляются, а взамен их употребляется что-то в роде лотка, сплетенного из камыша, - „*тередже*”, которое держится на 4-х, вбитых в землю, под прямым углом, колышках, высотой в 1 фут.

После оживления, черви сначала переносятся посредством листа на „*саганах*” – снаряд в роде сита или плетеного решета, и тут их кормят до 2-ой линьки разрезанным листом, производя кормление 2 раза в сутки: утром и в 2 часа пополудни. После второй линьки червей переносят на „*тередже*”, о чем упомянуто выше, устланное заблаговременно бумагою, и тут продолжают их кормить 3 раза в сутки: утром, в полдень и вечером, причем кормление идет веточками. После четвертой линьки кормление производится 6 раз в сутки и даже больше: дают - сколько черви в состоянии съесть. Во время выкормки шелководы обращают внимание на то, чтобы лист не был сырым, и, если он сырой, то скорее оставляют червей голодными по целым дням, как это случается в дождливое время. Постилку меняют два раза в течении всей жизни червей, т.е. со дня оживления до завивки кокона: после второй линьки и после четвертой линьки.

Коконников не ставят, а ограничиваются тем, что, когда черви перестают есть и собираются завивать коконы, в последний раз накладывается им свежий лист, после чего шелковод уходит. Через неделю он возвращается в червоводню и собирает завитые в постилке и на веточках коконы или же находит одних мертвых червей. Полученные коконы шелководы продают торговцам или у себя дома, или на агдамском базаре, или же употребляют их на домашние потребности. Так-как местная грена не дает хорошего урожая, то шелководы сами гренажем не занимаются, а приобретают грену на агдамском базаре у продавцов, которые таковую, в свою очередь, привозят из сел. Агдаша. Замаривание производится на солнце.

У местных жителей размотка шелка или шелкоткацкого производства не существует.

Недостатки шелководства следующие. Червоводни не имеют надлежащей вентиляции; правильной выкормки, с соблюдением в червоводне необходимых гигиенических для червя условий, не наблюдается; этажерки неудобны и т. д. Равным образом немало влияют на упадок шелководства дешевый сбыт кокона и, в особенности, резкие переходы внешней температуры.

До второй линьки червей кормят в том помещении, где живут сами шелководы и каждый раз, когда начинают кормить червей, повторяют: „*Бисмиллах иррахман иррахим*”, т.е. „во имя Бога милостивого и милостивейшего”, потом

продолжают : „Аллах бедназарден сахласин”, т.е. „пусть Бог сохранит от злых глаз”; наконец производят кормление. При оживлении к грене присыпают несколько штук изюму, думая, что он дает червям живой и здоровый организм: это, однако, практикуется не у всех. Прежде, нежели переносят червей в червоводню, к дверям ее привешивают растение „*руту*” и молитву - „*вейн вкадил лезина рефери...*” (выписанный из Корана отрывок, в две строки). Посторонних, не совершающих часто омовения, не пускают в червоводню, думая, что испарение от них и глаза их вредно могут подействовать на здоровье червей.

Полагают, что грена, пущенная на оживление в четверг (день счастья у мусульман), дают хороший урожай, который отчасти приписывают шелководы „счастью”; об этом у них сложена следующая поговорка: „неопытный пастух кормил червей терновым листом и получил самый хороший урожай вследствие доброкачественности грены и хорошего ухода за нею”. О хорошем уходе существует поговорка : „терпение сварит мед из кислого зеленого винограда и соткет атлас (шелковая ткань) из листа шелковицы”.

2. В сел. Туг шелководство (сообщает учитель Тугского училища, г. М.Погосов), по легкости выкормки червей и по местным условиям, есть обязательное и вместе с тем весьма важное занятие тугцев и окрестных крестьян. Самый последний крестьянин имеет понятие о выкормке червей. Выкормка червей производится следующим образом. До четвертого сна черви остаются в жилищах хозяев на досках или на плетенках из камыша; в 20-ый день жизни червей хозяева переносят их в червоводни. Червоводни устраиваются в шелковичных садах в виде чердака. В них червей располагают в 3-4 ряда на земле, обсыпанной саманом, без соблюдения степени теплоты: здесь черви остаются на загнивших остатках листьев, смешанных с гниющими испарениями и трупами погибших червей до завивки коконов. Кормление червей происходит неправильно: иногда черви остаются без корма целые дни, а иногда в день дается корм несколько раз; при кормлении червей не обращается никакого внимания на сырость листьев от дождя и росы, тогда как листья должны быть сухи. Для правильного развития червей не увеличивают занимаемую ими поверхность при росте тела их. Хотя червоводство существует в Туге с давних времен, и число червоводов ежегодно увеличивается, но само производство не улучшается с технической точки зрения. Червоводы, не имея понятия о влиянии климата, не выбирают породы, подходящей к климату. Коконные местных червоводов покупаются в сыром виде фабрикантами местных двух шелкомотальных фабрик, принадлежащих шушинцам Н.Агаронову и А.Мугуну; фабрика последнего перестала действовать со второго года своего существования. Они существуют с 1887-го года.

Пуд сырых коконов ценится на месте производства, в среднем, 10 рублей. Один червовод при хорошем урожае получает 20-25 рублей заработка. Сел.

Туг, средним числом, получает 3 тысячи рублей дохода от шелководства. Оживление яичек начинается с 15-20 апреля и продолжается до 20 июня. Червоводство обеспечивает крестьян в материальном отношении и потому заслуживает улучшений и примет большие размеры, если распространится правильное воспитание червей.

ДЖЕБРАИЛЬСКИЙ УЕЗД

1. В **Джебраильском** уезде (составлено помощником учителя Нахичеванского городского училища, *Фарадж-беком Султановым*) считается по последнему камеральному описанию всего 8.687 дымов, из которых - духовного звания - 69, бекского и чиновничьего - 296, крестьянского - остальные. За исключением молоканского села Карабулах (45 дымов: 104 мужчин и 109 женщин) и некоторых кочевьев (Кюрдмахмудлу: 94 дыма - 327 мужчин и 313 женщин; Мавджанлу, большой и малый: 202 дыма - 565 мужчин и 372 женщин; Молла-Магеррамлу др.) во всех остальных оседлых деревнях и селах, а также в кочевьях занимаются шелководством.

Раньше оно шло успешно, потому что, как говорят сами шелководы, никаких болезней на червях не было; за последнее же десятилетие пошли болезни, так что в первые годы появления их, в целом уезде не уцелело ни у кого червей, - все они передохли. Спустя два-три года попробовали возобновить грену; несмотря на это, однако, болезнь совсем не уничтожилась, но все-таки часть червей осталась здоровой и завилала коконы.

До появления болезни были в употреблении исключительно яички, так называемой, хорасанской породы, но после болезни она была заменена японскою. Несколько раз делали опыты - разводили французскую породу, но она не дала удачных результатов, а потому и была оставлена.

Болезнь на червях появляется в разных возрастах: иногда через некоторое время по вылуплении червей из яичек, иногда после первой линьки, иногда после второй, третьей, четвертой, наконец, тогда, когда наступает пора вить коконы. Бывают случаи, что черви совсем не вылупляются вследствие негодности яичек.

Болезнь на червях местные жители приписывают воле Божьей и смотрят на нее, как на наказание, ниспосланное за недобродетельную нашу жизнь; поэтому они ничего не предпринимают против нее, да в сущности и средств никаких против нее им неизвестно. Ухаживают за червями по прадедовскому примитивному способу, - не улучшают ни способов оживления яичек червей и выкармливания, ни устройства червоводень и пр. Вследствие этого и постоянных неудач, местные жители относятся более или менее пренебрежительно к шелководству, почему в настоящее время некоторые тутовые сады даже запу-

щены. Вследствие неудовлетворительного состояния шелководства, все жители усердно принялись за хлебопашество, более щедро вознаграждающее их, так как почва в Джебраильском уезде, вообще, очень плодородная.

Сбором яичек, как и вообще шелководством, исключительно занимаются женщины. Берут, положим, 8 фунтов отборных коконов, их раскладывают на куске бязи в прохладном месте. Спустя 4 или 5 дней из каждого кокона выходит бабочка довольно вялая, с большим брюшком, не способная летать. На второй день по выходе из коконов, эти бабочки начинают спариваться, а потом кладут яички. В начале они бывают желтого цвета и прилипают к бязи. Когда все бабочки передохнут, берут этот кусок бязи, смывают яички с нее холодной водой и сушат несколько дней, после чего зашивают в мешочек, вывешивают на каком-нибудь прохладном месте, или кладут в глиняный горшок, который закрывают сверху, чтобы туда не могли проникнуть мыши и съесть грену. Иногда в горшок всыпают рис, поддерживающий будто бы прохладу. Грена кладется в горшок или вешается в прохладном месте, чтобы от теплоты летом из яичек преждевременно не вывелись личинки, и чтобы потому она не пропала даром. Если свесить полученные яички, то будет $\frac{1}{2}$ фунта. Итак, из 8 фун. сырых коконов получается обыкновенно $\frac{1}{2}$ фун. яичек. Они после отмычки бывают цвета синеватого, имеют круглую форму с впадиною с обеих сторон.

Весною, когда только что распускаются тутовые деревья, женщины свешивают яички по $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{4}$ или $\frac{1}{2}$ фун., всыпают в кусок какой-нибудь бумажной материи, связывают слабо ниткой и кладут за пазуху, а на ночь кладут около себя в постель. От этого яички согреваются и начинают развиваться черви. При оживлении же яички согреваются настолько, чтобы личинки от излишней теплоты не передохли в зародыше, что случается нередко. Когда червяков вывелось достаточное количество, то утром, после восхода солнца, насыпают яички с червями на деревянный поднос (табах), выносят на солнце и кладут поверх яичек несколько метелок из камыша, покрывая их листьями тутового дерева. Метелки кладутся для того, чтобы к листьям не приставали яички и их можно было бы отделить от червей. Через метелки черви поднимаются и собираются на свежих, сочных листьях, которые начинают есть. Эти листья с червями переносятся на „тараджа”, обсыпанный сверху саманом, который служит подстилкой червям. Тараджа делается из камыша самими червододами – мужчинами, для содержания на них червей до второй линьки. Для этого берется камыш и к подставкам из дерева или камыша, числом от 6 до 10, прикрепляется посредством коры молодых тутовых веточек. Лишняя часть камыша срезается. Тараджа имеет форму прямоугольника длиною от $2\frac{1}{2}$ до 3-х арш. и шириною от 1 до $1\frac{3}{4}$ арш. Со всех сторон она имеет выступы, чтобы черви не могли сваливаться с нее.

Для тараджи камыш вырубается на берегах Аракса, где он растет в изобилии, и привозится вьюками. Длинною бывает до 1½ саж. При купле и продаже, что случается редко, вьюк камыша на месте потребления стоит 30-40 коп. Камыш привозится, главным образом, кочевниками, проживающими на берегу р. Аракса.

Особых помещений для оживления яиц, выкормки червей, сохранения яиц и т.д. не существует. Все эти операции производятся в жилых помещениях шелководов.

Назначенные для кормления червей листья первоначально рубятся мелко острым ножом.

Выход червей из яиц продолжается 3 или 4 дня. Количество яиц, недавних червей, зависит от качества их. Если яички здоровы, то оно бывает незначительно, в противном же случае оно доходит до ¼ всего количества грены.

Из ¼ ф. здоровых яиц выходит 4 тараджи личинок.

В первом возрасте, личинок называют „мурджа”. Мурджа кормят в день, при хорошей погоде, 2-3 раза, а при пасмурной один раз. Нужно сказать, что сырая погода вредно действует на червей, а потому дождливая весна служит предвестницей плохого урожая на коконы. Первый возраст червей продолжается 6 дней, после которых черви делаются совершенно вялыми, почти не едят и не двигаются и приступают к линьке. Это состояние местные червоводы называют „сном”; он продолжается 2 дня. Первый сон называется „кара-юхи”, т.е. черный сон. Назван он так потому, что „мурджа” бывает черного цвета и белеет после первого сна. Снов четыре. Обыкновенно, каждый из четырех снов продолжается по 2 дня, а промежутки между ними 6 дней. В период между первым и вторым сном черви в росте значительно увеличиваются (в 3-4 раза), а потому их рассаживают на другие „тараджа”, так-что из одной „тараджа” „мурджа” образуется 2 „тараджа” червей второго возраста. Когда же черви не спят, то они прожорливы. На 8-ой день наступает второй сон – „джумсаз”, т.е. „все в исправности”. От этого сна здоровые черви пробуждаются одновременно и бывают одинаковой величины. До этого времени черви содержатся, главным образом, в жилых помещениях шелководов, т.е. в избах, где и дымно вследствие топки, и сыро, и темно, что, конечно, плохо влияет на здоровье червей. По пробуждении от второго сна, их перестают кормить рубленными листьями, а прямо срезают годовалые веточки тутовых деревьев с листьями, кладут на червей, которые поднимаются на эти ветки и едят листья. В период между вторым и третьим сном черви переносятся из изб в особые червоводни, выстраиваемые в садах. В одной червоводне держатся черви от половины оживленных яиц. Там их кладут на землю в четырех местах поровну, оставив дорожку между ними. Каждое отделение червей называется „лахта”.

Червоводни, обыкновенно, строятся в садах в таком месте, куда могло бы заглядывать солнце. Они бывают длиною до 12 арш. и шириною до 8 арш. Черводня представляет из себя навес с двускатной крышей, которая покрывается длинной травой, растущей на берегу р. Аракса, называемой по-тататрски „джаян”, сто пучков которой стоят от 2 до 3-х руб. С боковых сторон черви в червоводнях защищаются камышом и ветками, а с передних - тараджою, и то, когда бывает дождь, или падают солнечные лучи. Червоводни служат только защитой, и то плохой, против дождя и солнца, и в них во время непогоды нет никакой возможности искусственно возвысить температуру.

До переноса червей в червоводни уход за червями, вывод их из яиц, выкормка, раскладка на другие „тараджа” и пр. находятся в руках женщин, но, по переноске, женщины отступают на второй план, так-как более тяжелую работу исполняют мужчины.

Третий сон, происходящий уже в червоводнях, — „кичи” т.е. „малый”, а четвертый и последний — „улу”, т.е. „великий”. Перед последним сном черви делаются до того прожорливы, что для червоводов наступает самая трудная пора: проходит семь дней самой усиленной еды, так-что в это время редкий рабочий может справиться с одной червоводней.

Итак, между выводом червей и завивкой ими коконов проходит до 40 дней, в продолжение которых из крохотных „мурджа” черви вырастают более чем на один вершок и превращаются в крупных гусениц.

С начала воспитания червей до завивки коконов, постилка, образующаяся от остатков корма и экскрементов, время от времени, по мере накопления, очищается. Пока черви не перенесены в червоводни, она очищается простым переносом червей с одной „тараджи” на другую рукою, а после перенесения в червоводни смена постилки производится следующим образом: подхватывается слой веточек червей двумя длинными палками, которые поддерживаются 4-мя рабочими, а в это время пятым вытаскиваются снизу деревянным крючком негодные веточки, листьями которых кормились черви. Палки эти называются „кюнача”, крючок — „кега”, сами же выбрасываемые веточки — „кюнал”.

При наступлении времени свивания, коконов, черви едят мало и делаются желтоватыми. Когда это замечают червоводы, то кладут на них ветки с листьями или сухие травянистые растения, на которых собираются готовые к завивке коконов черви. Эти ветки или сухие растения берут особыми вилами — „кялафарман” и приставляют наклонно к наружной стене червоводни, огороженной камышом или ветками, как было сказано выше. Эти сухие растения, на которых черви коконы свивают, называют „шах”. Каждое утро повторяется подобный прием, пока все черви не взберутся на „шахи”; эта операция продолжается дня 2 или 3. Если не все черви, которым наступило время, поднимаются

на “шахи”, то их собирают рукою и кладут туда. Незначительная часть червей, именно больные свивают себе коконы в „кюнале”. Эти коконы бывают низшего достоинства и по плотности, и по цвету, - их называют „ласы”. Для того, чтобы черви свили коконы как следует, их оставляют 4 дня, по истечению которых вся семья, в особенности, весь женский персонал и дети рано утром идут в червоводню для сбора коконов. В этот день на обед чистящим коконы обязательно варят плов, как изысканное туземное блюдо, приготавливаемое в торжественные дни. Очистив коконы, приносят их домой. Дома же или сушат, или продают в не сушеном виде. Сушение производится просто: на ровном месте стелют ковры, на которые и раскладывают коконы, а вечером собирают коконы и относят домой. Сушка продолжается три дня, если они солнечны и ясны. От солнечных лучей куколки в коконах умирают и не бывают в состоянии превратиться в бабочек и прорвать коконы.

Некоторые, нуждаясь в деньгах или при высокой цене на сырые коконы, продают их местным или шушинским торговцам, которых в это время наезжает очень много; но более зажиточные высушивают коконы и выжидают, пока установится хорошая цена.

Червоводством занимаются или сами хозяева, или наемные работники. Работники эти нанимаются или из соседних деревень, или из односельцев, которые располагают свободным временем и хорошо знакомы с делом. Они поступают на двояких условиях:

1) Работник работает на своих харчах без помощи хозяев и получает $\frac{2}{5}$ всех полученных коконов; за то он вносит также $\frac{2}{5}$ оживляемых яиц. Оживляется для одной червоводни $\frac{1}{2}$ или $\frac{5}{8}$ ф.

2) Он работает совместно с хозяевами, т.е. служит помощником и получает $\frac{1}{5}$ полученных коконов, пользуется хозяйскими харчами, семенами и обувью. Дележ коконов между хозяевами и рабочими происходят в червоводне, тотчас же по очистке их. Яички для вывода часто закупаются в сел. Лямберан Шушинского уезда, начиная от 4 до 16 руб. за фунт; самими же приготовленные яички иногда продаются другим сельчанам.

В доброе старое время, как рассказывают пожилые шелководы, никогда коконы в сыром виде не продавались, а сушились и обращались самими шелковедами в шелк. Тогда не существовало ни болезней на червях, ни торгашей, которые в настоящее время закупают коконы по какой им угодно цене, предварительно войдя между собою в стачку; от них теперь нет никакой возможности избавиться потому что, во 1-ых, не существует конкуренции со стороны при покупке коконов; во 2-ых, потому что местный шелк, который теперь, благодаря заводскому шелку, ни во что не ценится (местный шелк пал в цене потому, что очень груб), и в 3-их, потому что если шелководы высушивают ко-

коны, то все же приходится в конце концов уступать их тем же торгашам за бесценок, какой им благоугодно будет назначить.

В прежнее время шелкомотальни устраивались в каждой деревне 2-3. Они строились около ручейков или родников и имели следующее устройство : ставился камышовый сарайчик и в нем печь цилиндрической формы, вышиной до 2 арш., сверху в нее вкапывался медный таз, диаметром в 1 ар., а для большей емкости его, так как боковые стенки таза не превышали 3 вершков, сверху по краям таза прикреплялась толстая кора орехового дерева шириной приблизительно в $\frac{1}{4}$ арш. С одной стороны печи вкапывались в землю два столбика, одинаковой с ней вышины, на которые ставилось мотовило, похожее на те, какие, обыкновенно, существуют в нынешних шелкомотальных заводах европейского образца. В ось этого мотовила вбивалась железная полоса о двух коленах. К концу этой полосы прикреплялась палка, длиной в одну сажень; свободный конец палки лежал на земле. Для размотчика устраивалось место для сиденья так, чтобы по правую руку его находилось мотовило, почему он садился на край печки боком к мотовилу, а лицом к тазу. Правой рукой он мотал шелк, а правой ногой приводил в движение мотовило. Мотовило сперва приводилось в движение рукой, а затем ногой при помощи палки, после чего размотчик продолжал вертеть мотовило безостановочно, пока мотался шелк.

Такие шелкомотальни в настоящее время почти совершенно вытеснены заводами, но кое-где еще сохранились. Размотка на них производится следующим образом: таз наполняют водой и топят печь до кипения воды в тазе, разбавляют кипятком „айраном” (разбавленное водой кислое молоко), всыпают туда коконы, начинают мочить их колотя потихоньку дугообразной гладко отесанной палочкой – „таваша”, длиной в $\frac{3}{4}$ арш. Когда коконы, достаточно вымокнут, так что от них отделится липкая жидкость, и шелковинки начинают распускаться и приставать к таваше, размотчик собирает два пучка этих ниток, продевает чрез кольцо пред тазом, оттуда подымает вверх чрез два железных крючка, обводит их вокруг двух катушек и концы ниток прикрепляет к мотовилу. При вращении мотовила, нитки растягиваются и обматываются вокруг него, образуя две полосы. По мере надобности прибавляются в таз коконы, а к мотающимся на мотовило ниткам новые пряжи шелка; при этом сильно топится печь, чтобы вода в тазе всегда кипела. Когда на мотовило наматывается известное количество шелка, примерно от $3\frac{1}{2}$ фун. сухих коконов, из которых получается около фунта шелка, перестают мотать. Снявши смотанный шелк, складывают его вдвое, связывают каждый конец ласью, скручивают и складывают узлообразно. Такой пучок шелка называется „нобатом” или „кюлью”; десять нобатов, связанных вместе, называются „баг”.

Из одного пуда сухих коконов получается около 15 фунтов шелка сырца; фунт такого шелка продается на месте или в Шуши за 3 р., или 3 р. 50 коп. При

мотании шелка получается остаток, негодный для мотания, продаваемый по 40 коп. за фунт, из которого варится „*ниля*”; описание этой операции приводится ниже. Остаток этот называется „*ласи*”. Работники, разматывающие шелк, получают $\frac{1}{5}$ часть смотанного шелка. Один размотчик может смотать в день до 3-х ф. шелка. Если считать среднюю стоимость фунта шелка в 3 руб. 50 к., то он получает на деньги 2 р. 10 коп. в день. Отсюда и понятно негодование туземных размотчиков на новые шелкомотальные заводы, выписанные местными армянами из Франции. Негодование это распространяется также на хозяев заводов и скупщиков сырых коконов.

После снятия со станка шелка, из таза выливается нечистая вода и готовится новая, - также, как описано выше. Рабочих на шелкомотальне необходимо иметь налицо всегда трех: двое размотчиков, работающих поочередно, а третий для топки.

Кроме шелка для продажи готовятся также шелк для домашнего приготовления, называемый „*ваз*”. Из него делают только нитки для шитья, для тканья джеджимов, „*ерган-узи*” (лицо одеяла), малых хурджинов для надевания на луку азиатских седел, „*каджари*” (черпак) и др. „*Ваз*” в продаже не встречается.

Так как теперь прежние шелкомотальни почти совершенно вытеснены, то и ткани, почти не изготавливаются.

После размотки шелка и после вывода бабочек остаются коконы, негодные для мотания шелка; их предварительно моют в холодной воде, а потом варят в поташе с $\frac{1}{4}$ фун. мыла на 1 ф. коконов. Полученные вываренные коконы бывают совершенно белого цвета; из них готовят нитки низшего достоинства, называемые „*кеджи*”.

Морилен европейского образца в Джебраильском уезде 7: одна находится в сел. Карабулах (молоканском), другая в сел. Гадруте при шелкомотальном заводе Мурадова, третья в село Каракаллах, четвертая в сел. Пирахмедлах, пятая в сел. Дашкясяне, 6 и 7 в ур. Джебраиле (одна из них – при шелкомотальном заводе Шахназарова).

Они состоят из одного цилиндрического котла (паровика), в $1\frac{1}{2}$ арш. высоты и 1 арш. в диаметре, сделанного наподобие самовара, но только герметически закупоренного. Резервуар, охватывающий трубу с горячими углями, наполняется водой. От крыши этого резервуара проведена труба в так называемую будку, тоже цилиндрической формы, где на полки ставятся полукруглые корзинки (их 8), вмещающие в себя каждая по 5-6 фун. сырых кокон. Стоит только пустить пар в будку на 3-5 минут, чтобы совершенно уморить куколки в коконе. В час можно заморить до 10 пудов коконов. Кокон с заморенными куколками раскладывают на нарочно выстроенных полках, где держатся для

окончательной высушки 1 ½ месяца; в этих помещениях устраивается сквозняк.

Шелкомотальных заводов европейского образца два: один ручной, другой паровой.

Ручной завод для 12 рабочих, а следовательно, с 12 шелкомотальными станками, которые приводят в движение посредством верчения общей оси одним человеком, находится в уроч. Джебраиле и принадлежит Осипу Шахназарову.

Рабочих на этом заводе 10, так как два станка находятся в бездействии. Кроме этих (10 рабочих) имеется еще один, который носит в тулuxe воду, старуха – мусульманка, которая приводит в движение станки, и женщина сортирующая остатки. Все вышесказанные 10 рабочих, занимающие на станках, подростки обоего пола, на вид с истощенными, болезненными, бледными лицами. Общее число рабочих - 13. Число взрослых – 3, а подростков – 10; мужского пола 6, женского 7; армян 5, а мусульманок 8. Они получают от 15 до 30 коп. в день, работают же с раннего утра до вечера, т.е. 14-15 часов ежедневно, исключая часового отдыха во время обеда. Каждый рабочий в день может размотать 30-40 золотников чистого шелка. Работа на этом заводе продолжается 7-8 месяцев в году, начиная с апреля. Машины выписаны из Марсея за 2.000 руб. При указанном числе рабочих и продолжительности работы, этот завод дает в год 10 пудов чистого шелка и 5 п. остатков. Никаких артелей и ночлежных помещений для рабочих не существует. Все они из ближайших деревень, и, уходя из дома, запасаются хлебом, для обеда, а вечером возвращаются домой ночевать.

Из 3-х пудов сырых коконов выходит 1 пуд сухих. В 1889 году пуд сырых коконов продавался от 10 до 16 руб., сухих же по 40 руб. пуд. Нужно сказать, что цена на коконы в 1889 году была высокая, а в предыдущие годы коконы продавались и по 7 руб. пуд.

Из одного пуда сухих коконов выходит 5 фун. чистого шелка и 2½ „ласи“, или из 20 пуд. сырых коконов выходит 1 пуд чистого шелка и фунтов 15-20 „ласи“.

Отношение коконов к получающемуся из них шелку бывает разное, смотря по качеству их.

Шелк с этого завода продается в гор. Шуши или Москве по цене от 250 руб. за пуд до 300 руб., пуд же „ласи“ продается от 50 до 70 руб.

Другой шелкомотальный завод существует в сел. Гадрут: на всемирной выставке 1879 г. в Филадельфии он удостоился медали. Этот завод принадлежит местному жителю Кулию Мурадову; он – паровой, имеет 60 станков, и в настоящее время в нем работают 40 работниц, получающих от 20 до 30 коп. в день. Никаких артелей и ночлежных помещений не существует. Работники на ночь возвращаются к себе домой. Работа длится от раннего утра до вечера, т.е.

часов 14-15, а иногда даже и 16. Отдыха не полагается за исключением часа на обед. Работник в один день может размотать золотников 30 тонкого шелка и 48 немного толще, следовательно, средним числом 39 золотников. Работа продолжается на заводе от 8 до 9 месяцев; начинается с апреля.

На этом заводе в год производится до 80 п. чистого шелка и до 40 п. „ласи“, которые продаются в Москве или Марселе (от 250 р. до 300 руб. за пуд чистого шелка и от 50 до 70 руб. пуд „ласи“).

Заводы эти ужасно плохо действуют на здоровье рабочих, вследствие продолжительности и трудности работы при удушливом и нечистом воздухе. В продолжении 15-часовой работы рабочим приходится стоять у кипятка и дышать зловонным воздухом.

В будущем, вследствие многочисленности тутовых садов и подходящего климата, шелководство в Джебраильском уезде может идти очень успешно, если научить местных жителей рациональному выводу яичек, а из них червей и уходу за ними, заменить ныне существующие червоводни новыми с вентиляцией и искусственным отоплением и, наконец, устранить эксплуатацию шелководов местными торгашами. В заключении приводится список по селам и кочевьям Джебраильского уезда, в которых занимаются шелководством, и которые были посещены автором, а именно:

N	Название	Число дымов	Общее число душ	Мужчин	Женщин	Примечание
1	Гадрут (село армянское). . .	252	1873	1040	833	Обширное червоводство: закупается другими сельчанами много яичек.
2	Норашен (деревня армянская)	17	219	111	108	
3	Каргабазар (село мусульман.)	56	361	230	131	
4	Кочахмедзу (тоже)	89	488	278	210	
5	Бегманлу (тоже).	172	963	519	444	
6	Каракоилу (тоже)	101	535	327	208	
7	Карадаглу (тоже).	31	203	108	95	
8	Коразиллу(мус.).	43	278	160	118	
9	Сараджих (мус.).	58	276	155	121	
10	Пирахмедлу (тоже).	56	382	198	134	
11	Горадиз (тоже).	159	801	457	344	
12	Сулейманлу (тоже)	47	209	116	93	
13	Дашкесан (алалахи).	117	762	439	323	
14	Чакхирлу (тоже).	26	91	59	32	
15	Шихалаглу (кочевье).	95	431	254	177	
16	Эфендилар (тоже).	12	76	36	40	
17	Ханлых (тоже).	148	647	363	284	

1. Шелководством занимаются во многих местах Джебраильского и Шушинского уездов (сообщено смотрителем Гадрутского училища, г. Давидбековым); но, к сожалению, шелководы совершенно не умеют выкармливать шелковичных червей, и потому каждый год труд их пропадает без надлежащего вознаграждения. Гигиенические условия в полном смысле отсутствуют. Помещением до 3-го возраста служит „карадала” (черная землянка), лишенная достаточного света, чистого воздуха и необходимой температуры. В 3-м или 4-м возрасте червей переносят в особо устроенное для них помещение, находящееся в шелковичном саду. Оно устраивается из дерева, а покатая крыша из так называемого джегиана¹ или из соломы. Все четыре стороны его закрываются плетенками из хвороста или камыша. Во время сильного ветра крыша разрушается и черви остаются на открытом воздухе; а при продолжительных дождях невыносимая течь.

Черви в такой шелководне кладут чересчур густо, прямо на сырой земляной пол, где погибают в большом количестве.

Затем дальнейшее воспитание их оставляется на произвол судьбы.

При таких условиях черви подвергаются различным болезням и погибают почти целиком: шелководы находятся положительно в беспомощном состоянии в борьбе с разными микроскопическими врагами драгоценного насекомого. Средним числом сырых коконов в Гадруте получается 100 пудов; пуд коконов в сыром виде ценится от 8 до 15 рублей; считая пуд по 12 руб., всего получается дохода 1.200 руб.

Шелководы выбирают здоровые коконы так, чтобы из них выходили бабочки, - поровну самок и самцов. Эти коконы кладутся на какую-либо материю и ставятся в прохладном месте, а сверху кладутся бузиновые ветки. Через несколько дней из коконов выходят бабочки, которые кладут яички и умирают. Яички эти собираются, очищаются и оставляются для будущего года.

Лет 20 тому назад хорасанская грена здесь была в большом ходу; но по случаю появившихся болезней между червями той грены, ее оставили. В настоящее время в большом употреблении японская грена и отчасти итальянская.

Все коконы, получаемые в Джебраильском и Шушинском уездах, покупаются заводчиками на месте в сыром виде; они их замаривают паром, а крестьяне – гретым воздухом. Число всех шелкомотальных заводов в обоих уездах доходит до 20.

В самом Гадруте существует с 1877 года один шелкомотальный завод. В течении года он работает только с апреля до ноября месяца, а все остальные четыре месяца остается в бездействии. Этот завод в течении 8 месяцев при-

¹ Джегиан – жесткая дикорастущая трава; она растет по берегам р. Аракса

готовляет от 50 до 60 пудов шелка, который продается во Франции по 250-300 руб, за пуд, смотря по цене.

На приготовление одного пуда шелка расходуется 50-60 рублей. Один пуд шелку получается из 20-22 пудов сырых коконов, или из 8-9 пудов сухих. Шелк этого завода был на двух выставках: Московской, в 1882 году, и Американской, в 1879 году; причем на первой выставке удостоился бронзовой медали, а на второй – золотой. На этом заводе работают исключительно девушки бедных родителей и вдовы жителей Гадрута и окрестных деревень. Каждая работница получает в день от 10 до 35 коп.

Труд других рабочих оплачивается так: 1) самоучка – механик получает в месяц жалованья 25 руб.; 2) мотальщик, он же крутильщик ниток, - 20 руб.; 3) надзиратель, - 20 руб.; 4) кочегар, он же сторож, - 15 рублей. Число всех служащих на заводе следующее:

1. Приходорасходчик (кто-либо из хозяев)	1.
2. Приказчиков	3.
3. Кочегаров	1.
4. Работниц	40.

Всего 45.

С прошлого года живут в Гадруте два бухарца, которые ткут из шелка различные материи.

СЕЛО КАСАПЕТ

Елисаветопольской губернии, Джеванширского уезда.

1. Название села, краткие исторические сведения, местоположение и внешний вид.

Название села Касапет армяне произносят и пишут «Кусапат». Происхождение его объясняется двояко. Одни из старожилов говорят, что первые пришельцы, основатели этого села, пригласили мастера (каменщика) построить для них церковь, ныне существующую. Мастер желал, чтобы честь постройки храма осталась за ним, и потому отказался от вознаграждения за труды от жителей. Жертвуя своим трудом, он хлопотал о спасении своей души; жители селения, в свою очередь, заботились о том же и решили, во что бы то ни стало, вознаградить мастера, чтобы душеспасительная сила этого богоугодного дела перешла к ним, а не к мастеру. Чтобы не получить от жителей вознаграждения и, таким образом, не лишиться права на спасение души, мастер, не достроив церкви, ночью убежал. Узнав о бегстве мастера, сельчане погнались за ним и вернули назад. Он убежал во второй раз, из-за чего церковь долго оставалась недостроенной, потому и получила название «Кисапат», что значит полу-стена, недостроенная стена. По этой причине, говорят, над церковью нет и надписи о том, кем и когда она выстроена. Другие из касапетских старожилов говорят, что название «Кусапат» (собственно Куйсапат) произошло от того, что селение это окружено со всех сторон местами, где жили девственницы, монашенки. Действительно, к востоку от села находятся монастыри: «Егин - агбюр» и «Дадвор», к югу - «Хачхуд», к западу - «Чикнавёр», к северу - «Рипсиме» и «Гариб-хач». Некоторые же утверждают, что на месте старой касапетской церкви существовал в древние времена девичий монастырь, по-армянски - «Куйспат», и от этого слова, будто, и произошло название «Кусапат» или, как переименовали его впоследствии русские, «Касапет».

О времени основания села Касапет у местных жителей сохранились следующие предания: один из рода Гасан-Джалаловых, по имени Атабек, во времена персидского владычества в Карабахе, своей храбростью и энергией снискал милость у одного персидского властелина и выпросил себе позволение вернуться на родину из-за Аракса, куда был переселен в числе других карабахских армян. Властелин персидский позволил Атабеку с несколькими семействами поселиться во владениях его предков Гасан-Джалаловых - в местности, лежащей между реками Тертер и Хачен, там, где ему понравится. В начале Атабек со своим и несколькими другими семействами поселился в овраге,

ныне называемом «Хин - шен» (Հին Շեն), т.е. «старое селение». Впоследствии жители Хин - шена переселились на место, где находится нынешнее селение «Касапет»; оно находится на расстоянии четверти версты от Хин - шена.

По рассказам местных старожилов, Касапет, подобно другим окрестным селениям, несколько раз подвергался опустошению и разрушению со стороны лезгин и татар. В конце же восемнадцатого столетия, отчасти, по причине раздоров между местными жителями, и, главным образом, вследствие двукратного нашествия Ага-Магомед-хана, христианское население Карабаха бросилось искать себе приют в Грузии и в России, и селение Касапет совершенно опустело; равно как опустели и все другие селения этого края, называемого Джрабертом (водяная крепость). Но один из потомков вышеназванного Атабека, Ованес Юзбаши, известный впоследствии под именем мелика Вани Атабекова, по примеру своих предков, не пожелал оставить свою родину, один со своим семейством и с несколькими людьми из прислуги он вернулся из Ганджи (Елисаветополя) обратно в свое селение Касапет.

Это случилось в последние годы восемнадцатого или в первые годы девятнадцатого столетия. Живя в местности между городами Шуша и Елисаветополь, которая служила тогда театром военных действий между персами и русскими, Ованес Юзбаши неоднократно оказывал важные услуги находившемуся в стесненном положении русскому отряду, бывшему под начальством знаменитых героев Кавказа: полковника Карягина и майора П.С. Котляревского¹.

Впоследствии, с помощью русских властей, Ованес - Юзбаши почти сильно вернул обратно из селения Скупапта (Елисаветопольского уезда) двенадцать семей касапетцев, переселенных сюда во время нашествия Ага - Магомед - хана, и вновь основал селение Касапет на прежнем опустошенном месте. Затем, получив от Карабахского Мехти-Кули- хана в 1812 или 1814 годах звание «мелика», он, мелик Вани, привлек в селение Касапет пришельцев со всех сторон, так, что в короткое время их число дошло до 150 дымов, и через несколько лет, оставив коренных касапетцев в селение Касапет, пришельцев он переселил оттуда в другие опустевшие старые селения и образовал поселки: Улу-Карабек, Кичик-Карабек, Магавуз, Люласаз, Гюль-ятаг и Джань-ятаг. Между тем Касапет пополнился впоследствии новыми пришельцами, и в настоящее время селение это, по последнему камеральному описанию, имеет более трехсот дымов поселян, или 2279 человек: 1210 мужчин и 1069 женщин, которые живут, кроме главного селения, в пяти отселках: Демурлах, Уратаг, Мардагирдах, Гаратафе и Мамурлин - ятаге. Причиной тому, что некоторые из касапетцев, оставив главное селение, спустились вниз по касапетскому ущелью

¹ Услуги мелика – Вани и его отца, оказанные п. Карягину и м. Котляревскому, относятся к 1805 г. См. «Истор. войны и влад. русских на Кавказе» Ред.Н.Дубровина, т. II, стр. 451 и 452

лю и поселились у большой дороги, служит то, что главное селение находится довольно далеко от пахотной земли, и потому доставление сюда сельскохозяйственных продукции, напр.: снопов, сена, хлопчатой бумаги и др., затруднительно. Касапет, занимает центральное положение относительно своих отселков: с севера, напр., находится Улу Карабек и Кичик-Карабек, (первый в 5 верстах, второй в 3-х), с юга Гюль ятаг и Джан ятаг (первый в 2 верстах, второй в - 4-х) и т.д.

Место, занимаемое селением Касапет, имеет вид трапеции и составляет площадь в 314 кв. верст. Дома у зажиточных людей, преимущественно у дворян, устроены, в подражание европейским, в один и два этажа, оставаясь, по существу, все-таки азиатскими. Только новое помещение училища выстроено по-европейски и бросается в глаза по своей красоте и местоположению. Прочие дома выстроены наполовину в земле, под плоскими или конусообразными навесами, поддерживаемые деревянными столбами; издали от таких домов виднеются лишь конические отверстия, оставленные наверху кровель, для света и выхода дыма. Материалом для постройки служат: камень, песок, известь, и лес; последний приобретается жителями за определенную плату из казенных или помещичьих лесов, находящихся к западу от села, на расстоянии 5-8 верст. В селе существует единственная улица, по которой можно ехать на арбе, а все прочие улицы представляют собой тропинки или узкие переулочки.

Орошение и климат.

Касапет и его окрестности весьма бедны орошением. На северо-западе от села, по глубокой долине, окаймленной высокими скалами, течет река Тертер. Бурный Тертер берет свое начало из подножья горы «Делу-даг» (сумасшедшая-гора) находящейся на западной границе Джеванширского уезда, и, во время весеннего половодья на расстоянии чуть более ста верст, впадает в реку Куру, а в другие времена года, т.е. летом, осенью и зимой, теряется в долине Куры, не доходя до самой реки. В своих верховьях река Тертер то вьется в зелени бархатной травы, то низвергается с высоты скал, образуя множество водопадов. Здесь раскинуты кибитки кочевников - курдов, которые являются единственными обитателями этого края, отдаленного от многочисленных сел и городов. Дальше, усиливаясь от впадающих в него притоков, Тертер течет в дремучем лесу и, дойдя до равнины, разделяется на многие оросительные каналы. Тертер с правой стороны имеет мало притоков, а с левой в нее впадают три значительных речки: Тутгу - чай, Сиегту - чай и Трге; последний, в свою очередь, принимает с левой стороны следующие притоки: Мичакет, Югу-бакет, Гвазакет и Муравакет, который берет свое начало из подножья горы Мурова, от которой и заимствует свое название. Каналы, на которые разделяется река Тертер по вступлении на равнину, отведены в помещичьи земли, для поливки хлебных растений. Одна из них, отведенная в земли помещика

Н.Пирумова, находится в пользовании касапетцев по аренде на пять лет. На всем протяжении реки Тертер через неё перекинута два моста: Сарсагин – Кармундж и Кари – Кеорби, т.е. «Мост старухи». Говорят, что этот мост построен одной старухой, потому и называется «Кари - Кеорби». На юг от села по песчаному грунту течет небольшая речка; на ней построены касапетские мельницы; кроме того, водой этой речки сельчане орошают свои сады, огороды и хлебные поля. Воду для питья поселяне берут из двух родников, один из них находится к западу от села, другой к востоку: вода обоих родников питьевая. Климат здесь умеренный и здоровый. Зима - теплая, а лето - прохладное; осень и весна сопровождаются постоянными туманами и частыми продолжительными дождями. Зимой дуют, большей частью, северные и юго-восточные ветры, а летом западные и юго- западные. Морозы бывают только в январе и феврале месяцах, а в иные годы и в эти месяцы не бывает морозов. Реки освобождаются ото льда в конце февраля; в этом же месяце появляются и первые цветы; в конце марта на деревьях разбухают почки. Первые грозы бывают в марте или в апреле. Град выпадает редко, обыкновенно, в июне. В виде исключения, в 1887 году град выпал 12-го и 13-го сентября, причем образовались бурные потоки, которые причинили жителям убытки на сумму 1500 руб.: много домашних животных, бочек и кадок, приготовленных садовладельцами для вина, было унесено водой, а град побил виноград и другие плоды.

Археологические памятники и богомольные места

Из археологических памятников и богомольных мест, находящихся в окрестностях Касапета, обращают на себя внимание следующие: к востоку от села, на берегу речки, находится святой родник «Егин - агбюр» (т.е. родник оленя). Про этот родник в народе рассказывают такое предание: в былое время ежегодно к этому роднику приходил один олень и ложился у родника; местные крестьяне резали его и делили мясо между собой поровну, как жертву посланную Богом. Раз, когда, по обыкновению, пришел олень к роднику «Егин - агбюр» и стал пить из него воду, некоторые из крестьян бросились на оленя, не дав ему лечь, как другим, приходившим ранее; олень убежал по направлению к лесу, но крестьяне догнали и убили его выстрелом из ружья, а мяса его не разделили между всеми сельчанами, как это делалось раньше; с того времени Бог перестал посылать оленей к роднику. По народному поверью, вода родника «Егин - агбюр» лечит глазные болезни; только для этого нужно больному зажечь у родника восковые свечи или принести жертву. К северо-востоку от села растет большой дуб, под которым лежит куча камней, и на одном из них вырезан крест. Последний известен в народе под названием «Гариби – хач» (крест странника). О нем и о дубе существует следующее придание. В первые годы христианства, когда христиане не смели явно поклоняться кресту Господнему и были преследуемы язычниками, господствовавшими в то время над

христианами, один странник, тайный христианин, был застигнут язычниками под вышеназванным дубом и убит. После этого по ночам люди видели, что с неба струями ниспадает на это место сверхъестественный свет и стали поклоняться этому дубу, как святыне. К северу от села, в 1 ½ верстах находится монастырь «Инн-мас» (հննր-մասնիւր, что значит девять мощей). Говорят, что в начале распространения христианства тут были перебиты язычниками девять братьев; народ, причислив их к лику святых, построил в их честь монастырь, который и существует поныне. Инн - мас стоит на вершине возвышенности; в западной части его находятся две комнаты, где живет джамакоч (церковный сторож), в праздничные дни живут и богомольцы, пришедшие на поклонение святыне. По рассказам некоторых женщин, эти девять братьев являются людям (женщинам) во сне одетыми одинаково и сидящими на белых конях. На северном склоне этой возвышенности находится старое кладбище; надписи на могильных камнях, находящихся здесь, под влиянием атмосферных явлений так сгладились, что их прочесть невозможно. На расстоянии 50 сажень от Инн - маса, в лесу, находится полуразрушенное каменное здание Мелик - Гатама, преемник которого ныне живет в селе Кичик - Карабек. Оно окружено крепкими стенами высотой в две сажени. Здание Мелик - Гатама состоит из нескольких карадамов и трех конюшен, расположенных кругом довольно большой площади. Крышей, как для карадамов, так и для конюшен служат каменные своды, поддерживаемые огромными столбами, высеченными из одного целого камня. К западу, в 8 верстах от села, в лесу, находится богомольное место «Тавара - хач» (святыня скота), куда пригоняют скот во время эпизоотии; пастухи в Тавара - хаче ломают свои палки и вешают на том дереве, под которым лежат несколько камней с вырезанными один над другим крестами. Это делается в надежде, что вместе с палками останется там и болезнь скота. К северо-западу от Касапета, в 25-ти верстах, на северном берегу Трге, находится монастырь Ерек-манкунк (трех отроков), где в праздники, особенно на Пасху, бывает большое стечение народа. Здание Ерек-манкунка, которое можно отнести к изящным постройкам, стоит на возвышенности; кругом шумит могучий лес, благодаря которому братия пользуется здоровым воздухом и самой чистой водой. Несколько лет тому назад на берегу одной речки нашли два колокола: на одном из них имеется следующая надпись¹: «Пожертвовал сей колокол бахджасарец Ходжа Худиджан святыне «Ерек – манкунк» в дни Агванского католикоса Семена 1147г., 3-го мая». По армянскому летоисчислению выходит, что колокол был пожертвован лет 200 тому назад. О времени постройки самого монастыря ничего не известно. Немного дальше, к

¹ Յիշատակ է գանկակս խոճայ խուդիճանին Պախջասարեցու. էտու Սրբոց Երից Մանկանց. ձեռամբ Սիսեոն կաթողիկոսին Աղուանեցի. 1147 թվին մայիսի 3-ին

востоку от главного монастыря, на ровном месте, стоит малый монастырь. Предание об этом монастыре гласит следующее. Когда мощи Ерек-манкунк из города Багдада довели на верблюде до этого места, то здесь верблюд пал на колени; видя в этом указание Божие, хотели на этом месте построить монастырь: привезли материал, рабочие стали перемешивать известь с песком; и вдруг заметили, что множество ласточек в клювах носит куда-то грязь: стали следить за ними и оказалось, что они выбрали для своих гнезд более благоприятное место; видя в этом новое указание свыше, решили построить главный монастырь на том месте, которое указали ласточки, а на том месте, где верблюд пал на колени, построить малый монастырь. Дорога в Ерек-манкунк ведет то по лесу, то по голым скалам, над безднами: малейшая неосторожность со стороны богомольца может быть гибельна для него.

В 8 верстах от Касапета находятся развалины древней крепости «Кагакатег» (место города): по сказанию народа, эта крепость была построена армянским царем Вачаганом и служила ему летней резиденцией; она расположена в ущелье, окруженном высокими горами, на которых стоят вековые башни, свидетельствующие о том, что некогда здесь кипела жизнь. Дома большей частью высечены в скалах; в северо - западной части развалин находится под землей каменный дом, вход в который представляет собой отверстие, проделанное сверху; говорят, этот дом служил тюрьмой, где Вачаган морил голодом государственных преступников. В конце восемнадцатого столетия, когда лезгины и персы напали с разных сторон на Касапет и окрестные села, Мелик - Гатам, со своими подданными укрылся в этой крепости и стал обороняться здесь; в это время он восстановил одно из зданий для временного жилья; стены последнего до настоящего времени остаются в целости. При раскопках здесь были найдены кувшины, серебряные монеты, женские украшения, различные медные сосуды, цепи и земледельческие орудия. К сожалению, эти древности растрчены крестьянами.

На северном берегу реки Тертер, на возвышенности, против развалин крепости «Кагакатег», находятся развалины другой крепости, известной под названием «Джрмокин-гала» (ջրի ւօւնիկ բերդ), что значит-«крепость около воды». Народ приписывает ее сооружение также царю Вачагану. Она окружена крепкой зубчатой стеной; из нее до реки Тертер ведет подземный ход в виде лестницы; во время осады неприятелями он служил для доставления воды в крепость. На левом берегу Тертера, на одной возвышенности, среди леса стоит монастырь «Егише-Аракел»; на склоне этой возвышенности находится родник, славящийся хорошей водой. По преданию, этот монастырь построил армянский царь Вачаган, зимняя резиденция которого находилась в Барде. Когда житейские дела надоели царю Вачагану, он передал престол сыну-наследнику, Ваграму, сам же надел платье простого человека и пошел путешество-

вать по своему государству; прошло много времени, и он не вернулся в столицу. Ваграм, не дождавшись возвращения отца, со своими телохранителями отправился искать его. Выше селения Мадагис, на склоне той возвышенности, на которой стоит монастырь «Егише - Аракел» он встретил своего отца в лохмотьях, таскающим воду в тулухе (бурдюке). Как только увидел Ваграм отца, тотчас слез с коня и хотел взять у отца тулук с водой, чтобы отнести воду, куда он прикажет; но отец не давал ему тулук; долго продолжался этот спор: отец тянул тулук к себе, а сын – в свою сторону; вдруг тулук порвался, и вода вылилась на землю. С тех пор отсюда стал бить родник, после чего царь Вачаган стал таскать воду для постройки монастыря «Егише- Аракела» из этого родника, а не из речки, находящейся довольно далеко. В последнее время у этого родника нашли два колокола довольно большой величины, которые после долгого нахождения в земле так разъедены ржавчиной, что не издают звука, и надписи, бывшие на них, сгладились. Егише – Аракел состоит из девяти монастырей, стоящих рядом, причем, главный монастырь находится в середине и состоит из двух отделений. К востоку от самих монастырей устроены три комнаты, в которых живут приходящие богомольцы. Все это - и монастыри, и комнаты - окружено крепкой стеной; ворота имеются как на востоке, так и на западе. В одном из девяти монастырей погребен царь Вачаган; на надгробном камне этого монастыря написано по-армянски следующее¹: «Здесь – гроб царя Вачагана. Господи помилуй вместе с его родителями Айрапета, который построил сей монастырь, при помощи Тер – Семена».

В других монастырях погребены католикосы, архиепископы и епископы.

Между Егише - Аракелом и Ерек - манкунком, на правом берегу реки Тертер, находятся развалины монастыря «Катоккасаран» (местожительство католикосов). Камни этого монастыря разбросаны во все стороны, и часть стены даже переброшена на левый берег Тертера. Народное предание приписывает это разрушение Ленг - Темиру², который, напав на Армению, опустошил все города и монастыри.

Минеральные источники и минералы.

Окрестности Касапета богаты минеральными источниками. В долине реки Тертер в 1886 году появились четыре минеральных источника; два из них бьют из одного места, парно, и, имеют один и тот же вкус и цвет, а два других, находящиеся в незначительном расстоянии от первых двух, вкусом абсолютно напоминают сельтерскую воду.

¹ «Այս է հանգիստ Վաչագանի Թագաւորին: Աստուած յորովի Հայրապետաց ի իր ծննդաց, որ շինեց զէկեղեցիս և անջնորդութեամբ Տէր Սիւժունի»

² Ленг – Тимур или Тимур – ленг (Тимур хромой), известный в русской истории под искаженным именем Тамерлана

По распоряжению помощника Джеванширского уездного начальника, выкопаны там пруды для купания. Недалеко от этих источников находится часть развалин древнего города. При выкапывании прудов, под землей найдена часть какой-то стены: можно полагать, поэтому, что эти источники в древнее время эксплуатировались, и там были построены помещения, а потом последние были заброшены, и сами источники закрыты землей.

В верхней части долины Тертера находится группа минеральных источников, известная под названием «Исти - су».

К востоку, в десяти верстах от Касапета, находится источник «Шор – булаг» или, в переводе, «соленый источник».

К западу от Касапета, в 15 верстах, находятся серебро-свинцовый и медный рудники; лет 15 тому назад этот рудник был открыт рудокопами – греками. Найдя рудник, они стали там жить; в последнее время пришли к ним и другие греки; теперь там живут двенадцать дымов греков и занимаются добычей свинца, меди и отчасти серебра. Из минералов здесь обращает на себя внимание песчаник: из него местные жители готовят хорошие мельничные жернова и развозят почти по всему Закавказью. Кроме того, встречается кремень, булыжник, полевой шпат, кварц и известняк, из которого местные жители изготовляют надгробные камни.

Нравы, обычаи и суеверия касапетцев.

В нравах и обычаях касапетцев много жесткости и грубости. Соседство с татарами имеет дурное влияние на касапетцев и на их соседей. Внешне это влияние выражается в подражании татарам: мужчины, особенно молодые, одеваются в татарский костюм, в разговоре часто употребляют татарские слова, в особенности – брань; от татар армяне переняли похищение невест, кровавую месть и отчасти воровство.

Касапетцы отличаются гостеприимством, но между собою неуживчивы и страдают отсутствием единодушия даже в делах, касающихся общей пользы. Женщины у большинства касапетцев беспрекословно подчиняются воле своих мужей, и всевозможными средствами стараются угодить им, чтобы не навлечь на себя их гнева. До известного возраста отец не берет на руки своего ребенка не только в присутствии посторонних лиц, но и при своих родственниках; по принятому обычаю, он не может даже сказать ему ласкового слова; все это считается почему-то унижительным и постыдным для мужчины. Поэтому, дети больше привязываются к матери, чем к отцу. Ответственность за первоначальное воспитание детей лежит на матери; затем, по достижении известного возраста, воспитание детей мужского пола переходит к отцу или к старшему брату. Назвать жену по имени считается особо постыдным для мужа, равным образом и для жены - звать по имени мужа. У касапетцев множество суеверий. Болезни они приписывают воле Бога или влиянию святых; для лечения

больных к помощи докторов обращаются редко, у них даже нет последних. Чтобы узнать, которая из святынь служит причиной болезни, родственники больного обращаются к знахарям; те, расспрашивая о времени заболевания, решают, что тот заболел от такой - то святыни; чтобы больной вылечился, родители или близкие родственники берут его и путешествуют по святым местам, ночуя в определенное время в монастырях, по указанию знахаря; нередко во время таких поездок больной простужается и умирает. Иной раз знахарь приписывает болезнь воле злых духов и, получив несколько десятков копеек, пишет на треугольном клочке бумаги какие - то молитвы, имеющие якобы целительную силу, и приказывает, напр., чтобы один из этих клочков бумаги пришили к одежде больного, другой - зарыли в землю, у порога дверей, третий - бросили в стакан с водой и дали больному выпить эту воду. Прежде, чем писать молитвы, знахарь требует по одной черной курице с каждого больного; зарезав ее, он вынимает камешки из ее желудка и сердце: сердце дает съесть больному, а камешки приказывает в мешочке пришить к одежде больного, чтобы злые духи не смели приближаться к нему¹.

Я был очевидцем следующего случая: один человек заболел; по внушению некоторых лиц, пригласили доктора; последний дал лекарство и прописал рецепт; но родные больного не хотели послать человека за лекарством в аптеку, говоря, что знахарь запретил давать лекарство больному, так как его болезнь - от святыни «Хач-Хурата», - чтобы вылечиться, больной должен непременно отправиться на поклонение Хач-Хурату; при этом старухи, крестясь, с благоговейным страхом, говорили, что чем больше принимает больной лекарство, тем чувствует себя хуже².

Главные занятия жителей Касапета.

а) **Скотоводство** является одним из главных средств существования для касапетцев. Благоприятные климатические условия и хорошие пастбища дали возможность сельчанам заниматься не только разведением крупного рогатого скота, но и овец, коз и свиней; впрочем, разведением последних занимаются не все сельчане, тогда - как разведение крупного рогатого скота - общее занятие местных жителей. Кроме того, для перевозки тяжестей держат еще лошадей и ослов, а для полевых работ - буйволов. Коровы и быки среднего роста, коровы местной породы дают мало молока, быки же не отличаются большой силой. Об улучшении породы своего крупного рогатого скота жители не заботятся, да и понятия об этом деле не имеют. Изготавливать хорошо сыр, масло и

¹ Сравни. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. IX, стр. 144-145

² Что касается праздников и свадеб касапетцев, то они справляются последними так же, как и жителями селения Гадрут; см VI выпуск «Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа», отд. I, стр. 186-192

другие продукты из молока здесь не умеют. Весь уход за домашним скотом состоит в кормлении (чтобы скот не издыхал с голоду) и в сбережении от воров и хищных зверей. Никаких кормовых трав поселяне не разводят: довольствуются только тем, что природа сама растит. Часто скот сельчан становится жертвой страшной чумы, против которой до сих пор никаких мер не принимается ни крестьянами, ни местной властью.

б) **Земледелие.** Из отраслей сельского хозяйства, которыми занимаются крестьяне, первое место принадлежит земледелию; в последние годы ему удалось выдвинуться из ряда других отраслей сельского хозяйства; причиной тому служит закавказская железная дорога: она дала возможность в большем количестве сбывать пшеницу в разные города, где чувствуется нужда в хлебе. Прежде, в урожайные годы, чувал (7 пудов) пшеницы продавался по 3 руб., а теперь продается по 5 и 6 руб. Поэтому местные жители стали заниматься земледелием в большем объеме, чем прежде. Из злаков засевают пшеницу, ячмень, просо, рожь; кроме злаков сеют кунжут, хлопок, дыни и арбузы. Пшеница, которую сеют здесь крестьяне, известна под названием «зарда». Этот сорт пшеницы, в свою очередь, делится на четыре разновидности по цвету зерна: кармир - зарда (красная зарда), сиптак - зарда (белая), шаква - зарда или сева – зарда (черная) и тегна – зарда (желтая). Из этих четырех сортов белая зарда более всех выдерживает засуху и продается дороже, чем остальные сорта. Земледелие дало бы еще больше выгоды сельчанам, если бы не сильный недостаток воды. Земледельческие орудия пока первобытные: в плуг запрягают десять или двенадцать пар быков и буйволов. Весной, предназначенный к посеву участок земли, пашут плугом и оставляют до осени, не засевая; осенью сначала сеют на нем, а потом перепашивают сохой и сразу после посева поливают. До жатвы злаки поливают два раза, иногда только раз, но случается, что, из-за недостатка воды, не поливают ни разу. Некоторые из жителей приобрели усовершенствованные земледельческие орудия, и есть надежда, что в скором времени все местные крестьяне будут иметь земледельческие орудия новой системы. Не ограничиваясь посевом озимого хлеба, жители сеют и яровой хлеб, только в меньшем количестве. Пашни не удобряются: пашут и засевают по три - четыре года подряд и, при всем этом, дают удовлетворительный результат.

в) **Садоводство и виноделие** ведется, можно сказать, по первобытному способу; но местные условия вполне благоприятствуют разведению хороших садов и виноделию. Касапетские сады преимущественно виноградные. Весь уход за ними у касапетцев состоит в следующем: раз в 5 или 6 лет вскапывают сады и лет через 10-15 унавоживают, и то - не каждый сад. Ежегодно с 15-го марта начинают отрезать лишние побеги, вбивают колья, а в апреле привязывают лозы к тычинкам. По причине недостатка воды, поливают сады раз в

год, и то не все. Сбор винограда начинают 20-го сентября, иногда - 10 октября; при сборе его не обращают внимания на спелость винограда. Собранный виноград бросают в особое место, называемое «чаравуш». Чаравуш имеет вид трехгранной пирамиды; две боковые стенки его состоят из прутьев, а дно из одного большого камня с возвышенными краями. Сбросив сюда виноград, его топчут ногами; перед чаравушем есть каменный желобок, куда стекает вино; отсюда оно переливается в кувшины, где и остается до употребления. Так как винограду не дают созреть хорошенько и не сортируют при сборе, то вино бывает плохого качества - кислое на вкус. Надо заметить, что в последние три года некоторые из жителей стали готовить хорошее вино, и есть надежда, что в недалеком будущем и другие научатся у них готовить вино лучшего качества.

ИЗ ДРЕВНОСТЕЙ СЕЛЕНИЯ ЧЕНАХЧИ

(Елисаветпольской губернии, Шушинского уезда).

Кусанац анапат¹

Монастырь «Кусанац анапат» находится в селение Ченахчи. Он построен на самом краю селения, на отдельно возвышающейся скале, у подошвы которой протекает речка, образуя в своем течении несколько незначительных водопадов, которыми пользуются жители для своих незатейливых мельниц. С южной стороны скала эта совершенно отвесно спускается к речке; ее восточная сторона разделена трещинами на несколько частей, грозящих падением, а западная опирается на древние крепостные ворота заканчивающиеся «кашкатуном» (т.е. домом чертей). Селение соединяется с монастырем довольно доступной дорогой.

Во имя какого святого или в память о каком событии построен монастырь, - нет достоверных сведений; точно также не известен и год его основания, но предание считает строителем монастыря агвансакого (албансакого) царя Вачагана III, который, приняв магометанство, впоследствии раскаялся в своем заблуждении, построил монастырь и провел в нем остаток жизни в чтении Евангелия; с этих пор и селение стало называться «Аветараноц», т.е. местность, где хранится Евангелие.

Монастырь с давних времен служил приютом сестер - монахинь, проводивших безмятежно время в чтении Евангелия. Но эта тихая жизнь прерывается нашествием Ага-Магомет-шаха в 1797 году. Предание говорит, что, когда персидские сарбазы (солдаты) ворвались в селение, монахини успели скрыться в соседний лес. Только одна из них вернулась за какой-то оставленной ею второпях нужной вещью.

Как только она вышла из монастыря, над самой ее головой засверкал меч сарбаза. Улучив минуту, она прибежала на край скалы, призвав на помощь Св. Троицу и Богоматерь, бросилась со скалы, с помощью невидимой силы без вреда опустилась со страшной высоты на землю и скрылась в лесу. Во время этого же нашествия среди прочей драгоценной утвари монастыря была унесена и часть от Животворящего креста, вделанная в серебряную оправу. Но спустя шесть месяцев, крест этот, преобразившись в сокола, улетел из плена, прилетел в родное место и принял первоначальную форму.

Другое предание гласит, что по Светлым Воскресеньям ежегодно к монастырю являлся добровольно, как свыше посланная жертва, олень и подставлял свою шею под нож; но в настоящее время за грехи народа Бог прекратил свою милость.

Монастырь построен из местного тесаного камня, по местам сплошной кладкой с известковой заливкой. Здание имеет форму базилики с простой крышей на

¹ *Девичий монастырь*

два ската, обросшей мхом, травой и кустами шиповника. На восточном углу крыши укреплен прямоугольный камень, на котором изображен крест. План монастыря представляет форму креста. Длина строения - 12 арш., а ширина - 8. Монастырь имеет один притвор с юго-западной стороны. Здесь погребены некоторые благочестивые из монахинь и меликов. Кроме притвора, имеется еще отдельная пристройка, в которой жили сестры. Южная стена имеет одно, а восточная - три узеньких окна, без всяких украшений, сквозь которые проходит скудный свет. Алтарная часть, с двух сторон которой находится два тайника, скрыта в толще стены. Посредине находится каменный престол, на котором укреплена икона Скорбящей Божьей Матери. Два столба из тесаного камня поддерживают стрельчатые своды. Три арки между столбами выложены гладкими каменными поясами, покрытыми множеством мелких надписей, которые разбираются весьма трудно, как по причине высоты арок и царящего под ними сумрака, так и, главным образом, по причине древности надписей. В наружные стены вставлены большие камни с прекрасными орнаментами. Монастырь переделан, причем вставлен новый наддверный камень. Вокруг монастыря имелась высокая каменная ограда, но сейчас от нее остались лишь жалкие следы.

«Кусанац анапат» никогда не был, да и теперь не служит приходской церковью. Только иногда совершается в нем местными священниками молебен для избавления от Богом посланной кары: засухи, града, заразных болезней, полевых мышей, саранчи и т.д. Небольшая ровная площадь перед монастырем служит местом увеселений сельской молодежи обоего пола в праздничные дни.

Древнее кладбище.

К юго-западу от селения Ченахчи находится древнее кладбище. Оно занимает огромное пространство, по которому разбросано множество простых каменных глыб, не имеющих никакого сходства с надгробными камнями позднейших времен. Незнакомца весьма трудно убедить в том, что эти глыбы и есть надгробные камни, но стоит немного выкопать под ними землю, как покажется какая-нибудь часть скелета. По этим камням можно ясно представить то далекое прошлое, с которым связана история села. Среди этих глыб попадаются надгробные памятники с такими красивыми орнаментами, которые трудно поддаются описанию.

Ченахчинцы уверяют, что селение когда-то несколько веков подряд служило резиденцией албанских царей и католикосов страны. Это уверение жителей не лишено основания: доказательством может служить то, что нынешний Варандский участок (Шушинский уезд) в котором находится и сел. Ченахчи, когда-то составлял часть древней Албании; почему же не предположить, что удобная и защищенная природой местность селения, вследствие исторически сложившихся обстоятельств, могла побудить албанских царей к перенесению резиденции именно сюда. К тому же некоторые надгробные камни с изображением человека в короне указывают на царских особ или знаменитых князей страны. Каждое такое

изображение представляет охоту на оленей, серн и диких коз, встречаемых в изобилии в здешних местах и теперь. Такой охотой могли заниматься лишь знатные особы. Некоторые говорят, что на кладбище погребены и католикосы, но едва ли изображения, о которых здесь речь, могут относиться к ним (венцы). На многих камнях изображены концентрические круги с неправильно расходящимися от меньшего центрального круга радиусами. Такие колесовидные круги означают хлеб тогдашней эпохи. Если такой хлеб изображен на камне, это значит, погребенный под ним отличался щедростью. Камни, так стертые, что не представляется возможным не только снимать калькой надписи, но и читать.

В притворе монастыря «Кусанац-анапат» имеется надгробный камень, под которым, по преданию, погребена дочь царя Вачагана, строителя монастыря, она же-первая монахиня «Кусанац-анапата».

Остальные камни находятся на общем кладбище. На них не указаны ни годы погребения, ни имена погребенных. Только на одном памятнике, с обратной стороны разбирается слово Ամիրբեկ. т.е. «я, Амир-бек...» Остается неизвестным, погребен ли под камнем сам Амир-бек, или Амир-бек, в честь своего отца, деда или кого-нибудь другого воздвиг сей памятник. Подобных надгробных камней на армянских кладбищах встречается много.

Имеется памятник с изображением человека на коне, с короной на голове и обнаженной саблей в руке, намеревающийся убить дикого козла. За ним изображен знак его щедрости-хлеб.

На другом памятнике изображен также человек на коне, с короной на голове. Он держит в правой руке крест, сбоку висит шапка, под передними ногами лошади – змея, лошадь в сбруе, корона напоминает царскую. Человек этот (может быть царь) был, очевидно, христианин, храбр, побеждал врагов, на что указывает раздавленная копытами лошади голова змеи - олицетворение врага, и вместе с тем любил охоту и веселье (вино и балалайка). Посередине изображен, можно полагать, один из придворных, который в одной руке держит глиняный кувшин с вином, а в другой - кубок.

На другом камне изображен такой же человек, как на предыдущем камне, с несколько видоизмененной короной и подвязанным в узел хвостом коня.

Изображение следующего камня почти не отличается от первых двух, за исключением видоизмененной короны. Оно также представляет человека в короне, с обнаженной саблей, готового поразить козла. За ним, должно быть, его телохранитель держит в руке незнакомый нам предмет.

На следующем надгробном камне разбираются слова «... արքայի խնայի Թորոս...», т.е. «...сей крест (памятник) Торос...» (Теодор). По всей вероятности, эти слова, по значению, подобны вышесказанным: «Я, Амир-бек...». Изображенный держит лук, употреблявшийся на охоте.

Имеется также изображение распашки поля. В соху запряжены три пары быков. Возле сохи - кувшин с водой.

Еще на одном камне изображена сцена свадьбы или, вообще, пирушки. С одной стороны накрыт стол, и на нем расставлены разноцветные тарелки; по двум концам стола поставлено по солонке. Пирующие танцуют под звуки балалаек известный среди туземцев старинный танец «ялли». Один из них держит на левой руке сокола, а двое конюхов держат за узду двух оседланных лошадей.

Такую же сцену пирушки содержит другой камень.

Весьма живописных по отделке надгробных камней на кладбище сел. Ченахчи очень много, но они уже относятся к позднейшей эпохе, поставлены лет 200-250 тому назад, таковыми являются надгробные памятники некоторых меликов, бывших владельцев Варанды. Среди них изяществом и величиной отличаются памятники над могилами Мелик - Шахназара и его отца Мелик - Гусейна.

СЕЛЕНИЕ ЧАЙКЕНД

Елисаветпольскаго уезда, той же губернии.

Название и историческия сведения.

Свое название селение Чайкенд получило от своего местоположения на берегу реки. Чайкенд - сложное татарское слово, составленное из двух слов: чай и кенд; первое в переводе значит река, второе-селение. По-армянски оно называется Гедашен, что по значению аналогично с татарским словом Чайкенд.

О судьбе сел. Чайкенд Петрос Тер-Акопов, которому под 90 лет, рассказывает следующее: Когда Цицианов покорил Кандзак (нынешний Елисаветполь), мы, чайкендцы жили в Чра-перте (водяная крепость) и были подвластны шушинскому хану. Цицианову захотелось иметь у себя таких храбрецов, какими славились мои односельчане. С этой целью он послал к Чра-перту дали-майора, т.е. сумасшедшего (в смысле храброго, бесстрашного) майора, с полком и с проводниками из тех же чра-пертцев, которые находились по разным случайностям в Кандзаке. Вдруг из крепости Чра-перт мы услышали трубные звуки и барабанный бой. Никто, за исключением пяти-шести человек, не знал, в чем дело. Ведавшие же тайну односельчане, должно быть, прежде подговоренные, объявили, в чем дело, и стали говорить, что лучше быть под властью единоверцев русских, чем магометан, и, поэтому, советовали сдаться без сопротивления. Этот совет всеми был принят единогласно, и мы, в числе 900 дымов, переселились в Кандзак со своим меликом Мелик-Арушаном. Здесь мы прожили года 3-4, и, по причине сильной жары, в числе 400 дымов переселились в Воски-Анапат (сокращенно Скнапат), так как там было прохладнее, из остальных же сотня дымов опять вернулась в Чра-перт.

В Скнапате мы жили недолго: года через 2-3 мы решили вернуться опять в Чра-перт. По пути в Чра-перт, мы наткнулись на пустые землянки на месте настоящего Чай-кенда. Местность эта понравилась нам во всех отношениях, в особенности потому, что в случае опасности отсюда была возможность укрыться в близлежащих горах. Ввиду всего этого мы, числом 206 дымов, остановились здесь. Через некоторое время одна часть, в 120 дымов, отделилась от нас и снова отправилась в Чра-перт; но в скорости они раскаялись в своем поступке и вернулись к нам. В описываемое время коренные чайкендцы, жившие до нас в занятых нами землянках, со своим меликом Саркисом Мнацакановым укрывались в Кандзаке. После нашего водворения в Чайкенде, из них вернулись к нам только 7 дымов. Коренные жители в обществе и теперь известны. Затем к нам переселились и из других местностей. Во время нашего пребывания под властью Цицианова, чтобы нас удержать в Кандзаке, нам

предлагали много земель в Скнапате, и, наконец, в Чайкенде. Но от многого мы отказались, а приняли землю Геран, и то, в расчете на то, чтобы, в случае ухода русских, иметь возможность укрыться в известном своей крепостью Чра-перте, находящемся не очень далеко от Герана. Ухода же русских мы ожидали в любое время, так как они не раз оставляли завоеванные земли.

И действительно, после Цицианова на некоторое время возобновляется в Кандзаке и в его окрестностях татарское владычество. Оно продолжается до Паскевича. В разгар сражения Мадатова с персидским шахом мы, по совету Усуб-бека, укрывались в Чингале (скалистых горах), чтобы не попасть в жадные зверские руки татар, в случае их успеха.

Когда на нашем горизонте появлялись русские, мы отчасти от страха перед их могуществом, отчасти от радости восклицали: «Вот приходят «hara казары» - haга означает вилообразные, «казары»-морковь (?), так мы называли русских за их ноги, обтянутые в походные сапоги и узкие брюки.

Петрос Тер-Акопов был свидетелем этих событий отчасти сам, отчасти узнал о них из рассказов родителей, для которых рассказы о войнах, междоусобной резне ханов, меликов были злободневными.

Судя по памятникам окружающей местности, селение существует более 250 лет. Но за это время оно подвергалось опустошению, благодаря нападениям разных враждебных племен, в особенности татар и лезгин. Так, по свидетельству старожилов, из 400 дымов к 1818 году осталось только 12 дымов, остальные же, частью были истреблены врагами, частью разошлись по другим местам.

Со времени же русского владычества, с цициановских времен, селение постепенно расширяется. Приток жителей сюда был из разных краев: из Шушинского, Джеванширского, Джабраильского и других уездов Елисаветпольской губернии. Особенно заметный приток был из села Чра-перт Джеванширского уезда. Жители из этого селения и теперь известны под именем чрапертцев. Чра-перт в переводе с армянского языка значит водяная крепость; развалины этой крепости и теперь представляют интерес: она состояла из естественных каменных стен, расположенных на высоком холме, на берегу реки Тертер. В смутное время кавказских неурядиц, жители селения находили в крепости надежное убежище. Только гуманное обращение русских с покоренными и полное умиротворение края могло вывести жителей из этой крепости.

Местоположение, жилища, климат и болезни.

Сел. Чайкенд расположено у северного подножия Малого Кавказа, в 25-ти верстах к югу от г. Елисаветполя и в 7 верстах от ур. Аджикенд, на берегу р. Кюраг-чая под 4°, 12' с.ш. и 61° 55' в.д. Река Кюраг-чай берет свое начало с западных склонов вершины Кяпаза; склоны носят разные названия. Илха-дараси,

Шиш-даг, Кара-Архадж. Кюргаг-чай принимает приток Сиптак-чур, в трех верстах к югу от селения, он по-татарски называется Аг-су - и то и другое название в переводе означает Белая вода. Этот приток вытекает из озера Геггель. Река до принятия притока и после до селения имеет северное течение. Перед селением река заворачивает к востоку. За этим заворотом, на склонах холмов тянувшихся по берегам реки, и раскинуто селение Чайкенд; большая часть его расположена на южном склоне правого берега реки, и лишь несколько дымов гнездятся на противоположном берегу. Холмы, составляющие у селения южный и левый берег, скоро переходят в горы, покрыты лесами.

Жилищами раньше служили землянки, число которых в последнее время значительно уменьшилось, уступив место домам одно – и двухэтажным, с более или менее прочными каменными стенами на известковом цементе; ныне землянок гораздо меньше, чем домов, снабженных окнами. Крыши домов плоские, с земляною насыпью, за исключением 18-30 домов у которых крыши двускатные, с черепичным покровом. Ввиду несомненных преимуществ, число черепичных крыш увеличивается с каждым годом. Рост таких крыш был бы еще заметнее, если бы открыли черепичный завод в самом Чайкенде, что, при дешевом лесе и хорошей местной глине, представило бы выгоду предпринимателю. Ныне же черепица для Чайкенда покупается в других селениях и поэтому обходится дорого: 17-19 руб. тысяча. Землянки имеют конусообразную форму с отверстиями посредине крыши: размер этого отверстия около 1 кв. арш.; оно заменяет для землянок окно и служит для выхода дыма, так как очаг помещается против этого отверстия на земляном полу, посредине сакли. Иногда вместо очагов делаются торны (пекарни) вроде цилиндрических колодцев 1 ½ арш. в диаметре. Впрочем, часто эти торны делаются отдельно от жилых помещений. Внутреннее убранство жилища у крестьянина среднего достатка таково: у одной из стен стоит длинная тахта, почти по всей длине стены шириною около 2 ½ арш.; она убирается коврами джеджимами, коврами и заменяет кровать для всей семьи. Пол земляной, но ровный, часто сырой от разливаемой воды, потолок из мелких нетесаных досок, поддерживаемых толстыми балками, толщиной в 5-5½ верш., тоже не гладких и, обыкновенно, закоптелых от дыма. Стены у редких домов выштукатурены. У одной стены устраивается камин; впрочем, в последнее время вошло в моду употребление железных печей. В одном углу стоял или сундук, а на нем постель, обтянутая белым покрывалом, а иногда и ничем не покрытая. Это у одних, а у других постель помещается в нишах, закрываясь с внешней стороны за занавеской, края которой обшиты красною лентою или кружевом. Упомянутые сундуки служат для сохранения дорогих вещей, а в особенности женских уборов. Постель готовится из обыкновенных ситцев и шерсти. Употребление прос-

тынь и наволочек не в моде. А для мытья, что производится редко, материя с постели распарывается и, после мытья, снова сшивается. Посуда, частью стоит на видном месте, частью прячется в нишах, прикрытых дверцами или занавеской. Она состоит из котлов, фаянсовых, медных и глиняных чашек и тарелок, стаканов, рюмок, самовара, чайника, бутылок, кувшинов, горшков.

Дома и землянки построены очень скученно: дом часто лезет на дом; крыша одного дома часто служит двором для другого; если же дома иногда имеют и свои изолированные дворы, то последние до того малы, что скотине негде, что называется, повернуться.

Воду для питья жители берут из реки; селение родниковыми водами не богато, число родников 2-3; они расположены вне селения на довольно далеком расстоянии. Водой из них пользуются разве только во время половодья, когда речная вода становится очень мутной, и еще больше загрязняется навозом и нечистотами, которые выбрасываются сельчанами в реку.

Некоторые, не желая далеко таскаться за родниковой водой, мутную речную воду очищают квасцами.

Чем в Чайкенде можно восхищаться, это климатом: воздух здесь чистый, сухой и в высшей степени здоровый. Несмотря на безобразную густоту построек, антисанитарное их состояние, незавидное питание населения, все сельчане - люди здоровые, краснощекие, хорошо сложенные. Снег выпадает не очень глубокий, в 1/4-1/2 арш., и держится очень недолго. После дождей, даже сильных, селение скоро высыхает; только на главной улице держатся дольше грязь и зловоние. По сделанным мною метеорологическим наблюдениям с сентября по декабрь месяц включительно, температура ниже 0° наблюдалась только с 20-х чисел декабря и достигала понижения утром только до - 2°. За означенный промежуток времени было 33 пасмурных дня, в течение которых осадки (дождь и снег) наблюдались 15 раз.

Из болезней в Чайкенде за последние годы наблюдались: тиф, головные болезни, кашель, зудень, ревматизм. Зубная боль здесь обыкновенное явление. Из детских болезней существует корь, оспа, но обыкновенно с благоприятными исходами. Смертные случаи от этих болезней очень редки. В холерном 1895 году умерло от эпидемии 47 человек; зараза была занесена сюда из Гера-на. Среди тех же, которые ночевали в лесах, ни одного смертного случая не было.

Сады, огороды и леса.

Чайкенд может гордиться разнообразием садовых и лесных растений. В садах произрастают: грецкий орех, яблоня, груша, слива, алыча, кизил, черешня, вишня, тута, абрикос, персик, виноград и пр.. В огородах - картофель, лук, лоби, табак, капуста, сельдерей, кинза, салат, репа, редька, петрушка, чеснок,

перец, огурец, помидор, горох, клещевина, подсолнечник, кукуруза и пр. В лесах встречаются: липа, бук, сосна, клен, ива, тополь, дуб, граб.

Из них сосна составляет особую рощу, которая лесничеством тщательно оберегается. Под охраной также находятся дубовые, кленовые, буковые рощи, хотя в них растут и другие породы.

Животные и охота.

К домашним животным относятся коровы, быки, буйволы, овцы, козы, свиньи, лошади, ослы. В лесах же водятся; медведи, олени, серны, дикие козы, лисицы, зайцы, куницы, хорьки, волки, белки горностаи, кроты. На медведей охотятся из-за их мохнатой шкуры и сала, которое частью употребляется как лекарство, большей же частью поступает в варку мыла к местным мыловарам. Олень, серна, дикая коза, заяц дают жителям вкусное мясо. Охота на зверей совершается несколькими охотниками сообща, причем, кто убивает дичь, тот получает больше других.

Домашние птицы: курица, утка, гусь, индейка. Дикие: сокол, сарыч, ястреб, копчик, филин, кукушка, дятел, удод, грач, козодой, ласточка, соловей, дикая утка, голубь, мухоловка, синица, трясогузка, дрозд, скворец, жаворонок, ворона, воробей, сорока, сойка, курочка, куропатка, фазан. Охота на птиц не особенно развита здесь; но скверный обычай разорять птичьи гнезда составляет забаву уличных мальчишек. Птиц этих в окрестности во множестве: весною концерт от птичьего пения самый разнообразный.

Не менее разнообразно царство пресмыкающихся и насекомых. Водятся такие пресмыкающиеся, как черепаха, ящерица двух видов - мелкая зеленая и каменного цвета, почему по местному и называется кра-тандруш, что значит каменная ящерица: гадюка, веретеница, желтопуз, уж; из гадов водятся лягушка, древесная лягушка, из насекомых - жужелица, иванов - светляк, жук-олень, водяной жук, короед, шпанская муха, майка, божья коровка, орехоточец, пчела, муравей, капустница, шелковичная бабочка, походный шелкопряд, овод, муха, блоха, стрекоза, козявка, кузнечик, домашний сверчок, медведка, клоп, травяная вошь. Встречаются также крестовик, клещ, сороконожка, мокрица, дождевой червь, садовая улитка, слизень, прудовик.

Из грибов попадаетея луговик, белый гриб и сморчок.

Население и занятия жителей.

Число дымов по последнему камеральному описанию, в 1886г., 437 с 2627 душ населения; 1371 мужского пола и 1256 женского. Им в пользование отведено 5495 десятин 1476 га. саж. земли; 3284д. 1476 кв. с. Около самого Чайкенда, и 2211 десятин в Геране, к югу от станции Геранской закавказской ж. д. Когда население состояло только из 91 дыма, селению была отведена земля только около Чайкенда в размере 3284 д.,1476 кв. с.: когда число дымов

возросло до 237, им прибавили казенной земли 2211 десятин в Геране. Новое увеличение дымов (до 200) остается без надела.

По роду обработки, земли около Чайкенда делятся таким образом: под усадьбой, огородом, зимовниками 104 д. 1836 к. с.; под пашней 1193 дес. 284 к. с., под выгоном (с кустарником и без него) 1887 д. 280 к. с.; под скалами, кладбищем, дорогами, оврагами - 99 дес. 1476 к. с. Большая часть этих земель орошается водой из канавы язин-дура, сооружение которой относится к глубокой старине; во время опустения селения она была засорена и обновлена не очень давно, именно 18 лет тому назад по инициативе бывшего тогда старшины Гр. Епископосова. Геранская земля орошается рекой Кюраг-чай, за исключением 21 десятины, которые отведены под пастьбу скота.

Из 437 дымов землями пользуются только 380 д.; остальные лишены возможности обрабатывать землю или за неимением мужской рабочей силы, или вследствие крайней бедности. Поэтому они освобождены обществом от уплаты государственной подати. Следовательно, на каждый из 380 дымов приходится около - 8 дес. 193 кв. с. чайкендской земли и ко 5 дес. 1967 кв. с. Геранской: всего на каждый дым приходится по 13 дес. 2160 кв. с.

Каждый дым в Геране сеет в среднем по 8 пудов пшеницы, по 2 пуда ячменя, $\frac{1}{2}$ пуда льна, $\frac{1}{2}$ пуда проса. На поливных участках около селения – по 8 пудов пшеницы, по 2 пуда ячменя; а на неполивных участках пшеницы по 3 пуда и ячмени по 2 пуда.

Максимальные урожаи таковы: на геранских участках пшеница дает сам-десять, ячмень-сам-двадцать, лен сам-тридцать-пять, столько же просо; на поливных участках около Чайкенда пшеница дает сам-десять, ячмень-сам-пятнадцать; на неполивных участках пшеница- сам-восемь, ячмень сам-десять. В самые скудные годы урожаи уменьшаются втрое-вчетверо.

Молотьбу зерна на чайкендской земле начинают сразу по окончании жатвы; ее начало приходится во вторую половину июня, а конец - в первой половине июля. В Геране же жатва начинается в конце мая, а кончается в июле. Собранное зерно там складываются в конусообразные, колосьями внутрь, скирды и оставляются в таком виде до осени, так как чайкендцы не привыкли исполнять тяжелые работы в летнюю геранскую жару. В продолжение лета скирды оберегают два караульщика, которые за это получают с дыма по $\frac{1}{4}$ хона пшеницы или по 25 коп. Около Чайкенда жнут сами хлебопашцы, или их односельчане; в Геране же большей частью нанимают для жатвы пришлых армян или татар. В Чайкенде жнецы получают 3 снопа с 20 сжатых снопов или за сжатый *панджак* (30 снопов) по 60-80 коп. В Геране они вознаграждаются щедрее: за панджак армянин-жнец получает по 1 руб., а татарин-жнец получает по 50 коп. Такая разница существует на том основании, что армяне завязывают снопы большие, чем татары; так что из одного панджака, сжатого ар-

мянином выходит 10 хонов пшеницы, а сжатого татаринном-вдвое меньше. Натурой уплачивают по 4 снопа с 20, что для жнецов выгоднее, чем вознаграждение деньгами. В Геране все зерно молотят в сентябре месяце. По окончании молотбы или одновременно с нею, смотря по тому, имеет ли земледелец возможность, вспахиваются и засеваются новые пашни. После посева приступают к поливке, причем придерживаются такого порядка: всю общественную воду в Геране делят на 11 частей, по числу хандов (групповых участков) каждый ханд, состоит из 35 отдельных дымовых участков, делится на 18 товариществ, по 2 участка в каждом, за исключением 18-го, который состоит из одного участка. Каждому ханду вручается по одному концу воды, которою товарищества поливают свои участки по очереди; очередь устанавливается жребием. Поливка каждого участка продолжается 1-1 ½ суток. Поливают 4 раза: 1) по окончании посева-«торпаг-суи» (земляная вода), 2) ранней весною-«гиланбур», 3) когда распускаются колосья - «тафта», и 4) во время наливания колосьев - «дан-суи» (т.е. вода зерен). В Чайкенде поливают два раза, после посева и весною. Перевозка зерна из Герана в Чайкенд обходится до 15 коп. пуд. Кроме чайкендцев, перевозкой занимаются, геранские татары.

Из огородных растений на каждый дым, средним числом, сеется картофеля 5 пудов, лоби 3 фунта; картофель дает урожай сам-пятнадцать, а лоби сам-восемьдесят и более.

Государственные подати и сельские расходы.

Государственных податей платится по 8 рублей с дыма, земских сборов, общих по краю - 4 руб. 8 коп., местных губернских – по 1 руб. 39 коп., на содержание Елисаветпольского ремесленного училища – по 1 рублю.

По внутреннему устройству двум полесовщикам платят по 120 руб. в год. Сельскому писцу - 50 р., всаднику при старшине и рассыльному по 120 руб., за квартиру для сельского управления 20 руб. С 1880 года вошел обычай уплачивать старшине жалованье от 150 рублей до 500 р., смотря по достоинству. Натурой общество расходует на наем джуара (распорядители поливной воды) уплачивая с дыма по хону пшеницы, ½ хона ячмени, ½ хона льна, 2 хона проса, чайкендский джуар получает по ½ хона пшеницы: огородный караул получает по 35 коп. с огорода.

Сельчане не все занимаются земледелием: среди них немало разных мастеровых и ремесленников, всего 152 человека.

Каждый особый род мастеровых, или несколько сходных, как напр. кузнецы, серебряники, ножовщики, имеют своего амкара, т.е. главу, который выбирается голосованием в общем собрании из более умных и почетных мастеров, притом он должен хорошо знать свое дело. Ведению амкаров подлежат: рассмотрение пререканий между мастерами подлежащего ремесла, штрафо-

вание виновного, запрещение работать по праздничным дням и после церковного звона в вечерне, надзор за добросовестным исполнением заказа, за сбытом заготавливаемых предметов. В конце известного промежутка времени собранные штрафные деньги идут на общий кутеж мастеров данного цеха. Впрочем, на эту цель, если штрафных денег не окажется, амкар собирает потребную сумму по раскладке.

Интересно, как ученики, после положенного срока обучения, посвящаются в мастера. Посвящаемый для такого случая устраивает угощение, на которое приглашает своего учителя («уста») и других ремесленников, с амкаром во главе и со священником. Священник читает молитвы и затем, обращаясь к ученику, говорит: «Вот ты принимаешь на себя звание мастера (уста), звание почетное; поэтому исполняй свою обязанность добросовестно, больше следующего не взыскивай за свою работу, вместо хорошего товара не давай плохого, почитай своего амкара, не забудь никогда добродетели и хлеба-соли своего «усты» и проч». Сам же учитель возводимому в сан усты ученику дает пощечину, говоря: если ты позабудешь мой труд, да ослепит тебя мои хлеб – соль. Такая пощечина и есть эмблема этого обряда. При этом новый мастер награждает своего усту или подарками по своим средствам, или деньгами: и священнику дает кое-что, а присутствующим дарит по платку. Иногда вместо угощения молодой мастер для общего кутежа дает амкару известную сумму.

Другие источники заработков составляют: 9 мельниц о 22 жерновах, принадлежащих 9 крестьянам, 13 лавок, 2 духана, 1 водочный завод, овцеводство, коневодство, скотоводство (из домашних животных водятся; лошади, коровы, буйвол, осел), виноградарство. Беднейшая часть населения находит себе заработок черною работою в других селениях, в особенности в немецкой колонии Еленендорф.

Виноградарство и виноделие.

Площадь земли под виноградниками здесь и в отселке сел. Чайкенд, Чидкине, лежащем по нижнему течению р. Кураг-чай в 7-ми верстах от Чайкенда, простирается приблизительно до 60 десятин. Соседство немецкой колонии и гор. Елисаветполя приносит заметную пользу чайкендцам: перекопка, сажание, подрезка, подчистка, подвязка делаются так же, как и в немецких и елисаветпольских виноградниках, за редким исключением, так как есть между садами и запустение, вследствие апатичного отношения к ним со стороны хозяев, что объясняется малой доходностью садов. Сбор винограда производится между 25 сентября и 10 декабря, хотя к этому времени он еще не совсем хорошо созревает, вследствие высокого местоположения.

Поэтому получаемое вино не отличается высоким качеством. Но в Чидкине, занимающем более низменную местность, получается вино лучшего качества.

Разводят следующие сорта винограда: 1) черные: «кахет», «лкани», «эцеди»; 2) белые «кишкен», «чимчени», «сиптак-кахет», «тавризени».

Выжимки производятся так: в чан кладут два полена на некотором расстоянии друг от друга; на эти полена ставят ушат с дырявым дном, в котором и производится давка винограда босыми, начисто вымытыми ногами. Сусло течет через дырочки в подставленный чан; туда же опускают и выжимки, которые остаются там до окончания брожения. Брожение продолжается 8-10 дней, в продолжение которых сок перемешивают круглой доской с рукояткой. По окончании брожения, отверстие повыше дна сбоку в чане открывается и выбродившее вино переливается в подставленные приемники, откуда окончательно переливается в посуды, предназначенные для хранения вина. Выжимки поступают на водочный завод для гонки. Собственного вина не хватает даже для местного потребления, поэтому оно привозится еще из Еленендорфа и Елисоветполя. Местное вино продается по 30-50 коп. батман (8 бут), при оптовой продаже, а в розничную бутылка стоит 7 коп.; привозное вино дороже-по 50-60 коп. батман, в розничную по 10 коп. бутылка. Водка продается по 10 коп. тридцатая часть ведра.

Двое из сельчан имеют молодые виноградники в Геране: в этом году они дали первый сбор; качество винограда, говорят, превосходное, не уступающее елисаветпольскому.

Но чайкендцы что-то пренебрегают пока этою отраслью хозяйства, не подражая двум геранским виноградарям. Богатство климатических и почвенных условий Герана в связи с близостью железной дороги (всего в 5 верстах) обещает Чайкенду много выгоды.

В последнее время стали поговаривать о том, что селению необходимо раздвоится в Геран, для разводки виноградников: это было бы выгодно для чайкендцев уже потому, что сделало бы население менее скученным, но общество, тем не менее, препятствует своим сочленам в рассадке виноградников.

Пчеловодство

Еще не так давно пчеловодство составляло одну из доходных отраслей местного хозяйства: теперь же оно не более как жалкий остаток того, что было раньше. Особенно упало оно в последний десяток лет. Старые пчеловоды с горечью рассказывают: «Там, где теперь только несколько ульев, лет десять тому назад их насчитывались сотни: некоторые имели по 300-500 ульев; раньше улей не вмещал заготавливаемого меда, почему вставлялись медовые магазинчики; теперь же в самых благоприятных случаях получается всего несколько фунтов с улья, а часто меда едва хватает пчелам». Такой упадок пчеловодства многие объясняют появлением в сел. Чайкенд туги, чего раньше вовсе не было. Говорят, будто туговая жижá развивает у пчел понос, от чего

они и гибнут. Но, во всяком случае, главную причину упадка следует искать в примитивном способе ведения пчелиного хозяйства. Вот как оно ведется.

Ульями служат цилиндрические корзинки, сплетенные из расщепленных прутьев, обмазанная снаружи и внутри смесью из глины и навоза, длиной в 1 аршин и диаметром в 5 вершков. Корзинки эти с обоих концов закрываются круглыми дощечками и обмазываются навозом с глиной. В одном основании улья продельвается дыра в 1 кв. дюйм: это леток. Такие улья укладываются горизонтально. Понятно, соты в таких ульях имеют круглую форму. Улей такого устройства не дает возможности ни проследить за жизнью пчел, ни прийти им на помощь в несчастных случаях. Весь уход за пчелами состоит в выставке из омшаника весной и уборке в омшаник ульев осенью, в смешении и сажании вылетевших роев, в редких случаях в кормлении пчел.

Выставляют ульи во двор обыкновенно в марте месяце, когда начинают распускаться некоторые медоносные цветы. Из них первым распускается так называемый «джанджа - дзагик» - пчелиный цветок. Кроме того, в марте цветут следующие деревья, с которых пчелы собирают мед; кизил, вишня, черешня, яблоня, груша, айва, персик, алыча, слива. Снятие и сажание роев делается так: неподалеку от пасеки, которая представляет из себя сложенные один на другой ульи, подвешивают лукошко к какому-нибудь предмету, давая ему разное положение; ко дну лукошка прилепляют «гасин», т.е. состав из пахучих цветов и черного воска; распространяя сильный запах на дальнейшее расстояние, он заманивает к себе вылетевших с маткой пчел. Иногда, вместо гасни, дно лукошка мажут медом. После сбора пчел лукошко закрывают какой-нибудь материей и держат в таком положении где-нибудь 2-3 дня. Затем его опрокидывают к отверстию подставленного пустого улья, куда вытряхивают пчел из лукошка, когда сажание кончается, новому улью дают обыкновенное горизонтальное положение. Но не всегда удается собирать пчел в лукошки; тогда строившиеся пчелы улетают в ближайшие сады и садятся на ветках деревьев. В употреблении также ивовые ветки, которые расставляются во время роения у пасеки; говорят, будто они запахом тоже привлекают к себе пчел. Если пчелы садятся на ветки, то отсюда их снимают в те же лукошки, из которых указанным способом пересыпают в улей. Некоторые пчеловоды перекочевывают с пчелами в леса, что приносит немало пользы. На зиму ульи тщательно заклеиваются и уносятся в подвальные помещения или землянки. Мед вырезают в августе месяце. Летом, когда привозятся мед из соседних татарских деревень, цена на него колеблется между 25-30 коп. ф.: в остальное время фунт меда продается по 35 или 40 коп. Цена на воск 45-50 коп. фун. Врагами пчел являются в омшанике — мышь, клочень, гнилец: на пасеке — шершень, птицы, куры.

Чайкендское пчеловодство при существующем способе его ведения не может развиваться и совершенно иссякнет, если не будут улучшены способы его ведения.

Шелководство

Шелководство в Чайкенде не составляет особенно доходного промысла: оно ведется в незначительном количестве для нужд самого населения: для ниток, приготовления луцкема (пучок шелка, обвивающий шею жениха во время венчания). На племя выбирают плотные и правильные коконы. Бабочек представляют класть яички в какую-нибудь посуду с золой или на ткань. В первом случае золу после кладки просеивают через сито, так что яички одни остаются в сите: во втором случае их соскабливают ножом, смочив предварительно ткань водой. Приготовленную грену держат в холодном помещении в платке или в мешочке. Во время распускания почек шелковицы, что бывает в конце апреля и начале мая, грену переносят для оживления в теплое помещение или приближают к огню или же кладут за пазуху.

Если же до распускания шелковицы грена случайно оживится, то червей кормят листьями особого стебелькового полевого растения, называемого по местному «хиндзом». В первое время кормят червей рубленным листом. Постилку меняют по-разному: одни еженедельно, другие в каждые две недели раз, а то и ежемесячно. Кормят в день 2-3 раза. В дождливую погоду не проветривают листьев, и черви голодают. Кормление затягивается 2-2 ½ месяца. Черви подвергаются нападению муравьев, мышей, кур. Против сглаза в червоводне в воде держат яйцо, бусы.

Болеющих червей лечат тем, что топят червоводни кизяком, или дровами. Если в червоводне появится змея и начнет пожирать червей, то в помещении сжигают олений рог, от запаха которого змея удаляется.

Если в зрелом возрасте черви долго не желают подниматься на коконники, то под ними поджаривают балык или заваривают яичницу.

Коконниками служат молодые ветви дуба или травянистые растения, но более опытные шелководы предпочитают первые, так как на них получают правильные коконы. В 1894 году наблюдались следующие болезни на червях: желтуха, мертвенность, чахлость. Среди местных шелководов есть приметы: если червей перенести через воду, то они подохнут; если из одной червоводни занести червей в другую, то черви одной из них издохнут. В червоводню пускают не всех, боясь дурного глаза.

Шелк разматывается следующим образом: коконы заваривают в котле и, перемешав их палкой, собирают концы нитей: при этом работают две женщины; одна отыскивает концы нитей и поддерживает указательный палец под ниткой, а другая ее наматывает на какой-нибудь предмет: на дощечку, прялку, сложенную материю и проч.

Шелк затем скручивается на ручной прялке и поступает в употребление.

Для ознакомления крестьян с рациональными приемами шелководства в 1894 г. при местном земском училище был воспитан 1 зол. целлюлярной грены.

Особых плантаций шелковицы в селении нет. Ею обсаживаются сады и огороды.

Выделка масла

Весь собираемый в Геране кунжут идет на приготовление масла. Для выработки масла в селении существуют пять маслобоен (сраноц).

Маслобойни обыкновенно состоят из двух отделений, сообщаемых посредством двух дверей в перегородочной стене, в первом готовится тесто; в другом выдавливается масло. В одной своей половине первое отделения имеет пол выше, чем в другой, на 1 $\frac{1}{4}$ арш. и служит для приготовления муки из прожаренных семян и замешивания из нее теста. Семена жарят на «садже»; это род плиты, вделанной в нишу, в стене первого отделения. Плитой служат плоские камни, обмазанные глиной: на них насыпают семена, а под ними разводится огонь. Когда дрова сгорят, то очаг плотно закрывается заслонкой, чтобы теплота действовала только на плиту и не пропадала даром. Эта операция требует навыка, чтобы семена не пережарить и не недожарить, так как в обоих случаях получается горькое масло.

Прожаренное семя поступает на «сеган» (престол). Так называется круглый камень, вроде мельничного жернова; он лежит на полу нижней части первого отделения. В центре его укреплен неподвижно полый внутри столб (сун) в 1 арш. высотой, в которой вкладывается прочная ось (плиг): оно поднимается из столба на 8 вершков. На сеган ставится около столба каменный жернов (караг) 2 арш. в диаметре и $\frac{3}{2}$ арш. толщины. Через его центр проходит шест, укрепленный в наружной части оси сегана; длина шеста достигает 3 $\frac{1}{2}$ аршин. К полю столбу сегана привязывается одним концом ярмо так, что оно с шестом образует острый угол: в другой конец ярма запрягается буйвол, причем к ярму же, у шеи буйвола, привязывается прочным ремнем свободный конец шеста (нет). Двигаясь вокруг сегана, буйвол влечет за собой стоячий жернов и вращением его по сегану размельчает прожаренное семя в муку. Мука просеивается на возвышенной части первого отделения и поступает на сеган, где смешивается с горячей водой, нагреваемой в бухаре, которая устраивается в стене рядом с саджем. Тесто поступает в второе отделение.

Подобно первому отделению, оно имеет тоже возвышенную (оджаг-святыня) и нижнюю часть (мтин-тун – темный дом). В середине последней части на полу лежит камень с маленьким углублением в центре, куда свободно входит железная ножка деревянного винта (погосак). Длина его – 8 аршин. На

нем, на высоте одного аршина, укреплен жернов (ках-кар-висячий камень). На винт навинчиваются два деревянных чурбана, между которыми укреплены концы двух параллельно уложенных бревен; длина их достигает 15 аршин; противоположные их концы вложены в отверстие стены второго отделения. У этой стены под бревнами устраивается ящик, длиною в 2 арш., шириною и глубиною в аршин. Сюда складывается тесто следующим образом. Дно ящика имеет несколько желобков: она сходится в один общий желобок, который имеет выход через стенку ящика наружу. Поперек этих желобков кладутся бруски; их, затем покрывают шалью таких размеров, чтобы она могла в ящике обнять тесто со всех сторон. Шаль для этой цели готовится из козьей шерсти. В нее закладывается все тесто из 3-х хонов и заворачивается ею. Сверх теста кладут еще бруски вдоль и поперек ящика, в два слоя; на наружный слой накладывается чурбан («три клох»), а на него – лат. Размеры брусков и чурбана таковы, что они входят в ящик, не задевая его стенок. Вращая висячий жернов, бревна опускают, благодаря чему они с значительной силой давят на лат и сжимают тесто.

Один хон кунжута дает около 15-16 фунтов масла и 8 ф. выжимов (коспа). Из этого числа хозяин маслобойни получает 2 ф. масла, производя сам все работы и кормясь со всеми работниками своими за счет хозяина зерен. Масло продается в селении по 15 коп. фунт, косп по 50-60 к. пуд. Косп идет на корм скоту. Масло вывозится главным образом в г. Елисаветполь.

В урожайные годы каждая маслобойня работает около пяти месяцев.

Мыловарение.

Материалами для мыловарения служат сало рогатого скота, свиней, мыловый камень «караган», известь и вода, которые берутся в такой пропорции: на 1 пуд сала берут 1 пуд карагана, $\frac{1}{2}$ пуда извести и 4 п. воды. Предварительно из карагана, извести и воды приготавливают щелочь за 6 - 8 дней до дня варки: караган размельчается, смешивается с известью и обливается водою. В продолжении 6-8 дней щелочь взбалтывается ежедневно по 3 раза.

Варку производят в чугунном котле: в котел вливают немного щелочи, туда же опускают сало, не топленое и разрезанное на мелкие куски. Затем, начинается подогревание и постепенное прибавление щелочи в продолжение 4-5 часов с перемешиванием. Далее, сверху снимают мыло в виде жидкости, оставшуюся жидкость выбрасывают. Снятую жидкость разбавляют щелочью и вываривают снова. Снятие годной части повторяется 4-5 раз. Потом мыло разливается в формы, для чего служат кувшины, горшки и другая глиняная посуда. Иногда случается, что сало смешиваются с выбрасываемой жидкостью, и чтобы отделить их, прибавляют соли (3-5 ф.). Если же сало чернеет на лицевой части, то это значит, что щелочь крепкая, и ее следует разбавить водою. Пуд сала дает 50 ф. мыла. Сало продается по 3 руб. пуд, камень по 30-

35 коп. и известь по 10-12 коп. пуд. Мыло продается по 15 к. фунт. Мыловый камень выжигается в Геране из растения, называемого караганом. Это – стебельковое растение: сжатое и высушенное, оно складывается на два накрест лежащих полена под ямою, объемом в 1 куб. арш., и сжигается, но горит, давая вместо золы жидкость, которая, охлаждаясь, окаменеваает. Это и есть «сапнукар» т.е. мыловый камень. Мыловарением занимаются исключительно женщины для своей нужды, и редко -для продажи; из рук мыловаров обыкновенно поступает мыло к лавочникам, которые, в свою очередь, сбывают тем, кто не занимается этим видом кустарной промышленности.

Одежда и пища поселян.

Головной убор составляют баширгани (რეზინკაშინი), голан (განა), чинабанд (ჩინაბანდი), топи (ტოპი), кеткал (ქეტკალი), копи (კოპი), платок и шаль. Баширгани имеет треугольную форму, вьется из тонкого полотна и служит для обхватывания волос; голан тоже вьется из полотна в форме платка; им покрывают нижнюю челюсть и верхнюю губу. Голанов употребляют 2. Вдоль висков идут чинабанди узорчатой материи, обыкновенно на желтом фоне; к наружным краям чинабанди пришиваются шнуры, с нанизанными серебряными бусами. За чинабанди употребляется кеткал полотняный треугольный платок, которым обнимают заднюю половину чинабанди. По верхнему краю лба идет копи – лента, длиною в 4 вершка, вышитая нитями на темно-красном фоне; нижний край копи унизывается серебряными монетами. Все это покрывается платком, а затем шалью. Одежда состоит из архалука, длинной рубашки из шилабаги (შლაბაგი) миткаля и узких панталон из той же материи. Видимые за рубашкою нижние края панталон обшиваются местной шелковой тканью черного цвета.

В общем, это одеяние, самых красивых чайкендок делает непривлекательными. Впрочем, в последнее время оно стало постепенно выходить из употребления, уступая место грузинской одежде. Мужское одеяние ничем не отличается от одеяния туземцев губернии.

Пища. Скоромные кушанья носят следующие местные названия: хашу (ქაშუ)-суп, долма-голубцы, плов (ქაშა), хашиль (ქაშა), куркут (ქურკუტი), члав (ქალაქი), катну-попи (ქათნის-ქაშა), катнов-джах (ქათნის-ქაშა)-молочная каша, шлаплов (ქალაქი), гоурма(გურმანი), хави-чигиртма (ხაჭაპური-ქაშა).

Члав варится из масла, воды и крупы так: распускается нужное количество масла, прибавляется вода и засыпается крупа; все это затем переваривается. Члав одно из повседневных кушаний.

поясами, каждый внутри круга у окружности, на шаг от нее кладет у ног свой пояс и оберегает его. Члены наружной партии разными увертками стараются отбить у противника пояс. В это время дают полную свободу своим ногам: насколько хватает сил нанося удары по внутри стоящим, сбивая их с ног и унося пояс. В свою же очередь так же грубо отвечают внутри стоящие, что им не так часто удается сделать как наружным, так как последние, делая разные передвижения, сбивают их с толку. И если заключенным в кругу удалось нанести удар ногою хоть одному из наружных, то роли групп меняются.

Панди (𐤑𐤍𐤕𐤍𐤕𐤍). - Вокруг одного из играющих собираются все и стараются бить его так, чтобы ему не удалось их поймать: в противном случае, пойманный заменяет первого.

Чилинги (𐤕𐤍𐤕𐤍𐤕𐤍). - Для этой игры нужны одна палка в 1 арш. и более и палочка в 1/1 арш., срезанная с обоих концов наискось. Играют двое: каждый бьет в конец палочки, причем оно подскакивает с земли, в этот момент ударом палки ее угоняют насколько возможно далеко. Затем швыряют, и чья палочка полетела дальше, тот и садится на отставшего, который несет его на спине на условленном расстоянии.

Пози-пози (𐤑𐤍𐤕𐤍𐤕𐤍). - Несколько товарищей, вооружившись палочками, садятся в кружок: старший говорит поз-поз, охту вараз, охту - поз (за ним эти слова повторяют все), инчи поз? Т.е. чей рог? С этим вопросом вдруг старший обращается к кому-нибудь из присутствующих, который должен немедленно ответить, назвав какой-нибудь рог (поз); иначе все обращаются к нему и, тыкая в него палочки, шумят «хшш»..., чем осмеивают его невнимательность. С таким - же «хшш»... обращаются и к тому, у которого старший замечает во время игры неправильность в действиях.

Веки (𐤕𐤍𐤕𐤍). - Проводят круг с обозначением диаметра, по направлению которого укладывают орехи по 2-3 (по условию). На расстоянии 3-4 арш. от круга обозначают место, откуда попадают альчиком в орехи, орехи, выбитые альчиком из круга, поступают в пользу попавшего.

Зоти (𐤕𐤍𐤕𐤍). - В небольшую ямочку, куда может вмещаться горсть орехов, из 7-8 шагов расстояния бросают из горсти орехи: если в ямочку попадает четное число орехов, то так называемый хозяйюшка ямы уплачивает бросившему столько, сколько попало в нее, свою роль уступая ему; в противном случае, хозяйюшка орехи из ямочки берет себе.

Чхкалдани (𐤕𐤍𐤕𐤍𐤕𐤍). - Игроки имеют по палке, которые укладываются параллельно на расстоянии одного шага одну от другой. Число играющих произвольное; 6,7,8. Владелец первой палки становится на правую ногу и скачет на ней влево, огибая первую палочку и двигаясь таким способом между ними до тех пор, пока не проскачет между всеми ими. Остановившись перед

последней палкой, он поворачивается и на той же ноге перепрыгивает через палки до точки своего отправления. Если ему удалось все это совершить, не касаясь левой ногой земли, то он берет в руки свою палку, в противном случае, он ее переносит на конец. То же делают и остальные. В конце игры чья-нибудь палочка остается последней: владелец или владелица втыкает ее в землю; другие товарищи или товарки с известного расстояния должны попасть своими палками в воткнутую: если кто не попал, то он должен принести свою палку на одной ноге без смеха на место прицеливания. Если это ему не удастся, то играющий должен воткнуть в землю свою палку, с которой производит то же, что и с предшествовавшей. Это продолжается до тех пор, пока играющие не устанут.

Достопримечательности.

В окрестностях и в самом Чайенде заслуживают внимания монастыри Чрага-цор, камень-огоз, часовня Авак-Сурп-Нишан или Нахатак с относящимися к ним преданиями, и озеро «Гег-гель». Монастыри носят следующие названия: Дулузи-ванк, Егнасар, Кусакал, Мечи-ивик, Ери-ванк, Муртуниса-егеци. Из них в настоящее время посещаются молельщиками только два: Егнасар и Ери-ванк; остальные находятся в запустении. Об основании монастырей говорят следующее. Персидский шах Сулейман желая привлечь из разных трущоб, горных укреплений скрывавшихся там армян, объявил, что если армяне добровольно выйдут из своих укреплений и подчинятся его власти, то он предоставит им полную свободу исповедания своей религии и, сверх того, окажет еще содействие. Старые чайкендцы поверили и не ошиблись, так как при Сулеймане армянская религия благоденствовала, тогда же возникли и монастыри.

Но потом Шах-Аббас выселил армян из здешних областей, с того времени монастыри начинают пустеть. Что в монастырях когда-то была кипучая жизнь, об этом свидетельствуют живые рассказы о разных монахах, архимандритах, монашках, даже епископах.

О происхождении «Нахатака» Арутюн Арперов рассказывает так: мой прадед возвращался с полевых работ из Герана. На полпути в р. Кюраг-чае он заметил блестящий камень. Он достал его и принес домой ради любопытства. Случилось в то время, что у одного из жителей Чайкенда высохла шея. Знахарь открыл ему, что он вылечится, если войдет в дом Арперовых. И действительно, больной по исполнении этого получил излечение. Тогда мой прадед понял, что вынутый из речки камень-святость. Впоследствии для камня была выстроена часовня «Нахатак». Часовня называется так же «Авак-Сурп-Нишан» (Великий-святой-знак). В ней есть мощи в оправе из вызолоченной меди в форме руки, рукописное Евангелие; все это было подарено ей Мелик-Вирумовым: он вернул их из плена лезгин. Авак-Сурп-Нишан пользуется большой известностью, и за чертой Елисаветпольской губернии редкие дни не

бывает молельщиков, которые нередко, сверх жертвоприношения делают часовне и подарки шелковыми, серебряными и золотыми вещами: чаще всего на пальцы упомянутой руки надевают кольца. Аналогичное этой часовне название носит святыня в доме священника Дашила Тер Барагамова в сел. Карабулаг, в 3-х верстах от Чайкенда, которая одинаково почитается и чайкендцами. Предметом почитания карабулагского Авак-Сурп-Нишана служит кусок креста Господня, как свидетельствует упомянутый священник. Он заключен в металлический крест и с тремя другими крестами помещается в одной угловой комнате на аналое. Здесь же есть глиняная посуда, в которой освящается вода Св. Крестом; недужные мочат больное место для выздоровления св. водою, или несколько капель ее принимают внутрь. Перед святыней делают и жертвоприношения голубями, петухами, баранами.

Бесплодные женщины, желая получить способность рожать, живут у святыни 3 дня и 3 ночи, питаюсь хлебом и водою и оставляя свой пояс за все время пребывания под Св. Крестом. У этой святыни лечатся также и бесноватые. История этого Креста такова.

Жители сел. Карабулаг много терпели от частых нападений лезгин, татар и принуждены были в числе нескольких сот дымов покинуть его и искать спасения почему-то в Болнисе Тифлисской губернии. Один столетний старик рассказывает, будто и он участвовал в этом переселении. В числе переселенцев был и Тер- Барагам Тер - Семенов: по водворении спокойствия он собрался в родной Карабулаг. Между прочим, он захватил с собою и святыню Авак-Сурп-Нишан с 3-мя другими крестами. На берегу р.Куры ему встретились какие-то разбойники. Опасаясь их и боясь поругания со стороны разбойников над святынею, Тер-Барагам бросил сумку с крестами в Куру. На месте их падения вода иссякла: вверх по течению вода стала стеною. Разбойники с удивлением спросили священника, что это значит; на что получили подробное объяснение. Тогда один из них благоговейно спустился к Крестам и поднял их; затем он подал священнику своего коня, и все разбойники с верою сопровождали его до самого Карабулага. Здесь они собственноручно соорудили келью для чудотворной святыни и в продолжение семи лет делали жертвоприношения. К такому рассказу прибавляют, будто добровольно к Св. Кресту забрел один олень и улегся пред ним, этим давая знать, чтобы его закололи в жертву, что и привели в исполнение.

Одно ущелье названо по имени бывшего обитателя его Чрага,- «Чрагатором». Вот какое предание существует о нем: на богатых пастбищах Пандалиона (местность ныне чтимого монастыря Панд) житель села Чайкенд, Чраг, имел много коров, так много, что молоко их проводил по подземным трубам в сел. Чайкенд, где из него приготавливал масло и продавал, по грошу фунт. Чраг захотел оставить о себе память в потомстве, поэтому провел к

неорошаемым землям Чайкенда канаву, причем каждая обошлась ему в 100 рублей. Водой из проведенной канавы он воспользовался первый, посеяв дыни и арбузы.

Но разрезав спелый арбуз, нашел в нем кровь, что счел за плохое предзнаменование и перестал пользоваться водопроводом. Он же сделал каменный сводчатый мост через реку Кюраг-чай, недалеко от последнего своего пристанища - «Чрага цор», чтобы иметь возможность посещать озеро «Геггель». В этот мост он поместил большой камень, на котором описал все свои деяния. Но разлив реки и мост попортил, и камень унес. Развалины моста и теперь существуют. Чрага похоронили возле его моста. В «Чрага цор» переселились было и некоторые чайкендцы, но скоро они перемерли. Следы жильцов и теперь видны: это развалины построек и старинное кладбище.

В последнее время там и сям находят кувшины с маслом, захоронение которых приписывают Чрагу. Так, например, в 1890 году раскопали два кувшина, полных маслом, из которого приготовили мыло.

К югу от сел. Чайкенд, на склоне кряжа, есть камень больших размеров, который называется Огозом, по имени слипшегося с ним великана. Обстоятельства этого происшествия народная легенда передает так: Великан Огоз возымел желание жениться и делал многим девушкам Чайкенда предложение, но везде получал отказ. Рассерженный этим обстоятельствам он хотел задать все селение камнем. С этой целью он прислонился к названному выше камню, желая на спине перенести его и с высоты скатить на село. Но Панд сжалился над селением и ударом кнута обратил Огоза в камень, так что он остался в том положении, как прислонился. Теперь на выдающиеся жилы камня указывают, как на окаменелые члены тела великана.

Верования, суеверия и приметы.

У значительной части населения о небе, солнце, луне, звездах и пр. существуют следующие представления.

1. Небо состоит из чугуна, имеет форму полушара, основанием лежит в океанах, в которых в четырех главных пунктах поддерживают его 4 ангела, по воле Бога. Сам Бог живет на небе и оттуда взирает на весь свет.

Вначале небо стояло недалеко от земли, на расстоянии всего нескольких саженей, но случилось одно обстоятельство. Бог рассердился на людей и Сам поднялся, и небо поднял высоко-высоко. Вот как это случилось: через ниву проходила одна старуха и в руках несла ребенка. На ниве ребенок испражнился, старуха сорвала несколько колосьев пшеницы, вытерла ими тело ребенка и так неосторожно кинула их, что попала в небо. В тот же момент, по приказу Бога, ангелы подняли небо до высоты, на какой оно стоит и поныне. Поднятие сопровождалось громом, молнией, среди чего слышен был глас Бо-

жий: «Отныне и до скончания века Меня никто не может видеть, кроме праведников». Раньше же Его могли видеть все. Это же обстоятельство послужило причиной уменьшения колосьев, которые ранее были длиною в аршин и более.

Небес семь. Они отвергаются во время грозы, грома, молнии; в это-то время праведники узревают Бога.

По понятиям других, небо есть замерзшая вода; зимой оно наиболее близко к земле.

2. Солнце и Луна - это дети Бога: первое - дочь, вторая - сын Его. Когда-то они ходили по небу вместе и освещали землю только днем. Потом они нашли полезным ходить порознь и освещать, одной днем, другому - ночью. И так как месяц - мужчина, то он и говорит сестре: «Тебе безопасно ходить днем, а мне безразлично действовать и ночью; и чтобы люди не могли на тебя глядеть, возьми пучок булавок и коли ими глаза тем, кто вздумает посмотреть на тебя». Солнечные лучи и есть эти булавки.

После заката и Солнце и Луна уходят в объятия Божьей матери; оттуда же они и восходят. Краснота их при заходе и восходе объясняется тем, что в первом случае они радуются приближению к Божьей матери, а во втором случае только что освобождаются из Ее горячих объятий. Тогда они кажутся большими, потому что наиболее приближаются к нам.

Иные говорят – солнце после заката идет за водой.

С рождением каждого человека на небе является его звезда: она держится там до тех пор, пока жив человек, а как только он умирает, с неба падает и его звезда, поэтому по падающим звездам можно заключить, что кто-нибудь на свете умер.

3. Радугой Бог извещает людей, что он еще в мире с ними.

Радуга проходящего под ней мужчину превращает в женщину и наоборот. При появлении ее дети собираются в кружок и выкрикивают: «зеленый и красный мне, а черный и белый татарину».

4. Млечный путь есть путь вора, укравшего саман (ᠮᠠᠨᠤᠰᠠᠨ ᠰᠠᠮᠠᠨ ᠰᠠᠮᠠᠨ); он образовался так: у одного человека голодали верблюды, но от всех, к кому ни обращался за саманом он получал отказ. Поставленный в крайность, он вздумал своровать у соседа саман. Но в дороге с полными мешками он был застигнут ураганом и поднят на небо: здесь саман рассыпался, разнесся по небу и пристал к нему в виде млечного пути.

5. Затмение солнца и луны предвещает или войну, или голод.

6. На небе живет одна старуха: боясь чего-то, она набивает мешки камнями и тащит за собой по небу, от чего и происходит гром и молния. Громом и молнией убивается тот, кто очень грешен.

По понятиям других, гром происходит во время обозревания Богом тварей небесных. Он разезжает в своей колеснице: в это время на небе все плачут от страха, от стука колесницы происходит гром, а от слез плачущих является дождь.

По небу плывут рыбы, след которых нам кажется молниєю.

Во время грозы черти прячутся под землю.

Для отвода грома в четырех углах дома кладут сталь.

Если первый гром случается около половины марта, то это предвещает обильный урожай.

7. Ветер происходит от дуновения обыкновенных слизней. Сильные же ветры происходят от дуновения 4-х больших улиток, местонахождение которых никому неизвестно. По воле Бога, они дуют и производят сильный ветер.

8. Возле Бога есть море: когда Он бьет по морю, то идет дождь. Или же Он набирает в полу воды и брызгает на нас.

Град Бог посылает как наказание за грехи. Чтобы умиловить Его, с начала весны и до жатвы празднуются все понедельники, совершаются крестные ходы Евангелием вокруг нив, приносятся целым обществом жертвы.

Когда идет град, звонят в церковные колокола, желая предотвратить беду. С тою же целью крупинку града делят пополам.

9. В лесах обитают лешие, которые имеют вид человека в 2 фута ростом, с рогами и хвостом. Лешие особенно опасны ночью, когда они нападают на людей, которых иногда убивают, а иногда отпускают, продержав у себя несколько месяцев. Лешие имеют жен, детей, служителей из людей, душой которых они завладели. Пастухи и те, которым часто приходится бывать в лесах, очень боятся леших, и когда благополучно возвращаются из лесу домой, остатки дневной пищи они оставляют в лесу лешим.

10. В воде обитают водяные, невидимые духи: если кто-нибудь сходит с ума, то это значит, что его умом и душой завладевают водяные. В этом случае колдуны выручают одержимых: колдун берет в посуде воду и над нею читает какие-то молитвы. Водяные собираются в воде, колдун ловит их и держит до тех пор, пока они не освободят душу и ум бесноватого.

При переходе в ночное время через воду следует креститься и произносить: «Иисус Христос, помоги мне», а не то, бесы завладеют умом переходящего.

11. Дома обитают домовые: они имеют вид старух с выдающимися изо рта зубами, длинным носом, весьма большим ртом, которым она может проглотить человека. Чтобы спящие дети не видели этих духов, под головами их держат череп собаки.

Домовые причиняют мучения и домашним животным, заходят в конюшню, садятся на них и угоняют, куда им вздумается.

тельной безошибочностью указывает на место нахождения пропажи. Но из боязни к врагам, он часто отказывается от ворожбы.

17. Чтобы заставить девушку влюбиться в себя, молодой парень поступает так: как-нибудь достает пучок волос с ее головы: от муллы же покупает клочок бумаги написанной разными чародейственными словами. Девичьи волосы заворачивает в эту бумажку и носит при себе.

Девушка, желая завладеть сердцем известного молодого человека, действует так: из собственных своих волос выжигает порошок, обсыпает им яичницу, которой при удобном случае кормит молодого человека.

18. У некоего Ш-на есть какая-то книга, имеющую такую силу: обладатель ее с какими-то заговорами перевязывает нитку в узлы и кладет между листами книги; говорят, что подобным действием он может лишить новобрачных способности соития. Избегая мести врагов, шафер так оберегает вступающих в брак: обмакивает нож в крови брачного животного и держит его в своем кармане, пока венцы находятся на головах сочетающихся браком. Этим можно вовсе обессилить книгу и заговоры в узлах.

19. Змея принадлежит татарам, поэтому кусается: уж - христианам, потому не кусается.

20. Если от домашних животных детеныши не живут, то с головы могилы умершего татарина приносят кол и сажают где-нибудь во дворе: к нему привязывают детеныша вновь родившегося; от этого он не издыхает.

21. Если петух поет вечером в сумерках, то этим предвещает смерть.

22. Если филин периодически кричит около какого-нибудь дома, то этим предвещает смерть.

23. Если в сел. есть оспа, то для предотвращения к столбу дома привязывают красный платок.

24. Чтобы избежать укуса змей, следует в шапке носить ее шкуру.

25. Чтобы в груди матери вызвать молоко, следует сосущее дитя продеть между животом и кушаком матери.

26. Если священник валяется на спине, то много умирает.

27. Во время похоронного шествия священник не должен смотреть назад, а не то будет еще покойник.

28. Если ребенок не растет, то следует 3 раза провести через прорезь дерева.

29. При крике филина следует отрезать часть платья больного лихорадкой и бросить в сторону филина; от этого лихорадка проходит.

30. От бородавки лечатся, заставляя другого считать, смотря на нее; но верят, что бородавка переходит на считавшего.

31. У кого звенит в ушах, то это значит, что о нем говорят. И чтобы узнать, кто говорит, следует переименовать знакомых, при имени того, кто говорит, ухо перестает звенеть.

32. Если вечером в левом ухе чешется, то на следующий день будет ясная погода.

33. Если спать на правом боку, то сновидений можно избежать.

34. Пение курицы предвещает в доме несчастное событие.

35. Во сне летать предвещает в будущей жизни Царствие Небесное.

36. При весеннем перелете, ласточки сперва показываются доброму человеку.

37. Татарку от обморока можно излечить, надев ей на голову во время припадка шапку христианина.

38. Если кошка пройдет по покойнику, то он воскреснет.

39. Если воскреснет покойник и с кладбища вернется в село, то оно целиком сгорит.

40. По ночам мертвые воскресают и играют. К утру же, по приказанию Бога, возвращаются, а некоторые не возвращаются и скитаются по свету.

41. На могиле, в которой мнимый мертвец еще жив, лошадь не ест ничего. Этим явлением можно пользоваться, чтобы узнать, жив ли, воскрес ли мертвец, если да, то следует поскорее оглушить его заступом, топором, а не то - он причинит несчастье.

42. Если роженица рождает с трудом, то на ее голову надевают шапку кума. Также ее дергают за уши, дают пощечину, стреляют, заставляют ее наматывать на клубок нитки.

43. Если ребенок плачет непрерывно, то следует выкупать его на распутьи семи улиц.

44. Испуганному мальчику дают пить на могиле убитого, или заставляют пить свою мочу.

45. Чтобы возбудить в курице охоту быть наседкой дают ей кусок теста.

46. Если отскочит кусочек теста, когда его месят, то это значит, гость будет.

47. По вечерам воскресных дней, после звона, женщины имеющие покойников, воды не пьют на том основании, что в это время покойники на том свете пьют воду. Если же в это время и здесь пить, то вода у них отнимается.

48. Чтобы удостовериться, не от злого ли глаза лежит больной, бросают уголь в освященную воду: если он остановится на поверхности, то больной страдает не от сглаза; если же потонет, то он болен с глазу. В последнем случае больного купают в этой воде.

Праздники.

1. Первый день Великого поста считается днем мира, следует чем-нибудь проявить доброе отношение между членами общества.

Если же кто-нибудь из членов во вражде с другими, то обязательно перед церковью он должен изменить свои отношения и установить мир; при этом соблюдается право старшинства и почета: примирение не обходится, конечно, без посредничества. Кто откажется от такого обычая, тот лишается права причаститься. Под предлогом поздравления с Великим постом, посещают друг друга и малые и великие, но сперва посещаются священник и люди почетные, а потом и другие: при этом обмениваются яблоками, грушами, айвой, гранатами; священнику, старшине и людям почетным подносят бутылку водки или графин вина. При поздравлении обязательно брать в руки рюмку водки или бокал вина и глотнуть хоть несколько; но ведь у скольких это?! После поздравления и кутежа молодежь устраивает игры, среди которых особенное предпочтение дается игре «Джвлаhti». При этом удары ног бывают так сильны, так жестоки, что поистине, страшно становится смотреть на играющих и невольно вспоминаются гладиаторские игры. Нередко полученные ушибы сводят молодых людей в постель на продолжительное время. Игра сопровождается местной музыкою (зурною).

2. «Зпризардар»- ночь Вербного воскресения. Этот праздник принадлежит исключительно молодым людям. Они готовят к нему самое дорогое платье, какое только в состоянии приобрести. Движение начинается около полуночи. Первый пришедший имеет право звонить в церковный колокол; потом его заменяют другие. Когда молодежь собирается, священник начинает утреню: но она заглушается шумом, хихиканьем. И это понятно, ведь тут же присутствует одна молодежь, состоящая из женихов, невест, и готовящихся к этому званию парней и девушек, детей. Не проходит и нескольких минут после входа в церковь, как молодежь зажигает свечи: матери женихов и невест или заменяющие их родственницы подносят своим обрученным, теща зятю, свекровь невестке, зажженную свечу с подарками - шелковым платком, башмаками и проч.. Платки, подносимые невесткам, набиваются разными сладостями, свече же дают форму креста. В эту же ночь принято обручать молодых людей, что сопровождается надеванием кольца и подношением невестке платка. Подаренные свечи обеими сторонами должны храниться до свадьбы. В торжественном шествии к венчанию эти свечи держат в руках жених и невеста.

3. Вардавар. Этот праздник с песнями «Джан-гюлюм» описан А.И.Калашевым.¹⁾

4. Навасард или Новый год приходится в ноябре месяце. Перед этим праздником соблюдается недельный пост (Св.Акопа). В пятницу этой недели вечером пекут на скорую руку хлеб «кркени» из муки, постного масла и ореха, вложив предварительно в тесто боб «довлат» (богатство). Испеченный хлеб

¹ Сб. Мат. Т.XVIII, 2, 1-36

разрезают на части по числу душ и животных. В чьей доле окажется боб, тот и есть держатель богатства своего семейства. На следующий день, в субботу, едят «коркот»; на дворе развешивают платье красного цвета (в воспоминание выхода евреев из Египта).

5. «Хашиль». Этот праздник приходится в феврале месяце, перед ним соблюдается недельный пост. Особенность его составляет еда «хашиля», который готовится из жареной пшеничной муки, в воскресенье. Мука на ночь в субботу заговляется, чтобы Св.Саркис благословил ее; о том, что Св.Саркис благословил, узнают по следам копыт белой лошади, на которой он разъезжает по праведным домам. В пятницу постной недели едят «ихунцу-кололак» - халву из меда или бекмеза, сахара и жареной муки. По вечерам в течение целой недели дети ходят по крышам домов-землянок, останавливаясь у отверстий; при этом через дымовые отверстия к очагу они опускают мешочки, в которые кладутся какие-нибудь подарки - деньги, яйца, крупа, масло и пр.- за сказанный «хдырј». Но иногда, подшучивая над мальчуганами, в мешочки кладут огонь, камень и т.п.

«Хдырј» произносится по-татарски.

Вот его содержание в приблизительном изложении:

«Я озяб, я озяб! Яблок натаскал. Яблоки отпали и всего лишили. Надоела бедность, вырою я яму. В яме - пять коз. Где же их проводник? На вершине скал. Звал его, звал, но он не пришел. Предложив укропу, он отказался. Сварю я укропу; козленок возле котла потанцует. Ударю козленка о землю, он даст богатство. Его я отдам чужеземцу, а чужеземец мне даст просо. Просо дам я птице, а она мне крылья. Полечу на крыльях в праведный двор. Во дворе есть дворник - песню запоет, запоет мне песню внутри соловей, а младший братишка пропоет изречение Божье. Подателю - пусть Бог даст сына с серебряным поясом, а кто не подаст - тому слепую девочку, чтобы ей лопнуть. Исполнить Господь. Аминь».

СЕЛЕНИЕ ДАШ-АЛТЫ *Шушинского уезда, Елисаветпольской губернии.*

Название села и предание об основании его.

Селение Даш-Алты находится у южных стен шушинской крепости (1/2 верст), в одной котловине под 64 1' 20 в.д. и 39 3' 40 с. ш. Слово «Даш-Алты» татарское, но есть дословный перевод с армянского «Карин-Так», что означает каменный. В начале этого века жители села Ходзабюрд, что на границе Зангезурского уезда, гонимые варварскими ханами переселились в местность нынешнего села «Даш-Алты». Об этом переселении рассказывают следующее: селение «Ходзабюрд» (по-армянски: Խոջաբւրդ-можно объяснить двояко: Խոջ - кусать=кусающая крепость или Խիւիւ - сильный=сильная крепость, оба объяснения вероятны, ибо селение окружено высокими горами, а жители постоянно вели войны с соседями) состояло из 700 дымов: жители его отличались храбростью, грубостью нравов и вместе с тем были люди недалекого ума, вследствие чего до сих пор про них говорят разные анекдоты. Ходзабюрдцы, гордясь своего храбростью, не хотели платить дани ханам, вследствие чего хан одного курдского племени, «Аливалу» вел страшные войны с ними, но каждый раз был разбиваем наголову. Видя, что открыто нельзя победить их, хан стал стремиться подружиться с ними, чего отчасти и достиг. Зная не мстительный характер ходзабюрдцев, он приехал к ним, будто в гости и, перед отъездом, в знак дружбы, просил правителей общества тоже приехать в гости. Собрались однажды правители и поехали к хану, который во время обеда отравил их всех. После этого хан внезапно напал на селение; в стычке сначала жители терпели неудачу, но в конце все же хан был прогнан. Наконец, хан узнает, что ходзабюрдцы раз в год на страстную пятницу ночью идут в церковь. Он воспользовался этим случаем. Когда почти все старшие в семействе отправились в церковь, хан с многочисленными всадниками окружил церковь и истребил всех находившихся там. Трое суток река Ехцагет (Եխժագետ), на берегу которой находилась церковь, текла кровью, отчего и получила новое название «Нечистая река» (Հարսի գետ). Многие из оставшихся жителей подверглись той же участи, а многие спаслись бегством, оставив все свое имущество неприятелю. Бежали они в разные стороны Кавказа, но большая часть их бежала в сел. Даш-Алты. С водворением русского владычества на Кавказе, даш - алтынцы стали ездить на старое пепелище заниматься хлебопашеством, так как в Даш-Алты мало было земли, и им жаль бы-

ло отдавать свои прекрасные земли другим; однако постоянного села там все - таки не образовалось.

Ныне почти $\frac{3}{4}$ ходзабюрдской земли находится в руках жителей сел. Гарадаг (Դարձադաղ), которые переселились из Персии в 40-х годах. Но и теперь имущество даш-алтынцев в Ходзабюрде не обеспечено, так как армяне ближайших селений с каждым годом делают захваты, а жители татарских селений: Алиянлу и Мусмаллар занимаются грабежом, особенно последние. Они воруют скот, отнимают даже съестные припасы, которые перевозятся нередко крестьянскими детьми из сел. Даш-Алты в Ходзабюрд, хотя публично они отказались бы взять что-нибудь съестное из рук армянина «гявура». (По дальности расстояния, хлеб молотят в Ходзабюрде и везут в Даш-Алты, а саман составляют на месте, так как Ходзабюрд служит зимовником для даш-алтынцев). Вследствие этого многие отказались заниматься хлебопашеством в Ходзабюрде.

Под влиянием этой же причины часть армянского сел. Апар (Հարար) числом 15 дымов в 1891 году переселилась в Джеванширский уезд и основала село на земле одного бека, около Муров-Дага, на реке Тер-Тер.

Климат и орошение

Климат Даш-Алты горный и здоровый, хотя в начале весны и в конце лета бывают резкие переходы от тепла к холоду и наоборот. Зима здесь бывает продолжительная, но мягкая, потому что село окружено со всех сторон высокими горами. Снег бывает очень глубоким, выпадает в октябре, а иногда и в сентябре. Таяние начинается со второй половины марта. Весна продолжается три месяца: с 20-х чисел марта до второй половины июня. В начале весны иногда бывают сильные холода; в это время дуют юго-восточные ветры, а зимой северо-западные, но деревья начинают цвести в марте. Сильные дожди бывают в апреле и мае, и в конце августа, и в сентябре. Весной, особенно в мае, бывает часто град: если май прошел благополучно, то крестьяне считают себя освобожденными от этого бича. Град выпадает и в другие месяцы, но он не так вредит, как в мае, ибо в другое время бывает очень мелок.

Мимо села течет река «Даш-Алтынка», которая свое начало берет от Лисеводска (горы, где находятся минеральные воды: дачное место шушинцев). С правой стороны в нее впадают два больших притока: Гатрхана (Դադրխան) и Гёга-цор (Գեղա-ժոր). Первая берет свое начало из подножья горы большого Кирса, приблизительно на высоте 12.000 ф. Здесь летом кочуют татарские племена овшары и умюрлицы, а также даш-алтынцы. Даш-Алтынка со своими притоками приносит мало пользы, ибо протекает по узким и скалистым ущельям: провести каналы на удобные места для орошения садов и огородов и трудно и дорого. Пользуются ею только те из даш-алтынцев, которые имеют

сады и мельницы при реке. Тутовых садов на ней 23, а мельниц 11 при 18-ти поставах. Из этой реки один из шушинских богачей проводит в город канаву-водопровод. Впрочем, иметь в Даш-Алты мельницу, значит обеспечить себя, так как кроме крестьян, тут мелют хлеб и шушинцы, а во время засух и окрестные сельчане. Мельница ценится 300-500 руб. Весной река причиняет жителям большой вред: она портит каналы в мельницах и в садах, уносит домашний скот, а иногда и людей. Через реку проведен единственный мост, но пользуются им не все крестьяне, так как работают они в разных местах: добраться до моста крестьянину иногда совсем невозможно, ибо здесь нет удобных дорог, а существуют тропинки, по которым не всегда возможно пройти навьюченному животному. Даш-Алтынка впадает в реку Каркар (Чушнлшн), которой орошаются агдамские сады. В селе, особенно на полях, масса прекрасных родников.

Пространство, занимаемое Даш-Алты, почва, постройки и домашняя обстановка.

Пространство, занимаемое Даш-Алты со своими угодьями считается приблизительно в 1,250 десятин (4 верст с запада на восток и 3-с севера на юг), из коих почти половина составляет неудобную для хлебопашества землю. Вся эта земля состоит из одной котловины со множеством холмов и перевалов, поросших кустарниками - остатки прежних лесов, с узкими и глубокими скалистыми ущельями. С запада на юг полукругом эту котловину окружают ветви Малокавказских гор с двумя вершинами: Большой и Малый Кирсы, которые находятся прямо на юг против села; с юга на восток полукругом идет одна ветвь от Большого Кирса, которая отделяется от шушинской крепости рекой Даш-Алтынка, разделяющей эти гигантские скалы. С севера идут также полукругом голые скалы шушинской крепости, которые местами имеют почти версту высоты. На западе этой котловины находится татарское сел. Зарсту (Заштшшш).

Почва в Даш-Алты главным образом песчаная, каменистая местами глинистая и черноземная. Вся земля принадлежит помещику, но правительство заявило спор, и есть надежда, что оно дело выиграет, так как помещик владеет землей на том только основании, что ходзабюрдская земля принадлежит ему, а крестьяне переселились оттуда. Помещик по настоящему должен получать 1/10 всего урожая, но так как земля здесь не плодородная, то они оценивают весь урожай от 45 до 100 чувалов, или от 270-600 пудов в год (считая чувал 6 пуд.); из всего этого на долю Ходзабурда идет 20-50 чувалов или от 120-150 пуд; кроме того, каждый дым должен для помещика взять три мешка самана.

Постройки даш-алтынцев можно разделить на два вида: старинные и новые; старинные дома имеют вообще бедные крестьяне; дом этот, так называемый, гарадам (җаршшшш), устраивается так: окапывают канавами землю от 12-28

квадратных саж., и ставят четыре стены. Около стен с внутренней стороны вбивают огромные дубовые столбы; на них кладут бревна; сверху их еще бревна накрест, тоньше прежних; и так дальше, тоньше и тоньше, пока дом не принимает форму усеченного конуса. Все это покрывают хворостом и соломой и засыпают землю, оставив отверстие в самой вершине конуса. Внутренность дома не отличается красотой: те же стены и столбы, в которых вбиты гвозди; тут висят разные домашние вещи, оружие и т. п. В одной стороне дома находятся съестные припасы: пшеница, ячмень, печеный хлеб в корыте, кувшины с маринованными огородными растениями, сыр, масло и т. д.; в другой - земледельческие орудия и те вещи, которых не приходится употреблять часто; в третьей - помещается ниша (*inşifun*), под которой держится домашняя утварь. В самой середине, против отверстия в крыше, помещается очаг, вокруг которого живут домохозяева: обедают, принимают гостей, чистят шерсть, прядут нитки, варят пищу и т. д. От постоянного дыма внутренность дома чернеет, потолок покрывается сажей; дверь и зимою почти всегда бывает открыта. Для постройки «гарадана» нужна масса бревен и вообще деревянного материала, что в настоящее время обходится очень дорого: поэтому бедные даш-алтынцы, вместо подобных домов, устраивают сакли в одну или две комнаты. Деревянный материал одного гарадама хватит на постройку четырех комнат. Эти дома не удобны для жилья.

Дома жилищных даш-алтынцев состоят от 3 до 6 комнат, которые расположены в два этажа; комнаты в нижнем этаже служат для сохранения домашних вещей и обыкновенно бывают сыры, а в верхнем этаже живут хозяева. Материалом для постройки этих комнат служат: белый известняк, которым очень богато селение. Пуд извести, приготовленный из этого камня, ценится в селе в 10-15 коп.; дубовые бревна и доски обходятся очень дорого по дальности лесов, по неудобству дорог. Крыши покрываются железом, которое окрашивается красною краской; они высоки и имеют двупокатую форму. Особой кухни не устраивают, а пищу готовят в каминах. В нижнем этаже хранятся всевозможные съестные припасы, земледельческие орудия и, вообще, те вещи, которые не приходится употреблять долгое время.

Верхний этаж содержится гораздо чище и опрятнее, чем нижний: в одной стене комнаты находятся шкафы, в которых держат тарелки, бутылки, чайный сервиз и другие мелкие вещи: в другой - помещается ниша, куда собирают постель и закрывают занавеской; в третьей находится камин, а в четвертой - окна с железными решетками, рамы со стеклами, которые по вечерам закрываются белыми занавесками. Комнаты эти убраны по-азиатски: на деревянном полу настилают паласы или килимы, на них, вдоль стен, ковры, на коврах, если имеется, столы и стулья; с середины потолка висит лампа. Зимой ставят желез-

ные печи. Летом почти все время живут на балконах. В общем, домашняя обстановка даш-алтынцев походит на городскую.

Занятия жителей.

Жители занимаются доставкой дров, выжиганием извести, хлебопашеством, скотоводством, огородничеством и отчасти садоводством.

Доставка дров одно из главнейших занятий даш-алтынцев; хотя от извоза дров они получают ничтожный заработок, но крестьяне получают за это наличные деньги, вследствие чего они редко попадают в сети кулаков. Местность Даш-Алты - горная, каменистая: удобных дорог нет, поэтому дрова, сено, снопы они возят, навьючивая на ослов и катеров, которые в горах играют такую же роль, какую верблюды в пустынях.

Рано утром даш-алтынцы отправляются в лес, который находится в 25 верстах от деревни. Они рубят дрова в $\frac{3}{4}$ арш. длины из валежного леса, преимущественно бука и дуба. Здесь они иногда подвергаются нападению разбойников, которые отнимают у них все, что можно найти, не исключая и катеров. Крестьяне могут сопротивляться разбойникам, ибо их иногда вместе бывает человек 15, но им это не удастся, так как разбойники нападают в то время, когда каждый занят своим делом - рубкой дров; кроме того, крестьяне не носят с собою оружия, а разбойники вооружены скорострельными ружьями. Перевозка дров бывает обыкновенно весной и осенью; летом же возят дрова те крестьяне, которые не занимаются хлебопашеством. Дрова доставляются в г. Шушу и продаются за сажень от $7\frac{1}{2}$ до 9 руб. Чтобы перевезти одну сажень дров, крестьянин, имеющий одного катера, должен работать 13 дней; чистого заработка у него остается за это время около 3 р. 17 коп.

Так как Даш-Алты есть родина известняка, из которого готовится известь прекрасного качества, то некоторые из крестьян занимаются исключительно приготовлением извести, которую продают в г. Шуше от 14 до 16 коп. пуд. Известь готовят так: роют большую яму, обкладывают ее стеною, с двумя отверстиями: одним для вкладывания туда дров и выноса извести, а другим – для выгребания золы. Внутри этой ямы строят другую стену со сводом, без цемента: она доходит до половины ямы. Под сводом кладут большие чурбаны (přrpnıç), а на своде, сверху ямы насыпают мелкие камни до тех пор, пока куча этих камней не наполняет ямы с верхом в виде конуса. Когда все это готово, то под сводом разводят огонь дня на 2-3, смотря по объему ямы. Случается, что свод рушится, тогда крестьянин терпит убыток. После благополучного окончания выжигания извести, тушат огонь и дают ей остывать 2 или 3 дня. Готовую известь в мешках везут в г. Шушу продавать. Выжигается известь по заказу. Известковые ямы бывают разных величин: с одного раза получается извести от 500 до 1,000 пудов. За всеми издержками по найму мастеров

для кладки ям, выжигания извести, расходов на дрова и доставку ее в г. Шушу, владелец ямы получает средним числом 20 р. в месяц чистого дохода. В виду небольшого дохода от этого ремесла, крестьяне больше стали заниматься хлебопашеством.

Земля здесь далеко не хорошего качества, потому крестьяне в последнее время стали удобрять свои участки навозом; если сохой невозможно пахать, то землю вскапывают заступом. Здесь один и тот же участок пахут через год, отчего земля истощается. Многие из крестьян, не занимающиеся хлебопашеством, свои участки сдают в аренду с условием получить от 1/3 до 1/2 урожая. Были у крестьян попытки арендовать землю в сел. Чартар (Шушинского уезда), но за невыгодностью они отказались от этого.

Пахут землю тяжелой первобытной сохой, запрягая 4-6 быков, и оставляют под паром до осени; плугов вовсе не употребляют, ибо участки находятся на склонах холмов и гор: земля камениста, встречается масса корней, так как прежде здесь стояли дремучие леса. При пахоте должен быть плугатарь и помощник. Если семейство не состоятельно, т.е. не имеет всего нужного, то двое входят в товарищество, и урожай делят сообразно с числом рабочих и быков. Наемный плугатарь получает в день на своих харчах 50-70 коп., а погонщик 20-30 коп., на харчах же хозяина плугатарь получает 40-50 коп., погонщик 15-20 коп.

Весною, с конца марта, а иногда с половины апреля сеют ячмень, яровую пшеницу (qřıwıŋt), просо, рожь (hıwıŋr): осенью, с 15 или 20 августа сеют только пшеницу и ячмень. Сеют пшеницу самого низшего сорта, гюргани (qıŋrŋwıŋr), ибо хороший сорт - зарда (qıwıŋrŋ) не дает хорошего урожая. Впрочем, по моему совету, отец мой в 1893г. осенью посеял в одном участке около 7 пуд. зарду и получил прекрасный урожай. Раньше сеяли низший сорт - гюргани-белого цвета и урожай был весьма плохой: сам 2-4, а иной год и того меньше; но лет десять тому назад, как говорят крестьяне, из Персии одним персидскоподданным работником, для пробы, принесено было несколько горстей этого же сорта пшеницы, только красного цвета и зерном мельче белого сорта, так называемая красноколосая (ŋıwıŋrŋwıŋwıŋt). Оказалось, что этот сорт дает прекрасный урожай, в сравнении с белым сортом, да кроме того, легко переносит засуху. Колосья этой пшеницы как-бы граненные, маленькие. Как только она начинает созревать, то зерна выходят из гнездышек, отчего нивы получают красный цвет. Пшеница эта легко высыпается из колосьев, особенно во время связывания снопов, навьючивания и перевозки. Имея в виду это, крестьяне не дают ей вполне созреть, но и тут проявляется неудобство - ее трудно молотить. Нивы свои крестьяне обводят заборами из колючих кустов, а ближайшие к селению - заборами из камня, в 2 и более аршина высотой.

С наступлением весны идут сильные дожди, отчего на нивах вырастает сорная трава, и злаки могут совсем заглухнуть. Крестьянки целыми толпами идут очищать нивы от сорных трав (ршшшшшш) эта работа самая трудная, тяжелая и продолжительная, ибо они с утра до вечера, с ножами в руках, должны вырывать сорную траву обязательно на всех нивах: иначе никакого урожая они не получают. До жатвы крестьяне косят траву, но так как у них мало сенокосных мест (шшшш), они покупают в соседних селениях сенокосные места по дешевой цене, косят траву и сено привозят к себе.

Жатва начинается 15 или 25 июня. Так как в конце лета идут дожди и наступают туманные дни, во время которых невозможно молотить хлеб, то крестьяне стараются как можно скорее сжать и помолотить хлеб. Молотят хлеб крестьянки. Сначала они очищают гумна от сорных трав дочиста, поливают водой, а наверху насыпают саман, чтобы гумно не высохло от жгучих лучей летнего солнца. Они с утра до вечера работают на гумне: молотят, выют, просивают пшеницу или ячмень через решето. Готовый хлеб ссыпают в чувалы, саман - в саманник; вечером приходят крестьяне, навьючивают хлеб на ослов и катеров и идут домой; тут женщина, совсем разбитая от дневных тяжелых работ, должна еще приготовить ужин для жнецов, так как они целый день кормятся сухим хлебом. Многие из крестьян, которые имеют много нив, нанимают жнецов на следующих условиях: из 40 снопов жнец берет себе семь снопов, а деньгами с 10-ти снопов 15 коп., на своих харчах. Хлеб с нив привозят дети 7-12 лет. Таким образом, эта работа продолжается до первой половины августа, и каждый день, чуть свет, и женщины, и мужчины, и дети - все на ногах. В течение полутора месяца трудолюбивые, как муравьи даш-алтынцы, кончают жатву и молотьбу в селе и отправляются на жатву в Ходзабюрд, но только без женщин. Тут уже вся работа лежит на мужчинах; кончив жатву, они пашут там участки и возвращаются в Даш-Алты.

Орудия молотьбы: камень (шшшш), запряженный двумя быками, лопатка (ршшш), конец которой разделен на несколько частей в роде вилки (шшшш), вилы, муган (шшшшшш) это доска, в один аршин длины, $\frac{1}{2}$ - $\frac{3}{4}$ арш. ширины, продырявленная в середине, куда втыкают шест, она служат для сгребания зерен вместе с половой после молотьбы хлеба: метла, веники и решето.

В Даш-Алты сеют приблизительно 380-500 чувалов, или 2,280-3,000 пудов хлеба. Пшеница дает сам 3-3, ячмень-4-7, рожь-5-10 пуд пшеницы продается от 70 до 1 р.20 коп., пуд ячменя от 45 до 80 коп., выюк травы 30-50 коп., а выюк самана (4 чувала) от 40 до 80 коп.

Скотоводством даш-алтынцы занимаются успешно, но породу своих домашних животных не улучшают; большей частью они разводят быков, которые необходимы для хлебопашества и ценятся в селе высоко. Буйволов вовсе

не держат по причине холодного климата. Крестьяне держат много коров, а коз, овец и свиней - мало; от этих животных они получают: сыр, молоко, масло, шерсть, кожу, которая идет на обувь. Зимой скот держат в Ходзобюрде, а весной около Кирса. Полученные продукты частью продают в городе, особенно молоко, а частью потребляют сами. Корова с теленком стоит 18-30 руб., без теленка 15-25 руб., бык - от 18 до 27 руб. овца 3-5 руб., коза 2-3 руб., масло 8-10 руб., сыр - мотал - от 3 до 4 руб. пуд.

Огородничеством и садоводством занимаются мало, ибо климатические условия препятствуют процветанию этих отраслей сельского хозяйства. Огородничество удается лучше, чем садоводство: в огородах сеют большей частью следующие растения: картофель, бобы, свекловицу, репу, тыкву, огурцы, помидоры, капусту, подсолнечник, кукурузу и др. овощи. Продукты садоводства частью продают, а частью сушат на зиму. Но и огородничество у даш-алтынцев не идет успешно: там, где течет река, а, следовательно, есть вода, крестьяне не сеют ничего, так как огороды обворовываются или кочевниками татарами, во время спуска с гор, или же самими односельчанами. Единственное место, где можно заниматься огородничеством, это пространство, находящееся около села: но тут мало воды. По этому пространству течет ручеек, но водой пользуются только два помещика, предки которых из этого ручейка провели канаву для орошения своих садов; предки их были, как видно, добры: они позволяли и другим орошать сады, но теперь потомки их отпускают воду крестьянам только в воскресенье, хотя вода собственность общества. В садах, поэтому, новых посадок не делается: все равно летом все высохнет. Сады, главным образом, состоят из тутовых деревьев, но есть и крупный орех, черешня, персики, сливы и виноград, которые по причине ранних холодов не вполне созревают.

В селении занимаются и торговлей, которая состоит в продаже вина, водки, керосина, соли, крупы, шерсти и, вообще, мануфактурных товаров. Один из лавочников обществу платит 100 руб., с условием, чтобы, кроме него, никто вина и водки не продавал. Цена на предметы та же, что в городе, хотя торговцы при удобном случае не прочь брать и больше. Лавочники в неделю два раза режут скот. В общем, лавки дурно влияют на народ. Число лавок в селе 5. Кроме того, есть 7 каменщиков, 4 башмачника, 5 плотников и столяров, 2 кузнеца, которые работают в Шуше.

Жительницы села и их занятия.

Даш-алтынки, можно смело сказать, бесподобно трудолюбивые женщины. Занятия женщин очень разнообразны и многочисленны; они работают больше мужчин, но, несмотря на это, даш-алтынка здорова и красива; даже в старости они не вполне теряют свою красоту. Родители своих сыновей женят рано, что-

бы прибавить в семействе рабочую силу. Старухи говорят: «Когда работаем, то себя легко чувствуем, а когда сидим без дела, то нездоровится». И в самом деле, где ее только не увидишь: с наступлением весны, взяв кусок сухого хлеба, она идет на ниву очистить ее от сорных трав; она наравне с мужем работает в огороде во время сеяния, а поливка всецело лежит на ней; летом, как мы видели выше, хлеб молотит она. Кроме этих работ, она исполняет еще домашние работы: ткёт ковры, мафраши¹, килимы, хурджины², чувалы, попоны для катеров и ослов, вяет веревки, вяжет носки, шьет шаровары, платье и т.д. Для приготовления этих вещей они покупают шерсть, от 3 ½ до 5 руб. пуд, моют ее, чистят на гребне и прядут нитки на прялках; нитки окрашивают в разные цвета и ткут, что им нужно. Особенно хорошо ткут ковры и паласы, но только в малом количестве - для домашнего употребления. Девочки помогают своим матерям во всех этих работах с детства: девочки бедных родителей идут на работу в шелкомотальный завод, принадлежащий одному шушинцу. Хозяин этого завода, пользуясь их бедностью и, вообще, невежеством родителей, распоряжается с ними, как ему хочется: на заводе работают девушки от 8 до 20 летнего возраста: работа летом начинается с 4-5 часов утра и продолжается до 8 и более часов вечера; в продолжение дня им позволяется час на отдых и обед; значит, девочка ежедневно работает от 14 до 15 часов, а плата за труд ничтожна: от 7 до 25 коп. в день; кроме этого, деньги хозяин дает ежемесячно, а иногда через 3 или 4 месяца. От такого продолжительного сидения цвет лица у девочек бледнеет, руки от горячей воды покрываются морщинами, но, несмотря на все это, родители очень рады, что дочери их наживают деньги, на которые покупают себе платье и готовят приданое, а иногда даже платят долги своих родителей.

Пища, питье, одежда и обувь.

Даш-алтынцы употребляют как мясную, так и растительную пищу. Хлеб едят пшеничный иногда с примесью проса или ячменя, так называемый чурек (чурек), а в праздничные дни из чистой пшеничной муки - лаваш; и чурек и лаваш пекут в тондырах. Любимые кушанья даш-алтынцев: голубцы, голубцы большие (чирчир), пилав, бульон, шашлык, яичница, кисель, молочная каша, хаш, желудок (решеш), коркот (чирчир), хашил и т.д. Голубцы большие готовят так: свежее и мягкое мясо, без жира вовсе преимущественно из ляжек, безостановочно размельчают на камне деревянным молотом (чирчир-реш) до тех пор, пока мясо не превращается почти в жидкость; после этого мясо берут в глубокую посуду, туда кладут разную зелень, подмешивают

¹ Прямоугольная ковровая сума-сундук, где хранили и перевозили постельные принадлежности и одежду

² Переметная сума из двух частей

водку, перец, соль и очень долго мешают. Затем кладут эту массу в большую чумичку (շերեփ) и ставят осторожно в котел, который уже с нагретой водой находится на огне. После этого насыпают туда крупу и варят. За обедом эти голубцы вынимают, смешав с коровьим маслом, едят с репой.

В постные дни употребляется преимущественно растительная пища: пилав с постным маслом, бобы, картофель и разные травы: авалук /род щавеля/, кадачи (փիփերս), грибы, крапиву и т.д., солят и маринуют капусту, зеленые бобы, огурцы, свекловицу, кипорци, которые покупают у других сельчан, чеснок, куриные ножки (սիլի). Из города покупают яблоки, груши, гранаты, каштаны, мелкие орехи, изюм; из лесов собирают кизил, мелкий орех, шишки, которые сохраняют в корзинах и ставят на деревьях на зиму.

Даш-алтынцы пьют вино, водку и чай, покупая эти припасы в соседних селениях или в г. Шуше; у местных лавочников все это и дорого и дурного качества.

Одежда у мужчин не отличается особенной красотой. У мужчин верхняя одежда - чуха, которая доходит до колен; шаровары и носки очень грубо приготавливаются дома, из овечьей шерсти. Под чухой надевают короткий архалуг из простого ситца для будничных дней, из дорогих материй во время праздников и воскресных дней. Концы шаровар связывают долагами (դոլաղներ), чтобы они не скоро изнасились. На голове носят простую папаху, ценою от 25 до 50 коп.; дорогие, от 2 до 5 руб., надевают по праздникам. Подпоясываются простым ремнем, а серебряный пояс они получают во время венчания от родителей невесты. Во время праздников вместо лаптей надевают коши (չոփշկ). Зимой накидывают на голову башлык и носят бурку.

Женщины, наоборот, любят наряжаться: одежда их очень оригинальна, особенно, головной убор, который покрывает почти все лицо за исключением носа и глаз. На лоб свешивают серебряные или золотые монеты; по щекам свешиваются также серебряные или золотые монеты (քոփոփ) величиною с мелкий орех; подбородок закрывают белым платом; им же закрывают рот во время разговора со старшими; на голове ставят из картона круг (կոպի), который с передней части покрывается красным или синим бархатом с разными узорами; сверху головы накидывают шаль, а сверху шали на шее обводят серебряной цепью (չափշ). Верхняя одежда архалуг. Рукава ее расшивают серебром и подвесками; он доходит до колен и ниже, а рубаха-до пяток, на груди вешают серебряные монеты, подпоясываются красным кумачом (կարմիր մահուկ-փիլ) или серебряными поясами. Надевают чулки, носки и башмаки зеленого или красноватого цветов. Считается позором ходить босиком, особенно молодым женщинам. Женская одежда вся красного цвета.

Население, его религия, домашняя жизнь и образование.

Население Даш-Алты по камеральному описанию 1873 года было 147 дым, 823 души обоего пола (427 муж. и 396 жен.), а 1886 год. - 165 дым., 944 души (476 муж. и 467 жен.). Из этого видно, что население в течение 13 лет увеличилось на 121 душу. Даш-алтынцы народ мирный, гостеприимный и трудолюбивый, но вместе с тем грубый и суеверный. Они круглый год в движении, без работы не сидят минуты: если есть надобность, то они работают и ночью и в воскресные дни. Живут до 70 лет: выше этой нормы продолжительность жизни у мужчин наблюдается редко. Даш-алтынцы когда-то очень любили оружие и теперь опять стали проявлять бывшую страсть. Причиной этого явления служат соседи их и кочевники, которые воруют у них скот: во время кочевки через Даш-Алты они отравляют нивы и сенокосные места, отчего происходят драки, причем нередко пускается в действие и оружие. Вообще, в последнее время убийства и воровства участились. Случается так, что сосед татарин ворует у даш-алтынца скот, затем приходит к нему и требует магарыч (мшгшш-шш), обещая указать место, где находится уворованный скот. Если крестьянин соглашается, то получает обратно свое добро, а если нет, то скот пропадает: если крестьянин жалуется на вора, то последний непременно отомстит ему, поэтому крестьяне предпочитают сводить счета мировой сделкой.

Крестьяне, особенно женщины, отличаются завистливым характером, а мужчины - привычкой ругаться: они суеверны и нечистоплотны. Издали селение красивое, но войдите в него - улицы кривы, узки и очень грязны.

Религия у даш-алтынцев христианская, армяно-григорианского исповедания. В нем одна церковь, во имя Богоматери, и два священника. Крестьяне, хотя и религиозны, но мало посещают церковь, особенно молодые, которые постоянно заняты работой. Во время праздников Преображения Господня (мшгшшшшшш) и Воздвижения Чудотворного креста (мшшшшшшшш) сельчане целыми семействами идут в монастырь св. Гевонда, находящийся в 30 верстах от селения. В Даш-Алты есть почитаемые места, куда ходят для жертвоприношения в воскресные и праздничные дни: Зеленый (мшшшшш - шшшш) и Овчифирум (Ошшшшшшшшшш), религиозностью особенно отличаются женщины.

Домашняя жизнь у даш-алтынцев порядочная; девушки до выхода замуж ходят с открытым лицом и разговаривают со своими родственниками и соседями, но, по выходе замуж, они могут говорить только со своими супругами, а при объяснении с домашними, они дают знать или посредством маленьких детей, или же разными знаками руки, лицо их совершенно закрыто. Как отец в семье-полный хозяин и распорядитель, без совета которого сыновья ничего не могут делать, так и мать полная хозяйка над женской половиной семьи. По смерти отца мать занимает место мужа, а по смерти ее, их место занимает

старший сын с женой, которых все слушают, как родителей. Вообще, жизнь тут можно сказать, патриархальная, хотя городская жизнь, особенно с внешней стороны, мало-помалу начинает иметь свое влияние. Обращение мужчин с женщинами мягкое, хотя крестьянин не забывает сказать: «...жене волю дать, значит выпустить из рук необъезженную лошадь, на которой вы сидите». Ревнивость замечается у мужчин и у женщин.

Что касается образования, то в селе нет училища, но своих детей сельчане не оставляют без образования, особенно состоятельные. В деле образования особенно отличаются женщины: какая-нибудь бедная вдова, живущая вязанием носков, печением хлеба для других и т. п., сына непременно отдаст в какое-нибудь заведение в гор. Шуше, и нет ни одного заведения, где бы ни учились дети даш-алтынцев, поэтому из Даш-Алты выходят много образованных людей, которые служат в разных государственных учреждениях. В последнее время даш-алтынцы стали думать об открытии у себя училища, так как детям трудно каждый день ходить в город. Одно весьма плохо у даш-алтынцев: они не обращают внимания на женское образование; но причиной этого явления служит отчасти отсутствие в селе школы.

Находясь на пути, по которому кочуют татары, селение подвергается заражению разными болезнями. Напр. в 1892 году, когда свирепствовала холера по всему Кавказу, а следовательно и в г. Шуше и ближайших селениях, даш-алтынцы были совершенно свободны от нее в летние месяцы; но когда кочевники, зараженные холерой, спускались с гор, то холера появилась и в Даш-Алты: из 944 душ в эту эпидемию умерло 27 мужчин, и это случилось в конце сентября и в начале октября. Здесь очень часто бывает чума у рогатого скота (шқыр) и болезнь копыт и рта (қыршқ). Из обыкновенных болезней здесь бывают: лихорадка, оспа, корь, разные воспаления и т. д. Правильного ухода и медицинской помощи нет, оттого болезни часто имеют дурной исход.

Распределение податей, судопроизводство и наказания.

Распределение податей в Даш-Алты производится так. Как только получают окладной лист, то крестьяне выбирают из своей среды трех справедливых лиц, которые, под председательством старшины, считают, сколько всех податных лиц в селе, исключая из этого числа стариков, детей, которые не в состоянии работать, т.е. содержать семейство, а также, исключая судей, старшину и чевуша; таким образом, если в семействе нет молодых людей, то оно освобождается от натуральных повинностей. Дети до 15 лет считаются за $\frac{1}{4}$ души, до 20 лет – $\frac{1}{2}$ души; вообще неженатый юноша считается за половину платежной единицы, а женатый за целую единицу, хотя бы ему было только 17 лет. Такая ранняя женитьба случалась часто до введения на Кавказе военной службы. Когда определено число платежных единиц (қлнқ), то сумму денег,

обозначенную в окладном листе, делят поровну. После этого, в свободный день, приглашают на общественную площадь по одному лицу от каждого дыма и читают им свое распределение; если кто-нибудь не доволен, то делают поправку, хотя такие случаи бывают редко. Затем собирают деньги, в получении которых дают квитанцию за подписью и печатью сборщика. Во время сбора случается, что продают ковры или котлы и другие предметы у тех, которые не в состоянии платить. Этим пользуются кулаки, которые ссужают бедным деньги за 20%. Сборщики за свой труд не получают ничего.

Денежные счета по векселям и разные тяжбы по воровству, если есть свидетели, разбираются сельскими судьями на основании установленных положений, а если свидетелей нет, то дело решается третейским судом. Если члены третейского суда находят одну сторону виновной, а это сторона не сознается, то ее приводят к присяге: не желая напрасно присягать, виновный обыкновенно сознается в своей вине. В суде жалуются словесно, причем жалоба вносится в особую книгу одним из судей, который на основании прошения приготовляет повестки и через старшину отправляет по принадлежности. Разные потравы и мелкое воровство наказываются штрафом, что сильно действует на виновного; а если виновный не исправляется, то общество само наказывает его: к нему перестают ходить на крестины, на поминки, свадьбу, и не приглашают его к себе. Воров считают самыми низкими людьми, и мнение их в народной сходке не принимается во внимание, как бы тот умно и справедливо не говорил: таких людей скоро выдают в руки правосудия. В селе есть три, так называемых, добросовестных лица, которые обязаны открывать воров и вообще, следить в селении за порядком.

Достопримечательности села.

К достопримечательностям села относится огромная пещера, в 2/4 версты длины находящаяся в горе, на юго-восток от села. Пещера эта состоит из двух частей: передняя часть, площадь которой = 24 кв. арш., ровная, светлая и сухая; в этой части ночуют пахари со своими быками: другая часть пещеры начинается сейчас же за первой, но соединяется с ней маленьким отверстием; эта часть пещеры страшно темна и сыра. Когда нужно бывает воды, то пастухи зажигают кучку сухого хвороста и заходят туда. Вода течет в верхней части пещеры по каплям и образует лужи на дне пещеры. В этой пещере может спрятаться целое селение, и никто не будет подозревать о присутствии людей, тем более, что лес не позволяет издали видеть ее начала. Кроме этой пещеры, есть еще другие маленькие; они тоже служат убежищем для людей, застигнутых внезапной непогодой. К востоку от большой пещеры находятся на скале круглые площадки, которые имеют форму настоящих гумен. Они, по-видимому, нарочно выравнены; но стоять на них невозможно, так как эти места находятся над огромным обрывом: смотреть вниз страшно. К ним ведет ма-

ленький проход, по которому нужно то спускаться, то подниматься. В какие времена и что заставляло человека молотить там хлеб, неизвестно. На продолжении этой же горы на восток, находятся ханские амараты-палаты (ᠠᠮᠠᠷᠠᠲᠤᠨ ᠤᠯᠠᠳᠤ), но эти амараты не доступны человеку, так как к ним нет проходов. Как и кем устроено это фантастическое здание не известно, только смутное предание говорит, что там один скупой хан спрятал свое богатство и сам караулил его, раз пришли воры убили хана, но не могли взять богатства, так как отрубленная голова хана постоянно закрывала отверстия, которые служили проходами в палату: поэтому до сих пор в этом здании находится казна хана. Если посмотреть издали, то можно видеть только северную стену амарата с несколькими отверстиями, над которыми постоянно парят орлы да коршуны. Палаты высечены в цельной скале, приблизительно на 300 саж. высоты; внизу, между гигантскими скалами с грохотом течет Даш-Алтынка, наводящая шумом страх на проходящего.

Прежде, пространство между селением и Шушинской крепостью, было покрыто густым лесом; поэтому срывавшиеся с крепости камни не достигали села, и образовывали местами огромные кучи (ᠤᠯᠤᠰᠢ); теперь это пространство очищено и распаханно крестьянами. Хотя крестьяне говорят, что селению не угрожает никакой опасности, но если будет сильное землетрясение, то селению не миновать беды, так как на вершине крепостной скалы против села, торчат большие глыбы камней, не сросшихся со скалой.

Некоторые праздники.

1. Навасард в древности, т.е. во время язычества, праздновался 11 августа и теперь празднуется в ноябре, кем был перемещен этот праздник, неизвестно. В языческие времена он был посвящен главному богу «Арамазду», который основал новый год. В день Навасарда люди приносили ему плоды от своих трудов, так как он считался хранителем их материального благосостояния, особенно этому празднику радовались крестьяне: они приносили ему в жертву снопы, виноград, скот; певцы приходили воспевать храбрых атлетов и т. д. Праздник совершали в главном капище Арамазда, которое находилось на нынешней Большой-Аладаге.

Теперь этот праздник в городах не празднуется, но в селениях обычай его праздновать держится очень крепко. К празднику покупают новую одежду для всех членов семейства, особенно для детей. Накануне праздника, вечером в семье мать раздает всем фрукты и разные сласти; женихи приносят для своих невест подарки и тоже разные сласти.

2. Понедельник Великого поста есть продолжение масленицы и истинный народный праздник. В этот день с раннего утра идут поздравления с Великим постом, даже незнакомые и враждующие, встречаясь на улице, подают друг

другу руки и мирятся между собою. Поздравляющие дают друг другу разные фрукты, а кумовья дарят друг другу так называемый «сеган», состоящий из бутылки водки, нескольких бутылок вина, и фрукт.

3. Пасха празднуется три дня. В течение Великого поста три почетных человека собирают деньги от зажиточных крестьян (от 15 коп. до 1 руб.); на собранные деньги покупают баранов и муку. Из муки пекут хлеб - лаваш. Мясо варят и, разложив по несколько кусков в лаваш, раздают бедным, которые ни в состоянии были резать для себя барашка. Говорят, что праведные люди каждый год в этот день видят, что рогатый баран (𐤀𐤒𐤍) выходит и играет перед солнцем несколько минут и исчезает. Говорят также, что, однажды, когда котлы с мясом уже находились на огне, то одна ворона прилетела и стала летать над котлами. Один из присутствующих хотел принести ружье и застрелить ее, но в это время ворона прямо бросилась в котел. Присутствующие сочли это знаком, что жертвы не угодны богу, и когда опрокинули котлы, то в одном из них увидели огромную издохшую змею. Они похоронили ворону, как человека, ибо она спасла целое селение от осквернения.

Обручение и свадьба.

Обручение совершается так: так как сыновья, по застенчивости, не говорят родителям о своем намерении жениться, то родители сами, видя настроение сына, отыскивают для него подходящую невесту. Наметив невесту, после долгого обсуждения, они передают о своем решении сыну - нравится или нет ему невеста - это не принимается во внимание. Его дело полностью повиноваться родителям. Когда родители жениха соглашаются насчет брака с родителями невесты, то происходит обручение молодых. Обручение происходит между родственниками обеих сторон, причем первое место уступают куму. После освящения кольца, гостям подают водку и разные сласти, гости поздравляют молодых с обручением и расходятся по домам: если родители невесты богаты, то гостям делают и ужин. Во время обручения священник спрашивает молодых, согласны ли они вступить в брак. Молодые отвечают, что согласны, хотя бы в душе они и не желали этого, поэтому часто бывают домашние несчастья. Молодые до женитьбы не имеют возможности видеться друг с другом. Родители жениха в праздничные дни посылают подарки невестке.

Когда приближается время свадьбы, то родители молодых начинают договариваться об условиях в присутствии родственников. Отец невесты предлагает, чтобы родители жениха дали быка или барана, несколько ведер вина, подарки близким родственникам невесты. Со стороны жениха требуют приданное. Этот договор называется 𐤇𐤒𐤕 𐤕𐤒𐤕𐤕𐤕. Затем начинаются приготовления к свадьбе: собираются родственники и привозят несколько десятков выюков дров, собираются родственницы и начинают приготовляться. В пятницу вече-

30 р./; если не дадут денег, то он не слезет с катера ни за что; когда все уже на дворе, то один из родственников с крыши или высокого места бросает горсти крупного и мелкого ореха, каштана прямо на толпу, где дети, толкаясь, смеясь, собирают все. Навстречу выходят отец и мать жениха: танцуют оба долго, потом подходят к новобрачным, целуют их и говорят: «Приход ваш пусть будет на добро, чтоб вы на одной подушке состарились» и т.п. В воскресенье дают обед; после обеда собирают деньги (ᠬᠠᠰᠢᠨ) от 20 коп. до 5 руб. и более, причем родственники приносят еще подарки: бывают свадьбы, во время которых собирается до 200 руб., что покрывает все расходы по ее устройству. Через семь дней после свадьбы, мать невесты приходит к дочери, причем приносит с собою старые платья дочери и еще подарки, состоящие из разных материй, а зять в свою очередь дарит теще какой-нибудь дорогой подарок.

Некоторые анекдоты про ходзабюрдцев, обычаи, поверья и суеверия даш-алтынцев.

1. Однажды ходзабюрдцы хотели поймать луну, и стали следить, где она остановится. Луна закатилась за горы; ходзабюрдцы поспешили туда и разыскали там медвежью берлогу, где оказалось вместо одной две маленькие луны, которые, как бы от испуга, лопались на части. Вот стали они думать, кому из них влезть в берлогу. Думали долго; наконец, решили, чтобы туда влез односельчанин с длинной бородой. Тот согласился и прибавил: «Если я начну шевелить ногами, то вытащите меня, а если нет - не трогайте меня». «Хорошо», отвечали они. Ходзабюрдец сунул голову в берлогу; там медведь схватил его за голову, а когда он стал двигать ногами, то крестьяне схватили его и вытащили, но он был уже без головы. Стали они думать, почему у него нет головы, но никто не мог решить вопроса. Наконец, решились возвратиться назад и спросить жену его. На вопрос их, она ответила, что не знает, был ли муж с головой, или нет, но только она хорошо помнит, что утром, когда он ел хлеб, то борода его двигалась (ᠠᠨᠠᠭᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠬᠢᠨ) .

2. Один ходзабюрдец хотел для себя отрезать бревно. Вот он находит нужное бревно на вершине одной горы, склон которой представлял скалистую пропасть. Но как тут быть: если отрезать дерево, то оно упадет в эту пропасть, и его оттуда вытащить невозможно. Ухитрился мой ходзабюрдец - запряг шесть пар быков, связал дерево железной цепью, конец цепи укрепил на ярмах и стал рубить дерево. Дерево упало под ударами топора в пропасть и увлекло за собою всех быков.

3. Одна девочка хотела взять муку из чувала, который был наклонен к столбу в карадаме. Девочка подошла с тылу столба и обеими руками взяла муку, но не могла двигаться с места, ибо столб остался между руками. Заметив, что дочь не идет, мать пришла к ней и, видя ее в таком положении,

призвала соседей на помощь. Пришли соседи, но никто не мог дать полезного совета. Наконец пришел старшина. «Разве это так трудно?! Давайте сюда топор!» говорит он. Подали топор. Он стал рубить столб, который упал, отчего рухнулся дом и оставил под собой всех присутствовавших.

4. Однажды лошадь вошла на созревшую ниву, наелась досыта и стала махать головою от жары. Это увидел караульный: пришедши к хозяину нивы, он сказал, что на ниве - чудовище, которое, наевшись хлеба, хочет и его съесть. Прибежали крестьяне. Видя, что лошадь машет головой, хозяин спросил: «Меня хочешь сесть?» Лошадь опять машет головой. Из этого они заключили, что она хочет съесть и их. Как тут быть. Наконец, решили поджечь ниву. Когда пламя охватило всю ниву, лошадь убежала, а хозяин с радостью заметил: «Что, съела нас?»

5. Однажды ходзабюрдец купил курдюк, чтобы накопить из него сала; накопив сала, он положил сухие остатки в шкаф. Туда полезло много муравьев. Видя это, хозяин стал радоваться: «Это Господь послал мне дар: теперь у меня огромное стадо, только нужно нанять побольше пастухов». Сказав это, он остатки курдюка с муравьями берет на поле. Соседи, видя богатство его, последовали его примеру, но когда настали холода, муравьи пошли в свои хитрые жилища, а крестьяне стали плакать, что барашки их исчезли.

6. 4-го января, вечером в каждом доме приготавливали хлеб, так называемый кркени (կրկենի), этот хлеб пекут из чистой муки; внутри теста кладут хас (հաս), приготовленный из муки и постного масла, а бедные вместо постного масла прямо кладут толченый орех без муки, с косточкой какого-нибудь плода или с серебряной монетой. Затем кркени пекут на дне камина. Когда хлеб выпечется хорошенько, то вынимают и разрезают его на части по числу членов семьи, но забывая также уделить долю домашним животным и даже собаке и кошке. После каждый берет свою долю и ест осторожно, чтобы не проглотить косточку (դովաթ). В чьей доле найдется косточка или монета, значит, в его голове находится счастье этого семейства (դովաթը նրա գլխում է). Находке особенно рады бывают дети; но этот обычай возбуждает зависть, особенно между невестками.

7. Случается, что крестьяне часто теряют скот и не находят его. Чтобы спасти скот от волков, они прибегают к колдовству. Держа в руке какой-нибудь шнурок, они проводят по воздуху то пространство, где утеряно животное, затем этот шнурок кладут в лезвие ножниц или между черенком и клинком ножа, кинжала и т.п., и прячут на таком месте, где бы все это осталось нетронутым до следующего утра. При этом произносят:

«Գալլ ունեմ, գալլ կապ անեմ (3 անգ.) «Поймаю волка, свяжу волка (3 раз);
գալլի բերանը կապեցի (3 անգ.) пасть волка связал (3 раз.),

նոսները ծողի դառնա,	пусть ноги сделаются стеблевыми,
առաւները մոմի դառնա,	зубы восковыми,
որ մեր տալարին նա մօտ չը գա»:	чтоб к нашему скоту он не подходил».

Рассказывают, что одна корова во время родов убежала в лес. Ее не нашли и заколдовали волка (գայլի բերանը կապեցին) шнурком, который поставили на кинжале пастуха. На другое утро пастух идет и видит: корова родила; теленок сидит около нее, а около теленка стоит волк. Пастух, видя это, вынул кинжал, чтобы убить волка; но волк сейчас же схватил теленка и скрылся в лесу.

9. Между крестьянами есть такие старухи, которые умеют лечить, но лечение их состоит в том, что они начинают зевать, отрыгаться: в это время у них текут слезы; старуха призывает всех святых на помощь больному, затем старуха начинает слегка глазеть в воду, которой больной должен вымыть руки, лицо, грудь и т.д. Во время омовения она произносит заклятие:

«Քարը ոտին, քարը ձեռքին,	«Камень на ноги, камень на руки,
քար ու քացախ բերնին,	камень и уксус в рот,
աչքերը ամպի տակին,	глаза под облаком,
թի՛ւ! չար աչքին,	тьфу! злomu глазу,
թի՛ւ! չար սրտին	тьфу! злomu сердцу,
թի՛ւ! չար աչքը չորանա»	тьфу! злой глаз засохнет»

10. Бельмо в глазу (աչքի հատ հանելը) сводят так: одна женщина держит в руке глубокую посуду, наполненную холодной, чистой водой, и кладет 49 зерен пшеницы или риса; затем приглашает семь девиц, которые вынимают по семи зерен и каждым проводят больному по глазу (քրու՛ւ էն). При этом должна стоять ясная погода: это повторяется три дня сряду; женщина при вынимании каждого зерна и произносит:

Երկնքումը ամպ չը կա,	На небе нет облака,
գրքի վրա ամպ չը կա,	в книге нет облака,
աչքումը ամպը ի՞նչ է անու՛ւ:	что делает облоко в глазу?

11. Во время долгих засух шесть старух идут пахать реку. Четыре из них запрягаются в соху, одна служит плугатарем, другая погонщицей. Они, снявши платья, заходят в воду и пашут воду так же, как и участок земли, прося Бога, чтобы Он намочил пахарей так же, как их.

12. Во время долгих дождей несколько детей собираются вместе и, приготовив куклу, по имени Чоли (hoլի) ходят по домам, собирают хлеб, масло, рис, яйца, припевая:

Հօլի Հօլի հօլ չը կայ,	Чоли-Чоли! нет чолия.
խալիժ անեւ եղ չը կայ,	сделаю хавиц ¹ , масла нет,
Հօլին ընկել է ծովը,	Чоли упал в море;
ծովից հանող չը կայ,	никого нет вытащить из моря;
չուան բերեք դուրս հանենք,	принесите веревку, вытащим,
ձու բերեք թաթին դնենք:	дайте яйца,- положим на рученьку,
եղ բերեք փարսը քսենք,	масла дайте,-помажем волосы,
ուտենք, խսենք, քէփ անենք.	покушаем, выпьем, попируем.

13. Мир не один, а три. Мы находимся в среднем мире потому и подпоясываемся посередине тела, в высшем мире подпоясываются - под мышками, а в нижнем-по бедрам.

14. Землетрясение происходит от того, что мир держится на рогах быка и, когда он хочет чесать спину свою, то земля приходит в сильное колебание.

15. Когда крестьянин запрягает быков в соху, то крестится и произносит: «Господи, Иисусе Христе, дай нам хлеба!», а когда кончает сеяние, к вечеру, также крестится и говорит: «Благословлен Господь» (Օրհնէալ է Աստուծոյ), затем начинает тереть рукою глаза быков.

16. Когда крестьянин сеет, то бросает несколько лишних зерен для птиц. (Այս էլ թռչունների և աղբյուների փայր).

17. Небо не одно, а семь: на самом верхнем небе живет Бог со своими ангелами и святыми.

18. Прежде небо было так близко, что края его касались земли, от этого и хлебные растения раньше не имели стеблей, а во всю длину свою представляли колосья. Но вот однажды ребенок испражнился. Мать стала искать тряпку.... Но не найдя ее, взяла хлеб-лаваш, вытерла ребенка и бросила лаваш так неосторожно, что попала в небо. В это время небо с треском и громом поднялось вверх и за собою потащило колосья; собаки начали жалобно выть. Бог сжалился над собаками и оставил на верхушке стебля маленькие колоски.

19. Собака говорит: «Я желала бы иметь хозяина с семьей сыновьями, чтобы каждый дал мне кусок хлеба и я насытилась бы». Кошка говорит: «Я желала бы, чтобы у меня была одна только хозяйка-старуха, и та слепа одним глазом, чтобы я могла легче воровать».

¹ Масло, смешанное с мукою для колобков (գիբի)

20. Солнце и Луна - родные брат и сестра: Солнце сестра, а Месяц брат. Однажды луна говорит солнцу: «Ты выходи днем, а я ночью». - «Нет, я не могу выйти днем, люди будут смотреть на меня», отвечает Солнце. «В таком случае я тебе дам семь связок (ṛṇṇ) иголок, и кто будет смотреть тебе в лицо, то этими иголками коли глаза». «Хорошо», отвечает Солнце. И с того времени Солнце светит днем, а Луна ночью.

21. Затмение луны происходит от того, что дьяволы ловят ее, чтобы она не могла светить людям, поэтому нужно помогать ей с земли, чтобы дьяволы, испугавшись, отпустили луну. Для этого крестьяне начинают бить в медные сосуды и стрелять из ружей.

22. Метеоритные камни посылает Бог святым, и чем более святой любим Богом тем и ярче свет метеора. Если в этот момент попросить что-либо у Бога, то он исполнит просьбу.

23. Звезды, которые падают, означают, что на земле умер кто-то, и в какую сторону падает звезда, в той стороне и умер человек, ибо с рождением человека Бог назначает одну звезду, которая должна светить ему до смерти, а когда человек умирает, то звезда уходит с неба, чтобы уступить место новой звезде, и чем человек более высокопоставлен, тем больше его звезда.

24. Молния, по мнению народа - драка между дьяволами.

25. Млечный путь - дорога, по которой везут уворованный самин, он рассыпается и оставляет след, чтобы хозяин мог поймать вора.

26. Гром производит одна чудная старуха так она наполняет несколько буйволовых кож большими камнями и бежит по волнистым горам неба. Когда она поднимается на гору, тогда камни взлетают, а когда спускается, то камни опять падают в эти кожи.

27. Если девочка пройдет под радугой, то она обратится в мальчика.

28. Когда рождается ребенок, то под головой его ставят какое-нибудь оружие: кинжал, ножик, ножницы, или какой-нибудь кусок стали, с целью, чтобы дьяволы не задушили или не похитили ребенка, так как дьяволы боятся стали. Если ребенку не спится, то под голову его кладут уши зайца или кожу змей, которую она оставляет во время линьки (oðh hshwṣ).

29. Надо нищему давать долю (ṣwṣ) так как в образе нищего, может быть, Христос испытывает человека.

30. Человек не должен оставаться должником, ибо на другом свете непременно взыщут с него.

31. Когда мертвого выносят, то нужно отворять двери, чтобы ангел не остался дома, а ушел с душою покойного.

32. Нужно часто ходить на кладбище, ибо покойный постоянно ждет родственников (wṣṣr ḍwṣwṣwṣrhhñ ḷ).

33. Не надо хорошо одеваться и жить, а то сглазят.
34. Не надо плохо говорить про кого бы то ни было в его отсутствии, ибо земля может передать все это.
35. Ночью нельзя выливать горячую воду, ибо она может попасть на ангела хранителя.
36. На пороге двери нельзя пить воду: злые руки ударят по голове.
37. Нельзя ночью нагибаться к роднику для питья воды, ибо дьяволы могут утащить.
38. Пока звезды не показались на небе, мать, имеющая детей, не должна пить воды: может умереть кто-либо из детей.
39. Если к вечеру кричит петух, или курица будет кричать по-петушину, то это плохой признак: нужно их зарезать.

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ БЫТ ГОСУДАРСТВЕННЫХ КРЕСТЬЯН В ШУШИНСКОЙ И ДЖЕБРАИЛЬСКОЙ УЕЗДАХ ЕЛИСАВЕТПОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ¹

Шушинский и Джебраильский уезды, до присоединения Карабаха к России, входили в состав Карабахского ханства. Ханство это было основано в 1747 году выходцем из Сарыджалинского общества джеванширского племени Панах-Али-беком, который сначала разбоями, а потом путем открытых нападений покорил племя карабахцев и, приняв от них титул хана, основал независимое ханство. Сын его Ибрагим хан, вследствие различных притеснений со стороны Персии и соседних ханов, решил отдать себя под покровительство России. Договором, высочайше утвержденным в 1885 году, он обязался платить России ежегодно дань в 8000 червонцев, но, несколько лет спустя, изменил и вошел в тайные сношения с Персией. По настоянию русского правительства, Гюлистанским трактатом, заключенным с Персией в 1813 году, Карабахское ханство было присоединено к России и переименовано в Карабахскую провинцию. До 1823 года провинция находилась в управлении наследника Ибрагим хана Мехти-кули хана, но когда последний, следуя примеру своего отца, бежал в Персию, с целью восстановить в Карабахе персидское владычество, то ханское управление было навсегда уничтожено и, взамен его, учреждено русское военное управление. Затем, в 1840 году, Карабахская провинция была преобразована в Шушинский уезд, который с основанием в 1868 году Елисаветпольской губернии, вошел в состав этой губернии². Шушинский уезд до 1868 года заключал в себе земли, входящие ныне в состав уездов: Шушинского, Джебраильского и Зангезурского, а также часть земель Джеватского, Джеванширского и Елисаветпольского уездов. Разграничение уездов в том порядке, в котором оно существует в настоящее время совершенно недавно, а именно со времени основания Елисаветпольской губернии в 1868 году.

Границы, отделяющие Шушинский и Джебраильский уезды от других уездов составляют: с севера и северо-запада р. Хочинка, пограничная с Джеванширским уездом: с северо-востока небольшая часть р. Куры: с востока-Дже-

¹ Приведенные в настоящем исследовании данные собраны совместно А.Г. Деконским и Д.П. Носовичем: разработка же принадлежит А.Г. Деконскому

² Уезд назван Шушинским по имени города Шуша, основанного Панах Али-беком в 1752 году, город же, в свою очередь получил своё название от селения Шуши-кент, расположенного от него в 52 верстах и существующего по сей времени

ватский уезд Бакинской губернии: с юга р. Аракс, отделяющая Джебраильский уезд от Персии, и с запада Кырх-кызский горный хребет и пограничная с Зангезурским уездом р. Акара. Между собой Шушинский и Джебраильский уезды ограничиваются линией, идущей к северо-востоку от г. Зиарат, мимо возвышенности Хыш-каласи и Ванесасар, до местности в Карабахской степи, где прекращается течение реки Карачая: отсюда линия эта поворачивается под прямым углом на восток, до пересечения с границей Джеватского уезда. Таким образом, административная граница, отделяющая Шушинский уезд от Джебраильского, сохраняет за каждым из них и горную часть, и низменность, которые населены армянами и татарами, оседлыми жителями и кочевниками. Поэтому, административная граница не совпадает с границей экономических районов, на которые делятся оба уезда.

Под именем экономического района, мы разумеем особую культурную полосу, отличающуюся от других полос по топографическому положению местности, по климатическим условиям, под влиянием которых складывается не только экономическая, но и бытовая сторона жизни крестьян. При сравнении одинаковых районов описываемых уездов, не замечается никакой разницы ни в быте крестьян, ни в других, окружающих их, условиях. Напротив того, разница эта весьма очевидна при сравнении различных районов. Поэтому, Шушинский и Джебраильский уезды описаны нами совместно. Цифровые же данные, прилагаемые к описанию и состоящие в 7-ми ведомостях, составлены, по каждому уезду отдельно.

Местность, занятая обоими уездами, заключается между 40° 15' и 39° 12' северной широты и между 63° 35' и 65° 22' восточной долготы. Самая большая длина ее, с запада на восток, составляет 187 верст. Самая большая ширина, с севера на юг-105 верст. Площадь обоих уездов достигает 148,69 кв. миль, или 7.195 кв. верст. Несмотря на незначительное протяжение, площадь эта, по положению своему над уровнем моря, представляет в различных пунктах изменения в высоте от 500 до 900 фут., а потому и заключает в себе весьма разнообразные климатические полосы. Третью часть всего пространства, около 1799 кв. в. предгорья, или область речных долин, остальную же часть, около 2.998 кв. в., составляют низменности и степи, входящие в состав названных уездов.

Горы, составляя отроги Малого Кавказа, покрывают северо-западную и западную часть обоих уездов и носят название Кырх-кызских гор¹ и Хонашенских высот. Самые высокие из них: Большой Кирс-8.988 ф.н.у.м., Малый Кирс-7.310 ф., Зиарат-8.186 ф. Алакая-8.513 ф., Чиришты-даг-7,847 ф., Сарабаба-

¹ Кырх-кыз по татарски значит «сорок возвышенностей»

7,579 ф. и Саксаган-5,285 ф.¹ Вершины этих гор, находясь вне пределов лесной растительности, представляет собою летние пастбища-эйлаги. Они редко бывают свободны от снега более 4-5 летних месяцев. За исключением кормовых трав, на летних пастбищах не произрастает никакой растительности, но травы эти покрывают почву густым дерном и доставляют весьма обильный корм для скота.

Ниже эйлагов, склоны гор покрыты лесом и кустарником; местами покрывают поляны, возделываемые жителями горных селений под посевы хлебных растений. На высоких местах посевы встречаются весьма редко; по мере же понижения местности, постепенно расширяются пространства обработанных полей. Суровость климата не позволяет жителям горной полосы разводить фруктовые сады или виноградники, а потому они ограничиваются лишь посевами хлебных растений-яровой и озимой пшеницы, паринджа и ячменя. Климат этой полосы отличается обилием атмосферной влаги, ниспадающей на землю в виде временных и периодических дождей, или в виде продолжительных туманов. Дожди действуют благотворно только на пастбищные травы, освежая зелень и способствуя ее произрастанию. Но культурным растениям они, по отзыву крестьян, часто приносят большой вред. Бывает, что хлеб вылегает и не успевает ни налиться, ни созреть, так что от посевов нередко остается одна лишь солома. Еще больший вред приносят градобития, представляющие в горной полосе весьма частое явление. Горные жители считают град самым опасным врагом земледелия.

Горы не сразу заканчиваются низменностью, а переходят в нее постепенно. Между горами находятся большие ущелья, которые, по мере приближения к равнине, расширяются и образуют долины и котловины, весьма разнообразные по форме и величине. Все эти долины и котловины составляют предгорную полосу описываемых уездов. Климат этой полосы умеренный и не отличается ни слишком большой сухостью, ни излишеством влаги. В этой полосе, наряду с хлебными растениями, возделываются фруктовые сады и виноградники. Роды разводимых растений находятся здесь в большой зависимости от топографических условий местности, причем главными условиями являются экспозиция местности и высота ее над уровнем моря. Бывает, например, что одна сторона ущелья, обращенная к солнцу, обработана под фруктовые сады и виноградники, а другая, не освещенная сторона, в состоянии производить одни лишь хлебные растения.

Низменность составляет узкая полоса садов и полей, которая прилегая на востоке к Карабахской степи, а на юге к Геенской, тянется вдоль возвышенной части обоих уездов, от р. Куры до местности в Шушинском уезде, называемый

¹ Шушинская скала, на которойстроен город, имеет 4.705ф.

Хонашеном, а затем поворачивает на юг и проходит по середине Джебраильского уезда. Ширина этой полосы зависит от оросительных средств, получаемых жителями из рек, вытекающих на равнину, из кягризов, колодцев и т.п. Где воды много, там сады и поля расширяются, где же воды мало, там они сужаются и уступают место голым пространствам, входящим в состав Карабахской степи. К низменности относятся также отдельно стоящие от нее селения, расположенные по берегам рек Куры, Аракса, Акары (приток Аракса), а также несколько селений, находящихся в самой степи. Существование этих селений обуславливается присутствием подпочвенной воды, называемой карасу.

Климат низменности отличается большой сухостью. Без искусственного орошения немыслима здесь никакая растительность. Жары, достигающие днем до 45° Ц., препятствует произрастанию даже дикорастущих трав, не говоря уже о культурных растениях. При достаточности же оросительных средств, почва этой полосы достигает высшей степени плодородия и в состоянии производить все роды культурных растений, свойственных жарким климатам. Из хлебных растений, высеваемых в этой полосе, встречаются озимая и яровая пшеница, ячмень, париндж и рис. Рис высевается, впрочем, только жителями селений, расположенных по берегам р. Акары. В других селениях рисовых полей не встречается, по недостатку оросительных средств. Из садовых растений отличаются виноградники, шелковичные деревья, персики, гранаты, каштаны, айва и хурма. Заметим при этом, что в низменных селениях хлебных полей вообще мало, так как большая часть угодий состоит под фруктовыми и шелковичными садами.

Низменность соприкасается с Карабахскою и Геенскою степями, составляющими части обширной Мильской степи. Эти степи большую часть года представляют собой мертвую пустыню и оживляются лишь в течение трех или четырех зимних месяцев, когда на них появляются кочевники со своими стадами. По свидетельству римского историка Страбона и других позднейших историков, Мильская степь была когда-то средоточием богатейшей культуры, так что за 320 л. до Р.Х. эта местность, называвшаяся Билканом и составлявшая часть Албанского царства, доставляла например, шелк всему тогда известному миру. О прежнем процветании этого края, свидетельствуют сохранившиеся остатки канав и развалины больших городов. Опустение его, как полагают, произошло вследствие уничтожения лесов в горах Малого Кавказа и обмеления рек, из которых некоторые, не достигая ныне Куры, теряются в степях. К таким рекам в исследованных уездах принадлежат Каргар-чай, Кара-чай и Хонашен-чай, имеющие течение к р. Кур и теряющиеся в самом начале Мильской степи.

Из краткого очерка местности, мы можем заключить, что описываемые нами уезды делятся на пять экономических полос, на летние пастбища, горную полосу, предгорье, низменную полосу и степи. Три средние полосы населены оседлыми жителями, а летние пастбища и степи служат, поочередно, убежищем для кочевников. Горная полоса составляет земледельческий район. Низменная полоса, жители которой заняты, по преимуществу, садоводством, составляет садоводческий район. Предгорная же полоса, заключающая в себе условия обеих полос, составляет земледельческо-садоводческий район. Но так как преимущественные занятия одних селений предгорной полосы заключается в земледелии, а других в садоводстве, то мы сочли возможным разделить описываемые уезды лишь на два культурных района - на горный и низменный. К горному району отнесены нами все предгорные земледельческие селения, а к низменному - все садовые селения. Что же касается кочевников, то они не имеют постоянной оседлости и постоянным убежищем служат им только зимовники (рытые в земле ямы), в которых они проживают в течение четырех зимних месяцев. Зимовники эти расположены или близ низменных оседлых селений, или же в степи, где имеется вода. По занятию своему, состоящему исключительно в скотоводстве, и по складу жизни, кочевники во многом отличаются от оседлых жителей и составляют отдельный, кочевой район.

На основании изложенного, все исследования нами селения делятся в прилагаемых ведомостях на селения горные, низменные и кочевые. Горных, земледельческих селений оказалось в Шушинском уезде 32 и в Джебраильском 31, а всего 63 селений. Низменных оседлых в Шушинском уезде 24 и в Джебраильском 11, а всего 35 селений, кочевых селений в Шушинском уезде оказалось 12 и в Джебраильском - 20, а всего 32 селения. Все эти селения, общим числом 130, распределены нами в ведомостях по уездам и по районам.

Общее число всех селений, казенных и владельческих, не считая кочевых отселков, разбросанных в степях, составляет 443, из них 265 в Шушинском уезде и 178 в Джебраильском. Таким образом, из общего числа всех селений, казенных имеется всего 20%. Существование такого, сравнительно большого числа владельческих селений, объясняется следующими обстоятельствами: при ханском управлении распоряжение землей и людьми в Карабахе принадлежало исключительно самому хану. За различные услуги беков, хан жаловал их имениями населенными и ненаселенными. В первом случае, беки заменяли собою хана и сами творили над людьми суд и расправу, облагая их платежами в свою пользу, по своему усмотрению; во втором, они пользовались землею для выпаса своего скота или табунов лошадей, или же отдавали эти имения в пользование крестьянам из известной части дохода, обыкновенно из 1/10 части урожая. Но в обоих случаях земли считались бекскими землями. Заметим, при

этом, что, по мусульманским законам, земля, не составляя чьей либо собственности, может только находиться в постоянном пользовании известных лиц. Когда, в 1823 году, Мехти Кули-хан бежал в Персию, то за ним ушли также и многие подвластные ему беки. Карабах был признан русской провинцией, а земля собственностью казны. По возвращению Мехти Кули хана и беков, им была дарована амнистия и, согласно Высочайшим рескриптам, от 13-го июля 1830 г. и от 6-го декабря 1846 года, за ними были утверждены права на те имения, «коиными рода их обладали во время присоединения мусульманских провинций» и которые теперь «находятся в бесспорном их владении».

Таким образом, указанными рескриптами была признана в Карабахе частная собственность и, кроме того, на основании приведенных слов рескрипта 1846 года, беком открывалась возможность доказывать свои права на владение имениями. Юридическими доказательствами, в этом отношении, служили ханские жалованные грамоты (талаги) и показания свидетелей, относительно давностного бесспорного владения.

После обнародования Высочайшего рескрипта 1846 года, проявилось в полной силе стремление частных лиц (беков, агаларов и меликов) к завладениям различных казенных земель и угодий. Для достижения цели, не останавливались они перед такими способами, как, например, составление подложных ханских грамот, подкуп свидетелей и проч. Такие случаи были тем более возможны, что в бывшем комендантском управлении, а впоследствии в полицейском уездном управлении, не имелось сведений о составе и пространстве казенных имений. Если прибавить еще к этому небрежное отношение к делу бывших земских заседателей, которым поручалось расследование дел подобного рода, то станет понятным, почему две трети селений описываемых уездов принадлежит в настоящее время частным владельцам.

Комиссия, учрежденная в 1865 году при Департаменте Государственных Имуществ Главного Управления Наместника Кавказского, для пересмотра списков о бекских имениях и прав беков на пользование этими имениями, хотя и ограничила до некоторой степени стремление частных лиц к захвату казенных имений, но все же вынуждена была признать права многих владельцев, так как она не всегда была в состоянии убедиться в несправедливости представляемых доказательств.

В Шушинском уезде в последнее время число казенных селений убавилось еще вследствие того, что два селения-Джагадуз и Кишлаг-кент, замежеваны судебным порядком в состав частного имения; одно селение Чиракуз, решением Судебной Палаты, признано собственностью частного лица, а в одном казенно-владельческом селении-Гиндарх, не оказалось казенной земли. Названные селения, по спискам казенной палаты и спискам полицейского управления, числятся еще казенными. Кроме указанных селений, по спискам поли-

цейского управления, имеются еще другие владельческие селения, как, например, Кая-баши и туг, в которых некоторые дымы записаны крестьянами, живущими на казенной земле, в то время, как в этих селениях не имеется вовсе казенной земли. Обстоятельство это объясняется тем, что при составлении камерального описания некоторые из владельческих крестьян, желая освободиться от платы помещика багры (части урожая), показывали себя живущими на казенной земле. Составители описания, не видя в этом ущерба для казны, записывали их казенными, вследствие чего эти дымы были обложены увеличенной податью: в настоящее же время крестьяне этих селений, сознавая невыгодность того положения, что кроме багры помещику, им приходится еще платить лишние подати за казенные дымы, показывают эти дымы вымершими.

Заметим также, что в списках казенной палаты и шушинского полицейского управления не значится отселок Гуллар, показанный нами в ведомости N 1. Отселок этот числится в составе селения того же имени, находящегося в Джеванширском уезде. Ввиду того, что крестьяне этого отселка пользуются казенной землей в Шушинском уезде и имеют там постоянную оседлость, мы сочли возможным пополнить ведомость Шушинского уезда названным селением.

К казенным селениям Шушинского уезда должны будут отойти со временем еще 8 селений, которые в настоящее время находятся в пожизненном пользовании княгини Уцмиевой, дочери последнего владетельного Карабахского хана. Названия этих селений, с указанием числа дымов и душ обоого пола по камеральному описанию 1873 года и количество взимаемых с этих селений казенных податей, можно видеть из прилагаемой таблицы, составленной на основании данных, имеющихся в делах шушинского уездного полицейского управления.

NN по порядку	Наименование селений	Число дымов	Число душ			Казенные подати			
			Муж. пола	Жен. пола	Всего	Подымная	Госуд.	Губернской	Всего
1	Агдам	64	193	163	356	145	266,24	118,16	529,40
2	Зарислу	86	328	203	531	172	357,76	158,24	688,00
3	Халифалу	104	370	231	601	312	432,64	191,36	936,00
4	Текля-Авал	50	208	151	359	100	208,00	92,00	400,00

5	Текля-Довуш	27	131	69	200	54	112,32	49,68	216,00
6	Чоллу	27	164	118	282	54	112,32	49,68	216,00
7	Кештазлу	24	95	67	162	48	99,84	44,56	192,46
8	Шарафлу	4	6	4	10	8	16,64	7,36	32,00
	Всего	386	1495	1006	2501	893	1605,76	711,64	3210,80
	Согласно % приращения	498	2205	1527	3732				

Приняв средний размер приращения дымов и душ татарского населения в Шушинском уезде, мы указали в последней строке таблицы то число дымов и душ обоего пола, которое должно, приблизительно, находиться в настоящее время в этих 8 селениях.

Первые три из указанных в таблице селения населены оседлыми жителями. Самое богатое из них - Агдам, находится на низменности. Жители его занимаются исключительно садоводством и шелководством. По плану хозяйственной съемки, в этом селении имеется удобной поливной земли около 508,07 дес., из которых более половины, т.е. около 270., дес. находятся под садами. Другие два селения - Зарислу и Халифалу, расположены в горном районе и, как видно из дел шушинского уездного полицейского управления, обладают земельными угодьями в количестве около 4000 дес. Эти два селения состоят из множества отселков, раскинутых по горам. Несмотря на то, что преимущественные занятия большинства горных жителей заключаются в земледелии, крестьяне Зарислу и Халифалу представляют исключение, так как главную отрасль их промышленности составляет скотоводство. Они отличаются от других горных жителей еще тем, что зимой, когда бывает много снега и когда у них не достает корма для скота, перекочевывают на Мильскую степь, в то время, как жители горных селений, вообще, кормят скот дома, или же выпасают его на надельных землях. Остальные 5 селений-Текля-Авал, Текля-Довуш, Чоллу, Кештазлу заняты кочевым населением.

В дополнении к сказанному об изменениях в численном составе казенных селений, прибавим еще, что в ведомости исследованных нами шушинских селений, селения Вейсали и Карадаглы 1-ое помещены два раза: в числе низменных оседлых селений и в числе кочевых, так как половина крестьян этих селений оседлые жители, а другая половина - кочевники. Таким образом, приведенное нами число казенных селений в Шушинском уезде, при сопоставлении с другими официальными сведениями, должно быть уменьшено на два селения.

I. Население.

Общее число жителей в Шушинском уезде простирается до 105,465 д. об. п.: из них сельских обывателей 80,913 д. об. п. и городских жителей-24,552 д.: в Джебраильском уезде сельских обывателей насчитывается до 4,329 д.об.п.

Самый многочисленный класс, около 96%, составляют земледельцы; остальных жителей-дворян (беков, агаларов и меликов), лиц духовного звания, разных торговцев и промышленников не более 4%. Кроме того, в названных уездах нередко проживают временно турецкие и персидские подданные, занимающиеся торговлей, различными промыслами и полевыми работами по найму.

Земледельческий класс населения составляют крестьяне, которые делятся на поселян, живущих на казенной земле, или казенных, в тесном смысле слова, и на владельческих крестьян. Последние, как известно, делятся на крестьян, живущих на владельческой земле по условию и по положению 1870 года. Юридическое положение крестьян, живущих на владельческой земле по условию, вполне выяснено в записке г. Кучаева. Считаем не лишним добавить эту записку сведениями, почерпнутыми из архива шушинского уездного полицейского управления.

По смыслу положений 20-го апреля и 28 декабря 1847 года и примеч. 2-го к стат. 1-ой положения о позем. устр. государственных поселян, водворенных на землях лиц высшего мусульманского сословия, а равно меликов из армян в губерниях Закавказских, под именем поселян, живущих на владельческой земле по условию, следует разуметь тех крестьян, которые пользуются у владельцев свободными землями по добровольным с ними соглашениям.

Насколько же закон этот не подходит к крестьянам, записанным по камеральному описанию 1849 года живущими на владельческой земле по условию, можно видеть из следующего: при ханском управлении, земля не имела почти никакой ценности. Богатство и значение беков определялись, главным образом, количеством подвластных им крестьян. Кроме того чванное самолюбие беков, сохранившееся, отчасти, в их обычаях и до сего времени, представляло их окружить себя возможно большим количеством людей разного звания и происхождения, которые находились при них из-за хлеба и одежды. Когда земля получила стоимость, а имущественное положение беков не позволяло им более содержать при себе штаты прислужников, то все эти окружавшие беков праздные люди обратились к земледелию и, *ipso facto*, стали в отношении к владельцам имений в то же положение, в котором находились и другие подвластные бекам крестьяне. Многие из них обратились к земледелию еще до издания положения 1847 года. Между тем, по неведению чиновников, составлявших камеральное описание 1849 года, все эти крестьяне были внесены в разряд крестьян, живущих на владельческой земле по условию, и,

таким образом, согласно приведенному примечанию 2-му к статье первой положения, они очутились сразу в числе людей, не имеющих никаких прав на землю. Особое по крестьянским делам присутствие Елисаветпольской губернии, до 1876 года, считало себя некомпетентным в разборе жалоб между владельцами и крестьянами, живущими на владельческой земле по условию; владельцы же имений предъявляли к ним требования нередко невозможные для исполнения. Вследствие этого, происходили такого рода случаи, что выселялись, по требованиям владельцев, целые общества (дело шушинск. мир. отд. о крестьянских сел. Караханлу), или, как это объяснено в записке г. Кучаева, в малоземельных имениях у крестьян, живущих по условию, отрезались наделы целиком, как свободные земли и т.п. Положение крестьян, живущих на владельческой земле по условию, определилось, наконец, журналом, утвержденным 21 февраля 1876 года Его Высочеством Наместником Кавказским. В силу этого журнала, все эти крестьяне и условные имения были подчинены действию общего поселянского положения.

Большинство крестьян исследованных уездов состоят из коренных жителей, но часть переселилась из Персии в 20-х годах настоящего столетия. В обоих уездах, в числе казенных и владельческих крестьян, имеются всего 24 новых селений; из исследованных же нами казенных селений, мы можем указать на следующие вновь образовавшиеся в Шушинском уезде русское селение Ханкенди, и татарские: Карадаглы, Овшар, Гасиму и Маризли, а в Джрабердском - русское молоканское селение Карабулах, и татарские: Дилагарда, Заргяр и Шахсеван. Переселение этих крестьян, за исключением крестьян сел Карабулах, водворенных по распоряжению Правительства, совершилось путем свободной колонизации и началось с 1823 года, после занятия русскими войсками карабахской провинции. В числе переселенцев Шушинского уезда имеется 20 обществ крестьян, а в Джебраильском уезде всего 4 общества. Это объясняется тем, что бывшее комендантское управление, которому была вверена, после 1823 года, администрация Карабахской провинции, не разрешало крестьянам заселять земли, находящиеся вблизи персидской границы, и предписывало магальным набам отправлять этих крестьян внутрь Карабаха. Таким образом, в Джебраильском уезде, который расположен ближе к границам Персии, оказывается несравненно менее переселенцев, нежели в Шушинском.

Крестьяне исследованных селений, по народностям, делятся на русских, татар, армян и куртин. Распределение их, с обозначением числа селений, количества дымов и душ мужского и женского пола, видно из следующих двух таблиц. Первая из них включает в себе распределение крестьян по народностям, а вторая - по религиям.

Наименование наро́дных	В Шушинском уезде				В Джрабердском уезде				Во всем районе			
	Селений	Дымов	Муж.п.	Жен.п.	Селений	Дымов	Муж.п.	Жен.п.	Селений	Дымов	Муж.п.	Жен.п.
русский	1	17	80	70	1	43	100	107	2	60	180	177
татар	39	2350	8663	7305	42	2312	8049	6933	81	4662	16712	14238
армян	28	1961	9373	8330	18	535	2189	1875	46	2496	11562	10205
куртин	-	-	-	-	1	34	84	56	1	34	84	56
Итого	68	4328	18116	15705	62	2924	10422	8771	130	7252	28538	24676
Наименование религий православных	1	17	80	70	-	-	-	-	1	17	80	70
молочан	-	-	-	-	1	43	100	108	1	43	100	107
магом.- шинит	38	2341	8628	7276	37	1983	6939	5965	75	4324	15567	13241
магом.- сунит	1	9	35	29	6	363	1194	1024	7	372	1229	1053
армяно- григ.	28	1961	9373	8330	18	535	2189	1875	46	2496	11562	10205
Итого	68	4328	18116	15705	62	2924	10422	8971	130	7252	28538	24676

Из этих таблиц видно, что русских имеется всего два селения-с. Ханкенды, состоящее из православных, и с. Карабулах, населенными молочанами. Общество селения Ханкенди образовалось из отставных солдат (солдатских детей), которым был отведен в бессрочное пользование участок казенной земли в размере, показанном в ведомости N 1 Шушинского уезда. В настоящее время в сел. Ханкенды имеется всего 52 дыма, из которых только 17 дымов зачислены в разряд государственных крестьян. Распоряжение землею принадлежит этим 17 дымам, которые не занимаются сельским хозяйством. Остальные 35 дымов имеют только усадьбную землю и снискивают себе средства к жизни различными ремеслами, извозом, отдачей квартир под постой военным и отхожими промыслами. Что же касается молочанского селения Карабулах, то главное занятие его состоит в земледелии. Зимой молочане занимаются извозом, кроме того в селении имеется базар и около 20 лавок, которые молочане сдают разным туземным торговцам, выручая довольно значительный доход. Сами молочане не торгуют в этих лавках. Обычаи, нравы, одежда, язык,

одним словом, весь быт сохранился у них, как у русских. Не избегая туземцев, они не связывают себя с ними тесными сношениями, хотя заметим, что почти в каждой семье имеется по одному, иногда и по два годовых работника, нанимаемых, преимущественно из татар для полевых работ. Местные жители уважают молокан за правдивость и, вместе с тем, боятся их, так как в случаях нападений, увода скота и т. п. все общество действует как один человек, преследуя энергически нарушителей собственности: поэтому воровства и грабежей у молокан почти не бывает, чего далеко нельзя сказать про другие, окружающие селения.

Большая часть крестьян, описываемых уездов принадлежит к татарскому населению. Ученый исследователь Шопен приписывает татарам Карабахской провинции различное племенное происхождение: одни татары, по его мнению, составляют остатки некогда происходивших здесь орд Тамерлана и Чингиз хана, другие - пришельцы из Аравии, третьи - куртинского происхождения и т.п. Все они исповедуют мусульманскую религию и делятся на две секты: на мусульман-шиитов и мусульман-суннитов. В числе исследованных селений, в Джебраильском уезде находится 6 суннитских селений, а в Шушинском всего одно селение. В общем числе татар-30.950 д. об. пола, суннитов имеется в обоих уездах 2.282 д. об. пола, т.е. 7.37%. Впрочем, племенное и религиозное различие не оказывает влияние на экономической быт татар, а для этого для будущего поземельного устройства крестьян оно имеет мало значения. Несравненно важнее в этом отношении деление татар по образу жизни, на оседлых жителей и на кочевников. Из общего числа 81 мусульманского селения, в исследованных районах находятся 49 оседлых селений и 32 с. кочевых, но по количеству дымов и душ обоого пола, число кочевых татар превосходит число оседлых, так как кочевников имеется 2.611 дымов и 17.981 д. об. п., а оседлых татар-2.051 дым и 12.969 д.об.п.

Оседлые татарские селения почти все находятся на низменности и в выходах ущелий на долину, татары, как общие победители, заняли лучшие места. Им принадлежат почти все поливные земли в обоих уездах. Преимущественное занятие оседлых татарских селений состоит из разведения фруктовых и тутовых садов. земледелием они занимаются мало. Скот держат только как рабочую силу. Занятие кочевого татарского населения состоит в скотоводстве. Хлебопашество у кочевников появилось недавно и составляет второстепенную отрасль хозяйства. Оно трудно прививается к кочевникам и ведется ими крайне неудовлетворительно. Из всех культурных растений, кочевники высевают только пшеницу и ячмень. Земледельческие орудия их приспособлены более для удобства переноски, нежели для успеха работ. Часто у них не оказывается необходимейших орудий: плугов, борон и других неудобных, по своей громоздкости, для навьючивания. Уборка и обмолот хлеба совершаются, в боль-

шинстве, наемным трудом, вследствие неумения и непривычки кочевников к полевым работам. Исключение в этом отношении представляют только некоторые кочевые селения, расположенные в Акаринском ущельи, где крестьяне сами убирают хлеб и где, кроме пшеницы, они высевают еще и чалтык. Посевы у кочевников Шушинского уезда расположены в местности, называемой Хонашеном, близ рек Хонашен-чая и Кара-Чая, а у кочевников Джебраильского уезда - близ рек Аракса и Акары. Кочевники круглый год находятся в передвижении. Зимой, с ноября по февраль, они кочуют на Мильской степи, а весной и осенью они приближаются к горам, причем шушинские кочевники пасут свой скот на Хонашене, составляющем огромное предгорное плато Шушинского уезда, а джебраильские кочуют в это время на Геенской степи, расположенный между Араксом и джебраильской горной возвышенностью. В остальные месяцы, с мая по август, они находятся на летних пастбищах.

Армянское население, составляя, исключительно, земледельческий класс описываемых районов, во многом отличается от татар. Численность армян в исследованных селениях Шушинского уезда простирается до 17.703 д. об.п., составляющих 52.34% всех казенных крестьян. В Джебраильском уезде армяне составляют всего 20.95% казенных крестьян и число их не превышает 4.064 д.об.п. Все армянские селения расположены в горном районе, по склонам гор и в горных ущельях. Местоположение этих селений обусловливается тем, что вначале, при переселении, армяне искали себе в горах убежища от нападений и, вообще, избегали селиться на низменности, представляющей неблагоприятные климатические условия для оседлого класса населения. В низменном районе расположены наделы только некоторых армянских селений Шушинского уезда, а именно: селение Гешан, Гацы, Емиша, Дисамиат и Кешин-кент. Кроме того, из армянских селений отдельными участками на низменности обладают еще, так называемые, мадаговские селения, принадлежавшие прежде князю Мадатову и перешедшие в настоящее время в казну. К этим селениям относятся: селение Демурчилар, Сарушен, Ченахчи, Сигнах, Кущи баба и Карабулах. Надельные земли остальных исследованных армянских селений находятся в горном районе. Крестьяне названных селений обладают на низменности поливными участками, на которых имеются фруктовые и тутовые сады, требующие постоянного присмотра. Но, несмотря на это, привычка жить в горах у армян настолько велика, что ни одно из указанных селений не решилось до сих пор изменить своей прежней усадебной оседлости.

Все армяне, исследованных селений принадлежат к армяно-григорианскому вероисповеданию. По характеру своему они отличаются большой скрытностью, придавленностью и раболепием, что можно объяснить долгим владычеством в Карабахе мусульман.

В исследованных уездах оказалось только одно куртинское селение-Кюрд-марфрузлу, в Джебраильском уезде, состоящее из 34 дымов и 140 душ. об.п. Крестьяне этого селения ведут кочевой образ жизни и исповедуют мусульманскую религию суннитского толка. По обычаям, наружному виду и одежде, они ничем не отличаются от других татаркочевников.

Общее число дымов и душ в Шушинском и Джебраильском уездах, по камеральному описанию 1873 года, а также наличное число дымов и душ, с показанием приращения населения по произведенному исследованию, можно видеть из следующих двух таблиц:

В Шушинском уезде:

Наименование народностей	По камеральному описанию 1873 года				По исследованию				Приращение			
	Дымов	Муж. п.	Жен. п.	Всего	Дымов	Муж. п.	Жен. п.	Всего	Дымов	Муж. п.	Жен. п.	Всего
русски	17	110	80	190	17	80	70	150	0	-30	-10	-40
татар	1820	5873	4844	10717	2350	8663	7305	15968	+530	+2790	+2461	+5251
армян	1682	7892	6409	14301	1961	9373	8330	17703	+279	+1481	+1921	+3402
всего	3519	13875	11333	25208	4328	18116	15705	33821	+809	+4241	+4372	+8613

В Джебраильском уезде:

Наименование народностей	По камеральному описанию 1873 года				По исследованию				Приращение			
	Дымов	Муж. п.	Жен. п.	Всего	Дымов	Муж. п.	Жен. п.	Всего	Дымов	Муж. п.	Жен. п.	Всего
русски	35	102	93	195	43	100	107	207	+8	-2	+14	+12
татар	2090	6563	5448	12011	2312	8049	6933	14982	+222	+1486	+1485	+2971
армян	466	1979	1665	3644	535	2189	1875	4064	+69	+210	+210	+420
куртин	32	84	51	135	34	84	56	140	+2	0	+5	+5
Всего	2623	8728	7257	15985	2924	10422	8971	19393	+301	+1694	+1714	+3408

Из этих таблиц видно, что приращение дымов и душ обоого пола выражается следующими данными:

В Шушинском уезде:

дымов	22.99%
душ (муж. пола)	30.56%
душ (жен. пола)	38.57%
средний % для жителей обоего пола	34.16%

По народностям это приращение выражается:

У татар:

дымов	29.12%
душ (мужского пола)	47.50%
душ (женского пола)	50.80%

У армян:

дымов	16.58%
душ (мужского пола)	18.76%
душ (женского пола)	29.97%

Русских казенных крестьян в Шушинском уезде, как видно из таблицы, убавилось, сравнительно с камеральным описанием.

В Джебраильском уезде приращение дымов и душ обоего пола выражается:

дымов	11.47%
душ (мужского пола)	19.40%
душ (женского пола)	23.61%
средний % для жителей обоего пола	21.32%

По народностям: У русских:

дымов	22.85%
душ (мужского пола)	-
душ (женского пола)	15.05%

У татар:

дымов	10.62%
душ (мужского пола)	22.64%
душ (женского пола)	27.25%

У армян:

дымов	14.80%
душ (мужского пола)	10.61%
душ (женского пола)	12.64%

У куртин:

дымов	6.25%
душ (мужского пола)	-
душ (женского пола)	9.80%

Из приведенных данных видно, что наибольший процент приращения (49.89% об.п.) выпадает на долю татарского населения Шушинского уезда. Обстоятельство это объясняется тем, что в последнее время между кочевыми татарами находится много кочевников из Персии. Последние охотно принимают на себя часть платежей и повинностей, приходящих ежегодно с шушинских кочевых обществ, которые, поэтому, не только не возбраняют пришельцам совместного кочевания, но напротив стараются привлечь их в свою среду и даже скрывают их иноземное происхождение. Впрочем, приращение и убыль кочевого населения бывает часто делом случая. Были примеры, что и наши кочевники уходили в Персию целыми обществами, а потом вновь возвращались в свои старые места. Другая причина сравнительно большого увеличения числа жителей среди татар, можно полагать, заключается в тех благоприятных экономических условиях, в которых находятся оседлые татарские селения, обладающие лучшими поливными землями на низменности.

Менее всего замечается приращение душ в русских селениях, что объясняется свирепствовавшей два года тому назад в молоканском селении Карабулах оспою, которая унесла много жертв. Из русского селения Ханкенды некоторые из жителей вернулись на родину, другие же, выписавшись из общества, ушли на заработки в город. Сравнительно большое увеличение числа татарских дымов, кроме вышеуказанных причин, объясняется еще и тем, что по шариату каждый мусульманин, взявший себе жену, должен составить отдель-

ное хозяйство. Правило это, хотя строго и не исполняется мусульманским населением, однако, способствует увеличению числа дымов.

На каждый дым приходится:

в Шушинском уезде:

у русских	8.82 душ об. пола
у татар	6.79 душ об. пола
у армян	9.02 душ об. пола

в Джрабердском уезде:

у русских	4.81 душ об. пола
у татар	6.48 душ об. пола
у армян	7.59 душ об. пола
у куртин	4.12 душ об. пола

В заключение настоящей главы упомянем еще, что в отношении грамотности крестьяне казенных исследованных селений находятся на весьма низкой ступени развития. Не говоря уже о кочевниках, между которыми грамотных почти не встречается, и среди оседлых крестьян, умеющие читать и писать, составляют весьма редкое исключение. у татар грамоте обучены только муллы, а у армян - священники. В Шушинском уезде имеются всего две сельские школы: одна - в селении Агдам, а другая - в селении Халфарадинлу. В Джебраилском же уезде не имеется ни одной сельской школы. Насколько население относится безучастно к обучению детей, видно из того, что, например, в Халфарадинском училище учатся всего 20 мальчиков, в то время, как это селение состоит из 1.015 душ об. пола и имеет по близости другие большие селения, заключающие в себе несколько тысяч жителей.

II. Земельное довольствие.

Площадь общественной наделной земли. Из прилагаемых ведомостей (№№ 2, 3, и 4) исследованных селений видно, что в Шушинском уезде земли 15 селений обмежеваны судебным порядком. На земли 5 селений имеются планы хозяйственной съемки. Земли 47 селений не обмежеваны и одно селение вовсе не имеет казенной наделной земли. В Джебраилском уезде казенные селения не межевались, а планы хозяйственной съемки имеются только для двух селений. Судебное межевание происходило лишь в горной части Шушинского уезда. Остальная часть этого уезда и весь Джебраилский уезд остаются до сих пор не обмежеванными. Из 15 казенных селений

Шушинского уезда, отдельные планы межевания существуют лишь для девяти селений. Остальные шесть селений обмежеваны вместе в других дачах: в одной даче селения Дагдаган и Кешиш-кент, а в другой селение Кущи-баба, Карабулах армянский, Сигнах и Ченахчи. Последние 4 селения, независимо обмежеванных судебным порядком земель, обладают еще на низменности отдельными не обмежеванными участками земли, состоящими в дополнительном наделе крестьян, поэтому общее количество земли, показанное в ведомости №1 для названных селений, несколько более того количества, которое указано в планах судебного межевания.

В селениях, обмежеванных судебным порядком, общее количество земли приведено из планов межевания. Распределение же наделных земель по угодьям последовало по слиянию показаний крестьян о количестве угодий с инвентарным описанием населенных казенных земель. В селениях, снятых на планы хозяйственной съемки, данные о количестве земли приведены по слиянии означенных планов с инвентарным описанием и с показанием крестьян. Что же касается не обмежеванных ни судебным, ни хозяйственным порядком селений, то данные о количестве земли в них основываются исключительно на показаниях крестьян, сельских старшин, полиции, писарей и других лиц, а также на инвентарных описаниях и на протоколах о приеме казенных земель агентами управления государственных имуществ от полиции. Независимо сего, площади усадебных земель определились измерением средней крестьянской усадьбы, причем общее количество усадебной земли получилось от умножения размера среднего двора на число дымов в селении: площади пахотных земель в армянских селениях определялись по книгам для записи общего количества пахотных угодий, поступивших в передел: площади садов, виноградников и огородов определились путем опроса каждого из домохозяев. Мы не можем, однако признать точными эти способы исчисления угодий, так как они основаны, главным образом, на показаниях крестьян, у которых применяются весьма разнообразные меры для определения пространства земельных участков. В большей части исследованных селений для определения пространства угодий принят чувал. Чувал, по-татарски -мешок, есть мера сыпучих тел, заключающая в себе 7 пудов пшеницы: чувальным местом крестьяне называют то пространство земли, на котором высевается один чувал (7 пудов) пшеницы¹. Но пространство это не везде одинаково, так как размер посева зависит от почвенных и климатических условий, севооборота и т.п. На неполивной земле высевается менее семян, нежели на поливной земле. В предгорном районе для обсеменения известного пространства земли требуется более семян, нежели в горном и т.д. По произведенным нами измерениям в

¹ Чувал содержит в себе 5 кайсов или 20 ченагов, причем каждый кайс пшеницы весит 56 фунт; а ченаг – 14фунтов

горном районе, чувал поля оказался величиною в 2.500 кв. саж. В предгорье и в селениях, расположенных близ равнины-от 2.300 до 2.450 кв. саж., в низменных селениях, на поливных землях, он оказался величиною не более 2.200 кв. саж. В общем, независимо от местности, чувальное место должно считать несколько менее одной десятины.

В селениях, расположенных близ города Шуши, и в особенности в той местности, где происходило судебное межевание, крестьянами принято называть чувальное место десятиною, но из расспросов крестьян легко было усмотреть, что им неизвестны ни размер площади десятины, ни количество сажень, заключающихся в одной десятине: при производстве, межевания они заимствовали лишь названия диситины. хотя все-таки определяют пространство угодий количеством высеваемых семян.

В Акаринском ущелье, на границах с Зангезурским уездом, для определения пространства земли приняты более дробные меры - кевузы и кили. В каждом кевузе имеется 9 килей. По весу, кевуз содержит в себе 1 пуд 30 фунтов пшеницы или 1 пуд 20 фунтов чалтыка или ячменя. На одной десятине крестьяне акаринских селений высевают пшеницы 4 кевуза, а чалтыка или ячменя 5 кевузов. Четыре кевуза пшеницы весят около 7 пудов, таким образом, один кевуз пшеницы равен, приблизительно $\frac{1}{4}$ чувала, т.е. немного менее $\frac{1}{4}$ десятины. В низменных селениях существует еще способ определения размера угодий - дневной вспашкой одной или двумя парами быков, выражающей собой пространство от $\frac{1}{3}$ до $\frac{2}{3}$ десятины. Но этот способ, бывший прежде в употреблении в низменных селениях обоих уездов, встречается в настоящее время только в виде исключения и везде заменен чувальной мерой. Пространство угодий посредством дневной вспашки измеряется лишь для раздела воды в селениях Агджабеды и Халфарадинлу Шушинского уезда, и в весьма немногих кочевых селениях Джебраильского уезда, расположенных близ р. Аракса.

В армянских селениях крестьяне мерят землю посредством веревок. Длина веревки определяется у них количеством кулачей. Кулач равняется наибольшему расстоянию между средними пальцами распростертых рук у человека обыкновенного роста. Но количество кулачей и длина веревок не одинаковы в различных селениях. В одних селениях имеются веревки, заключающие в себе 12 кулачей, в других 20 кулачей, 24 и даже 30 кулачей. Произвольным установлением меры в каждом селении объясняется неодинаковость чувалов в армянских селениях. Так, например, в селении Шушикент крестьяне употребляют для измерения земли веревку в 12 кулачей, оказавшуюся, по измерению, длиною в 8 саж. 1 аршин и 2 вершка. Чувальным же местом они считают 6 таких квадратных веревок, то есть площадь, величиною в 2652,25 кв. саж. В селении Демурчилар крестьяне употребляют веревку длиною 7 саж. и считают

чувалом 7 таких квадратных веревок, т.е. площадь в 2101 кв. сажен. В селении Ченахчи для измерения чувала крестьяне употребляют веревку длиною 6 сажен 2 арш. и принимают за чувал 7 1/2 квадратных веревок, т.е. площадь в 2500 кв. сажен. В селении Гертаз-гузей при разделе земли крестьяне принимали за чувальное место 8 квадратных веревок длиною в 6 сажен 2 арш., т.е. пространство, заключающее в себе 2844,44 кв. сажен. Отсюда легко видеть, что чувалы не одинаковы даже в тех селениях, где принято измерять землю мерой протяжения, поэтому, при определении размеров угодий и при переводе их на десятины, нами принимались в соображение существующие у крестьян меры для каждой местности отдельно.

Из добытых указанными способами данных оказалось, что всей земли в дачах исследованных селений Шушинского уезда числится 117.514.14 дес., а в дачах селений Джебраильского уезда 26.460.32 дес.

Общее количество наделных земель по угодьям распределяется в исследованных уездах следующим образом.

В Шушинском уезде:

усадебной земли.....	892.91	десятин
садовой земли.....	2512.74	десятин
лесной земли.....	3442.30	десятин
пахотной поливной.....	9533.94	десятин
пахотной неполивной.....	21308.21	десятин
покосной земли.....	1483,12	десятин
пастбищной и неудобной...	78340.88	десятин
Всего.....	117.514.14	десятин

В том числе в дачах обмежеванных судебным порядком:

усадебной земли.....	299.01	десятин
садовой земли.....	308.70	десятин
лесной земли.....	2604.50	десятин
пахотной поливной.....	181.14	десятин
пахотной неполивной.....	11721.24	десятин
покосной земли.....	1244.00	десятин
пастбищной и неудобной.....	7332.32	десятин
Всего.....	23.690.91	десятин

в дачах не обмежеванных:

усадебной земли.....	541.70	десятин
садовой земли.....	1887.48	десятин
лесной земли.....	683.30	десятин
пахотной поливной.....	8236.40	десятин
пахотной неполивной.....	7412.12	десятин
покосной земли.....	239.19	десятин

пастбищной и неудобной...	68957.56	десятин
Всего.....	87.957.75	десятин
в дачах, снятых на планы хозяйственной съемки:		
усадебной земли.....	52.20	десятин
садовой земли.....	316.56	десятин
лесной земли.....	154.50	десятин
пахотной поливной.....	1116.37	десятин
пахотной неполивной.....	2174.85	десятин
покосной земли.....	-	
пастбищной и неудобной...	2051.00	десятин
Всего.....	5.865.48	десятин

Процентные отношения площадей угодий к общей площади надельной земли в Шушинском уезде составляют:

для селений, обмежеванных судебным порядком:

усадебной земли.....	1.26%
садовой земли.....	1.30%
лесной земли.....	10.99%
пахотной поливной.....	0.76%
пахотной неполивной.....	49.48%
покосной земли.....	5.26%
пастбищной и неудобной...	30.95%

для не обмежеванных селений:

усадебной земли.....	0.62%
садовой земли.....	2.15%
лесной земли.....	0.78%
пахотной поливной.....	9.36%
пахотной неполивной.....	8.43%
покосной земли.....	0.27%
пастбищной и неудобной....	78.39%

для селений, снятых на планы хозяйственной съемки:

усадебной земли.....	0.89%
садовой земли.....	5.45%
лесной земли.....	2.63%
пахотной поливной.....	19.03%
пахотной неполивной.....	37.08%
покосной земли.....	-
пастбищной и неудобной...	34.97%

Отношение земли, по угодьям, к общей площади надельных земель Шушинского уезда в районах горном, низменном и кочевом выражается следующими данными:

для горных селений:

усадебной земли.....	1.66%
садовой земли.....	1.87%
лесной земли.....	8.64%
пахотной поливной.....	2.58%
пахотной неполивной.....	51.56%
покосной земли.....	3.49%
пастбищной и неудобной...	31.43%

для низменных селений:

усадебной земли.....	1.10%
садовой земли.....	11.16%
лесной земли.....	-
пахотной поливной.....	35.74%
пахотной неполивной.....	4.34%
покосной земли.....	0.80%
пастбищной и неудобной....	46.89%

для кочевых селений:

усадебной земли.....	0.47%
садовой земли.....	-
лесной земли.....	-
пахотной поливной.....	4.63%
пахотной неполивной.....	-
покосной земли.....	0.13%
пастбищной и неудобной....	94.77%

Из приведенных данных мы видим, что в горном районе наибольший процент угодий (51.56%) относится к пахотной неполивной земле: в низменном - небольшой процент угодий (35.74) относится к пахотной поливной и к садовой земле (14.16). В кочевом районе наделная земля крестьян состоит почти из пастбищных угодий, так что прочие угодья составляют всего 5.23% общей площади земли.

Сообразно этому, главные отрасли хозяйства крестьян горных селений состоят в земледелии; крестьян низменных селений в земледелии и садоводстве; кочевников - в скотоводстве.

В Джебраильском уезде площадь наделных земель распределяется по угодьям следующим образом:

усадебной земли.....	413.07	десятин
садовой земли.....	943.92	десятин
лесной земли.....	165.40	десятин
пахотной поливной.....	3343.02	десятин
пахотной неполивной.....	7572.98	десятин

покосной земли.....	293.00	десятин
пастбищной и неудобной....	13728.79	десятин
Всего.....	26.460.32	десятин

По разрядам дач, площадь наделной земли распределяется:

в дачах не обмежеванных:

усадебной земли.....	394.92	десятин
садовой земли.....	923.45	десятин
лесной земли.....	165.40	десятин
пахотной поливной.....	3343.09	десятин
пахотной неполивной.....	6323.30	десятин
покосной земли.....	220.00	десятин
пастбищной и неудобной....	13588.90	десятин
Всего.....	24.958.16	десятин

в дачах, снятых на планы хозяйственной съемки:

усадебной земли.....	18.15	десятин
садовой земли.....	20.54	десятин
лесной земли.....	-	
пахотной поливной.....	-	
пахотной неполивной.....	1249.58	десятин
покосной земли.....	73.00	десятин
пастбищной и неудобной....	140.79	десятин
Всего.....	1.502.16	десятин

Процентные отношения площадей угодий к общей площади наделной земли в Джебраильском уезде составляют:

для селений не обмежеванных:

усадебной земли.....	1.58%
садовой земли.....	3.79%
лесной земли.....	0.66%
пахотной поливной.....	13.40%
пахотной неполивной.....	25.34%
покосной земли.....	0.88%
пастбищной и неудобной....	54.44%

для селений, снятых на планы хозяйственной съемки:

усадебной земли.....	1.20%
садовой земли.....	1.57%
лесной земли.....	-
пахотной поливной.....	-
пахотной неполивной.....	83.20%
покосной земли.....	4.85%
пастбищной и неудобной....	9.38%

Сравнительно большой процент (83.20%) пахотной неполивной земли в селении, снятых на планы хозяйственной съемки, объясняется тем, что в числе двух селений, обмежеванных хозяйственным порядком, находится молоканское селение Карабулах, которому, при водворении молокан, было предоставлено правительством право выбрать себе землю для поселения. Молокане при выборе остановились на такой земле, которая более всего соответствовала русскому хозяйству и которая состоит почти из пахотных неполивных и сенокосных угодий.

Процентные отношения угодий к общей площади земли в горном районе, низменном и кочевом для Джебраильского уезда выражаются следующими данными:

для горных селений:

усадебной земли.....	1.13%
садовой земли.....	4.05%
лесной земли.....	1.45%
пахотной поливной.....	3.89%
пахотной неполивной.....	44.79%
покосной земли.....	0.64%
пастбищной и неудобной....	44.14%

для низменных оседлых:

усадебной земли.....	1.68%
садовой земли.....	6.56%
лесной земли.....	-
пахотной поливной.....	23.15%
пахотной неполивной.....	8.74%
покосной земли.....	3.29%
пастбищной и неудобной....	56.58%

для кочевых селений:

усадебной земли.....	2.03%
садовой земли.....	0.94%
лесной земли.....	-
пахотной поливной.....	16.64%
пахотной неполивной.....	21.64%
покосной земли.....	0.22%
пастбищной и неудобной....	58.56%

Средний размер крестьянских наделов в исследованных районах по угодьям, на селение, дым и душу определяется в следующей таблице:

Для Джебраилъского уезда в горном районе	средний размер надела для всех селений уезда, безотносительно к районам	в конечном районе	в низменном районе	Для Шушинского уезда: в горном районе	Название уездов и районов	
					Усадьбой земли	Усадьбой земли
4.45	13.13	24.42	7.25	13.30	На селение	На селение
0.12	0.21	0.22	0.19	0.20	На дым	На дым
0.02	0.03	0.03	0.03	0.02	На душу	На душу
0.44	0.58	-	1.95	0.36	На дым	Садовой земли
0.06	0.07	-	0.34	0.05	На душу	На душу
0.16	0.79	-	-	1.63	На дым	Лесной земли
0.02	0.10	-	-	0.18	На душу	На душу
0.42	2.20	2.16	6.26	0.49	На дым	Поливной
0.06	0.28	0.29	1.07	0.03	На душу	Пахот- ной земли
4.87	4.92	-	0.76	9.79	На дым	Непол.
0.67	0.63	-	0.13	1.10	На душу	На душу
0.07	0.34	0.66	0.14	0.60	На дым	Покосной земли
0.03	0.04	0.04	0.02	0.06	На душу	На душу
4.82	18.10	44.37	8.22	5.91	На дым	Пастбищной и неуд. зем.
0.66	2.32	5.99	1.41	0.66	На душу	На душу
10.91	27.14	46.84	17.52	18.98	На дым	Всего земли
1.80	3.47	6.32	3.00	2.12	На душу	На душу

Средний размер надела для всех селений уезда безотносительно к районам	Название уездов и районов			в кочевом районе	в низменном районе
	на селение	на дым	на душу		
6.66	Усадебной земли			9.10	9.32
0.14				0.14	0.18
0.02				0.02	0.03
0.32	садовой земли			0.04	0.68
0.05				0.01	0.11
0.06	Лесной земли			-	-
0.01				-	-
1.14	на дым	Пашотной земли		1.46	2.42
0.17		поливной		0.18	0.40
2.59	на дым	непол.		1.50	0.91
0.39	на душу			0.24	0.15
0.10	на дым	покосной земли		0.01	0.34
0.02	на душу			-	0.66
4.69	на дым	пастбищной и неуд. зем.		4.05	6.90
0.71	на душу			4.64	0.98
0.05	на дым	Всего земли		6.32	10.43
1.36	на душу			1.09	1.13

В вышеприведенной таблице замечаются следующие отклонения от средней нормы наделных угодий: в низменных селениях Шумшинского уезда приходится усадебной земли на каждое селение всего 7.25 десятины, в то время, как средний размер усадебных угодий на каждое селение составляет 13.13 десятины. Этот недостаток усадебной земли в низменных селениях, сравнительно с другими селениями, объясняется тем, что в числе кочевых селений в Шумшинском уезде находятся самые большие селения, занимающие значительные усадебные пространства, в то время, как в числе низменных селений, за

исключением селений Агджабеды и Халфарадинлу, нет ни одного большого селения. В кочевых же селениях того же уезда усадебной земли приходится на каждое селение около 24.42 десятин. Обстоятельство это объясняется большой раскинутостью кочевых селений. Усадебные угодья кочевых состоят из зимовников и загородей для скота (кяляскя), которые, находясь друг от друга на значительном расстоянии, занимают большие пространства земли. Размер пастбищных угодий в кочевых селениях Шушинского уезда (44.37 дес. на дым и 5.99 дес. на душу) увеличивает, конечно, общую площадь угодий, приходящихся на дым и на душу (46.84 дес. на дым и 6.32 дес. на душу). Следует заметить при этом, что кочевники Шушинского уезда считают многие весенние и осенние пастбища в местности, называемой Хонашеном (того же уезда), своими надельными землями, так как они пользуются ими бесплатно в течение многих лет.

Незначительность размеров вообще всех угодий (6.22 дес. на дым и 1.09 дес. на душу), состоящих в пользовании кочевников Джебраильского уезда, объясняется отсутствием у них пастбищных земель. Эти кочевники выпасают свой скот весной и осенью на Геенской степи.

Размеры подымного и подушного наделов в исследованных районах, по отношению к общему количеству всех родов угодий, а также по отношению к пахатным угодьям для горных и кочевых селений, и к пахотным и садовым угодьям, для низменных селений можно видеть из нижеследующих шести таблиц, из которых первые три выражают собой размер подымного надела, а последние-размер подушного надела.

Размер подымного надела: В горных селениях.

Джебраилский		Шушинский		Уезды
всех родов	пахотной	всех родов	пахотной число селений	
	1	-	1	0
1	3	-	-	от 0.25 до 1 дес.
-	3	-	-	от 1 до 2
1	7	-	1	2-3
1	2	-	1	3-4
4	3	1	1	4-5
3	1	-	2	5-6
1	1	2	-	6-7
-	3	1	3	7-8
3	2	1	1	8-9
1	-	1	5	9-10
3	1	2	-	10-11
1	-	-	2	11-12
1	-	2	3	12-13
3	-	-	1	13-14
1	2	-	5	14-15
-	2	-	2	15-16
-	-	2	-	16-17
2	-	1	-	17-18
-	-	1	1	18-19
-	-	1	-	19-20
-	-	6	3	20-25
3	-	3	-	25-30
2	-	6	-	30-40
-	-	1	-	40-60
-	-	1	-	свыше 60 -ти

В низменных селениях:

Шушинский		Уезды
всех родов	пахотной число селений	
-	-	0
-	-	от 0.25 до 1 дес.
1	1	от 1 до 2
-	-	2-3
2	3	3-4
-	-	4-5
2	3	5-6
2	4	6-7
-	-	7-8
1	4	8-9
2	3	9-10
2	1	10-11
2	2	11-12
1	1	12-13
-	-	13-14
-	1	14-15
1	-	15-16
-	-	16-17
-	-	17-18
1	-	18-19
-	-	19-20
2	-	20-25
4	1	25-30
1	-	30-40
-	-	40-60
-	-	свыше 60 -ти

Джебраильский всех родов	Джебраильский пахотной	
-	-	-
-	-	-
-	-	3
1	1	3
-	-	3
1	1	-
1	1	-
1	1	-
-	-	1
-	-	-
1	1	1
1	1	-
-	-	-
1	1	-
1	1	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
2	2	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-
-	-	-

В кочевых селениях:

Джебраильский			Шушинский		Уезды
всех родов	пахотной	число селений		пахотной	
		всех родов			
-	3	1	4	0	
-	-	-	1	от 0.25 до 1 дес.	
3	5	-	2	от 1 до 2	
3	5	-	-	2-3	
5	4	-	1	3-4	
-	1	1	-	4-5	
-	-	-	1	5-6	
1	-	2	2	6-7	
1	-	-	-	7-8	
-	1	-	-	8-9	
1	1	-	1	9-10	
1	-	1	-	10-11	
1	-	-	-	11-12	
1	-	-	-	12-13	
-	-	-	-	13-14	
1	-	1	-	14-15	
-	-	-	-	15-16	
-	-	-	-	16-17	
-	-	-	-	17-18	
-	-	1	-	18-19	
-	-	-	-	19-20	
1	-	1	-	20-25	
-	-	1	-	25-30	
-	-	-	-	30-40	
-	-	1	-	40-60	
1	-	2	-	свыше 60 -ти	

Размер подушного надела:

Шушинский	Джебраильский			Шушинский		-Джебраильский		Шушинский		Уезды	
	в кочевых селениях: пахотной	Всех родов	Пахотной и садовой	всех родов	В низменных селениях: пахотной и садовой	Всех родов	Пахотной	Всех родов	В горных селениях Пахотной		Разряды земель
число селений		Число селений									На душу
4			-	-	-	-	1	1	1	0	
2			1	-	-	-	5	1	-	до 0.25	
2			3	2	2	2	9	1	-	от 0.25-50	
-			2	4	-	1	5	6	3	от 0.50-0.75	
1			3	1	2	5	3	7	4	от 0.75-1	
2			1	3	11	13	5	7	5	от 1-2	
1			3	-	1	2	1	4	3	от 2-3	
-			1	-	4	1	2	2	2	от 3-4	
-			-	-	2	-	-	1	-	от 4-5	
-			2	-	2	-	-	1	-	от 5-6	
-			-	-	-	-	-	-	-	от 6-7	
-			-	-	-	-	-	-	-	от 7-8	
-			-	-	-	-	-	-	1	от 8-9	
-			-	-	-	-	-	-	-	от 9-10	
-			-	-	-	-	-	-	-	от 10-11	
-			-	-	-	-	-	-	-	свыше 11-ти	

	всех родов		1	-	-	-	1	3	2	2	-	1	-	1	-	-	-	1
Джебраильский	пахотной		3	1	10	3	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	всех родов		-	1	7	3	-	4	3	1	-	-	-	-	1	-	-	-

Из данных, приведенных в таблицах, указывающих на средний размер крестьянских наделов на дымы и души (табл. А) и из последних шести таблиц, указывающих на число селений в соответствии с размером подымного и подушного наделов, мы видим, что средний размер подымного надела для всего родов угодий в горных селениях Шушинского уезда составляет 18.95 десятин, а в Джебраильском уезде 10.91 десятин. Между тем, в таблице Б усматривается, что средним наделом, от 18 до 19 десятин, в Шушинском уезде пользуются крестьяне лишь одного горного селения. Наделы крестьян прочих селений или значительно выше среднего надела или же значительно ниже его. В Джебраильском уезде из 30-ти горных селений, обладающих надельною землею, средний надел оказывается тоже в одном только селении. В 11-ти селениях наделы крестьян превышают средний размер (10.94 дес.) подымного надела, а в 18-ти селениях наделы крестьян далеко не достигают среднего надела. То же замечается и относительно низменных селений Шушинского уезда, где средний надел составляет 17.52 десятин и где из 24-х селений (табл. В) 5 селений пользуются высшим, против нормального, подымным наделом, а 16 селений - несравненно низшим наделом. Наиболее равномерное распределение земли замечается только между низменными селениями Джебраильского уезда. Что же касается кочевых селений, то между ними не может быть и речи о равномерном подымном или подушном наделе, так как из 12-ти кочевых селений Шушинского уезда и 20-ти кочевых селений Джебраильского уезда одно селение вовсе не имеет земли, а 7 селений обладают одними лишь пастбищными угодьями.

Указанные данные приводят к тому, что при поземельном устройстве крестьян предстоит не только урегулировать надельные земли между казенными крестьянами, но еще и обеспечить землей те кочевые общества, которые пожелали бы водвориться оседло. Стремление же кочевников к оседлости обнару-

живается в настоящее время в постепенном развитии земледелия во многих кочевых обществах.

Захваты, спорные земли и чересполосность.

Большая часть исследованных селений не обмежевана судебным порядком и не имеет планов хозяйственной съемки. Точные границы установлены лишь в обмежеванных дачах. В остальных, границы крестьянских земель определяются, обыкновенно, живыми урочищами, указанием холмов, вершин гор и проч. Случается, что эти урочища носят различные названия, или что названия, присвоенные одним из них, принадлежат в то же время и многим другим. Отсюда происходит большая неопределенность границ, которая, при постепенном возрастании ценности земли, порождает между крестьянами споры, вредно отзывающиеся на хозяйстве крестьян и влекущие за собой постоянные распри, драки и даже убийства. Кроме того, неопределенность границ служит частным лицам поводом к захвату казенных земель. Во всех казенных селениях, прилегающих к землям частного владения, крестьяне постоянно возбуждают жалобы на захваты их земель. Влияние беков, зависимость от них крестьян, страх, испытываемый последними перед ними, много облегчают возможность захватов, а подкупы и ложные свидетельские показания довершают зло. При исследовании трудно было выяснить с точностью общее количество захваченных у казны земель, так как показания крестьян отличались в этом отношении уклончивостью, неопределенностью и сбивчивостью. Поэтому, приводим ниже выписку лишь тех захватов, существование которых засвидетельствовано целыми обществами крестьян.

В Шушинском уезде

Наименование казенных селений	Количество захваченных десятин	Качество угодий	Кем произведены захваты земель
Гешан	100	пахотн.	Крестьянами владельческого селения Енгикент
Гадиси-туралу	320	пахотн.	Беками Ширин-беком и Рустан-беком
Гюней-гертаз	150	пахотн. и пастб.	различными кочевниками Шушинского уезда
Завадых	270	пахотн.	Беками Саша Мирзоевым, Хазбабовым, Мелик-Пашаевым и жителями влад. сел. Хирханлы.
Ирза-саркерлу	1000	выгон	Беком Керим-агою
Карадаглы 1-е	3.50	пахотн.	Беком Рустан-беком Бебутовым
Касим-беглу	13	пахотн.	разными беками
Мушкалат	30	пахотн.	Крестьянами владельч. селений меликов Шахназарова и Дулуханова

Чертаз-гузей	30	пахотн.	Беками Келбалай Искандером и Камбаем.
Эйвозлу	200	пахотн.	Беками Абас-беком Хайлароглы и Салим-бегом Сафароглы
Всего	2.116.50		
В Джебраильском уезде			
Агалу	50	пастб.	Жителями влад. сел. Мемет-беглу
Ах-булах	100	пахотн.	Соседними владельцами
Булатан	40	пахотн.	Владельческими крестьянами
Гакилу	120	пахотн.	Владельческими крестьянами
Даш-баши	8	пахотн.	Владельческими крестьянами
Заргяз	300	пахотн.	Керим-ага Джеванширом
Каргабазар	300	пахотн.	Мехти-беком Мелик Ослановым
Кишлаг	27	пахотн.	Жител. влад. сел. Сулейманлы
Хирманджук	300	пахотн.	Разными лицами
Эдилу	60	пахотн.	Разными лицами
Шихалу	40	пахотн.	Разными лицами
Ялавенд	150	пастб.	Келбалай-Ширим-беком
Всего	1.405		

Таким образом, в обоих уездах, по свидетельству крестьян, захваченных земель, насчитывается до 3.611,50 десятин. Не придавая со своей стороны полной веры показаниям крестьян, по отношению ко всем вышеприведенным захватам, мы смело можем утверждать, на основании сведений, собранных от владельцев имений, чиновников полиции, старшин, беков и других лиц, что общее количество захваченных земель должно быть несравненно более указанного.

В тех дачах, где происходило судебное межевание, захватов казенных земель почти не встречается. Все земли, захваченные до межевания, признаны спорными.

Споры о земле между сельскими обществами государственных крестьян не имеют значения, так как они касаются только права пользования казенной

землей и подлежат разрешению административным порядком, поэтому эти земли не выделены нами в отдельную рубрику. Что же касается споров между казной и частными лицами о праве владения землей, то пространство этих земель указано нами в ведомости N2 для обмежеванных селений. Из означенной ведомости видно, что площадь спорных участков в обмежеванных селениях достигает 42.32% общей площади надельной земли. Обстоятельство это указывает с одной стороны на большую неопределенность границ, существовавшую до судебного межевания, а с другой на особенное стремление частных лиц к присвоению казенных земель посредством объявления их спорными землями. Следует упомянуть, что мы имеем ввиду в настоящее время лишь земли, состоящие в пользовании государственных крестьян, и не касаемся захватов свободных казенных земель-лесов, пастбищ и проч. Возникновению споров и захватам много содействует чересполосность земель, усматриваемая в большей части исследованных селений. Особенною чересполосностью отличаются низменные селения Шушинского уезда: вообще крестьянские наделы исследованных селений не представляют отдельных обрубков. Почти в каждом из них оказываются участки, принадлежащие частным лицам или владельческим крестьянам на правах собственности. Для примера мы можем указать на следующие случаи: в селении Курд-карадаглы Шушинского уезда, среди крестьянских наделов находится 22 участка земли, принадлежащих частным лицам. В селении Сейблу верхнее, того же уезда, имеется до 40 участков частной земли, а в с. Хиндзристан-до 70 участков. Горная полоса отличается сравнительно меньшей чересполосностью, хотя и здесь усматриваются наделы, включающие в себе иногда значительное число участков постороннего владения, так, например, в с. Коджар имеется 9 участков земли, принадлежащей частным лицам, в с. Таг - до 20 участков, в с. Геши-до 25 участков. Чересполосность является, главным образом, следствием захватов казенных участков владельческими крестьянами и частными лицами, нередко проживающими в казенных селениях, а также следствием перехода казенных земель в частные руки путем продажи и залога участков семейных переделов и т.п.

Поливные средства. Искусственное орошение полей производится лишь в предгорных и низменных селениях. В горном районе посевы крестьян обеспечиваются достаточным количеством атмосферной влаги: поливки требуют здесь исключительно сады и огороды, которые, заметим, в горной части существуют в весьма немногих селениях. В предгорьях орошение усматривается почти во всех селениях, а на низменности без искусственного орошения почва лишена всякой производительности. На низменности земля без воды не представляет ценности. Только по количеству оросительных средств, получаемых крестьянами, можно судить о богатстве их в отношении земельного до-

вольствия. Для орошения полей крестьяне получают воду из рек, кягризов, кара-су и из родников.

В исследованных уездах все реки берут начало из водораздельного Кырх-кызского хребта, проходящего по западной границе Шушинского уезда. Реки, протекающие по Шушинскому уезду, составляют притоки Куры и имеют восточное направление. Реки Джебраильского уезда текут на юг и впадают в р. Аракс.

Наиболее важные из рек Кура и Аракс. Кура, соприкасаясь лишь с северо-восточной границей Шушинского уезда, имеет мало значения для хозяйства крестьян этого уезда. Более значения имеют в этом отношении притоки Куры, Каргар-чай (Гаргар-чай), Хачинка, Кура-чай и Хонашен-чай. Хонашен-чай берет свое начало в Хонашенских высотах, а первые три реки в Кырх-кызских горах. Река Каргар-чай образуется из соединения рек Балуджинки, Ходжалы, Халифалу и Дашалты. Джебраильский уезд орошается притоками р. Аракса-Кендаланом, Куру-чаем, Черекеном, Козлу-чаем и пограничной с Зангезурским уездом рекой Акарой. Весною все эти реки отличаются полноводьем, в остальное же время года, в особенности летом, они содержат мало воды. Исключение составляют лишь Кура, Аракс и Акара, которые изобилуют водой даже в летнее время.

Большие оросительные каналы проведены только из трех рек-из Аракса, Каргар-чая и Хонашен-чая; остальных рек выведены небольшие каналы, по большей части для каждого селения отдельно. Система пользования водой этих последних рек не представляет никаких затруднений. Вода делится между селениями поочередно и посуточно, а внутреннее распределение воды в каждом селении между домохозяевами производится по часам. Соблюдение очереди пропуска воды от одного селения к другому вверяется выборным из среды крестьян джуварам, которые являются также и судьями в случае возникновения каких либо недоразумений между крестьянами. Мирабов в Джебраильском уезде вовсе не существует, а в Шушинском уезде имеется всего один мираб, который заведует бассейном реки Каргар-чая и не имеет никакого отношения к воде, распределяемой из других рек, находящихся в уезде.

Что касается Аракса, Каргар-чая и Хонашен-чая, то система пользования их водой весьма сложна, что объясняется, главным образом, недостатком летней воды в двух последних реках.

Весною, во время половодья, все оросительные каналы открыты для свободного пропуска воды. В это время, время поливки садов и посева пшеницы, водой пользуются по желанию крестьяне всех селений без исключения. Заметим, весенней водой из рек Каргар-чая и Хонашен-чая пользуются многие селения низменности, которые для весенних посевов пшеницы устраивают

временные водоприемные каналы. Но летом, когда воды бывают мало, местный мираб и джувары обязаны следить за тем, чтобы водой пользовались лишь те селения, которым она принадлежит по обычаю, на праве собственности.

Каргар-чай служит до орошения полей большей части низменных селений Шушинского уезда. Нижеприведенная таблица указывает на распределение между селениями воды, выводимой канавами из этой реки, с указанием частей или паев, принадлежащих каждому селению.

Название больших оросительных каналов	Наименования селений	Количество частей, получаемых каждым селением
1. Юз-баши-арх	Шелли	2 части
	к ¹ : Курд-дортлар	1 часть
	Нахичеванник	1 часть
	Аранзаин	1 ½ часть
	к. Кятук	1 часть
	Всего	6 ½ часть
2. Зелбин арх	Таракема	1 часть
	Парнулар	1 часть
	к. Али-мардан-ушага	1 часть
	Мурад-бейли	2 части
	к. Агдам	2 части
	к. Карадаглы	2 части
	Всего	9 частей
3. Карачева-арх	Хадырлы	2 части
	Кяслу	1 ½ часть
	Кештазды	1 часть
	Ат-емазлу	1 ½ часть

¹ Буква "к" - означает казенное селение

	к. Кенгерлу	2 части
	Всего	8 частей
4.Кетал-арх	Амедавар	1 часть
	Сарахадисин-ли	2 части
	Сеидли	3 части
	Гиманли	5 части
	всего	11 частей
5.Хатун-арх	к. Касимлы	1 часть
	Карадаглы	1 часть
	Полатли	1 часть
	Шихбабали	2 части
	Муганлу	1 ½ часть
	к. Сейблу	1 ½ часть
	к. Новрузлу	1 ½ часть
	к. Пирзадлу	½ часть
	к. Маризли	4 части
	Всего	14 части
	Всех частей	48 ½ часть

Из таблицы этой видно, что р. Каргар-чай делится между 29 селениями на 48 ½ частей, причем количество частей, принадлежащих различным группам селений, весьма неодинаково: из 48 ½ частей, первой группе принадлежит 6 ½ частей, второй-9 частей, третьей-8 частей, четвертой-11 частей и пятой-14 частей.

Право пользования водой отдельных селений также неодинаково и видоизменяется от поливной до 5 частей. В обыкновенное лето Каргар-чай заключает в себе до 50 башей воды (50 кубических фут в секунду). При таком количестве воды, все селения пользуются водой одновременно по башам, в размере, указанном в таблице. Но в сухое лето приток воды в Каргар-чае бывает иногда не более 14 башей. Если бы в это время каждая группа селений получила свою часть, то воды в канавах было бы так мало, что она пересыхала

бы, не доходя до назначения. Поэтому, при маловодье, между группами установлена очередь для пользования водою по срокам, соответствующим количеству частей, получаемых каждой группой селений. Таким образом, если селения, расположенные по Юз-баши-архи, получают воду на 6 ½ суток, то селения, орошаемые Зяльбин-архом, получают ее на 9 суток, Карачева-архом на 8 суток и т. д. В селениях крестьяне делят между собою воду по количеству садовых мест, или по количеству засеваемых участков, причем для удобства в распределении воды домохозяева соединяются по 2, по 3 и до 5 дымов вместе и устанавливают между собою частные очереди. Во всех селениях, пользующихся водой из больших оросительных канав, соблюдаются те же правила, что и при распределении воды из р. Каргар-чая. Исключение в этом отношении составляют лишь селения, расположенные близ рек Аракса и Акары, где крестьяне имеют возможность пользоваться водой безгранично и где им не представляется необходимости в установлении очередей, сроков и т. п.: правила, соблюдаемые в этих селениях, касаются лишь расходов, необходимых для поддержания и сооружения канав. Расходы эти раскладываются обществами не по количеству воды, получаемой каждым селением, но по численности дымов в селении. Мерой для распределения воды, как это было уже сказано, служит баш, равняющийся притоку одного кубического фута воды в секунду. Но мера эта известна только мирабу и немногим джуварам. Крестьяне же определяют воду по глазомеру, или по размеру орошаемых участков.

Из канав низменного района наиболее замечательны две, выведенные из Аракса-Кызыл-баши-арх, в селении Бегланлы, Джебраильского уезда доставляющая до 6 башей воды, и Пенкамбар-арх, в селении Агджабеды, Шушинского уезда, древняя канава, возобновленная в 1883 году по указанию княгини Уцмиевой и заключающая в себе до 16 башей воды. Относительно последней канавы, крестьяне селения Агджабеды и княгиня Уцмиева заключили условие, в силу которого крестьяне обязаны уплачивать Уцмиевой за помощь, оказанную ею при проведении канавы, в первые пять лет 1/20 часть урожая со всех полей, орошаемых водой из этой канавы, а во вторые пять лет – 1/19 часть. По истечении десятилетнего срока, канава переходит в распоряжение княгини Уцмиевой. Пенкамбар-арх проведена через Мильскую степь на протяжении 16 агачей (121 версты 300 сажен); в настоящее время она доставляет не более 16 башей воды, но крестьяне надеются, что с уплотнением дна канавы приток воды в ней значительно увеличится.

В заключении заметим, что главный недостаток воды чувствуется в низменных селениях Джебраильского уезда, расположенных по рекам Кендаленчаю и Черекел-чая, и в кочевых селениях Шушинского уезда по р. Хонашенчаю.

Многие кочевые селения, как например, Овшар, Ходисавент, Карадулах и др., не обладают собственной водой, или имеют ее в весьма ограниченном количестве, а потому принуждены покупать воду у частных владельцев, захвативших себе почти всю воду из Хонашен-чая. Покупка воды обходится крестьянам весьма дорого, так как частные владельцы на Хонашен-чае взимают с крестьян по 2 рубля в сутки за орошение чувального места пшеницы или половину урожая, причем обработка полей, семена и уборка лежат всецело на крестьянах.

Независимо канав, проведенных из рек, крестьяне исследованных селений пользуются еще подземными источниками - кягризами и кара-су. Кягризом называется ряд колодцев, соединенных между собой подземной галереей, собирающей грунтовые воды. Кара-су, по-татарски, значит черная вода. Этого рода источники доставляют незначительное количество воды (не более двух башей) и встречаются в немногих низменных селениях Шушинского уезда, расположенных в начале Мильской степи, а именно в селениях Агджабеды, Халфарадинлу, Гюсулу, Овшаре, Карадахлу и в Кенгерлу. Кягризы имеются почти во всех оседлых низменных селениях. Приток воды в кягризах еще менее, нежели в Кара-су, и редко бывает более $\frac{1}{2}$ баша, т. е. $\frac{1}{2}$ кубических фута в секунду. Водой из Кара-су и кягризов поливаются, большей частью, хлебные посевы.

Форма владения и способы пользования землею.

Во всех исследованных селениях Шушинского и Джебраильского уездов существует общинная форма владения землей. В горных селениях усматриваются периодические переделы земель. На низменности крестьяне переделывают землю или через весьма долгие промежутки времени, или же совсем не переделывают ее. Последнее обстоятельство породило во многих убеждение, что в низменных селениях исследованных уездов существует не общинная, а подворная форма владения.

Вопрос об общинном владении и об отличии его от подворного был возбужден еще в 1765 году в вольно-экономическом обществе, основанном при Императрице Екатерине Второй. С тех пор он неоднократно подвергался обсуждению, но ни наука, ни практика не пришли еще к точному заключению о том, какие именно признаки составляют главное характеристическое отличие общинной формы владения от подворной, и составляют ли переделы земли, необходимый признак общинного владения.

Не распространяясь подробно о существующих по этому поводу теориях, составляющих целый отдел экономической литературы, приведем лишь вкратце мнения новейших русских экономистов об общинном владении и о том, насколько необходимы переделы для определения этого рода владения.

Профессор Ходский находит, что при общинном владении, общинная земля представляет коллективную собственность всей общины или мира. Мир, в качестве юридического лица, владеет прирезанной к селению землей и, на основании этого коллективного права владения, определяет способы пользования ею: сдает часть в оброчное содержание, другой пользуется сообща для выгона, прогона скота и т. п., третью - время от времени переделывает между своими членами. Далее профессор Ходский говорит, что «кроме общей собственности на землю, члены общины связаны между собою круговой порукой по казенным платежам и повинностям». Не упоминая нигде о том, обязательны ли переделы при общинном владении он переходит от определения общинного владения к описанию способов переделов. Профессор Иванюков определяет общинное владение как «владение недвижимым имуществом, принадлежащим обществу домохозяев, которые распоряжаются и пользуются им по взаимному между собою соглашению». Затем, в числе признаков, составляющих характеристические черты общинного владения, г. Иванюков не только не упоминает о переделах земли, как о главнейшем признаке этой формы владения, но говорит (пункт 4-й), что «порядок распределения и виды пользования земельным имуществом при общинном владении могут быть весьма разнообразны, смотря по обстоятельствам». В. И. Трирогов идет далее этих определений: он находит, что «община или мир – это просто союз людей, поселившихся на одном месте и связанных одними экономическими нуждами и средствами для их удовлетворения, *даже без всякого земельного надела*». В статье «Участковые владельцы в общине» г. Трирогов доказывает, что главными связующими началами общины служат подати и повинности, коими облагаются крестьяне одного общества, и что при общинном владении возможно не только долгосрочное владение отдельными участками земли, но *даже выдел этих участков в постоянное пользование отдельных членов общины*.

Применяясь к существующим в этом отношении научным взглядам, мы пришли к заключению, что земельные переделы, являясь характеристической чертой общинного владения, не составляют в то же время необходимого признака этого рода владения, и что общинное владение коренится в той особенности воззрений местных крестьян на собственность, в силу которых, по их понятию, земля принадлежит Падишаху (Государю Императору), а право распоряжения землей-всему обществу. На основании такого взгляда, общество создает свое право переделать землю во всякое время, по своему усмотрению, хотя бы земля находилась постоянно в пользовании отдельных его членов: общество наблюдает также за размерами и способами пользования домохозяевами отдельными участками, причем облагает эти участки повинностями по своему усмотрению, соответственно платежной собственности домохозяев,

определяя эту способность по соглашению всех членов общества или через посредство выборных людей-аксакалов.

При подворном владении, как, например, в Кутаисской губернии, платежной единицей является камеральный дым, и общество крестьян не имеет никакого отношения к тому, какими средствами обладает каждый домохозяин: разделившиеся дымы при раскладе платежной принимаются за неразделившиеся и т.д. При общинном же владении платежной единицей является экономический дым, и размеры платежей, коими облагаются отдельные дымы, зависят от усмотрения общества. Число камеральных дымов имеет значение лишь для определения всей суммы причитающихся с общества казенных платежей. Кроме того, вследствие сложившегося у крестьян взгляда, что земля и право распоряжения ею принадлежит всему обществу, между общинниками существуют всегда две партии, из которых одна стоит за переделы земли, а другая за сохранение существующего порядка пользования землею, чего не бывает при участковом владении, где, наоборот, крестьяне всегда убеждены в праве наследственного пользования подымными участками.

Таким образом, в Шушинском и Джебраильском уездах имеются на низменности селения, где не усматривается переделов земли, но где, тем не менее, крестьяне относятся к земле, как к общественному достоянию. Пользование землею отдельными участками, в низменных границах, объясняется здесь тем, что в некоторых из селений на плоскости крестьяне пользуются исключительно садами и огородами, не занимаясь хлебопашеством. Подобно этому и в нагорной полосе встречаются пахотные участки, на расчистку которых из-под леса было положено немало труда. Такие участки тоже нелегко поступают в общую массу переделываемых пахотных земель. К таким селениям в Шушинском уезде принадлежат: селения Геши, Пахлюл, Сеид-беглу, Агдам, Алимардан-ушага, Касимлы, Пирзадлу и Шихбабали, а в Джебраильском уезде: селения Гюзлак, Дадали, Керазилу, Корган, Таанк, Шагах, Далилар, Зиланлу, Кишлаг, Ханлых, Ходжик 1-ый и Ходжик 2-ой.

Способы переделов земли. Периодические и частые переделы существуют лишь в тех селениях, где у крестьян заведено несложное, простое хозяйство, состоящее из посевов однообразных растений озимой и яровой пшеницы, ячменя, паринджа и т.п. В тех же селениях, где крестьянами ведется более интенсивное хозяйство, заключающееся в садоводстве, шелководстве и огородничестве, как, например, во всех исследованных низменных оседлых селениях, переделы совершаются или весьма продолжительные промежутки времени, или вовсе не усматриваются.

По разрядам земель, не переделываются: а) усадебные земли, которые, по обычаю, находятся в наследственном пользовании крестьян и поступают в распоряжение общества; только в случаях выморочности или выбытия домо-

хозяина из общества; б) сады, огороды и пахотные земли из под лесных расчисток, а также поливные участки, засеваемые чалтыком, как это встречается в некоторых из исследованных селений Джебраильского уезда, расположенных по реке Акаре. Эти земли состоят в постоянном пользовании домохозяев и лишь в виде исключения подвергаются прирезкам или отрезкам. что же касается пахотных поливных или не поливных земель и непахотных земель, выгонов и пастбищ, то они состоят в пользовании всего общества, причем пахотные земли подлежат переделам, а пользование выгонами и пастбищами производится крестьянами сообща. Исключения составляют лишь зимние пастбища в некоторых кочевых обществах Шушинского уезда, где крестьяне для зимнего выпаса скота переделывают между собою землю и выпасают скот на отдельных участках.

Переделы пастбищных угодий встречаются в селениях Овшар, Карабулах и Ходжавент. Будучи установлены недавно, а именно два года тому назад, они составляют среди кочевников оригинальное явление. Размеры переделываемых участков определяется платежной способностью домохозяев, т. е. количеством отбываемых ими платежей и повинностей и богатством скота. В настоящем году в селениях Овшар и Карабулах каждому из домохозяев, обладающему двумя головами крупного скота и 40 мелкого, или одной крупной и 80 мелкого, отводился пастбищный участок в 75 веревок в длину и в 2 веревки в ширину, причем длина веревки была 11 сажен. За участок, величиною около 18.150 кв. сажен, каждый из домохозяев, обладающий указанным количеством скота, несет всяких платежей и повинностей до 10 рублей в год, и называется у овшарцев и карабулахцев «кара». В других обществах платежные единицы носят другие названия-шага, бина, кылча (лошадиная нога) и т. п., но они имеют значение лишь при раскладе податей и повинностей. Размер отводимых участков у овшарцев и карабулахцев был, средним числом, втрое более указанного, так как большая часть домохозяев имеет по 3, по и даже по 5 кары скота. Пастбищные участки отграничиваются друг от друга бороздами, проводимыми ралом, или же просто кучками камней. Границы эти называются у кочевников зонами. Каждый участок прилегает к общей дороге, устраиваемой для прогона скота. Отведенный участок пользуется неприкосновенностью для других домохозяев; в случае недостатка в пастбище, домохозяева покупают участки у других односельчан, или уходят со скотом вглубь Мильской степи, или же, наконец, обращаются наймом пастбищ к частным владельцам.

Пахотные земли переделываются крестьянами почти всех исследованных селений. По отношению к ним замечаются двоякого рода переделы: коренные, когда переделывается вся земля, и частные, когда, вследствие изменения состава дымов, крестьяне прирезают недостающим дымам, полосы земли, или же отрезают от них лишнюю землю. Коренные переделы, в периоды от трех до

шести лет, существуют лишь в низменном районе, где у крестьян имеются пахотные поливные земли. В горном же районе коренные переделы встречаются лишь в следующих исследованных селениях: в Шушинском уезде- в селениях Джалиат, Дагдаган, Карабулах армянский, Кешиш-кент, Гакану и Гацы, а в Джебраильском уезде- в молоканском селении Карабулах и в селениях Даланлар, Бинятлу и Булатан. Во всех остальных селениях, за исключением прежде упомянутых, где переделов вовсе не существует, крестьяне, не переделывая между собою всю землю, прибегают, от времени до времени, к прирезке или отрезке пахотных участков.

В основание разверстки пахотных угодий в татарских селениях принимается экономическое состояние дыма и платежная способность домохозяев. Правил для передела земельных участков в татарских селениях не существует, а распределение земли доверяется выборным от всего общества аксакалам (почетным людям), которые, соображаясь с экономической силой каждого дыма, определяют размер причитающейся ему земли и, сообразно этому, увеличивают или уменьшают надел.

Что же касается армянских селений, то основанием раздела земли в них служит количество имеющихся в дыме тягл. Тягло, т.е. женатый член семьи, получающий надел земли и отбывающий за него подати и повинности, называется башем. Не достигший совершеннолетия или не женатый, но имеющий более 16 лет, составляет половину баша. Мальчики от 12 до 16 лет при разделе земли принимаются за 1/4 баша. Остальные дети, до 12 летнего возраста, женщины и старики, не способные к работе, совсем не принимаются в расчет при разверстке наделных участков. Исключение составляют вдовы, оставшиеся с малолетними детьми, которые по усмотрению общества крестьян, получают надел наравне с мужчинами. Угодья, подлежащие переделу, разбиваются на полосы и на участки по количеству башей, причем каждый из домохозяев получает столько участков или паев, сколько у него находится башей в дыме. При разверстке наделов, принимаются в расчет усадебные и садовые земли, гумны и огороды. Во всех армянских селениях ведутся списки, в которых записываются размеры подымных наделов и против граф, обозначающих имена домохозяев, существует особая графа, в которой сообразно изменению состава рабочих рук в дыме, значится излишек земли, которым пользуются домохозяева, или же недостающее количество земли. Согласно этим примечаниям, общество приступает от времени до времени к исправлению подымных наделов. Заметим, что во многих горных и предгорных селениях у крестьян имеются зимовники, находящиеся в лесных чащах и состоящие в пользовании отдельных домохозяев или группы домохозяев. Эти зимовники не переделываются между крестьянами и не принимаются в расчет при разверстке наделных участков.

Отчуждение казенных земель.

К более обыкновенным способам отчуждения казенных земель принадлежат: захваты надельных участков частными лицами или крестьянами смежных владельческих селений, продажа земли, долгосрочный наем, залог надельных участков и передача участков для испольной обработки односельчанам или крестьянам других селений. Случаи продажи надельной земли чаще всего наблюдались в исследованных низменных селениях по отношению к садовым участкам, а в горных селениях-по отношению к усадебным землям. Уступка и продажа земли совершается крестьянами или по случаю выбытия кого-либо из членов общества, или же она совершается осиротелыми и обедневшими дымами, которые не в состоянии вести хозяйства. Поводом к продаже садовых мест в низменных селениях служит близость города Шуши и стремление городских жителей к покупке садовых участков с торговыми целями, так как фрукты и виноград имеют хороший сбыт в г. Шуше. Продажа усадебных угодий замечалась чаще всего в селениях, расположенных близ г. Шуши. Многие из городских жителей покупают у крестьян усадебные участки и застраивают их домами, в которых поселяют свои семьи, сами же работают в городе или уходят на постоянные заработки. Даже в селениях, удаленных от города, встречаются нередко усадьбы, принадлежащие горожанам. Так, например, в селении Таг, имеется до 20 усадеб, принадлежащих городским жителям. В с. Ченахчи - до 10 усадеб и в с. Коджар - около 5 усадеб, что же касается селений, ближайших к городу, то продажа в них казенными крестьянами усадебных мест составляют весьма обыкновенное явления. Незастроенные усадьбы продаются крестьянами за весьма недорогие цены-от 5 до 20 руб. Продажа застроенных усадеб случается весьма редко, так что при исследовании обнаружено только два таких случая; в селении Таг, где по смерти бездетного домохозяина, усадьба была куплена крестьянином другого селения за 100 р., и в сел. Суз, где один из крестьян продал свою усадьбу городскому жителю за 68 рублей. При продаже садовых мест, стоимость сада зависит от его доходности и от близости селения от большой шушинской дороги. Чем ближе расположены селения к дороге, тем дороже ценятся крестьянами садовые участки. Дороже всего ценятся тутовые плантации, разведенные для выкормки шелковичных червей, и виноградники. Тутовые же сады, по случаю возвышения акциза за водку, потеряли в настоящее время свою цену более нежели на половину. Средняя цена половины чувального места под тутовым садом составляют от 100 до 150 руб., виноградника-от 200 до 300 руб., а шелковичного сада-от 250 до 450 р.

Другие способы перехода казенных земель - наем и залог надельных участков и передача надельной земли для испольной обработки, - подобны тем,

которые были уже описаны нами в исследовании западной части Шаруро-Даралагезского уезда.

III. Отношение обществ к казенным лесным дачам.

Казенные лесные дачи находятся в горной части исследованных уездов, за исключением двух - Бегманлинской, расположенной на Джебраильской низменности, вдоль Аракса, и Муганлинской, расположенной в Шушинском уезде, по правому берегу р. Куры. Обнимая собой северную, северо-западную и западную часть Шушинского уезда и северную часть Джебраильского, казенные дачи входят в состав трех лесничеств-Шушинского, Карабахского и Арешского.

До учреждения лесничеств в 1863 году, выезд в казенные лесные дачи был свободен для всех без исключения; в то время до некоторой лишь степени охранялись частные леса, а казенные подвергались хищническому истреблению. Особенно сильно стали крестьяне вырубать лес, когда между ними распространился слух об учреждении лесничеств и надзора за лесами. Последствием такого отношения крестьян к лесам было то, что после приема их в казну, большая часть дач оказалась крайне истощенною, а строевой лес сохранился только по крутизнам ущелий и на недоступных вершинах гор, откуда вывоз лесных материалов представляет большие затруднения. Из смет для отпусков материалов из лесных дач казенного ведения Елисаветпольской губернии и с описаний лесных дач Шушинского и Джебраильского уездов видно, до какой степени многие дачи истощены прежней рубкой и чрезмерным выпасом скота. Средняя полнота лесных насаждений в исследованном районе не превышает 0.7; средний же запас ограничивается максимум 30 куб. саж. дров и 40 бревен на десятину. Из наиболее сохранившихся казенных лесных дач являются: Тумасская и Авашеская дачи, Джебраильского уезда, наиболее отдаленные от населенных мест. Остальные же дачи, и в особенности ближайшие к г. Шуше, как, например, Халифалинская и Зарислинская Шушинского уезда, истощены до крайних пределов.

Лесные насаждения горного района составляют: дуб, ясен, клен, граб, карагач, тополь, фисташник, можжевельник и другие породы, а в низменном районе они состоят, преимущественно, из тополя, из ивы, дикорастущих шелковичных деревьев и разбросанных кое-где сучковатых низких дубов, годных лишь на топливо. Дуб принадлежит к наиболее распространенным породам. Он растет на открытых местах и покрывает склоны и хребты гор почти сплошными насаждениями. Дубовые деревья употребляются крестьянами на постройку домов и для выделки хозяйственных орудий. Ясень встречается, большей частью, в смешанных насаждениях в горной части Шушинского уезда и достигает иногда значительных размеров. Семенами ясеня крестьяне

часто кормят зимою скот. Град, клен и карагач встречается реже, в особенности карагач, который растет отдельными деревьями на дне ущелий. Эти породы деревьев служат крестьянам, преимущественно, для выделки ароб и различных хозяйственных орудий-плугов, рал, ярм, борон и т. п. Остальные породы насаждений имеют более редкое применение в хозяйстве крестьян и употребляются, главным образом, на топливо.

Общее пространство казенных лесных дач в Шушинском и Джебраильском уездах доходит до 92.968 дес., из коих лесной площади числится около 53.620 дес.

Нижеследующая таблица указывает распределение казенных лесных дач по уездам и по лесничествам, с обозначением размера общей площади и собственно лесной площади этих дач.

Наименования лесничеств	NN по порядку	Наименования дач	Общая площадь в десятинах	Пространство собственно лесной площади в десятинах
Арешское и Шушинское		В Шушинском уезде		
	1	Эйвазлинская	2.367	720
	2	Муганлинская	9.584	4500
		Итого	11.951	5.220
Шушинское	3	Саксаганская	17.325.88	17.000
		и независимо сего два участка		
		а) Балуджинский	5.208.32	
		б) Саленгутский	1.875	
Шушинское	4	Ченахчинская	9.389.80	7600
		и в участках:		
		а) Чахмах (Топханинский)	416.64	
		б) Шихерском	360	
		в) Коджарском	650	
		г) Тагском	1.500	

		и спорных	549.56	
	5	Бахирханская	5.995.80	4.000
	6	Аванесская	7.200	5.000
	7	Халифалинская	7.000	3.000
	8	Зарислинская	4.000	500
		Итого	61.471	37.100
		По Шушинскому уезду всего	73.422	42.320
Карабахское		<i>В Джебраильском уезде:</i>		
	9	Тумасская	12.837	7.000
	10	Аванесская	6.000	4.000
	11	Бегмалинская	1.000	300
		По Джебраильскому уезду	19.837	11.300
		В обоих уездах	93.259	53.620

Крестьяне исследованных горных селений живут в лесах, а потому этот вид казенных угодий не может не иметь существенного значения в их экономической жизни.

Исследование отношений крестьян к казенным лесным дачам не должно быть основано исключительно на официальных сведениях, не могущих дать верного представления о потребностях дела. Необходимо обратиться к прошлому и выяснить те пути, которые привели население к настоящим его отношениям к казенной лесной собственности.

До учреждения лесничеств, т. е. до 1863 года, как мы уже сказали, отношение крестьян к казенным лесным дачам не регулировалось никакими правилами или постановлениями. Пользование этими дачами сводилось к трем видам: 1) к пастьбе скота в лесах и постройке в них зимовников; 2) к расчистке полян из-под леса для образования пахотных полей, и 3) к рубке лесных материалов для домашних потребностей. Эти три вида пользования не имеют прямой связи между собою, и потому нам кажется более удобным отдельно проследить развитие их до настоящего времени.

1) *Пастьба скота в лесах и на лесных полянах, а также содержание скота в зимовниках* не встречали некоторое время препятствий и после учреждения лесничеств. Предписанием бакинского военного губернатора, от 3-го

декабря 1863 года за N 16.790, указывалось на право крестьян бесплатно выпасать скот в лесах с тем, однако, ограничением, чтобы пастьба производилась с ведома лесничего и под наблюдением лесной стражи, во избежание порчи и истребления молодого леса. Но уже в следующем году, предписанием Департамента Государственных Имуществ Главного Управления Наместника Кавказского, от 14 марта 1864 года за N 1.202, бесплатной пастьбе скота был положен предел. Однако, взимание в лесной доход платы, установленный в силу этого распоряжения, коснулось далеко не всего количества скота, выпасаемого в казенных лесных дачах. При недостаточном числе лесной стражи, трудно было бороться с крестьянами, усмотревшими во взимании платы посягательство на их давние права. И в настоящее время население редко берет добровольно билеты для выпаса скота: в громадном большинстве случаев, такие билеты берутся лишь после настояний, когда лесная стража, застигнув скот, пасущийся без разрешения лесничего, угрожает составлением протокола. Отдаленность местожительства лесничего, содействует самовольной пастьбе: некоторые из крестьян, обладающие незначительным количеством скота, предпочитают заплатить установленный штраф, нежели отправляться за билетами в город, отстоящий иногда от селения на большом расстоянии. Таким образом, в 1884 году в Шушинском лесничестве выдано казенным крестьянам 63 билета на право выпаса 1.613 голов крупного скота, 243 мелкого и 240 штук свиней; В Джебраильском же уезде выдано в том же году всего 4 билета (только по одной Тумасской даче) на право выпаса 81 головы крупного и 200 гол. мелкого скота. Насколько численность выпасаемого скота по билетам далека от действительной, можно убедиться из того, что по свидетельству самих крестьян, более 2/3 домохозяев исследованных горных селений выпасают скот в казенных лесных дачах; между тем, количество скота у крестьян горных селений, как это видно из ведомости N 1, доходит в Шушинском уезде, не считая лошадей, ослов и свиней, до 6.385 гол. крупного и до 1.597 гол. мелкого, а в Джебраильском уезде-до 3.105 гол. крупного и до 2.549 гол. мелкого. Определить при исследовании точное количество скота, выпасаемого крестьянами в казенных лесных дачах, не представлялось никакой возможности: но мы можем с уверенностью сказать, что численность эта должна быть, по крайней мере, втрое больше той, которая указана в книгах лесного ведомства.

Пастьба скота в лесах производится крестьянами горных селений зимою и летом, причем зимняя пастьба производится в больших размерах, нежели летняя. Факт этот подтверждается и тем, что, например, из числа 63 билетов, выданных шушинским лесничим в 1884 году, 46 билетов было выдано в период зимних месяцев, и только 17 билетов на летний выпас. Летом крестьяне горных селений, занятые хлебопашеством, не могут отлучаться из селений на

более или менее продолжительные сроки, а потому в это время года выпасают скот на паровых полях и на местах неудобных- на прогалинах и полянах, разбросанных близ селений среди мелколесья. Исключение в этом отношении составляют крестьяне, занимающиеся специально скотоводством, число которых весьма невелико. Последние держат и летом свой скот в лесах, выпасая его на местах, обращенных в оброчные статьи и находящихся в хозяйственном заведывании лесничего. Но зимою большая часть домохозяев выгоняет скот на пастьбу в леса. в селении остаются лишь те хозяева, которые имеют достаточный запас самана и сена, или такие, у которых не более 4-5 штук крупного скота. Те же из домохозяев, у которых имеется 6-8 и более голов, не будучи в состоянии прокормить скот в селении, выпасают его в лесах, на зимних пастбищах. Крестьяне имеют обыкновение направляться ежегодно на одни и те же поляны, где у них построены с давнего времени зимовники-помещения, служащие убежищем для скота на ночь и в ненастье. Зимовники расположены иногда на больших расстояниях от селений. Часто крестьяне гонят скот за десятки верст вместо того, чтобы выпасать его в ближайших дачах, где, в свою очередь, имеют зимовники крестьяне более отдаленных селений. Этот факт не выгодный для крестьян с экономической точки зрения, отчасти объясняется привычкой к известному месту, укоренившеюся в течении многих лет, но главным образом, тем обстоятельством, что, до учреждения лесничеств, крестьяне кормили скот, во время снежных зим, древесными листьями, обрубая для этого ветви с деревьев, а иногда и сами деревья. Поэтому при выборе места для зимовника, удобства которого во многом зависело качества лесных насаждений, крестьянам нередко приходилось уходить от селения на весьма далекие расстояния. Кроме того, захват места в ближайших дачах бывал иногда неудобен и по другим причинам. С учреждением лесничеств было запрещено кормить скот древесными листьями и устраивать новые зимовники. Крестьяне пользуются в настоящее время теми зимовниками, которые были ими устроены до 1863 года. Число зимовников, принадлежащих крестьянам исследованных селений, доходит до 49. С каждого взыскивается в пользу казны по 3 рубля в год, что составляет в общем 147 рублей.

Плата за выпас скота в лесу взимается: в дачах 1-го разряда-по 15 коп. с головы крупного скота и по 4 коп. с головы мелкого, в дачах 2-го разряда-по 12 к. с головы крупного и по 3 к. с головы мелкого, в дачах 3-го разряда-по 10 коп. с головы крупного и по 3 к. с головы мелкого. Таким образом за право выпаса в лесных дачах крестьяне казенных селений Шушинского уезда выплачивают ежегодно за зимовники 147 рублей и собственно за пастьбу 1.853 гол. крупного скота и 243 гол. мелкого, считая, средним числом, по 12 к. с головы крупного и по 3 к. с головы мелкого-около 229 р. 65 коп. В Джебраильском уезде за право выпаса 81 головы крупного и 200 голов мелкого крестьяне уп-

лачивают в казну около 15 руб. 72. коп.; доход за выпас скота во всем исследованном районе составляют 245 руб. 37 коп.-сумму весьма незначительную, сравнительно с численностью скота, имеющегося у крестьян горных селений.

2) **Расчистка полян из-под леса** производилась крестьянами до 1863 года в самых широких размерах. Упомянутым выше предписанием бакинского военного губернатора, от 3 декабря 1863 года за № 16.790, подтвержденным впоследствии Департаментом Государственных Имуществ главного управления Наместника кавказского, от 14 марта 1864 года за №1202, дальнейшая расчистка была запрещена. Но все уже расчищенные поляны, также как и места для зимовников, были оставлены в пользовании крестьян. По сведениям шушинского лесничего, собранным в 1873 году, общая площадь полян, расчищенных до 1863 года, равняется 1.398 десятинам. С тех пор, если и производилась расчистка полян, то такие случаи были не более как исключением. Но зато увеличение площади пахоты в лесах продолжалось другим способом, а именно-постепенным расширением существующих расчисток. Еще в недавнее время, при более слабом наблюдении со стороны лесной стражи, расширение это производилось в довольно широких размерах. Действительно, по сведениям, собранным от крестьян, общая площадь лесных угодий в исследованных селениях Шушинского и Джебраильского уездов доходит до 3.607.70 десятин. Из этого количества пахоты, т. е. расчищенных полян, имеется, по крайней мере 2300 десятин. Остальное пространство составляют зимовники, неудобные земли и места, поросшие мелким кустарником, признаваемые крестьянами своей надельной землей. Таким образом, площадь расчищенных полян значительно увеличилась со времени приведения их в известность в 1873 г. Хотя размер расчистки, быть может, и сохранился в настоящее время, но она производится и теперь и играет немаловажную роль в хозяйстве крестьян. Расширению подвергаются не только поляны, находящиеся в пользовании крестьян, но и другие пашни, составляющие лесные оброчные статьи. В доказательство мы можем привести следующий пример, на который нами было обращено внимание при исследовании. В Шушинском уезде существуют оброчная статья под названием «балуджинские лесные поляны». Эта статья вошла в 1882 году в надел владельческих крестьян селения Балуджа, и по уставной грамоте в ней числилось покосной земли около 70 десятин. В 1877 году, по судебному межеванию, балуджинские поляны отошли в казну, причем по измерению в них оказалось пахотной земли уже не 70 десятин, а около 154 десятин, что подтвердилось вторичным измерением этих полян в 1883 году. Очевидно, что столь значительное увеличение площади пахотных угодий указывает на расширение полян и не может быть объяснено грубой ошибкой в определении пространства угодий при составлении уставной грамоты.

3) Рубка леса и отпуск лесных материалов с самого начала учреждения лесничеств производились согласно сметам, утверждаемым на каждые три года. В настоящее время, казенным крестьянам исследованных селений производится двоякий отпуск лесных материалов.: а) безденежный, со взиманием лишь 10% сбора за неуборку вершин и сучьев, и б) за полную таксу. Размер отпуска неодинаков для всех селений. Он определяется потребностью крестьян в лесных материалах, определяемой, по-видимому, количеством камеральных дымов в селении. При этом принимается во внимание состояние дачи и наблюдается, чтобы бесплатный отпуск производился без вреда для леса и чтобы он не подрывал продажу материалов, служащую главнейшим источником дохода лесничеств. В текущий сметный период, с 1885 по 1888 годы, размер безденежного отпуска лесных материалов крестьянам казенных селений определяется данными, выраженными в следующих двух таблицах:

Безденежный отпуск растущего, сухостройного и валежного леса крестьянам казенных селений								
Наименования лесных дач	NN селений по порядку	Наименования селений	Отпуск материалов на селение			Отпуск материалов на камеральный дым		
			Бревен и жердей	Кольев	Дров, сучьев, хворосту и кустарника	Бревен и жердей	Кольев	Дров, сучьев, хворосту и кустарника
Шушинский уезд			Штук.		Вьюк.	Штук.		Вьюк.
Эйвазлинская	1	Ирза-саркерлу	13	-	13	2	-	2
	2	мафрузлу	24	-	24			
	3	Софулу	8	-	8			
	4	Эйвазлу	8	-	8			
Саксаганская	5	Пахлюль	8	80	16	1	10	2
	6	Сеид-беглу	20	200	40			
	7	Хиндзристан	40	400	80			
Ченахчинская	8	Куши-баба	30	-	30	1	-	1
	9	Коджар	83	-	83			
	10	Карабулах армянский	59	-	59			
	11	Сигнах	33	-	33			
	12	Сарушен	40	-	40			
	13	Таг	313	-	313			

	14	Ченахчи	142	-	142			
Багирханская	15	Гюней-чертаз	-	-	75			
	16	Гузей-чертаз	-	-	41			
	17	Гацы	-	-	20			
	18	Гешан	-	-	10			
	19	Емиша	-	-	18			1/2
	20	Дагдаган	-	-	14			
	21	Джалинат	-	-	78			
	22	Кешиш-кент	-	-	48			
	23	Кятук	-	-	15			
	24	Мушкапат	-	-	28			
	25	Шуши-кент	-	-	132			
Аванесская	26	Гакаку	14	-	-	1		
	27	Мамедазур	27	-	-			
		Итого	862	680	1358	-	-	-
Джебраильский уезд								
Аванесская	1	Ах-булах	16	160	32			
	2	Булатан	10	100	20			
	3	Гахилу	20	200	40			
	4	Гюзлак	34	340	68			
	5	Дадали	13	130	26	1	10	2
	6	Каргабазар	42	420	84			
	7	Коч-акмедлы	71	710	142			
	8	Карадаглы	20	200	40			
	9	Кемрагуч	36	360	72			
	10	Кюгюлу	8	80	16			
	11	Керазилу	34	340	68			
	12	Мелик-джанлу	20	200	40			
	13	Тагасыр	83	830	66			
	14	Таанк	4	40	8			
	15	Сараджик	27	270	54			
	16	Хатун-булаг	26	260	52			

	17	Хирманджук	33	330	66			
	18	Шагах	50	500	100			
	19	Эдилу	32	326	64			
Тумаская	20	Алакуршах	49	490	52			
	21	Бинятлу	12	130	62			
	22	Зиланлу	18	180	36			
	23	Кюрт-афендилар	19	190	38			
	24	Тумаслу	95	950	190			
	25	Ходжик 1-ый	34	340	68			
	26	Ходжик 2-ой	30	300	60			
	27	Даш-баши	38	380	76			
	28	Чапик	18	180	36			
Бегманлинская	29	Бегманлу	45	-	45	1/2		1/2
		Итого	938	8930	1831	-	-	-

Из таблиц этих легко видеть, что бесплатным отпуском лесных материалов пользуется только часть исследованных селений, а именно: 27 селений Шушинского уезда и 29 селений Джебраильского уезда, и что, приняв во внимание число дымов в каждом из них, размер отпуска для этих селений весьма ограничен. Крестьянская потребность в лесных материалах значительно превышает размеры отпусков, в чем легко убедиться из того, что крестьяне селений, пользующихся безденежным отпуском лесных материалов, обращаются ежегодно к лесничему за покупкой леса: в 1884 году в Шушинском уезде крестьянами этих селений было куплено лесных материалов на 316 руб. 96 копеек, а в Джебраильском уезде - на 131 руб. 31 копеек.

При ближайшем знакомстве с условиями крестьянского быта нетрудно уяснить себе размеры потребности крестьян в лесном материале собственно для отопления, но не так легко определить размеры нужд населения в строительных материалах. Действительные потребности крестьян в топливе зависят от климатических условий различных селений. В этом отношении, оба уезда подразделяются на три района: горный, предгорный и низменный. В горном районе средний крестьянский дым расходует на отопление и на приготовление пищи ежедневно, круглым числом, $\frac{1}{2}$ ослиного вьюка дров, зимой - несколько больше, а летом менее. 40 ослиных вьюков составляют, примерно, одну кубическую сажень дров. Следовательно, 180 вьюков составляет около $4 \frac{1}{2}$ сажень, выражающих собой годовую потребность дров каждого дыма крестьян горных

селений. В предгорной полосе зима бывает менее сурова, чем в горной, и крестьяне запасают на зиму дров не более $\frac{2}{3}$ того количества, которое потребно в более возвышенных селениях, т. е. Около 120 выюков на дым, или около 3-х сажень в год. В низменной полосе едва ли необходима половина того количества дров, которое расходуется жителями горных селений. Наибольший расход на дым для крестьян низменных селений составляет 90 выюков дров, т. е. около 2-х сажень в год.

Что же касается строительных материалов, употребляемых крестьянами для различных сооружений, то разница между селениями, расположенными в горах и на низменности, весьма незначительна. Действительная потребность для тех и других селений, за исключением кочевых селений, почти везде одинакова. Из расспросов крестьян, старожил и других сведущих лиц, трудно было прийти к каким либо цифровым выводам для точного определения нужд крестьян, в отношении строительных материалов. Но в общем, из наблюдений, подчеркнутых нами при исследованиях, мы пришли к следующим заключениям: возведение новых построек составляет исключительное явление, и каждый строящий домохозяин покупает, в большинстве случаев, лес отдельно от соседей, по лесной таксе. Что же касается ремонта строений, то средним числом, можно принять, что ежегодно ремонтирует свои постройки лишь $\frac{1}{4}$ часть домохозяев, и что для селения, состоящего из 12 дымов, для ремонта требуется в год на дым по 1-му бревну, по 3 жерди, 10 кольев и по 1-му сажени хворосту. Таким образом, все селение получит 12 бревен, 36 жердей, 120 кольев и 12 сажень хворосту. Это количество расходуется $\frac{1}{4}$ частью домохозяев. Следовательно, каждый из них в 4 года получит по 4 бревна, 12 жердей, 40 кольев и по 4 сажени хворосту, т. е. количество, достаточное для довольно основательной ремонтной работы дома средней величины, особенно если принять в соображение, что стены домов, сараев и других построек, в большинстве, состоят из камня и глины.

Такова действительная потребность жителей в лесных материалах на топливо и на ремонт. Долговечность построек, при ремонте в вышеуказанном размере, определяется, приблизительно, лет, в 50-60. Отсюда можно было бы заключить, что ежегодно строится около $\frac{1}{60}$ части всех домохозяев, но вывод этот будет неверен, так как постройка новых домов сопряжена еще с увеличением семей крестьян, образованием новых отделившихся дымов, с переходом крестьян из одного общества в другое, или в разряд городских жителей, и наоборот-из городских в деревенские и т. п.

Сопоставляя действительную потребность в лесных материалах с указанными выше размерами безденежных отпусков, легко видеть, что последние не удовлетворяют нужд крестьян. Между тем, сведения, почерпнутые из дел лесничих, указывают, что крестьяне приобретают лесные материалы покупкой

в размерах весьма ограниченных. Не может быть, однако, сомнений в том, что крестьяне удовлетворяют тем или другим способом, свои потребности в лесе. В низменных селениях крестьяне могут заменить отчасти дрова кизяком, а хворост - камышом. Но в горных селениях, имея лес под рукою, крестьяне не обнаруживают никакой склонности к ограничению своих потребностей в потреблении леса на топливо. Недостающие материалы крестьяне добывают самовольными порубками, которые вошли в них в обычай и практикуются повсюду. Уменьшить число порубок немыслимо вследствие неудовлетворительного устройства лесной стражи, состоящей, главным образом, из полесовщиков, выбираемых самими обществами и не получающих, притом, за свою службу никакого вознаграждения ни от казны, ни от общества. Между тем, надзор за лесами особенно труден в исследованных уездах, так как лесные насаждения разбросаны небольшими площадями, а селения, зачастую расположены в самих дачах, а потому окружены лесом. Крестьянам не представляется никакой трудности тайно вывозить дрова и другие материалы, тем более, что перевозка их совершается не на арбах, а выюками, по мелким тропам, ведущим в лес.

Таким образом, помимо безденежного отпуска лесных материалов и покупки по таксе, большая часть потребностей крестьян в лесе удовлетворяется путем самовольного пользования.

Отношение обществ к казенным летним и зимним пастбищам (эйлагам и кишлагам)

Независимо от указанных нами в предыдущей главе лесных пастбищ, в исследованных уездах существуют еще три вида пастбищ - летние пастбища (эйлаги), зимние (кишлаги) и весенние или осенние пастбища. Эти последние в Шушинском уезде составляют весьма типичное явление в экономическом отношении.

Летние пастбища находятся выше границ лесной растительности, которые определяются обыкновенно, высотой от 5.000 до 7.500 фут. над уровнем моря, и простираются до весьма высоких пунктов-до 10 и более тысяч футов над уровнем моря. В местах более возвышенных снег лежит в продолжении 9-ти месяцев в году - от половины августа до половины мая месяца. Теплое время на эйлагах уподобляется осени, которая быстро сменяется вновь наступающей зимою. В силу таких условий, флора на летних пастбищах весьма однообразна и состоит всего из нескольких видов ниворослей и мотыльковых растений. Но малое количество видов вознаграждается обилием растений: тотчас, после стояния снега, эйлаги покрываются густой травой, доставляющей весьма обильный корм для скота.

В исследованных уездах имеется всего 4 эйлага: Кырх-киз, пространством около 12.100 дес., Кирс-1.486 дес., Мейбан-2.824 дес. и Нигерлу-еры-200 дес., всего 16.610 десятин.

Все эти эйлаги сосредоточены в западной части Шушинского уезда, близ границ с Зангезурским уездом. В Джебраильском уезде эйлагов не имеется. Наибольшей известностью пользуется Кирс, по близости его к г. Шуше, от которого он отстоит на расстоянии не более 15 верст. Кирс имеет две вершины, а потому слывет у местных жителей под названием Большого Кирса и Малого Кирса. Другой эйлаг - Кырх-киз, находится на водораздельном хребте того же наименования, между Шушинским и Зангезурским уездами. Половина его, около 6.050 дес., входит в состав Шушинского уезда, а другая половина находится в Зангезурском уезде. Кырх-киз принадлежит к наиболее возвышенным эйлагам Шушинского уезда и отличается от других обширностью пастбищных мест. Другие эйлаги - Мейдан и Нигерлу-еры, сами по себе имеют весьма мало значения и служат для выпаса скота немногих сельских обществ.

Крестьяне исследованных селений не ограничиваются посещением названных эйлагов. Большая часть их уходит на летние кочевки в Зангезурский уезд и на более отдаленные эйлаги Нахичеванского, Шаруро-Даралагезского и Новобаязетского уездов Эриванской губернии. Приводим ниже таблицу казенных селений, пользующихся летними пастбищами, с указанием тех эйлагов, которыми пользуются крестьяне названных селений, денежного сбора, взимаемого с крестьян за выпас скота, а также количество крупного и мелкого скота в этих селениях, числящегося по спискам полицейских управлений.

NN по порядку	Наименования селений	Наименования летних пастбищ	Подесяти- ный сбор		Количество скота, по сведениям полиции	
			р.	к.	Мел- кого	Круп- ного
Шушинский уезд						
1	Ахмед-агалу-муганлу	Кырх-кыз Зангез. уезда. Сарысахлу Зангез. уезда.	10	2	40	100
2	Багарлу	Кирс Шушинск. уезда	34	26	120	500
3	Вейсали	Яглу-гюней Зангез. уезда	81	60	200	2000
4	Иллагилар	КилисилуЗангез. уезда	30	30	100	500
5	Ирза-саркерлу	ЛулупарЗангез. уезда	10	14	30	200
6	Карадаглы 1-е	Фармаш-тапаЗангез. уезда	18	18	60	300
7	Карадулах ¹	Кизил-тапа и Давагези... Зангез. уезда КарахачДжеванш. уезда	374	40	300	15000
8	Кенгерлу 3-е	Баштибек Зангез. уезда	40	20	150	500
9	Корвенд (Кябирлу)	ЧаплуЗангез. уезда Дик-пилякан Джеванш. уезда	618	-	1000	20000
10	Маризли	Каранлуг Зангез. уезда	246	-	500	7000
11	Мафрузлу	Мейдан..... Шушинского уезда	12	49	70	-
12	Новрузлу	Кырх-кызЗангез. уезда	69	90	300	500
13	Пирзадлу	Узун-ялЗангез. уезда	15	84	80	-
14	Овшар	Фармаш-танаЗангез. уезда	335	20	600	10305
15	Сейблу нижнее	ДалидагЗангез. уезда	51	30	100	1500
16	Сейблу верхнее	Дорбант Зангез. уезда	34	26	120	500
17	Ходжавент	Фармаш-тана Зангез. уезда	141	-	500	2000

¹ Независимо этих эйлагов карадулахцы Шушинского уезда и жители сс. Кюрт-мафрузлу и Карахан-бегду, Джебраилского уезда, ходят еще в Шаруро-Даралагезски и Нахичеванский уезды, Эриванской губернии, на эйлаги Мурад-тапа и Саричалы-яль

18	Юсуф-джанлы	ДорбандЗангез. уезда	102	60	200	3000
Итого			2225	69	4470	63905
Джебраильский уезд						
19	Айбасанлу	МухуртулианЗангез. уезда Ширширо-оджахлыЗангез. уезда Кутши-кая..... Зангез. уезда	22	-	200	100
20	Агалу	Уч-тапаларЗангез. уезда Канидиси Зангез. уезда	83	-	430	2000
21	Алакуршах	Дали-чайЗангез. уезда СалвартыЗангез. уезда	80	-	300	2500
22	Бала-султанлу	СалвартыЗангез. уезда	12	-	120	-
23	Геджа-гезилу	ЗиаратЗангез. уезда	67	50	275	2000
24	Дилагарда	КирсШушинский уезд	50	-	300	1000
25	Джамартлу	Кябирлы..... Зангез. уезда	3	50	15	100
26	Далилар	Салварты..... Зангез. уезда	42	-	220	1000
27	Заргяр	Кирс Шушинский уезд	70	-	500	1000
28	Карахан-беглу	Дали-чайЗангез. уезда Яглы-гунейЗангез. уезда	155	-	550	5000
29	Карвенд	Ссуду булаг..... Зангез. уезда	45	-	150	1500
30	Когуль-ятаг	СалвартыЗангез. уезда	6	50	25	200
31	Кюрд-мафрузлу	Дали-чай и Салварты Зангез. уезда	28	-	160	600
32	Кюрд-афендилар	СалвартыЗангез. уезда	7	-	50	100
33	Махмудлу	Мухуртулиан, Даис, Ширшир и Кушты-кая Зангез. уезда	95	-	350	3000
34	Мердинлу	Мейдан Шушинский уезд	14	50	100	200
35	Сейлалу	Дали-чайЗангез. уезда	28	-	200	400
36	Сеид-ахмедлу	ОджахлыЗангез. уезда	120	-	300	4500
37	Ходжик 1-ый	СалвартыЗангез. уезда	50	-	240	1300

38	Ходжик 2-ый	СалвартыЗангез. уезда	46	-	220	1200
39	Шахсеван	КисырЗангез. уезда	205	-	850	6000
40	Шихилу	КябирлуЗангез. уезда	30	-	100	1000
41	Яглавенд	АрысЗангез. уезда	80	-	600	1000
42	Чапик	Уч-тапаЗангез. уезда	31	-	150	800
Итого			1370	50	6405	36500

Приведенная таблица указывает, что из 42-х исследованных селений, пользующихся казенными лесными пастбищами, большая часть селений (36 селений) выходит на кочевку в Зангезурский уезд, 5 селений - в Шушинский уезд, часть жителей 4-х селений отправляется на отдельные эйлаги Эриванской губернии, и часть жителей 3-х селений - в Джебраильский уезд.

В Елисаветпольской губернии, как и во всем Зангезурском крае, население уплачивало за выпас скота на казенных эйлагах «сабалахо» - по 10 копеек с головы крупного скота и по 1 коп. с головы мелкого. В 1882 году, следовательно до издания закона 29 июня 1884 года, по распоряжению Г. Главного начальствующего гражданской частью на Кавказе, был установлен для одной Елисаветпольской губернии, для летних только пастбищ подесятинный сбор, в размере 10 копеек. Для замены сабалашной платы подесятинною, в каждом из уездов были образованы особые комиссии, состоящие из уездного начальника, агента управления государственных имуществ и мирового посредника. Комиссиям этим, в кои приглашались, в качестве сведущих людей, беки, занимающиеся скотоводством, и другие более известные скотовладельцы, было предложено: 1) обсудить вопрос о более или менее равномерном распределении пастбищ между жителями уезда и 2) распределить сабалашный сбор, за пользование летними пастбищами, по количеству десятин. Данные для разрешения указанных задач заключались: а) в сведениях управлений государственных имуществ о пространстве летних пастбищ, б) в списках селений, пользующихся летними пастбищами, с обозначением в них количества камеральных дымов в каждом селении, и в) в списках, имевшихся в полицейских управлениях о количестве крупного и мелкого скота у крестьян названных селений. Заметим при этом, что сведения управления государственных имуществ, в большинстве случаев, были основаны на определении размеров площадей пастбищ помощью с пятиверстной карты, причем они казались лишь общего пространства эйлагов, но не участков отдельного пользования (дело N 55 джебраильского полицейского управления).

По сведениям управления государственных имуществ, в пользовании крестьян и других лиц Джебраильского уезда находилось в 1882 году летних пастбищ 44.668 десятин, из коих 2.861 десятина в Шушинском уезде и 41.807 десятин в Зангезурском. За пользование этими пастбищами (по 10 копеек с десятины) требовалось взыскать 14.466 руб. 80 копеек. Комиссия, принимая в соображение неизвестность границ и пространства отдельных пастбищных участков, находящихся в пользовании крестьян и других лиц, сочла наиболее справедливым распределить указанную сумму – 4.446 рублей 80 копеек по количеству выпасаемого скота. Из таблицы, составленной для Джебраильского уезда, легко видеть, что подесятинный сбор, взимаемый с каждого селения, основывается на числе скота, полагая по 10 копеек с головы крупного и 2 коп. с головы мелкого скота. В Шушинском уезде на каждого голову крупного скота приходится 19.8 копеек, а на голову мелкого - 2.4 копеек. Мы не имели возможности ознакомиться с делом комиссии Шушинского уезда, но полагаем, что и здесь замена сабалашного сбора подесятинным последовала на тех же основаниях. Такое заключение подтверждается тем, что в Шушинском уезде плата за пастбища везде пропорциональна числу скота. Поэтому, как обнаружилось при исследовании, размер пастбищных участков на эйлагах не соответствует ни количеству скота у крестьян, показанному в списках полицейских управлений, ни размеру платы, взимаемый за выпас скота. Для примера, мы можем указать на следующие факты: в селении Багарлу Шушинского уезда, по сведениям полицейского управления, имеется 120 голов крупного и 500 голов мелкого скота. Крестьяне этого селения выпасают летом скот на эйлаге Кирс, в которых по им показаниям, имеется, приблизительно, около 400 чувалов, т.е. 400 десятин. За выпас скота на этом эйлаге, крестьяне обложены сбором в одинаковом размере с крестьянами селений Сейблу верхнее, не смотря на то, что последние выпасают скот на эйлаге Дорбант Зангезурского уезда, включающем в себе не более 200 десятин. Объясняется это тем, что в обоих названных селениях числится одинаковое количество скота. Селение Иллагилар Шушинского уезда, обложено подесятинною платою в 30р. 30 копеек, а селение Кенгерлу 3-е, того же уезда, - в 40 рублей 20 копеек, несмотря на то, что оба эти селения пользуются эйлагами в одинаковых размерах.

Из сказанного видно, что в исследованных уездах не существует, в сущности, подесятинного сбора за выпас скота на летних пастбищах. Правильное обложение подесятинным сбором может последовать лишь на основании точного измерения пастбищных участков, предпринятого уже министерством государственных имуществ.

С установлением подесятинного сбора, плата за выпас скота увеличилась, но увеличение это не вызывает неудовольствий со стороны крестьян, избавившихся от штрафов за излишнее количество выпасаемого скота и от злоу-

потреблений, коими сопровождался сабалашный сбор, основанный на учете голов скота. Нельзя не заметить при этом, что подесятинная плата за летние пастбища настолько невелика, что незначительное возвышение ее не могло отозваться обременительно на хозяйстве крестьян.

Зимние пастбища (кишлаги).

В предыдущей главе настоящего описания нами было упомянуто, что в горном районе крестьяне выпасают скот зимою на летних полянах, образовавшихся от расчисток и входящих в состав их наделов, а также на свободных лесных полянах, находящихся в заведовании лесничего.

В низменных оседлых селениях крестьяне держат только рабочий скот, а незначительное количество имеющегося у них мелкого и гужевого скота они кормят зимою саманом, или выпасают его на паровых полях и на общественных выгонах близ селений. Затем, зимние пастбища служат в исследованных уездах основанием благосостояния кочевого населения. Селения кочевников, сами по себе, называются кишлагами, а наделные земли их, или, лучше сказать, те земли, которые они считают входящими в состав их наделов, служат им, главным образом, для зимнего выпаса скота. Пространство зимних пастбищ у кочевников исследованных селений не приведено в известность, а потому количество пастбищных угодий показано нами в ведомостях NN 1-ый и 4-ый приблизительно.

Пределы зимних пастбищ, как нами было указано в главе 2-ой, существуют лишь в четырех кочевых обществах-в Овшаре, Корвенде, Маризли и Ходжавенте. Пользование пастбищами в этих селениях подчиняется следующим порядкам: пастбищные угодья делятся на участки, соответственно количеству имеющегося у крестьян скота. Все участки прилегают к общей скотопрогонной дороге, ведущей к зимовникам и к водопою. Домохозяева, выпасая скот, каждый на своем участке, не занимают сразу всего пастбища, а подвигаются ежедневно, по мере потравы пастбища, все далее от скотопрогонной дороги и возвращаются вечером тем же путем к местам стоянок. Крупный скот загоняется в помещения, находящиеся внутри жилищ кочевников, а для мелкого скота устраиваются особые загоны из камыша (кяляска). Устройство этих загонов весьма непрочное: они приспособляются только на одну зиму, и, при уходе кочевников, бросаются ими на произвол судьбы. В остальных кочевых селениях усматривается совместное пользование зимними пастбищами. В небольших обществах скот делится, обыкновенно, на два стада-одно для крупного, а другое для мелкого скота. Но в тех обществах, где скота много, он разбивается иногда на многие стада-по группам, состоящим из нескольких домохозяев. В основе деления домохозяев на группы лежит, обыкновенно, или родственная связь между дымами, или сожительство в одном отселке. Но

существуют селения, в которых, при образовании групп, принимаются в расчет и другие экономические соображения. Так, например в селениях Шахсеван, Яглавенд и других, расположенных на джебраильской низменности, стада крестьян делятся по группам домохозяев, соответственно количеству «джомов», имеющих в селении. Джом, при уплате податей и повинностей, составляет известную платежную единицу, состоящую, обыкновенно из 10-15 дымов различных состояний (смотри податное обложение). Для выпаса скота крестьяне соединяют иногда по два и по три джома вместе, но большую часть джома выпасают свой скот отдельно.

При кочевании в степях, между крестьянами установлены, по обычаю, правила лишь относительно ширины кочевого пути и времени кочевания, так как случается, что, после ухода одного общества, на том же месте, немного погодя, появляются стада, принадлежащие другим обществам. Путь кочевников обозначается особенными кругами, совершаемыми ими ежегодно в одном и том же направлении. Заметим, вообще, что по понятию крестьян скот должен находиться в постоянном движении-условие, которое во многом служит причиною передвижения кочевников.

Независимо тех пастбищ, которые находятся в обладании целых обществ, у крестьян многих казенных селений имеются еще отдельные ятажные места. Пользование ятагами, как со стороны крестьян, так и частных лиц совершается, обыкновенно, на основании захватов. Обыкновенный способ захвата ятагов следующий: в первый год крестьяне или беки ставят от себя караульщиков, которые охраняют избранное место от потравы скотом, причем беки действуют силой, а крестьяне входят с кочевниками в соглашение, выражая готовность уплачивать подати за беднейших из них. Такие обещания выполняются обыкновенно недолгое время, и пастбищный участок переходит в постоянное пользование захватчика, который или сам выпасает свой скот бесплатно, или сдает пастбище другим крестьянам за деньги. Захват ятагов совершается, обыкновенно, наиболее состоятельным из крестьян, так что в каждом селении оказывается лишь по несколько человек, обладающих ятагами. Цена ятажного места бывает различна, смотря по величине и по качеству пастбища, близости воды, близости от селения и т. п. Но средняя цена ятага, величиною в одну квадратную версту, за одну зиму составляет от 100 до 150 рублей.

Весенними и осенними пастбищами служит в Шумшинском уезде местность, называемая Хонашеном, а в Джебраильском-Геенская степь. Последняя составляет часть Мильской степи, выдающуюся узкой полосой между рекой Араксом и джебраильскою возвышенностью. Весной и осенью эта степь покрывается травой и служит для кочевников Джебраильского уезда переходным пунктом с зимних пастбищ на эйлаги и обратно. Что же касается Хонашенской

степи, то значение ее настолько важно, что она составляет предмет соисканий не только кочевых жителей, но и оседлых крестьян, беков и других жителей Шушинского и смежных с ним Джеватского и Джебраильского уездов. Хонашен или Хонашин представляет громадное предгорное плато с волнистой поверхностью, пересеченное в различных направлениях ровными и отлогими балками. Почва на Хонашене изобилует грунтовыми источниками и почти нет места, где бы по желанию не могли быть устраиваемы колодцы и кягризы для водопоя и для орошения полей. Весной эта местность покрывается густой травой, годной не только для подножного корма, но и для обильных сенокосов. До 1871 года, на Хонашенскую степь не было обращено никакого внимания со стороны правительственных учреждений, и только по случаю захвата в 1871 году кочевниками Джеватского уезда нескольких тысяч десятин земли (1.600 чувал. пахотной и 5000 чувал. пастбищной), был возбужден вопрос о принадлежности этой земли казне. Из расследований, произведенных полицией в 1876 году, усматривается, что всей земли в Хонашене имелось около 100 тысяч десятин и что ею пользовались для весеннего и осеннего выпаса скота крестьяне казенных селений Карабулах, Овшар и Ходжавент Шушинского уезда, и крестьяне селений Гоманлу, Муганлу, Пекля 1-ое, 2-ое, 3-е, Амир-иллашлар и Халадис, Джеватского уезда. При приеме же Хонашенской степи, в 1879 году, агентом управления государственных имуществ, в ней оказалось казенной земли не более 35 тысяч десятин. Остальное же пространство степи было частью отдано в пользование крестьян, частью же захвачено беками, владельческими крестьянами и отделившимися от общества казенными крестьянами. Из рапорта агента управления, от 26 апреля 1879 года за N 112, видно, что захваты производились в Хонашене в огромных размерах. Впрочем, как мы убедились при исследовании, захваты продолжают практиковаться и в настоящее время, благодаря крайней неопределенности границ и пространства казенных земель. По сведениям управления государственных имуществ, границы казенной земли на Хонашене определяются: с востока - местностью Дагнагал и ятажным местом Аг-бурун; с запада - наделными землями казенных селений Геши, Чертаз и Емиша; с юга-надельной землей казенного селения Вейсали и владельческого Кендхурт и участками, состоящими в дополнительном наделе у крестьян казенных селений Кешиш-кенти Джалиат, а с севера-владельческими землями Каракент и Пир-аг-булаг, ятажным местом владельца вели-аги и землею казенного селения Маризли. Из общего количества 35 тысяч десятин, принадлежащих казне на Хонашене, приведены в известность только два участка земли-Апаклу-дара, пространством около 200 десятин, находящийся в пользовании крестьян владельческого селения Кягирза, за 21 руб. в год, и участок поливной земли, пространством около 25 десятин, без названия, сданный крестьянину казенного селения Муганлу, Дж-

еватского уезда, Багиру Али-оглы, за 20 рублей в год. Остальная земля на Хонашене не приведена в известность и находится в бесплатном пользовании различных кочевых обществ. Весной, в конце февраля или в начале марта, вся Хонашенская степь покрывается кибитками кочевников, пригоняющих сюда свой скот с зимних пастбищ Мильской степи и прикурской низменности. Кибитки располагаются группами от 5 до 10 в каждой и занимают весьма большое пространство степи, так как эти группы удалены друг от друга на довольно значительное расстояние. Весенний выпас скота совершается в марте и в апреле месяцах, а осенний - в сентябре и октябре. В конце апреля кочевники поднимаются с мест и уходят на летние пастбища, откуда возвращаются в начале сентября и остаются вновь на Хонашене до конца октября или до начала ноября месяца. По официальным сведениям, Хонашен находится в обладании 3-х кочевых обществ Шушинского уезда и 7-ми кочевых обществ Джеватского уезда. Но, при посещении нами в 1885 году весной Хонашенской степи, оказалось, что на ней выпасается скот почти всех кочевых обществ Шушинского уезда, а также значительное количество скота, принадлежащего различным бекам Шушинского и Джебраильского уездов. За пользование означенным пастбищем, кочевники не облагаются никаким денежным сбором. По отзывам старшин, беков и богатых скотохозяев, Хонашенская степь в состоянии прокормить в течении 4-х месяцев более, нежели 250 тысяч голов овец, не считая крупного скота, имеющегося у кочевников. Сверх того, на этой степи могут быть образованы доходные оброчные статьи, так как присутствие подпочвенных источников позволяет выводить воду для орошения полей посредством устройства кягризов.

Хонашенской степью пользуются, преимущественно, богатые и влиятельные общества, к числу которых из казенных принадлежат общества селений Овшар, Карадулах и Ходжавент. Влияние этих обществ выражается в распоряжении пастбищами, в отводе мест для выпаса скота крестьянам других селений и т.п. При исследовании, крестьяне селений Карадаглы, Вейсали и других незначительных кочевых обществ жаловались, что овшарцы и карабулахцы облагают их за весенний выпас скота денежными сборами, приблизительно, около 2-х рублей с дыма. Из дела управления видно, что крестьяне названных селений взымали с других крестьян багрум, в размере 1/10 части урожая, за распашку земель на Хонашене. Из опросов же крестьян при исследовании оказалось, что овшарцы и карабулахцы действительно брали деньги с беднейших обществ за выпас скота, но не каждый год, и что определенного и постоянного размера платы за выпас скота на Хонашене не существует.

V. Отношение обществ к казенным оброчным статьям.

Казенные оброчные статьи в исследованных уездах подразделяются на две категории: на полевые статьи, находящиеся в заведывании агентов управления государственных имуществ, и на летние статьи, находящиеся в заведывании лесничих. Из неземельных статей во всем районе имеются только две статьи, находящиеся близ минеральных вод в Лысогорском лесном урочище Шушинского уезда.

Крестьяне исследованных селений, за исключением весьма немногих обществ, на столько обеспечены землею, что не испытывают крайней необходимости в найме оборочных статей. Они, по большей части, пользуются ими лишь в тех случаях, когда статьи находятся в черте их земель или поблизости селений. Исключение в этом отношении составляют только те статьи, которые служат, вместе с тем, и пастбищами, а потому охотно снимаются крестьянами даже вдали от селений.

Приводим в нижеследующих двух таблицах список всех оброчных статей, имеющих в обоих уездах, с указанием пространства их в десятинах, рода угодий, арендаторов и размера платы, взимаемой за пользование статьями.

В Шушинском уезде

NN по порядку	Названия статей	Десятин	Кому сданы оброчные статьи	за сумму в год	
				руб.	коп.
а) полевые статьи:					
1	Пирамаки (пастбищ. покос. и неудоб.)	434.38	Персидскому принцу Риза Кули-мирза	60	-
2	Балиджан, при сел. Джагадуз (пахотной)	56.80	В хозяйственном распоряжении агента	167	-
3	Ходжалы-без-еры (пахат. и пастбищной)	400	Жителю сел. Ходжалы Бахтали-беку Велибеку	116	-
4	Участок без названия, при Ходжалинской почтов. станции (пахотной)	17.24	Жителю сел. Хан-кенды Осипу Печникову	65	-
5	Участок без названия, при Ходжалинской почтовой станции (пахотной)	28.48	Принцу Ахтер-мирза	51	-
6	Кетан-дара, близ сел. Карадаглы (пахотной)	7	Жителю сел. Карадаглы Гасану Келбалай-оглы	50	50
7	Участок земли близ сел	339.29	В хозяйственном заведении	108	-

	Ченахчи (пахотной)		агента		
8	Участок земли Кюратан, близ р. Куры (пастбищной)	4695	Жителям казенного селения Карадулах и владельцу Агидезал-беку	230	-
9	Участок земли близ сел. Софулу (пахотной)	20	Владельцу Гарибову	20	-
10	Участок земли близ сел. Софулу (пахотной)	295.08	Жителю владельческого селения Каравенлу	50	-
11	Аннаклу-дара на Хонашене (пастбищ. и пахат.)	200	Жителю владельческого селения Кягирза (в бессрочном пользовании)	21	-
12	Участок земли на Хонашене, без названия (пахотной поливной)	20	крестьянину селения Муганлу, Джеватского уезда, Башру Али оглы	20	-
13	Участок земли близ селения Хинзристан (пахотной)	26.32	В хозяйственном заведении агента	232	22
14	Участок земли при владельч. селении Каракетук	60	В хозяйственном заведении агента	71	-
15	Участок земли близ Ходжалинской почтовой станции (пахотной)	2	В хозяйственном заведении агента	4	-
16	Новед-хан (пахотной и сенокосной)	204.16		700	-
17	Участок земли "Лысогорск"	1500	Молоканину Зангез.уезда Андрею Жукову	230	-
	<i>Итого полевых статей:</i>	8.305.75	на сумму	2201	72
	<i>б)Садовые места и огороды</i>				
18	Участок земли при Ходжалинской станции (садов.)	5.36	Шушинскому жителю Степану Каргашаикову	100	-
19	Участок при Ходжалинской станции (садовой и пахотной)	18.16	Шушинскому жителю Михаилу Ананову	5	40
20	Участок земли при Ходжалинской станции (садовой)	5.04	В хозяйственном заведовании агента	6	-
21	Участок Ярым-ятаг близ гор Шуши (огородн.)	100	Князу Уцмиеву	10	-
22	Участок земли при селении Коджар (садовой)	2.64	В хозяйственном заведовании агента	6	-

23	Участок земли при селении Джалиат (садовой)	96.72	Жителю селения Кягирза	104	-
24	Участок земли при селении Кишлат-кент (садовой)	3.12	В хозяйственном заведовании агента	10	-
	Итого садовых	231.04	На сумму	241	40
	<i>в) Лесные оброчные статьи</i>				
25	Абдал-ахпюр (покосной)	5	В хозяйственном заведении	58	-
26	Котал (покосной)	8	Крест. сел. Ченахчи	34	-
27	Сарай-су (пахотной)	20	Крест. сел. Сеид-беглу	24	-
28	Мамырлу-тана (пастбищной)	5	Крестьян. владельч. селения Балуджа	7	50
29	Чахтан-тала (пахотной)	4	В хозяйст. зав. леснич.	8	40
30	Шатланлу (покосной)	4		10	50
31	Горакан (пастбищной)	2		12	-
32	Эркан-тана (пастбищной)	4	Жит. селен. Кущи-баба Бабе Пертосову	13	-
33	Гашхалар (пастбищной)	3	В хозяйственном зав. лесничего	5	-
34	Сару-тала (пастбищной)	3		неизв.	
35	Орта-тала(пастбищной)	2		8	-
36	Фарзалик-юрд и Кязил-бежим-юрд (пастбищной)	40		36	-
37	Гильджик (пастбищной)	5		30	38
38	Алопотан (пастбищной)	50	В хозяйственном зав. лесничего	неизвест.	
39	Кузин-серин-тала (пастбищной)	2	Крестьянину влад сел. Киркаджан	6	85
40	Ягали-даг (пастбищной)	3.50	В хозяйств. зав. лесничего	10	-
41	Ухур-тола (пастбищной)	2	В хозяйств. зав. лесничего	5	22
42	Олгалу-тала (пастбищной)	3.50	В хозяйственном завед. лесничего	19	-
43	Пехот-сер	13		29	50

	(пастбищной)				
44	Агашали-ери (пастбищной)	6	Крест. влад. сел. Киркиджан	12	10
45	Тахтануш (покосной)	2		6	80
46	Хан-юрды (пахотной)	4		14	20
47	Сайда-калифали и Салькерин-тала	2	В хозяйственном завед. лесничего	8	-
48	Ардузли, Тарик и Диш (пастбищной)	55.88		80	-
49	Тураб-таласи	10	В хозяйств. зав. Арешского лесничего	20	-
50	Эргян-тана	2.50	В хозяйственном зав. лесничего	неизв.	
51	Языл-яг (пахотной)	1		3	-
52	Краварин-дзор (пахотной)	4		16	-
53	Ганарин-хут (пахотной)	3		12	-
54	Качна-тапа (пастбищной)	3		неизв.	
55	Ахмедин-кумер и Тарин-даш (пахотной)	3		6	-
56	Багир-хан (пастбищной)	3		неизв.	
57	Хачин-арт (покосной)	3		8	-
	Итого лесных статей	281.38	на сумму	503	95
	<i>д) Неземельных статей:</i>				
58	Турин-су в Лысогорске	-	В хозяйств. завед. агента	3	-
59	Место для устройства временных построек на минеральных водах	-	В хозяйственном зав. агента	3	-
			Итого	6	-
В Джебраильском уезде					
	<i>а) Полевые статьи:</i>				
1	Кейдера, близ владельч. сел. Хазабюрт (пахотной)	30	Крестьянину казенного сел. Сеид-ахмедлу Гаджи- Измаилу Меграли-оглы	46	20
2	Илиджиг, близ кордонного поста (пастбищной)	150	У Шушинского жителя Гусейна-аги	40	40
3	Аира-рувад, близ реки Аракса (пастбищной)	100	В хозяйственном заведении агента	40	55
4	Ярыш-яшиг, близ Кейдален-чая	100	крестьянину владельч. сел. Махмудлу	35	-

	(пастбищной)				
5	Зан-дараси, близ реки Аракса (пастбищной)	200	В хозяйств. зав. агента	72	-
6	Кузей-ятаг, близ реки Аракса (пастбищной)	250		20	-
7	Дейермдан-дара, близ р.Аракса (пастбищной)	200		10	-
8	Гедак-дара, близ реки Аракса (пастбищной)	300	В хозяйств. зав. агента	40	-
9	Сараджик, в Геенской степи (пастбищной)	1200	Крестьян сел. Софулу	213	42
10	Ходжаны, в Геенской степи	700		99	6
11	Хан-суф, в Геенской степи (пастбищной)	900	Крестьян сел. Софулу	315	41
12	Даш-архачи, в Геенской степи (пастбищной)	1200	Крестьян сел. Софулу	38	10
13	Фаш-бухлу, в Геенской степи (пастбищной)	1100	Крестьян сел. Тумаслу	38	52
14	Киз-чинлу, в Геенской степи (пастбищной)	800	Крестьян сел. Софулу	35	80
15	Ярыти, в Геенской степи (пастбищной)	1400		37	42
16	Шипарты, близ сел. Карахан-беглу (пастбищной)	500	Крестьян сел Карахан-беглу	16	90
17	Гарайль (пастбищной)	150	Крестьян. сел Яглавенд	12	-
18	Саризли, близ владельч. сел. даг (пастбищной)	100	Шушинскому жителю Гусейн-ага Джеванширу	23	-
19	Мараган-ятаг, в Геенской степи (пастбищной)	500	В хозяйств. зав. агента	23	-
20	Даридаг в Геенской степи	200		25	-
21	Фарсат (пастбищной)	70		6	40
22	Явсунджа, в Геенской степи (пастбищной)	150		20	30
23	Кирх-мечит (пахотной)	60		20	30
24	Бинятлу (пахотной)	12		35	45
25	Амир-мурад и Ковшан (пастбищной)	400		60	-
26	Ага-киши-ятаг, близ сел. Вейсали	200		50	-

	(пастбищной)				
27	Амир-зейтлу (пастбищной)	100		20	-
28	Саигер-ятаг (пастбищной)	100		20	-
29	Гаджи-ахвердия (пастбищной)	100		20	-
30	Участок земли близ Кера-чая (пастбищной)	250		40	73
31	3 участка земли (пахотной и пастбищной)	25	В постоянн. польз. крест. владелец. сел. Коровлу	25	-
32	Корвенд ятаг (пастбищной)	100		Неизвес.	
33	Елиша (пахотной и пастбищной)	61	В хозяйств. зав. агента	61	-
34	Али-оз-баши-дараси (пахотной и пастбищной)	50		13	-
	Итого	11758	На сумму	1653	39
	Лесные статьи:				
35	Хошвахт, в Тумасской даче (пахотной и пастбищной)	20	У жителя владельч. сел. Агджакент	53	75

Из таблиц этих видно, что в Шушинском уезде имеется казенных оброчных статей всего 8.818.17 десятин, из коих полевых статей-8.305.75 дес., садовых 231.04 дес. и летних 281.38 десятин. За исключением двух неземельных статей, приносящих ежегодного дохода 6 рублей, остальные статьи сдаются, приблизительно, по 26 коп. за десятину; садовые-по 1 руб. 4 коп., а лесные-по 1 руб. 79 коп.

В Джебраильском уезде всех оброчных статей имеется около 11.778 десятин. Из них в лесной ведомости находится всего одна статья, пространством около 20 десятин, приносящая ежегодно доходу около 53 руб. 75 коп., т. е. по 2 руб. 68 коп. с десятины. Остальные 11.758 десятин составляют полевые статьи, приносящие доходы около 14 коп. с десятины и сдаваемые за сумму всего около 1.653 руб. 39 коп. в год.

Ценные оброчные статьи, к каковым относятся почти все лесные садовые, а также некоторые полевые, состоящие из пахотных и сенокосных угодий, расположенные большей частью, в горной и предгорной полосах Шушинского уезда. В Джебраильском же уезде оброчные статьи состоят, почти исключительно, из одних пастбищных земель, арендуемых крестьянами для зимнего выпаса скота. В исследованных уездах ценные оброчные статьи снимаются,

преимущественно, частными лицами, или отдельными домохозяевами из наиболее богатых крестьян. На долю же беднейших крестьянских обществ достаются, обыкновенно, оброчные статьи, не имеющие особого экономического значения. Так, например, в Шушинском уезде по величине и по качеству угодий отличаются следующие статьи: Пирамаки (434.38 десятин), Ходжалы-без-еры (400 десятин), Кюратан (4.695 десятин), Навад-хан (204.16), Лысогорск (1500 десятин) и друг. Все эти статьи находятся в арендном содержании частных лиц и эксплуатируются ими посредством переуступки участков крестьянам за увеличенную плату. Существует мнение, что крестьянские общества пользуются казенными оброчными статьями из вторых рук, вследствие неведения со стороны крестьян сроков, назначаемых для торгов и незнания к кому обратиться и как приступить к делу. Но при исследовании мы убедились, что опытность крестьян в этом отношении вполне согласуется с необходимостью в земле и что крестьяне легко находят возможность конкурировать на торгах через поверенных, или приобретать казенные земли. Отсутствие же большого стремления к приобретению казенных земель посредством найма можно объяснить скорее достаточностью земельного обеспечения крестьян исследованных селений.

VI. Отношение обществ к землям частного владения

Наем частных земель у крестьян, отдаленных селений составляет весьма редкое явление. В оседлых селениях такой наем земли совершается только отдельными домохозяевами или же небольшими группами домохозяев (не более 5-ти домов): общинная же аренда, с правом участия в пользовании землею всех членов общества, встречается только в кочевых селениях, при найме поливных угодий под посевы ячменя и пшеницы. Сдача частных земель для обработки полей производится везде из части урожая, причем условия аренды весьма разнообразны и зависят от местности, рода и качества угодий. Пахотные угодья сдаются, обыкновенно, от $\frac{1}{70}$ до $\frac{1}{5}$ части урожая в пользу владельца: садовые земли и огороды от $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ части: сенокосные земли сдаются в большинстве случаев, из половины урожая.

Условия найма земли заключаются между владельцами и крестьянами известно: при исследовании нам случалось видеть лишь одно письменное условие, совершенное княгиней Уцмиевой с крестьянами казенного селения Агджабеда по поводу найма воды из канавы Ненкамбар арх, проведенной княгиней Уцмиевой из Аракса. Лучшей гарантией для владельцев в получении с крестьян следуемой платы служит обычай, в силу которого хлеб свозится с арендуемого поля после полного удовлетворения владельца причитающимися ему частями урожая.

Аренда земель у владельцев за деньги представляет весьма редкое явление; при исследовании мы встретили только два случая денежной аренды; в сел. Кемрачуг Джабраильского уезда, где, при найме пахотных угодий под посевы пшеницы, крестьяне обязались платить владельцу, помимо $1/10$ части урожая, еще по 6 рублей с каждого джюта (сохи), и в селении Овшар, Шушинского уезда, где крестьяне, независимо $1/10$ части урожая, платят помещику по 2 рубля с чувала. В остальных селениях плата за наем земли производится, исключительно, с части урожая.

Сроки найма ограничиваются, обыкновенно, одним годом, т.е. одним урожаем, так как крестьяне вообще неохотно вступают в долгосрочные обязательства, требующие исполнения различных формальностей - письменных условий, подписей свидетелей, засвидетельствований и проч. Сделки, заключаемые крестьянами на словах, по содержанию своему, бывают чрезвычайно разнообразными. Для примера, приведем несколько подобных сделок: в горном селении Демурчилар, Шушинского уезда, при найме у помещика 50 десятин пахотной неполивной земли под посев пшеницы, крестьяне обязались уплачивать владельцу 3 снопа из 20, причем возку, и обмолот хлеба, приняли на себя; в селении Коджар, того же района, крестьяне наняли у помещика 36 десятин неполивной земли, из коих за 12 десятин обязались платить $1/3$ часть урожая, а за 24 десятины - $1/5$ часть с возкой и обмолотом; в низменных селениях Агджабеды и Халфарадинлу, Шушинского уезда, крестьяне, высевая хлеб на собственной земле, платят помещику за воду в первые 5 лет - $1/20$ часть урожая, а во вторые 5 лет - $1/10$ часть, причем расчистка канавы и уход за нею лежат на обязанности крестьян; в селении Овшар Шушинского уезда, как сказано выше, крестьяне платят помещикам Гассан Али-беку и Гасим-аге $1/10$ часть урожая и, кроме того, деньгами по 2 рубля с каждого засеянного чувала и т.д. Несмотря, однако, на видимое разнообразие условий при найме у владельцев пахотных угодий, средней нормой может быть принята плата владельцам $1/10$ часть урожая, т.е. норма, принятая при составлении уставных грамот для владельцев крестьян.

Сделки, заключаемые крестьянами по найму у владельцев садовых земель, представляют еще большее разнообразие. В одних селениях, как, например, в Касимлы и Новрузу Шушинского уезда, несколько крестьянских дымов снимают помещичьи сады из $1/4$ части урожая фруктов и $1/6$ части шелковичных коконов; в других, как, например, в селениях Тагасыр и Таш-кесан Джабраильского уезда, садовые земли нанимаются из $1/2$ урожая. Бывает, что крестьяне снимают только часть сада, а другую помещик оставляет за собою; или помещик сдает, например, урожай от фруктовых деревьев, а шелковичные деревья оставляет в своем распоряжении и т.п. Если принять при этом во внимание, что условия найма садовых земель значительно видоизменяются

еще различными обстоятельствами по отношению к очистке, поливке и уходу за садами, то можно с убеждением сказать, что при найме садовых земель нет почти ни одной сделки, которая была бы тождественна другой, или которая могла бы служить примером для заключения подобных сделок.

Только наем сенокосных угодий представляет некоторое однообразие, так как полосы снимаются везде или из одной половины, или из одной трети в пользу помещика, причем работы по уборке сена лежат везде на нанимающих.

В кочевых селениях крестьянами чаще всего арендуются владельческие ятаги: но количество последних не могло нами быть приведено в известность. Поэтому, в нижеприведенной таблице земель, арендуемых у частных лиц крестьянами казенных селений, нами указаны лишь пахотные, садовые и покосные угодья.

№ по порядку	Названия селений и условия найма частных земель	Количество арендуемых десятин
	В Шушинском уезде	
1	Агдам – из 1/10 части урожая.	25
2	Агджабеды – из 1/5, 1/10 и 1/20 части урожая	Неопред.
3	Багарлу – из 1/10 части урожая	40
4	Вейсали, у Шах-Назарова, под посев пшеницы и проса – из 1/3 части урожая	200
5	Демурчилар – из 20 спонов 3 спона	50
6	Касимлы, садовые земли – из ¼ и 1/6 части урожая	4. ₅₀
7	Коджар – из 1/3 и 1/5 части урожая	36
8	Корвенд – из 1/10 части урожая	300
9	Новрузлу, садов. земли – из ¼ и 1/6 части урожая, и пахатные – из 1/10 части урожая	75
10	Овшар – из 1/10 части урожая и по 2 рубля с чувала	150
11	Ходжавент – из 1/10 части урожая	80
12	Ших-бабали – из 1/10 части урожая	60
13	Халфарадинлу – из ¼, 1/10 и 1/20 части урожая	Неопред.
14	Эйвазлу – из 1/10 части урожая	50
15	Юсуф-джанлы – из 1/10 части урожая	45
	Всего	1.115. ₅₀
	В Джебраильском уезде	
1	Бегманлу – из 1/10 части урожая и по 2 руб. с чувала	130
2	Гюзлак – из 1/10 части урожая	30
3	Даш-баши – из 1/10 части урожая	25
4	Карбагазар – из 1/9 части урожая	100
5	Коч-ахмедлы – из 1/10 части урожая	20
6	Кемрачуг – из 1/10 части урож. а кроме того, по 6 р. с джюта	60
7	Тагасыр, садовые земли – из ½ урожая фруктов	2. ₅₀
8	Таш-кесан – из ½ урожая фруктов	1. ₅₀
9	Хирманджук – из 1/10 части урожая	30
10	Шихилу – из 1/10 части урожая	45
11	Шагах – из 1/10, 1/3 и ½ части урожая	6
	Всего	450
	В обоих уездах	1.565. ₅₀

Пространство арендуемых участков, как видно из таблицы, достигает в Шушинском уезде 1.115₅₀ десятин, а в Джебраильском – 450 десятин: всего крестьяне арендуют 1.565₅₀ десятин, т.е. 3 ½ % общей площади наделных пахотных, покосных и садовых угодий (46.991₁₁ десятин).

VII. Источники благосостояния крестьян

Соответственно делению исследованных уездов на районы, источники благосостояния крестьян заключается: в горных селениях - в земледелии, в низменных - в садоводстве, шелководстве и огородничестве, а в кочевых - в скотоводстве. В предгорье земледелие и садоводство развиты в одинаковой степени. Указанными источниками не ограничиваются занятия крестьян исследованных районов, хотя, в общем, они имеют значительный перевес над остальными. Не имея возможности останавливаться над всеми отраслями хозяйства и промышленности крестьян исследованных селений, ограничимся в настоящем описании, согласно программе, изложением лишь главнейших источников.

Земледелие

Топография, климат, почва и другие естественные условия неодинаковы в различных местностях исследованных уездов; земледелие, находясь в зависимости от всех этих условий, представляет немало разнообразия как по отношению к родам разводимых растений, так и по отношению к севообороту, ко времени посева и уборки хлебных растений и к количеству труда, употребляемого вообще крестьянами для возделывания полей. Что же касается способов обработки земли и орудий, применяемых у крестьян в хозяйстве, то они одинаковы с теми, которые существуют во всем Закавказье. В полевом хозяйстве существует так же система производства работ, что и во всех мусульманских провинциях приаракской долины, при одинаковом почти количестве как рабочих рук, так и рабочего скота. Повсюду применяются те же хозяйственные и земледельческие орудия: традиционные арбы, известные всему Закавказью, неуклюжие и тяжелые плуги, сохи, рала, джарджары, камы, горбуши, вилы и проч. Поэтому, мы коснемся здесь особенностей, составляющих лишь отличительную характеристику хозяйства крестьян исследованных уездов, заключающихся в севообороте, роде разводимых растений, сроках посева, количестве высеваемых семян, урожае, стоимости обработки полей и в доходах, получаемых крестьянами от хлебопашества.

Севооборот. Система хозяйства у крестьян исследованных селений ближе всего подходит к залежной системе. Земля не делится на постоянные угодья, а разбивается на несколько участков, из которых одни обрабатываются в продолжении нескольких лет, а другие находятся под залежью и служат для со-

держания скота, причем участки с лишними травами предназначаются для сенокосов, а другие служат выгоном. Урожайность земли зависит при этом от более или менее продолжительного срока залежи, обуславливающей выветривание почвы. По словам старожил, прежде, когда население уезда было реже, или, как говорят крестьяне, когда земли было больше, залежные участки оставались под паром от 6-ти до 12 лет: но с увеличением населения сроки эти постепенно сокращались, и теперь земля редко когда отдыхает более 3-4 лет. В горных селениях пахотные участки оставляются под залеж, обыкновенно, на три года: в низменных селениях, где у крестьян немного воды, земля отдыхает два года, а где имеется достаточно оросительных средств, и в особенности, где пространство на пахотных участках невелико, вследствие невозможности выводитьводу на далекое расстояние, земля обрабатывается каждый год и даже по два раза в лето как, например, в селениях, расположенных в Акаринском ущелье Джебраильского уезда, в которых нередко, после уборки пшеницы и ячменя, поливные участки обращаются тотчас под бостаны и огороды. Заметим, что крестьяне горных селений не позволяют земле оставаться подолгу под паром еще и потому, что пахотные угодья из-под лесных расчисток, или находящиеся вблизи леса, быстро зарастают кустарником и колючкой и тем вызывают большой труд при новой обработке земли под посевы.

Унавоживание почвы производится только на огородах и на садовых землях. Что же касается пахотных угодий, то по отношению к ним крестьянам неизвестны никакие способы удобрения.

Роды разводимых хлебов не отличаются большим разнообразием и ограничиваются шестью видами хлебных растений, к каковым принадлежат: озимая и яровая пшеница и ячмень, просо, париндж, рожь и чалтык (рис).

На высоте гор, в местах мало защищенных, где земля, под влиянием ветров, бывает часто лишена снежного покрова, крестьяне, во избежание вымерзания зерна, высевает яровой хлеб - пшеницу и ячмень, в котловинах, в глубоких ущельях на скатах гор, сеют озимую пшеницу и ячмень, а из яровых хлебов - просо, париндж и рожь. Впрочем, последняя высевается в весьма немногих селениях: в Шушинском уезде, в селениях Ченахчи, Куши-баба, Демурчилар, Шуши-кент и Мехитар-кент, а в Джебраильском уезде - в одном лишь молотканском селении Карабулах. В низменных селениях посевы крестьян состоят, преимущественно из озимой пшеницы и ячменя, за исключением селений, расположенных в Акаринском ущельи, где большая часть посевов крестьян находится под чалтыком и бостанами.

Время посевов и уборка хлебных растений зависит от местности и от климатических условий. Вообще, в горных селениях хлеб высевается месяцем и даже двумя позже, нежели в низменных селениях. Первые посевы совер-

шаются на равнине, а именно кочевниками, в половине марта, затем, в конце марта в начале апреля начинаются посевы у крестьян низменных селений. У крестьян горных селений посевы начинаются лишь в конце апреля и продолжаются до конца мая месяца. Посевы озимых хлебов совершаются, обыкновенно, в сентябре и октябре месяцах, а в кочевых селениях они продолжаются иногда до конца ноября. Уборка хлебных растений продолжается, средним числом, полтора месяца и начинается на равнине в первых числах июня, а в горных селениях-в конце июня и в начале июля.

Количество высеваемых семян зависит от почвенных условия и, главным образом, от того сеется ли хлеб на поливной земле. При посеве на поливных угодьях, требуется зерна несравненно более, нежели на поливных. В местах, обеспеченных достаточным количеством атмосферной влаги, как, например, на лесных полянах и в котловинах, высевают более семян, нежели на покрытых местах, на скатах гор и т. п.. Вообще, в каждой местности и почти в каждом обществе имеется своя мера и свои приемы для посева. Средний размер посева на десятине составляет в горных селениях:

пшеницы	от 7 до 7 1/2 пудов
ячменя	6 пудов
проса	1 п. 16 фунтов
паринджа	8 пудов
ржи	6 пудов
в низменных селениях:	
пшеницы	от 7 1/2 до 8 пудов
ячменя	7 пудов
проса	2 п.
чалтыка	7 1/2 п.

Урожай в горных селениях дает: пшеницы и ячменя-сам-6-9, проса-сам-25-50, паринджа-сам-6-8, ржи-сам-5-8. В низменных селениях: пшеницы - сам-9-15, ячменя - сам-9-12, проса - сам-50-60 и чалтыка - сам-13-25. Таким образом, урожай с десятины составляет:

В горных селениях:		средним числом
пшеницы	от 42 до 63 п.	52 1/2 п.
ячменя	от 36 до 54 п.	45 п.
проса	от 35 до 70 п.	52 1/2 п.
паринджа	от 48 до 64 п.	56 п.
ржи	от 30 до 48 п.	39 п.

В низменных селениях:		средним числом
пшеницы	от 72 до 120 п.	96 п.
ячменя	от 63 до п. 84 п.	73 1/2 п.
проса	от 100 до 120 п.	110 п.
чалтыка	от 97 1/2 до 187 1/2 п.	142 1/2 п.

Средние цены на зерновой хлеб были в 1885 году следующие:	
пшеницы	50 коп. за пуд
ячменя	35 коп. за пуд
проса	20 коп. за пуд
паринджа	18 коп за пуд
ржи	30 коп за пуд
чалтыка	50 коп. за пуд

Указанная цена пшеницы, 50 коп. за пуд, составляет средний вывода из цен, существовавших для различных сортов пшеницы. Крестьяне отличают три главных сорта ее: зарда, весом 7 1/2 пудов в чувале; каракильчих, весом около 7 пудов в чувале, и гиргяни-несколько менее 7-ми пудов. Первые два сорта пшеницы встречаются во всех районах, а гиргяни высеваются только в горных селениях. Продажные цены пшеницы зависят от ее качества, на которое немало влияют условия той местности, из которых пшеница получается. В этом отношении, существуют следующие сорта пшеницы: чертазская, стоящая на месте от 55 до 60 коп. за пуд; горная пшеница-от 45 до 55 коп. за пуд; низменная - агджебединская - от 45 до 50 коп. за пуд; низменная-агдамская - от 40

до 50 к. за пуд, и кештазлинская - от 45 до 55 к. за пуд. Наибольший припек в хлебе получается от чертазской пшеницы-от 18 до 19 фунтов на пуд муки. Остальные сорта дают припеку не более 14 ф. Цены на париндж и рожь приведены нами согласно указаниям крестьян на месте. Эти продукты потребляются самими крестьянами и в продажу не идут. Париндж идет более для корма скота, но, кроме того, из него выделывают крупу, которая употребляется крестьянами в пищу, в виде каши. Париндж считается у крестьян весьма сытным и здоровым кормом. Тем не менее, культура его в исследованной местности весьма ограничена. Заметим, что рыночная цена зерновых хлебов на 10-20 коп. выше указанных нами цен. Из приведенных данных легко сделать вывод о валовом доходе, получаемом крестьянами с десятины посева, который определяется:

для горных селений:

средним числом

с десятины пшеницы	от 21 р. –к. до 31 р. 50 к.	26 р. 25 к.
с десятины ячменя	от 12 р. 60 к. до 18 р. 90 к.	15 р. 75 к.
с десятины проса	от 7 р. – к. до 14 р. –к.	10 р. 50 к.
с десятины паринджа	от 8 р. 64 к. до 11 р. 52 к.	10 р. 8 к.
с десятины ржи	от 9 р. – к. до 14 р. 40 к.	11 р. 70 к.
<i>для низменных селений:</i>		
с десятины пшеницы	от 36 р. –к, до 60 р. –к.	48 р – к.
с десятины ячменя	от 22 р. 05 к. до 29 р. 40 к.	25 р. 72 к.
с десятины проса	от 20 р. – к. до 24 р. – к.	22 р. – к.
с десятины чалтыка	от 48 р. 75 к. до 93 р. 75 к.	71 р. 25 к.

Чистый доход определяется разностью между валовым доходом и стоимостью работ, необходимых для обработки и уборки полей, а также стоимостью высеваемых семян. Приводим ниже данные, указывающие на доходы, потребные для обработки и уборки одной десятины хлебных растений.

Предметы расходов	Стоимость работ	
	Для горных селений	Для низменных селений
очистка места от камней, колючек и бурьяна	80к.	-
вспашка сохой	3р.	3р.
взборонить, посеять и заволочить	1 р.	1р. 50к.
полить три раза	-	2р. 80к.
сжать и связать	2р. 40к.	2р. 40 к.
свезти	1р.	1р.
смолотить	1р.	1р.
Итого	9р.	11р. 70к.

Для определения чистого дохода, кроме расходов, подлежащих вычету из валового дохода, следует, с одной стороны, прибавить к валовому доходу стоимость самана, которого с десятины всех родов растений, обыкновенно, получается от 5 до 6 ароб, по 60 копеек за арбу, на сумму от 3 рублей до 3 рублей 60 копеек, а с другой стороны, вычесть стоимость высеваемых на десятине семян. Таким образом, принимая за норму средний валовой доход, чистого дохода получается:

в горных селениях:

с десятины пшеницы	16 руб. 35 коп.
с десятины ячменя	7 руб. 25 коп.
с десятины проса	3 руб. 82 коп.

с десятины паринджа	2 руб. 24 коп.
с десятины ржи	3 руб. 50 коп.
<i>в низменных селениях:</i>	
с десятины пшеницы	35 руб. 60 коп.
с десятины ячменя	14 руб. 87 коп.
с десятины проса	13 руб. 20 коп.

Расходы на обработку и уборку одной десятины (5 кевузов) чалтыка, вместе с стоимостью высеваемых семян, можно видеть из следующей таблицы:

Предметы расходов	Стоимость
вспашка сохой двумя парами волов, при одном рабочем, полагая в день по 9 коп. а в день	2р. 70к.
посевы и устройство тыр (тахт) производится 5-ю рабочими, по 40 коп.	2р.
уплотнение почвы 4 быками, при одном рабочем, по 90 коп. в день, а в три дня	2р. 70к.
за орошение 5 кевузов уплачивается, обыкновенно, кевуз (1 1/2 пуда) чалтыка	75к.
выпалывание, за два раза в лето (в этой работе принимают участие женщины и дети)	90к.
уборка производится 7 рабочими, по 55 коп. в ден. с харчами	3р. 85 к.
для просеивания требуется один рабочий	30к.
семян 7 1/2 пудов, по 50коп.	3р. 75к.
возка от 30 до 40 выюков на трехверстном расстоянии	2р.
Итого	18р. 95к.

Средний сбор зерна с десятины чалтыка, как упомянуто выше, дает около 71 руб. 25 коп. Кроме того, с десятины чалтыка получается около 250 снопов пялиму (самана), по 1 1/2 коп. за сноп, на сумму около 3 руб. 75 коп., что составит всего валового дохода 75 рублей с десятины. За вычетом указанных расходов, 18 рублей 95 коп., чистый доход с десятины чалтыка составит 56 руб. 5 коп. Заметим, что при исчислении чистого дохода нами приняты в расчет расходы по существующим наемным ценам. Для домохозяев, при собственном труде, чистым доходом явится почти весь валовой доход, за исключением расходов на семена и некоторых других косвенных расходов, к каковым следовало бы отнести, например, расходы на мираба и джуваров, на покупку и починку земледельческих орудий, на содержание рабочих волов и т. п.

Покончив с доходами, получаемыми крестьянами от посева хлебных растений, мы не можем не сказать, что вышеприведенные цифры имеют лишь весьма приблизительную достоверность, так как хозяйство крестьян находится в зависимости от массы естественных условий.

К условиям, вредящим хозяйству, следует отнести: градобития, составляющие весьма нередкое явление в горных селениях; ливни, уничтожающие посевы; отсутствие дождей, обуславливающее недостаток воды на низменности; поправки полей кочевниками и т. п.

Садоводство

Садоводство составляет преимущественное занятие низменных оседлых селений. По данным ведомости N1 Шуйского и Дзержинского уездов о количестве имеющихся у крестьян садовых земель, можно приблизительно судить о степени развития этой экономической отрасли в каждом селении отдельно. Вследствие существующего способа ведения хозяйства, садоводство у крестьян исследованных селений распадается на две отрасли: на садоводство в тесном смысле слова, заключающее в себе виноградарство и разведение фруктовых деревьев, и на шелководство.

Садов со специальной целью развития одной из названных отраслей не встречается нигде. Небольшие отдельно стоящие рощи тутовых деревьев попадаются лишь в весьма немногих селениях. Что же касается фруктовых деревьев, виноградной лозы и бостанов, то они разбросаны по всему пространству сада, без всякой распланировки, или какого либо хозяйственного расчета. Виноградные лозы не рассаживаются отдельно, а пускаются на фруктовые деревья, по несколько лоз на каждое дерево. Заметим, что виноградарство и виноделье в исследованных уездах находятся на весьма низкой степени развития, так как население всей низменности состоит из татар, которым религия воспрещает употребление вина. Поэтому, виноград, за исключением, конечно, того количества, которое потребляется крестьянами в сыром или сушеном виде, сбывается на сторону торговцам и заводчикам, нередко по весьма низким ценам.

В исследованных селениях отличаются следующие сорта винограда; кызыл-изюм (красный, сладкий виноград); кетги-амдшай (козье вымя); тюлькю-куругу (лисий хвост) - белый твердый виноград; куш-юраги (птичье сердце); маранда (название персидской деревни); шах-шаки-красный виноград; ширя-изюм и кара-изюм, мелкий, черный виноград, который идет, преимущественно на выделку вина. Из фруктовых деревьев, встречающихся на низменности, мы назовем следующие: персиковые деревья, алыча, курага, сливы, гранаты, инжир, кизил, грецкий орех и тутта. Бостаны состоят, почти исключительно, под посевами дынь, арбузов, огурцов и лобио, которое высевается, впрочем, в незначительном количестве и в продаже почти не существует. В садах разводятся также кусты роз, из лепестков которых готовят имеющую у крестьян всеобщее применение розовую воду.

На садовом месте величиною в один чувал, т.е. в одну десятину, имеется от 30 до 40 разных сортов фруктовых деревьев и от 150 до 200 виноградных лоз. Часть сада засажена, обыкновенно, туловицей, а другая бостанами. Свободные места служат для покоса травы. Для определения дохода, получаемого с десятины сада, приведем ниже доходы, отдельно получаемые крестьянами от фруктовых деревьев, от винограда, от бостанов, от шелка и от других предметов. В этом отношении, нами были произведены специальные исследования в селениях Шущинского уезда Агдам, Агджабеды, Наврузлу, Прзадлу и Халфарадинлу, а в Джебраильском уезде-в селениях Бегманлы, Агалу, Сараджик и Ханлых.

С десяти фруктовых деревьев ежегодно получается следующее количество плодов.

С десяти деревьев	Фунтов	За фунт копеек	На сумму	Средним числом, на сумму	
				Руб.	Коп.
персиков	от 50 до 100	5	от 2р. 50 к. до 5р.	3	75
алычи	от 200 до 300	1	от 2 до 3р.	2	50
кураги	от 200 до 300	4	от 8 до 12р.	10	-
грец. орех	от 400 до 600	2	от 8 до 12 р.	10	-
черешни	около 480	1 1/2	около	7	20
слив	от 200 до 300	1	от 2 до 3р.	2	50
кизила	от 100 до 150	2	от 2 до 3р.	2	50
гранатов	30	4	около	1	20
инжира	5 корзинок	10	-	-	50
азгиля	10 корзинок	10	-	1	-
розов. лист.	100 фунт	1	-	1	-

На одной десятине, как упомянуто, бывает от 30 до 40 деревьев; поэтому, доход от фруктов получается, средним числом, с десятины около 13 рублей 40 копеек.

Виноградные лозы дают каждая от 20 до 30 фунтов винограда. При среднем урожае в 35 ф. с лозы и среднем количестве в 175 кустов, получается ви-

нограда с десятины около 109 пудов. Цены на виноград колеблются, обыкновенно, между 25-ю и 40 копеек за пуд, а потому доход от винограда с десятины определяется, приблизительно, в 35 рублей.

Бостаны занимают, обыкновенно, $\frac{1}{5}$ и $\frac{1}{6}$ часть сада. При среднем урожае, с десятины получается арбузов, дынь и огурцов от 10 до 15 ароб; в арбе бывает от 100 до 200 штук арбузов или дынь, которые продаются по 2-4 рубля за сотню. Огурцы продаются лошадиными и ослиными вьюками и арбами – по 4р. за арбу. Таким образом, часть сада, находящегося под бостанами, приносит около $2\frac{1}{2}$ ароб арбузов, дынь и огурцов, стоящих около 7 рублей 50 копеек. Принимая, что $\frac{1}{3}$ часть сада находится под туловыми деревьями, получится с десятины, при выкорме листьями их червей, около 3-х пудов коконов на сумму 27 рублей. Независимо сего, на чувальном месте ежегодно собирается крестьянами около 2 ароб дров, стоящих 2 рубля, и сена от 6 до 8 ароб, по 60 копеек за арбу, на сумму 4 рубля 20 копеек. Из приведенных данных видно, что валовой доход с десятины сад определяется, приблизительно, в 89 рублей.

Расходы, необходимые для обработки одной десятины сада, составляют:

на ограду сада-5 ароб хворосту, с доставкой по рублю за арбу, и трем рабочим по 40 коп.	6р. 20к.
орошение	1р. 20к.
унавоживание (10 ароб по 25 копеек)	2р. 50к.
оконку, производимую один раз в два года, требуется 15 рабочих, по 40 коп.- 6 рублей на один год	3р.
укос травы 3-м рабочим по 40 к.	1р. 20к.
очистку сада от сухих сучьев	1р. 20к.
уборку винограда и фруктов двадцати рабочим, по 20 к. (в уборке участвуют женщины и дети)	4р.
расходы по ремонту и по содержанию канавы	1р.
дзювару	1р.
Итого	21р. 30к.

Разность между валовым доходом (89 рублями) и расходом (21 р. 30 к.) составляет 67 руб. 70к. и определяет чистый доход, получаемый крестьянами с десятины сада.

Шелководство

Шелководство является одним из главнейших источников благосостояния крестьян низменных селений, хотя в последние годы, по словам старожилов, оно начинает приходить в упадок, вследствие возрастающего захвата воды и уменьшения, поэтому, оросительных средств, все же, как видно из ведомости **№ 1 исследованных уездов, размеры садовой земли в низменных селениях** на столько обширны, что дают возможность довольно широкому развитию этой отрасли деятельности крестьян.

На тутовых плантациях разводятся всегда низкоствольные деревья, не превышающие двух аршин в вышину. Таких деревьев насчитывают на десятине, смотря по густоте посадки, от 5 до 7 тысяч штук.

Оживление грены производится в то время, когда начинают распускаться тутовые деревья, т.е. в начале апреля с 1-го до 10-го числа. Для этого яички кладут в жилом помещении в теплое место, большей частью, на некотором расстоянии от очага. Появляющихся червячков кормят мелко изрубленными листьями, посыпая ими кусок бязи, на котором ими производится оживление яичек. На четвертый день листья с сидящими на них червями перекладывают на плетенки, на которых совершается дальнейшее развитие червей. Плетенки помещаются в камышовых сараях-червоводнях. В период до первого линяния, которое крестьяне называют кара-юху (черный сон), червей кормят листьями, очищенными от ветвей, а затем дают листья тутовицы вместе с ветвями, накладывая их понемногу в течение суток. Черви взбираются на свежие ветки, а старые остаются под ними, образуя, ко времени завивки коконов, толстую массу, от 1/4 до 1/2 аршин, так как крестьяне не имеют обыкновения очищать плетенок. Понятно, что нечистота и больные черви, оставаясь неубранными, гниют и заражают воздух в червоводне, влияя крайне неблагоприятно на червей. Развитие червей продолжается от 33 до 35 дней. Перед завивкой кокона, на 9-й день после четвертого линяния, кормовые плетенки обкладываются сухими ветвями, которые образуют род свода и служат местом для завивки коконов. Во время завивки, в течение трех суток, червоводня запирается наглухо, чтобы никто не входил в нее. Вследствие дурных условий, при которых совершается развитие червей, значительная часть их погибает от болезней, из коих особенно распространены, по словам местных шелководов, ах-бгун (светлая немочь) и сары-бгун (желтуха). В пятом возрасте, когда черви отличаются особенной прожорливостью, у многих домохозяев часто не хватает листьев, так что цена вязанки, которую может унести с собою один человек, доходит в это время до 40 и даже 50 копеек. Следует заметить, что труд кормления червей и собирание листьев из садов, отстоящих нередко на довольно далеком расстоянии от усадеб, выпадает целиком на долю женщин.

Семена употребляются, обыкновенно, туземной породы, но, кроме того, крестьяне приобретают также грону у заезжих продавцов. Так, в 1885 году приезжал один француз и раздавал крестьянам по 12 золотников семян на дым, с условием возврата за них по два фунта из пяти фунтов коконов. Население употребляет также персидские породы семян, из которых наиболее распространены: *джабун* и *хорасан*. Первые дают мелкий желтый кокон и продаются купцам из Мешедра по 8 рублей за фунт; последние дают желтый большой кокон и стоят несколько дороже - 9 рублей за фунт.

Домохозяин, имеющий сад, пространством в одну десятину, и обладающий червоводней, величина которой бывает, обыкновенно около пяти сажень в длину и двух с половиною сажень в ширину, выводит червей из одного фунта семян. По словам крестьян, фунт грены дает от 8 до 10 пудов сырых коконов, которые продаются скупщикам из Шуши, Джебраила и других пунктов от 8 до 12 рублей за пуд.

Таким образом, средний валовой доход от шелководства с одной десятины сада равняется 80-100 рублям.

Незначительную часть полученных коконов крестьяне оставляют для производства шелковых матерей, а остальное количество, не менее 9/10 урожая, продают. Перед размоткой, коконы кипятят в воде, в которую прибавляют немного мыла. Когда клейкое вещество растворится, коконы вынимают, промывают свежей водой и затем сушат на солнце. Кокон в таком виде носит название пилэ и ценится от рубля до 1 р. 20 к. за фунт. Из четырех фунтов сырых коконов выходит один фунт с небольшим (1ф. 10 зол.) пилэ. Пилэ, при помощи веретена или ручного станка, крутят в нити, из коих ткут джиджимы, материю для штанов и черкесок, подвязки и т.п. Из двух фунтов пилэ выходит около 1 1/2 фунтов сырца, который ценится, средним числом, по 2 р. 50 к. за фунт. Что касается джиджимов и других материй, то их производят крестьяне для домашнего употребления и продают только в случаях крайней нужды в деньгах. Хороший джиджим, длиною в 15 аршин и шириною в 8 вершков, стоит 15 рублей. Для джиджима указанных размеров требуется около 5 1/2 фунтов сырца, стоимостью в 13 р. 75 к. и на рубль красок. Следовательно, женский труд, потребный на производство его, почти не окупается.

Скотоводство.

Скотоводство составляет преимущественное занятие крестьян кочевых селений. В оседлых селениях крестьяне держат крупный скот для работ, а приплод и шерсть, получаемые от незначительного количества имеющегося у них мелкого скота, служат им для удовлетворения домашних и хозяйственных потребностей. Только в четырех горных селениях Шушинского уезда незначительная часть домохозяев занимается промышленным свиноводством. Ското-

водство, несмотря на значение его для населения вообще, и, в особенности, для кочевого, находится в первобытном состоянии. Заводских быков и баранов не существует нигде, не говоря уже о лошадях и верблюдах, на которых крестьяне не обращают никакого внимания, в смысле поддержания породы.

Крупный скот во многих селениях содержится круглый год на подножном корме, а потому часто голодает зимою, кроме того, его предназначают к работам в очень раннем возрасте. Этим объясняется малорослость скота и его бессилие. У кочевников, например, при передвижениях, рогатый скот навьючивается для перевозки тяжестей с трехлетнего возраста, а в горных селениях в этом возрасте начинают впрягать быков в джарджары и камы, для обмолота хлеба. Мелкий скот также не отличается особенными свойствами. Он принадлежит к местной карабахской породе, хотя для овец существует различные названия, как, например, дымых, кяесма и другие, но названия эти имеют лишь местное значение, так как овцы, как у кочевников, так и у оседлых крестьян, не отличаются нигде ни сложением, ни ростом, ни количеством шерсти, ни другими какими-либо признаками.

В прилагаемой таблице сведения о количестве скота в исследованных районах обоих уездов.

В Шушинском уезде:

Название районов	Число селений	Дымов	Душ об. пола	Крупного скота		Мелкого скота	Лошдей.ослов. верблюдов. свиней.	Крупного скота		Мелкого скота		Прочего скота	
				Рабочего	Молочного			На дым	На душу	На дым	На душу	На дым	На душу
В горном	32	2108	18804	4613	1772	1597	3792	3,03	0,34	0,76	0,08	1,80	0,20
В низменном	24	902	5261	2234	1426	3666	451	4,05	0,79	4,95	0,70	0,50	0,08
В кочевом	12	1318	9756	3783	2266	80235	1174	4,57	0,62	60,88	8,22	0,89	0,42
Всего	68	4328	33821	10630	5454	85498	5417	-	-	-	-	-	-

В Джебраильском уезде:

Название районов	Число селений	Дымов	Душ об. пола	Крупного скота		Мелкого скота	Лошад. ослов. верблюдов. свиней.	Крупного скота		Мелкого скота		Прочего скота	
				Рабочего	Молочного			На дым	На душу	На дым	На душу	На дым	На душу
В горном	31	1047	7646	2299	806	2549	702	2,98	0,41	2,43	0,33	0,67	0,09
В низменном	11	584	3522	1533	807	5379	554	4,02	0,56	9,21	1,32	0,95	0,15
В кочевом	20	1293	8225	4027	2138	42822	1390	4,76	0,75	33,42	5,20	1,08	0,17
Всего	62	2924	19393	7859	3751	50750	2646	-	-	-	-	-	-

Из таблицы этой легко усмотреть, что наибольшее количество скота имеется у кочевников, а наименьшее - у крестьян горных селений. Уклонение от общей нормы замечается лишь в горном районе Шушинского уезда по отношению к скоту, показанному в последней графе таблицы, которого приходится на дым по 1,80 голов. И на душу по 0,20 голов. Это объясняется тем, что в числе пород, вошедших в рубрику "прочего скота", за исключением крупного и мелкого, находится 2200 голов свиней, составляющих у крестьян горных селений независимый промысел.

В кочевых селениях Шушинского уезда приходится баранов и овец по 60,88 голов на дым и по 8,22 голов на душу, а в Джебраильском уезде по 33,12 голов на дым и по 5,20 голов на душу. Эти цифры сами по себе свидетельствуют о степени развития овцеводства у кочевников. В числе мелкого скота, козы встречаются лишь в редких случаях: буйволы, столь пригодные для полевых работ, содержатся только крестьянами оседлых селений. У кочевников почти весь крупный скот состоит из малорослых быков местной породы.

В исследованных районах существует следующие цены на крупный и на мелкий скот: одна пара буйволов стоит от 80 до 120 рублей, рабочий вол не моложе шести лет - от 25 до 30 рублей, в возрасте от 4-х до 6-ти лет, - от 12-ти до 20-ти рублей. Волы и коровы от двух до четырех лет - от 10-ти до 15 рублей. Коровы старше четырех лет стоят от 20-ти до 25-ти рублей. Племенные бараны продаются от 5-ти до 10-ти рублей. Волахи, дойные и яловые овцы не моложе трех лет - от 4-х до 5-ти рублей. Ягнята весенние - от 80 копеек до рубля, а осенние - от двух рублей до 2 руб. 40 коп. До 15% приплода погибает вследствие болезней, увечий, краж пастухами и д.п. Скот продается осенью приезжим скупщикам из Елисаветполя, Баку, Тифлиса и других городов. В числе крупного скота продаются только негодные к работе волы и яловые

коровы, а из мелкого - волахи и яловые овцы после шести лет. Крестьяне продают крупный скот только по нужде, при недостатке зимой корма, или в случаях крайней нужды в деньгах. В среднем выводе, крупного скота продается ежегодно не более 10%, мелкого скота - около 30%. Таким образом, в продажу поступает ежегодно: в Шушинском уезде - около 1,608 голов крупного скота, по 12-ти рублей за голову, на сумму 19,296 рублей, и около 25,650 голов мелкого скота, по 4 рубля за голову, на сумму 102,600 рублей, а в Джебраильском уезде - 1,161 голова крупного скота на 13,932 рубля и 15,225 голов мелкого на 60,900 рублей.

Не менее ценным продуктом является шерсть, как по отношению к громадному применению ее в хозяйстве, так и по отношению к доходу, получаемому крестьянами от ее продажи. Каждая овца, считая в том числе молодых овец, ягнят и больных, приносит шерсти, средним числом, в год около 2 $\frac{1}{2}$ фунтов. Тонкорунная шерсть получается только от ягнят и ценится несколько дороже обыкновенной - по 8 коп. за фунт. Обыкновенная шерсть имеет довольно грубое волокно и продается везде по одному абазу (20коп.) за три фунта, т. е. по 2 руб 66 коп. за пуд. По этому расчету в казенных селениях Шушинского уезда с 85,498 голов овец должно получиться шерсти ежегодно около 5,344 пудов 25 фун. на сумму 14,215 рублей 4 коп., а в Джебраильском уезде с 50,750 голов овец - около 3,171 пуд. 35 фун., на 8,437 рублей 18 коп.

Старых овец и волахов стригут два раза в год - весной и в июне месяце на эйлагах, а баранов и годовых овец стригут один раз. От первой стрижки получается шерсти, средним числом, около 2 $\frac{1}{2}$ фунтов, а от второй всего 1 $\frac{1}{4}$ фунта. С баранов получается около 2 $\frac{3}{4}$ фунтов, а с годовых овец не более двух фунтов. Из всего стада второй стрижки подвергается не более 60% овец. Самая ранняя стрижка овец начинается на низменности у кочевников - около 15-го марта. К концу марта начинают стричь баранов и оканчивают стрижку, обычно, к 10-ому апрелю. Впрочем, срок начатия стрижки зависит от предшественников зимы. После теплой зимы, когда, вследствие хорошего корма, на овцах бывает достаточно шерсти, стрижку начинают несколько ранее - между 10-м и 15-м марта. После холодной зимы овец начинают стричь только с 22-го по 25-го марта.

Немаловажное значение в скотоводстве имеет молочное хозяйство. В кочевых селениях молочные продукты служат крестьянам круглый год, почти исключительной пищей, а в горных селениях, в особенности в тех, которые расположены поблизости к г. Шуше, Джебраилу и к базарным местечкам, сыр, масло, молоко сбываются крестьянами за хорошие цены и служат им источником немалых доходов. Способы приготовления различных продуктов молочного хозяйства подробно описаны в первом томе «Материалов для изучения экономического быта государственных крестьян». Наибольший доход

крестьяне-скотоводы выручают от продажи сыра, масла и молока, которые, как и во всем Закавказье, готовятся из смеси овечьего молока с коровьим. Цена за пуд сыра, смотря по близости от населенных мест, колеблется между 1 руб 50 коп. и 2 руб. 50 коп. Масло продается от 8 до 12 рублей за пуд. Молоко имеет сбыт только в городе и в местечках, куда крестьяне доставляют его кувшинами и продают по 5 коп. за кувшин кислого молока и по 12 коп. за кувшин пресного.

Коров и овец доят, обыкновенно, в течении 5-6 месяцев в году. На низменности их начинают доить через месяц после ягнения, т. е. в конце декабря, когда молодые барашки начинают приниматься за траву. Перестают они давать молоко в конце июня месяца и в это время к ним начинают припускать баранов. Наибольшее количество молока от коров и овец получается на летних пастбищах, а наименьшее - в начале весны и в конце лета, когда они перестают давать молоко. По произведенным нами исследованиям в кочевых селениях Кябирлу и Овшаре, получалось до выхода этих селений на летние пастбища в апреле месяце: от 10-и коров молока в день по 70 фунтов (32 фунта утром и 38 фунтов вечером), а от 10-ти овец 12 ½ фунтов. Из смеси этого молока получалось 7 ¼ фунтов сыра и 3 ¼ фунта масла. На эйлагах коровы и овцы дают больше молока, нежели на низменности, поэтому указанные цифры можно принять за средний минимум удою коров и овец.

Для исчисления доходов от крупного скота, следует принять во внимание, что на каждую сотню голов приходится коров 35 голов, рабочих быков и буйволов 35 голов, подростков и телят 29 голов. От продажи 10 голов устарелых быков и подростков получается ежегодно около 120 рублей, кроме того, от 35 коров, в течение 165 дней, получится 100 пудов сыра и 50 пудов масла, стоимость которых, по указанным выше ценам составляет до 820 рублей.

В заключении приведем среднюю доходность стада в 500 голов мелкого скота. В таком стаде, по мнению овцеводов, должно быть 25 голов баранов, 200 волахов и 275 овец, из которых дойных около 220 голов.

Доходность такого стада выразится следующими данными:

1. Ягнят, по 85 на 100 маток, 187 голов.....374 рубля
 2. По 1 ½ фунта молока в день, а в 5 месяцев от 220 овец-1.237 ½ пудов молока. Из этого количества молока получится около 62 пудов масла и 124 пуда сыра (по 8 р. и по 2 р.).....744 рубля
 3. Шерсти с 500 голов-1.250 фунтов по 20 коп. За 3 фунта.....83 рубля 32 копеек.
 4. Кож от 75 палых овец и ягнят (по 20 коп. и по 10 коп.).....11 рублей 25 копеек.
 5. Кизяка на.....15 рублей.
- Всего.....1.227 рублей 57 копеек.

Главные расходы на скотоводство заключаются в найме казенных летних пастбищ и ятагов у частных лиц, в найме пастухов и подпасков, которые обходятся, средним числом, по 60 рублей на каждое стадо в 100 голов крупного скота или в 500 голов мелкого. За ним следует принимать также в расчет соль, саман, сено и ячмень, которыми крестьяне кормят скот в течении двух трех зимних месяцев. Заметим, что саман и сено заготавливаются на зиму лишь крестьянами оседлых селений. У кочевников скот находится круглый год на подножном корме. Только во время сильных зимних стуж они подкармливают овец зерном ячменя.

Свиноводство

Свиноводство распространено в весьма немногих горных селениях Шушинского уезда, а именно в армянских селениях Таг, Кущи-баба, Ченахчи и Сарушен. Этим промыслом занимаются, впрочем не все крестьяне, а только часть домохозяев из наиболее богатых. Главным препятствием для развития свиноводства служит недостаток в исследованной местности дубовых деревьев, желудями которых кормятся, преимущественно, свиньи зимой, поэтому в зимнее время крестьяне отправляют стада свиней в Ленкоранский уезд Бакинской губернии или в Ордубадский участок Эриванской губернии, и в смежный Зангезурский уезд, где выпасают их, большей частью, на казенных свободных лесных полянах. За выпас свиней в Ордубадском участке и в Зангезурском уезде взимается по 10 коп. с головы, а в Ленкоранском уезде по 12 коп. с головы. В остальное время года крестьяне выпасают свиней на надельных выгонах и на паровых полях. Свиньи поросятся два раза в год - осенью, в сентябре месяце, и весной, в апреле и мае месяцах. Каждый раз от них получается от четырех до пяти поросят. Крестьяне оставляют из них не более двух, трех, так как часто бывает, что у свиней, вследствие плохого корма не хватает молока для прокормления всех поросят. Сами крестьяне свиней не колют, а, по достижению ими четырехлетнего возраста, гонят их стадами в г. Баку, где продают по 12-14 рублей за пару четырехлетних свиней и по 16-17 рублей за пару пятилетних.

Посторонние заработки:

Посторонними заработками занимаются крестьяне оседлых селений: у кочевников, за исключением промыслов, непосредственно связанных с скотоводством, других занятий вовсе не существует.

Главным источником посторонних заработков служат сельские работы. Разновременность посевов и уборки хлебов в горах и на низменности доставляет крестьянам возможность покидать свои поля для заработков в других районах. В так называемых мадаговских селениях Шушинского уезда, а имен-

но в Ченахчи, Карабулах армянском, Коджаре и Киши-баба пахотные и усадьбыные угодья расположены в горах, а сады и огороды находятся на низменности. Крестьяне этих селений с большим успехом исполняют в разные сроки и полевые, и садовые работы, переходя, смотря по необходимости, с гор на низменности и обратно. Так же и в других горных селениях, с наступлением урожая на равнине, крестьяне покидают свое хозяйство и уходят на работы в низменные селения.

Уборка полей совершается или из части урожая, или за деньги. Наем рабочих во время жатвы стоит, обыкновенно, от 50 до 80 коп. в день. Издельный же труд оплачивается: за жнитво - по 3 снопа из 20-ти, а за покос - по одному из 10-ти. Кормление червей и уборку коконов производят из 1/6 и из 1/4 части коконов, а уборку садов и огородов - из 1/20 и 1/14 части урожая, чаще же всего - за деньги, с платою женщинами и малолетним по 10-15-ти копеек, а взрослым по 25-ти и по 30-ти копеек в день. В издельных работах принимает участие, по крайней мере, 1/10 часть жителей горных селений.

Поденные работы редко исполняются туземцами: на время жатвы, приходят, обыкновенно, персидские рабочие из-за Аракса, которые, смотря по урожаю и количеству конкурирующих рабочих рук, нанимаются от 50 до 80 копеек в день, на хозяйских харчах. Заметим, что уборка полей у кочевников совершается большей частью, наемными рабочими, так как кочевники, вообще неохотно исполняют всякие работы, не связанные с их специальным занятием-скотоводством.

Кустарная промышленность, именно изделия из шерсти, усматривается повсеместно как в кочевых, так и в оседлых селениях. Нельзя не заметить при этом, что женский труд, положенный в производство изделий, ценится почти ни во что, и предметы, приготовляемые из шерсти - ковры, паласы, чули и другие продаются крестьянами почти по цене шерсти и красок, употребленных в дело. Ковер, длиною в 3 аршина и шириною в 1 $\frac{3}{4}$ аршина, на который было употреблено 50 фунтов мытой шерсти и красок на 4 рубля, ценится от 10-ти до 14-ти рублей. Обыкновенный палас стоит от 4-х до 5-и рублей. Палас цветной - около 14-ти рублей, чул - от 2-х до 3-х рублей, крашенный чул - от 6-ти до 8-ти рублей; войлок для покрывки шатров, смотря по величине - от 20 до 80 рублей.

До учреждения лесничеств, в Шушинском уезде был развит лесной промысел. Крестьяне горных селений занимались заготовкой бревен, досок, гонта и других изделий, а, главным образом, рубкой дров на продажу, но с уничтожением бесплатного права пользования лесными материалами, и в особенности с повышением в последнее время цен на лес, этот промысел значительно уменьшился. В настоящее время производство, например, гонта, которое прежде было распространено повсюду, сохранилось лишь в весьма немногих

селениях. Заготовкой лесных материалов занимаются крестьяне казенных селений Куши-баба, Таг, Ченахчи и Демурчилар. Наибольшие выгоды представляют выделка гонта и жжение углей. За приготовление 1.000 штук гонты работник получает от 1 р. 50коп. до 2р. в день одним работником может быть заготовлено до 800 штук гонты. Жжение углей, кроме названных селений, производится еще в селениях, расположенных поблизости города Шуши и Джебраила. На месте уголь продается по 20 коп. за лошадиный выюк, а в городах от 30 до 50 коп.

Крестьяне армянских селений занимаются также торговлей. В г. Шуше многие лавки принадлежат в настоящее время купцам, вышедшим из сословия крестьян. Кроме того, в Джебраиле и в других многолюдных местечках, как например, в казенных селениях Агдам и Карабулах и вдоль почтовой дороги существует много, принадлежащих крестьянам, духанов и лавчонок для продажи мелких и красных товаров, съестных припасов и других предметов. Все эти мелкие и крупные торговцы, по большей части, не прерывают связи с селениями, уплачивая, вместе с гильдейскими пошлинами, казенные подати и мирские повинности, они продолжают пользоваться надельной землей, передавая ее другим крестьянам из части урожая. Некоторые из таких торговцев имеют в селениях свои дома и усадьбы, в которых проживают их семьи, другие же обладают только садовыми и пахотными участками.

В русских селениях, Карабулах и Ханкенди, и в татарском, Гулларе, крестьяне почти поголовно занимаются извозом. Этот промысел считается довольно выгодным, так как четвериком лошадей с фургоном, которые имеются у каждого домохозяина, зарабатывается до 300 руб. в зиму, исключая расходы на пищу хозяину и на прокорм лошадей. Предметами перевозки служат зерновой хлеб, шерсть, сыр, масло, шкуры, овощи и другие продукты сельского хозяйства, которые направляются на станцию железной дороги Евлах, в Елисаветполь, Баку и другие города. Обратно фургоны нагружаются нефтью, мукой, сахаром, а также красными и другими товарами.

В исследованных селениях имеется также немало ремесленников: валяльщиков, чарухчей (башмачников) и проч.

Главный контингент рабочих составляют чернорабочие, которые уходят ежегодно на заработки в города Шушу, Елисаветполь, Тифлис и на нефтяные промыслы в город Баку. Процент чернорабочих весьма велик и в исследованном районе достигает почти 1 ½ оседлого населения казенных крестьян. Между кочевниками отхожие промыслы и посторонние заработки являются в виде весьма редких исключений, самые бедные из них нанимаются в пастухи, но чаще всего проживают на счет других членов общества.

VIII. Податное обложение

Крестьяне исследованных селений обладают казенными и мирскими или общественными повинностями. Первые состоят из подымной подати и земского сбора. Поземельный сбор входит в состав подымной подати. Земский оброк взимается во всех селениях по 6 руб. 55 к. с дыма (4р. 60к. общего по краю и 1р. 95 к. Губернского). Подымная подать видоизменяется в пределах между 3 и 13 руб. с дыма.

Прилагаемая таблица указывает распределение этой подати в исследованных селениях.

Наименования уездов и районов	Количество подымных податей с каждого дыма											
	Количество селений	По 3р.	По 4р.	По 5р.	По 6р.	По 7р.	По 8р.	По 9р.	По 10р.	По 11р.	По 12р.	По 13р.
Шушинский уезд	32	1	4	1	2	4	-	1	2	2	1	14
В горном районе	24	-	3	4	1	4	3	5	1	2	1	-
В низменном районе	12	-	5	1	2	1	2	-	-	1	-	-
В кочевом районе	12	-	5	1	2	1	2	-	-	1	-	-
Итого	68	1	12	6	5	9	5	6	3	5	2	14

Наименования уездов и районов	Количество подымных податей с каждого дыма											
	Количество селений	По 3р.	По 4р.	По 5р.	По 6р.	По 7р.	По 8р.	По 9р.	По 10р.	По 11р.	По 12р.	По 13р.
Джебраильский уезд	31	1	5	3	4	2	1	12	-	3	-	-
В горном районе	11	-	6	1	1	1	-	1	-	1	-	-
В низменном районе	20	-	7	1	2	4	1	4	1	-	-	-
В кочевом районе	20	-	7	1	2	4	1	4	1	-	-	-
Итого	62	1	18	5	7	7	2	17	1	4	-	-
В обоих уездах	130	2	30	11	12	16	7	23	4	9	2	14

Из таблицы этой видно, что в Шушинском уезде более всего селений, платящих по 4 и по 13 рублей с дыма, а в Джебраильском - по 4 и по 9 рублей; менее же всего в обоих уездах селений, платящих по 3 и по 12 рублей с дыма.

Неравномерность в обложении казенных селений подымными податями объясняется, главным образом, различной оценкой земель при введении денежной податной системы. До 1852 года в казенных селениях не существовало денежных сборов, а за пользование земель крестьяне облагались натуральной повинностью, состоящей из окладных сборов земными произведениями. В

первом случае, она называлась сальяном, а во втором - малджегадом или багрою. С кочевых обществ взималась часть приплода скота, называвшаяся чоббаши. Из оседлых селений окладными сборами были обложены весьма немногие селения. Большинство же уплачивало казне малджегад. Максимум сбора земных произведений составлял 1/5 часть урожая, а минимум 1/10 часть. При переложении натуральных повинностей на денежные, комиссия, которой было поручено это дело, соображаясь с доходностью земель, находившихся в обладании оседлых крестьян, и с количеством скота, имевшегося у кочевников, установила 5 категорий окладов подымной подати в 5, 7, 9, 11 и 13 рублей, допустив исключения из этих 5 категорий для немногих селений, отличающихся своею бедностью. С тех пор, как видно из таблицы, количество окладов возросло до 11-ти. Прямого указания на то, каким образом из означенных 5 категорий окладов образовалось впоследствии 11 категорий, не имеется, но из дел шушинского уездного полицейского управления видно, что изменение размера подымной подати совершалось нередко вследствие просьб, подаваемых крестьянами об уменьшении подымной подати.

С 1852 года многие земли, входившие прежде в состав земель, принадлежащих казенным крестьянам, были захвачены частными владельцами, вследствие чего количество угодий, приходившихся на дым, в настоящее время уменьшилось. Кроме того, состав населения значительно изменился с того времени, так как некоторые крестьянские семьи перешли в другие общества, другие - со всем выбыли из обществ. В некоторых же селениях количество дымов увеличилось почти вдвое против прежнего. Между тем, при исчислении размера подымной подати, комиссия 1850 года принимала в соображение, главным образом, количество земли, приходившейся на дым. Понятно, что размер подымной подати в настоящее время не удовлетворяет никаким требованиям справедливости. Для примера, мы можем указать на следующие факты: крестьяне селения Агджабеды Шушинского уезда уплачивают ежегодно 11 р. подымной подати, а крестьяне смежного селения - Халфарадинлу, находящегося при совершенно одинаковых экономических условиях с селением Агджабеды, уплачивают в год 9 рублей. Жители селения Агдара, обладающие прекрасными пахотными угодьями, платят подымной подати 3 рубля в год, а крестьяне селения Агдам, у которых, кроме садовой земли, других угодий вовсе не имеется, платят 9 рублей. Большинство кочевых обществ, отличающихся своим богатством и численностью скота (в Шушинском уезде более 60 голов на дым), уплачивает по 6 рублей с дыма. Крестьяне же оседлых селений, пользующиеся, сравнительно, менее благоприятными экономическими условиями, платят по 9, 11 и по 13 рублей с дыма.

Общественные повинности и размер их для каждого из исследованных селений указаны в прилагаемых к описанию ведомости N 6-ой. За исключением

некоторых расходов, установленных по распоряжению администрации, как то на содержание школ земских всадников и проч., большая часть повинностей уплачивается крестьянами продуктами сельского хозяйства и личным трудом, Суммы, приведенные в ведомостях, исчислены на основании средней стоимости рабочего дня и местных цен на различные произведения сельского хозяйства. Виды общественных повинностей суть следующие: расходы на содержание сельского управления, т. е. старшин, писцов и рассыльных, на содержание школ, земских всадников, джуваров, священников и мулл, ночных караульных, полевых сторожей, цирюльников Эчмиадзинского монастыря и проч. К случайным общественным расходам, не могущим быть предусмотренными, относятся расходы на исправление дорог, на поставку лошадей для этапных подвод и для рассылки казенных пакетов, штрафы, взимаемые с крестьян за скрывание скотокрадов, расходы на исправление общественных домов и другие.

Старшины и помощники их, избираемые из среды наиболее влиятельных и богатых крестьян, во многих селениях не получают никакого определенного содержания. Денежное вознаграждение производится только двум правительственным старшинам, имеющимся в кочевых селениях Овшар и Карабулах Шушинского уезда. В остальных селениях старшины или вовсе не получают вознаграждения, или же взамен его пользуются от крестьян различными услугами. Так, например, в селениях Агджабеды, Нирзадлу, Сейблу верхнее, Халфарадинлу и Эйвазлу Шушинского уезда, каждый из домохозяев представляет старшине ежегодно по одной паре рабочих волов на один день. В других селениях крестьяне отбывают в пользу старшин по одному и по два рабочих дня с дыма, во время уборки хлеба. В селениях Акаринского ущелья, Джебраильского уезда, старшины получают от крестьян вознаграждение хлебом, по одному и по два кевуза пшеницы, или по одному кевузу чалтыка с дыма. В кочевых селениях старшины не только не получают никакого содержания, но даже часто уплачивают подати за беднейших из кочевников. Впрочем, служба старшин часто вознаграждается другими доходами: пользуясь среди крестьян большой властью, они нередко в короткие промежутки времени обеспечивают себя имущественно на всю жизнь. Другие сельские должностные лица, поименованные в ведомости: писцы, рассыльные, джувары, ночные караульные, полевые сторожа, священники и муллы почти все получают с крестьян вознаграждение различными произведениями сельского хозяйства. Расходы на содержание школ, земских всадников, на Эчмиадзинский монастырь и некоторые случайные взимаются с крестьян деньгами. Из них расходы на содержание школ исчисляются вместе с казенными податями в окладных листах, присылаемых из казенной палаты и составляют по 60 коп. с дыма во всех мусульманских селениях. Расходы на содержание земских всад-

ников производятся по усмотрению уездного начальства, которое, соображаясь с обстоятельствами, увеличивает или уменьшает размер этих расходов по своему усмотрению.

Раскладка казенных податей и общественных повинностей совершается два раза в год - весной и осенью. В татарских селениях она производится выборными от общества почетными людьми-аксакалами, а в армянских - при участии всех домохозяев, хотя с преимущественным влиянием наиболее богатых из них. Главным основанием при раскладе податей в татарских селениях является платежная способность домохозяев, а в армянских - количество башей и количество земли в дыме. В селениях, заключающих в себе небольшое количество дымов, как, например, в Гиши, Пахлюль, Варандалу и Кузанлу Шушинского уезда, и Джилан, Каракелу, Тааны и Таанк Джебраильского уезда, раскладка податей совершается между крестьянами поровну, подымно. Но, в большей части армянских селений, раскладка представляет весьма сложную систему. В одних селениях она производится по количеству башей, т. е. по числу мужских душ, достигших совершеннолетия и обладающих надельной землей, в других - по башам и по земле. Смешанный способ чаще всего встречается в горных селениях. Для примера укажем такой способ раскладки податей за два последних полугодия в горном армянском селении Мушкапат Шушинского уезда. В этом селении по исследованию оказалось 52 дыма и 558 душ обоего пола, из коих мужских 307 душ и женских 251 душа. Земли в нем оказалось 883 десятины, из коих удобной 703 десятин, а пастбищной и неудобной 180 десятин. При последней разверстке угодий, земля распределена между дымами так, что каждый баш пользуется, обязательно, не менее 4-х чувалов удобной земли. Во всем селении находится сто башей, поэтому из 703 десятин удобной земли 400 десятин отчислены по количеству башей, остальная же земля распределена по количеству душ или вообще, по экономической силе домохозяев. При раскладе податей за последний год крестьяне положили взимать по 3 рубля с баша в каждое полугодие и, кроме того, в первое полугодие за излишнюю землю по 1 рублю с чувала, а во второе полугодие по 35 копеек с души обоего пола. Таким образом, со ста башей и с 400 десятин находящейся у них земли было взято податей за оба полугодия 600 рублей. за излишнюю землю в первое полугодие было получено за 303 десятины 303 рубля, а во второе полугодие, по 35 коп. с души, с 558 душ-195 рублей 30 копеек. Недостаток (54 руб. 59 коп.) против суммы, указанной в ведомости (1152 руб. 89 коп.) был покрыт уплатой вознаграждения самими крестьянами священнику за требы, цирюльнику и проч.

В татарских селениях, как уже было сказано, при раскладе податей служит основанием платежная способность домохозяев. Эта способность определяется в оседлых селениях доходностью надельных участков, количеством

рабочих рук, скота, оросительных средств и проч. В кочевых же селениях она определяется, исключительно, численностью скота. При раскладе податей, выборными-аксакалами составляется особая раскладочная ведомость, называемая бинача. В этой ведомости обозначаются имена домохозяев и, кроме того, в оседлых селениях количество и качество наделных угодий и другие заметки, касающиеся имущественного положения домохозяев, а в кочевых селениях - количество скота. В ведомостях этих имеется особая графа, обозначающая сумму податей, причитающихся с каждого из домохозяев. Бинача составляется, обыкновенно, на несколько лет, но подвергается от времени до времени исправлению, сообразно изменению экономического положения дымов.

Платежные единицы в кочевых селениях носят различные названия - кылча, кара, шага, бина и т.п. Так, например, в селении Шахсеван, Джебраильского уезда, принято считать платежной единицей одну лошадиную, или одну верблюжью ногу - кылча, с которой взимается в год податей рубль. Домохозяин, у которого имеется две лошади, платит 8 рублей в год. Одна кылча равняется 10 головам овец, или одному подростку, или же двум кылча крупного скота, таким образом, домохозяин, обладающий одной лошадью, 20 головами мелкого скота, двумя волами и одним подростком, платит за лошадь (4 кылча)-4 рубля, за 20 голов овец (2 кылча)-2 рубля, за двух волов (4 кылча)-4 рубля и за одного подростка (1 кылча)-рубль, всего 11 рублей в год.

Заметим, что способы раскладки податей, принятые вообще в мусульманских селениях, и в особенности у кочевников, не только соответствуют наисправедливейшим требованиям податного обложения, в смысле всеобщности и равномерности распределения податей, но еще менее всего вызывают среди крестьян недоразумений и жалоб на притеснения со стороны сильных и богатых.

Общая ведомость исследованных селений

NN по порядку	Наименование уездов и селений	наличное население					земельное довольствие				
		дымов	общее число душ		безземельных		усадебной	садовой	лесной	пахотной	
			муж. пола	жен. пола	муж. пола	жен. пола				полив.	непол.
	В Шушинском уезде: Горные селения:										
1	Агдара	17	67	53	-	-	5	30.80	-	-	167
2	Гакаку	17	69	63	-	-	3	6	100	-	317.34
3	Гацы	42	241	198	-	-	4	60.88	-	-	392
4	Геши(Каши)	3	20	14	-	-	0.50	4	-	-	25.18
5	Гешан	53	297	223	-	-	5	15	-	-	410
6	Гюней-чертаз	162	811	756	-	-	18.60	80.70	400	-	2300
7	Гузей-Чартаз	96	580	473	-	-	8	40.53	200	-	1090
8	Дагдаган	34	151	101	-	-	14.40	-	100	-	499
9	Демурчилар	41	226	177	-	-	3.04	3.72	30.80	-	194.90
10	Джалиат	171	913	697	-	-	56.70	20	-	-	2730
11	Елиша	18	102	87	-	-	6	-	-	-	280
12	Завадых	41	132	141	-	-	3	37	-	-	600
13	Карабулах (армянский)	63	240	220	-	-	21.60	7.50	151	13.96	1480.36
14	Кешин-кент	105	508	381	-	-	26	-	200	-	1276
15	Коджар	89	357	293	-	-	16	135.11	-	849.30	1122.50
16	Куши-баба	31	124	82	-	-	10.60	7.80	40.50	-	387.49
17	Кузум-кент	73	299	268	-	-	6	25	-	-	550

В десятинах			Скотоводство							Подати				
Покошной	Пастбищ- ной и неудоб- ной	Всего земли	Рогатый скот			Лошади	Мулы	Ослы	Свиньи	Госуд.		Земская	Общественная	Общей недоим.
			Крупный		Мелкий					Подынная	Поземельная			
			Рабочий	Молоч. и гулевой										
-	104.19	306.99	30	16	-	4	8	-	-	48	-	104.80	55.47	-
44	100	570.34	60	45	90	6	14	-	-	84	-	91.70	44.88	-
-	250	706.88	94	30	-	9	18	-	-	507	-	255.45	159.29	-
-	-	29.68	16	3	-	1	-	-	-	27	-	19.65	6.70	-
-	220	650	62	31	-	15	20	-	-	528	-	314.40	169.92	-
-	900	3698.77	280	50	-	51	141	-	-	1963	-	989.05	603.91	-
-	651	1989.53	163	57	-	18	43	-	-	1079	-	543.65	376.35	-
-	298	911.40	113	32	-	7	28	-	-	370	-	195.40	163.18	-
17	20	269.46	61	35	60	21	9	-	-	429	-	216.15	158.16	-
-	1300	4106.70	365	148	129	54	88	-	-	2067	-	1041.45	511.04	-
-	300	586	29	11	-	2	13	-	-	105	-	98.25	51.25	-
-	160	800	93	54	-	6	24	-	-	468	-	255.45	162.27	-
315	190	2179.56	183	48	55	21	5	-	-	726	-	386.45	230.88	-
-	660	2162	235	96	-	23	79	-	-	950	-	622.25	440.04	-

-	900	3022.91	494	310	60	48	11	-	-	1105	-	556.75	255.33	-
-	98.12	544.72	37	21	32	9	5	-	145	120	-	196.50	219.20	-
-	220	801	124	42	-	7	23	-	-	858	-	432.30	327.62	-

NN по порядку	Наименование уездов и селений	Наличное население					Земельное довольствие				
		Дымов	Общее число душ		Безземельных		Усадебной	Садовой	Лесной	Пахотной	
			Муж. пола	Жен. пола	Муж. пола	Жен. пола				Полив.	Непол.
18	Кятук	34	162	167	-	-	10	75.61	-	-	488.50
19	Мамеда-зур	15	67	63	-	-	4.05	15.63	31	-	200.30
20	Махитар-кент	1	6	6	-	-	1	-	-	-	10
21	Мурика-пат	52	307	251	-	-	5	28	-	-	670
22	Пахлюль	9	59	43	-	-	1.70	-	104	-	70.10
23	Салакатын	15	34	33	-	-	5.50	3.22	-	-	147.50
24	Сарушен	45	261	195	-	-	11.42	3.98	52.50	-	198.54
25	Сейд-беглу	26	131	103	-	-	7.83	-	304	-	300
26	Сигнах	40	300	251	-	-	26.40	40.52	600	-	990
27	Суз	17	66	56	-	-	5	2	-	-	88
28	Таг	300	973	868	51	42	48	16.59	64	-	620
29	Хан-кенды (русский)	17	56	50	24	20	15.42	-	-	-	-
30	Ханзрис-тан	45	234	189	-	-	25.51	16.17	404	-	660
31	Шуши-кент	275	1413	1500	-	-	26	30.95	50.50	-	982.25
32	Ченахчи	161	694	765	-	-	25.80	42	610	167.18	1380
	Итого	2108	9900	8767	75	62	425.77	748.19	3442.30	1030.44	20627.21
Низменные оседлые селения											
33	Агдаш	7	24	22	-	-	1	39.50	-	-	-

В десятинах			Скотоводство							Подати				
Покоосной	Пастбишной и неудобной	Всего земли	Рогатый скот		Лошади	Мулы	Ослы	Свины	Госуд.		Земская	Общественная	Общей недом.	
			Крупный						Подымная	Поземельная				
			Рабочий	Молоч. и гужлевой										Рубли
-	742.20	1316.31	99	19	-	8	20	-	-	416	-	209.60	105.90	-
-	202	454.18	34	21	-	8	14	-	-	196	-	183.40	96.18	-
-	-	11	1	-	-	1	1	-	-	7	-	6.55	0.92	-
-	180	883	98	25	-	13	18	-	-	611	-	307.85	234.04	-
-	61	236.80	27	11	-	2	8	-	-	36	-	58.95	26.33	-
-	180.70	336.92	38	34	-	11	-	-	-	66	-	72.05	35.79	-
15.19	115.17	397.30	100	27	40	15	8	-	-	520	-	262	126.75	-
-	100	711.83	155	80	175	21	6	-	600	100	-	131	43.40	-
157	490	20303.62	151	100	120	30	4	-	50	429	-	186.80	104.72	-
-	20	115	43	12	-	6	8	-	-	150	-	98.25	55.10	-
297	292	1337.59	492	104	413	112	10	-	1150	4433	-	2233.55	947.16	-
308	931	1254.42	79	16	-	24	-	-	-	68	-	102	110	-
-	-	1105.68	246	80	-	9	28	-	-	160	-	262	116.25	-
-	1090	2179.70	370	120	300	100	150	-	-	2860	-	1703	847.45	-
123	1678	4025.98	241	94	123	95	31	-	255	1846	-	930.10	813.52	-
1276.19	12454.88	40004.97	4613	1772	1597	757	835	-	2200	23332	-	13066.75	7599	-
-	-	40.50	12	8	-	4	-	-	-	63	-	45.85	24.15	-

NN по порядку	Наименование уездов и селений	Наличное население					Земельное доовольствие				
		дымов	общее число душ		безземельных		усадебной	садовой	лесной	пахотной	
			муж. пола	жен. пола	муж. пола	жен. пола				полив.	непол.
34	Агджабеды	203	504	407	-	-	35	185	-	1580	-
35	Али-мардан-ушага	14	62	42	-	-	0.70	28	-	7	-
36	Варандалу	4	10	8	-	-	0.92	4	-	6	12
37	Вейсали	66	305	220	-	-	20	75.50	-	-	360.30
38	Гюсулу	39	103	90	-	-	5.40	41	-	194.60	-
39	Гаджи-Туралу	25	72	61	-	-	11	19	-	301	-
40	Гуллар	11	38	33	-	-	2.50	23	-	35	-
41	Ирза-Саркерлу	16	59	52	-	-	12	8.59	-	181	-
42	Карадаглы 1-ые	8	15	10	-	-	0.62	0.56	-	-	28
43	Касимлы	7	3	1	19	17	0.60	3	-	10	-
44	Курд-карадаглы	20	72	58	-	-	1.40	44	-	12.50	243.50
45	Курд-дортлар	7	28	24	-	-	3	10	-	190	-
46	Кямбалу	23	76	59	-	-	6.25	25	-	187.50	-
47	Кузанлу	6	25	18	-	-	0.60	6	-	35	-
48	Мафрузлу	32	95	81	-	-	6	31	-	230	-
49	Новрузлу	58	203	166	-	-	7.60	269	-	304	-
50	Пирзадлу	15	57	55	-	-	4	55	-	72.30	-
51	Сейблу верхнее	32	118	99	-	-	7.50	111	-	267.07	-
52	Софулу	9	35	29	-	-	3.40	16.50	-	38	-

В десятинах			Скотоводство							Подати				
Покоосной	Пастбищной и неудобно	Всего земли	Рогатый скот			Лошади	мулы	ослы	свины	Государств.		Земская	Общественная	Общей недоим.
			Крупный		Мелкий					Подымная	Поземельная			
			Рабочий	Молоч. и гужевой										
-	3500	5300	365	218	-	91	1	-	-	1969	-	1172.45	859.87	-
-	-	45.70	49	37	30	22	-	-	-	96	-	78.60	44.62	-
-	-	22.92	14	12	-	1	-	-	-	27	-	19.65	10.62	-
-	-	456	90	72	2000	30	8	-	-	544	-	445.40	354.90	-
-	-	241	95	49	18	17	-	-	-	155	-	203.05	116.04	-
-	179	510	75	36	150	12	-	-	-	88	-	143.50	77.23	-
-	300	360.50	25	20	43	3	3	-	-	77	-	72.05	29.07	-
-	40	241.50	48	30	459	4	-	-	-	130	-	85.15	41.80	-
-	-	29.18	10	5	-	2	-	-	-	32	-	52.40	58.20	-
-	-	13.60	4	8	-	7	-	-	-	12	-	35.40	21.31	-
-	204	505.40	89	64	22	14	-	-	-	133	-	124.45	57.67	-
-	-	203	70	36	201	5	-	-	-	42	-	39.30	20.08	-
-	375	593.75	43	29	84	3	-	-	-	84	-	137.55	78.01	-
-	20	61.60	39	21	-	2	-	-	-	48	-	26.20	17.28	-
-	-	267	74	37	-	15	-	-	-	144	-	157.20	75.20	-
61	-	641.60	110	90	73	51	5	-	-	440	-	360.25	226.76	-
-	10	141.30	35	25	24	12	-	-	-	60	-	78.60	69.46	-
-	-	385.57	64	48	79	15	1	-	-	275	-	163.75	20.95	-
-	39	96.90	12	8	-	-	-	-	-	81	-	54	30.33	-

NN по порядку	Наименование уездов и селений	Наличное население					Земельное довольствие				
		дымов	общее число душ		безземель- ных		усадебной	садовой	лесной	пахотной	
			муж. пол	жен. пола	муж. пола	жен. пола				полив.	непол.
53	Халфара-динлу	168	525	490	-	-	18.75	224.50	-	1312.50	-
54	Шихбабали	46	151	125	-	-	3.30	316	-	70	-
55	Эйвазлу	8	21	23	-	-	2	4	-	22	-
56	Юсуф-джанлы	78	243	203	2	2	20.50	224.50	-	583	37
Итого		902	2845	2376	21	19	174.04	1763.56	-	5648.47	681
Кочевые селения											
57	Ахмед-агалу-муранлу	11	15	13	-	-	4	-	-	70	-
58	Багарлу	26	94	52	-	-	7	-	-	160	-
59	Вейсали	49	294	270	-	-	-	-	-	-	-
60	Иллагилар	27	99	97	-	-	4	-	-	50	-
61	Карадаглы 1-е	14	58	45	-	-	-	-	-	-	-
62	Карадулах (Текля)	317	1242	997	-	-	100	-	-	-	-
63	Кенгерлу 3-е	38	117	98	-	-	12	-	-	60	-
64	Корвенд (Кябирлу)	228	1030	1055	-	-	100	-	-	-	-
65	Маризли	264	920	644	-	-	40	-	-	1560	-
66	Овшар	238	973	894	-	-	-	-	-	790	-
67	Сейблу нижнее	9	34	30	-	-	6.10	1.00	-	85	-

В десятинах			Скотоводство							Подати				
Покоосной	Пастбищной и неудобно	Всего земли	Рогатый скот			Лошади	мулы	ослы	свины	Госуд.		Земская	Общественная	Общей недом.
			Крупный		Мелкий					Подымная	Поземельная			
			Рабочий	Молоч. и гулевой										
-	2625	4180.75	346	308	-	24	9	-	-	1350	-	982.56	711.60	-
66	-	455.30	160	62	53	27	-	-	-	387	-	281.65	129.50	-
-	120	148	11	10	10	1	-	-	-	32	-	52.40	31.14	-
-	-	865	394	193	420	54	8	-	-	364	-	340.60	222.56	-
127	7412	15806.07	2234	1426	3666	416	35	-	-	6633	-	5151.95	3457.75	-
-	-	74	53	31	357	9	-	-	-	72	-	58.95	44.08	-
-	-	167	49	28	160	5	-	-	-	80	-	131	78.90	-
-	1044	1044	174	124	4031	18	-	-	-	312	-	255.45	160.12	-
-	350	404	67	33	1300	28	-	-	-	92	-	150.65	71	-
-	-	-	35	18	800	6	2	-	-	56	-	91.90	23.62	-
-	26900	27000	710	480	32200	340	32	45	-	2222	-	1323.40	844.12	-
-	100	172	79	43	597	14	-	-	-	180	-	235.80	113	-
-	15900	16000	769	420	19650	121	38	43	-	672	-	1100.40	405.96	-
-	3400	5000	930	456	9990	123	146	-	-	1246	-	1165.90	657.90	-
-	99800	10590	520	360	7300	75	35	4	-	1080	-	1179	1027.50	-
-	150	242.10	59	13	2650	15	6	7	-	77	-	45.85	32.77	-

NN по порядку	Наименование уездов и селений	Наличное население					Земельное довольствие					
		дымов	общее число душ		Без-земельных		усадебной	садовой	лесной	пахотной		
			муж. пола	жен. пола	муж. пола	жен. пола				полив	непол.	
68	Ходжавент	97	399	286	-	-	20	-	-	80	-	
Итого		1318	5272	4481	-	-	293.10	1.00	-	2855	-	
Всего		4328	18020	15624	96	81	892.91	2512.74	3442.30	9533.94	21308.21	
По народ-ностям	Сельских обществ											
		русских	1	17	80	70						
		татар	39	2350	8663	7305						
		армян	28	1961	9373	8330						
		Всего	68	4328	18116	15705						
		По религиям										
		православных	1	17	8	70						
		магометан-шиитов	38	2341	8628	7276						
		магометан-сунитов	1	9	35	29						
		армяно-григориан	28	1961	9373	8330						
Всего	68	4328	18116	15705								

В десятинах			Скотоводство							Подати				
Покосной	Пастбищной и неудобно	Всего земли	Рогатый скот			Лошади	Мулы	Ослы	Свины	Госуд.		Земская	Общественная	Общей недоим.
			Крупный		Мелкий					Подынная	Поземельная			
Рабочий	Молоч. и гулевой		Рубли											
80	830	1010	338	250	1200	46	16	-	-	528	-	569.85	412.42	-
80	58474	61703.10	3783	2256	80235	800	275	99	-	6617	-	6307.85	3871.39	-
1483.19	78340.88	117514.14	10630	5454	85498	1973	1145	99	2200	36582	-	24526.55	14898.14	-

NN по порядку	Наименование уездов и селений	Наличное население						Земельное довольствие				
		д.м.в.	общее число душ		Безземельных		усадебной	садовой	лесной	пахотной		
			муж. пола	жен. пола	муж. пола	жен. пола				полив.	непол.	
В Джебраильском уезде: Горные селения:												
1	Аракюль	23	51	48	1	-	2	4	-	-	69	
2	Ах-булаг	19	73	65	-	-	4	-	15	-	55	
3	Балианд	59	185	187	-	-	3.25	25.90	-	-	310	
4	Бинятлу	13	116	110	-	-	2.60	2.80	-	-	113	
5	Булатан	12	49	46	-	-	3	8	-	-	90	
6	Гахилу	22	122	97	-	-	2.37	6	-	130	105	
7	Гюзлак	35	202	93	-	-	3.50	16	-	100	120	
8	Даланлар (Аргюнаш)	58	277	197	5	3	3	-	10	-	210	
9	Дадали	14	42	28	-	-	5.45	16	-	30	86	
10	Даш-баши	21	91	89	-	-	2.50	3	30	-	54	
11	Дортгинар	11	37	32	-	-	7.50	44.25	-	53.75	-	
12	Джилан	3	13	9	-	-	1.50	0.80	-	-	23	
13	Карадаглы	31	125	84	-	-	3.50	20	-	-	130	
14	Каракалу	2	11	9	-	-	-	-	-	-	-	
15	Карабулах	43	100	107	-	-	14.80	18.40	-	-	673	
16	Карбагазар	48	191	163	-	-	5	42.50	-	100	591	
17	Керазилу	34	140	115	-	-	5.80	15	-	-	50	

В десятинах			Скотоводство							Подати				
Покоосной	Пастбищной и неудобной	Всего земли	Рогатый скот			Лошади	мулы	ослы	свины	Госуд.		Земская	Общественная	Общей недоим.
			Крупный		Мелкий					Подымная	Поземельная			
			Рабочий	Молоч. и гужевой						Рубли				
-	5	80	36	16	110	2	6	-	-	78	-	85.15	51.05	-
-	-	74	32	12	52	6	7	-	-	72	-	117.90	51.45	-
-	155	494.15	100	25	49	54	30	-	-	605	-	360.25	124.95	-
-	50	168.40	40	18	50	4	8	-	-	65	-	85.15	26.30	-
-	206	307	38	14	20	3	8	-	-	110	-	65.50	26.10	-
-	130	373.37	78	34	-	12	4	-	-	180	-	131	75.55	-
-	200	439.50	50	15	-	5	-	-	-	306	-	312.70	33.55	-
-	425	648	132	48	482	9	36	-	-	357	-	334.05	161.55	-
-	15	152.45	30	12	-	5	-	-	-	117	-	85.15	10.70	-
-	70	159.50	83	52	188	5	31	-	-	108	-	117.90	55.85	-
-	-	105.50	29	18	-	11	-	-	-	21	-	45.85	16.50	-
-	14	39.30	8	4	41	2	4	-	-	21	-	19.65	7.12	-
-	140	293.50	62	19	68	17	9	-	-	207	-	150.65	15.05	-
-	-	-	4	2	-	1	-	-	-	18	-	11.10	0.60	-
73	87	866.20	304	64	200	59	-	-	-	140	-	229.25	45.20	-
-	260	998.50	102	23	-	10	-	-	-	378	-	275	115.30	-
-	75	145.80	86	25	110	15	14	-	-	272	-	222.70	44.10	-

NN по порядку	Наименование уездов и селений	Наличное население					Земельное довольствие							
		дымов	общее число душ		Безземельных		усадебной	садовой	лесной	пахотной				
			муж. пола	жен. пола	муж. пола	жен. пола				полив	непол.			
18	Кемрагуч	38	154	130	-	-	2	13.69	10.40	-	90			
19	Корган	13	42	29	-	-	2.60	8.50	-	-	23			
20	Кочахмедлы	79	290	286	-	-	6.50	46.80	-	-	190			
21	Кюгюлу	11	65	48	-	-	1.50	8.50	70	30	-			
22	Мелик-Джанлу	26	69	67	-	-	3.80	15.80	-	-	57			
23	Сур	65	280	248	-	-	5	25.60	-	-	270			
24	Таан	3	27	17	-	-	1	-	-	-	3			
25	Тагасыр	91	326	268	-	-	6.60	49.30	-	-	91			
27	Таш-кесан	107	390	399	-	-	8.60	60.70	-	-	800			
28	Хатун-булаг	27	111	101	-	-	4.90	4	-	-	45			
29	Хирманджук	38	127	140	-	-	3.35	2.14	-	-	576.68			
30	Шагах	55	270	235	16	21	5.60	-	-	-	200			
31	Эдилу	42	98	71	-	-	4.75	5	30	-	20			
Итого		1047	4084	3516	22	24	128.57	462.59	165.40	443.75	5103.68			
Низменные селения:														
32	Агалу	101	215	193	35	34	5	70.80	-	81.90	-			
33	Бегманлу	114	507	603	-	-	50	54	-	1000	-			
В десятинах		Скотоводство					Подати							
Покоосной	Пастбищной и неудобной	Всего земли	Рогатый скот			Лошади	мулы	ослы	свины	Госуд.		Земская	Общественная	Общей недоим.
			Крупный		Мелкий					Подыменная	Поземельная			
			Рубли											
-	50	166	78	28	60	10	15	-	-	324	-	225.80	172.15	-
-	20	54.10	32	16	-	5	11	-	-	99	-	72.05	10.75	-
-	-	243.30	177	94	-	12	-	-	-	639	-	465.05	92.35	-
-	-	110	22	5	-	8	4	-	-	72	-	52.40	38.45	-
-	240	316.60	66	26	346	7	26	-	-	105	-	137.55	78.15	-

-	200	500.60	257	80	222	32	19	-	-	360	-	393	292.40	-
-	-	4	12	-	4	2	-	-	-	12	-	19.65	7.80	-
-	30	91.60	4	2	-	3	-	-	-	16	-	26.20	9.50	-
-	200	346.90	65	21	162	18	23	-	-	797	-	543.65	258.90	-
-	2080	2949.30	170	32	46	50	17	-	-	1122	-	668.10	215.90	-
-	105	158.90	36	9	62	2	8	-	-	234	-	170.30	16.70	-
-	53.79	635.96	55	28	55	12	10	-	-	132	-	216.15	110.10	-
-	200	405.60	71	27	192	5	12	-	-	250	-	327.50	149.40	-
-	30	89.75	40	37	30	3	11	-	-	192	-	209.60	97.35	-
73	5040.79	11417.78	2299	806	2549	389	313	-	-	7409	-	6175.95	2410.82	-
-	304	461.70	265	176	1520	160	31	-	-	388	-	537.10	174.94	-
200	1000	2304	323	213	-	55	-	-	-	552	-	602.60	273.40	-

NN по порядку	Наименование уездов и селений	Наличное население					Земельное довольствие				
		дымов	общее число душ		беззе- мельных		усадебной	садовой	лесной	пахотной	
			муж. пола	жен. пола	муж. пола	жен. пола				полив.	непол.
34	Далилар (Гамзалу)	39	116	86	-	-	4.30	10.18	-	40.14	-
35	Зиланлу	28	77	58	-	-	4.50	8.80	-	30.60	70.80
36	Кишлаг	14	48	38	-	-	3.80	12	-	28	66.50
37	Кюрд-афендилар	19	35	24	-	-	4.90	6.52	-	22.44	10
38	Сараджик	30	156	108	-	-	3.30	15	-	20	60
39	Ханлых	148	394	373	51	52	12.80	180	-	130	215
40	Ходжик 1-й	36	58	46	-	-	4.60	16.74	-	20.96	50
41	Ходжик 2-й	36	75	55	-	-	4.70	14.82	-	12.84	60
42	Худаярлу	19	48	37	-	-	4.60	10.80	-	22.90	-
Итого		584	1729	1621	86	86	102.50	399.66	-	1409.78	532.30
Кочевые селения:											
43	Айбасанлы	58	279	218	-	-	4	-	-	80	70
44	Алакуршах	67	161	99	-	-	7	-	-	-	-
45	Бала-султанлу	37	58	59	-	-	5	16.34	-	30.16	38
46	Геджа-гезилу	62	210	161	-	-	-	-	-	145	55
47	Дилагарда	89	375	34	-	-	-	-	-	-	200
48	Джамартлу	7	46	34	-	-	2	-	-	25	-
49	Заргяр	95	368	62	-	-	6	-	-	50	150

В десятинах			Скотоводство							Подати				
Покоосной	Пастбищной и неудобной	Всего земли	Рогатый скот			Лошади	мулы	ослы	свины	Государств.		Земская	Общественная	Общей недоим.
			Крупный		Мелкий					Подыменная	Поземельная			
			Рабочий	Молоч. и гужевой										
-	60	114.62	91	82	548	61	-	-	-	144	-	235.80	68.37	-
-	230	344.70	118	60	320	56	-	-	-	104	-	170.30	45.45	-
-	40	150.30	26	8	24	2	6	-	-	72	-	78.60	21.36	-
-	130	173.86	63	23	425	8	-	-	-	75	-	98.35	29.46	-
-	104	202.30	100	25	60	19	-	-	-	303	-	196.50	53.50	-
-	300	837.80	310	100	371	75	2	-	-	1474	-	877.70	323.55	-
-	460	552.30	76	39	171	17	-	-	-	136	-	222.70	65.27	-
-	410	502.36	90	42	260	18	-	-	-	120	-	196.50	57.95	-
-	408	446.30	71	39	1680	18	26	-	-	112	-	104.80	66.10	-
200	3446	6090.24	1533	807	5379	489	65	-	-	3480	-	3320.95	1179.35	-
-	50	204	146	54	1024	39	11	12	-	414	-	301.30	29.20	-
-	440	447	300	163	2560	54	-	-	-	240	-	393	87.10	-
-	340	429.50	78	39	600	22	-	-	-	124	-	203.05	45.13	-
-	-	200	143	70	1670	32	3	8	-	468	-	340.60	68.10	-
-	-	200	150	204	1518	254	16	3	-	405	-	530.35	92.40	-
-	-	27	15	8	44	3	-	-	-	64	-	52.40	9.40	-
-	-	206	208	198	1151	31	4	5	-	380	-	622.25	114.40	-
NN по порядку	Наименование уездов и селений	Наличное население						Земельное довольствие						
		дымов	общее число душ		безземельных		усадебной	садовой	лесной	пахотной				
			муж. пола	жен. пола	муж. пола	жен. пола				полив	непол.			
50	Карахан-беглу	110	330	270	-	-	7	-	-	-	-	160		
51	Карвенд	28	107	103	-	-	6	-	-	150	-	100		
52	Когуль-ятаг (Афендилар)	4	19	15	-	-	1	3	-	-	-	40		
53	Кюрд-мафрузлу	34	84	56	-	-	5	-	-	-	-	-		
54	Махмудлу	71	243	152	-	-	8	22	-	170	-	-		
55	Мердинлу	37	104	72	-	-	4	10	-	49	-	-		
56	Сейлалу	43	126	98	-	-	7	7.80	-	-	-	108		
57	Сеид-ахмедлу	51	253	194	-	-	10	-	-	60	-	-		
58	Тумаслу	110	346	340	-	-	11	22.60	-	32.40	-	516		
59	Шахсеван	179	602	604	-	-	80	-	-	660	-	-		
60	Шихилу	26	75	68	-	-	3	-	-	38	-	-		

61	Яглавенд	139	547	456	-	-	9	-	-	-	500
62	Чапик	46	168	102	-	-	7	-	-	-	-
Итого		1293	4501	3724	-	-	182	81.74	-	1489.56	1937
Всего		2924	10314	8861	108	110	413.07	943.99	165.40	3343.09	7572.98

В десятинах			Скотоводство							Подати				
Покоосной	Пастбищной и неудобной	Всего земли	Рогатый скот			Лошади	мулы	ослы	свины	Государств.		Земская	Общественная	Общей недоим.
			Крупный		Мелкий					Подыменная	Поземельная			
Рабочий	Молоч. игуженной		Рубли											
20	-	187	265	110	2758	81	8	-	-	651	-	609.15	54.90	-
-	1600	1856	77	50	800	30	6	-	-	150	-	133.75	31.70	-
-	50	94	13	6	200	5	6	-	-	24	-	26.20	2.70	-
-	350	355	163	84	630	17	-	-	-	128	-	209.60	34.40	-
-	50	250	262	64	2230	42	9	18	-	567	-	412.65	96.30	-
-	30	93	60	20	400	8	-	-	-	210	-	196.50	38.60	-
-	492	614.80	178	126	478	18	-	-	-	160	-	262	59	-
-	-	70	145	45	2561	38	6	-	-	336	-	314.40	61.10	-
-	790	1372	260	123	1090	57	15	-	-	990	-	622	141.95	-
-	600	1340	1200	550	19000	179	-	80	-	748	-	1224.85	403.40	-
-	-	41	50	24	700	-	-	2	-	198	-	151.10	21.60	-
-	-	509	206	140	2530	220	-	22	-	903	-	848.95	129.40	-
-	450	457	108	60	878	12	14	-	-	176	-	288.20	65.30	-
20	5242	8952.30	4027	2138	42822	1142	98	150	-	7336	-	7772.30	1586.08	-
293	13728.79	26460.32	7859	3751	50750	2020	476	150	-	18225	-	17269.20	5176.25	-

Наименование народностей и вероисповеданий	Сельских обществ	Наличное население		
		Дымов	Муж. пола	Жен. пола
По народностям				
русских	1	43	100	107
армян	42	2312	8049	6933
татар	18	535	2189	1875
куртин	1	34	84	56
Всего	62	2924	10422	8971
По религиям				
православных	1	43	100	107
магометан-шиитов	37	1983	6939	5965
магометан-суннитов	6	363	1194	1024
армяно-григориан	18	535	2189	1875
Всего	62	2924	10422	8971

ВЕДОМОСТЬ
О количестве земли в обмежеванных селениях

NN по порядку	Наименования уездов и селений	Усадьбой	Садовой	Лесной	Пахотной		Покосной	Пастбищной и неудобной	Всего	В том числе спорной
					Поливной	Неполивной				
В Шушинском уезде: Горные селения:										
1	Гакаку	3	6	100	-	317.34	44	100	570.34	570.34
2	Гацы	4	60.88	-	-	392	-	250	706.88	282.13
3	Дагдаган	14.40	-	100	-	499	-	298	911.40	-
4	Джалиат	56.70	20	-	-	2730	-	1300	4106.70	787.06
5	Карабулах (армянский)	21.60	7.50	151	13.96	1480.50	315	190	2179.36	-
6	Кешиш-кент	26	-	200	-	1276	-	660	2162	-
7	Кущи-баба	10.60	7.80	40.50	-	387.40	-	98.12	544.42	-
8	Кягук	10	75.61	-	-	488.50	-	742.20	1316.31	638.74
9	Мамедазур	4.05	15.63	31	-	200.50	-	203	454.18	179.46
10	Сеид-беглу	7.83	-	304	-	300	-	100	711.83	40.07
11	Сигнах	26.10	40.52	600	-	990	157	490	2303.62	-
12	Таг	48	16.59	64	-	620	297	292	1337.59	3543.15
13	Ханкенды (русские)	15.42	-	-	-	-	308	931	1254.42	1009.75
14	Ханзристан	25.51	16.17	404	-	660	-	-	1105.68	139.24
15	Ченахчи	25.80	42	610	167.18	1380	123	1678	4025.98	2980.13
	Всего	299.01	308.70	2604.50	181.14	11721.24	1244	7332.32	23690.91	10170.07

1) Селения за NN 5,7,11 и 15 размежеваны в одну дачу, в коей по плану судебного межевания числится 7760.64 дес., из них спорной 2980.13 дес., показанных в ведомости в числе спорных земель селения Ченахчи. В общее количество земель этих четырех селений входят еще земли необмежеванного участка Учь-оглан 1293.54 дес.

ВЕДОМОСТЬ

о количестве земли в селениях, снятых на план хозяйственной съемки

NN по порядку	Наименования уездов и селений	Усадьбой	Садовой	Лесной	Пахотной		Покосной	Пастбищной и неудобной	Всего
					Поливной	Неполивной			
В Шушинском уезде: Горные селения:									
1	Коджар	16	135.11	-	849.30	1122.50	-	900	3022.91
2	Пахлюль	1.70	-	104	-	70.10	-	61	236.80
3	Шуши-кент	26	30.95	50.50	-	982.25	-	1090	2179.70
	Итого	43.70	165.95	154.30	849.30	2174.85	-	2051	5439.41
	Низменные оседлые селения:								
4	Агдам	1	39.50	-	-	-	-	-	40.50
5	Сейблү верхнее	7.50	111.00	-	267.07	-	-	-	385.57
	Итого	8.50	150.50	-	267.07	-	-	-	426.07
	Всего	52.20	316.56	154.50	1116.37	2174.85	-	2051.00	5865.48
	В Джебраильс- ком уезде: Горные селения:								
1	Карабулах	14.80	18.40	-	-	673	73	87	866.20
2	Хирманджук	3.35	2.14	-	-	576.68	-	53.79	635.96
	Всего	18.15	20.54	-	-	1249.68	73.00	140.79	1502.16

Примечания по Шушинскому уезду. В селении Агдам, по плану хозяйственной съемки, числится всего 521.06 дес. земли, из коих, согласно показаниям сведущих людей и приемным актам управления государственных имуществ, 40.50 десят. принадлежат в настоящее время казне, а остальная земля 480,56 дес. находится в пожизненном пользовании княгини Уцмиевой и по смерти ее должна отойти в казну.

Кроме указанных селений, планы хозяйственной съемки имеются еще для селений Дагдаган и Джалят, где было произведено судебное межевание, а потому селения эти записаны в ведомости N 2 в числе обмежеванных.

ВЕДОМОСТЬ
о количестве земли в селениях, не обмезуемых и не снятых на план
хозяйственной съемки

NN по порядку	Наименования уездов и селений	Усадьбой	Садовой	Лесной	Пахотной		Покосной	Пастбищной и неудобной	Всего
					Поливной	Неполивной			
В Шушинском уезде:									
Горные селения:									
1	Агдара	5	30.80	-	-	167	-	104.19	306.99
2	Геши (каши)	0.50	4	-	-	25.18	-	-	29.68
3	Гешан	5	15	-	-	410	-	220	650
4	Гюней-чертаз	18.60	80.17	400	-	2300	-	900	3698.77
5	Гузей-чертаз	8	40.53	200	-	1090	-	651	1989.53
6	Демурчилар	3.04	3.72	30.80	-	194.90	17	20	269.46
7	Емиша	6	-	-	-	280	-	300	586
8	Завадых	3	37	-	-	600	-	160	800
9	Кузум-кент	6	25	-	-	550	-	220	801
10	Мехитар-кент	1	-	-	-	10	-	-	11
11	Мушкапан	5	28	-	-	670	-	180	883
12	Салакатын	5.50	3.22	-	-	147.50	-	180.70	336.92
13	Сарушен	11.42	3.98	52.50	-	198.54	15.19	115.67	397.30
14	Суз	5	2	-	-	88	-	20	150
	Итого	83.06	273.42	683.30	-	6731.12	32.19	3071.56	10874.65
	Низменные селения:								
15	Агджабеды	35	185	-	1580	-	-	3500	5300
16	Али-мардан-ушага	0.70	28	-	17	-	-	-	45.70
17	Варандалу	0.92	4	-	6	12	-	-	22.92
18	Вейсали	20	75.50	-	-	360.50	-	-	456
19	Гюсулу	5.40	41	-	194.60	-	-	-	241
20	Гаджи-туралу	11	19	-	301	-	-	179	510
21	Гуллар	2.50	23	-	35	-	-	300	360.50
22	Ирза-саркерлу	12	8.50	-	181	-	-	40	241.50
23	Карадаглы 1-е	0.62	0.56	-	-	28	-	-	29.18
24	Касимлы	0.60	3	-	10	-	-	-	13.60
25	Курд-карадаглы	1.40	44	-	12.50	243.50	-	204	505.40

26	Курд-дортлар	3	10	-	190	-	-	-	203
27	Кямблу	6.25	25	-	187.50	-	-	375	593.75
28	Кузанлу	0.60	6	-	35	-	-	20	61.60
29	Мафрузлу	6	31	-	230	-	-	-	267
30	Новрузлу	7.60	269	-	304	-	61	-	641.60
31	Пирзадлу	4	55	-	72.30	-	-	10	141.30
32	Софулу	3.40	16.50	-	38	-	-	39	96.90
33	Халфарадинлу	18.75	224.50	-	1312.50	-	-	2625	4180.75
34	Шихбабали	3.30	316	-	70	-	66	-	455.30
35	Эйвазлу	2	4	-	22	-	-	120	148
36	Юсуф-Джанлы	20.50	224.50	-	583	37	-	-	865
Итого		165.54	1613.06	-	5381.46	681	127	7412	15380
<i>Кочевые селения:</i>									
37	Ахмед-агалу-муганлу	4	-	-	70	-	-	-	74
38	Багарлу	7	-	-	160	-	-	-	167
39	Вейсали	-	-	-	-	-	-	1044	1044
40	Иллагилар	4	-	-	50	-	-	350	404
41	Карадаглы 1-е	-	-	-	-	-	-	-	-
42	Карадулаг (Текля)	100	-	-	-	-	-	26900	27000
43	Кенгерлу 3-е	12	-	-	60	-	-	100	172
44	Корвенд (Кябирлу)	100	-	-	-	-	-	15900	16000
45	Маризли	40	-	-	1560	-	-	3400	5000
46	Овшар	-	-	-	790	-	-	9800	10590
47	Сейблу нижнее	6.10	1	-	85	-	-	150	242.10
48	Ходжавент	20	-	-	80	-	80	830	1010
Итого		293.10	1	-	2855	-	80	58474	61703.10
Всего		541.70	1887.48	683.30	8236.40	7412.12	239.19	68957.56	87957.75
В Джебраильском уезде:									
Горные селения:									
1	Аракюль	2	4	-	-	69	-	5	80
2	Ах-булах	4	-	15	-	55	-	-	74
3	Балианд	3.25	25.90	-	-	310	-	155	494.15
4	Бинятлу	2.60	2.80	-	-	113	-	50	168.40
5	Булатан	3	8	-	-	90	-	206	307
6	Гахилу	2.37	6	-	130	105	-	130	373.37
7	Гюзлак	3.50	16	-	100	120	-	200	439.50
8	Даланлар	3	-	10	-	210	-	425	648

9	Дадали	5.45	16	-	30	86	-	15	152.45
10	Даш-баши	2.50	3	30	-	54	-	70	159.50
11	Дортгинар	7.50	44.25	-	53.75	-	-	-	105.30
12	Джилан	1.50	0.80	-	-	23	-	14	39.30
13	Карадаглы	3.50	20	-	-	130	-	140	293.50
14	Каракалу	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Карбагазар	5	42.50	-	100	591	-	260	998.50
16	Керазилу	5.80	15	-	-	50	-	75	145.80
17	Кемрагуч	2	13.60	10.40	-	90	-	50	166
18	Корган	2.60	8.50	-	-	23	-	20	54.10
19	Коч-ахмедлы	6.50	46.80	-	-	190	-	-	243.30
20	Кюгулу	1.50	8.50	70	30	-	-	-	110
21	Мелик-джанлу	3.80	15.80	-	-	57	-	240	316.60
22	Сур	5	25.60	-	-	270	-	200	500.60
23	Тааны	1	-	-	-	3	-	-	4
24	Таанк	2.60	-	-	-	59	-	30	91.60
25	Тагасыр	6.60	49.30	-	-	91	-	200	346.30
26	Таш-кесан	8.60	60.70	-	-	800	-	2080	2949.30
27	Хатун-булаг	4.90	4	-	-	45	-	105	158.90
28	Шагах	5.60	-	-	-	200	-	200	405.60
29	Эдилу	4.75	5	30	-	20	-	30	89.75
	Итого	110.42	442.05	165.40	443.75	3854	-	4900	9915.82
<i>Низменные оседлые селения:</i>									
30	Агалу	5	70.80	-	81.90	-	-	304	461.70
31	Бегманлу	50	54	-	1000	-	200	1000	2304
32	Далилар	4.30	10.18	-	40.14	-	-	60	114.62
33	Зиланлу	4.50	8.80	-	30.60	70.80	-	230	344.70
34	Кишлаг	3.80	12	-	28	66.50	-	40	150.30
35	Кюрд-афендилар	4.90	6.52	-	22.44	10	-	130	173.86
36	Сараджих	3.30	15	-	20	60	-	104	202.30
37	Ханлых	12.80	180	-	130	215	-	300	837.80
38	Ходжик 1-ый	4.60	16.74	-	20.96	50	-	460	552.30
39	Ходжик 2-ой	4.70	14.82	-	12.84	60	-	410	502.36
40	Худаярлу	4.60	10.80	-	22.90	-	-	408	446.30
	Итого	102.50	399.66	-	1409.78	532.30	200	3446	3090.24
<i>Кочевые селения:</i>									
41	Айбасанлы	4	-	-	80	70	-	50	204
42	Алакуршах	7	-	-	-	-	-	440	447
43	Бала-султанлы	5	16.34	-	30.16	38	-	340	429.50

44	Геджа-гезилу	-	-	-	145	55	-	-	200
45	Дилагарда	-	-	-	-	200	-	-	200
46	Джамартлу	2	-	-	25	-	-	-	27
47	Заргяр	6	-	-	50	150	-	-	206
48	Карахан-беглу	7	-	-	-	160	20	-	187
49	Карвенд	6	-	-	150	100	-	1600	1856
50	Когул-ятаг	1	3	-	-	40	-	50	94
51	Кюрд-мафрузлу	5	-	-	-	-	-	350	355
52	Махмудлу	8	22	-	170	-	-	50	250
53	Мердинлу	4	10	-	49	-	-	30	93
54	Сейлалу	7	7.80	-	-	108	-	492	614.80
55	Сеид-ахмедлу	10	-	-	60	-	-	-	70
56	Тумаслу	11	22.60	-	32.40	516	-	790	1372
57	Шахсеван	80	-	-	660	-	-	600	1340
58	Шихилу	3	-	-	38	-	-	-	41
59	Яглавенд	9	-	-	-	500	-	-	509
60	Чапик	7	-	-	-	-	-	450	457
Итого		182	81.74	-	1489.56	1937	20	5242	8952.30
Всего		394.92	923.45	165.40	3343.09	6323.30	220	13588	24958.16

ВЕДОМОСТЬ
О размере наделов, причитающихся на дым и на душу

NN по порядку	Наименования уездов и селений	Садовой земли		Пахотной земли		Всех родов земли	
		На дым	На душу	На дым	На душу	На дым	На душу
В Шушинском уезде:							
Горные селения:							
1	Агдара	1.81	0.25	9.82	1.39	18.05	2.55
2	Гакаку	0.35	0.04	18.66	2.40	34.72	4.47
3	Гацы	1.45	0.13	9.33	0.89	16.83	1.61
4	Геши (Каши)	1.33	0.11	8.39	0.74	9.89	0.87
5	Гешан	0.28	0.03	7.73	0.79	12.26	1.25
6	Гюней-чертаз	0.49	0.05	14.19	1.46	22.33	2.36
7	Гузей-чертаз	0.42	0.04	11.35	1.03	20.72	1.89
8	Дагдаган	-	-	14.67	1.98	26.80	3.61
9	Демурчилар	0.09	0.01	4.75	0.48	6.57	0.66
10	Джалиат	0.11	0.01	15.96	1.69	24.01	2.55
11	Емиша	-	-	15.55	1.48	32.55	3.10
12	Завадых	0.90	0.13	14.63	2.19	19.51	2.93
13	Карабулах (армянский)	0.11	0.01	23.72	3.24	54.59	4.73
14	Кешин-кент	-	-	12.15	1.43	24.29	2.43
15	Коджар	1.51	0.20	22.15	3.03	33.96	4.63
16	Кущи-баба	0.25	0.03	12.49	1.88	17.56	2.64
17	Кузум-кент	0.34	0.04	7.53	0.97	10.97	1.41
18	Кятук	2.23	0.23	14.37	1.48	38.71	4.00
19	Мамедазур	1.04	0.12	13.36	1.54	30.27	3.48
20	Махитар-кент	-	-	10.00	0.83	11.00	0.91
21	Мушкапат	0.54	0.05	12.88	1.20	16.98	1.58
22	Пахлюль	-	-	7.79	0.69	26.31	2.32
23	Салакати	0.21	0.04	9.53	2.20	12.04	2.66
24	Сарушен	0.08	0.01	4.41	0.43	8.82	0.87
25	Сайд-беглу	-	-	11.54	1.28	27.38	3.04
26	Сигнах	1.01	0.07	24.75	1.79	57.59	4.18
27	Суз	0.10	0.01	5.17	0.72	6.76	0.94
28	Таг	0.05	0.01	2.08	0.32	4.45	0.69
29	Ханкенды (русские)	-	-	-	-	73.79	8.91
30	Ханзристан	0.35	0.04	14.66	1.56	24.57	2.61
31	Шуши-кент	0.11	0.01	3.57	0.33	7.02	0.74

32	Ченахчи	0.26	0.02	9.60	1.06	25.00	2.75
<i>Низменные оседлые селения:</i>							
33	Агдам	5.64	0.85	-	-	5.78	0.88
34	Агджабеды	0.91	0.20	7.78	1.73	26.10	5.81
35	Али-мардан-ушага	2.00	0.26	1.21	0.16	3.96	0.43
36	Варандалу	1.00	0.22	4.50	1.00	5.73	1.27
37	Вейсали	1.14	0.14	5.46	0.68	6.90	0.87
38	Гюсулу	1.05	0.21	4.99	1.01	6.18	1.25
39	Гадни-туралу	0.76	0.14	12.04	2.26	20.40	3.83
40	Гуллар	2.09	0.32	3.18	0.49	32.77	5.07
41	Ирза-саркерлу	0.53	0.08	11.31	1.63	15.09	2.18
42	Карадыглы 1-ые	0.07	0.02	3.50	1.12	3.64	1.16
43	Касимлы	0.42	0.07	1.42	0.25	1.92	0.39
44	Курд-карадаглы	2.20	0.33	12.80	1.97	25.27	3.88
45	Курд-дортлар	1.43	0.19	27.14	3.65	29.00	3.90
46	Кямбалу	1.09	0.18	8.15	1.39	25.81	4.39
47	Кузанлу	1.00	0.13	5.83	0.79	10.26	1.40
48	Мафрузлу	0.97	0.17	7.19	1.30	8.34	1.51
49	Новрузлу	4.64	0.72	5.24	0.82	11.06	1.73
50	Пирзадлу	3.66	0.49	4.82	0.64	9.42	1.26
51	Сейблү верхнее	3.47	0.51	8.34	1.28	12.05	1.77
52	Софулу	1.83	0.25	4.22	0.59	10.76	1.51
53	Халфарадинлу	1.35	0.22	7.81	1.29	24.88	4.11
54	Шихбабали	6.87	1.14	1.52	0.25	9.89	1.64
55	Эйвазлу	0.50	0.09	2.75	0.50	18.50	3.36
56	Юсуф-джанлы	2.88	0.50	7.95	1.35	11.09	1.94
<i>Низменные кочевые</i>							
57	Ахмед-агалу-муганлу	-	-	6.36	2.50	6.72	2.64
58	Багарлу	-	-	6.15	1.09	6.42	1.14
59	Вейсали	-	-	-	-	21.30	1.85
60	Иллагилар	-	-	1.85	6.25	14.96	2.06
61	Карадаглы 1-е	-	-	-	-	-	-
62	Карадулах (Текля)	-	-	-	-	85.20	12.05
63	Кенгерлу 3-е	-	-	1.58	0.28	4.53	0.87
64	Корвенд (Кябирлу)	-	-	-	-	70.17	7.67
65	Маризли	-	-	5.90	1.00	18.94	3.19
66	Овшар	-	-	3.31	0.42	44.49	5.67
67	Сейблү-нижнее	0.11	0.01	9.44	1.32	26.88	3.78
68	Ходжавент	-	-	0.82	0.11	10.41	1.47
<i>Средний вывод:</i>							

Для горных селений:	0.35	0.04	10.23	1.15	18.98	2.13
Низменных оседлых	1.95	0.33	7.02	1.20	17.52	3.00
Низменных кочевых	-	-	2.17	0.29	46.82	6.32

При вычислении среднего размера наделов, по Шушинскому уезду исключены дымы и души тех селений, которые не обладают угодьями, подлежащими вычислению.

NN по порядку	Наименования уездов и селений	Садовой земли		Пахотной земли		Всех родов земли	
		На дым	На душу	На дым	На душу	На дым	На душу
В Джебраильском уезде: Горные селения:							
1	Аракюль	0.17	0.04	3.00	0.69	3.47	0.80
2	Ах-булаг	-	-	2.89	0.39	3.73	0.03
3	Балианд	0.43	0.06	5.25	0.83	8.37	1.32
4	Бинятлу	0.21	0.01	8.69	0.52	12.95	0.77
5	Булатан	0.66	0.08	7.50	0.94	25.58	3.23
6	Гахилу	0.27	0.02	10.68	1.07	16.97	1.70
7	Гюзлак	0.45	0.05	6.28	0.74	12.55	1.11
8	Даланлар	-	-	3.62	0.44	11.17	1.36
9	Дадали	1.14	0.22	8.28	1.65	10.88	2.17
10	Даш-баши	0.14	0.01	2.57	0.30	7.59	0.88
11	Дортгинар	4.02	0.64	4.88	0.79	9.59	1.52
12	Джилан	0.26	0.03	7.66	1.04	13.10	1.78
13	Карадаглы	0.64	0.09	4.19	0.62	9.46	1.40
14	Каракалу	-	-	-	-	-	-
15	Карабулах	0.42	0.08	15.65	3.23	20.14	4.18
16	Карбагазар	0.88	0.12	14.39	1.98	20.80	2.82
17	Керазилу	0.44	0.05	1.47	0.19	4.28	0.57
18	Кемрагуч	0.35	0.04	2.36	0.31	4.36	0.58
19	Корган	0.65	0.11	1.76	0.32	4.16	0.76
20	Коч-ахмедлы	0.59	0.08	2.40	0.32	3.07	0.42
21	Кюгюлу	0.77	0.07	2.72	0.26	10.00	0.97
22	Мелик-джанлу	0.60	0.11	2.19	0.41	12.17	2.32
23	Сур	0.39	0.04	4.15	0.51	7.70	0.94
24	Таалы	-	-	1.00	0.06	1.33	0.09
25	Таанк	-	-	14.75	3.27	22.90	5.08
26	Тагасыр	0.54	0.08	1.00	0.15	3.81	0.58
27	Таш-кесан	0.56	0.07	7.47	1.01	27.56	3.73
28	Хатун-булаг	0.14	0.01	1.66	0.21	5.88	0.74

29	Хирманджук	0.05	0.01	15.17	2.15	16.73	2.38
30	Шагах	-	-	3.63	0.39	7.37	0.80
31	Эдилу	0.11	0.02	0.47	0.11	2.13	0.53
Низменные оседлые селения:							
32	Агалу	0.70	0.15	0.81	0.17	4.57	0.07
33	Бегманлу	0.47	0.04	8.77	0.90	20.21	2.07
34	Далилар	0.26	0.05	1.03	0.10	2.93	0.56
35	Зиланлу	0.31	0.06	3.62	0.75	12.31	2.55
36	Кишлаг	0.85	0.13	6.75	1.09	10.73	1.74
37	Кюрд-афендилар	0.34	0.11	1.70	0.54	9.15	2.94
38	Сараджик	0.50	0.05	2.66	0.30	6.74	0.76
39	Ханлых	1.21	0.21	2.33	0.40	5.66	0.96
40	Ходжик 1-й	0.46	0.16	1.97	0.68	15.34	5.31
41	Ходжик 2-й	0.41	0.11	2.02	0.56	13.95	3.86
42	Худаярлу	0.56	0.12	1.20	0.26	23.48	5.25
Низменные кочевые селения:							
43	Айбасанлы	-	-	2.58	0.30	3.54	0.41
44	Алакуршах	-	-	-	-	6.67	1.71
45	Бала-султанлу	0.44	0.13	1.84	0.58	11.60	3.67
46	Геджа-гезилу	-	-	3.22	0.53	3.22	0.53
47	Дилагарда	-	-	2.24	0.27	2.24	0.27
48	Джамартлу	-	-	3.56	0.31	3.85	0.33
49	Заргяр	-	-	2.10	0.31	2.16	0.32
50	Карахан-беглу	-	-	1.45	0.26	1.79	0.31
51	Карвенд	-	-	8.91	1.19	66.28	8.83
52	Когул-ятаг (Афендилар)	0.75	0.08	10.00	1.17	23.50	2.76
53	Кюрд-мафрузлу	-	-	-	-	10.44	2.52
54	Махмудлу	0.30	0.05	2.39	0.43	3.52	0.63
55	Мердинлу	0.27	0.05	1.32	0.27	2.51	0.52
56	Сейлалу	0.18	0.03	2.51	0.48	14.29	2.74
57	Сеид-ахмедлу	-	-	1.17	0.13	1.37	0.16
58	Тумаслу	0.20	0.03	4.98	0.79	12.47	2.00
59	Шахсеван	-	-	3.68	0.54	7.48	1.11
60	Шихилу	-	-	1.46	0.26	5.57	0.28
61	Яглавенд	-	-	3.59	0.49	3.66	0.50
62	Чипик	-	-	-	-	9.93	1.69
Средний вывод							
Для горных селений		0.44	0.06	5.30	0.71	10.91	1.49
Низменных оседлых		0.68	0.11	3.33	0.55	10.43	1.73
Низменных кочевых		0.07	0.01	2.64	0.42	6.92	1.09

ВЕДОМОСТЬ О ПОДАТЯХ И ПОВИННОСТЯХ

NN по порядку	Наименования селений	Государственные подати							
		Подымная	Земская			Всего	Старшин	Писцу	Рассыльному
			Государственная	Губернская	Итого				
В Шушинском уезде:									
Горные селения:									
1	Агдара	48	73.60	31.20	104.80	152.80	-	3.75	-
2	Гакаку	84	64.40	27.30	91.70	175.70	-	3.50	-
3	Гацы	507	179.40	76.05	255.45	762.45	-	7.31	-
4	Геши (Каши)	27	13.80	5.85	19.65	46.65	-	1.41	-
5	Гешан	528	220.80	93.60	314.40	842.40	-	19.20	14.40
6	Гюней-чертаз	1963	694.60	294.45	989.05	2952	-	37.75	56.62
7	Гузей-чертаз	1079	381.80	161.85	543.65	1622.65	-	20.75	31.12
8	Дагдаган	370	137.12	58.28	195.40	565.40	-	7.00	11.50
9	Демурчилар	429	151.80	64.35	216.15	645.15	33	6.14	12.37
10	Джалиат	2067	731.40	310.05	1041.45	3108.45	-	29.81	64.62
11	Емиша	105	69	29.25	98.25	203.25	-	6.00	4.50
12	Завадых	468	179.40	76.05	255.45	723.45	-	21.45	14.62
13	Карабулах (армянский)	726	271.40	115.05	386.45	1112.45	-	11.06	17.70
14	Кешиш-кент	950	437	185.25	622.25	1572.25	-	21.25	35.62
15	Коджар	1105	391	165.75	556.75	1661.75	-	21.25	3187
16	Кущи-баба	120	138	58.50	196.50	316.50	30	5.63	11.30
17	Кузум-кент	858	303.60	128.70	432.30	1290.30	-	26.40	19.80

Общественные повинности										Всего
На содержание школ	Земским всадникам	Джуварам	Священнику и мурле	Ночным караульным	Полевым сторожам	Цирюльнику	В пользу Эчмиадзинского монастыря	Прочие повинности	Итого	
-	21.15	-	13.12	-	-	5.95	3	8.50	55.47	208.27
-	13.58	-	12.25	-	-	5.95	2.80	6.80	44.88	220.58
-	32.76	-	84.12	-	-	14.70	7.80	12.60	159.29	921.74
-	2.07	-	2.62	-	-	-	0.60	-	6.70	53.35
-	46.56	-	42	-	-	18.55	9.60	19.61	169.92	1012.32
-	123.82	-	132.12	50	60	56.70	30.20	56.70	603.91	3555.96
-	68.06	-	72.62	50	60	33.60	16.60	23.60	376.35	1999.00
-	35	-	19.60	60	-	11.90	5.60	12.58	163.18	728.58
-	34.65	12.37	23.10	-	-	14.35	6.60	15.58	158.16	803.31
-	93.81	-	111.30	60	-	59.85	31.80	59.85	511.04	3619.49
-	14.53	-	10.50	-	-	6.40	3	6.30	51.25	254.50
-	62.40	-	27.30	-	-	14.35	7.80	14.35	162.27	885.72
-	42.48	22.12	51.62	30	-	22.05	11.80	22.05	230.88	1343.33
-	118.25	-	83.12	60	30	36.75	19	36.05	440.04	2012.29
51	116.50	-	-	-	-	-	-	34.71	255.33	1917.08
-	31.50	11.25	26.25	40	36	10.85	6	10.23	219.20	535.70
-	84.48	-	57.75	40	40	20.44	13.20	25.55	327.62	1617.92

NN по порядку	Наименования селений	Государственные подати							
		Подымная	Земская			Всего	Старшин	Писцу	Рассыльному
			Государственная	Губернская	Итого				
18	Кятук	416	147.20	62.40	209.60	625.60	-	8.00	-
19	Мамедазур	196	128.80	54.60	183.40	379.40	-	5.25	11.50
20	Мехитар-кент	7	4.60	1.95	6.55	13.55	-	-	-
21	Мушкапан	611	216.20	91.55	307.85	918.85	-	22.09	-
22	Пахлюль	36	41.40	17.55	58.95	94.95	-	2.25	-
23	Салакати	66	50.60	21.45	72.05	138.05	-	3.00	4.50
24	Сарушен	520	184	78	262	782	-	10.00	-
25	Сеид-беглу	100	92	39	131	231	-	5.00	-
26	Сигнах	429	151.80	35	186.80	615.80	-	8.25	-
27	Суз	15	69	29.25	98.25	248.25	-	6	4.50
28	Таг	4433	1568.60	664.95	2223.55	6665.55	-	63.96	50
29	Хан-кенды (русские)	68	70.72	31.28	102	170	-	50	-
30	Ханзристан	160	184	78	262	422	-	10	-
31	Шуши-кент	2860	1196	507	1703	4563	-	48.75	-
32	Ченахчи	1846	653.20	276.90	930.10	2776.10	142	26.62	53.25
Итого		23332	9196.24	3870.51	13066.75	36398.75	205	518.82	449.99
Низменные селения:									
33	Агдам	63	32.20	13.65	45.85	108.85	2.80	-	-

Общественные повинности										Всего
На содержание школ	Земским всадникам	Джуварам	Священнику и мулл	Ночным караульным	Полевым сторожам	Цырюльнику	В пользу Эчминадзинского монастыря	Прочие повинности	Итого	
-	45.12	-	16.80	-	-	11.90	6.40	17.68	105.90	731.50
-	38.08	-	24.50	-	-	5.25	5.60	6	96.18	475.58
-	0.92	-	-	-	-	-	-	-	0.92	14.47
-	32.43	-	41.12	50	40	18.20	9.60	20.80	234.04	1152.89
-	8.10	-	7.87	-	-	3.16	1.80	3.15	26.33	121.28
6.60	16.44	-	-	-	-	-	-	5.25	35.79	173.84
-	32.00	15	28.00	-	-	15.75	8	18	126.75	908.75
12	16	-	-	-	-	-	-	10.40	43.40	274.40
-	26.40	12.37	23.10	-	-	14	6.60	14	104.72	720.52
-	19.20	-	10.50	-	-	5.95	3.00	5.95	55.10	303.35
-	160	-	200	100	80	105	68.20	120	947.16	7613.71
-	-	-	-	-	-	-	-	60	110	280
-	32	-	28	-	-	15.75	8	22.50	116.25	538.25
-	239.20	-	227.50	60	-	96.25	52	123.75	847.45	5410.45
-	149.10	53.25	124.25	60	64	56.35	28.40	56.30	813.52	3589.62
6.60	1756.61	126.36	1501.03	660	410	679.95	372.80	848.84	7599	43997.75
4.20	12.04	2.45	-	-	-	-	-	2.66	24.15	133

NN по порядку	Наименования селений	Государственные подати							
		Подынная	Земская			Всего	Старшин	Писцу	Рассыльному
			Государственная	Губернская	Итого				
34	Агджабеды	1969	823.40	349.05	1172.45	3141.45	115	-	100
35	Али-мардан-ушага	96	55.20	23.40	78.60	174.60	6	-	-
36	Варандалу	27	13.80	5.85	19.65	46.65	1.50	-	2.46
37	Вейсали	544	12.80	132.60	445.40	989.40	53.50	-	66
38	Гюсулу	155	142.60	6.45	203.05	358.05	15.50	-	9.61
39	Гаджи-туралу	88	101.20	42.30	143.50	231.50	11	-	-
40	Гуллар	77	50.60	21.45	72.05	149.05	5.50	-	-
41	Ирза-саркерлу	130	59.80	25.35	85.15	215.15	6.50	-	-
42	Карадаглы 1-е	32	36.80	15.60	52.40	84.40	11	-	18.04
43	Касимлы	12	24.36	11.04	35.40	47.40	6	-	-
44	Курд-карадаглы	133	87.40	37.05	124.45	257.45	9.50	-	-
45	Курд-дортлар	42	27.60	11.70	39.30	81.30	3	-	-
46	Кямбалу	84	96.60	40.95	137.55	221.55	10.50	-	-
47	Кузанлу	48	18.40	7.80	26.20	74.20	2	-	2.40
48	Мафрузлу	144	110.40	46.80	157.20	301.20	12	-	-
49	Новрузлу	440	253	107.25	360.25	800.25	27.50	-	25.85
50	Пирзадлу	60	55.20	23.40	78.60	138.60	28	-	5.64
51	Сейблу верхнее	275	115	48.75	163.75	438.75	39	-	11.75
52	Софулу	81	37.44	16.58	54	135	4.50	-	-

Общественные повинности										Всего
На содержание школ	Земским всадникам	Джуварам	Священнику и мулл	Ночным караульным	Полевым сторожам	Цырюльнику	В пользу Эчмиадзинского монастыря	Прочие повинности	Итого	
107.49	240	100	-	100	-	-	-	97.47	859.87	4001.32
7.20	20.64	4.20	-	-	-	-	-	6.58	44.62	219.22
1.80	2.94	-	-	-	-	-	-	1.92	10.62	57.27
40.80	122	46.20	-	-	-	-	-	26.40	354.90	1344.30
18.60	35.03	21.70	-	-	-	-	-	5.60	116.04	474.09
13.20	28.38	15.40	-	-	-	-	-	9.25	77.23	308.73
6.60	7.84	3.35	-	-	-	-	-	5.28	29.07	178.12
7.80	10.40	9.10	-	-	-	-	-	8	41.80	256.95
4.80	21.56	-	-	-	-	-	-	2.80	58.20	142.60
4.20	6	2.45	-	-	-	-	-	2.66	21.31	68.71

11.40	20.52	6.65	-	-	-	-	-	9	57.07	314.52
3.60	6.48	4.20	-	-	-	-	-	2.80	20.08	101.38
12.60	29.40	14.70	-	-	-	-	-	10.81	78.01	299.56
2.40	6.08	1.40	-	-	-	-	-	3	17.28	91.48
14.40	19.20	16.80	-	-	-	-	-	12.80	75.20	176.40
33	77.55	38.50	-	-	-	-	-	24.36	226.76	1027.01
7.20	16.22	4.20	-	-	-	-	-	7.50	69.46	208.06
15	35.25	8.75	-	-	-	-	-	11.20	120.95	559.70
5.40	13.68	3.15	-	-	-	-	-	3.60	30.33	165.33

NN по порядку	Наименования селений	Государственные подати							
		Подынная	Земская			Всего	Старшин	Пислу	Рассыльному
			Государствен-ная	Губернская	Итого				
53	Халфарадинлу	1350	690	292.50	982.50	2332.50	176	-	-
54	Шихбабали	387	197.80	83.85	281.65	668.65	21.50	-	-
55	Эйвазлу	32	36.80	15.60	52.40	84.40	8.50	-	-
56	Юсуф-джанлы	364	239.20	101.40	340.60	704.60	26	-	24.44
Итого		6633	3617.60	1534.35	5151.95	11784.95	602.30	-	266.19
<i>Кочевые селения:</i>									
57	Ахмед-агалу-муганлу	72	41.40	17.55	58.95	130.95	-	-	-
58	Багарлу	80	92	39	131	211	-	-	-
59	Вейсали	312	179.40	76.05	255.45	567.45	-	-	41
60	Иллагилар	92	105.80	44.85	150.65	242.65	-	-	-
61	Карадаглы 1-е	56	64.60	27.30	91.90	147.90	-	-	-
62	Карадулаг (Текля)	2222	929.20	393.90	1323.10	3545.10	300	-	60
63	Кенгерлу 3-е	180	165.60	70.20	235.80	415.80	-	-	-
64	Корвенд (Кябирлу)	672	772.80	327.60	1100.40	1772.40	-	-	70
65	Маризли	1246	818.80	347.10	1165.90	2411.90	-	-	-
66	Овшар	1080	828	351	1179	2259	360	-	60
67	Себлу нижнее	77	32.20	13.65	45.85	122.85	-	-	-
68	Ходжавент	528	400.20	169.65	569.85	1097.85	-	-	-
Итого		6617	4430	1877.85	6307.85	12924.85	660	-	231
Всего		36582	17243.84	7282.71	24526.55	61108.55	1467.30	518.82	947.18

Общественные повинности										Всего
На содержание школ	Земским всадникам	Джуварам	Священнику и мулл	Ночным караульным	Полевым сторожам	Цырюльнику	В пользу Эчмиадзинского монастыря	Прочие повинности	Итого	
90	210	100	-	60	-	-	-	75.60	711.60	3044.10
25.80	46.44	15.06	-	-	-	-	-	20.70	129.50	798.15
4.80	12.16	2.80	-	-	-	-	-	2.88	31.14	115.54
31.20	73.32	36.40	-	-	-	-	-	31.20	222.56	927.16
473.40	1073.83	457.96	-	160	-	-	-	394.07	3427.75	15212.70
5.40	11.61	9.10	-	-	15.55	-	-	2.42	44.08	175.03
12	25.80	8.40	-	-	26.20	-	-	6.50	78.90	289.90
23.40	82	-	-	-	-	-	-	13.72	160.12	727.57
13.80	20.70	10.50	-	-	19.25	-	-	6.75	71	313.65
6.40	13.72	-	-	-	-	-	-	3.50	23.62	171.52
121.20	224.22	50	-	-	-	-	-	88.70	844.12	4389.22
26.60	41.40	14	-	-	26.50	-	-	9.50	113	528.80
100.80	172.16	-	-	-	-	-	-	63	405.96	2178.36
106.30	186.90	140	-	-	145	-	-	79.20	657.90	3069.80
108	240	50	-	-	150	-	-	59.50	1027.50	3286.50
4.20	8.82	3.50	-	-	13.55	-	-	270	32.77	155.62
52.20	108	60	-	-	95	-	-	25.22	412.42	1510.27
575.80	1207.33	3.50	-	-	491.05	-	-	360.71	3871.39	16796.24
1118.80	4037.77	929.82	1501.03	820.00	901.05	679.95	372.80	1603.62	14898.14	76006.69

NN по порядку	Наименования селений	Государственные подати					Старшин	Писцу	Рассыльному
		Подынная	Земская			Всего			
			Государственная	Губернская	Итого				
В Джебраильском уезде: Горные селения:									
1	Аракюль	78	59.80	25.35	85.15	163.15	-	11.50	-
2	Ах-булах	72	823.80	35.10	117.90	189.90	-	9.50	-
3	Балианд	605	253	107.25	360.25	965.25	-	-	-
4	Бинятлу	65	59.80	25.35	85.15	150.15	-	6.50	-
5	Булатан	110	46	19.50	65.50	175.50	-	6	-
6	Гахилу	180	92	39	131	311	-	11	-
7	Гюзлак	306	156.40	156.30	312.70	618.70	-	-	-
8	Даланлар (Атргонаш)	357	234.60	99.45	334.05	691.05	-	23.20	-
9	Дадали	117	59.80	25.35	85.15	202.15	-	-	-
10	Даш-баши	108	82.80	35.10	117.90	225.90	-	10.50	-

11	Дортгинар	21	32.20	13.65	45.85	66.85	-	-	-
12	Джилан	21	13.80	5.85	19.65	40.65	-	-	-
13	Карадаглы	207	105.80	44.85	150.65	357.65	-	-	-
14	Каракалу	18	9.20	1.90	11.10	29.10	-	-	-
15	Карабулах	140	161	68.25	229.25	369.25	-	-	-
16	Каргабазар	378	193.20	81.80	275	653	-	-	-
17	Каразили	272	156.40	61.30	222.70	494.70	-	-	-

Общественные повинности

На содержание школ	Земским всадникам	Джуварам	Священнику и мулл	Ночным караульным	Полевым сторожам	Цырюльнику	В пользу Эчминадзинского монастыря	Прочие повинности	Итого	Всего
9.30	-	-	16.10	-	-	7	2.60	4.55	51.05	214.20
10.70	-	-	13.30	-	-	8.50	3.60	6.30	51.45	241.35
17.80	-	19.90	-	54	-	14	-	19.25	124.95	1090.20
4.20	-	-	9.10	-	-	-	2.60	3.90	26.30	176.45
6.20	-	-	8.40	-	-	-	2	3.50	26.10	201.60
9	-	14.50	15.40	-	-	14.35	4	7	75.55	386.55
10.60	-	12.75	-	-	-	-	-	10.20	33.55	652.25
14.60	-	33.80	40.60	-	-	31.50	-	17.85	161.55	852.60
4.20	-	-	-	-	-	-	-	6.50	10.70	212.85
5.00	-	-	14.70	-	-	15.75	3.60	6.30	55.85	281.75
4.20	-	9.50	-	-	-	-	-	2.80	16.50	83.35
2.70	-	-	2.62	-	-	-	0.60	1.20	7.12	47.77
7.00	-	-	-	-	-	-	-	8.05	15.05	372.70
-	-	-	-	-	-	-	-	0.60	0.60	29.70
15.20	-	-	-	-	-	-	-	30	45.20	414.45
14.80	-	25.80	-	60	-	-	-	14.70	115.30	768.30
11.30	-	20.90	-	-	-	-	-	11.90	44.10	538.80

N по порядку	Наименования селений	Государственные подати					Старшин	Писцу	Рассылному
		Подынная	Земская			Всего			
			Государственная	Губернская	Итого				
18	Кемрагуч	324	155.60	70.20	225.80	549.80	-	14	-
19	Корган	99	50.60	21.45	72.05	171.05	-	-	-
20	Коч-ахмедлы	639	326.60	138.45	465.05	1104.05	-	-	-
21	Кюгулу	72	36.80	15.60	52.40	124.40	-	4.40	-
22	Мелик-джанлу	105	96.60	40.95	137.55	242.55	-	10.40	-
23	Сур	360	276	117	393	753	-	32.50	-
24	Тааны	12	13.80	5.85	19.65	31.65	-	-	-

25	Таанк	16	18.40	7.80	26.20	42.20	-	2	-
26	Тагасыр	797	381.80	161.85	543.65	1340.65	-	36.40	-
27	Таш-кесан	1122	469.20	198.90	668.10	1790.10	-	-	-
28	Хатун-булаг	234	119.60	50.70	170.30	404.30	-	-	-
29	Харманджук	132	151.80	64.35	216.15	348.15	-	19	-
30	Шагах	250	230	97.50	327.50	577.50	-	27.50	-
31	Эдилу	192	147.20	62.40	209.60	401.60	-	21	-
Итого		7409	4272.60	1903.35	6175.95	13584.95	-	245.40	-
Низменные селения:									
32	Агалу	388	377.20	159.90	537.10	925.10	33.66	-	30.75
33	Бегманлу	552	423.20	179.40	602.60	1154.60	-	-	40

Общественные повинности										Всего
На содержание школ	Земским всадникам	Джуварам	Священнику и мулл	Ночным караульным	Полевым сторожам	Цырюльнику	В пользу Эчмиадзинского монастыря	Прочие повинности	Итого	
21.20	-	19.20	33.25	50	-	14.70	7.20	12.60	172.15	721.95
-	-	6.90	-	-	-	-	-	3.85	10.75	181.80
21.80	-	45.70	-	-	-	-	-	24.85	92.35	1196.40
4.90	-	9	7.70	-	-	8.05	1.60	2.80	38.45	162.85
11.60	-	18	18.20	-	-	8.40	4.20	7.35	78.15	320.70
14.40	-	69.50	48	60	-	35	12	21.00	292.40	1045.40
1.80	-	-	2.10	-	-	1.05	1.80	1.05	7.80	39.45
-	-	-	2.30	-	-	1.40	2.40	1.40	9.50	51.70
50.50	-	-	63.70	48.65	-	14	16.60	29.05	258.90	1599.55
30.40	-	74.90	-	74.90	-	-	-	35.70	215.90	2006
7.60	-	-	-	-	-	-	-	9.10	6.70	421
18.70	-	-	33.25	-	-	21	6.60	11.55	110.10	458.25
13	-	-	48.15	-	-	33.25	10	17.50	149.40	726.90
14.85	-	-	36.75	-	-	7.15	6.40	11.20	97.35	498.95
357.55	-	380.65	413.62	347.55	-	234.65	87.80	343.60	2410.82	15995.77
40.82	-	-	-	-	10.25	30.75	-	28.70	174.94	1100.04
26.80	-	74.90	-	65	-	34.50	-	32.20	273.40	1428

NN по порядку	Наименования селений	Государственные подати							
		Подынная	Земская			Всего	Старшин	Писцу	Рассылному
			Государственная	Губернская	Итого				
34	Далилар (Гамзалу)	144	165.60	70.20	235.80	379.80	13	-	13.53
35	Зиланлу	104	119.60	50.70	170.30	274.30	7	-	9.15
36	Кишлаг	72	55.20	23.40	78.60	150.60	4.66	-	-
37	Кюрд-афендилар	75	69	29.35	98.35	173.35	6.30	-	5.62
38	Сараджих	303	138	58.50	196.50	499.50	10	-	-
39	Ханлых	1474	616.40	261.30	877.70	2351.70	47	-	50.25
40	Ходжик 1-ый	136	156.40	66.30	222.70	358.70	12	-	13.10
41	Ходжик 2-ый	120	138	58.50	196.50	316.50	12	-	11.25
42	Худаярлу	112	73.60	31.20	104.80	216.80	6.30	-	6.00
	Итого	3480	2332.20	988.75	3320.95	6800.95	151.92	-	180.25
	<i>Кочевые селения:</i>								
43	Айбасанлы	414	211.60	89.70	301.30	715.30	-	-	-
44	Алакуршах	240	276	117	393	633	-	-	22.50
45	Бала-султанлу	124	142.60	60.45	203.05	327.05	-	-	11.62
46	Геджа-гезилу	468	239.20	101.40	340.60	808.60	-	-	-
47	Дилагарда	405	372.60	157.75	530.35	935.35	-	-	-
48	Джамартлу	64	36.80	15.60	52.40	116.40	-	-	-
49	Заргяр	380	437	185.25	622.35	1002.25	-	-	-

Общественные повинности										Всего
На содержание школ	Земским всадникам	Джуварам	Священнику и мулл	Ночным караульным	Полевым сторожам	Цырюльнику	В пользу Эчмиадзинского монастыря	Прочие повинности	Итого	
11.20	-	-	-	-	4.51	13.53	-	12.60	68.37	448.17
6.60	-	-	-	-	3.25	9.75	-	9.10	45.45	319.75
4.90	-	7	-	-	-	-	-	4.80	21.36	171.96
4.80	-	-	-	-	1.87	5.62	-	5.25	29.46	202.81
9	-	24	-	-	-	-	-	10.50	53.50	553
38.80	-	-	-	73.60	16.75	50.25	-	46.90	323.55	2675.25
10.80	-	-	-	-	4.37	13.10	-	11.90	65.27	423.97
9.20	-	-	-	-	3.75	11.25	-	10.50	57.95	374.45
40.20	-	-	-	-	2	6.00	-	5.60	66.10	282.90
203.13	-	105.90	-	138.60	46.75	174.75	-	178.05	1179.35	7980.90
15.40	-	-	-	-	-	-	-	13.80	29.20	744.50
16.60	-	-	-	-	7.50	22.50	-	18.00	87.10	720.10
8.80	-	-	-	-	3.79	11.62	-	9.30	45.13	372.18
14.80	-	37.70	-	-	-	-	-	15.60	68.10	876.70
24.20	-	43.90	-	-	-	-	-	24.30	92.40	1027.75
2.80	-	4.20	-	-	-	-	-	2.40	9.40	125.80
27.40	-	528.50	-	-	-	-	-	28.50	114.40	1116.65

NN по порядку	Наименования селений	Государственные подати							
		Подымная	Земская			Всего	Старшин	Писцу	Рассыльному
			Государственная	Губернская	Итого				
50	Карахан-беглу	651	427.80	181.35	609.15	1260.15	-	-	-
51	Карванд	150	115	48.75	163.75	313.75	-	-	-
52	Когул-ятаг (Афендилар)	24	18.40	7.80	26.20	50.20	-	-	-
53	Кюрд-мафрузлу	128	147.20	62.40	209.60	337.60	-	-	12
54	Махмудлу	567	289.80	222.85	412.65	979.65	-	-	-
55	Мердинлу	210	138	58.50	196.50	406.50	-	-	-
56	Сейлалу	160	184	78	2652	422	-	-	15
57	Сеид-ахмедлу	336	220.80	93.60	314.40	650.40	-	-	-
58	Тумаслу	990	437	185	622	1612	-	-	35.62
59	Шахсеван	748	860.20	364.65	1224.85	1972.85	-	-	-
60	Шихилу	198	101.20	49.90	151.10	349.10	-	-	-
61	Яглаванд	903	593.40	255.55	848.95	1751.95	-	-	-
62	Чапик	176	202.40	85.80	288.20	464.20	-	-	16.50
Итого		7336	5451	2321.30	7772.20	15108.30	-	-	113.24
Всего		18225	12055.80	5213.40	17269.20	35494.20	151.92	245.40	293.49

Общественные повинности										Всего
На содержание школ	Земским всадникам	Джуварам	Священнику и мулл	Ночным караульным	Полевым сторожам	Цырюльнику	В пользу Эчмиадзинского монастыря	Прочие повинности	Итого	
27	-	-	-	-	-	-	-	27.90	54.90	1315.05
7.40	-	16.80	-	-	-	-	-	7.50	31.70	345.45
-	-	1.50	-	-	-	-	-	1.20	2.70	52.90
8.80	-	-	-	-	4	-	-	9.60	34.40	372
8.80	-	68.60	-	-	-	-	-	18.90	96.30	1075.95
8.40	-	21.20	-	-	-	-	-	9.00	38.60	445.10
12	-	-	-	-	5	15	-	12.00	59	481
13.60	-	33.10	-	-	-	-	-	14.40	61.10	711.50
29	-	-	-	-	12.21	36.62	-	28.50	141.95	1753.95
49.40	-	297.90	-	-	-	-	-	56.10	403.40	2376.25
6.80	-	8.20	-	-	-	-	-	6.60	21.60	370.70
36.80	-	53.90	-	-	-	-	-	38.70	129.40	1881.35
13.60	-	-	-	-	5.50	16.50	-	13.20	65.30	529.50
331.60	-	645.50	-	-	38	102.24	-	355.50	1586.08	16694.38
892.28	-	1132.05	413.62	486.15	84.75	511.64	87.80	877.15	5176.25	40670.45

ВЕДОМОСТЬ О ПОДАТЯХ И ПОВИННОСТЯХ
О размере податей, причитающихся на дым, душу и десятину земли

NN по порядку	Наименования селений	На каждый дым	На каждую душу	На каждую десятину пахотной, покосной и садовой земли	На каждую десятину всех годов земли
В Шушинском уезде:					
<i>Горные селения:</i>					
1	Агдара	12.25	1.73	1.05	0.67
2	Гакаку	12.97	1.67	0.60	0.38
3	Гацы	20.99	2.09	2.03	1.30
4	Геши (Каши)	17.78	1.57	1.82	1.70
5	Гашан	19.10	1.94	2.38	1.55
6	Гюней-чертаз	21.95	2.26	1.07	0.96
7	Гузей-чертаз	20.82	1.89	1.75	1.00
8	Дагдаган	21.42	2.84	1.46	0.79
9	Демурчилар	19.59	1.99	3.26	2.98
10	Джалиат	21.16	2.24	1.31	0.88
11	Емиша	14.13	1.34	0.88	0.43
12	Завадых	21.60	3.24	1.39	1.10
13	Карабулах (армянский)	21.32	2.92	0.74	0.62
14	Кешиш-кент	19.16	2.26	1.57	0.93
15	Коджар	21.54	2.95	0.31	0.63
16	Куци-баба	17.28	2.60	1.35	0.98
17	Кузум-кент	22.16	2.85	2.97	2.01
18	Кятук	21.51	2.22	1.29	0.98
19	Мамедазур	31.70	3.65	2.20	1.04
20	Махитар-кент	14.47	1.20	1.45	1.31
21	Мушкапат	22.17	2.06	1.65	1.30
22	Пахлюль	13.47	1.09	1.73	0.51
23	Салакати	11.49	2.59	1.15	0.96
24	Сарушен	20.19	1.99	4.17	2.28
25	Сеид-беглу	10.55	1.17	0.89	0.69
26	Сигнах	18.01	1.30	0.60	0.31
27	Суз	17.84	2.50	3.37	2.63
28	Таг	25.38	3.94	8.15	5.69
29	Хан-кенды (русские)	16.47	1.87	0.91	0.22

30	Ханзристан	11.96	1.27	0.79	0.48
31	Шуши-кент	19.67	1.85	5.48	2.48
32	Ченахчи	22.29	2.46	2.09	0.89
<i>Низменные оседлые селения:</i>					
33	Агдам	19.00	2.89	3.36	3.18
34	Агджабеды	19.71	4.39	2.26	0.75
35	Али-мардан-ушага	15.65	4.76	4.87	4.79
36	Варандалу	14.31	3.18	2.37	2.49
37	Вейсали	20.36	2.56	3.08	2.94
38	Гюслу	12.15	2.45	2.01	1.96
39	Гаджи-туралу	12.34	2.32	0.96	0.60
40	Гуллар	16.19	2.50	3.07	0.49
41	Ирза-саркерлу	16.05	2.31	1.35	1.06
42	Карадаглы 1-ое	17.82	5.70	4.99	4.88
43	Касимлы	9.82	1.72	5.28	5.05
44	Курд-кардаглы	15.72	2.41	1.04	0.62
45	Курд-дортлар	14.48	1.94	0.50	0.49
46	Кямбалу	13.02	2.21	1.40	0.50
47	Кузанлу	15.24	2.07	2.23	1.48
48	Мафрузлу	11.76	2.13	1.44	1.40
49	Новрузлу	17.53	2.78	1.64	1.60
50	Пирзадлу	13.87	1.85	1.63	1.47
51	Сейблу верхнее	17.49	2.57	1.46	1.45
52	Софулу	18.37	2.58	3.03	1.70
53	Халфарадинлу	18.11	2.99	1.98	0.72
54	Шихбабали	17.35	2.89	1.76	1.75
55	Эйвазлу	14.44	2.63	4.44	0.78
56	Юсуф-джанлы	11.88	2.06	1.10	1.70
<i>Низменные кочевые:</i>					
57	Ахмед-агалу-муганлу	15.91	6.25	6.36	2.36
58	Багарлу	11.15	1.98	1.81	1.73
59	Вейсали	14.84	1.29	-	0.69
60	Иллагилар	11.61	1.60	6.27	0.77
61	Карадаглы 1-е	12.25	1.66	-	-
62	Карадулах (Текля)	13.84	1.91	-	0.16
63	Кенгерлу 3-е	13.91	2.45	8.81	3.07
64	Корвенд (Кябирлу)	9.55	1.04	-	0.13
65	Маризли	11.62	1.96	1.96	0.61
66	Овшар	13.80	1.76	4.16	0.31
67	Сейблу-нижнее	17.29	2.43	1.83	0.64
68	Ходжавент	15.57	2.20	9.44	1.50
<i>Средний вывод:</i>					
Для горных селений		20.87	2.34	1.86	1.10
Низменных оседлых		16.86	2.89	1.85	0.96
Низменных кочевых		12.74	1.72	5.72	0.27

В Джебраильском уезде:					
<i>Горные селения:</i>					
1	Аракюль	9.31	2.16	2.93	2.67
2	Ах-булаг	12.70	1.74	4.38	3.26
3	Балианд	18.47	2.93	3.24	2.20
4	Бинятлу	13.57	0.81	1.52	1.04
5	Булатан	16.80	2.12	2.05	0.65
6	Гахилу	17.57	1.76	1.60	1.03
7	Гюзлак	18.63	2.21	2.76	1.48
8	Даланлар	14.70	1.79	4.06	1.31
9	Дадали	15.20	3.04	1.61	1.39
10	Даш-баши	13.41	1.58	4.94	1.76
11	Дортгинар	7.57	1.20	0.85	0.73
12	Джилян	15.92	2.17	2.00	1.21
13	Карадаглы	12.02	1.78	2.48	1.26
14	Каракалу	14.85	1.48	-	-
15	Карабулах	9.63	2.00	0.54	0.47
16	Карбагазар	16.00	2.17	1.04	0.76
17	Керазилу	15.84	2.11	8.28	3.69
18	Кемрагуч	18.99	2.54	6.96	4.34
19	Корган	13.98	2.56	5.77	3.36
20	Коч-ахмедлы	15.14	2.07	5.05	7.91
21	Кюгюлу	14.80	1.44	4.23	1.48
22	Мелик-джанлу	12.33	2.35	4.40	1.01
23	Сур	16.08	1.98	3.53	2.08
24	Тааны	13.15	0.89	13.15	9.86
25	Таанк	12.92	2.87	0.87	0.56
26	Тагасыр	17.57	2.639	11.42	4.61
27	Таш-кесан	18.74	2.54	2.33	0.68
28	Хатун-булат	15.59	3.75	8.59	2.64
29	Хирманджук	12.05	1.71	0.79	0.72
30	Шагах	13.22	1.34	3.63	1.79
31	Эдилу	11.88	3.13	19.95	5.55
<i>Низменные оседлые селения:</i>					
32	Агалу	10.89	20.31	7.21	2.38
33	Бергманлу	12.52	1.28	1.14	0.62
34	Далилар (Гамзалу)	11.49	2.21	8.90	3.91
35	Зиланлу	11.42	2.36	2.90	0.92
36	Кишлаг	12.28	1.99	1.61	1.14
37	Кюрд-афендилар	10.67	3.48	5.20	1.16
38	Сараджик	18.43	2.09	5.82	2.73
39	Ханлых	18.07	3.08	5.10	3.19
40	Ходжик 1-ый	11.77	4.07	4.83	0.76
41	Ходжик 2-й	10.40	2.88	4.27	0.74
42	Худаярлу	14.89	3.32	8.39	0.63

<i>Кочевые селения:</i>					
43	Айбасанлы	12.83	1.49	4.96	3.72
44	Алакуршах	10.47	2.77	-	1.61
45	Бала-султанлу	10.05	3.18	4.40	0.86
46	Геджи-гезилуу	14.14	2.36	4.33	4.33
47	Дилагарда	11.54	1.39	5.13	5.13
48	Джамартлу	17.97	1.57	5.03	4.65
49	Заргяр	11.75	1.77	5.83	5.66
50	Карахан-беглу	11.95	2.19	8.22	7.03
51	Карвенд	12.33	1.64	1.38	0.18
52	Когуль-ятаг (Афеңдилар)	14.80	1.53	1.48	0.63
53	Кюрд-мафрузлу	10.94	2.65	-	1.04
54	Махмудлу	15.15	2.72	5.60	4.30
55	Мердинлу	12.03	2.52	7.54	4.78
56	Сейлалу	11.18	2.14	4.15	0.78
57	Сеид-ахмедлу	13.95	1.59	11.85	10.16
58	Тумаслу	15.94	2.55	3.07	1.28
59	Шахсеван	13.27	1.97	3.60	1.77
60	Шихилу	14.25	2.66	9.75	9.04
61	Яглавенд	13.53	1.87	3.76	3.69
62	Чапик	11.51	1.96	-	1.15
<i>Средний вывод:</i>					
Для горных селений		15.28	2.09	2.63	1.40
низменных оседлых		13.66	2.27	3.14	1.31
низменных кочевых		12.91	2.03	4.73	1.86

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ БЫТ ГОСУДАРСТВЕННЫХ КРЕСТЬЯН ДЖЕВАНШИРСКОГО УЕЗДА ЕЛИСАВЕТПОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ

Географическое положение и естественные богатства.

Джеванширский уезд простирается узкой и длинной полосой от юго-запада к северо-востоку. Крайние пункты его находятся под $63^{\circ} 17'$ и $65^{\circ} 17'$ восточной долготы и $39^{\circ} 49'$ и $40^{\circ} 36'$ северной широты. С юга и юго-востока он граничит с уездами Зангезурским и Шушинским, от которых отделяется горой Дали-Даг, цепью гор Мухтёкян и Чильяз и долиной реки Хачен-чай¹; с востока граничит с р. Курой, за которой начинается Арешский уезд; с севера и северо-востока – уездом Елисаветпольским, от которого отделяется цепью гор Мрав-даг, Бенувшали, Конгур-даг и р. Инча; с запада – Новобаязетским уездом и, несколько южнее, Шаруро-Даралагезским, врезаясь в последний довольно глубоко. Пограничные горы составляют: Уруш-басар, Кизкаласы, Кёти-даг, Дык-бела-кян и некоторые другие, с которых на восток льются ручьи, образуя р. Тертер, а на запад текут мелкие потоки, впадающие в озеро Гончу. Гора Дава-гёзы, крайний юго-западный пункт уезда, находится на границе трех уездов – Джеванширского, Зангезурского и Шаруро-Даралагезского. В означенных пределах Джеванширский уезд включает в себе 3904 кв. версты и состоит из двух почти равных половин: северо-восточной – низменной или собственно Джеваншира и юго-западной – горной или Джраберта.

Низменная часть, по туземному «аран», отличается жарким и крайне лихорадочным климатом в течение трех летних месяцев: жара на солнце доходит здесь до $+50^{\circ}$ (R) и вынуждает жителей перебираться в горы; холода наступают в средних числах ноября и продолжаются не более двух месяцев; морозы доходят до -10° .

¹ К названиям рек иногда прибавляется татарское слово «чай», т.е. река; напр.: Хачен-чай, Кюррак-чай, Инча-чай и др. Точно также к названию горы прибавляется слово «даг», т.е. гора; напр.: Мрав-даг, Кёти-даг, Дали-даг и др.

Средняя полоса, покрытая во многих местах лесами, отличается более умеренным климатом, благодаря чему большинство жителей этой полосы не перекочевывает в горы.

Горная полоса в продолжение семи месяцев с сентября по апрель, бывает занесена снегом, почему жители, будучи отрезанными от низменности, ведут вполне замкнутую жизнь в своих мрачных саклях. Вследствие прекращения сообщения с низменностью, местная администрация освобождает жителей этой полосы от исполнения разного рода натуральных повинностей и откладывает все дела, касающиеся их, до восстановления сообщения. Из гор, отличающихся своей высотой, отметим: Мрав-даг - 12.269' над уровнем моря, Конгур-даг - 11.057', Кёти - 11.284', Дали-даг - 11.907', Мухтёкян - 11.851' и некоторые другие. В центральной части уезда наиболее возвышенную часть составляет юго-западный угол, в пределах которого встречаются вершины в 7-10 тысяч футов: так, эйлаг Ай-чингиль находится на высоте 9.989', Таза-хараба - 9.128', Тузду-булаг - 8.583'. Отдельные вершины в средней полосе возвышаются на 3-7 тысяч футов.

Из рек самая важная р. Тертер, которая по справедливости может считаться кормилицей целого уезда. Мало того, что она обильно орошает поля Джеванширского уезда, от нее идут тоже каналы в Шушинский и Елисаветпольский уезды. Тертер собирает в себя почти все воды с южного склона Мравского хребта и возвышенности Джраберда. Она образуется из двух больших рек – собственно Тертера и Тргая (Турагая), впадающего в него слева. Первый образуется из вод, идущих с Омар-даша, Кангур-дага и со всей юго-западной возвышенной части уезда. Тргай-же - из вод, идущих с южных склонов Мрав-дага. В Тертер впадают также несколько других мелких притоков, из коих здесь упомянем о Тутху и Лёв. Об экономическом значении Тертера будет сказано нами ниже, пока же заметим, что в ирригационном отношении из притоков Куры первое место после Аракса принадлежит Тертеру.

Хачен-чай берет начало частью с южных отрогов Мухтёкяна, частью с хребта Кирх-кыз, пограничного с Шушинским и Зангезурским уездами. Хачен представляет собой бурный горный поток, довольно опасный во время весенних разливов (нередко сношения одного берега с другим прекра-

щаются дней на 5-6)¹. В остальное время года Хачен почти полностью высыхает и потому значение его для уезда довольно ничтожно. Тертер бывает тоже непроходим во время разливов, но он сравнительно менее опасен.

Инча-чай берет начало с южных отрогов Мрава и очень маловодна. Северные склоны Мрава служат истоками больших рек Елисаветпольского уезда (Кюрak и Кара-чай), а южные склоны - Тертера, на долю же Инча-чая приходится несколько притоков. Несмотря, однако, на это, Инча отличается большим постоянством и менее опасными разливами, чем р. Хачен.

Кабарду - самая маленькая из рек этого уезда, берет начало с возвышенностей Чилет (5132) и Сарен-Хуш (3848), находящихся в средней полосе уезда.

Все вышеназванные реки впадают в Куру, хотя летом они не достигают до нее, а распределяясь по канавам, идут для орошения полей. Севернее всех протекает река Инча, затем Тертер, Кабарда, и, наконец, Хачен.

Помимо этих рек имеется еще несколько мелких речек, протекающих через села Кичик-карабек, Касапет, Джан-ятаг и Гюль-ятаг.

Воды рек, как проточные воды, носят название «аг-су» (белая вода), в отличие от «кара-су» (черая вода), выступающей из-под почвы в низменной полосе. Название кара-су дано не по цвету, а вследствие вредного влияния этой воды на здоровье. Кара-су выступает из слоев почвы, богатых органическими остатками, которые, растворяясь в воде, делают ее негодной, вредной для питья.

Из озер первое место по величине принадлежит Ала-гёлу, которое находится в юго-западном возвышенном углу уезда. Затем в средней полосе встречается несколько небольших озер, как то: Кара-гёль, Канлы-гёль и Чеорму-гёль. О некоторых из них население говорит, что они бездонны, о Канлы-гёле - что оно тянет ко дну².

Минеральные богатства этого уезда, к сожалению, пока мало исследованы, но и для обыкновенного глаза видны здесь следы существования медных и железных руд. Близь с. Касапет, в местности Тромбон, и в настоящее время разрабатываются серебряные руды. В Джеваширском уезде выделяют мельничные жернова, которые по качеству не уступают французским.

¹ Население недаром называет его сумасшедшим «гигж или дали»

² Канлы-гёль (кровавое озеро) расположено живописно среди прекрасных эйлагов и горных утесов. Крестьяне приводят много печальных рассказов о том, как тонули в этом озере не только люди, но и буйволы, которые, как известно, хорошо плавают

В юго-западном углу уезда, близ с. Катурлы, в нескольких местах выходят из под земли кислые минеральные воды, причем в одном пункте вода бьет фонтаном из глубины застывшего кратера. Близ с. Зар, на высоте 7240 в том же юго-западном углу уезда в двух местах попадают теплые источники. Жители ближайших окрестностей придают целебное значение этим водам и пользуются ими в течение двух летних месяцев. К сожалению, никаких удобств для приезжающих здесь нет, и потому воды эти не привлекают к себе жителей более отдаленных местностей.

Из изложенного нами краткого топографического описания видно, что Джеванширский уезд можно разбить на три полосы: низменную, среднюю и горную.

К низменной полосе мы относим следующие селения: Агалу, Аксипаралу 1-е, Бай-ахмедлы-кабарта, Борсунлу, Брудж, Диланчилар, Казарх, Казах-рагимлар, Карадаглы, Карадамурчи 1-е, Кевдадых, Кенгерму-кизылу, Клиглы, Кочарлу, Куллар, Курд-барда, Курд-бораки, Марагалы, Манджеванлу, Мирза-хан и Тан-каракоюнлы, Назырлу, Сейдымлу, Субганвердилар, Фарзалибеклы, Чайлу верхний, Чайлу нижний и Шатырлы.

К средней полосе относятся селения: Гераванд -1-ий, Гераванд – 2-ой, Гюль-ятаг, Джан-ятаг, Енгиджа, Касапет, Кёладак, Кичик-карабек, Магавуз, Мадагиз, Тонашен, Турус и Улукарабек.

К горной полосе относятся селения: Авраян, Асрик, Баштибель, Гасанриз, Гатам-беклу-зильфигарлу, Гераванд-3-ий, Карабаклу, Килиджлу, Катурлу, Кярамлу и Ханланлу.

I. Население

Джеванширский уезд населен, главным образом, татарами, затем уже армянами, курдами и отчасти айрумами и туркменами. Жители двух последних племен не состоят в числе крестьян, живущих на казенной земле: айрумены живут на землях армянского монастыря - Хота-Ванк, туркмены же - на бекских землях. Первые переселились сюда в очень недавнее время из двух соседних уездов - Елисаветпольского и Казахского.

Армяне, татары и курды, хотя и считаются коренными жителями уезда, но до последнего времени замечается значительное переселение этих народностей как из уезда, также и обратно. Так, большинство курдов переселилось сюда из соседнего Зангезурского уезда, часть армян выселилась

отсюда в Грузию, в ханства Ширванское и Шекинское и в другие местности. Вместе с тем сюда много переселилось татар из других областей, например, из Казаха. Переселения эти происходили в эпоху внутренней смуты, бывшей в Карабахе до времени окончательного присоединения его к России, с половины XVIII столетия до 1828 г. т.е. до заключения туркменчайского мира. В 1795-98 годах из-за Аракса переселилось сюда, по случаю голода, минджеванлинцы: селения Джамидлы, Бай-ахмедлы, Казах-рагишлар, Мир-захан-каракоюнлы и некоторые другие образовались из переселенцев Казахского уезда, направляющихся сюда с 1795 года и до последних времен. Кличницы были раатами¹ Мустафы-хана Ширванского и поселены в Карабах князем Мадатовым, который отовсюду вербовал себе крестьян; точно также им были приведены с собой Карадамурчинцы, которые, по из словам, были коренными жителями Карабаха, выселившимися отсюда во время смуты в Казахе и Борчалу и затем обратно переселенными Мадатовым в Карабах и обращенными им в раатов. Сюда же были выселены Мехтикули-ханом жители с. Агалу, из Зангезура. В 1798 г. имело место большое выселение армян из Карабаха (11.000 дымов)², главным образом из Хачена и Джраберта в Грузию и на Кавказскую линию. Во время последнего нашествия Абаса Мирзы (1825-6гг.), в пределы Закавказья переселилось до 18000 дымов персидских армян, из коих часть поселилась в Джеванширском уезде и образовала селения марагалы, Джан-ятаг, Чайлу верхний и нижний. В том месте, где река Тургай впадает в Тертер, сохранились развалины большого селения Вахрам-кагак и рядом дворец меликов Джрабердских. Селение это расположено на высоком утесе, с которого представляется живописный вид на долину р. Тертер. Жители с. Вахрам-кагак разбрелись в разные стороны во время сильного голода 1794-97 годов, нападений Ага-мамад-шаха на Шушу и войны местных меликов с Ибрагим-ханом: затем они снова вернулись и образовали селения - Улукара-бек (Мец шен), Кичик-кара-бек (Мохратаг), Егинджа и др. Примеры эти доказывают, что в период от 1790 до 1828г. здесь имели место большие передвижения местного населения.

¹ Раат - название крестьян земледельческого класса. Выражение раат означает также - покойный, удобный и хороший. Например: раат нстирь (րիւսթ նստիր) - садись удобно, раат адамр - спокойный человек, хороший человек

² По словам армянского историка Раффи, в Карабахе до этих выселений, одних армян было до 60000 дымов или около 500-600 тысяч душ

Переходя к характеристике населения исследованного уезда, заметим, что только армяне и татары вполне сохранили свою религиозную и национальную самобытность. Из всех исследованных нами курдских селений, только в одном, именно в с. Асрик, курды пока не утратили родного языка и, наряду с татарским языком, объясняются между собой по-курдски. Все остальные курды, под влиянием объединяющего ислама, утратили свой язык и говорят исключительно по-татарски.

Армяне - переселенцы из Персии во многом отличаются от коренных армян-карабахцев, как по языку, так и по костюму, наречие персидских армян не вполне понятно для армян туземцев, хотя за последнее время первые значительно утратили свой говор и усвоили несколько карабахское наречие, которое, кстати, по благозвучию сильно уступает наречию армян персидских. Армяне - переселенцы - народ мирный и забитый. Они живут преимущественно в низменной полосе и терпят много от своих соседей.

Татары принадлежат к потомкам выходцев из Средней Азии XII-XIII столетий. Между татарами Джеванширского уезда встречается особое племя кёланийцев, которое, хотя по языку и вероисповеданию ничем не отличается от прочих татар, однако же считает себя не принадлежащим к ним. Когда-то, очень давно, кёланийцы были поселены каким-то шахом в Закавказье, причем, одна часть их была переселена в Карабахе, а другая в Эривани и в Ширвани. По словам их сторожилов, они переселены сюда из с. Кырхлы, Харасанской области. «Едущие в Мешед¹ и теперь встречают наших единоплеменников», говорят кёланийские старики. Сами названия их селений - Гераванд, Стокаванд, Паправанд, Шихаванд и Брудж, звучат как-то своеобразно и не похожи на названия татарских селений. До присоединения края к России, кёланийцы не признавали никаких властей над собой - ни ханов, ни меликов, и занимались исключительно разбоями; да и теперь среди них попадаетеся немало скотокрадов.

Нельзя умолчать здесь о том, что местные жители, как армяне, так и татары и курды, относятся крайне недоверчиво к расспросам об их быте и происхождении и ищут в них дурную и вредную для себя сторону. Никакие убеждения со стороны исследователя о желании принести им пользу не влияют на установившийся взгляд крестьян, и потому последствием подоб-

¹ Святое место для мусульман-шиитов, побывавшие там приобретают среди шиитов почетное звание «машади»

ного недоверия бывали разноречивые показания, безусловно, во всех селениях. Нередко среди жителей возникала брань, доходившая до драки (преимущественно в татарских селениях), если ответ, даваемый кем-либо из крестьян, казался обществу чем-либо нарушающим их интересы. Более или менее верные сведения даются крестьянами только о числе душ: все остальные сведения, сообщаемые крестьянами приходилось подвергать проверке стороной. Неправильные ответы давались, главным образом, по отношению к наделной земле и числу скота. Что же касается общественных повинностей, то в разных селениях жители различно понимали этот вопрос: одни показывали общественные расходы в большем размере, рассчитывая этим путем обратить внимание властей на свое тяжелое положение, другие же, выставляя себя совершенно бедными, расходов не показывали. Помимо этого, масса других вопросов различно понималась крестьянами, и они часто колебались в своих показаниях и как бы боялись своих же ответов.

Одни только армяне живут сообща, образуя значительные селения со сплошными постройками, татары же и курды живут крайне разбросанно – мелкими поселками в 3-5 дымов, в расстоянии иногда 15-20 верст друг от друга.

Размеры семьи указывают на сравнительно большее развитие индивидуализма среди татар и курдов, чем среди армян. Это можно приписать отчасти религиозным причинам, так как, по требованию Корана, женатый мусульманин должен устроить для жены особый дом – гарем: конечно, в крестьянском быту это требование не соблюдается, а происходит раздел. Другая, более важная причина частых разделов среди мусульман заключается в том, что они всегда были более свободны, чем христиане. Религиозная рознь при мусульманском господстве заставила христиан жить большими семьями, прятать своих жен и дочерей, одевать нередко в мужской костюм, словом делать все, чтобы чужой глаз не мог заметить красоты христианки: иначе женщина рисковала быть похищенной и обращенной в магометанство. Вообще, условия исторической жизни сделали мусульманку более свободной, чем христианку, а известно, чем женщина свободнее, тем неохотнее и труднее она переносит гнет старших в семействе и тем больше она стремиться к созданию своей отдельной семьи. Вот причины сравнительно

большого развития индивидуализма среди мусульман, чем среди христиан¹. Кроме того, армянская церковь разрешает разводы лишь в редких случаях, тогда как у татар они очень часты. Большая свобода, замечаемая среди мусульманок в сравнении с армянками, бесспорно, является последствием той вольной кочевой жизни, которую ведут мусульмане. Обычай увода девушек (умыкание) составляет обыкновенное явление среди мусульман, в особенности среди беднейших из них, которые заботятся, прежде всего, о том, чтобы избавиться от лишних расходов при свадьбах.

Хроника семейной жизни мусульман несравненно богаче кровавыми эпизодами, чем семейной жизни христиан, что опять-таки следует приписать влиянию христианской и мусульманской религии.

Всех селений в уезде числится 213, из коих 162 бекских и 51 казенных. Настоящему исследованию подлежало 55 селений и селение Марагалы, не занесенное по ошибке в число казенных селений. Из этого числа не исследованы селения Имирлу, Совгулань, Аксипаралу 2-ое, отселок Сейдляр и Фахранлу, по следующим причинам:

Сел. Имирлу канавой Карабалдир разделяется на два отселка, из коих северный находится в пожизненном пользовании ханши Уцмиевой, а южный до 1885г. находился в пользовании казны, но с этого года по исполнительному листу тифлисской судебной палаты перешел во владение Ибрагимбека Даватарова.

Сел.Совгулань по судебному решению признано в 1883г. собственностью частных лиц.

Сел. Аксипаралу - 2-ое расположено на земле Агаларова, и казенного надела жители не имеют.

Отселка Сейдляр, показанного состоящим из одного дыма в действительности не существует, о чем производится в настоящее время официальная переписка в местном уездном управлении.

Общество сел. Фахранлу живет на земле помещика Джафар-кули-бека Эйваз-хан-бек-оглы, причем на это селение составлена уставная грамота.

Число дымов и душ по камеральному описанию 1873г. в настоящее время с показанием естественного их приращения можно видеть из следующей таблицы:

¹ У мусульман на средний дым приходится 5 душ обоего пола, а у христиан - 8

Название народностей	Числится в исследованных селениях								Приращение			
	По камеральному описанию				В действительности				Дымов	Душ		
	Дымов	Душ			Дымов	Душ				М	Ж	Все-го
		М	Ж	Всего		М	Ж	Всего				
Армян	722	3095	2665	5760	940	4090	3661	7751	+218	+995	996	1991
Татар	1307	4250	3012	7262	1295	4071	3633	7704	-12	-179	621	442
Курдов	329	1356	982	2338	396	1662	1416	3078	+67	+306	434	740
Всего	2352	8701	6659	15360	2631	9823	8710	18533	273	1122	2051	3179

Из этих данных видно, что наибольший прирост дымов и душ оказывается в армянских селениях, а затем в курдских. В татарских селениях замечается убыль дымов и душ мужского пола. Имея ввиду одинаковые жизненные и климатические условия, в которые поставлены все народности данного уезда, нам становится непонятным резкая разница, заключающаяся в приросте дымов и душ в армянских и курдских селениях и в убыли татарских, тем более, что со времени камерального описания не было выселений татар из уезда. Факт этот, бесспорно, является результатом ошибки, допущенной или при нашем исследовании, или же при составлении камерального описания. Неточность эту, так или иначе, следует приписать недобросовестным сведениям, полученным от татар.

Выражая в процентах прирост дымов и душ, получим следующие данные:

дымов11,58%

душ { мужского пола 12,89%

 { женского пола 30,80%

Естественное приращение по народностям выражается:

у армян

дымов30,19%

душ { мужского пола 32,18%

 { женского пола 37,34%

у курдов

дымов20,86%

душ { мужского пола 22,56%
 { женского пола 44,19%

у татар прирост замечается только по отношению к женщинам и составляет 20,62%.

Среднее число душ в семействе по народностям составляет:

у армян.....8,25 д. (4,35 м. и 3,90 ж.)

у татар.....5,95 д. (3,14 м. и 2,80 ж.)

у курдов.....7,77 д. (4,19 м. и 3,58 ж.)

Все армяне, живущие в Джеванширском уезде, григорианского вероисповедания, курды – шиитского, татары – преимущественно шиитского толка, за исключением четырех селений (Карадаглы, Мирзахан и Теп-каракоюн, Кочарлу и Бай-Ахмедлы-кабарта), жители которых относятся к суннитскому толку. Таким образом, распределяя число дымов и душ по вероисповеданию, получим:

№№ по порядку	Вероисповедание	Дымов	Душ		
			М.п.	Ж.п.	Всего
1.	Армяно-григориан.	940	4090	3661	7751
2.	Татар-шиитов	942	2892	2598	5490
3.	Татар-суннитов	353	1179	1035	2214
4.	Курдов-шиитов	396	1662	1416	3078
	Всего	2631	9823	8710	18533

В заключение настоящей главы необходимо сказать, что народное образование здесь находится на самой низкой степени развития, как в христианских селениях, так и в магометанских. Из собранных нами сведений оказывается, что больший процент грамотных выпадает на долю армянских селений. Вот некоторые данные о грамотности.

В сел. Касапете.....62 человека

... Улукарабеке.....16

... Марагалы.....15

... Котурлу.....10

... Чайлу верхний.....	6
... Гасан-ризе.....	5
... Алхаслы.....	5
... Асрике.....	4
... Кичик-карабеке.....	4
... Кочарлу.....	3
... Карадагли.....	3

Затем в двух-трех селениях встречаются по одному грамотному. Ни в одном селении не приходилось слышать о грамотности женщин. В уезде по настоящее время открыто 4 училища, из коих одно, двухклассное, находится в с.Барде: учащихся в нем 25 человек. Училище это содержится на земские средства, хотя часть расходов, а именно: наем помещения для учителей, сторожа, отопление и освещение, взяло на себя бардинское общество. Остальные три – сельские нормальные училища, из коих одно в с. Касапет (52 ученика), другое в Сарове (36 уч.) и третье в Алпауте (17 уч.), - существуют на счет суммы, жертвуемой жителями уезда по мирским приговорам (по 50 коп. с дыма). Касапетское училище предполагается преобразовать из одноклассного в двухклассное на счет дополнительных сумм (600 рублей), пожертвованных обществом по мирским договорам, составленным касапетским, гасан-ризским, джан-ятагским и карабекским обществами.

II. Земельное довольствие.

Точных сведений о надельной земле казенных крестьян Джеванширского уезда не имеется, так как обмежевано здесь крайне незначительное пространство. При определении площади земельных угодий тех селений, в которых не производилось ни судебного, ни хозяйственного межевания, приходилось пользоваться для некоторых селений данными из инвентарных списков и проверять их на месте опросом крестьян. В последнем случае встречалось немало затруднений, так как в иных селениях крестьяне буквально отказывались давать хотя бы приблизительные сведения о площадях угодий, мотивируя свой отказ полнейшим незнанием каких-бы то ни было мер земли. В других селениях крестьяне, хотя и указывали площади своих угодий, но данные, добытые у них, не заслуживают доверия. Вследствие подобного отношения и недоверия крестьян к исследователю, было бы трудно ожидать от последнего точного выполнения возложенной на него задачи.

Не имея, таким образом, возможности добыть сведения лично от крестьян о их надельных землях, единственным средством оставалось пользоваться данными о каком-либо селении у жителей соседних селений, познания которых были ближе к истине и в большинстве случаев сходились между собой. В да-

чах обмеженных и снятых на план хозяйственной съемки площади по угодьям определены теми же способами, так как в первых вычислены пока общие площади дач, а в последних, т.е. в дачах, снятых на план хозяйственной съемки, вычислений по угодьям совершенно не сделано. Говоря о недобросовестных и ложных показаниях крестьян, нельзя не сказать и о том, что в нагорных селениях наделные земли не ограничены от эйлагов, и потому оседлые горцы не могут с точностью указать, где кончаются их земли и где начинаются эйлаги. Далее, ввиду крайней пересеченности местности в горной полосе, где удобная земля перемежается с оврагами, скалами и лесами, весьма затруднительно определить без измерения площадь не только пастбищной и покосной земли, но и пахотной.

Площадь земли под усадьбами определена приблизительно, и величина эта не может не грешить против истины, так как раскинутость татарских селений, группами в несколько дымов, на протяжении 20 и более верст не только не дает возможности глазомерному определению, но представляет немало затруднений и при межевании. При усадьбе, на низменности, почти у каждого домохозяина есть огороженный участок земли (чафар), который считается крестьянской собственностью, участки эти обыкновенно обсаживаются кругом деревьями и отводятся под покос.

Пахотные земли подразделяются на поливные и неполивные: первый вид находится в низменной и, отчасти, в верхней полосах, второй вид – в средней и горной. В ведомости №1, однако, встречается одно селение низменной полосы – Субганвердилар, где пахотная земля показана в числе неполивных. Подобные же пахотные неполивные земли в низменной полосе приходилось мне встречать в двух-трех селениях Эчмиадзинского и Сурмалинского уездов. Земли эти на самом деле нуждаются в воде, но за неимением ее, жители вынуждены сеять на ней без орошения, возлагая надежду единственно на сравнительно умеренное лето и на несколько дождливых дней в период созревания хлебов.

Покосные земли, подобно пахотным, подразделяются на поливные и неполивные, причем первый вид находится исключительно в низменной полосе, а второй – в средней и горной. покосов много, главным образом, на горах, а затем на низменности: в средней же, предгорной полосе, жители только двух селений – Касапета и Кёладака – имеют незначительные площади покосов. По исследованию оказывается, что за год собирается жителями казенных селений около 7000 возов сена или 105.000 пудов, если считать в возу 15 пудов сена. Для перевозки сена и хлебов на низменности служат арбы, а в горах – хзаки (что-то вроде детских салазок, но гораздо больших размеров), хотя нередко в той же горной полосе сено перевозится и на вьюках. В последнем случае сено заворачивается в мелкие пучки (хорам), по 5-6 фунтов в каждом: 20 таких пуч-

ков, весом до трех пудов, составляют вьюк одного животного. Если разделить получаемое сено на число дымов, то на долю среднего дыма приходится около 40 пудов – величина, которая далеко не может удовлетворять нужды крестьян, при том количестве скота, какое показано ими. Недостаток в сене мог бы быть устранен, если бы жители были в состоянии охранять свои покосы от погрома скотом кочевников. К сожалению, вследствие исключительно кочевого образа жизни жителей низменной полосы, немыслима никакая охрана покосов, так как при значительных переходах с низменности в горы и обратно, скот неминуемо должен погравлять встречаемые на пути уголья.

Из площадей различных угодий, приведенных в ведомости №1, наибольшее затруднение при их определении приходилось встречать относительно пастбищ, так как жители, пользуясь ими сообща, не ставят их в известность.

Из той же ведомости видно, что за селениями Брудж, Кёвдалых и Кличлы не показано вовсе пахотной земли. Жители с.Кличлы прежде были хлебопашцами, но в настоящее время, за неимением пахотной земли, вынуждены заниматься исключительно скотоводством, за исключением, впрочем, некоторых лиц, которые снимают небольшие участки пахоты и занимаются также хлебопашеством.

Жители сел. Брудж занимаются хлебопашеством, и, за неимением казенной пахотной земли, вынуждены снимать земли у соседних беков. Кёвдалахцы лишь в последнее время лишились казенной пахотной земли (около 300 десятин, по показанию крестьян), которая решением суда перешла к Джамиль-беку Мамад-бек-оглы.

Хотя в пользовании жителей сел. Диланчилар указано в ведомости всего 50 десятин земли, однако, насколько удалось мне узнать со стороны, всей земли в этом селении имеется до 2000 десятин, но доходами с нее пользуются два лица (Мамед-бек и Насиб-бек), которые признают себя беками, а землю – своей наследственной собственностью¹.

Жители сел. Куллар казенного надела в Джеванширском уезде не имеют: показанная же за ними в ведомости №1 земля находится в соседнем Шушинском уезде, где они имеют около 310 десятин, расположенных по р.Каргар-чай. В Шушинском уезде из кулларцев имеют постоянное жительство 12 дымов, которые в отсутствие своих односельчан стерегут их сады и посевы. В Джеванширском уезде кулларцы живут на земле Кярим-бека Угулурбекова и, по их показанию, имеют около 100 десятин пахотной земли.

В пользовании казенных крестьян Джеванширского уезда числится всей земли (кроме эйлагов) по исследованию 81.805 десятин, кои по угольям распределяются следующим образом:

¹ Беки эти причислены к податному сословию

усадебной.....	225	десятин
садовой.....	1328	десятин
пахотной { <i>поливной</i>	10665	десятин
{ <i>неполивной</i>	9819	десятин
покосной.....	2177	десятин
пастбищной и неудобной.....	57591	десятин

Всего.....81805 десят.

Распределяя земельные угодья по полосам, мы увидим, что в пользовании 27 селений низменной полосы числится:

усадебной.....	112	десятин
садовой.....	866	десятин
пахотной { <i>поливной</i>	9881	десятин
{ <i>неполивной</i>	160	десятин
покосной.....	540	десятин
пастбищной и неудобной.....	27564	десятин

Всего.....39123 десят.

В пользовании 13 селений средней полосы числится:

усадебной.....	79	десятин
садовой.....	462	десятин
пахотной { <i>поливной</i>	784	десятин
{ <i>неполивной</i>	5329	десятин
покосной.....	160	десятин
пастбищной и неудобной.....	16237	десятин

Всего.....23051 десят.

В пользовании 11 селений горной полосы числится:

усадебной.....	34	десятин
пахотной <i>неполивной</i>	4330	десятин
покосной.....	1477	десятин
пастбищной и неудобной.....	13790	десятин

Всего.....19631 десят.

Общая площадь наделной земли исследованных селений по разрядам дач распределяется:

а) в 5 дачах, обмежеванных судебным порядком:

усадебной.....	13	десятин
садовой.....	48	десятин
пахотной <i>неполивной</i>	2249	десятин

покосной.....	97 десятин
пастбищной и неудобной.....	10240 десятин

Итого.....12647 десят.

б) в 9 дачах, снятых на планы хозяйственной съемки:

усадебной.....	67 десятин
садовой.....	652 десятин
пахотной {	
поливной	3900 десятин
неполивной	1518 десятин
покосной.....	259 десятин
пастбищной и неудобной.....	12860 десятин

Итого.....19256 десят.

в) в 37 дачах, не обмежеванных и не снятых на планы хозяйственной съемки:

усадебной.....	145 десятин
садовой.....	628 десятин
пахотной {	
поливной	6765 десятин
неполивной	6052 десятин
покосной.....	1821 десятин
пастбищной и неудобной.....	34491 десятин

Итого.....49902 десят.

Процентные отношения угодий к общей площади земли составляют:

усадебной.....	0.28%
садовой.....	1.62%
пахотной {	
поливной	13.04
неполивной	12.00
	} 25.04%
покосной.....	2.66%
пастбищной и неудобной.....	70.40%

Из этих данных видно, что наибольшая площадь земли находится под пастбищем, которое составляет $\frac{7}{10}$ всей земли, пахотная же земля (поливная и неполивная) составляет лишь $\frac{1}{4}$ часть всего крестьянского надела.

Процентные отношения земельных угодий по разрядам дач выражаются следующим образом:

а) в селениях обмежеванных

усадебной.....	0.10%
садовой.....	0.38%
пахотной неполивной.....	17.76%

покосной.....0.77%
 пастбищной и неудобной.....80.97%

б) В селениях, снятых на планы хозяйственной съемки:

усадебной.....0.35%
 садовой.....3.39%
 пахотной { *поливной* 20.25 } 28.14%
 { *неполивной* 7.89 }
 покосной.....1.34%
 пастбищной и неудобной.....66.78%

в) В селениях, не обмежеванных и не снятых на план хозяйственной съемки:

усадебной.....0.29%
 садовой.....1.26%
 пахотной { *поливной* 13.56 } 25.68%
 { *неполивной* 12.12 }
 покосной.....3.65%
 пастбищной и неудобной.....69.12%

Подымный и подушный наделы, распределенные по разрядам дач вы-
 рзятся следующим образом:

Разряды дач	Садовой, пахотной и покосной земли			Всех родов земли		
	На дым	На душу мужско-го пола	На душу обоего пола	На дым	На душу мужско-го пола	На душу обоего пола
В селениях обмежеванных	10.98	2.07	1.11	58.01	10.96	5.84
В селениях, снятых на план	8.98	2.37	1.24	27.31	7.20	3.79
В селениях, не снятых на план	8.94	2.55	1.35	29.21	8.33	4.43
Средним числом	9.12	2.44	1.29	31.09	8.33	4.41

Из приведенных данных видно, что на средний дым исследованных селений приходится всей земли 31.09 десят.: такая, довольно значительная цифра произошла от того, что в площадь пастбищ включены на низменности громадные пространства, покрытые мелкими, колючими кустарниками, а в горах – места вполне неудобные.

Подымный и подушный наделы для каждого селения (ведомость №5), как по отношению к удобной земле (садовой, пахотной и покосной), так и ко всей, можно видеть в нижеследующих двух таблицах:

Размер подымного надела

	До 1 десятины	От 3 до 4 дес.	4-5	5-6	6-7	7-8	8-9	9-10	10-11	11-12	12-13	13-14	14-15	15-16	16-17	17-18	18-19	19-20	20-21	21-22	22-23	23-24	24-25	25-26	26-27	27-28	28-29	29-30	Более 30 дес.
	Число селений																												
<i>В низменном районе:</i> Садовой, пахотной и покосной земли	2	1	-	-	-	2	3	2	1	3	1	1	-	4	3	-	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Всей земли	-	1	-	1	-	1	-	-	1	2	2	-	1	1	4	1	-	1	1	-	-	-	1	2	-	-	1	1	5
<i>В районе средней полосы:</i> Садовой, пахотной и покосной земли	-	1	-	1	4	1	1	-	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всей земли	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	2	1	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	4
<i>В горном районе:</i> Садовой, пахотной и покосной земли	-	-	1	-	-	1	-	4	-	-	-	1	1	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всей земли	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-	-	1	1	1	-	-	-	1	-	-	-	4
<i>Вообще в уезде безотносительно к районам:</i> Садовой, пахотной и покосной земли	2	2	1	1	4	4	4	6	2	4	3	2	1	4	6	-	-	1	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Всей земли	-	1	-	1	-	1	-	1	2	2	2	1	2	2	4	2	2	2	3	1	2	-	2	2	1	-	1	1	13

По отношению размеров подымных наделов культурной земли в низменном районе не достаёт одного селения (Кличлы), в котором удобной земли не имеется. Из селений, имеющих наибольшие наделы, укажем:

1) Гасан-риз, где всей земли приходится на дым 122. 98 десятины; 2) Тонашен – 119.54 десят.; 3) Кличлы – 80.88 десят. и 4) Турус – 66.66 десятин.

Размер подушного надела

	Менее 1/2 дес.		От 1/2 до 1 дес.																				
			1-1/2	«1 1/2 -2»	«2-2 1/2»	«2-1/2-3»	«3-3 1/2»	«3 1/2-4»	«4-4 1/2»	«4 1/2-5»	«5-5 1/2»	«5 1/2-6»	«6-6 1/2»	«6 1/2-7»	«7-7 1/2»	«7 1/2-8»	«8-8 1/2»	«8 1/2-9»	«9-10»	«10-11»	«11-12»	«12-13»	«13-14»
	Число селений																						
В низменном районе: Садовой, пахотной и покосной земли	2	1	7	6	2	2	3	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всей земли	-	1	2	3	5	1	1	5	1	3	1	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
В районе средней полосы: Садовой, пахотной и покосной земли	1	5	6	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всей земли	-	2	1	-	3	-	2	-	2	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-
В горном районе: Садовой, пахотной и покосной земли	1	3	1	4	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всей земли	-	-	-	1	1	2	3	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-
Вообще в уезде безотносительно к районам: Садовой, пахотной и покосной земли	4	9	14	10	4	3	3	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всей земли	-	3	3	4	9	3	6	7	3	4	1	2	-	-	1	-	1	1	-	-	1	1	-

Большинство жителей исследованных селений находит для себя выгодным снимать земли у соседних беков за известную плату. Ниже, в плане отношений крестьян к землям частного владения, я остановлюсь несколько подробнее на

этом интересном вопросе и укажу на причину существующей ныне поземельной путаницы, не только в Джеванширском уезде, но и во всем бывшем Карабахском ханстве.

Поливные средства.

Один из самых важных вопросов в успехе крестьянского хозяйства Джеванширского уезда – это ирригация: поэтому мы укажем здесь на степень обеспеченности, на права пользования крестьян оросительной водой. В безусловной поливке нуждаются земли следующих 27-ми селений: Агалу, Аксипаралу-1-ое, Бай-ахмедлы, Борсунлу, Брудж, Диланчилар, Казарх, Казах-рагимлар, Карадаглы, Карадамурчи 1-ое, Кёвдадых, Кенгерлу-кызылу, Кочарлу, Куллар, Курд-барда, Курд-бораки, Мадагиз, Марагалы, Минджеванлу, Мирзахан-каракоюнлы, Назырлу, Сейдымлу, Субганвердиляр, Фарзали-беклы, Чайлу верхний, Чайлу нижний и Шатырлы.

Часть земель селений Касапет и Качак-карабек нуждается в воде, а другая – нет. Земли остальных 22 селений в поливке не нуждаются.

Вышеприведенные селения пользуются водами рек Тертер, Хачен, Инча, Кабарту, сверх того, водами мелких горных потоков, кара-су и кягризов.

К бассейну р. Инча из казенных селений относятся Барсунлу и Кёвдадых. К бассейну р.Хачен – с. Кенгерлу-кызылу. К бассейну р. Кабарту – с. Бай-ахмедлы.

Селения Касапет и Кичик-карабек пользуются небольшими источниками. К бассейну р. Тертер относятся все остальные селения.

Главные каналы, взятые с правого берега Тертер и действующие в любое время года, следующие:

1. Ших-арх идет в населенное имение Пирумовых: в этой канаве около 6 башов воды¹.
2. Марагалы-арх идет в сел. Марагалы (12 башов)
3. Даш-арх идет в ненаселенное имение Джегангир-хана (14 башов)
4. Алпаут-бай-ахмедлы-арх (Адагёзаловская) идет в сел. того же названия (15башов)
5. Сарыджалы-арх идет в сел. Гузанлы Шушинского уезда (6 башов)
6. Тальяк-арх идет в сел. Аксипаралу 1-ое и в бекские Казиян, Кайнаг, Баргушат и Мамад-ав (20 башов)
7. Зол-гёран-арх идет в ненаселенное имение Угурлубековых (9 башов)
8. Алигёзаловская вторая канава идет в бекские сел. Гюльгязлы, Молла-мамадлы, Афандилар, Марджанлы, и Алпаут-бей-ахмадлы (8 башов)
9. Карадаглы-арх идет в бекское сел. того же названия (6 башов)
- 10.Сейдсюлан-арх идет в бекское сел. того же названия (6 башов)

¹ По мнению инженера С.А. фон-Вейсенгофа один баш здесь равен 0,004 куб.саж. воды в секунду (Сведения о состоянии орошения на Кавказе 1883г. Вейс фон-Вейсенгофа). По собранным мной сведениям, баш в Елисаветпольской губ. и лопатка в Эриванской губ. выражают одинаковое количество воды и четыре баша или лопатки в состоянии привести в действие мельничный постав

- 11.Намирлы-арх идет в бекское сел. того же названия (6 башов)
 - 12.Сахлабад-арх идет в бекское сел. Сахлабад и в казенное – Аксипаралу 1-ое (6 башов)
 - 13.Каракоюнлы-арх идет в бекское сел. того же названия (10 башов)
 - 14.Карагаджи и Сарыджалы-арх идут в бекское сел. того же названия (10 башов)
 - 15.Кючарры-арх идет в казенное сел. Кочарлу (8 башов)
 - 16.Исмаил-беклы-арх идет в бекское сел. Даш-арх, Араб и Исмаил-беклы (10 башов)
 - 17.Сарыджалы-арх 2-й идет Шушинский уезд (10 башов)
 - 18.Машурлы-арх идет в бекское сел. того же названия (7 башов)
 - 19.Арх-Ахмед-бека и Джегангир-хана (6 башов)
 - 20.Караусуфлу идет в бекское сел. того же названия, половина воды принадлежит Адигёзаловым (4 башов)
 - 21.Лямбаран-арх идет в бекское сел. того же названия в Шушинский уезд (2 башов)
 - 22.Совгулан-арх идет в бекское сел. того же названия (4 башов)
 23. Эв-оглан-арх (6 башов)
- Следующие каналы летом не получают воды из Тертера, хотя некоторые из них, благодаря кара-су, выходящей из-под почвы, действуют и летом:
1. Карачуа-арх, в которой бывает весной до 30 баш, канава эта действует в продолжение 5-6 месяцев и идет в бекское сел. Хаджи-алилу, Дилалу, Мехти-саркярлу и в казенные: Агалу, Карадамурчи 1-ое, Курд-барда и Фаразли-беклы.
 2. Ходжалу-арх действует от 4-х до 6-ти месяцев (10 башов)
 3. Угурлубековых (10 башов)
 4. Так же
 5. Алтабад-арх идет в сел. Ширванлу и Алианлу: весной в ней до 40 башов воды.
 6. Карадамурчи идет в казенное сел. того же названия: во время селавов в нем до 10 баш
 7. Гаджалу-арх (8 башов)
 8. Алпаут-бей-ахмедлы-арх (10 башов)
 9. Ляк имеет летом до 3-х б. кара-су
 - 10.Агалу-арх имеет летом до 4-х баш кара-су
 - 11.Каракоюнлы-арх идет в казенное сел. Мирзахан-каракоюнлы: летом в ней около 3-х б. кара-су
 12. и 13. Хан-Каракоюнлы-арх имеет летом до 6-ти б. кара-су.
 - 14.Сафар-али-беклы имеет летом до 3-х б. кара-су
 - 15.Кяафарлунарх имеет летом до 2-х б. кара-су
 - 16.Ахмад-беклы-арх имеет летом до 3-х б. кара-су
 - 17.Тумас-арх имеет летом до 2-х б. кара-су
- Таким образом, с правого берега Тертера одной только проточной воды (аг-су) идет в летнее время до 191 баша и около 26 баш кара-су.

Главные каналы, взятые с левого берега Тертера и действующие во всякое время года, следующие:

1. Искандер-аги-арх идет в сел. Гёран-бай-ахмедлы, Елисаветпольского уезда, летом в этой канаве до 5 б. воды.
 2. Мамед-бека Джамиллинского идет в казенное сел. Кизил-гаджалу, Елисаветпольского уезда (15 б.).
 3. Боюк-саров-арх идет в бекское сел. того же названия (6 б.).
 4. Хан-карвенд-арх в сел. Хуршуд-ханумы (25 б.).
 5. Джамиллинский-арх идет сел. Джамиллы, Кёвдадых и Чайле верхнее (12 б.).
 6. Боюк-саров-арх идет в бекское сел. Саров (25 б.).
 7. Караминлу-арх идет в казенное сел. Карадаглы и в бекские – Караманлы, Кеук, Мамар, Дорбандлы и Кянжалшюр (40 б.).
 8. Беналар-арх идет в бекское сел. Маль-бинаси (8 б.).
 9. Зимурхач-арх идет в бекское сел. Зимурхач и Имам-кули-беклы (12 б.).
 10. Кёнгерлу-хорузлу-арх идет в казенное сел. Сейдымлу и в бекские – Кёнгерлу и Хорузлы (10 б.).
 11. Хорузлу-арх идет в бекские сел. – Хорузлы, Кябирлы и Гагрилая (10 б.).
 12. Кярим-бека Угурлубекова-арх идет в ненаселенное имение его имени (6 б.).
 13. Мелик-Беглярова и игурлубекова-арх идет в ненаселенное имение (10 б.).
 14. Шатырлы-арх идет в казенное сел. Шатырлы (5 б.).
 15. Сарыджалинский-арх идет в бекское сел, того же названия (12 б.).
 16. Гасан-кая-арх идет в бекские селения - Гасан-кая, Чуллу и Саатлу (3 б.).
- Итого с левого берега Тертера расходуется в летнее время около 204 баш воды.

Помимо вышеприведенных канав с той же левой стороны проведены следующие семь канав, которые летом не получают воды с Тертера:

1. Едди-тапа-арх
2. Миджеванлу-арх
3. Курд-бораки-арх
4. Зимурхач-арх
5. Барда-арх
6. Мирза-али-беклы-арх
7. Айриджа-арх

Таким образом в летнее время Тертер дает 395 баш воды (аг-су). Цифра эта, полагаем, близка к истине, так как она сходится с той, которую мы встречаем у С.А.фон-Вейсенгофа (398 б.).

Для орошения одной десятины земли под хлебом, требуется от 0.75 до 1-го литра воды. В здешнем баше считается 25 литров. Следовательно, один баш в среднем может оросить в среднем около 30 десятин: всей же водой, выводимой ныне из Тертера можно оросить до 12000 десятин. Далее, в районе

бассейна Тертера, по мнению местных жителей, надо считать до 200 баш карасу, которой можно оросить до 6000 десятин. Таким образом, вся оросительная площадь Тертера равна 18000 десятинам. Если принять во внимание отдых, которого требует почва, с посевом через год, то орошаемая площадь удвоится и составит до 36000 десятин.

Поливной земли в пользовании крестьян, живущих в пределах бассейна Тертера, как это видно из исследования, несколько более 8000 десятин, из коих по меньшей мере 5000 десятин требуют ежегодной поливки. К сожалению, нам неизвестна общая площадь поливной земли данного бассейна, так как большинство селений, будучи бекскими, не подлежали исследованию, поэтому точное определение обеспеченности водой данного района становится невозможным.

Однако, по самым умеренным подсчетам можно сказать, что земли годной для обработки в этом бассейне, около 60000 десятин. Следовательно, воды здесь почти на половину меньше того количества, какое потребно для успешного ведения хозяйства с посевом через год. В распределении воды р. Тертер замечается большая неравномерность, которая может быть устранена лишь при условии вмешательства власти. Прежде, когда кочевники земледелием не занимались, жители Джеванширского уезда не чувствовали недостатка в воде: теперь же, когда кочевники стремятся к оседлой жизни, чему, кстати сказать, способствует сама правительственная власть Кавказа, недостаток и неравномерное распределение воды крайне ощутимы. В то время как одни из жителей имеют воды в изобилии и разводят чалтычные плантации, другие и вовсе не имеют воды как например, каз. сел. Субчанвердилар, или имеют в таком малом количестве, что посевы их нередко выгорают от засухи. Такими обделенными и обиженными являются, даже по заявлению самих беков, жители казенных селений, которые, в большинстве случаев не имеют собственных канав и пользуются бекскими за известную плату.

Так, через каз. селение Чайлу верхнее проходят 12 бекских канав: 1) Искяндар-аги-арх, Мамад-бека две канавы, 2) Рама-диби-арх, 3) Джамиллу-арх, 4) Мейти-кули-ханин-арх, 5) Джафар-кули-бек-арх, 6) Саров-арх, 7) Караманлу-арх, 8) Шукур-беки-арх, 9) Биналар-арх, 10) Хорузлу-арх, 11) Кёнгерлу-хорузлу-арх, 12) Бегляр-беки-арх¹.

Эти 12 канав, по приблизительному вычислению, занимают 45 десятин казенного надела крестьян.

Нужно заметить, что в прежнее время право сильного и право захвата господствовали во всем Карабахе, и в том числе и в Джеваншире, и обиженными всегда являлись казенные крестьяне, как имевшие мало защитников. Крестья-

¹ У жителей Чайлу верхний нет ни одной собственной канавы

не же, жившие в бекских землях, всегда находили сильную протекцию со стороны помещиков, которые всячески старались препятствовать казенным крестьянам проводить каналы.

Неравномерное пользование водой, продажа ее, вечные столкновения и подчас убийства из-за воды требуют возможно скорого урегулирования права пользования водой и установления порядка орошения земель в Закавказье. Цель эта может быть достигнута путем издания потребных для этого законоположений, столь нетерпеливо ожидаемых страной.

Выше было сказано, что в то время, как одни из жителей, вследствие недостатка воды, посевы свои доводят до минимума, другие, мало того, что не чувствуют недостатка, но даже продают излишки соседям. Из собранных нами сведений оказывается, что около $\frac{3}{5}$ всей воды Тертера идет на орошение чалтычных плантаций. Чтобы сказанное не было голословным, приведем данные, имеющиеся у нас по этому вопросу.

Следующие лица сеют чалтык с помощью крестьян, живущих на их землях:

а) Налево от русла Тертера:

1. Хуршуд-ханум Уцмиева сеет около 150 бэлов чалтыку¹
2. Джафар-кули-бек Эйваз-хан-беков – (40 бэлов)
3. Мамад-бек Джамиллинский - (60 б.)
4. Крестьяне сел. Боюк-Саров и их бек – (120 б.)
5. Агаларов и часть крестьян, живущих на его землях – (200 б.)
6. Калбалай-ага Ширхан-оглы с крестьянами (80 б.)
7. Мамиш-бек Харузинский с крестьянами – (60 б.)
8. Кярим-бек Мамад Гасанбеков – (40 б.)
9. Шатырлынды (каз. крестьяне) – (20 б.)
10. Угурлубеков и Мелик-Бегляров – (50 б.)
11. Агалар-бек Гусейнбеков – (60 б.)
12. Исмаил бек Тагибеков - (30 б.)

б) Направо от русла Тертера:

1. Джегангир-хан Дашархский – (70 б.)
2. Адигёзал-бек Адигёзалов – (20 б.)
3. Насир-бек Рустамбеков – (20 б.)
4. Угурлубеков – (40 б.)
5. Адигёзал-бек Адигёзалов на земле Кярим-бека Угурлубекова пополам – 40 б.)
6. Джафар-бек Везиров – (20 б.)
7. Гаджи-бек с крестьянами – (20 б.)
8. Агабек Мурадханов – (40 б.)

¹ Бэлом называется участок земли, с которым может управиться при обработке, один рабочий. На один бэл можно посеять два чувала чалтыку: чалтык сеется в полтора раза реже пшеницы, следовательно бэл равняется пространству, занимаемому тремя чувалами. Чувал = 0.70 десятинам. Прямое значение бэла-лопатка

9. Азад-ага Джеваншир – (15 б.)
10. Беки сел. Карагаджи – (15 б.)
11. Исмаил-беклинцы – (15 б.)
12. Мамед касум-бек Джеваншир – (15 б.)
13. Ахмед-бек Алибеков – (20 б.)

Всего ... 1310 бэлов

1310 бэлов=2620 чувалам чалтыка или пространству, занятому 3930 чувалами пшеницы, что, при переводе на десятины, составит около 2750 десятин.

Вышеприведенные данные о посевах чалтыка могут быть признаны лишь приблизительно верными, так как точное определение пространства, занятого чалтыком, при настоящем исследовании – задача недостижимая. Если даже взять приведенную нами цифру в 1310 бэлов, то в этом случае окажется, что для орошения такого пространства потребно около 2620 баш воды (считая по два баша на один бэл).

Из этих данных легко вывести, что запас воды Тертера не может удовлетворять нужды населения до тех пор, пока не будут устранены указанные аномальные явления и пока не будет урегулировано пользование водой.

Заметим также, что старых, заброшенных канав из Тертера встречается немного, и стоит кому-нибудь из беков затратить рублей 300-500 и поднять дагну¹, чтобы сделаться обладателем такой канавы. Прежде, когда Тертер доходил до Куры, и не ощущалось недостатка в воде, не представлялось надобности подымать дагну, и, потому, с появлением новых канав, взятых из высших точек Тертера, владельцы старых канав, до которых уже не доходила вода, вынуждены были забросить их.

При проведении новых канав магал всегда протестует, но власти редко вмешиваются в этот вопрос, чтобы узнать насколько данное лицо вправе провести новую канаву и как это отразится на экономическом благосостоянии остального населения магала. Так, магал протестовал против проведения второй канавы Джамиллинских, и не сумел отстоять. Канавы эта проведена трудами Кизил-гаджилинцев, казенных крестьян, живущих в пределах бассейна р. Карачай, Елисаветпольского уезда. Окружающие беки стали сильно притеснять жителей названного селения, и они, оставшись совершенно без воды, вынуждены были провести канаву из Тертера. канавы эта принадлежит Джамиллинскому, и крестьяне сел. Кизил-гаджили пользуются ею за известную ежегодную плату.

Другое аномальное явление заключается в том, что некоторые из беков имеют канавы, идущие в ненаселенные имения, каковы: Даш-арх, Джегангир-

¹ Дагной называется начало канавы – то место, откуда она выходит из реки

хан, Ших-арх, Пирумовых, Золь-гёран Угурулбековых, Мелик-Беглярова и Угурулбекова-арх и пр. Вода этих канав продается желающим за известную плату.

При подобных ненормальных условиях не только трудно, но и невозможно ожидать от крестьян ведения правильного хозяйства. Если бы крестьяне получали правильно свою долю воды, то могли бы заняться разведением садов и значительно увеличить свои посевы. В то время, как в соседнем Шушинском уезде долина р. Гаргар-чая представляет сплошной сад, здесь главная масса воды расходуется для чалтычных плантаций, разводимых преимущественно беками.

Помимо всего вышеизложенного необходимо сказать, что правильное и равномерное распределение воды (аг-су) имело бы благотворное влияние и в гигиеническом отношении, так как некоторые данные, имеющиеся у нас, указывают на значительное вымирание жителей низменной полосы в сравнении со средней и горной: одна из причин вымирания, по нашему мнению, заключается в отсутствии здоровой проточной воды.

Рассмотрим теперь состояние водовладения казенных крестьян отдельно по селениям.

Сел. Агалу. Жители сел. Агалу вместе с клычлыдцами, еще когда были крестьянами ген. Мадатова, провели своими трудами канаву «Кётеван-арх», которая в достаточной степени удовлетворяла нужды крестьян, но впоследствии, при губернаторе Тарханове, Адигёзаловы завладели этой канавой, и жалобы крестьян имели в результате лишь бесплодные затраты. В настоящее время агалинцы имеют две канавы – одна из Тертера, другая из кара-су: первая канава в два летних месяца высыхает, кара-су дает им до одного баша воды. По заявлению жителей, бай-ахмедлинцы крадут у них воду.

Аксипарлу 1-ое. Имеет постоянную воду из Тертера, проведенную по канаве Тальяк, в которой до 20 баш: одна половина этой воды принадлежит аксипаралинцам и Николай-беку Пирумову, а другая – жителям бекских селений: Казан, Кайнаг, Баргушат и Мамад-ав. Таким образом, на долю аксипаралинцев приходится около 5 баш.

Брудж. Пахотной земли не имеет, и, потому, главное занятие жителей составляет скотоводство. Для поливки сенокосов крестьяне пользуются двумя бекскими канавами – Даш-арз и Момов-арх.

Диланчилар. Одна часть земли орошается водой кара-су, которая выходит на их же земле, а для другой части покупают у Везириных один баш воды за 10-15руб. в год.

Казах-рагимляр и Минджеванлу. Имеет общую канаву из Тертера до 5 баш: с середины лета и осенью воды в этой канаве совершенно не бывает, и жители обоих селений пользуются водой Исмаила-бека Тагабекова.

Курд-бораки. Имеет канаву из Тертера - Курд-бораки-арх, в которой весной до 5 баш воды, а к концу лета и к осени $\frac{1}{2}$ баша. Прежде курд-боракинцы были обеспечены водой, так как они пользовались Минджевалинской и Шатырлинской канавами, впоследствии же, с проведением массы новых канав, взятых с высших пунктов Тертера, старые канавы стали мало-помалу высыхать.

Назырлу. Собственной канавы не имеет: пользуется водой Исмаил-бека Тагибекова за плату джувару 3-х пудов пшеницы и $\frac{1}{2}$ пуда ячменя с дыма. Вообще все, пользующиеся бекскими канавами, вносят известное вознаграждение.

Шатырлы. Имеет собственную воду, проведенную из Тертера по канаве Шатырлы-арх.

Курд-барда (Аманьян) и Фарзали-беклы. Имеют общую канаву Карачуа, половина которой принадлежит ханше Уцмиевой. Часть воды, принадлежащая курд-бардинцам, сливается у границы их надела с кара-су и образует канаву Аманьяк, в которой во время весенних разливов до 10 баш воды; летом же и в начале осени около 2 $\frac{1}{2}$ баш. Жители вышележащих бекских селений нередко отводят часть воды курд-бардинцев на свои пашни. У фарзалибеклинцев случается, что летом совершенно не бывает воды.

Карадамурчи 1-ое. Имеет до 6 баш аг-су лишь во время весенних разливов, летом же пользуются водой кара-су до 2-3 башов. Прежде это селение получало еще от соседнего землевладельца Кярыма-бека Угурлубекова до 3-х баш кара-су и довольствовалась этой водой: с лишениями же ее жители чувствуют нужду.

Кочарлу. Имеет собственную канаву - Кючарры, в которой весной до 6 баш воды, летом же и осенью от 1 до 2 баш. В воде сильно нуждаются.

Карадаглы. Получает воду из двух канав, из коих одна - Кёшк-арх собственная, а другая - Караманлы бекская.

Куллар. Казенного надела в Джеванширском уезде не имеет: крестьяне живут здесь на бекской земле и имеют около 2-х баш кара-су. Надел их находится в Шушинском уезде по длине р. Гар-гар-чай: в воде не нуждается.

Мирзахан-Каракоюнлы. Собственной канавы не имеет, пользуется водой кара-су Кялвали-хана Ширхан-оглы, который всего 7-8 лет тому назад завладел этой канавой. Хозяину воды жители платят в сутки за 3 баша 2 руб. В 1886 году, когда производилось исследование, за воду было уплачено жителями около 80-ти руб.

Казарх и Марага. Имеют общую канаву - Казарх-арх из Тертера, в который летом до 6-ти баш воды. Недостатка в воде не ощущается.

Сейдымлу. Собственной канавы не имеет. Воду для орошения берет из четырех бекских канав: Хорузлинской, Кёнгерлинской, Таза-арха и Мал-бино-арха, которые проходят через земли сейдымлинцев.

Субганвердилар. В отношении орошения, из жителей Джеванширского района субганвердиларцы находятся в наихудших условиях, так как воды совершенно не имеют. Хлебопашество здесь сопряжено с риском, так как не всегда удастся жителям даже за деньги приобретать воду у соседних беков. Проведение канавы из Тертера потребует много расходов, которые не под силу крестьянам и потому орошение возможно единственно с помощью кягризов, как это делают 12 дымов субганвердиларцев, живущих в землях ханши. Казенные крестьяне Субганвердилара хотели провести кяргиза, но крестьяне Ханши стали препядствовать, так как при проведении нового кяргиза вода должна была разделиться на две части, а следовательно наполовину уменьшиться: дело дошло до драки и убийств, но провести кяргиз казенным крестьянам не удалось.

Мадагиз. Селение это находится в средней полосе и в воде мало нуждается. Канавы, взятая из Тертера (Збаша), в продолжение 10 дней принадлежит мадагизцам и 5-ти дней – жителям Чайлу верхнее.

Чайлу верхнее и Чайлу нижнее. Эти два селения как отчасти и сел. Сейдым-лу находится на особом праве, называемом «айгр-басан». Это право состоит в том, что жители названных селений для поливки своих садов и земель могут пользоваться водами всех канав, прорезывающих их земли, с условием следить за канавами, исправлять их и содержать джуваров. Право это создано в силу необходимости, так как земля чайлинцев, как уже было приведено выше, исполосовано канавами. Несмотря, однако, на предоставляемое им право, крестьянам приходится терпеть немало стеснений от владельцев канав, препятствующих использованию воды в должном количестве.

Бассейн реки Хачен.

Из казенных селений только одно - Кизылу-Кёнгерлу пользуется водой Хачена. Остальная вода расходуется жителями бекских селений. Действующих канав 8, а именно:

1. Исмаил-бека Агабекова. В этой канаве весной до 10 баш воды, а летом до 5-ти баш.;
2. Аракелова и Амбрумовых - весной до 8 баш, летом до 4 б.;
3. Джевад-аги Фата-бек-оглы - весной 8-9 баш, летом до 4 б.;
4. Махсутлинский-арх - весной до 20 баш, летом 6 баш кара-су;
5. Кизылу-кенгерлу-арх - весной до 9 баш, летом 4 баш кара-су;
6. Насир-бека Рустамбекова - весной до 10 баш, летом 3б. кара-су;
7. Кюлуджа-арх - весной 10 баш, летом 5 б. кара-су;
8. Ильхичилар-арх: весной - до 6 баш, летом 2 б. кара-су.

Таким образом Хачен-чай дает летом лишь до 13 баш аг-су и около 20 баш кара-су, выходящей из высохшего русла реки. Весной в этих канавах бывает до 90 баш воды.

Канавы, высыхающие летом:

1. Махсутлинский-арх – в ней во время весенних селавов около 9 баш воды;

2. Махсутлинский 2-й арх – весной до 20 баш;

3. Агабеки-арх- весной до 15 баш;

4. Карвенд-арх - весной до 10 баш;

5. Сумалы-арх - весной до 7 баш.

Итого в весеннее время Хачен-чай дает около 150 баш воды. Большая часть воды Хачена идет на Шушинский уезд.

Бассейн реки Инча.

Этой рекой пользуются, главным образом, жители Елисаветпольского уезда, В Дживанширском уезде только одно казенное селение Борсунлу получает воду из нее - весной до 10 баш, а летом - до 3-х.

Борсулинцы жалуются на жителей вышележащих селений - Талыш и Ташкаракоюнлы, занимающихся кражей воды. Через земли Борсунлу проходят две бекские каналы - Искандар-аги-арх и Джамиль-аги-арх, но владельцы этих каналов не позволяют им пользоваться этой рекой. Вообще борсулинцы чувствуют недостаток в воде и могли бы провести канал из Тертера, если бы средства позволили. К бассейну Инча принадлежало также сел. Кёвдадых, но с появлением новых селений по р. Инча, вода до них не стала доходить. Кёвдадыхцы лет 5-6 тому назад лишились казенной пахотной земли, которая решением суда признана собственностью Джамиль-бека Мамед-беки-оглы. Ныне кёвдадыхцы нанимают как пахоту, так и воду у вышеназванного бека.

Бассейн реки Кабарту.

К бассейну этой речки принадлежит только одно казенное селение – Бой-ахмедлы-кабарта, пользующееся весной до 6 баш, а летом до 2-3 баш воды. Бой-ахмедлинцы имеют также кягриз, на который потрачено до 900 рублей. Воды в кягризе около 1 баша.

Остается сказать несколько слов о селениях - Касапет и Кичик-карабек, пользующихся водой мелких горных потоков. Касапетцы имеют два родника – Чурлак и Джанабек, которые соединяются вместе и служат летом для орошения садов¹. Помимо этих родников касапетцы имеют два кягриза, на которые потрачено до 1700 руб. Вода их кягризов смешивается с родниковой, и осенью, когда потребность в воде для садов прекращается, она идет на низменность для орошения озимых хлебов.

Селение Кичик-карабек находится в предгорной полосе, а потому недостаток воды не так ощутим.

Кягризы.

¹ Ввиду того, что с. Касапет находится в предгорной полосе, пахотная земля мало нуждается в летней поливке

Одно из важных способов добычи воды при ее недостатке – устройство кягризов. Кягриз представляет подземную галерею с проточной водой, выходящей на поверхность земли.

Начало кягриза или исток его берется из водоносного слоя, который находится на глубине 15-20 аршин. Через каждые 10-15 сажень по протяженности галереи устраиваются колодцы, числом иногда до 100. Колодцы эти служат для проведения ремонта галереи. Кягризы имеют иногда один исток, иногда два-три: в последнем случае устраиваются 2-3 галереи, которые соединяясь в одном пункте, выходят на поверхность земли уже одной галереей. В Джеванширском уезде действующих кягризов немного: нам пришлось слышать о следующих шести: два кягриза в Касапете, один – в Бой-ахмедлы-кабарта, два – в Субганвердилар и один в Имирлу; Помимо этих есть несколько обвалившихся и не действующих кягризов.

Кягризов много в Шушинском и Елисаветпольском уездах.

Достоинны внимания кягриз Ахмед-бека Джеваншира в Джебраильском уезде, с помощью которого приводится в движение две мельницы и орошается до 1000 десятин.

При распределении воды жители одного и того же селения придерживаются, обыкновенно, следующего порядка: предположим, что данное селение имеет 5 баш воды. Число душ обоего пола делится на число баш, в данном случае на пять, и получается, таким образом, пять разных групп с известным числом душ, пользующихся одним башом воды. Далее, сообразуясь с тем, через сколько дней необходимо, чтобы наступила очередь пользования водой каждого из членов группы, баш воды отводится на сутки одному, двум или трем дымам. Так, если в селении 500 душ, то на каждую группу придется по 100 душ, имеющих в своем распоряжении по одному башу воды. Предположим теперь, что очередь отдельного члена группы должна подойти через 10 дней. Тогда 100 делится на 10 и получается то число душ, которое ежедневно должно пользоваться башом воды. Этим способом в продолжение 10-ти дней оросят свои пашни или сады все члены группы, а на 11-й день опять наступит очередь первых десяти членов каждой группы.

В некоторых же селениях воду распределяют по отношению к земле, и применяется тот же вышеописанный способ, с той лишь разницей, что группы составляются не по числу душ, а по площади орошаемых земель.

Остается сказать несколько слов о мирабах и джуварах: роль которых заключается в управлении оросительными водами.

На обязанности мираба лежит правильное и возможно-равномерное распределение воды реки между жителями всех селений известного магала.

Обязанность джувара заключается в том, чтобы следить за исправностью канав данного селения и, в случае повреждений, позаботиться об их исправлении. Джувар вместе с тем распределяет воду между хозяевами.

Спорные земли.

Большинство споров между казной и частными лицами в настоящее время закончено, и земли решением суда признаны за той или другой стороной. Немало, однако, участков земли, находящейся в пользовании беков, о которых местное управление государственного имущества собирает сведения для выяснения права владения отдельных личностей данными участками. В настоящее время следующие спорные земли подлежат решению суда:

1. В пределах казенного селения Борсунлу находятся земли (площадь не определена), служившая пастбищем для скота бурсулинцев: ятаги эти - «Карадалаг» и «Кендара» - оспариваются Теймуразом Мелик-Бегляровым в в порядке восстановления нарушенного владения. Дело начато 18 ноября 1875 года и ныне подлежит решению окружного суда. Спорные участки находятся в пользовании Мелик-Беглярова.

2. Летнее пастбищное место «Аг-чингиль» оспаривается у казны Адигёзаль-беком Адигёзаловым: решением елисаветпольского окружного суда пастбище это признано за казной, но Адигёзаль-беком подана кассация в тифлисскую судебную палату, и дело пока не решено. Спорным участком пользуется Адигёзалов.

3. Пахотная земля, находящаяся в границах надела казенного сел. Касапет, площадью в 7,50 десятин, оспаривается Амбарцумом и Джумшутом Ениколоповыми: дело подлежит решению мирового судьи. Спорным участком пользуются касапетцы.

4. Лесная поляна «Аг-бара» оспаривается казной у жителей сел. Алпаут-Джават-бека Адигёзалова, дело подлежит решению елисаветпольского окружного суда. Спорный участок находится у алпаутцев.

5. Лесная поляна «Назлу-хан-тапа» оспаривается казной у жителей владельческого селения Сарыджалу. Дело находится в том же окружном суде. Спорный участок состоит в пользовании названных жителей.

6. Нередко возникают также споры между жителями двух соседних селений, вследствие того, что их земли не обмежеваны и границы не определены. Однако, мы должны заметить здесь, что почти все старые селения имеют границы своим угодьям и строго их различают. В некоторых селениях сохранились даже документы, где обозначены границы земли, отведенной данному селению. Так, у священника сел. Кёладака хранится фирман Шаха Сулеймана от 1682 года (1099г. гиджры), в котором предписывается карабахскому Беглярбеку вернуть кёладакцам земли, захваченные селением Черман. В фирмане этом обозначены границы земли, находящейся у кёладакцев. Подобные фирманы есть в селениях Улу-карабек и Борсунлу.

В заключение считаем необходимым упомянуть что ни в одном из мусульманских провинций Закавказья так не развито частное землевладение, как в Карабахе.

В отделе население мы видели, что из 214 селений Джеванширского уезда – казенных всего 51, остальные 163 селения находятся в руках различных беков. Лет 20-25 тому назад казенных селений было гораздо больше: но, к сожалению, казна не смогла отстоять своих прав, и селения быстро стали переходить в руки беков. Не говоря уже о том, как много терпит казна от подобных захватов, факт этот отзывается гибельно и на хозяйстве крестьян: понятно, лучше быть свободным казенным крестьянином, чем бекским раatom и терпеть хотя-бы некоторые проявления восточного деспотизма беков.

Переходы казенных имений в бекские происходят путем захватов, способы которой весьма разнообразны. Самый распространенный метод – это прибегнуть к помощи ложных свидетелей, которых легко подкупить за самое ничтожное вознаграждение¹. Другой вид захвата, особенно часто появлявшийся в прежнее время, производился при помощи подложных документов, фабрикуемых на месте.

Форма владения и способ пользование земель.

Жителями Джеванширского уезда, к сожалению, не выработано в пользовании наделной землей определенной формы, которая могла бы ставить крестьян в более или менее правильные отношения к земле, и тем самым устраняла бы то неравномерное распределение, которое не дает возможности беднейшим из них несколько улучшить свое, и без того тяжелое положение. Из всех исследованных селений только в двух – Кёладаке и Турусе – установилось правильное распределение земли.

На низменности земля имеет ценность лишь в том случае, когда не чувствуется недостатка в воде: из сделанного выше описания видно, что, вследствие крайне неравномерного распределения воды между селениями, жители далеко не обеспечены водой, и потому значительная площадь пахотных земель теряет свою ценность и остается необработанной. Ниже, в VI главе мы увидим, что большинство жителей низменной полосы обрабатывает земли беков за известную плату: причина этого заключается не в малоземельи крестьян, а в том, что бекские земли, в ущерб казенным обильно орошаются.

О введении какого-либо порядка в пользовании землей, приходилось слышать просьбы жителей в тех селениях, где не чувствуется недостатка в воде, и в этих селениях заметно, главным образом, стеснение бедных богатыми. В тех же селениях, где воды мало, земля имеет второстепенное значение, захватов и стеснений не бывает и каждый пашет, где ему угодно. Неравномерное распре-

¹ Некоторые из татар-лжесвидетелей Джеванширского уезда, отправляясь в суд на присягу берут с собой шило и прячут его за пазухой. надо сказать, что слово «шило» и «нас» по-татарски одинаково называются «биз». Во время присяги лжесвидетель прикладывает руку к тому месту, где спрятано шило и произносит «бу Коран каним олен биза», т.е. пусть этот Коран накажет шило, переводчик же, не зная в чем дело, переводит буквально «пусть этот Коран накажет нас»

деление земли среди поселян как низменной полосы, так и средней и нагорной происходит от того, что с определенных времен и по настоящее время земля не подвергается переделу, а переходит, как наследственная собственность, из рода в род. В редких лишь случаях, при действительной нужде и бедности кого-либо из своих членов, крестьяне целым обществом решают урезать участок земли у многоземельного для передачи нуждающемуся. Из этого примера хотя и видно, что общество вправе распоряжаться надельной землей, однако право это в действительности находит плохое осуществление. Покосная поливная земля на низменности ценится также дорого, как и пахотная, и потому каждый домохозяин, имеющий покосное место, во избежание захвата с чьей-либо стороны, обносит его колючим кустарником, тем самым закрепляет за собой право владения. В селениях средней и горной полосы еще сильнее проявляется право первоначального захвата и право сильного, так как здесь пахотная земля, не нуждаясь в поливке, вся идет под посев.

Казенные крестьяне Джеванширского уезда достаточно наделены землей и, при некотором обеспечении их водой и введении известного порядка в пользовании надельной землей, можно было бы ожидать равномерного поднятия экономического их благосостояния. Главным образом, обделяются в земле так называемые «гялма» (пришельцы), вдовы, малолетние сироты и не попавшие в камеральное описание.

Положение вдов, как в христианских, так и в мусульманских селениях, самое печальное. Почти все вдовы оказываются нищенствующими, так как у них отбирают не только пахотную землю, но нередко и сады. Далее почти в каждом селении встречаются пришельцы из других селений, которых крестьяне старательно скрывают при составлении камерального описания с той целью, чтобы личности эти приписанные к данному селению, не имели права претендовать на общественную землю. Впрочем тут не только экономический интерес руководит крестьянами, но и родовое чувство заставляет недружелюбно и даже с презрением относиться к пришельцам. Есть такие среди гялма, которые по 20-30 лет живут в данном селении, женятся и обзаводятся маленьким хозяйством, и все же жители не наделяют их землей. Подобное же недружелюбное и несправедливое отношение заметно к сиротам: так, один из жителей сел. Чайлу верхнее, Его Мануков, по смерти отца своего, оставшись двухлетним ребенком, был перевезен матерью в Елисаветполь и, несмотря на то, что через год он снова вернулся с матерью в родительский дом и прожил в этом селении 28 лет, женился и прижил детей, все же жители до сих пор не хотят дать ему хотя бы незначительного участка земли, чтобы он мог прокормить свою мать и семью. Нередко в шиитских селениях пришельцы-персияне, прожив лет 10 и более с женой и детьми в крайней нужде и нищете и не имея надежды получить землю, бросают семью и перебираются в Персию. Поступая так неспра-

ведливо с пришельцами и обделяя их землей, общество, однако, не освобождает их от уплаты казенных податей и принуждает участвовать при общей раскладке. В заключение скажем, что ввиду полнейшего отсутствия в уезде какого-либо порядка в пользовании землей, что влечет за собой расстройство крестьянского хозяйства, главное внимание, при устройстве быта крестьян, должно быть обращено на введение определенного порядка, регулирующего взаимные отношения крестьян к наделной земле.

Порядок наследования и посемейные разделы.

Письменное завещание жителями исследованных селений оставляется в весьма редких случаях: в армянских селениях умирающий, во время исповеди перед священником, и в присутствии 4-5 почетных лиц свидетелей, передает свою волю словесно в устной форме, причем, если он имеет долг, то предварительно требует удовлетворения кредиторов из оставляемого имущества. Если члены семьи не разделены, то после смерти главы, все имущество поступает в общее пользование, ввиду того, что до раздела оно составляло семейную собственность, в случае же раздела, по принятому обычаю, дом переходит к старшему сыну, все остальное имущество, не исключая даже благоприобретенного, распределяется равномерно между братьями: мать же с дочерьми по своему выбору, переходят к одному из сыновей, причем на долю матери достается «душевая доля», размер которой зависит от усмотрения сыновей. Когда нет наследников мужского пола, все движимое имущество и сад переходят незамужним дочерям, наделная земля поступает в пользование общества, которое по своему усмотрению распределяет ее между малоземельными. Наследство переходит к замужней дочери лишь в том случае, когда она остается единственной наследницей. Если умирающий не оставляет ни близких, ни дальних родственников, вообще говоря, не имеет наследников, то он вправе распоряжаться только движимым имуществом, садами и огороженными местами, которые он и завещает по своему желанию какой-либо церкви, монастырю или кому-либо из друзей. Наделная же пахотная земля делается общественным достоянием.

Татары, подобно армянам редко оставляют письменные духовные завещания: в этих последних случаях в завещании пишется: «во имя Бога, так как для каждого из нас смерть неизбежна, то я считаю себя обязанным составить завещание при полной памяти и здравом уме»: в конце же указывается: «если кто-нибудь из моих наследников нарушит мое завещание, тот явится на страшный суд свиньей и будет наказан Богом».

Рассмотрим несколько случаев завещаний у татар:

1. Отец оставляет движимое и недвижимое имение и наследниками к ним сыновей и дочерей, между которыми имущество должно быть разделено: по

шариату сыновья получают вдвое больше дочерей: предварительно же $\frac{1}{8}$ часть имущества переходит ко вдове. Братья делят имущество между собой равномерно, впрочем, старший из них помимо своей части получает платье и оружие отца. Дом же оценивается и наравне с прочим имуществом поступает в общий дележ. Случается, что завещание делится не по шариату, а по нашим законам.

2. При нераздельной жизни умершего с его детьми и братом, одна половина движимого и недвижимого имущества поступает к брату или к детям его (если у них нет отца), а другая - к детям наследодателя. Если же брат живет раздельно, то из имущества ничего не переходит к нему.

3. Если умерший оставляет детей и замужнюю сестру, то последняя, в большинстве случаев, получает $\frac{1}{3}$ имущества, остальные $\frac{2}{3}$ распределяются одним из вышеприведенных способов.

4. Если глава семейства умирает бездетно, то $\frac{1}{4}$ часть всего имущества получает вдова, а $\frac{3}{4}$ переходят по боковой линии – к брату или к сестре умершего, за исключением пахотной земли, которая поступает в распоряжение общества.

5. Имущество выморочного дыма, если нет завещания, поступает в пользование общества, в противном случае принято завещать в пользу мечети или имама (потомка пророка) для содержания лиц, служащих при гробе: некоторые же, если позволяют им средства, завещают найти добросовестного человека и отправить его в Мекку для исполнения его обязательного обета. Впрочем, в крестьянском быту случаи подобного завещания очень редки.

Если умирающий имеет долг, то он прежде всего завещает своим ближним расплатиться с кредиторами, как это обязательно и по шариату.

В домашнем быту крестьян замечается полное повиновение детей своим родителям. Глава семейства пользуется почетом и уважением, и дети обязаны беспрекословно слушаться и повиноваться, в известных пределах, отцу, который вправе удалить из своего дома непослушного сына и не дать ему, в данном случае, никаких средств к жизни. Впрочем у татар в брачном вопросе дети свободны от повиновения родителям, как это и выражено в шариате, хотя на практике это мало соблюдается.

При вступлении в брак (у татар) составляется брачная бумага «кябин», которую жених дает своей невесте перед свадьбой, в этой бумаге выражается согласие обеих сторон на брак и обязательство со стороны жениха уплатить своей жене, при первом ее требовании, означенную в кябинной бумаге сумму. «теһг».

Во время развода муж обязан вернуть своей жене приданое, которое составляет ее личную собственность. Если же развод совершен вследствие дурного поведения жены, то последняя лишается половинной части той суммы, которая обозначена в кябинном акте. В случае смерти жены половина прида-

ного переходит к родным последней, а половина остается в пользу мужа. Означенная же в акте сумма должна перейти в целости законным наследникам жены.

Покупка и продажа казенных земель и переход их в частные руки. Жители исследованных нами селений, говоря вообще, достаточно обеспечены казенной землей, и потому случаи покупки и продажи пахотных земель, как говорят крестьяне, им мало знакомы.

Выше мы уже имели случаи говорить о переходе казенных земель в частные руки. Здесь же нам остается сказать, что во многих селениях казенной землей пользуются также живущие там лица не крестьянского сословия. Так, например, в сел. Касапет, помимо крестьян, казенной землей пользуются следующие лица неподатного сословия: Арутюн-бек и Исаджан-бек Атабековы, у которых 2 десятины сада и до 5 дес. пахоты; Саар-ханум Атабекова имеет 7 дес. пахоты; Джумшут Ениколопов - 1½ дес. сада и 4 дес. пахоты; Мовсес-бек Бекзадов - 2 дес. сада и 8 дес. пахоты; Карапет Тер-Оганесов - 1½ дес. сада и 3 дес. пахоты и, наконец, у 5 священников этого селения 4 дес. сада и около 20 дес. пахотной земли. Из вышепоименованных лиц только Джумшут Ениколопов за пользование землей дает крестьянам ежегодно по 10 ведер вина, которое и распивается жителями во время поминок в ограде церкви. В сел. Гераванд 2-ой 18 дымов считаются беками, податей не платят, но пользуются казенной землей. не приводя для каждого селения лиц неподатного сословия, встречающихся почти во всех селениях и пользующихся казенной землей, скажем, что всей земли в пользовании этих лиц 252 дес., из коих содовой – 17 дес. и пахотной – 235 десятин.

Отношение общества к казенным лесным дачам.

Горная часть Джеванширского уезда «Чраберт» до присоединения края к России была довольно густо населена армянами и мусульманами, но с этого времени население мало-помалу ушло в другие местности, оставив по себе память лишь в виде развалин церквей, крепостей и кладбищ.

Пахотная земля заросла кустарником и деревьями и вся горная часть покрылась лесом, где в настоящее время расположено очень мало селений. Ведению правильного лесного хозяйства много препятствуют условия местности: дальние горные закоулки заносятся настолько глубоким снегом, что прекращается всякое сообщение с низменностью и в продолжении 8 месяцев лесничий не имеет возможности осматривать вверенные ему дачи. Жители этой части – курды и айрумы, находясь в полной безопасности от преследования, пользуются своим положением и безжалостно уничтожают лес. Не имея обыкновения делать запасы сена на зиму, они срубают в продолжении 7-8 месяцев

значительное количество деревьев, преимущественно грабовых, чтобы прокормить свой скот молодыми побегами и корой.

Лесных дач в Джеванширском уезде две – Чалдаранская и Мадагизская, но в ведении местного лесничего находится еще одна дача – Эрканкачская Елисаветпольского уезда. Таким образом, Тертерское лесничество образуется из трех дач: 1) Чалдаранской, общей площадью в 11353 дес., собственно же лесной около 9000 дес.; 2) Мадагизской, общей площадью 20625 дес., собственно лесной около 15000 дес.; и 3) Эрканкачской, общей площадью 5026 дес., собственно лесной около 4000 дес.

Чалдаранская дача отстоит от гор. Шуши в 48 верстах и от гор. Елисаветполя в 100 верстах. В более или менее посредственном состоянии находится южная часть этой дачи, северные участки значительно изрежены. Вывоз леса, вследствие отсутствия дорог, производится на выюках. насаждение дачи состоит главным образом из граба ($\frac{3}{5}$), далее дуба ($\frac{1}{5}$) и некоторых других лиственных пород, как то: бук, ясень, клен и липа ($\frac{1}{5}$). Средний возраст господствующей породы – 60 лет, полнота насаждения – 0.60, средний запас на десятине – 25 куб. саж., оборот рубки назначен 80-летний. В настоящее время рубка растущего леса производится в южных насаждениях, где процент строевого леса больше, чем в северных частях дачи. Из 25 куб. саж. среднего запаса приходится на строевой лес 15% , на поделочный 10%, и на дровяной 75%.

Мадагизская дача подобно тому, как и Чалдаранская, имеет гористое местоположение, мало доступное для вывоза леса. Сбыт из этой дачи весьма ограничен, благодаря дальности от населенных пунктов От г. Шуши отстоит в 85 верст и от Елисаветполя в 70 верст. В общем, состояние дачи удовлетворительно, хотя местами встречаются в значительном количестве валежники, буреломы и сухостой. Насаждение состоит из дуба ($\frac{3}{10}$), бука ($\frac{3}{10}$), граба ($\frac{2}{10}$), липы ($\frac{1}{10}$), ясеня, клена и др. ($\frac{1}{10}$). Средний возраст насаждений 50-летний, полнота насаждений 0.70, средний запас на десятине 35 куб. саж., оборот рубки 80-летний. Из принятого среднего запаса на долю строевого леса приходится 20%, на долю поделочного - 10%, остальное же на долю дровяного леса.

Эрканкачская дача имеет также гористое местоположение, и вывоз леса возможен только на выюках, за исключением, впрочем, одного участка – Эркеч, откуда вывоз возможен и на арбах. Дача отстоит от Елисаветполя в 43 верстах и от ст. Тертера в 40 в. Насаждение сильно изрежено: господствующей породой служит граб ($\frac{1}{2}$), второстепенными – дуб, липа и др. Средний возраст господствующей породы 45-летний, средний запас на десятине 10 куб. сажений. Средневозрастное насаждение занимает ($\frac{4}{10}$) дачи.

Помимо этих дач, местный лесничий заведует еще пятью участками, которые находятся в пожизненном пользовании княгини Уцмиевой. Из этих участков следующие четыре находятся в Джеванширском уезде: 1) Чаректарванский участок – общей площадью в 15400 дес., собственно лесной около 3800 десятин, 2) Кельбаджарский участок – общей площадью в 8000 дес., собственно лесной 2000 дес. 3) Гасанлинский участок – общей площадью в 5200 дес., собственно лесной 900 дес. 4) Имирлинский участок – общей площадью в 290 дес., собственно лесной 100 дес. Пятый участок, Саправердалярский, находится в Арешском уезде, общее пространство этого участка равно 500 дес., собственно лесное – 200 дес.

По смерти княгини Уцмиевой вышеприведенные участки должны перейти в казну.

Селения близлежащие к казенным дачам пользуются отпуском леса в определенном количестве, с уплатой 10% таксовой стоимости. Из Чалдаранской дачи пользуются этим правом жители следующих селений: 1) Паправанд (47 дымов), 2) Джан-ятаг (51 дымов), 3) Гюль-ятаг (41 д.), 4) Касапет (215 д.), 5) Улукарабек (45 д.), 6) Кичик-карабек (57 д.), 7) Магавуз (40 д.), 8) Пакасыз (17 д.), 9) Брудж (39 д.), 10) Гераванд 3-й (19 д.), 11) Сархавенд (88 д.). Таким образом, из Чалдаранской дачи безденежно отпуском леса пользуется 659 дымов. По бесплатным билетам полагается на каждый дым: одно бревно (кроме дубового и липового), 20 кольев (из орешника или граба), 1 куб. саж. 1 куб. саж. дров (из валежника) и 1 куб. саж. сучьев. Всего, стало быть, бесплатно отпускается 659 бревен, 13.180 кольев, 659 куб. саж. дров и 659 куб. саж. сучьев. К ежегодной продаже из этой дачи назначается из растущего леса: 800 бревен, 800 жердей, 2700 кольев, 100 куб. саж. дров, 60 куб. саж. хвороста и 90 куб. саж. кустарника. Из сухостойного и валежного леса: 500 бревен, 250 куб. саж. дров и 30 куб. саж. сучьев. Следовательно, к ежегодной продаже и безденежному отпуску назначается из растущего, валежного и сухостойного леса: 1959 бревен, 800 жердей, 15.880 кольев, 1009 куб. саж. дров, 60 куб. саж. хвороста, 689 куб. саж. сучьев и 90 куб. саж. кустарника.

Из Мадагизской дачи безденежным отпуском леса (с уплатой 10% таксовой стоимости) пользуются жители селений. 1) Гераванд 1-ый (123 дымов); 2) Гераванд 2-й (47д.), 3) Гасан-риз (50 д.), 4) Кырамлу (16 д.), Тонашен (20 д.), 6) Мадагиз (13 д.), 7) Чайлу нижнее (25 д.) и 8) Турус (11 д.). Всего из этой дачи пользуются безденежным отпуском леса в том же количестве, в каком из Чалдаранской дачи, 305 дымов. Количество безденежного отпуска составляет 305 бревен, 6100 кольев, 305 куб. саж. дров и 305 куб. саж. сучьев. К ежегодной продаже назначается из растущего леса: 500 бревен, 500 жердей, 3900 кольев, 60 куб. саж. дров и 90 куб. саж. кустарника. Из сухостойного и валежного леса: 690 бревен, 1000куб. саж. дров и 30 куб. саж. сучьев. Всего из

этой дачи к ежегодной продаже и безденежному отпуску назначается из растущего, сухостойного и валежного леса: 1495 бревен, 500 жердей, 10000 кольев, 1365 куб. саж. дров и 335 куб. саж. сучьев.

Из Эрканкачской дачи (Елисаветпольского уезда) безденежно отпускается: 235 бревен, 470 куб.саж. дров, 235 куб.саж. сучьев и 9 400 кольев. К ежегодной продаже назначается из растущего леса: 130 бревен, 100 жердей, 3000 кольев и 20 куб.саж. дров. Из сухостойного и валежного леса 100 бревен и 70 куб. саж. дров. Всего к ежегодной продаже и безденежному отпуску назначается из растущего, сухостойного и валежного леса: 465 бревен, 100 жердей, 12400 кольев, 560 куб. саж. дров и 235 куб. саж. сучьев.

В течение 1885 года продано и отпущено безденежно из лесничества: дубовых бревен 390 штук, грабовых 593 шт., ясеневых 119 шт., липовых 73 шт. и ореховых 2 шт. жердей и кольев (всех пород) отпущено 16702 штуки. Дров грабовых 692 $\frac{1}{2}$ куб. саж., сучьев 697 куб. саж., хвороста $43\frac{5}{8}$ куб. саж., орехового наплыва 51 пуд и досок ореховых, хозяйственно заготовленных, 4 штуки.

Таксовая стоимость отпущенного леса всех ассортиментов составляет 3574 руб.54 коп.: стоимость безденежного отпуска равняется 2313 руб. 96 коп., следовательно, продается леса на 1260 руб. 58 копеек.

Из вышеприведенных данных видно, что жители 16 казенных селений пользуются безденежным отпуском леса: прибавив к ним еще 8 селений курдов, живущих поблизости лесов и имеющих возможность пользоваться лесом в желаемом количестве, получим, что в Дживанширском уезде жители 24 казенных селений не чувствуют недостатка в лесном материале. Жители остальных селений, преимущественно низменной полосы, ввиду отсутствия колесных дорог и дальности лесов, лишь в случаях крайней надобности приобретают лес из казенных дач. Несмотря, однако, на это, жители этой полосы особой нужды в топливе не испытывают, благодаря тому, что потребность в нем является в течение лишь 2-3 зимних месяцев, и к тому же, в некоторых селениях значительная площадь наделной земли покрыта кустарником. Сверх того, крестьяне употребляют для топлива кизяк.

В ведении местного лесничего находится 7 оборочных статей, о которых будет сказано на своем месте.

Отношение обществ к казенным летним и зимним пастбищам.

В Джеванширском уезде считаются следующие летние пастбища (эйлаги):

1. Мров-даг, площадью.....22000 десятин
2. Соутлу-чай и Ах-Чингиль.....7070
3. Тик-пилакан и Аллагёллар.....13000
4. Дава-гёзи и Ай-чингиль.....8000
5. Далидаг и Михтакян.....10000
6. Кабан-кая и Лачин-кая.....1000
7. Тахта.....8000
8. Туканмаз-тавласи.....3239
9. Алагая.....9000
10. Кош-даш и Моз.....5500
11. Ходжа-юрт и Кабан-кая.....800

Всего ...87609 десят.

На эти эйлаги направляются как казенные крестьяне, так и живущие на бекских землях. Крестьяне Джеванширского уезда выходят также на эйлаги находящиеся в пределах Елисаветпольского, Зангезурского и Шушинского уезда. Так, некоторые жители направляются на эйлаг Бенувшали, Елисаветпольского уезда, другие – на эйлаг Кякил-тапа и Дабаг-фирум, Зангезурского уезда, третьи – на Кирс, Шушинского уезда, далее направляются также на эйлаг Чичаглы, находящийся на границе Джеванширского, Шушинского и Зангезурского уездов, на Кирх-киз, находящийся на границе Шушинского и Зангезурского уездов.

В нижеследующей ведомости приведены эйлаги, находящиеся в пользовании казенных крестьян.

№№ по порядку	Названия селений	Названия эйлагов	Названия юртов	Приблизительная площадь, десят.	Число скота в селении		Размер платы в рублях	Примечание
					крупн.	мел-кий		
1	Авраян	-	-	-	625	1200	-	Летнее пастбище находится в границах наделной земли
2	Агалу	-	-	-	266	60	-	Казенных летних пастбищ не имеют, 8 дымов нанимают пастбище у Талышбека Мелик-Бегля-

								рова за 52 руб.
3	Аксипаралу 1-е	Тахта	Чильгяз	285	97	320	34.20	-
4	Асрик	-	Килисалы	220	240	416	26.40	В Зангезурском уезде
5	Баштибель	Далидаг	-	450	245	486	54.00	Летнее пастбище по показанию жителей находится в границах наделной земли
6	Бой-ахмедлы	Лагин-кая	-	390	315	422	46.80	Направляются только 4 дыма
7	Борсуңлу	-	-	-	331	850	-	Казенных летних пастбищ не имеют, всем обществом нанимают у Искандарбека Адигёзалова на Мрав-даге юрт «Дава-чухур» за 60-70 р. в год
8	Брудж	Мров-даг	Довуглу	400	171	528	48.00	-
9	Готам-беклу	-	-	-	165	460	-	Летнее пастбище находится в границах наделной земли
10	Гераванд 1-й	Мров-даг	1 Чоплу-гёль 2 Гамзачиман 3 Дик-даш	1065	1010	1484	127.80	-
11	Гераванд 2-й	То же	1 Кара-гёль 2 Котуклу 3 Эшак-мей-дани	360	228	265	43.20	-
12	Гюльятаг	То же	Катар-булаг	300	226	84	36.00	Хотя эйлаг этот числится за гюль-ятагцами и они платят ежегодно по 36р. но никто из жителей не направляется туда, так как эйлаг этот находится в настоящее время в пользовании Джан-ятагского конского завода
13	Джан-ятаг	То же	То же	250	247	156	30	То же
14	Диланчиляр	То же	Кизил архач	50	20	40	6	-
15	Енгиджа	То же	-	130	125	165	15.60	Направляются всего 4 дыма

16	Казах- рагимлар	То же	Сабат- Кечмаз	120	58	80	14.40	-
17	Карабаклу	-	-	330	353	938	39.60	По уверению жителей пастбище, за которое они платят 39р.60к. находится в границах их наделной земли
18	Карадамурчи 1-й	Дабаг-фигур и Тахта	Кякюль-меша	1400	812	1670	168.00	-
19	Касапет	Мров-даг	Эльбек-даш	2074	3868	7040	248.88	Направляются около 40 дымов
20	Кёвдадых	-	-	-	71	-	-	Казенных летних пастбищ не имеют, снимают целым обществом у Мелик-Беглярова часть юрта «Гюлистан» за 22р. в год
21	Кёнгерлу-кизылу	Алагая	Тахта-баш	700	261	230	84.00	-
22	Киличлу (к.)	Тахта	Исти-булаг	450	631	1840	54.00	По показанию жителей эйлаг этот находится в пределах наделной земли
23	Кичик-карабек	Мров-даг	Айгр-булаг	200	727	402	24.00	Направляются дымов 20
24	Кличлы (т.)	Чичаглы	Тахта-баш и Кизил-тапа	3720	3445	22000	446.40	-
25	Котурлу	Кош-даг	Ут и Чавдар-дараси	430	1025	2058	51.60	-
26	Кочарлу	Кирх-киз	Еллияг-дык	240	443	320	28.80	-
27	Курд-бораки	Мров-даг	Чокял-юрт	280	97	200	33.60	-
28	Кярамлу	Мров-даг	Чай-ковушан	160	121	166	19.20	-
29	Магавуз	Мров-даг	Шепрут-юрт	285	232	320	34.20	-
30	Миндже-ванлу	То же	Кара-гёль	80	20	-	9.60	-
31	Мирзахан и Тап-кара-коюнли	Бенувшала	Омар-даш	2700	1796	8500	32400	-
32	Назырлу	Мров-даг	Качал-даг	240	125	125	28.80	-

33	Сейдымлу	То же	Дуз- юрт	950	392	2250	114.00	-
34	Субганвел-дилар	Тахта	Мамо- юрт	350	55	227	42.00	Из этой суммы казенные крестьяне платят около 27 р. остальные же 15 р. платят крестьяне ханши
35	Тонашен	Мров-даг	Качал-даг	150	131	167	18.00	Направляются около 5 дымов
36	Улукара-бек	То же	Айгр-булаг	270	292	260	32.40	-
37	Фарзали-беклы	Далик-даш (Зангез. уезда)	-	20	24	85	2.40	-
38	Ханланлу	Тахта	-	350	178	270	42.00	По показаниям жителей, пастбищное место, за которое они платят 42 р. находится в пределах наделной земли
39	Шатырлы	Мров-даг	Синаир	250	249	485	30.00	-
			Всего	19649	19717	56569	2357.88	

Из приведенной таблицы видно, что по отношению к крупному скоту летние пастбища довольно правильно распределены между кочующими обществами. Сравнивая итоги, мы видим, что на 19.649 десятин приходится 19.171 голов крупного рогатого скота, или по одной десятине на каждую голову. Если же приравнять 10 голов мелкого скота одной голове крупного (как это принято в уезде), то на каждую голову придется 0.77 десятин.

Эйлаги некоторых горных куртинских селений - Баштибель, Карабаклу (Кошун-элиляр), Киличлу и Ханланлу – хотя и составляют часть их наделной земли, однако с жителей этих селений ежегодно взыскивается определенная сумма, между тем, как другие соседи их – курды, будучи в совершенно одинаковых с ними условиях, избавлены от всякой платы.

На кочевку жители собираются в марте или в конце мая. В марте месяце направляются те из жителей, главное занятие которых составляет скотоводство, так как мелкий скот не может переносить сильной жары низменности. В конце мая перекочевывают те, у которых мелкого скота мало, и главное занятие которых составляет хлебопашество. Жители селений Гюль-ятаг, Джан-ятаг, как это видно из приведенной выше ведомости хотя и не направляются на кочевку, однако с них взыскиваются подесятинные деньги. Факту этому жители дают следующее объяснение: лет 5 тому назад была образована в Джеван-

шире особая комиссия для распределения летних пастбищных мест, и в этой комиссии жители разных селений указывали свои пастбища, на которые они перекочевывали с давних времен: собранные этим путем сведения были внесены в список, руководствуясь коим, и поныне с крестьян взыскивается плата, причитающаяся за указанные ими пастбища. Между тем, в позднейшее время жители некоторых селений, вследствие известных экономических условий, стали переходить от кочевой жизни к оседлой, развели виноградники, тутовники, и, ограничив численность скота, уже не видят надобности в пастбищах и не перекочевывают.

До 1869 г. Джеванширский уезд не был отделен от Шушинского и назывался именем последнего, и потому жители многих селений ныне Джеванширского уезда имеют летние пастбища в Шушинском уезде. В средних числах июля, когда в Джеванширском уезде жара становится нестерпимой, и на низменности свирепствует лихорадка, многие из жителей, чтобы избежать этого периода времени, переходят со своим скотом в Шушинский уезд и располагаются по р. Каргар-чай, от Аскеранской крепости до уроч. Ханкянды: так как жители остаются там всего 3-4 недели, то большинство не раскладывает кибиток (алачих), а располагается на арбах, прикрытых войлоком, и под арбами.

Правильное разрешение эйлажного вопроса, с помощью межевания и ограничения пастбищ друг от друга, в чем заинтересованы как жители низменной полосы, так и горной, представляется здесь вполне необходимым, так как только этим путем возможно с успехом устранить захваты и установить мир и согласие среди жителей. Замена сабалашного сбора (сбора по числу голов скота) подесятинным, не говоря уже о том, что оградила казенные интересы от злоупотреблений, оказала также немаловажную услугу и самим крестьянам. Нововведение, однако, может принести существенную пользу лишь тогда, когда эйлаги будут размежеваны, а хозяйственная стоимость их приведена в известность. Сведения, имеющие в настоящее время, о площадях юртовых мест заслушивают мало доверия, так как в основе определения площадей лежит количество выпасаемого скота.

Захваты чужих пастбищ и потравы слишком часты в Джеванширском уезде, и последствиями их нередко бывают убийства. Кочевники редко относятся с уважением к чужому имуществу и сильно стесняют оседлых горцев. Жители некоторых горных селений насчитывают свои убытки сотнями рублей и нередко бросают известную пахоту, которая лежит на пути кочевников и систематически потравляется их скотом. Наибольший вред наносится кочевниками во время их переходов с эйлагов. Хотя нами собраны сведения о потравах и исчислен вред, наносимый кочевниками, однако данные эти, будучи основаны только на показаниях крестьян, которые указывают всегда больше истинной

величины, не заслуживают особой веры, и потому мы ограничимся здесь указанием лишь тех селений, ограждение интересов которых послужило бы к развитию культуры и установлению прочного хозяйства. Селения эти следующие: Авраян, Асрик. Баштибель. Гераванд 3-й, Гатам-беклу, Гасан-риз, Карабалу (Кошют-элиляр), Кёладак, Кичик-карабек, Котурлу, Кярамлу, Магавуз, Турус, Улукарабек и Чайлу-верхнее. Главным образом, вред наносят бекские рааты, которые имеют в своих беках сильных покровителей. Много жалоб приходилось слышать на Хан-карвендцев, Бай-ахмедлинцев и Джамиллинцев.

На эйлагах жители каждого отдельного общества строго различают свои места и располагаются группами в несколько дымов, в расстоянии около версты друг от друга. Пастбищами же каждое общество пользуется сообща и раскладка платежа производится по числу выпасаемого скота, причем 10 голов мелкого скота принимается за одну голову крупного.

Ни одно из казенных селений не принимает скота частных лиц для выпаса на состоящих в их пользовании пастбищах.

Зимними пастбищами крестьяне пользуются бесплатно, так как они составляют часть их надельной земли. Нелишне будет указать здесь, что в то время как одни из жителей нуждаются в зимних пастбищах, Бай-ахмедлинцы ежегодно сдают окрестным жителям половину своих пастбищ, за 500-600 рублей.

Жизнь истых кочевников (таракяма) в гигиеническом отношении гораздо здоровее, чем оседлого и полукочевого класса населения: таракяма проводит большую часть времени на лошади, летом на прохладных горных эйлагах, зимой – в теплых аранах. Он не подвергает себя тягости климатических перемен и трудовой жизни. Впрочем, таких таракяма, как например сел. Клочлы (тат.), теперь осталось мало и большинство их уже привыкли к занятию хлебопашеством. В экономическом отношении жизнь оседлого класса населения обставлена лучше, чем кочевого: доход от земледелия больше обеспечивает землевладельца, нежели доход от скотоводства – кочевника. Последний много терпит при длинных переходах (с кишлагов на эйлаги и обратно). Скот его сильно истощается и нередко подвергается повальным падежам, при которых хозяин нескольких сот голов лишается, иногда, всего своего имущества.

Отношение обществ к казенным оброчным статьям и свободным землям.

Оброчных статей в уезде считается 19, из коих 12 находится в заведывании агента государственных имуществ, а остальные – местного лесничего. Есть еще одна статья – поливная пахотная земля в 108 д. 332 кв. саж., оставшаяся от надела жителей селения Чайлу и состоящая ныне во владении Угурлубековых: о правах казны на этот участок производится расследование.

Оброчные статьи образуют: пахотные земли, пастбища, лесные поляны, каравансарай, домовые места, мельницы.

Приведем ведомость по оброчным статьям Джеванширского уезда

№ по порядку	Названия оброчных статей и их местонахождение	Количество земли		В чем содержании в настоящее время	Годовая арендная плата	
		Дес.	Кв.саж.		Р.	К.
	<i>а) статьи хозяйственного ведомства</i>					
1	Участок земли при Тертерской станции, на котором устроены караван-сарай и кирпичный завод	-	1036	У Шушинского жителя Шамира Каракозова	70	20
2	Уч. пахотной и пастбищной земли там же	212	1950	У джамиллинца Ахмед-бека Алибекова	92	50
3	Три участка земли на которых устроен караван-сарай и разведен сад там же	8	1818	У поселян сел. Борисы (Елисавет.уезда) Сафоновых и у Шушинского жителя Арутюна Каракозова	102	50
4	Уч. пахотной, покосной и пастбищной земли там же	15	460	-	С 1880г. дохода не приносит	
5	Уч. пахотной, покосной и пастбищной земли при Инчинской станции	41	888	У жителя с. Хан-карвенд (Елисавет.уезда) Ахмед-бека Мамад-хан-бекова	17	10
6	Уч. пахотной, покосной и пастбищной земли при Кабартинской станции	58	960	У жителя с. Гюллуджа Махмед-машеди Мурад-оглы	19	20
7	Уч. пахотной и пастбищной земли, оставшейся от надела крестьян сс. Мадагиз, Чайлу в., близ Тертерской станции	1332	2006	У общества с. Чайлу в.	160	-
8	Уч. земли на урочище Тахта	Площадь не определена		-	10	-
9	Уч. Соутлу-чай, на котором устроены духан и 2 мельницы	То же		У жителя с. Карвенд Гасана Гамза-оглы	5	-
10	Уч. земли на урочище Моз, на котором устроены 12 лавок и 1 мельница	То же		У Ростом-бека Бактиарбекова с братьями	13	-
11	Уч. земли при Тертерской ст., на которой устроены лавки	-	400	У Шушинского жителя Самада Машади-Аббаса-оглы	26	-
12	125 мелких участков под домовыми и лавочными местами, там же	26	572	У разных лиц	45	54

	<i>Статьи лесного ведомст- ва</i>					
13	Малатикян - сенокосная и пастбищная поляна в Чалдаранской даче близь с. Касапет	50	-	У жителей с. Касапет	35	-
14	Дастагюль - пахотная и пастбищная поляна, в Мадагизской даче близь с. Мадагиз	24	-	У Шушинского жителя Оганеса Айрапетова	40	-
15	Бах-ери — пахотная поляна в Мадагизской даче близь с. Мадагиз	4	-	У жителя сел. Мадагиз Саака Каграманова	26	20
16	Папин-тала — пастбищная поляна в Мадагизской даче близь с. Гасан-риза	7	-	У жителей с. Гасан-риз	12	-
17	Сраноц — пастбищная поляна в Мадагизской даче, близь сел. Гасан-риз	5	-	-	-	-
18	Джалалу — пастбищная поляна в Мадагизской даче близь с. Гасан-риз	8	-	У жителя с. Гасан-риз Оганеса Макиева	25	-
19	Балукая — пахотная и пастбищная поляна в Чалдаранской даче, близь села Балукая	150	-	-	-	-

Оброчная статья под №19, обыкновенно, сдается зимой для выпаса скота и приносит доход 150р., общий доход от оброчных статей можно считать в 849р. 24к. Из приведенных оброчных статей №№ 2,5,14 и 15 сданы по контрактам, остальные находятся в хозяйственном заведовании.

Статья под №3, находясь в аренде по контракту, давала дохода по 102 руб.50 коп. в год, статья под №8 - по 10 руб. Во время исследования Джеванширского уезда обе эти статьи находились в хозяйственном заведывании.

На оброчной статье Дастагюль (№14) еще около 10 лет тому назад 8 дымов армян, переселенцев из села Зайна Зангезурского уезда, образовали поселок и чувствуют большую нужду в земле. Из 24 десятин, взятых ими за 40 руб. в год, 10 десят. составляет пахотная земля, остальные 14 д. - пастбище. Число дымов, душ и скота в отселке Дастагюль следующее:

Дымов.....	8
Душ мужского пола	32
Душ женского пола	34
Крупного рогатого скота (рабочего).....	18
Крупного рогатого скота (молочного).....	4
Мелкого скота	23
Лошадей	2
Ослов	2

Статья под №7 хотя и взята всем обществом для своих нужд, но по показанию чайлинцев, находится в руках 5-6 сильных домохозяев в селении, которые, лишая своих односельчан пользования землей, отдают значительную часть угодий жителям других селений, обращая доход в свою лишь пользу.

Отношение общества к землям частного владения

Частное землевладение в Карабахе, часть которого ныне составляет Джеванширский уезд, весьма развито и влияние его на положение крестьян очень велико. Нигде в мусульманских провинциях не оказывается такого значительного числа бекских селений, как в бывшей Карабахской провинции. Чтобы выяснить происхождение здесь частного землевладения, необходимо бросить краткий взгляд на историю Карабаха.

Карабах, или бывшие области Армении - Арцах и Малый Сюник, до самого присоединения к России представлял собой полунезависимую область, населенную армянами и татарами. Карабах не раз переходил в руки персиян и турок, не раз подвергался нападениям лезгин, арабов и монголов, но благодаря неприступности своего положения долгое время хранил свою независимость. При шахе Аббасе персидском, в конце XVI и начале XVII столетий, мы встречаем здесь пять областей (магалов): Дизак, Варанда, Хачен, Джраберд и Гюлистан, управление которыми было поручено шахом наследственным меликам. Персидское правительство имело здесь своего бегляр-бегия (некто вроде наместника). Последним бегляр-бегием Карабаха был Джеват-хан Ганжинский. Зависимость христианских правителей (меликов) от магометан была невыносима, и карабахцы, через своих меликов и Агуанского католикоса, уже с 1701 года вели переговоры с Россией о принятии страны под покровительство последней: в 1718г. была послана для этой цели особая депутация в Петербург, но смерть Петра I на время приостановила эти переговоры. В 1724 году, по договору, заключенному между Турцией и Россией, перед появлением Надир-шаха, Турция завладела Карабахом, Грузией и некоторыми соседними провинциями Персии, а Россия побережьями Каспийского моря. С появлением Надир-шаха, мелики изгнали из Карабаха турок (1733г.), и в благодарность за это Надир-шах, во время своей коронации в Мугани (1738г.), утвердил за ними особыми фирманами их права, причем одному из них, Мелик-Авану Дизакскому, дал титул хана, а другому, Мелик-Аллах-Кулию Джрабертскому – титул султана. В 1747г. Надир-шах умер, и в Персии наступила полная анархия, не говоря уже о том, что шахи менялись ежегодно, одновременно появились два шаха, из которых один – Адил-шах – в Тавризе, другой – Шах-рух – в Машаде. Во время этих смут появился некто Панах-бек, сын которого, Ибрагим-хан, был признан впоследствии владетельным ханом Карабаха. Панах-бек или Джарчи-панах, или Панах-хан (впоследствии), происходил от кочев-

ников – сариджалинцев, живших в Джеваншире и служил у Надир-шаха в качестве глашатая (джарчи¹) По какому-то случаю Панах навлек на себя гнев шаха и скрывался у мелика Джрабертского Аллах-кули Султана, который держал его у себя в качестве сборщика багры². По смерти Надир-шаха, отважный Панах сделался старшиной джеванширцев и начал разбойничать повсюду. Панах-хан сошелся с одним из меликов, Шахназаром Варадинским, и основал вместе с ним в 1752 году крепость Шушу. С этого времени между этими двумя союзниками и прочими 4-мя меликами Карабаха началась опустошительная для страны война (1752-1808гг.), в которой принимали участие и соседние ханы (Ганжинский и шекинский), царь грузинский, дагестанцы, шахи персидские и Россия. В 1762г. Панах-хан был убит Зенд-керим-ханом, который, однако, фирман на ханство дал его сыну Ибрагиму. Двукратное нападение на Кавказ Ага-Мамад-шаха, причем был разрушен Тифлис, взята Шуша (1797г.) и изгнан Ибрагим-хан, привело страну в запустение, остальное же довершил страшный голод, бывший здесь в 1798г.³

В 1805г. Ибрагим-хан, при содействии князя Цицианова, принял русское покровительство и получил право наследственного владения. В этом же году русские войска заняли Шушу, причем один из меликов был уже на русской службе, а другие значительно ослабли во время войн и принуждены были подчиниться Ибрагим-хану. В следующем году (1806г.) Ибрагим-хан изменил России и хотел бежать к войскам Аббас-мирзы, вступившего в пределы Карабаха, но на пути был убит. На место Ибрагим-хана русским Правительством был утвержден ханом сын его Мехти-кули, который отразил нашествие Аббаса-мирзы. В 1812г. Аббас-мирза предпринял новый поход в Карабах, причем персидской конницей командовал племянник Мехти-кули-хана Джафар-кули-хан. После сражения при Султан-буде Джеванширского уезда, был заключен мир с Персией (Гюлистанский договор 1813г.), по которому России окончательно уступлены ханства Ганжинское, Шекинское, Ширванское, Дербентское, Кубинское, Бакинское, Талышское и Карабах. В это самое время, Мехти-кули-хан, пользуясь предоставленными ему правами, стал раздавать талаги на владение разными деревнями своим приближенным, между прочим и князю Мадатову, бывшему в то время окружным начальником Карабаха. Талаги эти послужили началом насаждения частного землевладения в Карабахе.

Приведем несколько документов, относящихся к данному вопросу.

¹ В городах Востока и теперь есть жарчи, обязанность которых заключается в выкрикивании разных объявлений и приказаний

² Багрой называется известный сбор с урожая земных произведений, идущий в пользу владельцев земли – ханов, меликов, беков, мюлькадаров и пр.

³ По словам Раффи, основанием на исторических документах, до этих войн в Карбахе было одних только армян до 60.000 дымов (Աշխարհի Կարբախի միջոցով լինող արմենիքը)

Записка К.О.Зубарева о Карабахской провинции, представленная графу Паскевичу при рапорте 20 апреля 1830г.

«Карабахская провинция до конца XVIII века состояла провинцией персидской и управлялась Ганжинским Бегляр-беком. По смерти Надир-шаха, некто Панах-хан Джебаванширский присвоил себе верховную власть в Карабахе и управлял оным независимо от Персии, производя набеги и грабежи в соседних провинциях. Во всей Персии не существует крепостного права, а потому и в Карабахе, составлявшем персидскую провинцию, не было и тени этого до времени последнего Карабахского хана Мехти-кули. Сей, предаваясь азиатской неге и роскоши, пренебрегал делами своего владения, предоставив некоторые селения в управление разным любимцам, дав им титул беков. Беки сии, управляя селениями на правах грабежа и насилия, обязаны были давать хану хлебную и денежную подати для собственного его содержания и для платежа дани России, составлявшей в год 8 тысяч червонцев. Впрочем, хан, как из всех его грамот видно, давал селения не в потомственное владение, а только одному лицу вместо жалованья, и то до тех пор, пока получивший селение находился на службе, но и в этом случае давались не люди, а только доходы с земли, обрабатываемой ими».

«Перед побегом Мехти-кули-хана в Персию, управлявший мусульманскими провинциями ген. кн. Мадатов убедил хана подарить ему и его родственникам Петрос-беку и майору Мадатову до 1500 дымов, или 12000 душ татар и армян обоего пола, каковой подарок и утвержден был покойным Императором, как уверяют потому более, что управляющий здешним краем ген. Ермолов предоставил Его Величеству, что крестьяне сии будто бы составляют наследственное достояние Мадатовых, отнятое у них прежним ханом. По удалении Мехти-хана в Персию, присланы были в Карабах главноуправляющий Грузией действ. ст. сов. Миклашевский и полковник Ермолов для приведения в известность селений Карабахских и доходов хана».

«При описании селений, беки, пользуясь незнанием русского Правительства и примером князя Мадатова, показывали селения, никогда им не принадлежащие своей собственностью, а чиновники, описывавшие Карабах, не рассмотрев доказательств их, записали со слов их те селения за ними, и это неосновательное описание до сего времени служит бекам доказательством прав их на недвижимые имения. После сего описания военно-окружные начальники Карабаха и коменданты, почитая себя полновластными властелинами, раздавали селения, оставшиеся за казной своим любимцам, не только бекам, но даже переводчикам, есаулам, купцам и другим простолюдинам, находившим средства приобретать их благосклонность. Раздача деревень казенных производится и поныне без ведома главного начальства, и зло сие так усилилось, что ныне в Карабахе находится весьма незначительное число

казенных селений. Чтобы прекратить сии беспорядки, вредные казне и жителям, коих грабят без милосердия татарские беки, должно учредить в Шуше комитет из благомыслящих чиновников, который обязан будет: 1. рассмотреть доказательства на бекское достоинство, которое ныне присваивает себе каждый, имеющий порядочную одежду; 2. Рассмотреть право маафов или людей свободных от платежа подати и повинностей, коих ныне в Карабахе находится более 5 тысяч дымов; 3. рассмотреть права беков на недвижимые имения, приняв за доказательство единственно грамоты или талаги ханов, которые, впрочем, должно рассматривать с величайшей осмотрительностью, ибо по побеге хана в Персию, печать ханская, утверждавшая талаги, оставалась у любимца его Рустам-бека, который, пользуясь сим случаем наделал дарственных грамот на селения себе, своим родственникам и другим бекам. Но, впрочем, некоторые грамоты столь грубо подделаны, что год, в котором дана грамота, выставлен ранее того, в котором сделана сама бумага¹».

Из рапорта полковника Миклашевского графу Паскевичу от 22 апреля 1830г. за №718, приведем следующий отрывок:

«Известно, что правление Мехти-кули-хана Карабахского было самое расточительное, и что он, как человек слабый, бесхарактерный, был всегда управляем безусловно своими приближенными. Получив богатое наследство от отца своего Ибрагим-хана, богатое, потому что почти все земли и все имения были в руках отца его, он лучшие свои поместья, откупные статьи и прочие источники доходов, расточил в руки Рустем-бека, Гаджи-агалар-бека, князя Мадатова и других, так, что ныне казна владеет в Карабахе тем, чем владел хан в последние годы своего правления, т.е. совершенно ничтожной частью Карабаха²».

В своем рапорте генералу Ермолову князь Мадатов приводит доказательства своих прав на недвижимое имение, закрепленное фирманом (законным документом) шаха Аббаса за одним из его предков – Мелик-баги; хотя земли и семейства, принадлежащие ему и были отобраны Панах-ханом, однако, продолжает князь Мадатов, «ныне Мехти-кули-хан, по праву, какое имеет он по силе заключенного с отцом его, Ибрагим-ханом, кн. Цициановым трактата и с добровольного его согласия, часть имения того возвратил мне в вечное и потомственное владение, дав на то и документ, причем оригиналом на благоусмотрение в. пр. представляемый, как равно и фирман персидского шаха Аббаса на право того имения, удостоверяющий справедливость моего иска»³.

¹ См. *Акты Археограф. комм. Т. VII. стр. 430*

² См. *Акты Археограф. комм. Т. VII. стр. 463*

³ См. *Акты Т. VI, ч. I-ая. стр. 837*

Во всеподданнейшем донесении от 12 апреля 1820г. ген. Ермолов, между прочим, говорит: «...в недавнем времени Карабах управляем был армянскими владельцами, коих вражда и распри подвергли страну игу иноплеменных и теперешний хан есть только третий обладатель мусульманский и потому не трудны доказательства, что возвращаемое ген.м.кн.Мадатову имение было точно собственностью его фамилии»¹.

В 1822г. После вторичного бегства Мехти-кули-хана в Персию, генералом Ермоловым весь Карабах был объявлен государственной собственностью, и ханские талаги должны были потерять свое значение.

В 1825-26гг. была опять русско-персидская война, и персияне были разбиты. По заключении мира, Мехти-кули-хан вновь был прощен и ему опять были подарены разные имения: судьба же розданных им талаг остается до сих пор невыясненной.

Многие лица пользуются землей в силу ханских талаг сомнительного достоинства, другие, как например армянские мелики, следуя примеру ханов и как наследственные правители, тоже предъявляют споры на земли, но к сожалению, до сих пор еще остается открытым вопрос – имеют ли талаги ханов значение документов на право владения землей, коль скоро ни сами ханы Карабахские, ни мелики собственниками земли никогда не были. Вопрос этот заслуживает внимания, так как в Джеванширском уезде и до сих пор еще производятся захваты с помощью этих талаг.

После этой краткой истории возникновения в Карабахе частной собственности, перейдем к современному отношению казенных крестьян к землям частного владения.

Во время персидского владычества и долго после того зависимость крестьян от беков заключалась лишь в уплате багры или малджегата, т.е. $\frac{1}{10}$ урожая земных произведений.

До 1844г; малджегат собирался не только беками, но и правительством: с этого же года натуральная подать была переведена на денежную.

С течением времени старое понятие о правах владельца на $\frac{1}{10}$ урожая по немногу утратилось, и ныне бек сознает себя, в силу прав, предоставленных ему законом, полным собственником земли, а потому отдает в аренду землю, оставшуюся за наделом крестьян, из той доли урожая, какая ему заблагорассудится.

Приведем за сим собранные нами сведения об арендовании государственными крестьянами Джеванширского уезда земель частного владения, с указанием сих земель и условий аренды:

1. Сел. Аксипаралу 1-ое. Некоторые из жителей снимают у Джегангир-бека

¹ Там же, стр. 840

Гаджи-боюк-бек-оглы около 30 десятин поливной пахотной земли из четвертой части чистого урожая¹.

2. Сел. Брудж. Снимают целым обществом: а) у Джегангир-бека около 85 дес. из $\frac{1}{6}$ доли урожая; б) у Кярим-бека Угурлубекова 18 дес., тоже из $\frac{1}{6}$ доли урожая и в) у Николай-бека Пирумова 10 дес. из $\frac{1}{10}$ доли урожая.

3. Сел. Гераванд 1-ый. Несколько домохозяев снимают у Гусейн-бека Гашимбекова до 10 десятин неполивной земли из $\frac{1}{20}$ доли урожая.

4. Сел. Гюль-ятаг. Отдельные лица снимают у Кярак-бека Валибекова до 30 д. из $\frac{1}{3}$ урожая, третью часть семян для посева отпускает хозяин земли.

5. Сел. Джан-ятаг. Снимают у того же владельца, целым обществом, до 300 д. неполивной земли из $\frac{1}{4}$ доли урожая. Земля эта взята жителями на 7 лет (с 1866 по 1893 гг.): в течение этого времени они обязаны, помимо ежегодной багры, еще 900 р. в следующем порядке: на первый год 250р., на второй – 200р., на третий – 150р., в последующие годы – по 75 рублей.

6. Сел. Казах-рагимлар. Несколько дымов снимают у Кяль-вали-хана Джеваншира около 8 д. из $\frac{1}{4}$ доли урожая.

7. Сел. Карадаглы. 5 дымов снимают у Кярим-бека Угурлубекова до 10 д. земли из $\frac{1}{10}$ урожая.

8. Сел. Карадамурчи 1-ое. Несколько дымов снимают у Гусейн-али-бека Гасан-бек-оглы 5 д. земли из $\frac{1}{2}$ урожая. половину семян для посева отпускает хозяин земли.

9. Сел. Касапет. Целым обществом снимают у Николай-бека Пирумова до 600 д. земли, причем ежегодно распахивается половина: за пользование земель жители платят 180 чувалов пшеницы (1260 пудов), распахивают своими средствами около 15 д. для хозяина и исправляют каналы.

10. Сел. Кёвдадых. Казенный надел кёвдадыхцев состоит из покосной (10 д.) и пастбищной (30 д.) земли. Пахотная их земля решением суда перешла к Джамиль-беку Мамад-бек-оглы, у которого они снимают до 50 д. из $\frac{1}{10}$ доли урожая.

11. Сел. Кёнгерлу-кизылу. Отдельные лица снимают у Кябалай-азиз-бека Тагибекова около 35 д. земли из $\frac{1}{3}$ урожая, хозяин земли отпускает для посева $\frac{1}{3}$ семян.

12. Сел. Мадагиз. Все селение, хотя каждый дым отдельно для себя, снимает у Джамиль-аги около 30 д. из $\frac{1}{2}$ урожая, и у С.Мелик-Беглярова – 20 д. из $\frac{1}{3}$ урожая. Хозяева земли отпускают для посева свою долю семян.

13. Сел. Марагалы. Снимают у Джегангир-хана Гааджи-боюк-бек-оглы око-

¹ Нами будут приведены здесь лишь площади арендуемых пахотных земель, а потому для дальнейших селений, чтобы избежать повторений, мы не будем указывать рода угодья. Данные о площадях арендуемых пахотных земель особой точностью отличаться не могут, так как они основаны только на показаниях жителей

ло 70 д. земли из $\frac{1}{10}$ доли урожая.

14. Сел. Мирзахан-каракоюнлы. Шесть дымов, снимая у Мейти-бека Бабаоглы 70 д. земли за 210 пудов пшеницы, передают эту землю своим односельцам из $\frac{1}{10}$ доли урожая. Жители снимают сверх того у Сулеймана-бека Мелик-Беглярова около 200 д. из $\frac{1}{10}$ доли урожая.

15. Сел. Назырлу. Снимают целым обществом у Исмаил-бека Тагибекова около 50 д. из $\frac{1}{5}$ доли урожая. Хозяин земли отпускает пятую часть семян для посева.

16. Сел. Субганвердилар. Одни из крестьян снимают до 10 д. у своих соседей – тоже субганвердиларцев, подвластных ханше, из $\frac{1}{3}$ доли урожая. Другие снимают столько же у Эйваз-хан-бека, третьи у самой ханши в имении ее Араб около 3 десятин.

17. Сел. Турус (Егакер). 10 домов снимают у Николай-бека Пирумова до 20 д. из $\frac{1}{5}$ доли урожая.

18. Сел. Улукарабек 1-й. Целым обществом снимают у Н.Пирумова до 150 д. из $\frac{1}{10}$ доли урожая.

19. Сел. Чайлу-верхнее. Отдельными дымами снимают у Сергей-бека Мелик-Беглярова около 35 д. из $\frac{1}{10}$ доли урожая, и у Джамиль-аги 15 д. – из $\frac{1}{3}$ урожая. В последнем случае хозяин отпускает $\frac{1}{3}$ семян для посева.

20. Сел. Чайлу-нижнее. Снимают отдельные дымы у Кярим-бека и Мамад-бека около 45 д. из $\frac{1}{5}$ или из $\frac{1}{3}$ доли урожая, причем в первом случае хозяин земли для обсеменения пашни отпускает $\frac{1}{5}$ часть семян, а во втором – $\frac{1}{3}$.

21. Сел. Шатырлы. Два дыма снимают у Мамад-бека Бадр-бек-оглы около 5 д. из $\frac{1}{10}$ доли урожая.

Из вышеприведенных данных видно, что жителями 21-го селения низменной и отчасти средней полосы ежегодно арендуется около 1924 десятин пахотной земли. Причина арендования земли у частных лиц казенными крестьянами заключается, однако, не в малоземелье последних, а в недостатке поливных средств. Выше мы видели, что бекские земли, в ущерб казенным, обильно орошаются водой, и это обстоятельство заставляет крестьян казенных селений, обращая свою пахоту в пастбище, снимать земли беков, нередко за 15-20 верст от селения.

В горной полосе, ввиду необеспеченности крестьянских посевов от ежегодных потрав скотом кочевников, земля теряет свою ценность, и землевладельцы, не обращая внимания на количество посевов крестьян, получают с них незначительную сумму деньгами. Так, монастырь в своих имениях (сс. Сусуздух, Маралдаши, Така-дараси, Лёв-кянд, Гюней-дамы, Джамиллы, Дамурчи-кянд, Чанлы, Кешиш-кянд и Сейдтар) получает по 4р.50к. с дыма, причем бесплатно отпускает крестьянам лес.

Источники благосостояния крестьян

Главное занятие жителей, от которого зависит их благосостояние, составляют земледелие и скотоводство, подспорьем к ним в низменной и в средней полосах служат садоводство и шелководство. Скотоводство, как самостоятельная форма хозяйства, встречается преимущественно у курдов, келанийцев и у некоторых кочевых племен, напр. кличлинцев. Земледелием и садоводством издавна занимаются здесь армяне, все селения которых расположены в низменной и предгорной полосах, в местах удобных для этих двух видов занятий. Скотоводство у армян, хотя и играет довольно важную роль, но все же является подчиненной отраслью хозяйства. Татары всего 20-25 лет тому назад перешли от чисто кочевого образа жизни к полуоседлой, стали заниматься земледелием, развели виноградные и тутовые сады.

Значительное количество крупного и мелкого скота, которое мы видим (ведомость №1) у казенных крестьян Джеванширского уезда, дает нам право считать скотоводство занятием не подспорным, а совершенно самостоятельным, как земледелие¹, так что оба вида занятий, можно сказать, идут рука об руку и в совокупности достаточно обеспечивают материальный быт казенных крестьян.

Земледелие.

Система земледелия зависит от двух главных факторов: количества и качества земли с одной стороны, и степени орошения – с другой. В горной полосе, где не ощущается надобности в искусственном орошении, размеры посевов находятся в прямой зависимости от количества пахотной земли, от обеспеченности пашен от потрав кочевниками и, наконец, от рабочей силы крестьян. В низменной полосе главным фактором в успехе земледелия является вода, которая, будучи неравномерно распределена между поселянами, одним из них дает возможность вести хозяйство в широких размерах, понятно в ущерб другим, которые, не имея поливных средств в необходимом количестве, принуждены обращать свои пашни в пастбища и снимать земли у частных лиц.

Обработка полей производится орудиями общеупотребительными в Закавказье, не говоря уже о других усовершенствованных сельскохозяйственных машинах, облегчающих труд крестьянина, в исследованных нами селениях не пришлось встретить ни одного европейского плуга. Вспашка земли производится в горной и в средней полосах плугом, а в низменности – сохой. В местный плуг впрягают от 6 до 11 пар быков, в соху – одну и в редких случаях две пары. Таким образом, для начала работ одним плугом, в среднем, необходимо 8 пар быков, стоимостью приблизительно в 320 руб., плуг стоит 35 руб., всего

¹ В среднем на каждый дым приходится рабочего скота 2.20 голов, крупного молочного 5.05 и мелкого - 20.37

требуется 355 руб. Конечно, редкий хозяин в состоянии содержать плуг со всей рабочей силой, да и особой надобности в этом нет, так как крестьяне по установившемуся издавна порядку, вступают между собой в товарищества (hwpqш2) и выставляют необходимое число рабочего скота. Условия при вспашке между членами товарищества следующие: стоимость плуга, хотя в действительности равна стоимости одной пары рабочего скота, но ввиду ограниченного количества плугов, приравнивается двум парам. Предположим, что для распашки данной местности необходимо 8 пар рабочего скота, и что это количество выставлено шестью хозяевами, причем у одного из них 3 пары, а у остальных – по паре. Хозяин плуга, вступая в это товарищество, как уже было сказано, признается выставившим 2 пары. Наемных рабочих рук при этом не требуется, так как для каждого из членов товарищества работают сообща все остальные, хотя не желающий лично участвовать при работе сам может выставить кого-либо за себя. Число рабочих дней прямо пропорционально числу рабочего скота., так что во взятом нами примере для пяти из членов товарищества плуг должен работать по одному дню, для хозяина плуга – 2 дня и для выставившего 3 пары скота – 3 дня. Всего, стало быть, 10 дней, т.е. столько, сколько пар рабочего скота, считая в том числе и плуг.

К этому числу надо прибавить еще один день работы для ночного караульщика над скотом, следовательно, если за норму принять одну единицу, то работа за всех членов товарищества будет окончена в 11 дней, если же принять две единицы, то потребуются 22 дня. и т.д. Относительно пищи установлен следующий порядок: в период рабочего времени каждый из членов доставляет из села все необходимое для еды, не исключая и воды, для всех своих товарищей в тот самый день, когда все работают для него, так что хозяин плуга обязан доставить еду два дня, караульщик – один, и т.д.

Ввиду того, что пашни бывают на значительном расстоянии от села, крестьяне, в большинстве случаев, остаются в поле до окончания работ. Плугом можно вспахать одну десятину в три дня, сохой – от 5 до 6 дней, так как его пашут по двум направлениям – вдоль и поперек.

Из разводимых сельскохозяйственных растений первое место принадлежит пшенице, которая, по приблизительному вычислению, занимает 70% всех крестьянских посевов, затем идет ячмень – около 25%, остальные 5% нужно считать под льном, просом, хлопком и чалтыком.

Обработка почвы в местностях, не нуждающихся в искусственном орошении, т.е. в горной и отчасти в средней полосах, никаких специальных работ не требует от крестьянина, которой, поэтому, после распашки и посева свободен от полевых работ до жатвы. Сортов пшеницы в горной полосе три: *гамеша-тохум*, *гюргени* и *гарнани*; последний вид сеется весной, а первые два – осенью. В большом распространении у жителей горной полосы яровая пше-

ница, которая в урожайные годы ценится дороже озимой. Весенний посев производится в средних числах мая, а осенний – в начале октября.

Хлеба созревают в горной полосе во второй половине августа и свозятся в гумна до средних чисел сентября. Средний урожай пшеницы в этой полосе – сам 6, а ячменя – сам 7.

Обработка почвы в низменной полосе требует от крестьянина значительной траты времени по проведению оросительных канавок, которыми изрезываются пашни. Канавки эти проводятся сохой, к которой вместо лемешка привязывают или пучок сучьев или небольшой брусок в $\frac{3}{4}$ аршина длины с крыльями, при помощи которых раздвигается земля. Для проведения каждой канавки проходят сохой два раза по одному и тому же направлению: расстояние между двумя канавками бывает от $2\frac{1}{2}$ до 3 сажень, ширина отдельной канавки – от $\frac{3}{4}$ до 1 аршина. Проводить канавки начинают в средних числах октября, после того как пашня бывает вспахана и засеяна. Пшеница и ячмень требуют поливки 3-4 раза, причем один раз поливается осенью после посева и образования грядок. В низменной полосе встречается только озимая пшеница – *зарда* (белотурка или кубанка) и *гюргени*, из коих последняя хоть и урожайная, но по качеству ниже первой, почему она и заводится в меньшем количестве, чем зарда. Ячмень встречается двух сортов: озимый ячмень черного цвета и ценится дороже ярового. Что касается урожая, то в низменной полосе можно принять, в среднем, для пшеницы – сам 8, а для ячменя – сам 9. Хотя посевы пшеницы и ячменя производятся одновременно, однако пшеница созревает двумя-тремя неделями позже, т.е. в средних числах июня. Хлеба на низменности убирают как косой, так и серпом, а в горах исключительно серпом.

Система полеводства не поддается точному определению, так как жители даже одного и того же селения не придерживаются определенного порядка и, подобно тому, как и в других местах Закавказья, каждый отдельный хозяин соображается с количеством и качеством земли, а в низменной полосе, помимо этого и главным образом с оросительными средствами. При таких многосложных условиях, в какие поставлены крестьяне, трудно ожидать определенной системы хозяйства. Приведем, однако, для той или другой полосы несколько случаев, которые лишь приблизительно могут быть признаны общими: в селениях Гюль-ятаг и Джан-ятаг, находящихся в средней полосе уезда, жители придерживаются следующего севооборота: 1. черный пар, 2. озим, 3. озим и яр и 4. зеленый пар. Замечается здесь и трехпольный севооборот: 1. пар, 2. озим и 3. яр. Таким образом, в средней полосе под хлебом можно принять половину пахотной земли. У келанийцев, занимающихся земледелием в ограниченных размерах, одна и та же земля засеивается два года подряд и затем забрасывается на 4-5 лет. Так что под хлебом у них бывает от $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{4}$ поля. Подобной же системы придерживаются курды селений Алхаслу, Котурлу и

Киличлы: курды селений Асрик указывают на следующий севооборот: 1. черный пар, 2. яр, 3. яр или озим и затем 2-3 года зеленый пар. В сел. Гасан-риз (гор. пол.) замечается следующий севооборот, после жатвы, которая бывает обыкновенно в начале сентября, оставшуюся на пашне солому выжигают, производят посев и затем уже пашут сохой. После второй жатвы, если урожай был хороший, место это снова засеивается осенью, в противном же случае оно оставляется под паром на 1-2 года, залежный участок распахивается весной плугом и осенью перед посевом – сохой. В низменной полосе, где вообще земли достаточно, количество посевов и севооборот находятся в прямой зависимости от оросительных средств, а потому определенной формы хозяйства тут и не может быть, пока не будет установлено сколько-нибудь равномерное пользование водой. Одно можно сказать, что в этой полосе ежегодно бывает занято хлебом не более $\frac{1}{3}$ крестьянской пахоты.

Количество высеваемого зерна на поливных землях колеблется в пределах: для пшеницы от 9 до 11 пудов и для ячменя 10-12 пуд. Следовательно, в среднем, высевается на одной десятине: пшеницы – 10 пуд, ячменя – 11 пудов. На землях, не требующих орошения (дамия), пшеницы сеется на десятине 11 пуд, ячменя до 13 пудов.

Чтобы определить доход от этих двух видов растений, нам остается указать во что обходится обработка одной десятины, причем нужно заметить, что разницы в расходах между низменной и горной полосой почти нет ввиду того, что в горной полосе вспашка плугом (чего нет в низменной полосе,) при 8 и 10 парах скота обходится, приблизительно, столько же, сколько в низменной полосе – образование оросительных канавок;

Расходы эти следующие:

пахарю, который вместе с тем производит посев	2.80 руб.
погонщику за 5 дней.....	0.50
проведение оросительных канавок.....	2.40
бороньба	0.60
поливка	2.00
уборка (из $\frac{3}{20}$ урожая).....	5.25
перевозка в гумно	1.80
молотьба и очистка	4.80

Всего20.15 руб.

При посеве в 10 пудов и среднем урожае в сам 8, с одной десятины получится 80 пудов пшеницы, за вычетом семян – 70 п., что, при средней продажной стоимости пуда в 50 коп. составит 35 руб. Сюда надо прибавить еще стоимость самана ($1\frac{1}{23}$ арбы) в 3 руб. Валовый доход выразится 38 руб. чистый же доход составит 17 руб. 85 коп.

В горной полосе, с посева в 11 пудов пшеницы на десятине и при среднем урожае – сам 6 получится 66 п., а за вычетом семян – 55 п., что при переводе на деньги составит 27 руб. 50 коп. Прибавив сюда стоимость самана в 2 руб. 50 коп., валовый доход выразится 30 рублями. За вычетом же расходов, которые, как мы уже видели, приблизительно те же, как и в низменной полосе, чистый доход составляет 9 руб. 85 коп.

Доход от ячменя в низменной полосе следующий: при посева в 11 пуд. и урожае – сам 9, получится 99 п., а за вычетом семян – 88 п., что при средней стоимости пуда в 30 коп. составит 26 руб. 40 коп., а чистый доход - бр. 25к. В гордой полосе валовый доход от ячменя равен 25 руб. 20 коп., а чистый – 5 руб. 5 коп.

Молотьба производится на току с помощью молотильных досок «кам», в которые впрягают пару быков или же одну лошадь: для отделения зерен от самана употребляют деревянные вилы с 5-6 зубьями.

Случайных повреждений от засухи, полевых мышей, морозов и пр., как говорят жители, так мало в уезде, что отдельные случаи повлиять на общее благосостояние населения не могут. Но лет пять тому назад здесь свирепствовали полевые мыши, которые наносили крестьянам громадные убытки. В настоящее время более или менее значительный вред причиняет крестьянам град, против которого, понятно, немыслимы никакие меры.

Разведением чалтыка, занимаются, главным образом, жители бекских селений и сами беки. Из казенных крестьян занимаются в самых ограниченных размерах некоторые из жителей селений - Казарх, Марагалы, Чайлу-нижнее и Шатырлы. Причина, по которой жители казенных селений не занимаются разведением этого доходного растения заключается в том, что они не располагают необходимым количеством воды для орошения чалтычных плантаций. Обработка почвы под чалтык и уход за плантацией не представляет тех трудностей, какие встречаются в Эриванской губернии¹. Обыкновенно под чалтык выбирается место с небольшим уклоном для того, чтобы пущенная сверху вода не застаивалась и могла пройти по всей плантации: выбрав такое место, его распахивают сохой, затем разбирают всю площадь на небольшие квадратики и, отделив их валиками в $\frac{1}{4}$ арш. высоты, оставляют в каждом из них по два отверстия – одно для впуска, а другое для стока воды. После того напускается дней на 10, а иногда и на 15, вода, которая, за это время сильно размягчает почву и превращает ее в грязь: когда, таким образом, почва достаточно насыщена влагой, производят посев на этих квадратах, не удаляя с них сорных трав, которые, по уверению жителей, будучи в продолжении 10-15 дней под

¹ См. «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края» т. III ч. I, стр. 316

водой, теряют свою производительную способность и нисколько не мешают всходам чалтыка.

После посева и до самого созревания чалтычные плантации особого ухода за собой не требуют, так как прополка сорных трав, которая считается самой тяжелой работой для жителей Эриванской губернии, здесь не производится, а только поддерживается вода настолько, чтобы стебли чалтыка до созревания почти наполовину были под водой. За несколько дней до жатвы выпуск воды прекращают, чтобы дать почве просохнуть. сортов чалтыка два – марага и хакина: первый сорт дает в среднем сам 30, второй сам -40, Но за то пуд марага ценится на 30-40 коп. дороже, чем хакина.

Молотьба, очистка и превращение чалтыка в сарачинское пшено производится такими же способами, какие применяются в Эчмиадзинском и Сурмалинском уездах¹. Посев чалтыка производят в начале мая: жатва наступает в конце сентября или в первых числах октября. На одной десятине высевается от 6½ до 7 пудов семян.

Доход от чалтыка и хлопка мы приводить не будем, так как они не имеют промышленного значения для крестьян, а разводятся некоторыми состоятельными домохозяевами для собственных нужд. Подобно чалтыку, хлопок разводится жителями лишь нескольких казенных селений, как то Касапет, Кичик-карабек и Марагалы. Причиной ограниченного разведения опять-таки служит недостаток воды. В настоящее время хлопчатники разводятся в Джеванширском уезде исключительно местными семенами, которые, впрочем, как говорят крестьяне, привезены из Эриванской губернии. За последние два-три года жители думали заменить местный сорт американским, который в цене значительно выше, но попытка эта не имела желаемых результатов, так как значительная часть коробочек не дозрела и урожай, вследствие этого был самый ничтожный.

Подготовка почвы под хлопчатники идет в том же порядке, как и для пшеницы и других специальных работ не требует.

Очистка хлопка от семян производится котонджинами, приводимыми в движение водой. С одной десятины получается около 16 пудов очищенного хлопка и до 56 п. семян: пуд хлопка продается от 5 руб. 20 коп. до 6 руб., пуд семян - от 10 до 15 коп.

Из других видов растений жителями двух-трех горных селений разводится, в самых ограниченных размерах лен и просо. Из семян льна добывают масло, но за неимением собственных маслобоен, жители везут лен во владельческое сел. Талыш. Хозяин маслобойни получает $\frac{1}{7}$ часть, как масла, так и жмыхов.

¹ Там же, стр. 317

Лен убирается руками, так как стебли его поднимаются не более поларшина. Обстоятельство это, требующее много труда от крестьян, составляет главную причину ограниченного разведения льна. Как лен, так и просо дают в среднем сам 15-20. Пуд льна продается от 45 до 70 коп., пуд проса – от 15 до 25 коп.

Огородничеством и разведением бостанов жители казенных селений низменной полосы не занимаются, так как сильная жара заставляет крестьян уходить весной в горы. В средней полосе жители некоторых оседлых селений разводят в ограниченных размерах арбузы, дыни, огурцы и несколько видов овощей, имеющих сбыт, главным образом, на станции Тертер.

Фруктовые деревья встречаются в низменной и средней полосах исключительно в виноградниках и в очень малом количестве. В прошлые годы крестьяне разводили в значительном количестве тутовые деревья, из плодов которых до введения последних акцизных правил гнали водку, в настоящее же время сады пали в цене и разведением их жители не занимаются. Из других деревьев в довольно значительном количестве встречаются гранаты не только в садах, но и в диком состоянии. Сверх того, по краям виноградников разводят айву, инжир, сливы, вишни и пр. В диком состоянии по всей низменной полосе растет в громадном количестве ежевика, ягоды которой татары употребляют как в сыром, так и в сушеном виде.

Виноградарство

Виноградные сады встречаются в низменной и в средней полосах: из 1328 десятин, показанных в ведомости №1 под садами, как оказывается по исследованию, нужно считать около 1000 десятин под виноградниками, остальные же 328 д. – под тузовыми плантациями и отчасти под фруктовыми деревьями. Как и везде в Закавказье, татары виноделием здесь не занимаются, а продают виноград в ягодах скупщикам из г. Шуши и соседним армянам – садовладельцам, которые готовят вино. В уезде несколько казенных селений, как то: Бай-ахмедлы-кабарта, Касапет. Кичик-карабек и Марагалы имеют значительные виноградные сады: селение Кочарлу (67 дымов) имеет 140 десятин под садами, из коих 10 дес. виноградника, остальные же 130 дес. составляют тутовые плантации и одним из главных занятий жителей, поэтому, составляет шелководство.

Закладка виноградников производится двояким способом, смотря по тому, преследуется ли исключительная цель получения винограда, или же одновременно с виноградом имеется в виду получать плоды туты для гонки водки.

Распахав место, предназначенное под виноградник, проводят на расстоянии $1\frac{1}{2}$ сажени одна от другой параллельными рядами канавки, и затем производят посадку (с средних чисел марта до первых чисел апреля) по следующему

способу: на расстоянии $1\frac{1}{2}$ аршина друг от друга по канаве кладут по два чубука накрест, прикрывают их землей, оставляя от каждого чубука около четверти аршина над землей. По мере появления сорных трав, их удаляют: в первое лето, по посадке чубуков, поливают три раза, на второй год почву под виноградником разрыхляют, удобряют навозом и опять поливают 3-4 раза. Летом третьего года лозы достигают некоторой высоты и уже нуждаются в подпорных кольях. От каждого чубука оставляется по два здоровых и сильных побега, так что для каждого первоначально посаженного чубука на третьем году требуется два кола. на четвертый год виноградник начинает давать некоторый урожай, который к пятому или шестому году делается полным. Нормальное число лоз на десятине, при этом способе закладки составляет 6400.

Другой способ закладки заключается в следующем: место для виноградника распахивают сохой осенью и перед посадкой – весной. После второй вспашки проводят в параллельном порядке канавки на расстоянии $1\frac{1}{2}$ саж. одна от другой. Затем кладут в эти канавки горизонтально по два чубука вместе, отводят их на пол-аршина по направлению канавки, и, прикрыв их землей, концы выставляют над землей вершка на 3-4 и на этом самом месте сажают туту. На расстоянии двух сажень от первых чубуков и туту сажают в том же порядке два других чубука и туту и т.д. по всем канавкам. По окончании посадки место это обильно орошается. На второй год почву под виноградником окучивают, удобряют навозом и за лето несколько раз поливают. Так как виноградники сравнительно обильно орошаются, то между лозами хорошо родится трава, которая и скашивается ежегодно садовладельцем. На третий год лоза поднимается настолько, что ее привязывают к близрастущему тутовому дереву. В последующие же годы как лоза, так и дерево уже поднимаются на значительную высоту, и при сборе винограда приходится лазить на деревья или подставлять лестницу. При этом довольно правильном способе посадки, когда лозы и деревья, будучи в значительном расстоянии, не заглушают друг друга, нормальное число лоз на одной десятине составляет 1600. Производительная способность лоз сохраняется до 60 лет, после чего урожай, а следовательно и доход от такого виноградника, настолько уменьшается, что жители должны возобновить посадку тем или другим способом. Но для успешного урожая через каждые 18-20 лет отводки лоз пригибают и засыпают землей, оставив концы их открытыми не более как на $\frac{1}{4}$ аршина. Этим способом производительность лоз можно сохранить до 150 и более лет.

Зарывания лоз на зиму, как это делается в Эриванской губернии, здесь не производится.

Сортов винограда насчитывается много, но из них наиболее распространены следующие: *кормрени*, *шрени*, *лкени*, *сиптакени*, *кананчени*, *чмчени*, *ке-*

*чамджаги и ага-гёрмаз*¹. Полное созревание винограда наступает в первых числах сентября и в продолжение 10-15 дней весь виноград бывает убран. Как уже было сказано выше, татары продают виноград в ягодах, армяне же приготавливают вино. Лучшим виноградом для вина считается в уезде бай-ахмедлинский, поэтому ценится несколько дороже винограда других селений. Средняя цена винограда от 25 до 45 коп. за пуд, смотря по урожайности данного года. Доход от виноградника весьма различен и зависит как от способа закладки сада, так и от способа пользования виноградом, т. е. поступает ли он на продажу в ягодах или перерабатывается в вино и водку.

При первом способе каждая десятина может дать от 350 до 450 пудов винограда, или, в среднем, 400 п., из коих поступит в продажу не более 300 пудов, остальные же 100 пудов необходимо исключить из общего счета в виду случайных повреждений виноградников. Считая пуд винограда в 30 коп., валовый доход с десятины составит 90 руб. С такого сада можно получить до 180-200 ведер вина, на сумму от 126 до 140 руб., считая по 70 коп. за ведро. Расхода на десятину виноградника требуется в год приблизительно 60 руб.

При втором способе закладки каждая десятина дает до 100 пудов винограда и 600 п. туты. С каждых 8-ми пудов туты, в среднем, получается ведро водки в 45°, так что сад в одну десятину даст 75 ведер. За вычетом расходов по уплате акцизного сбора и процесса гонки, каждое ведро дает дохода около 1 руб. Следовательно, весь сад даст 75 руб. от водки и около 35 руб. от винограда, а всего 110 руб.

Водку из туты гонят следующим образом: в казан емкостью в 24 ведра кладут туту и наливают 2-4 ведра воды, затем прикрывают крышкой, замазывают края тестом и в продолжении 3-4 часов нагревают. Для выхода винных паров, из крышки проведена труба в 2¹/₂ аршина, которая проходит через холодильник (канавка с водой), откуда уже перегнанная слабая водка стекает по капле в подставленный чан. Полученную из 3-4-х казанов водку от первой гонки сливают в один 24-х ведерный котел и вторично перегоняют при умеренном и равномерном огне, причем водка (в 45° - 50°) проходит по трубе в подставленные сосуды, а вода остается в котле.

Гонка водки производится более из виноградных выжимок, чем из туты, да и в цене каждые 10 фунтов виноградной водки на 30-40 коп. дороже тутовой. За последние два года винокурение в уезде значительно пало благодаря введению новых акцизных правил. Во многих селениях крестьяне вырубают свои тутовые плантации, которые, с прекращением винокурения, дохода принести уже не могут.

¹ В переводе «ага-гёрмаз» означает барин не увидит. Это название дано потому, что этот сорт винограда встречается редко и ценится дорого, а потому старательно скрывается от чужих глаз

Во всех селениях, где лет 5-6 тому назад были винокуренные заводы в настоящее время их или вовсе нет, или же число их значительно уменьшилось. Так, в сел. Касапет (одно из самых богатых в уезде) лет 6 тому назад было 13 винокуренных заводов, в 1883-1884 годах число их упало до 5. В настоящем году там действуют только 2 завода. В сел. Улукарабек из пяти, имевшихся тут прежде заводов, ныне не действует ни одного. В сел. Мадагиз было два завода, которые ныне не действуют. То же самое замечается и в прочих армянских селениях.

Шелководство

Из казенных селений только в Кочарлу и в Курд-барде более или менее развито шелководство, во всех же остальных, если и занимаются им, то в таких ограниченных количествах, что считать это занятие источником дохода для крестьян нельзя. До 1881 года, когда цена на шелк стояла высокая, благодаря сильной конкуренции между приезжими покупателями из Франции, которые скупали шелк-сырец прямо у производителей, шелководство здесь считалось подспорным занятием жителей, но с означенного года вследствие малого сбыта, а с тем вместе упадка цены на шелк, занятие это уменьшилось повсеместно в уезде более чем наполовину.

Новых плантаций здесь в настоящее время за невыгодностью не разводят, владельцы же существующих садов продолжают заниматься шелководством как бы по принуждению. Тутовые плантации могут служить кормом для червей до 40-50 лет, после чего листья делаются жесткими и негодными в пищу. Воз тутовых листьев продается (что бывает редко) от 1½ до 3-х руб.

Выводка червей производится местной греной. Черви, однако, подвержены болезням, и жители сел. Кочарлу за последние 3-4 года понесли вследствие этого значительные убытки (ежегодно 600-700 руб.)

Помещением для червей служат камышевые сараи «дага», неопрятное содержание которых служит одной из главных причин заболевания червей.

В продажу попадает сырец, так как размоткой коконов жители если и занимаются, то лишь в размерах, необходимых для домашних надобностей. Из трех пудов сырца получается один пуд размотанного шелка. Фунт грены продается от 4-х до 8-ми рублей и дает сырых коконов до 7 пудов.

Сбывают шелк на месте, куда приезжают скупщики из Шуши: пуд сырца продается за 8-10 рублей.

По данным местного уездного управления, за 1885г. собрано сырых коконов во всем уезде 685 пудов.

Скотоводство

При настоящих условиях кочевой и полукочевой жизни мусульман, составляющих преобладающую народность уезда, скотоводство играет настолько же важную отрасль народного хозяйства, насколько и земледелие.

Сведения о числе скота (ведомость 1) можно считать лишь приблизительно верными в особенности в мусульманских селениях, где никакие меры не могут заставить крестьян показать действительное число того или иного скота. Так, кличлынцами показано мелкого скота 22000 голов, но если верить сторонним сведениям, число это нужно, по крайней мере, удвоить: то же самое, хотя и не в такой степени, относиться к другим селениям.

Следующее число скота оказалось в исследованных нами селениях:

рабочего.....	5783 голов
молочного.....	13367
мелкого.....	53589
лошадей.....	2469
ослов.....	643
свиней.....	4056

На каждый дым приходится:

рабочего скота.....	2.20 голов
молочного.....	5.08
мелкого.....	20.37

К рабочему скоту относятся буйволы и волю. К молочному – коровы и буйволицы, к мелкому – бараны, овцы и козы.

Вследствие трудности ухода за буйволами и буйволицами их держат в малом количестве и лишь в средней и низменной полосах, в горной полосе их вовсе нет. Для полевых работ служат главным образом волю, хотя при вспашке залежных, тяжелых почв жители пользуются и буйволами.

Главный доход от скотоводства составляют молочные продукты, а затем уже скот, идущий на продажу в Тифлис, Шушу и на ст. Тертер.

Коровье молоко редко поступает в продажу, обыкновенно из него готовят масло, которое имеет обеспеченный сбыт. Помимо масла готовят еще в малых размерах сыр и мацони (кислое молоко).

Коровье масло лучше и ценится дороже, чем масло буйволицы, но мацони, приготовленное из молока последней вкуснее. На свойства молока имеет громадное влияние корм, и потому лучшее желтое масло получается весной, когда скот поднимается в горы и питается сочной и ароматной альпийской травой. Каждая корова приносит доход от 8 до 12 руб. в год.

Постоянные перекочевки на горы и обратно на плоскость и резкие климатические изменения пагубно влияют на скотину, порождая чуму и иные заразные болезни. Из имеющихся у нас данных относительно казенных селений

оказывается, что в 1884 и в 1885 годах пало крупного скота около 5000 голов. Если принять среднюю цену головы скота только в 15 руб., то убыток за два года выразится 75000 руб., что на дым в среднем выводе составит 14 руб.25 коп.

Скот пасется летом на эйлагах: на зиму крестьяне гор запасаются сеном, а в случае недостатка его рубят лес в большом количестве и мягкими побегими молодых деревьев кормят свой скот. Обладатели больших стад крупного скота и овец, обыкновенно, нанимают на зиму ятаги, платя за пользование ими натурой или деньгами. Крестьяне казенного сел. Бай-ахмедлы-кабарта имеют в наделе прекрасные зимние пастбища, половину которых за излишком сдают жителям других селений, выручая ежегодно 500-600 руб.

Овца известна здесь под именем карабахской и отличается черным цветом шерсти и незначительным курдюком. Встречаются также, хотя и в малом количестве овцы белой масти. Коз вообще держат мало, даже в сел. Кличлы, где исключительное занятие жителей составляет скотоводство, в числе 22000 голов мелкого скота нет ни одной козы.

Мелкий рогатый скот сравнительно с крупным требует за собой меньше ухода и, давая значительный доход, составляет главное богатство лиц, занимающихся скотоводством. Содержат мелкий скот круглый год на подножном корме те из жителей, которые имеют зимние и летние пастбища. Те же, которые не имеют зимних пастбищ, как например жители горной полосы, содержат скот в закрытых помещениях, или же нанимают ятаги на низменности.

Стригут овец два раза – весной, на плоскости, без мойки шерсти и летом, в горах, после мойки. При весенней стрижке каждая овца, средним числом, дает 2 фунта шерсти, при летней – около одного фунта: пуд первой стрижки продается по 2 руб. 50 коп., пуд второй – по 5 руб.

Со 100 голов овец можно получить за год следующий доход:

Десять моталов (сыр, приготовляемый в мехах),	
по 5 руб. каждый.....	50 руб. коп.
Шесть пудов топленого масла, считая	
по 8 руб. 50 коп. пуд.....	51 руб. коп.
Шерсти от двух стрижек получится 7 п. 20 ф. на	25 руб. коп.
70 голов ягнят, считая по 1 руб. 50 коп каждый	105 руб. коп.

Всего.....231 руб. коп.

Расход по содержанию такого стада, а именно, на наем пастуха (считая 5 ягнят, харчи, бурку, платье и обувь), на уплату за пользование летними и зимними пастбищами, на сено, соль и проч. исчисляется жителями в 85 руб. За вычетом расходов, чистый доход со 100 голов составит 146 руб. или 1 руб.46 коп. от каждой овцы.

Овцы содержатся стадами от 600 до 1000 голов, обыкновенно, при семи пастухах, из коих один, так называемой «сакяр» считается главным: из остальных шести двое присматривают за ягнятами, двое за годовалыми баранчиками и двое за взрослыми. При таком стаде бывает 6-8 собак. Болезнь и падеж мелкого скота наносит немало вреда крестьянам: из собранных нами сведений по казенным селениям оказывается, что в 1885г. пало 5810 голов мелкого скота, что, считая голову по 2 руб. 50 коп., составит 14.525руб. или, в среднем выводе, по 5 руб. 52 коп на дым. Таким образом, от падежа крупного и мелкого скота в течение одного года крестьяне казенных селений понесли убытка 52.025 руб. что составляет, в среднем выводе, до 19 руб. 77 коп. на дым.

Лошадей держат преимущественно для верховой езды, хотя ими пользуются и при молотье.

Известная золотистой масти порода карабахских лошадей, которая славится повсюду, редко встречается в крестьянском быту.

Ослы служат главным образом для возки дров. Богатые хозяева овечьих стад также держат ослов, на которых навьючивают жизненные припасы, необходимые для пастухов и для стада. (напримар соль).

Свиней держат армяне, и то в незначительном количестве, хотя богатые дубовые леса дают возможность большему развитию свиноводства в уездах: их держат исключительно для продажи и сбывают в гг. Шуши, Елисаветполе и даже в Тифлисе.

Приведем средние цены на местный скот:

буйвол оценивается	от 25 до 60 руб.
буйволица	от 15-40 руб.
вол.....	от 20-40 руб.
корова.....	от 15-30 руб.
теленок до одного года.....	от 2-3 руб.
теленок двухлеток.....	от 4-7 руб.
лошадь.....	от 15-120 руб.
осел.....	от 8-15 руб.
баран.....	от 3-6 руб.
дойная овца.....	от 2.50-4 руб.
ягненок.....	от 1-1.50 руб.
дойная коза	от 2.50-3 руб.
козел.....	от 2-4 руб.
свинья.....	от 3-8 руб.
поросенок.....	от 0.40-0.60 руб.

Посторонние занятия

Выше нами было сказано, что мусульмане всего 20-25 лет тому назад как перешли от чисто кочевой жизни к полuosедлой, хотя все же и до настоящего времени они не свыклись с тяжелым трудом землевладельца и склонны больше к праздной, свободной жизни. Обстоятельство это указывает на то, что круг занятий жителей исследованных селений ограничен так, что помимо земледелия и скотоводства жители почти ничем не занимаются. Не говоря уже о кустарных промыслах, которые жителям совершенно неизвестны. Ни в одном из татарских и курдских селений нам не пришлось встретить ремесленников, если не считать 3-х зурначей и 8-ми цирюльников. Извоз, служащий в других уездах одним из главных занятий жителей зимой, здесь встречается крайне редко. Изделиями из шерсти, тканьем паласов, ковров и местного грубого сукна занимаются женщины в размерах, необходимых для домашних надобностей.

Во всех армянских селениях можно встретить ремесленников, занимающихся преимущественно изготовлением земледельческих орудий для местных поселян.

В 15 армянских селениях оказалось следующее число ремесленников:

Бондарей	5 человек
Гончаров.....	2 человек
Зурначей и барабанщиков	31 человек
Каменщиков.....	9 человек
Костоправов	2 человек
Кузнецов.....	18 человек
Лудильщиков.....	4 человек
Оспопрививатель.....	1 человек
Плотников	14 человек
Портных.....	2 человек
Трепальщиков.....	1 человек
Цирюльников.....	13 человек

Податное обложение.

Общие и обязательные расходы для крестьян составляют казенные подати и общественные повинности. Первые образуются из государственной подати и земского сбора. Земский сбор в свою очередь подразделяется на государственный и губернский. Школьным сбором обложены жители 41 селения., остальные 10 селений пока свободны от него (см. вед.6)

Общая сумма податей и повинностей в исследованных селениях составляет 41.675 руб. 26 коп., из коих на казенные подати приходится 33.385 р.16 коп., на общественные повинности – 7012 руб. и на школы 1278р.10к.

Из казенной подати на долю подымной приходится 18.023 руб., государственного сбора – 10.780 руб. 20 коп., губернского сбора – 4.581 руб. 96 коп.

Подымная подать распределена между селениями неодинаково: размеры ее колеблются между 3-мя и 13-ю рублями с дыма.

На 3 руб. с дыма уплачивают.....	3 сел.
4 руб. « »	3 сел.
5 руб. « ».....	10 сел.
6 руб. « ».....	8 сел.
7 руб. « ».....	10 сел.
8 руб. « ».....	6 сел.
9 руб. « ».....	3 сел.
10 руб. « ».....	4 сел.
11 руб. « ».....	3 сел.
13 руб. « ».....	1 сел.

Земским сбором во всех казенных селениях одинаково обложены все камеральные дымы, именно по 6 руб. 55 коп., (государственного сбора 4 руб. 60 коп. и губернского – 1 руб.95 коп.)

Помимо школьного сбора, указанного выше, жители Джеванширского уезда должны вносить с 1887 года по 50 коп. с дыма в Елисаветпольское Михайловское профессиональное училище, основанное в 1884 году.

К общественным повинностям относятся: уплата податей за старшину, вознаграждение помощника старшины, писца, полевых сторожей, цирюльника, священника и моллы, звонаря, джувара, мираба и разъездной команды.

Содержание сельских властей составляет ничтожную часть общественных расходов: обыкновенно крестьяне слагают со старшины и их помощников причитающиеся с них подати и натуральные повинности. Помимо этого, во время полевых работ, по принятому обычаю, каждый дым выставляет для старшины по одному рабочему.

Содержание писцев, подобно тому, как и сельских властей, обходится крестьянам весьма недорого. Из ведомости №5 видно, что только в 17-ти селениях писцы получают вознаграждение, в остальных же селениях обязанности писца исполняются безвозмездно священниками и моллами.

Расходы на полевых сторожей (коругчиев) занимают, сравнительно, видное место и преимущественно в горной полосе, где ввиду частых потрав, жители вынуждены постоянно сторожить свои пашни. Полевых сторожей вознаграждают или деньгами, или пшеницей и ячменем. В последнем случае каждому из них дается с дыма 14 фунтов пшеницы и столько же ячменя.

С цирюльниками расплачиваются натурой, причем с целой головы принято давать 14 ф. пшеницы и столько же ячменя, с половины головы – 6 ф. пшеницы и столько же ячменя¹.

В пользу священника, моллы, звонаря и Эчмиадзинского монастыря поступают добровольные взносы от жителей.

О джуварах и мирабах нами уже было сказано выше, здесь же нам остается сказать, что как тех, так и других вознаграждают или деньгами или натурой. В каждом селении, смотря по надобности, нанимают от 1 до 4 джуваров. Мирабу принято давать 28 фунтов пшеницы и 14 ф. ячменя с дыма.

Из всех общественных расходов наиболее крупным является содержание разъездной команды. Каждое общество (состоящее из нескольких селений) нанимает на свои средства одного всадника, который по распоряжению местной полиции, обязан разъезжать во время трех летних месяцев между известными пунктами и охранять спокойствие населения от разбоев и грабежей.

Помимо вышеприведенных расходов, крестьяне отбывают немало других натуральных повинностей, как например, поставку подвод и дров проходящим войскам и этапным командирам, исправление дорог (почтовых и проселочных) и мостов, выставка лошадей под проезд чиновников, выставка караульных к тертерскому арестантскому помещению, разработка Евлахо-Шушинской шоссе-ной дороги, которая ложится тяжелым бременем на жителей, обязанных поставлять с каждого дыма по одному рабочему и проч.

Немало расходуется крестьянами также на прием чиновников, от которых жители в редких лишь случаях решаются брать предлагаемое вознаграждение. Так, по словам жителей с. Марагалы, они расходуют в год около 250 руб. на прием гостей.

Раскладка податей, указывающая отчасти на степень развития жителей того или иного селения, представляет большое разнообразие. В некоторых селениях жители распределяют подати по числу душ мужского пола (выше 15-ти летнего возраста). В других – по площади земли, в третьих – по числу скота и пр. и пр. Приведем несколько характерных случаев: в сел. Гюль-ятаг всю подать жители делят на две части, из коих одну половину распределяют по числу душ мужского пола, а другую половину распределяют на 4 части, причем $\frac{3}{4}$ раскладывают по площади пахотной земли и $\frac{1}{4}$ - по площади садовой. В сел. Касапет замечается довольно сложная форма раскладки: вся подать здесь разбивается на четыре неравномерные части, из коих одна часть раскладывается по числу рабочего скота, другая по площади садовой и пахотной земли. Третья – по числу мужского пола и, наконец, четвертая часть раскладывается равномерно между всеми дымами. В сс. Кёладак и Марагалы подать делят на

¹ Целой головой считаются женатые, половиной головы – неженатые, начиная с 15-ти летнего возраста и вдовцы

две части, из коих одну часть распределяют по числу душ мужского пола, а другую – равномерно между всеми дымами. В с. Асрик, подобно тому, как и в некоторых других курдских селениях, устанавливается следующий способ раскладки: одна часть податей распределяется равномерно между всеми дымами, другая же по числу голов крупного рогатого скота, причем 6 голов мелкого скота приравняются к одной голове крупного. В с. Катурлу $\frac{2}{3}$ податей распределяется по числу скота, так что владелец большого стада вносит нередко 100 и более рублей, неимеющий же скота избавляется от всяких податей.

Общая ведомость исследованных селений

Ведомость №1

№№ по порядку	Названия селений	Наличное население				Земельное довольствие в десятинах								Скотоводство								Подати					
		Дымов	Об-щее число душ		Сверх того без-земе-льн.		Усадьбой	Сенокосной	Лесной	Пахот-ной		Покосной	Пастбищной и неудобной	Всего земли	Рогатый скот			Лошади и мулы	Ослы	Верблюды	Свиньи	Госуд-арст-венн.		Земская	Школьный сбор	Общественная	Общей недоимки
			Мужского пола	Женского пола	Мужского пола	Женского пола				Полной	Неполной				Круп-ный	Молоочный	Мелкий					Подомные	Поместные				
Рубли																											
Район низменной полосы																											
1.	Агалу (tat)	39	102	83	-	-	3	9	-	400	-	80	350	842	85	165	60	16	-	-	-	370	-	342.35	22.20	179	0.29
2.	Аксинаралу 1-ое (т)	23	77	58	-	-	2	6	-	250	-	-	182	440	34	47	320	15	1	-	-	176	-	144.10	13.20	80	-
3.	Бай-ахмедлы кабарта (т)	58	337	292	-	-	4	155	-	606	-	40	2593	3398	119	136	422	54	6	-	-	513	-	373.35	34.20	131	81.30
4.	Борсунду (т)	74	213	171	13	15	5	60	-	470	-	-	300	835	138	160	850	32	1	-	-	468	-	510.9	46.8	290	-
5.	Брудж (т)	39	86	76	9	10	3	1	-	-	-	22	1469	1495	49	94	528	23	5	-	-	390	-	265.5	27.3	53	45
6.	Диланчилар (т)	3	11	6	-	-	0.50	2	-	40	-	6	-	48.5	6	11	40	3	-	-	-	56	-	45.8	4.2	14	0.01
7.	Казарх (ар.)	6	29	23	-	-	1	6	-	45	-	5	5	30	87	10	8	-	3	-	-	30	-	39.3	4.2	26	-
8.	Казах-рагимлар (т)	12	30	24	-	-	1	3	-	170	-	20	-	194	22	30	80	6	-	-	-	150	-	98.3	9	33	1.69
9.	Карадаглы	55	150	144	5	3	4	25	-	350	-	30	-	409	150	162	45	70	-	-	-	245	-	320.9	29.4	277	-
10.	Карадамур-чи (т)	93	276	253	19	14	7	13	-	800	-	20	313	1153	227	420	1670	162	3	-	-	810	-	530.5	48.6	208	-
11.	Кёвадахы (т)	11	20	24	1	2	2	-	-	-	-	10	30	42	24	40	-	7	-	-	-	84	-	137.5	12.5	16	-
12.	Кёнгерлу-кызылу (т)	45	145	155	-	-	4	50	-	378	-	-	29	461	88	125	230	47	1	-	-	348	-	379.9	34.5	189	0.7
13.	Кичилы (т)	198	616	542	-	-	15	-	-	-	-	-	16000	16015	480	2500	22000	335	130	-	-	2301	-	1159.3	106.2	446	-
14.	Кёнгерлу (Кючарры) (т)	67	189	176	-	-	12	140	-	1300	-	-	240	1692	165	204	320	70	4	-	-	803	-	478.1	43.2	452	-
15.	Куллар (т)	57	148	145	-	-	5	15	-	180	-	-	110	310	83	124	-	38	1	-	-	220	-	362.2	33.6	85	9.86
16.	Курд-барда (Аманьян) (т)	13	46	28	-	-	2	50	-	230	-	20	35	337	30	48	-	7	-	-	-	112	-	104.8	9.6	180	-
17.	Курд-бораки (т)	20	50	37	9	8	3	2	-	200	-	25	-	230	34	55	200	8	-	-	-	252	-	235.8	22.2	28	-
18.	Марагалы (ар)	83	281	240	37	33	6	226	-	580	-	60	500	1372	188	192	16	67	1	-	260	225	-	450	53.2	348	-
19.	Минджеван-лу (т)	6	16	23	-	-	1	-	-	100	-	-	5	106	7	12	-	1	-	-	-	84	-	68.60	7.20	7	335.10
20.	Мирзахан и Тап-кара-коюнлы (т)	173	498	420	-	-	16	4	-	1400	-	40	3673	5133	380	1200	8500	194	22	-	-	1404	-	1021.80	176.0	294	-
21.	Назырлу (т)	24	74	53	5	12	2	10	-	240	-	20	30	302	47	63	125	15	-	-	-	203	-	189.95	17.4	65	10
22.	Сейдымлу	35	150	118	6	7	2	8	-	450	-	80	-	540	105	240	2250	46	1	-	-	240	-	262.0	24	44	53
23.	Субганвер-дилар (т)	18	50	35	-	-	1	-	-	-	160	-	140	301	20	23	227	12	-	-	-	75	-	98.25	-	72	6.64
24.	Фарзали-беклы (т)	4	12	8	-	-	0.5	-	-	60	-	-	20	80.5	9	13	85	2	-	-	-	28	-	25.6	2.40	37	1.04
25.	Чайлу верхнее (ар)	44	246	191	4	3	4	45	-	797	-	22	755	1623	96	128	29	29	3	-	-	258	-	222.7	23.80	235	-
26.	Чайлу нижнее (ар)	37	146	128	4	2	3	22	-	535	-	25	460	1045	74	75	47	18	-	-	-	208	-	170.30	17.50	201	14.55
27.	Шатарлы (т)	21	67	39	-	-	3	14	-	300	-	15	300	632	96	130	485	22	1	-	-	175	-	163.7	14.4	82	-
	Итого	1258	4063	3491	112	109	112	866	-	9881	160	540	27564	39123	2766	6405	38529	1302	180	-	260	10228	-	8091.8	837.2	4072	559.1
Район средней полосы																											
28.	Гераванд	121	382	347	13	23	10	-	-	-	380	-	2000	2390	234	626	1484	150	-	-	-	615	-	805.65	36.90	214	1051

[illegible]

Ведомость
о количестве земли в обмежеванных селениях

№№ по порядку	Наименование районов и селений	Земельное довольствие в десятинах							
		усадебной	садовой	лесной	пахотной		покосной	Пастбищ-ной и неудобной	Всего земли
					Полив-ной	Неполив-ной			
Район средней полосы									
1.	Гюль-ятаг	3	22	-	-	330	-	616	971
2.	Джан-ятаг	4	16	-	-	380	-	236	636
3.	Тонашен	2	10	-	-	230	-	2388	2630
4.	Турус	1	-	-	-	449	-	950	1400
	Итого	10	48	-	-	1389	-	4190	5637
Горного района									
1.	Гасан-риз	3	-	-	-	860	97	6050	7010
	Всего	13	48	-	-	2249	97	10240	12647

Ведомость
о количестве земли в селениях, снятых на план хозяйственной съемки

№№ по порядку	Наименование районов и селений	Земельное довольствие в десятинах							
		усадебной	садовой	лесной	пахотной		покосной	Пастбищной и неудобной	Всего земли
					поливной	неполивной			
Района низменной полосы									
1.	Бай-ахмедлы-кабарта	4	155	-	606	-	40	2593	3398
2.	Брудж	3	1	-	-	-	22	1469	1495
3.	Карадамурчи 1-е	7	13	-	800	-	20	313	1153
4.	Кенгерлу-Кизылу	4	50	-	378	-	-	29	461
5.	Чайлу верхнее	4	45	-	797	-	22	755	1623
6.	Чайлу нижнее	3	22	-	535	-	25	460	1045
	Итого	25	286	-	3116	-	129	5619	9171
Района средней полосы									
1.	Касапет	35	280	-	450	1168	130	5359	7422
2.	Кичик-карабек	5	72	-	184	350	-	1622	2233
3.	Мадагиз	2	14	-	150	-	-	260	426
	Итого	42	366	-	784	1518	130	7241	10081
	Всего 9 селений	67	652	-	3900	1518	259	12860	19256

Ведомость
о количестве земли в селениях, не обмеженных и не снятых на план
хозяйственной съемки

№№ по порядку	Наименование районов и селений	Земельное довольствие в десятинах							
		усадеб-ной	садовой	лесной	пахотной		покосной	Пастбищ- ой и неудобной	Всего земли
					полив- ной	испо- ливной			
Района низменной полосы									
1.	Агалу	3	9	-	400	-	80	350	842
2.	Аксипаралу 1-ое	2	6	-	250	-	-	182	440
3.	Борсунлу	5	60	-	470	-	-	300	835
4.	Диланчилар	0.50	2	-	40	-	6	-	48.50
5.	Казарх	1	6	-	45	-	5	30	87
6.	Казах-рагимлар	1	3	-	170	-	20	-	194
7.	Карадаглы	4	25	-	350	-	30	-	409
8.	Кёвдадых (т)	2	-	-	-	-	10	30	42
9.	Кличлы	15	-	-	-	-	-	16000	16015
10.	Кочарлу	12	140	-	1300	-	-	240	1692
11.	Куллар \	5	15	-	180	-	-	110	310
12.	Курд-барда	2	50	-	230	-	20	35	337
13.	Курд-бораки	3	2	-	200	-	25	-	230
14.	Марагалы	6	226	-	580	-	60	500	1372
15.	Минджеванлу	1	-	-	100	-	-	5	106
16.	Мирзахан и Тап-каракоюнлы	16	4	-	1400	-	40	3673	5133
17.	Назырлу	2	10	-	240	-	20	30	302
18.	Сейдымлу	2	8	-	450	-	80	-	540
19.	Субганвердилар	1	-	-	-	160	-	140	301
20.	Фарзали-беклы	0.50	-	-	60	-	-	20	80.50
21.	Шатырлы	3	14	-	300	-	15	300	632
	Итого	87	580	-	6765	160	411	21945	29948
Района средней полосы									
1.	Гераванд 1-ый	10	-	-	-	380	-	2000	2390
2.	Гераванд 2-ой	3	-	-	-	290	-	800	1093
3.	Егинджа	2	9	-	-	120	-	106	237
4.	Кёладак	3	-	-	-	300	30	100	433
5.	Магавуз	4	12	-	-	570	-	300	886
6.	Улу-карабек	5	27	-	-	762	-	1500	2294
	Итого	27	48	-	-	2422	30	4806	7335
Горного района									
1.	Авраян	4	-	-	-	550	200	800	1554
2.	Асрик	3	-	-	-	260	120	250	633
3.	Баштибель	2	-	-	-	140	100	300	542
4.	Гатам-беклу-зильфигарлу	1	-	-	-	150	100	200	451
5.	Гераванд 3-й	2	-	-	-	100	-	350	452
6.	Карабаклу	1	-	-	-	120	150	300	571
7.	Клиджлу	3	-	-	-	350	150	600	1103
8.	Катурлу	10	-	-	-	1400	500	4500	6410
9.	Кярамлу	2	-	-	-	150	-	200	352
10.	Ханланлу	3	-	-	-	250	60	240	553
	Итого	31	-	-	-	3470	1380	7740	12621
	Всего 37 селений	145	628	-	6765	6052	1821	34491	49902

Ведомость
О размере наделов, причитающихся на дым и душу

№№ по порядку	Наименование селений	Садовой, пахотной и сенокосной земли		Всех родов земли	
		На дым	На душу обоего пола	На дым	На душу обоего пола
		десятины			
Район низменной полосы					
1.	Агалу	12.54	2.64	24.15	4.55
2.	Аксипаралу 1-ое	11.18	1.90	19.13	3.26
3.	Бай-ахмедлы	13.81	1.27	58.58	5.40
4.	Борсунлу	7.16	1.29	11.28	2.03
5.	Брудж	0.59	0.18	38.33	8.25
6.	Диланчилар	16	2.82	16.17	2.85
7.	Казарх	9.38	1.08	14.50	1.67
8.	Казах-рагимлар	16.08	3.57	16.16	3.59
9.	Карадаглы	7.36	1.84	7.43	1.35
10.	Карадамурчи 1-ое	8.95	1.48	12.40	2.05
11.	Кёвдадых (т)	0.91	0.21	3.82	0.90
12.	Кенгерлу-кизылу	9.51	1.43	10.24	1.54
13.	Кличлы	-	-	80.88	13.83
14.	Кочарлу	21.49	3.94	25.25	4.64
15.	Куллар	3.44	0.66	5.44	1.08
16.	Курд-барда	23.08	4.08	25.92	4.55
17.	Курд-бораки	11.35	2.18	11.50	2.21
18.	Марагалы	10.43	1.47	16.53	2.32
19.	Минджеванлу	16.66	3.45	17.66	3.66
20.	Мирзахан и Тап-каракоюнлы	8.35	1.57	29.67	5.59
21.	Назырлу	11.25	1.87	12.58	2.09
22.	Сейдымлу	15.37	1.91	15.43	1.92
23.	Субганвердилар	8.88	1.88	16.72	3.54
24.	Фарзали-беклы	15	3	20.12	4.02
25.	Чайлу верхнее	19.64	1.95	36.88	3.66
26.	Чайлу нижнее	15.73	2.08	28.24	3.73
27.	Шатырлы	15.67	3.10	30.09	5.96
	Средний вывод	9.09	1.51	31.09	5.18
Район средней полосы					
28.	Гераванд 1-ый	3.14	0.49	19.75	3.12
29.	Гераванд 2-ой	6.04	1.24	22.77	4.55
30.	Гюль-ятаг	6.77	0.73	18.67	2.03
31.	Джан-ятаг	6.00	0.55	9.64	0.88
32.	Егинджа	5.61	0.54	10.40	0.99
33.	Касапет	6.76	1.11	24.74	4.06
34.	Кёладак	10.65	1.06	13.97	1.40
35.	Кичик-карабек	8.91	0.86	32.84	3.17
36.	Магавуз	12.38	1.49	18.85	2.26
37.	Мадагиз	7.81	0.94	20.29	2.43
38.	Тонашен	11.91	1.03	119.54	11.34
39.	Турус	21.38	2.88	66.66	8.97
40.	Улу-карабек	12.73	1.38	37	4.01
	Средний вывод	7.63	1.02	26.13	3.50
Горный район					
41.	Авраян	7.01	0.97	14.52	2.01
42.	Асрик	9.50	2.04	15.82	3.44
43.	Баштибель	13.33	1.45	30.11	3.28

44.	Гасан-риз	16.79	0.13	122.98	12.13
45.	Гатал-беклу-зильфигарлу	14.71	1.76	26.53	3.17
46.	Гераванд 3-й	4.54	0.59	20.54	2.69
47.	Карабаклу	16.88	1.74	35.68	3.68
48.	Клиджлу	9.61	0.85	21.21	1.87
49.	Катурлу	16.66	2.12	56.23	7.16
50.	Кярاملу	9.38	1.24	22.0	2.91
51.	Ханланлу	9.69	1.79	17.28	3.18
	Средний вывод	11.83	1.49	39.98	5.08
	Средний вывод по уезду	9.12	1.29	31.09	4.41

Ведомость о податях и повинностях

Ведомость №6

№№ по порядку	Наименование селений	Подати					Общественные повинности												Всего	
		Подьянная	Поместная	Государственный сбор	Губернский сбор	Всего	Школьный сбор	На уплату податей за старшин	Помощнику старшины	Писцу	Полевым сторожам	Цирковнику	Сыщеннику и молде	Зюгарю	В пользу Эчмидинского монастыря	Джугару	Мирабу	Разъездной команде		Итого
Район низменной полосы																				
1.	Агалу	370	-	170.20	72.15	612.35	22.20	16	16	-	38	25	20	-	-	42	-	22	201.20	813.10
2.	Аксинаралу 1-ое	176	-	101.20	42.90	320.10	13.20	16	12	8	-	-	10	-	-	12	10	12	93.0	413.10
3.	Бай-ахмедлы	513	-	262.20	111.15	886.35	34.20	-	15	-	32	-	30	-	-	30	-	24	165.20	1051
4.	Борсунлу	468	-	358.80	152.10	978.90	46.80	-	40	-	80	40	-	-	-	90	-	40	336.80	1315
5.	Брудж	390	-	179.40	76.05	645.45	27.30	15	12	-	-	-	-	-	-	-	-	26	80.30	725
6.	Диланчилар	56	-	32.20	13.66	101.86	4.20	5	-	-	5	-	-	-	3	-	-	1	18.20	120
7.	Казарх	30	-	27.60	11.70	69.30	4.20	2	2	-	4	6	3	-	2	2	2	3	30.20	99
8.	Казарх-рагимлар	150	-	69.00	29.25	248.25	9	-	-	-	14	-	-	-	-	14	-	5	42	290
9.	Карадагы	245	-	225.40	95.55	565.95	29.40	18	25	-	70	30	20	-	-	40	44	30	306.40	872
10.	Карадамурчи 1-ое	810	-	372.6	157.95	1340.55	48.60	20	20	20	28	45	15	-	-	-	10	50	256.60	1597
11.	Кевдалых (т)	84	-	96.60	40.95	221.55	12.60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	10	28.60	250
12.	Кентерлу-кызылу	348	-	266.80	113.10	727.90	34.80	-	12	20	42	40	35	-	-	20	-	20	223.80	951
13.	Кичилы	2301	-	814.20	345.15	3460.35	106.20	36	20	-	-	120	65	-	-	-	-	205	552.20	4012
14.	Кочарлу	803	-	335.80	142.35	1281.15	43.20	15	50	24	70	85	40	-	-	60	18	90	495.20	1776
15.	Куллар	220	-	255.00	107.25	582.25	33.60	-	12	15	40	-	-	-	-	-	-	18	118.60	700
16.	Курд-барда	112	-	73.60	31.20	216.80	9.60	15	15	8	35	24	16	-	-	25	10	32	189.60	406
17.	Курд-бораки	252	-	165.60	70.20	487.80	22.20	-	-	8	-	-	-	-	-	8	-	12	50.20	338
18.	Марагалы	225	-	312.00	138.00	675.00	53.20	20	40	-	50	40	60	-	19	80	20	19	401.20	1076
19.	Минджеванлу	84	-	55.20	13.40	152.60	7.20	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	4	14.20	166
20.	Мирзахан и Тап-каракоюнлы	1404	-	717.60	304.20	2425.80	176.00	16	28	-	30	-	40	-	-	25	-	155	470	2895.80
21.	Назырлу	203	-	133.40	56.55	392.59	14.40	-	6	3	26	-	-	-	-	20	-	10	82.40	475.3
22.	Сейдымлу	240	-	184.00	78.00	502.00	24.00	-	4	-	-	-	-	-	-	-	15	25	68	570
23.	Субганвердилар	75	-	69.00	29.25	173.25	-	-	20	7	-	25	12	-	-	-	-	8	72	545.21
24.	Фарзали-беклы	28	-	18.40	7.20	53.60	2.40	2	2	-	8	8	4	-	-	6	4	3	39.40	93
25.	Чайлу верхнее	258	-	156.40	66.30	480.70	23.80	28	28	-	44	32	30	10	20	-	20	23	258.80	739.50
26.	Чайлу нижнее	208	-	119.60	50.70	378.30	17.50	23	23	-	20	36	30	11	18	-	20	20	218.50	596.80
27.	Шатырлы	175	-	115.00	48.85	338.75	14.40	-	-	10	20	-	-	-	-	20	25	7	96.40	435.11
	Итого	10228	-	5684.30	2405.01	18319.81	837.20	247	402	118	664	556	430	21	62	494	204	874	4909.20	23228.01
Район средней полосы																				
28.	Гераванд 1-ый	615	-	565.80	239.85	1420.65	36.90	30	45	24	40	-	30	-	-	-	-	45	250.90	1671.50
29.	Гераванд 2-ой	235	-	216.20	91.60	542.80	14.10	-	15	-	12	-	10	-	-	-	-	25	76.10	618.90
30.	Гюль-ятаг	304	-	174.80	74.10	552.90	-	20	20	-	35	-	20	-	12	-	-	26	133	685.90
31.	Джан-ятаг	300	-	230.00	97.50	627.50	35.70	16	25	28	30	35	22	5	19	-	-	23	238.70	866.20
32.	Егинджа	187	-	78.20	33.15	298.35	11.90	17	8	-	8	10	12	-	7	-	-	3	76.90	375.21
33.	Касапет	2376	-	993.60	421.20	3790.80	151.20	28	40	45	140	100	165	25	63	40	-	60	857.29	4648.00
34.	Кедадак	125	-	115	48.75	288.75	17.50	8	8	-	30	11	16	5	9	-	-	6	110.50	399.25
35.	Кичик-карабек	448	-	262.20	111.15	821.35	39.90	28	15	25	20	25	40	8	15	30	-	20	265.90	1087.25
36.	Магавуз	280	-	184.00	78.00	542.00	28.90	-	16	-	24	30	25	-	16	-	-	14	153	695.00
37.	Мадагиз	52	-	59.80	25.35	137.15	9.10	-	6	3	20	15	-	-	2	-	-	4	59.10	196.2
38.	Тонашен	171	-	87.40	37.05	295.45	14.00	20	8	-	-	12	15	-	7	-	-	4	80.00	375.4
39.	Турсе	66	-	55.00	24.20	145.20	4.50	-	-	3	30	12	20	-	5	-	-	3	77.90	223.1
40.	Уду-карабек	315	-	207.00	87.75	609.75	31.50	-	16	-	20	40	45	-	20	-	-	10	182.50	792.2
	Итого	5474	-	3229	1369.65	10072.65	394.70	167	222	128	409	290	420	43	175	70	-	243	2561.70	12634.30
Горный район																				
41.	Авраян	468	-	358.80	152.10	978.90	-	-	-	20	-	14	-	-	-	-	-	25	59	1037.9
42.	Асрик	204	-	156.40	66.30	426.70	-	5	10	-	15	-	10	-	-	-	-	12	52	478.7
43.	Башигбель	70	-	64.40	27.30	161.70	-	-	-	-	10	-	6	-	-	-	-	10	26	187.7
44.	Гасан-риз	350	-	230.00	97.50	677.50	35.70	20	32	16	54	20	30	4	22	-	-	40	273.70	951.2
45.	Гатал-беклу-зильфигарлу	42	-	64.40	27.30	133.70	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	3	10	143.7
46.	Гераванд 3-й	152	-	87.40	37.05	276.45	5.70	-	8	-	11	-	5	-	-	-	-	17	46.70	323.1
47.	Карабаклу	48	-	73.60	31.20	152.80	-	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	6	16	168.8
48.	Кидилжлу	252	-	193.20	81.90	527.10	-	4	-	-	10	-	-	-	-	-	-	16	30	557.1

49.	Катурлу	515	-	473.80	200.85	1189.65	-	20	15	-	65	50	30	-	-	-	-	40	220	-	1409.6
50.	Кярмлу	80	-	33.60	31.20	144.08	4.80	-	10	-	12	-	20	-	-	-	-	12	58.80	-	203.6
51.	Ханланлу	140	-	128.80	54.60	323.40	-	5	10	-	7	-	-	-	-	-	-	5	27	-	350.4
	Итого	2321	-	1864.40	807.30	4992.70	46.20	54	85	16	221	70	115	4	22	-	-	186	819.20	-	5811.9
	Всего	18023	-	10780.20	4581.96	33385.10	1278.1	468	709	262	1294	916	965	68	259	564	204	1303	8290.10	-	41675.2

Ведомость №7

Ведомость
о размере податей, причитающихся на дым, душу и десятину земли

№№ по порядку	Наименование селений	На дым	На душу обоего пола	На десятину садовой, пахотной и покосной земли	На десятиновых родов земли
		Рубли			
Район низменной полосы					
1.	Агалу	20.86	4.39	1.66	0.97
2.	Аксипаралу 1-ое	17.97	3.06	1.61	0.94
3.	Бай-ахмедлы	18.1	1.67	1.31	0.31
4.	Борсуңлу	17.78	3.19	2.48	1.58
5.	Брудж	18.61	4.04	31.55	0.48
6.	Диланчилар	40.02	7.06	2.50	2.47
7.	Казарх	16.58	1.91	1.78	1.14
8.	Казах-рагимлар	24.19	5.37	1.50	1.19
9.	Карадаглы	15.86	2.88	2.15	2.11
10.	Карадамурчи 1-ое	17.17	2.84	1.92	1.38
11.	Кёвдадых (т)	22.74	5.32	25.01	5.95
12.	Кенгерлу-кызылу	21.15	4.70	2.22	2.06
13.	Кличлы	20.27	3.47	-	0.25
14.	Кочарлу	26.51	4.87	1.23	1.05
15.	Куллар	12.29	2.39	3.70	2.26
16.	Курд-барда	31.26	5.49	1.35	1.21
17.	Курд-бораки	26.90	5.17	2.41	2.34
18.	Марагалы	12.97	1.82	1.24	0.78
19.	Минджеванлу	27.80	4.28	1.67	1.57
20.	Мирзахан и Тап-каракоюнлы	16.74	3.15	2.00	0.56
21.	Назырлу	19.82	3.30	1.76	1.57
22.	Сейдымлу	16.29	2.03	1.06	1.06
23.	Субганвердилар	13.62	2.88	1.53	0.81
24.	Фарзали-беклы	23.25	4.65	1.55	1.14
25.	Чайлу верхнее	16.81	1.66	0.86	0.46
26.	Чайлу нижнее	16.13	2.13	1.02	0.57
27.	Шатырлы	20.72	4.10	1.32	0.69
	Средний вывод по району	18.46	3.07	2.03	0.59
Район средней полосы					
28.	Гераванд 1-ый	13.81	2.18	4.40	0.70
29.	Гераванд 2-ой	12.89	2.58	2.13	0.57
30.	Гюль-ятаг	13.19	1.43	1.95	0.71
31.	Джан-ятаг	13.12	1.20	2.19	1.36
32.	Егинджа	16.81	1.57	2.99	1.58
33.	Касапет	15.49	2.54	2.29	0.63
34.	Кёладак	12.88	1.29	1.21	0.92
35.	Кичик-карабек	15.99	1.55	1.79	0.49
36.	Магавуз	14.79	1.78	1.29	0.78
37.	Мадагиз	9.34	1.12	1.19	0.46
38.	Тонашен	17.07	1.62	1.56	0.14
39.	Турус	10.62	1.43	0.49	0.16
40.	Улу-карабек	12.78	1.38	1.00	0.35
	Средний вывод по району	14.32	1.92	1.88	0.55

<i>Горный район</i>					
41.	Авраян	9.70	1.34	1.38	0.66
42.	Асрик	11.97	2.57	1.26	0.76
43.	Баштибель	10.43	1.14	0.78	0.35
44.	Гасан-риз	16.19	1.64	0.99	0.14
45.	Гатал-беклу-зильфигарлу	8.45	1.01	0.57	0.32
46.	Гераванд 3-й	14.66	1.92	0.23	0.71
47.	Карабаклу	10.43	1.09	0.62	0.29
48.	Килиджлу	10.71	0.94	1.11	0.51
49.	Катурлу	12.37	1.58	0.74	0.22
50.	Кярамлу	12.72	1.68	1.36	0.58
51.	Ханланлу	10.95	2.01	1.13	0.63
<i>Средний вывод по району</i>		<i>11.84</i>	<i>1.49</i>	<i>1.00</i>	<i>0.29</i>
<i>Средний вывод по уезду</i>		<i>15.84</i>	<i>2.25</i>	<i>1.74</i>	<i>0.51</i>

МАТЕРИАЛЫ ПО НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ У АРМЯН АХАЛКАЛАКСКОГО УЕЗДА ТИФЛИССКОЙ ГУБЕРНИИ И ШУШИНСКОГО И ЗАНГЕЗУРСКОГО УЕЗДОВ ЕЛИСАВЕТПОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ

Для сведения. Лечение болезней у простого народа, средства, употребляемые для лечения, состав этих средств и прочее представляют собой интересный материал в научно-этнографическом отношении. Такой материал из жизни кавказских народов редко встречается в народной литературе, а потому мы сочли полезным составить настоящий очерк из жизни армян Ахалкалакского уезда, Тифлисской губернии, Шушинского и Зангезурского уездов Елисаветпольской губернии.

Материалом для этого очерка служили как сведения, помещенные в издаваемом на армянском языке г. Ервандом Лалаевым «Этнографическом обозрении»- Ազգագրական հանդես¹, так и рукописные сведения, собранные на месте разными лицами. Этот материал представляет собой указание средств, употребляемых армянами означенных местностей для лечения болезней, но мы разработали его и по возможности дополнили, как приведением научных и русских названий веществ, растений и прочих входящих в состав лекарств, так и указанием санитарно-гигиенического положения армянских селений и жизни жителей, а также состава лиц, занимающихся лечением. В конце нашли полезным приложить в виде словаря, в алфавитном порядке, вошедшие в настоящий очерк армянские названия болезней и веществ, употребляемых на приготовление лекарств.

Для точности произношения помещенных мною в этой статье армянских слов, напечатанных русскими буквами, հ, յ, թ, и ր, выражающие звуки, не имеющиеся в русском языке, изображены мною так:

¹ До сих пор вышло в свет две книги этого издания. В первой книге, изданной в 1896 году, помещено между прочим исследование быта армян Ахалкалакского уезда Е. Лалаева, под названием «Джавахк» (древнее название этой местности), а во второй книге, вышедшей в 1897 году, имеется такое же исследование Е. Лалаева и других авторов, касающееся быта армян Шушинского уезда, под названием «Варанда» (историческое название местности этого уезда). Оба исследования представляют собою обстоятельный труд, обнимающий почти все отделы этнографии, и составляют ценный вклад в этнографическую литературу

армянская буква հ и յ русскою буквою х, с присоединением в скоб. (h)

-	-	թ	-	-	տ	-	-	-	(th)
-	-	ք	-	-	կ	-	-	-	(g)

Произнося армянские слова с заменю звуков русской азбуки х, т и к звуками французской азбуки h, th, и q, можно будет приблизиться к точности произношения армянских слов, записанных мною русскими буквами. Что же касается армянских сложных звуков, выражающихся буквами զ, ճ, ձ и ծ, то таковые звуки выражены русскими буквами дж, тч, дз и тц; звуки же выражающиеся буквами փ и ղ, обозначили русскими буквами: первый буквою п, а второй буквами г и х; полугласный звук ը в слове ընկնիզ выразили русскою буквою и.

І. Общие указания

Деревенские армяне, как вообще простой класс всех других народностей Закавказья, не имеют никакого понятия о гигиенических и санитарных условиях жизни, а потому громадное большинство болезней, коим подвергается население, составляет последствие именно этого невежества. Армянские селения в Закавказье отличаются скученностью домов, в них вместо улиц имеются лишь одни переулки, а в горных селениях отсутствуют даже и переулки: там сообщение происходит или по узким в два-три аршина шириною проходам, или же по крышам домов. Площадки и другие открытые места как в самих селениях, так и кругом их занимают под навоз и нечистоты, выбрасываемые из домов, или же такие места служат для сушки кизяка, идущего на топливо. Несколько чище содержатся селения жаркой полосы, но и там все открытые места и улицы заваливаются навозом для приготовления кизяка. Кроме того, в селениях редко устраиваются отхожие места. Такими санитарными условиями отличаются почти все армянские селения Закавказья, а потому там не могут не появляться и развиваться все роды болезней.

Не лучшими санитарными и гигиеническими условиями отличаются и жилые помещения населения. Обыкновенное жилое помещение у армян почти во всех частях Закавказья представляет собой большую высокую комнату с земляным полом и двумя-тремя отверстиями в потолке для света и прохода дыма. В такую комнату, часто врытую аршина на два-три в землю, солнце никогда не заглядывает, царствует там вечная полутьма, вследствие

чего воздух бывает пропитан сыростью и затхлостью. Способ нагревания такого помещения заключается в топке кизяком т(th) ундира (ṭnīlūṭṭr)-туземной печи в виде ямы, но она никогда не нагревается выше 2°; для защиты же себя от холода жильцы такой комнаты сидят и спят кругом так называемого к(q)урси (ṛnīṛuṭ). Эта неременная принадлежность каждого дома представляет собою большой, квадратной формы, низкий, в поларшина высотой, стол, который ставится над отверстием тундира и укрывается одеялом и разноцветными джеджимом или паласом. Сидят кругом этого стола или курси, протянув ноги и руки под одеяло, а потому передняя часть тела до груди сильно нагревается, а остальные части его мерзнут в температуре 2-3 градусов. Положим крестьяне привыкли к такой жизни зимой, но все же неравномерное нагревание тела не может не действовать губительно на организм человека, почему большую часть простудных болезней надо приписать именно указанному образу жизни крестьян зимой. В горных частях имеются и даже очень теплые помещения, но они устраиваются совместно с конюшнями. Конюшенное жилое помещение, называемое ода (oḍa), представляет собой четырехугольное возвышение, устраиваемое в углу конюшни и отделяемое от скота досчатой загородкой, или низенькой глинянной стенкой. В оде тепло даже в суровые зимы, но помещение это отличается спертым гнилым воздухом, пропитанным испарениями конюшни и, конечно, всевозможными миазмами.

Ко всему вышесказанному следует прибавить еще, что население, конечно, по невежеству, мало заботится о чистоте тела. В селениях ни общественных, ни частных бань вовсе не встречается. Женщины обыкновенно купаются дома еженедельно по субботам, или моют по крайней мере свои головы и ноги, но мужчины не знают этой роскоши. Они купаются лишь перед принятием причастия, что случается раз в год в великом посту. Поэтому грязное содержание тела, покрытое очень часто грязными лохмотьями, в особенности у бедного класса крестьян, причиняет немало разнообразных кожных болезней.

Из этого краткого указания явствует, что большая часть болезней сельского населения является результатом его полного невежества в гигиенических и санитарных мерах: вечно гниющая грязь на улицах и переулках, невыносимый запах кизяков, в особенности весной, когда в них развивается и умирает масса разнообразных организмов, отсутствие отхожих мест при домах, мельчайшая пыль самана во время молотбы хлебов, всегда вызывающая раздражение слизистой оболочки глаз, а следовательно и разнообразные глазные болезни, едкая пыль, образующаяся от нечистоты улиц летом, сырые,

холодные помещения, конюшенные оды, наполненные болезнетворными миазмами и бактериями, грязное содержание тела, белья и платья, неразборчивость в пище, едкий кизяковый дым, которым наполняется комната во время топки и пр., и пр., все это в купе с массой суеверий не может не влиять самым губительным образом на здоровый от природы организм крестьянина, и не вызывать всевозможных болезней в среде крестьянства. К этому следует прибавить, что крестьянство не признает, за редким исключением, заразительности многих болезней, а потому, по принятому обычаю, каждый без боязни посещает больных, благодаря чему многие болезни распространяются в селениях этим путем.

Простые армяне приписывают в общем болезни или судьбе, называемой у армян *тчакатагир* (*ճիվշիւիզիր*) – в переводе *лобная надпись*¹, или же гневу Бога и святых и злости духов. В Нахичеванском уезде полагают, что разные язвы и паралич причиняет Иоанн Креститель, что дрожание рук и головы и падучую болезнь посылает св. Стефан, а сифилис-Богородица Мария (не заменена ли греческая богиня Венера или армянская богиня языческих времен Астгик Богородицей). Последняя болезнь называется в Нахичеванском уезде «*тирамор вер(q)к*» (*տիրամոր վերք* – язва Божьей матери). В Ахалкалакском уезде верят, что женщинам причиняют массу неприятностей разные духи, почему они в честь некоторых из них прекращают работу накануне сред, пятниц и воскресений и сторонятся в эти ночи от мужей. В Шушинском уезде верят в силу разных камней и деревьев, которые посылают болезни и могут исцелять: бесплодность женщин, язвы на грудях у женщин, ревматизм и пр. В этом уезде и в других частях Закавказья население верит в массу так называемых «*каму хач*» (*քանի խաչ*), что в переводе значит крест ревматизма. Немало имеется в Закавказье родников и деревьев, которые по вере населения исцеляют от лихорадки, горячки, кашля, бородавок, глухоты, сумашествия и пр. Население верит, что возможно умиловить как Бога и святых, так и разные святыни в виде камней, родников и деревьев и пр. жертвоприношениями², молитвою, пилигримством по святым местам и пр., но рядом с этим верованием в народе живет и

¹ Под лобной надписью подразумеваются швы, соединяющие височные и теменные кости с лобной костью. У татар эта надпись называется баш-язы (письмо головы)

² Жертвоприношение у армян заключается в зарезании барана или крупного рогатого скота и в раздаче соседям и бедным мяса. Придавая христианское значение этому полезному остатку язычества обыкновенно перед зарезанием животного дают ему есть освещенную соль

убеждение, что судьбы нельзя избежать, и то, что написано на лбу, непременно должно исполняться.

Некоторые болезни народ представляет в образе различных существ, которых Бог создал для приведения в исполнение судьбы-тчакагагира, или для наказания людей за грехи их. В Нахичеванском уезде считаются такими олицетворенными болезнями холеру и оспу. Первую представляют там в образе ангелоподобного существа, которое однако боится воды и черной собаки. Если во время странствования она встречает воду или собаку, то обращается в иголку и втыкается в платье своей проводницы, которая впрочем принадлежит к простым смертным. Это существо со своей проводницей посещает дома и тому, кому из людей назначено судьбой умереть, наносит удар зеленым прутиком¹, но если только оно посещает дом и никому из жильцов не наносит удара, то ктонибудь из лиц означенных домов заболит, но не умрет. Оспу же олицетворяют в образе рябого юноши, который на пути своего прохождения сеет семена цветка (оспа по армянски тцагик(զ)-ծաղիք, что означает цветок), который однако настолько сильно истощает почву, что второй раз не может расти на той же почве, т.е. этот цветок поражает людей в жизни один раз. В Шушинском уезде оспу и корь считают братом и сестрой, которых водит из дома в дом одна старуха, держа за руки их: правой рукой оспу, а левой - корь. В Ахалкалакском уезде почти все роды болезней представляют в образе мелких существ в трехугольных шляпках. Эти существа носят с собой по три палочки: зеленую, красную и черную, а у предводителя их имеется данная Богом книжка с именами всех лиц, которым суждено заболеть и умереть. Кому предназначено недолго болеть, тому эти существа наносят удар зеленой палочкой, а того, который должен долго болеть, ударяют красной палочкой, а лицо, присужденное к смерти, получает удар черной палочкой.

II. Народные лекари и лекарки

Народная фармакопея у армян учит составлять как обыкновенные так и массу фантастических лекарств, вошедших даже в старинные лечебники, вроде вороньего жира, большого количества помета от удода, которого нельзя найти, волчьей желчи и пр. Такие лекарства прописывают местные

¹Синяки появляющиеся на теле холерного больного, приписывают этому удару

лекари в затруднительных случаях, когда замечают безуспешность своего лечения и плохое состояние больного. Составляют или готовят лекарства сами лекари или лекарки как по старинным лечебникам, так и на память на основании своей практики.

Главными лекарями в армянских селениях являются татарские муллы, цирюльники и опытные в деле врачевания женщины. Муллы, странствующие по армянским селениям в качестве врачей лечат, главным образом, писанием разных кабалистических знаков и слов на бумажке для привешивания на шею больного, или для смачивания в воде, с целью придания ей целебного свойства. Но встречаются и таие муллы, которые лечат больных и лекарствами, всегда имеющимися при себе в виде разных трав, самодельных мазей, пилюль и пр. Действие цирюльников в селениях ограничивается ставкой пиявок и кровавых банок или рожков и пусканием крови. Медицина не отвергает, как известно, полезности этих средств, конечно, лишь в определенных случаях, но цирюльники пускают в дело эти средства без разбора почти при каждой болезни, даже при головной боли, глазных болезнях и пр. Кстати заметим здесь, что деревенские жители как из армян, так и из татар убеждены, что кровь человека в течении года портится и для очищения ее признается необходимым хотя бы раз в год пускать из руки кровь¹, или ставить на затылке рожки, что делается обыкновенно в мае месяце и то в дни, указанные для этого в снотолкователе. Цирюльники уверяют, что кто раз поставил рожки или пустил кровь, он должен исполнять это ежегодно, иначе заболеет от порчи крови. Помимо кровопускания тем или другим способом цирюльники занимаются и выдергиванием зубов, а также ставкой клистиров.

Более мудрыми лекарями считаются женщины, между которыми встречаются очень опытные, в особенности в врачевании ран, язв и некоторых глазных болезней, а также в приготовлении мазей для лечения ран. Искусство таких женщин переходит обыкновенно по наследству к их дочерям или невесткам, смотря кто из них окажется способной удержать в памяти рецепты лекарств против тех или других болезней, так как не существует по этому вопросу письменных документов, да и не встречается грамотных женщин. Однако к лекаркам, также как и другим народным медикам,

¹ Обыкновенно пускают кровь из вены внутренней стороны предплечья, с места соединения предплечевой кости с плечевой

занимающимся своим делом обыкновенно с особенной таинственностью, население обращается лишь в крайних случаях, когда перепробывают все общераспространенные средства, известные почти всем женщинам. Лекарства, прописываемые такими лекарками, часто действуют очень удачно, но благодаря невежеству их в диагностике, в распознавании рода одной той же болезни и трудности для них выяснения причины осложнения болезни и пр., нередко получают от их лечения отрицательные результаты. Немало встречаются лица, которые ослепли, благодаря лечению доморощенных лекарей. Однако и в этом случае, т.е. в случае ухудшения здоровья больного и даже смерти его, народ не обвиняет лекарей, а приписывает такие печальные результаты той же всеильной судьбе-тчакаатагиру. Заметим здесь, что жители и даже сами лекари убеждены в силе природы, которая будто сама найдет лекарство против болезни, если на то будет воля Бога, а потому дают больному все: всевозможные кушанья, фрукты, напитки и пр., надеясь на благоприятное действие на болезнь какого-нибудь из этих съедобных продуктов. Заметим также, что при посещении больного посторонними принято подносить ему какие-нибудь фрукты: яблоки, груши, гранат, айву и пр., считая возможным вылечить больного каким-нибудь из этих плодов, если только он сам пожелает кушать, так как полагают, что в этом случае действует не сам больной, а природа, которая мудрее всех мудрецов и лекарей мира.

К числу лекарей в деревнях принадлежат и костоправы и специалисты-операторы. Последние являются, большей частью, из Персии и занимаются операциями при глазных и каменных болезнях. Костоправы же, называемые татарским словом снигчи, встречаются везде и большая часть их пользуется заслуженной славой в ловкости и опытности в перевязке переломов и вывихов.

III. Лечение болезней

У местных лекарей и лекарок, да и вообще в народе болезни носят общие названия, без разделения одной и той же болезни на роды и формы, как например *болезнь живота, головная боль, язва* и пр., а потому и лекарства носят общие названия: лекарство против боли живота, мазь для лечения язв, лекарство для глазных болезней и пр. Поэтому в нижеприведенном описании лечения болезней указаны общие названия болезней без разделения их на виды и формы в строго медицинском смысле, да это и невозможно, так

как ни лекари, ни сами больные не в состоянии определить в точности роды болезней. Описание болезней ради определенности мы приводим по уездам.

1) Лечение болезней в Ахалкалакском уезде

Боль в животе (порацав-фнршшш). Против этой болезни принимают следующие меры: нагревают глинянную крышку котла и, обернув ее в тряпку, кладут на живот больного; сварив дикорастущий щавель (авелук-шфлнл) кладут в горячем виде на живот больного.

Геморой (т (th)анчк(q), т(th)ут(th)к(q), маясил-рəшн̄зр, рəпцрр, ʋəʃtəʃəh̄r̄). Против гемороя с шишками употребляют следующее средство: наливают на нагретый кирпич немного кислого молока (матцун-ʋəʃdn̄n̄), сбитого с порошком медного купороса (капуйт к(q)ar-ʋəʃtɕn̄ɕn̄ ршр) и больной держит заднюю часть над парами этого средства; намазывают льняным маслом (ктвах(th)атидзет-ʋənn̄n̄əʃəʃəh̄r̄ ʔt̄r̄) и осыпают сверху порошком углекислой окиси свинца (сн̄гуйр-ʋn̄qdn̄r̄).

Глухота (хлут(th)юн)-[ɯɫɲɹɲɯɲ]. Нагревают докрасна нож и, держа его у уха, наливают на него прованского масла (дзет(th)-ðɛɾ), которое, нагреваясь, вливается в ухо; втыкают кусочки ладана (хунк-[ɯɲɯɲɫ]) в яблоко (хндзор-[ɯɲðɲɾ]) и пекут это последнее в духовой печи, а затем, разрезав пополам, и половинку его в горячем состоянии прикладывают к уху.

Головная боль(г\хацав-қ\һшдш\). Против головной боли принимают следующие меры: на мокрую тряпку намазывают густой отвар плодов кизила (х(h)ун-һп\һ) или алучи (ш\п\зш) и кладут на лоб. В нос втягивают немного уксуса (к(q)ацах-ршдш\һ), на голову наливают водку и трут рукой, кладут на лоб лук с солью.

Горячка (джерм, так(q)ут(th)юн-ǵırdı, ıwırdırdırdı). Крошат в уксус лук (sox-ıwırdı) и кипятят, а затем натирают этой жидкостью тело больного.

Замораживание (црти тарац-грулһ ишришд). Если заморожены части рук или ног, то растапливают черную смолу или варь (купр-лпшцр) и наливают в ямку, куда кладут замороженные части ног или рук. Эта операция повторяется до тех пор, пока замороженные части не приобретут чувствительность.

Запор (поркапут(th)ьюн-џнрџшџнрџнџ). Поджаривают косточки маслины и толкут вместе с кофе, а затем, выварив их до густоты и намазав эту кашу на тряпку, кладут на живот.

Мозоли (блит(th)ен, машки кошт-р[і]р[е]н, м[а]з[а]л[и] л[о]з[у]н). После бани прикладывают мастику или саккиз (тцамон-δаш[и]н), употребляемый для жеванья, или смесь саккиза и воска. смешивают с смолой воск (меграмом-м[е]г[р]ам[и]н) и кладут на мозоль.

Молочница у детей (кат(th)наснахт-қаш[и]н[и]л[и]н). Натирают золой из веток ивы (урени-п[и]н[и]н) и чесноком (схтор-иш[и]н[и]р) лоб, ноздри, губы и кисти рук ребенка¹.

Насморк (х(h)арбух-наш[и]р[и]н). В нос втягивают уксус².

Ногтоед (матнашурт(th), ктцип-м[а]ш[и]н[и]л[и]н[и]р, қ[и]р[и]ц). Спинной мозг бычка или барана намазывают на тряпку и кладут на больной палец, меняя это средство ежедневно, утром и вечером.

Ожог (айруватцк(q), кизуватцк)-ш[и]р[и]н[и]л[и]н, қ[и]р[и]н[и]л[и]н). Обожженное место (огнем или горячей водой) смазывают нетопленным коровьим маслом (караг-қаш[и]р) вместе с воском.

Опухоль (уруйцк(q)-п[и]н[и]л[и]н). Для вылечивания опухоли ноги или руки толкут семена кресс-салата (котем-л[и]н[и]н) и из них делают кашу, смешав с водой, а затем эту кашу на тряпке кладут на опухшее место. Прикладывают к опухшему месту тертую морковь (газар-қаш[и]р). При опухании паха прикладывают к опухшему месту мазь из спинного мозга бычка или барана, в коей растирают муку плодов пшата (қ[и]р[и]н[и]л[и]н-плодовый лох), меняя эту мазь ежедневно утром и вечером. При опухании мошонки намазывают на тряпку толченную маслину и прикладывают к опухоли, меняя два раза в день. Растирают листья и стебли растения повителя (пататук-ц[и]ш[и]н[и]л[и]н) в курдючном сале (дваки юг-қ[и]р[и]н[и]л[и]н) и эту мазь прикладывают к опухшей мошонке, меняя два, три раза в день. Против опухоли женских грудей употребляют мазь из порошка мыла (сапон-иш[и]н[и]л[и]н), растертого в желтке яйца. На опухшие подчелюстные железы детей кладут тесто из пшеничной муки на свежем нетопленном коровьем масле, намазав на тесто предварительно немного меду. Против обыкновенных опухолей на разных частях

¹ Против этой болезни употребляют еще следующее суеверное средство: несут хлеб и сыр и молча кладут перед седельщиком или шорником. Тот, поняв значение этого, принимает это приношение и на место его кладет вырезанный в виде луны кусочек кожи. Этот кусочек кожи пришивают к шапке ребенка

² По понятиям жителей Ахалкалакского уезда насморком заболевают тогда, когда появляется на свет незаконорожденный ребенок. Для лечения этой болезни больной должен высморкаться в тряпку и, завернув ее с несколькими медяками, бросить на улицу. Говорят, нашедший этот узелочек заболевает той же болезнью, а бросивший его вылечится. При встрече с больным насморком, чтобы не заразиться, говорят қаш[и]р[и]н[и]л[и]н қ[и]р[и]н[и]л[и]н ш[и]р[и]н[и]л[и]н - "из мельницы иду, голова моя покрыта мукой"

тела употребляют еще следующие средства: в вино (гини-գինի) крошат мякиш хлеба, выпеченного на дрожжах и, выварив хорошенько, кладут эту густую массу на опухшее место и подвязывают тряпкой. Вываривают ячменную муку в воде, накрошив туда немного полыни (ошиндр-օշինդր) и, намазав эту массу на тряпку, кладут на опухшее место.

Отравление (т(th)унаворот(th)յոն-թնւոշվորութիւն). Для вызывания рвоты у отравленного дают ему пить отвар отрубей пшеничной муки с порошком угля. Смешивают порошок угля из дуба или ореха с топленным маслом и дают отравленному пить, отчего является рвота.

Перелом (воскрабек-սկրքեկ). Сперва выправляют кости сломанной части, а потом кладут на перелом следующие средства: смазывают на тряпку мазь, приготовленную из шреши (շրէշ-порошок из корней растения Orchila L.) с белком яйца, или же из квасцов (шип-շիւ) и белка яйца и перевязывают этой тряпкой перелом. Смочив сахарную бумагу в воде или в спирте, посыпают на него немного порошка ладана и обертывают перелом этой бумагой (средство это называется яху-եւիւն), приставив кругом дощечки и обвязав бинтом. На тряпку намазывают черную смолу, посыпав сверху немного английского перца, и обертывают этой тряпкой перелом, приставив кругом дощечки и обвязав бинтом.

Площица или тельная вошь (цайлоджил-ցալոջիլ, чужеядное насекомое Pediculus pubis). Для уничтожения этого насекомого на теле принимают следующую меру: обращают в порошок киноварь (хрук-խրկ, кинабарис-կինարիս) и, смешав с хиной (см. в списке арм. слов), растирают эту смесь в слюне. Затем эту массу кладут на кусочек коры ореха или дуба и сжигают на огне, а заразившийся площицами раздевается и, укутавшись в простыне, становится так, что дым от горения указанного вещества действует на тело, от чего насекомые уничтожаются. Дым этот, как от ртутного состава, вредно действует на десна, а потому для избежания отравы при производстве означенного лечения берут в рот воды.

Понос (порах(h)аринк(q), канитч-փորտիարիւր, կանիճ). Насыпав на варенное яйцо немного порошка чернильных орешек (гхтор-գխտոր), дают кушать больному натошак. Косточки кизила обращают в порошок и вываривают в воде, а затем дают больному пить несколько раз этого отвара. Пьют отвар из сушеных листьев инжира. Едят сваренный сушеный персик

(дегдз-ңѣңд). Поджаривают косточки кизила и, приготовив из них род кофе, дают это последнее больному пить.

Проказа (бор-рпр). Для лечения проказы берут по равной части серы (тцтцумб-дднѣр) и пороха (варод-ѣшпнн) толкут их в порошок, затем смешивают этот порошок с таким же количеством свежего коровьего масла и в день раз мажут этой мазью язву, стараясь держать прокаженную часть в тепле.

Рана (верк(г)-ѣѣрр). Кладут на рану листья подорожника (езанлезу, гарналезу-ѣқшѣѣқн, қшнѣшѣѣқн). Вываривают овечью шерсть в черной смоле (сев дзют-ул ѣѣѣр) и кладут на рану, первязав ее тряпкой.

Рвота (пхсумн-ѣѣшнѣн). Для останавления рвоты пьют отвар семян кишинеца (гиндз-қђнѣ).

Течение гноя из уха (шаравагнацут(th)ьюн аканджиц-зшршѣқшгн-ѣђнѣ шѣшнѣг). Толкут листья конопли (канѣ-ѣшнѣѣ) и сок из них выжимают в ухо. Толкут цветки тысячелистника (бардзменак-ршрдѣѣшѣ) вместе с квасцами и сок из этой массы выжимают в ухо. Толкут листья моркови и выжимают из них сок в ухо.

Ужалъ змеи (одзи ктцатц-одђ ѣѣѣд). Увязав выше ужаленного места ремнем для препятствования распространения яда по крови, прикладывают к ранке немного толченого эстрагона (т(th)архун-ѣшрђнѣн). Это средство говорят вытягивает из ранки яд.

2) Лечение болезней в Шущинском уезде

Бессонница (анк(г)нут(th)ьюн-шђрђнѣђнѣн). Вываривают в воде корку мака (хажхаж-ђшдђшд) и пьют этот отвар¹.

Боль в животе (порацав-ђнршгшѣ). Кладут на живот нагретый кирпич, облитый нефтью.

Боль в мускулах (мканацав-ѣѣшнѣшгшѣ). Прикладывают к больным местам битое свежее мясо.

Болезни глаз (ачкацав-шѣршгшѣ). Вливают в глаз каплю молока женщины, у которой ребенок женского пола. При воспалении глаза прикладывают к глазу на тряпке желток яйца, сбитый с квасцами.

¹ Во многих местах для вызывания сна у грудных детей дают им отвар семен мака в молоке. Дети сильно привыкают к этому средству

Восполнение рта и языка (берани борбок(q)умн-բերանի բարբրանի). Берут в рот кусочек квасцов (слюну выплевывают). Жгут и толкут квасцы, а затем, смешав с толченым желтым леденцом, посыпают на язык. Сжигают голову рыбы тарех (տառէի род селедки, вылавливаемой в Ванском озере) и, обратив ее в порошок, посыпают этим порошком язык.

Глухота (хлут(th)ьюн-խլութիւն). Сваривают растение хор (խոր-Acorus Calamus L.) и прикладывают к уху.

Головная боль (глахцав-գլխացի). Натирают голову уксусом, предварительно растерев в нем немного горчицы (мананех-մանանեխի), сваривают в моче (մէջ-մէջ) яйцо и прикладывают его к голове. Ставят на лоб пиявки (տէրուկ-տէրուկ).

Запор (поркапут(th)ьюн-փորկապութիւն). Пьют отвар александрийского листа (синамак(q)-սինամոսի).

Зубная боль (атамнацав-ատմանացի). Прикладывают к зубу кусочек чеснока. Прикладывают поджаренное зерно волоцкого ореха и придавливают зубом другой челюсти, чтобы выступило масло. Прикладывают гвоздику, на вату наливают две, три капли гвоздичного масла и кладут на больной зуб. Обжигают квасцы в кусочке старой ваты и порошком этой смеси на вате прикладывают к больному зубу.

Кашель (х(h)аз-հազ). Пьют чай из высушенных цветков фиалки (манушак-մանուշակ). Вываривают в воде семена айвы (серкевиль-սերկելի) и пьют этот отвар. Солят и сушат корень салепа (սալէպ-Radix salen, корень растения Orchis mascula L), а затем варят вместе с чаем и пьют.

Колотье в боку (кохк(q)и такоц-կողքի ծակոց). Нагревают соль, просо или отруби и, насыпав в мешочек, кладут этот последний на бок.

Кровотечение (арьюнах(h)осут(юн)- արյունահոսութիւն). Если кровотечение происходит из носа, то соскабливают гребешок из слоновой кости и нюхают этот порошок. Втягивают в нос холодной воды.

Мазоль (блит(th)ен, машки кошт-մաշկի կոշտ). Растворяют в воде соль и квасцы и моют этой водой мозолистую часть. Обмазывают мозоль хиной (х(h)ина-հինա, см. в списке арм. слов), приготовленной на желчи скота.

Насморк (х(h)арбух-հարբութիւն). Обдают нос дымом обожженной тряпки. Пьют окисленную сыворотку (т(th)ан-թան)

Ногтоед (матнашурт(th, ктцип-ւփսնւշշնրթ, կծիւ). Для нагноения ногтоеда прикладывают слой печенного лука. Прикладывают пресное тесто из пшеничной муки.

Ожог (айруватцк, кизуватцк-շյրվածք, կիզուածք). Намазывают обожженное место свежим коровьим маслом и сверху посыпают порошком индийской конапли (канеп х(h)нди-կանեփ հնդի). Делают тесто на желтках яйца и, высушив его и обратив в порошок, посыпают этим порошком обожженное место.

Опухоль щеки (айтуруйцк(q)-շյոռնոցք). Смешав вместе толченный кашнец (гиндз-զինձ), растение гюльхатни-զյուլխատնի-Althaea officinalis L.) и глину (х(h)айкав- հալկաղ-Bolus Armenia) прикладывают эту массу к опухшей щеке.

Останавливание мочи (мизаргелут(th)ьюн-ւիզարգելութիւն). Дают пить отвар из корней сельдерея (нехур-նեխուր); вываривают отруби или немытую шерсть и горячим кладут на живот.

Понос (порах(h)аринк(q), канитч) (փոքիւնք, կանիճ), Пьют сок граната (нран джур-նրան ջուր); едят плоды кизила.

Порез (ктруватцк(q)-կտրուածք). Прикладывают к порезу паутину. Посыпают золы от жженой тряпки. Растапливают свечное сало и нефть (навт(th)-նավթ) и, намазав на тряпку, прикладывают к порезу, обвязав тряпкой. Толкут люцерну (арвойт-արվոյտ) и прикладывают к порезу.

Потение ног (вотнери к(q)ртнумн-նոտերի քրտնում). Моют ноги соленой водой. Растворяют в воде квасцы и моют ноги этим раствором.

Ревматизм (х(h)одацав-հոդացավ). Больные места мажут медвежьим салом и трут руками до высыхания.

Увеличение селезенки (пайтцаги атчумн-փայծաղի աճում). Прикладывают снаружи к месту, где селезенка, кусок свежей кожи осла; привязывают распоротую свежееубитую черную ворону.

Ужалъ змеи(одзи ктцатц-օձի կծած). Сперва сейчас же после ужаления крепко обвязывают ремнем или веревочкой немного выше ужаленного места, а потом бритвой разрезают ранку и высасывают кровь, после чего обмазывают кислым молоком (матцун-մածուն). Наливают в таз сбитое кислое молоко (т(th)ан-թան) и держат ужаленную часть тела в этой жидкости

шадр-шһпгшһр) и 2 зол. камфоры (к(q)афур-ршһпг) и взбалтывают, а потом по остывании к этой смеси прибавляют ½ фун. льняного масла и употребляют этот состав как натирание: мажут больные места чистым скипидаром (бевекни хэж-рһтһһһ һтһ); принимают горячую ванну из отвара цветков бузины (хндегн, т(th)андрувени-һһһһһһ, ршһһһһһһ).

Геморой (т(th)анчк(q), т(th)ут(th)к(q), маясил-ршһһ, рһһр, Һшһшһһ). Срезают шишки и мажут свежим коровьим маслом, смешанным с сулемой (сулумэн-һһһһһһ), при геморрое не едят молочного.

Глазные болезни (ачкадав-шһшһшһ). В больной глаз впускают каплю молока женщины, у которой ребенок женского пола. Намачивают в молоке такой же матери кусочек ваты и кладут на больной глаз. В чистой посуде сжигают ладан и уголь этот вместе с тростниковым сахаром обращают в порошок и посыпают в больной глаз. В воспаленный глаз пускают каплю отвара из корней барбариса (котцахури армат- һһһһһһһ шһшһ). При утолщении век вливают в глаз каплю сока лука, моют глаз мочою. Прикладывают к глазу кусочек теплого легкого барана.

Головная боль (глхадав-һһшһшһ). Стригут волосы и голову обертывают куском красной бязи, намазанным белком яйца с квасцами: кладут ноги в горячую воду; пускают кровь со лба. Обмочив в уксусе куски редьки (бохк-рһһһ) прикладывают к голове и обвязывают; убитую ворону разрезают пополам и кладут на голову, обвязав платком.

Горловые болезни (бкадав-рһшһшһ). Сваривают в молоке семена льна и прикладывают к передней части шеи, обвязав платком. Полоскают рот уксусом, смешанным с водой. Едят кислые, но легко переваримые кушанья. При дефтерите дают больному пить нар шараби (вываренный до густоты сок граната). Мякиш белого хлеба смачивают в молоке и, приложив к передней части шеи, подвязывают платком. На темя ставят пиявки, или пускают с этого места кровь.

Горячка (джерм, так(q)ут(th)ьон-гһрһ, Һшһһрһһ). Дают пить молоко из семян арбуза (дзмеруки серм- Һһһһһһһ Һрһ), огурцов (варунги серм- Һшһһһһһһ Һрһ), тыквы (ддуди серм-һһһһһһ Һрһ) и клещевины (тзках(h)а-ти серм, Һһһһһһһһ Һрһ); во время горячки больного заставляют окунуться в реке, а потом укутывают его в одеяло с целью вызвать пот.

Зубная боль (атамнадав-шһшһшһшһ) на вату насыпают немного порошка сахара в смеси с порошком красного перца (тцитцак-һһһһһ) и кладут

на больной зуб. Полоскают рот водкой; кладут на больной зуб кусочек чеснока и придавливают зубом другой челюсти.

К(q)ркич (րարկիճ-небольшой нарост, который образуется на ногах от хождения босым и впоследствии переходит в местное гангренозное воспаление). Для смягчения к(q)ркича кладут на него кусочек теста, или прилипший к площадке остаток от употребляемого на освещение льняного масла, а по смягчении прокалывают иголкой и выпускают гной.

Кашель (x(h)аз-հազ). Вываривают вместе немного тростникового сахара, плодов унаба (նւնբ), семян айвы и цветков фиалки и пьют этот отвар. Едят сушеные плоды фиго.

Мозоль (блит(th)են, машини кошт-բիթեն, մաշկի կոշտ). Приготавливают тесто из хины (см. в списке армянских слов) на бычачьей желчи и прикладывают кусок этого теста на мозоль.

Насморк (x(h)арбух-հարբուխ). Холодной водой моют шею. Втягивают в нос спирт, в котором растворяют предварительно немного квасцов и канфоры. После появления пота пьют кипяченое вино.

Ногтот (матнашурт(th), ктцип-մաշտիւն, կծիւ). При опухании руки от ногтоты кладут на опухшее место сваренную вместе с мякишем хлеба мальву. По созревании ногтоты прокалывают его булавкой и выпускают гной, а затем прикладывают мазь из тертого простого мыла и свежего коровьего масла, примешивая иногда к этим веществам желток яйца.

Ожог (айруватцк(q), кизуватцк(q)-այրուածք, կիզուածք). Обмазывают обожженное место чернилами, или жидкой глиной. Обмазывают кислым молоком, а также слюной.

Опухоль яичек (амордзик(q)и уруйцк(q)-ամորձիքի ուրույք). Смешивают 6 зол. квасцов с ½ зол. прованского масла и мажут этим средством мошонку. Настаивают на спирте ниточки кукурузы (екиптацорени мазмзук-եգիպտացորենի մազմզուկ) и, намочив тряпку в этом настое, обертывают ею мошонку.

Понос (порах(h)аринк(q), канитч-փորաշարինք, կանիճ). Едят кислое молоко (матцун, մածուն). Пьют сыворотку (т(th)ан-թան).

Солитер (еризавордн, пори тчитчу-երիզավորդն, փորի ճիճու). Дают кушать с медом цытварное семя (тчатвар-ճիտվար); едят семена тыквы.

Сифилис (вавашахт, франги верк (q)-վաճաշխտ, ֆրանգի վերք). При этой болезни сбивают голову. Растирают в свежем масле сулему и на вате

кладут на язву. Растирают в розовой воде-глобали (вардаджур-վարդաջուր) хину (см. в списке арм. слов) и немного сабура (x(h)алуwэ-hալուէ) и мажут этим средством голову (при появлении прыщиков). По утрам принимают с сахаром пол ложечки порошка серы. Смешав ртуть (сндик-uնդիկ) с хиной так¹, чтобы она соединилась с последней в виде теста, делают из него шарики и сушат, а затем шарики эти сжигают на огне, а больной, раздевшись наголо и, накинув на себя простыню, становится над огнем и обдаёт себя этим дымом. Принимают ванну из отвара листьев ореха. Готовят отвар из 5 золот. квасцов 1 фун. дубовых листьев (кагну терев-կաղնու տերև) и 1 зол. корки граната (нран ктчеп-նրան կճեպ) и этим отваром больной полоскает рот.

Трипер (сусанак-սուսանակ). В бутылку водки в 86° всыпают 8 зол. Копайского бальзама (баласан копай-բալշաշին կոպայի), 5 зол. селитры (борак-բորակ) и принимают три раза в день по рюмке этого средства.

Трещина черепа (глхи тчехк(q)-գլխի ճեղք). Вываривают вместе по равной доли льняного и свежего коровьего масла с порошком ладана и, растерев их в мазь, кладут на ранку.

Увеличение селезенки (пайтцаги отчумн-փայծախի աճումն). Намазывают на собачью лопатку мед и бьют этою лопаткою по месту, где находится селезенка. Пугают больного, вдруг нападая на него с оружием.

Ужаль змеи (одзи ктцатц-օձի կծած). Мажут ранку кислым молоком (матцун).

Ушная боль (аканджацав-ականջացավ). Вываривают в прованском масле немного английского перцу и гвоздики, небольшой кусочек камфоры, один ноготок чеснока и желчь одного барана и, по остывании, вливают в ухо по несколько капель из этого средства.

Чахотка (баракацав, тог(g)ахт-բարակացավ, բորկախ). По утрам дают больному пить горячее молоко, смешанное с шепоткой толченных семян укропа (самит(th)-սամիթ). Смешивают с горячим молоком щепотку корицы и по утрам дают больному пить.купают больного в теплой воде. Дают больному кушать бульон, приготовленный из мяса собаченки. Дают больному по чайной ложке в день раз порошок, проготовленный в высушенной в печи головы собаки с корицою и гвоздикою. Дают больному кушать мед.

¹ Как армянки, так и татарки Закавказья при окрашивании волос хиной смешивают с последней немного ртути для уничтожения паразитов головы

Чесотка (к(q)ос-րու). Толкут зерна волоцкого ореха и обливают крепким уксусом, потом употребляют этот состав для лечения чесотки, натирая им тело больного.

Шум в ухе (аканджи хшшоц-ականջի խշշոց). Прикладывают к уху половинку печенного горячего яйца. Обливают голову горячей водой.

Армянские названия болезней и веществ, входящих в состав лекарств.

Абэт (աբէթ) - трут (*Fungus igniarius*-из растения *Polyporus fomentarius* Fries).

Авелук (ակելուկ)-щавель дикий (*Rumex Acetosa* L.).

Айруватцк(қ) (այրուածք)-ожог.

Айтуруйцк(қ) (айруուицк)-опухоль щеки.

Аканджацав (ականջացավ)-ушная боль.

Аканджи хшшоц-(ականջի խշշոց)-шум в ухе.

Алк(қ)ох(һ)ол-(ալкогоլ)-спирт (*Alcohol*).

Алуча (ալուշա)-род сливы (плоды дерева *Prunus insititia* L.).

Аморозик(қ)и уруйцк(қ) (ամորձիքի ուրուիцк)- опухоль яиц.

Анк(қ)нут(th)ьюн (անքուիթիւն)-бессонница.

Анмар кир (անմար կիր)- негашеная известь.

Анушадр (անուշադր)-нашатырь (*Ammonium chloratum*).

Арвойт (արուիտ)-люцерна (*Medicago* L.).

Арджасп (արջաւիշ)-железный купорос (*Ferrum sulfuricum oxydulatum*).

Арьюнах(һ)осут(th)ьюн(արյունահոսուիթիւն)-кровотечение.

Атамнацав (атаմնացավ)- зубная боль.

Ачк(қ)ацав (աչքացավ)-глазные болезни.

Баласан копаи (բալասանի կոպայի)-копайский бальзам (*Balsamum Copaivae*).

Баракацав (բարակացավ)-чахотка.

Бардзменах (барձմենակ)-тысячелистник (*Achillea millefolium* L.).

Бебекин хэж (բեկկի խէժ)-скипидар (*Oleum Terebinthinae*).

Берани борбок(қ)умн (բերանի բորբոքումն)-воспаление рта.

Бкацав (բկացավ)-горловые болезни.

Блит(th)ен (բլիթեն)-мозоль.

Бохк (բոդկ)-редька (*Raphanus sativus* L.).

Борак (բորակ)-селитра (*Kali nitricum*).

Бор (բոր)-проказа.
 Вавашахт (վաՎաշախտ)-сифилис.
 Вардаджур (վարդաջուր)-розовая вода (Aqua Roserum).
 Варод (վարոդ)-порох (Pulvis pyrius).
 Варунги серм (վարունգի սերմ)-семена огурцов.
 Варунг (վարունգ)-огурец (Cucumis sativus L.).
 Верк(զ) (վերք)-рана, язва.
 Воскрабек (ոսկրաբեկ)-перелом.
 Воскрацав (ոսկրացավ)-боль в костях.
 Вотери к(զ)րтнумн (ոտերի քրտնումն)-потение ног.
 Газар (զազար)-морковь (Daucus Carota L.).
 Гарналезу (զաննալեզու)- см. Езанлезу.
 Гиндз (զինձ)- кишнец (Coriandrum sativum L.).
 Гини (զինի)-вино.
 Глхацав (զլիացավ)-головная боль.
 Глхи тчехк(զ)-(զլիի ճեղք)-трещина на голове.
 Гхтор (զիտոր)-чернильный орешек (Gallae turticae).
 Гюльхатни (զիուլիատնի)-Althaea officinalis L. .
 Ддуми срем (դդումի սերմ)-семена тыквы.
 Ддум (դդում)-тыква (Cucurbita Pepo L.).
 Дегдз (դեղձ)-персик (плоды дер. Persica vulgaris Mill.).
 Джерм (ջերմ)-горячка.
 Дзит(th)аптут(ծիրափստուղ)-маслина (плоды дерева Olea europaea L.).
 Дзмеруки серм (ձմերուկի սերմ)-семена арбуза.
 Дзмерук (ձմերուկ)-арбуз (Cucurbita Citrullus L.).
 Дзэт(th) (ձէթ)-прованское масло (Oleum Olivarum provinciale).
 Дмаки юг (դմակի յուղ)-курдючное сало.
 Дог (դոդ)-лихорадка, озноб.
 Езанлезу (եզանլեզու)-растение Anchusa officinalis L.
 Екиптацорени мазмазук (եզիպտացորենի մազմզուկ)-ниточки кукурузы (Filamentae, Stygmatae).
 Еризабордн (երիզաբորդն)-солитер.
 Заг (զաղ)-см. Арджасп.
 Задж (զաջ)- см. Арджасп.
 Инкуйз (ընկույզ)-волоцкий орех (плоды дерева Juglans regia L.).

Ишу кат(th)нук (իշու կաթնուկ) - молочай (*Chelidonium L.*).
 Кагну терев (կաղնու տերև)-дубовые листья.
 Кайтцурык (կայծուղիկ)-чири, веред.
 Канеп (կանեփ)-конопля (*Cannabis sativa L.*).
 Канеп х(h)нди (կանեփ հնդի)-индийская конопля (*Cannabis indica*).
 Канитч (կանիճ)-см. Порах(h)аринк(q).
 Капуйт к(q)ар (կապույտ քար)-медный купорос (*Cuprum sulfuricum*).
 Караг (կարագ)-нетопленое коровье масло.
 К(q)аркитч (քարկիճ)-род переходящей в гноеение мозоли, образующийся на ногах вследствие босого хождения и забивания в трещинках ноги песчинок.
 Катагатц шан ктцатц (կառաղած շան կծած)-укус бешенной собаки.
 Кат(th)наснахт (կաթնասնկախտ)- молочница у детей.
 К(q)афур (քաֆուր)-камфора (*Camphora*).
 К(q)ацах (քաղախ)-уксус (*Acetum commune*).
 Кизуватцк(q)- (կիզուածք)-см. Айруватцк(q).
 Кинабарис (կինարախի)-см. Хрук.
 Кинамон (կինամոն)-корица (*Cortex Cinnamomi Cassiae*).
 Кохк(q)ацав-(կողքացավ)-боль в боку.
 Кохк(q)и тцакоц (կողքի ծակոց)-колотье в боку.
 Кортнук (կորտնուկ)-бородавка.
 К(q)ос (քու)-чесотка.
 Котем (կոտեմ)-кресс салат (*Lepidium sativum L.*).
 Котчагпахпех (կոճղաղաղախ)-имбирь (*Zingiber officinale Roscoe*).
 Котцахури армат (կոճախուրի արմատ)- корень барбариса.
 Котцахур (կոճախուր)-барбарис (*Berberis vulgaris L.*).
 Ктруватцк(q) (կտրուածք)-порез.
 Ктувах(h)ати дзет(h)- (կտուածախտի ձեռ)-льняное масло (*Oleum Lini*).
 Ктувах(h)ат (կտուածախտ)-лен (*Linum usitatissimum L.*).
 Ктцип (կծիպ)-см. Матнашурт(th).
 Купр (կուքր)-черная смола, варь (*Pix navalis*).
 Лоби (լոբի)- род фасоли (*Phaseolus vulgaris L.*).
 Мамух (մամուխ)-терн (*Prunus spinosa L.*).
 Мананех (մանանեխ)-горчица (*Sinapis L.*).
 Манушак (մանուշակ)-фиалка (*Hesperis L.*).

Матнашурт(th) (մառնաշնորթ)-ноготоед.
 Матцун (մածուկ)-кислое молоко, окисленное на закваске.
 Машки кошт (մաշկի կոշտ)- см. Блит(th)ен.
 Маясил (մայեափի)-см. т(th)анчк(q).
 Меграмом (մեղրամբ)-воск (Cera).
 Меграп (մեղրափ)-Salep (корень раст. *Orchis mascula* L.).
 Мехаки юг (մեխակի յուղ)-гвоздичное масло (*Oleum Caryophyllorum*).
 Мехак (մեխակ)-гвоздика (*Caryophyllus aromaticus* L.).
 Мизаргелуйт(th)ьюн (միզարգելություն)-останавливание мочи.
 Мканацав (մկանացավ)- боль в мышцах.
 Мош (մոշ)-ожина (*Rubus fruticosus* L.).
 Мэз (մէզ)-моча (Urina).
 Навт(th) (նավթ)-нефть (*Oleum Petrae*).
 Нехур (նեխուր)-сельдерей (*Arium graveolens* L.).
 Нран джур (նրան ջուր)-сок граната (плодов куста *Punica Granatum* L.).
 Нран ктчеп (նրան կշեփ)-корка плодов граната.
 Оги (օղի)-водка.
 Одзи ктцатц (օձի կծած)-ужаль змеи.
 Ошиндр (օշինդր)-полынь (*Artemisia Absinthium* L.).
 Паг шак(q)ар (պաղ շաքար)- см. Сарушак(q)ар.
 Пайтцаги атчумн (փայծափի աճումն)- увеличение селезенки.
 Пататук (պատառուկ)-повитель (один из видов *Convolvulus*).
 Пхпех (պղպեղ)- английский перец (*Fructus Pimentae*).
 Пиперт (փիփերթ)-мальва, калачики (*Malva rotundifolia* L.).
 Порах(h)аринк(q) (փորափարինք)-понос.
 Порацав (փորացավ)-боль в животе.
 Пори тчитчу (փորի ճիճու)- см. Еризавордн.
 Поркапут(th)ьюн (փորկապություն)-запор.
 Пхсумн (փխումն)-рвота.
 Пшат (փշատ)- лох, (плоды дерева *Elaeagnus hortensis* M.B.).
 Самит(th)и серм (սամիթի սերմ)-семена укропа.
 Самит(th) (սամիթ)- укроп (*Anethum graveolens* L.).
 Сапон (սափոն)-мыло (Sapo).
 Сарушак(q)ар (սառնուշաքար)-леденец (*Saccharum hordeatum*).
 Сев дзют (սև ձյութ)-черная смола, деготь.

Серкевиль (սերկլիկի)- айва, квит (плоды дерева *Cydonia vulgaris Pers*).
 Синамак(қ)и (սինամարի)-александр. лист (*Folia Sennae*).
 Снгуйр (սնգոյր)-белила (*Plumbum carbonicum*).
 Сндик (սնդիկ)- ртуть (*Mercurius vives, Huderargyrum*).
 Сох (սոխ)-лук(*Allium Cera L.*).
 Сулумэн (սուլումէն)-сулема (*Hidrargyrum bichloratum corrosivum*).
 Сусанак (սուսանակ)-трипер.
 Схтор (սխտոր)-чеснок (*Allium sativum L.*).
 Так(қ)ут(th)ьюн (տաքութիւն)-см. Джерм.
 Т(th)андрувени (թանդրուենի)-см. Хндегн.
 Т(th)анчк(қ)(թանչք)-геморой.
 Т(th)ан (թան)- сыворотка, остающаяся после сбивания масла из кислого молока.
 Т(th)архун (թարխուն)-эстрагон (*Artemisia Dracunculus L.*).
 Тарех (տառէի)-морская рыба (*Clupea harengus*, которая вылавливается и в Ванском озере).
 Тенд (տենդ)-см. Дог.
 Тэках(һ)ати дзет(th) (տգկահատի ձէթ)-клещевинное масло (*Oleum Ricini*).
 Тэках(һ)ати серм (տգկահատի սերմ) – семена клещевина.
 Тэках(һ)ат (տգկահատ)-клещевина (*Ricinus communis L.*).
 Тэрук (տգրուկ)-пиявка (*Sanguisuga*).
 Т(th)ок(қ)ахт (թոքախտ)- см. Баракацав.
 Т(th)уз (թուզ)-инжир (плоды дерева *Ficus Carica L.*).
 Т(th)унаворут(th)ьюн (թունավորութիւն)- отравление.
 Т(th)ут(th)к(қ) (թութք)- см. т(th)анчк(қ).
 Тцамон (ծամոն)-мастика, саккиз (*Resina Masticha*).
 Тцитцак (ծիծակ)-стручков. перец (*Capricum annuum L.*).
 Тцитцумб (ծծումբ)-сера (*Sulfur*).
 Тчарп (ճարփ)-свечное сало.
 Тчатвар (ճատվար)-цытварное семя (*Semen Santonica*).
 Тчрагу (ճրագու)-см. Тчарп.
 Унаб (ունար)-плоды дерева *Zizyphus vulgaris Lamk*.
 Урени (ուռենի)-ива (*Salix Taurin.*).
 Уруйцк(қ) (ուռոյճք)-опухоль.
 Франги верк(қ) (ֆրանգի վերք)-см. Вавашахт.

Хажхаж (խաժխաժ)-мак (*Papaver somniferum* L.).

Х(h)аз (հազ)-кашель.

Х(h)айкав (հայկավ)-глина *Bolus Armenia*.

Х(h)алувэ (հալուէ)-сабур (*Aloe*).

Х(h)арбух (հարբուխ)-насморк.

Хелар жак (խելառ ժախ)-один из виидов *Heracleum*.

Х(h)ина (հիւնայ)-краска для волос, употребляемая на востоке (приготов-
ляют из растения, называемого по итальянски *Alconna*).

Хиарук (խիարուկ)-бобон.

Хлут(th)ьюн (խլությոն)-глухота.

Хндегн (խնդեղն)-бузина черная (*Sambucus nigra* L.).

Х(h)ндзор (խնձոր)-яблоко (плоды дерева *Malus communis* Desf.).

Х(h)ндкахт (հնդկախտ)-холера.

Х(h)одацав (հոդացավ)-ревматизм.

Хор (խոր)-*Acorus calamus* L.

Хрук (խրուկ)-киноварь (*Hidrargyrum sulfuratum rubrum*).

Хунк (խուկ)-ладон (*Gummi-resina Olibanum*).

Х(h)ун (հուն)-кизил (плоды дерева *Cornus mascula* L.).

Цайлоджил (ցայլոջիլ)-площица, тельная вошь (*Pudiculus pubis*).

Црти тарац (ցրտի տարած)-замораживание.

Шаравагнацут(th)ьюн аканджиц (շարավազնացությոն)-течение гноя из
уха.

Шип (շիպ)-квасцы (*Alumen crudum*).

Шреш (շրէշ)-череш (*Orchila* L.).

Яху (եախու)-нечто вроде пластыря или повязки, приготовляемой из
различных веществ и между прочим из порошка ладана, посыпанного на
смоченную в воде бумагу. В крестьянском быту яху прикладывают на
больные места, в особенности при болях в боку и в пояснице.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ КАРАБАХА И ГОЛОД 1906-1907 гг.

В начале ноября прошлого 1906 года Аграрная секция армянского культурного союза в Баку предложила нам посетить наиболее пострадавшие от голода районы Елисаветпольской губернии, выяснить, какие именно формы вспомоществования всего целесообразнее, и образовать на местах органы, при содействии которых доставляемые извне пособия служили бы действительно своему назначению.

17 ноября мы выехали в Елисаветполь. Отсюда приискав попутчиков, через несколько дней двинулись в путь по направлению к Шуши, по так называемой горной дороге. На четвертый день уже мы были в столице Карабаха. Собрав в «Крепости» (Шуши) кое-какие сведения общего характера, мы поспешили в селения: Хачен, Варанду, а после в Зангезур, Сисиан, Капан и оттуда, вернувшись в Гирюсы, Шуши, через Агдам, Евлах мы вернулись в Тифлис в половине января сего года.

Топографические особенности.

Несмотря на то, что путешествие верхом, в особенности в зимнее время связано с массой трудностей, мы не можем не вспоминать об этих двух месяцах без особого удовольствия.

Дорога все время идет по склонам гор, прорезывая десятки ущелий, то спускаясь в глубокие бездны, то подымаясь на горные вершины. Не верится, чтобы зеленеющие, окутанные лесами холмы Хачена и Варанды могли так быстро смениться дикими ущельями Баргушета с остроконечными, чудовищно-грозными пиками по обеим сторонам, что за Сисианским плоскогорьем, могут следовать снежные высоты Язвельского перевала.

На всем протяжении дороги увлекательные и величественные виды следуют один за другим. Почти везде над вами мощно властвуют величавые скалы и блистающие снежной белизной вершины.

С одной стороны башнеподобный уединенный Кяпас, мрачный и задумчивый Мров, Крхкиз и Кирс,- с другой-окутанная в туман беспредельная равнина (Аран).

Когда же воздух чище и прозрачнее, перед взорами путника открываются на далеком горизонте гигантские хребты: то - Нахичеванские горы, разграничивающие на западе Эриранскую и Елисаветпольскую губернии; то-горы Персии и Карадага, под сенью прекрасного Савалана, то Кавказ, гордо возвышающийся на севере, как бессмертный страж - исполин... И чего только не хранят в

непроницаемых недрах своих эти ущелья, эти скалы?.. чего только не даст человеку этот богатый край.

Естественные условия.

По левую сторону от путника разворачивается беспредельная степь, не знающая снега, степь, где созревают виноград и шелковица, хлопок и кунжут, где на естественно орошаемых полях пшеница дает сам-двадцать.

Берега Аракса и Куры, а также простирающаяся между ними долина, которая по своей обширности и изобилию могла бы быть новым Египтом, в настоящее время не орошаются, почти не обработаны, являются гнездом комаров, малярии и разбоя. Эта часть страны занята татарами, а армянские селения (Саров и др.) встречаются здесь, как редкие оазисы. Пояс, охватывающий собой склоны гор на высоте 1000-1500 метров, и нижней своей стороной граничащие с виноградными садами, а верхней-с горными пастбищами, большей частью находится в руках армян.

Это лесистая область, где бы следовало, по примеру средней Европы, заниматься ремеслами, обработкой огородных растений и садоводством; но земледельцы-армяне и здесь не расстаются со своим плугом, хотя урожай тут редко бывает удовлетворительным.

Исключение в этом отношении составляют некоторые горные возвышенности Зангезурского уезда (Сисиан и др.), но это не меняет общей печальной картины. За лесным поясом начинаются летние пастбища, простирающиеся иногда на целых тысячи квадратных верст и состоящие из богатых, роскошных лугов. Эти „Альпы“ также находятся в пользовании татар. Последние оставляя берега Аракса и Куры, направляются на горы откармливать там свой скот и проветриваться в чистом горном воздухе величественных высот от лихорадки, полученной в жарких долинах.

Горные богатства.

Чтобы дополнить общую картину, необходимо здесь упомянуть о тех неисчислимых богатствах, которые скрываются в недрах земли. Многочисленные железные рудники, - как и повсюду на Кавказе, (в виду отсутствия капитала, каменного угля, и духа предприимчивости,) еще не разрабатываются здесь.

То же самое следует сказать и относительно свинцовых и серебряных рудников, следы которых найдены в очень многих местах. В настоящее время горнопромышленники главным образом заняты обработкой меди, которая требует сравнительно меньшего количества угля и цена на которую с каждым годом повышается.

К тому же не нужно забывать, что имеющиеся здесь медные рудники относятся к числу богатейших на всем земном шаре.

Да не удивится читатель, если лет через сорок - пятьдесят, когда грузы товара будут перевозиться в Капан не на верблюдах, а по железным дорогам, когда вместо беспросветного, гнетущего мрака и дикого разбоя воцарятся в нашей стране свет, свобода и мирный труд, да не удивится никто, если тогда десятки, сотни тысячи людей грядущего поколения найдут себе хлеб, и творческий свободный труд в медных рудниках Капана и всего Малого Кавказа. Верным залогом этому могут служить не только богатые рудники, обрабатываемые, и теперь при современной неудовлетворительной, почти дикой, обстановке условий техники, но и быстротечные воды, „белый уголь“, которому в связи с развитием электричества суждено играть великую роль в будущем. Десятки фабрик, обрабатывающих в наши дни шелк в Хачене, Варанде и Тизаке, приводящих свои машины в движение даровой силой воды, могут служить доказательством тому, что население Кавказа в очень непродолжительном времени начнет самым широким образом эксплуатировать тот несметный клад, ту неисчерпаемую энергию, которая ныне, виде чудных водопадов пропадает совершенно непродуктивно для края...

Да, будущее Карабаха велико и блестяще, а его настоящее... увы! - беспросветно, печально...

Образование.

Прежде, когда мы не имели еще случая видеть Варанду и Капан, но когда нам приходилось сталкиваться со многими из просвещенных Карабахцев, когда мы встречали многих, весьма обеспеченных инженеров, интересующихся общественными вопросами, нам казалось, что Карабах должен быть одной из наиболее культурных, наиболее прогрессивных, армянских областей. Но, к сожалению нашему, теперь выясняется, что ни в каком отношении Карабах не выше прочих армянских провинций, и что если в действительности одна десятитысячная часть населения Карабаха и является, быть может, образованной, культурной и богатой, то это обстоятельство вовсе не мешает тому, чтобы остальная громадная масса населения - односельчане, родственники и даже братья богачей-интеллигентов владели свою жизнь в грязи, невежестве, чтобы они жестоко страдали от голода и других экономических бедствий. В продолжении более чем двадцати пяти лет в Шуше существует реальное училище, девять десятых окончивших в нем курс армяне, а из них многие уроженцы Хачена и Варанды.

Из числа всех служащих в Баку и в других городах инженеров добрая сотня, (если не больше) - Карабахцы, которые особенно склонны рассуждать о «просвещении», «обязательном всеобщем обучении», о «классовом самосознании», о «высших национальных интересах», и, наконец, о многих подобных «прекрасных и высоких материях». И несмотря на это из ста деревень, рас-

положенных по ущельям Хачена и Варанды, только в десяти имеются школы (либо правительственные, либо армянские приходские), да и эти школы открыты по инициативе самих бедных крестьян и стараниями забытых Бакинских рабочих. Инженеры, зарабатывающие тысячи, руководствуясь вероятно «инженерными классовыми интересами» и «материалистической философией», не интересуются подобными «мелкими тривиальными» вопросами, каковы сельские школы и вообще нужды деревни.

Неудивительно, что даже в столице, края Шуши, имеющей около 15000 армянского населения, кроме единственной армянской семинарии, нет хотя бы одного благоустроенного элементарно-просветительного учреждения.

Следует обратить внимание также и на то обстоятельство, что в тех случаях, когда сознательные крестьяне сами выражают, желание открыть у себя школы, не находится мало-мальски подготовленных к преподаванию людей. Оно и не удивительно: во главе армянского общества стояли до сих пор люди, которые заботились главным, образом, о дипломах, о подъеме среднего образования, об увеличении числа инженеров. Не может вызывать никаких сомнений, что для культурных интересов широких слоев народа несколько чисто педагогических учреждений являлись бы более целесообразными, чем разные гимназии и коммерческие училища. Что универсаны, получающие высшее образование на счет благотворителей, менее способствуют культурному подъему широких слоев трудового народа, чем могущие быть содержимыми на те же средства элементарный школы.

Культурные особенности

Не выше прочих армянских округов стоит горный Карабах и в отношении своего общекультурного облика, быта, в отношении народных обычаев и нравов. Неправильные грязные улицы, сырые, неудобные жилища, порванные, изношенные «архалуки» (армяки) отсутствие белья для смены - вот та невзрачная картина, которая представляется наблюдателю.

Правда, существует известная гармония между мужскими и женскими нарядами, соблюдается известная своеобразная мода, но и это наблюдается далеко не повсюду, а лишь в некоторых «отсталых» деревнях. В более «культурных» селах лапти примиряются с пиджаками, длинная «чуха» с фуражкой...

Женщина здесь (мы говорим о девяти десятых частях населения) живет той же полузамкнутой жизнью, также избегает мужчин, подобострастно соблюдает «немоту» (в знаке подчиненности), как и в других армянских районах.

Новые веяния.

В интересах справедливости следует здесь, однако упомянуть, что почти во всех селениях, а главным, образом разбогатевшими в Баку и Закаспийской об-

ласти, воздвигнуты большие двухэтажные дома с балконами, которые являются примерами подражания для сельчан. Самовар и стулья для многих сделались предметами обиходного употребления; жилые помещения вместо примитивного очага отогреваются жестяными печами.

Среди сознательных слоев населения, в особенности среди молодежи, в последнее время замечается стремление к изменению экономической и технической стороны жизни - к ее усовершенствованию; стремление к более основательному осмысленному пониманию общественно-политических вопросов, желание расширить общественно-товарищеские предприятия.

К сожалению, нам кажется, что эти, хотя и весьма искренние желания цели своей не достигнут, и технические усовершенствования вместе с улучшением санитарно-бытовых условий не претерпят существенных изменений, пока проведение их не будет поставлено на демократических началах.

Как в деле образования темной крестьянской массы, так и улучшении сельскохозяйственных и санитарных условий деревенской жизни несколько десятков молодых людей с высшим образованием едва ли сумеют играть более или менее серьезную роль. Врачи и агрономы останутся в городах, или, поселившись в деревнях, будут недоступными для крестьян.

Для успешного воздействия на жизнь $\frac{1}{10}$ частей трудового народа, надо особенно напирать на подготовку таких сил, которые были бы доступны мужику. Вместо одного врача нам подлежит на те же средства обучать пять фельдшеров и даже двадцать простых перевязочников ран и оспопрививателей. Вместо «ученого агронома», стоящего обществу 3.000 руб., народу следует доставить десять «практикантов» - садоводов и шелководов, пятнадцать двухсотрублевых опытных рабочих. Так поставлено дело в демократических странах Европы, по тому же пути должны следовать и мы на предстоящей нам общественной деятельности.

Условия землевладения.

К типичным особенностям условий землевладения как Карабаха, так и других армяно-татарских районов следует отнести то полуфеодалное состояние, которое господствует у крестьян многочисленных «бекских» и «меликских» селений.

По последним официальным данным¹ в четырех интересующих нас уездах Елисаветпольской губернии, наделы казенных и бекских крестьян, а также участки, составляющие частную собственность беков составляют:

¹ «Кавк. Календарь» за 1907г.

Уезды	В тысячах десятин			
	Наделы казенных крестьян	Наделы бекских крестьян	Частно-владельч. собствен.	ВСЕГО
Шушинский	106.0	76.5	125.8	308.6
Джеванширский	66.3	76.5	146.4	289.2
Джибраильский (Карягинский)	29.0	53.7	30.6	113.3
Зангезурский	134.1	73.8	68.2	274.4
Всего в Карабахе	335.7	280.5	371.0	985.5

Из подлежащих государственному обложению, миллиона (985,000) дес., почти одна треть, (330,000 дес. - 34%) принадлежит самой казне, и составляет крестьянские наделы; другая часть, немногим меньшая одной трети (280,000 дес. = 28%), принадлежит бекам и также находится в наделе крестьян, наконец, остальная часть всей земли, несколько более одной трети (371,000 дес. = 37,50%), составляя собственность беков, находится в полном распоряжении последних. Земли последней категории, большей частью состоящие из лесов и пастбищ, хотя и не имеющие того экономического значения, как земли I и II категории, однако же дают довольно ясное представление о том значении и силе, которыми пользуются помещики-беки.

Две трети всего Карабаха, составляя собственность беков или находясь частью в их распоряжении, естественно кладет печать на форму землевладения, и выясняет картину экономического положения, сельского населения. Влияние бекского землевладения особенно ощутительно в армянских районах Шушинского, Джеванширского и Джибраильского уездов, где татарским бекам и армянским меликам, в силу различных историко-этнографических условий, легче было утвердить свою власть. В I-м, например, полицейском участке Шушинского уезда, т.е. там, где преобладает элемент армянский, казенные земли составляют 12,400 дес., земли II - й (бекские, но находящиеся в наделе крестьян) и III-й (полная собственность беков) категории - 24,600+30,000 дес. В IV-м полицейском участке, населенном исключительно татарами, наоборот, - казенные земли занимают 64,900 дес., земли же II-й и III-й категорий (бекские) - 9,000 дес+51,300 дес. Сведения, которые удалось нам собрать на месте, вполне подтверждают сказанное.

Из 35-ти армянских деревень Хаченского и Гандзасарского округов казенных только 3 селения, монастырских - 4 и бекских - 28. Из числа последних 9

сел. принадлежат армянским меликам, и 9 - татарским бекам. Из 32-х селений Капанского округа (Зангезур) 15 - казенных, 12 - владельческих (4 - меликов и 8- беков) и 5 - собственные или смешанные. То же самое явление наблюдается в Варанде, в Зангезуре и в уездах Дживанширском и Елисаветпольском.

Заслуживает внимания и тот факт, что татары являются более крупными землевладельцами, нежели армяне. Наследница Карабахских ханов Уцмиева, напр., владеет 30-ю селами, сверх того, имеет право пожизненного пользования доходами с 23-х других селений. Джафар-ага-Дживаншир владеет несколькими десятками сел, большая часть которых населена армянами и т. д., и т. д. Если-же сравнить с ними самых крупных помещиков - армян, как напр. Мелик -Шахназарянца и Григория Мирзоянца, владеющих каждый 2 - 3 селениями, то обнаружится та крупная разница, которая существует между армянскими и татарскими влиятельными кругами в их общественном положении, а также вполне выяснится, какими могут быть взаимные отношения крестьян и помещиков.

Крестьяне, живущие на бекских и меликских землях, хотя по закону и не были признаны крепостными (как в России и Грузии), но считались на них постоянно живущими. По положению закона 1870 года, крестьяне обязаны платить $\frac{1}{10}$ натурой с обрабатываемых земель и кроме того, по 30 коп. с каждой десятины. Во многих местах плата натурой ($\frac{1}{10}$ часть) заменена деньгами.

Размер десятинного сбора хотя и не может считаться особенно тяжким, но в нравственном отношении представляет много отрицательного.

Крестьянин земледелец постоянно чувствует, что сам он не является хозяином собственного труда. Он знает, что всякие улучшения, произведенные его же собственным трудом, послужат в пользу бека, он не может ни на минуту забыть, что без согласия «господина»- помещика сам он не может рубить лес, гнать скотину на пастбище. Крестьянин чувствует себя поработленным, униженным и со всех сторон скованным в крепкие цепи. И днем и ночью, всегда и всюду в лице своего «господина» он имеет врага, мириться с которым не может.

И вот эта именно психология, - такое именно общественное положение, быть может, послужило одной из главных причин продолжительности в Карабахе армяно-татарских столкновений.

Когда, в 1905 году во всей России от своей вековой спячки проснулся народ, когда поработленные трудовые массы, предвкусив сладость вольной жизни, восстали, - восстал и Карабахец. Чем был этот последний не доволен, какая неволя была ему всего тяжелее и чувствительнее и против какого угнетения было всего легче бороться? Естественно, борьба со своими угнетателями- инородными «господами», одиночно живущими в армянских селениях.

Это сделалось неизбежным по той еще причине, что многие из уроженцев Варанды и Хачена были убиты в Баку, где первыми нападавшими являлись татары. К аграрному движению присоединились махинации и попустительство правительства, национально - религиозный антагонизм, и чувство мести за павших в Баку близких.

И столкновения начались: в продолжении двух лет лилась кровь вековых соседей... Следы пагубной борьбы видны и сейчас на каждом шагу.

Вот прижавшееся в шатрах татары, принужденные снова вернуться к кочевому образу жизни, покинутому ими лет 50 тому назад; вот разоренный крестьянин - армянин, поправляющий крышу полуобгоревшей хижины и отводящий особое потаенное место для хранения оружия. По одну сторону от дороги виднеются грандиозные развалины спиртного завода, принадлежавшего армянину купцу, по другую - пустующие ныне татарские лавки и караван-сарай.

Каждые пять минут встречаются группы несчастных, бегущих из опустошенных областей, из мест, где свирепствует голод.

Стар и млад, мужчины и женщины, иные верхом, иные на тележках и арбах, а большинство просто пешком - все они направляются в города... за работой и куском хлеба.

Развалины, разоренные здания, эпидемия, голод.... На пороге XX-го столетия живем мы или в дикую эпоху Тамерлана или средневековой анархии. Не даром же на склонах гор красуются «Джраберд» Алидзар с Гюлистаном, прекрасный Гандзасар. и неприступный грозный Татев, взирающий на мрачную бездну ущелий....

А там, внизу, на необозримой, беспредельной равнине, на месте существовавшей некогда богатой Барды ныне расположены жалкие лавочки новой Барды, из под тени веков выглядывают развалины моста, целое тысячелетие назад раскинутого через Тертер.

Кочующие племена, проходящие мимо этих мест, невольно проклинаят настоящее и преклоняются перед призраком минувших веков.

Проезжая через Худаферинский мост, равного которому не знает последнее столетие, невольно начинаешь сомневаться в силе современной культуры, в прогрессе нашей жизни, окрашенной кровью стольких невинных.

Пахота, земледелие, продовольствие.

Перейдем, однако, к интересующему нас вопросу - экономическому положению населения в настоящем.

Ни общие географические условия, ни быт населения, ни та или иная степень культурного развития его, ни взаимное отношение крестьян и землевладельцев не могут считаться причинами голода.

Все эти условия существовали и 5, 10 лет тому назад, а голода не бывало, по крайней мере, в близком прошлом.

Вообще, голод есть результат недорода, соединенного с крайней беднотой населения. При настоящих экономических условиях жизни нашего крестьянина, когда $\frac{9}{10}$ населения занимается чуть не исключительно земледелием, когда благодаря железным дорогам извне можно получать какое угодно количество хлеба, при настоящих условиях экономической жизни, ни плохой урожай, ни недостаток денег, взятые в отдельности, не могут представлять опасности. При хорошем урожае недостаток денег не будет чувствителен, а при неудовлетворительном урожае и при материальной обеспеченности крестьянин может пользоваться привозным хлебом.

Положение делается серьезным лишь тогда, когда налицо оба вышеупомянутые условия-неурожай и бедность.

К несчастью, в таких, именно печальных, условиях находится население во всех тех, местностях Елисаветпольской губернии, где происходили армяно-татарские столкновения.

Вообще в Елисаветпольской губернии, и в частности в уездах Дживанширском, Шушинском, Зангезурском и Джабраильском, где власть когда-то находилась в руках Карабахских ханов, армяне живут в нагорной части, там, где произрастает главным образом пшеница. Загнанные в горные теснины, большую часть пахотных участков своих они завоевали у природы, вырубив лес. Но годные для земледелия лесные участки или все уже использованы, или объявлены собственностью казны.

Во всех регионах населенных армянами - в Хачене, Варанде, Капане и Зангезуре давно уже чувствуется недостаток земли.

Наделы государственных крестьян.

В 1885-86 годах наделы государственных крестьян, живущих на казенных землях, составляли (в тысячах дес.)¹:

¹ Сборник стат. данных по землевладению в 5-ти губ. Закавказья, 1899 г.

Уезды.	Население				Пахотная						В сред. на душу (дес.)		
	Дворов	Душ обоего п.			Поливная	Неполивная					Сады.	Пахота	Всего
Джибраилский (Карягинский)	2,9	18,6	0,5	0,9	3,3	7,6	0,3	0,2	13,7	26,5	0,3	0,68	1,22
Дживанширский	2,6	18,0	0,2	1,3	10,7	9,8	2,2	10,7	57,6	81,8	0,07	1,14	4,54
Зангезурский	10,3	70,0	1,2	1,1	2,5	70,9	3,0	-	75,4	154,0	0,02	1,05	2,21
Шушинский.	4,3	33,7	0,9	2,5	9,5	21,3	1,5	3,41	78,3	117,5	0,07	0,92	3,49
Итого в Карабаге	20,1	140,3	2,8	5,8	26,0	109,6	7,0	14,3	225,0	379,8	0,04	1,02	2,71

В такой разнохарактерной стране, каким является Кавказ вообще и, в частности, Карабах, в сельском хозяйстве крупнейшую роль играет не столько количество земли, сколько ее качество, не столько пространство, сколько плодородие. Чтоб составить точное и верное понятие о площади земли, следует различного качества земли привести к одной единице, к одному знаменателю так сказать, смотря на их внутреннюю ценность, их сельскохозяйственно-экономическое значение. За такую единицу удобнее всего принять наиболее распространенную и наиболее важную часть угодий неполивную пахоту, средний урожай которой мы можем принять в 50 пуд. или 60 руб., а ежегодный доход - половину этого, т. е. 25 руб.

Эквивалентной, равноценной неполивной пахоты можно считать покосную землю (со 160 пудами сена по 15 коп. за пуд). Поливные участки, могущие быть обработанными ежегодно, которые заняты не только пшеницей, но и другими, более ценными растениями, представляют экономическую ценность вдвое выше пахотной (50 руб. ежегодно). Вдвое ценнее поливной следует признать садовые и огородные участки пахоты и вчетверо пахоты неорошаемой даже по официальным данным доход с них колеблется между 70-ю и 150-ю рублями. Доход с пастбищ, лесов и неудобных участков определяется степенью годности их для скотоводства.

В Елисаветпольской губернии каждые две десятины дают пропитание одному крупному скоту, стоимостью в 20 рублей с ежегодным доходом в 10 руб. Следовательно, средний доход с десятины пастбищ и др. однохарактерных земель будет равняться приблизительно 5 рублям, т. е. 1/5-ой неполивной

пахотной земли. Приводя по вышеприведенной градации все земли к общей единице-неполивной пахоты и, принимая во внимание, что население Карабаха за последние 20 лет увеличилось на 40%, после производства необходимых арифметических начислений получим следующие цифры о площади крестьянских наделов.

Уезды.	Население в 1886.	Общая площадь земли, приведенная к одной единице, неорошаемой пахоты.		
		Всего тыс. дес.	на 1 душу в 1886 г.	на 1 душу в 1906 г.
Джибраильский	18,6	20,5	1,10	0,66
Дживанширский	18,0	52,3	2,89	1,73
Зангезурский	70,0	98,4	1,4	0,84
Шушинский	33,7	68,1	2,00	1,20
Всего в Карабахе	140,3	239,7	1,71	1,03

С точки зрения земельной обеспеченности разница в упомянутых уездах не особенно велика; в общем, по всему району 20 лет назад на душу приходилось 1,71 дес. земли (в принятых нами единицах), ныне же 1,03 дес.

Сравнивая это с соответствующими данными казенных крестьян Центральных губерний ¹, где на душу приходится 2 - 2,8 дес., а в Малороссии и Юго-Западных губерниях 1,8-2,7 дес., мы убедимся, что в Карабахе крестьянин имеет земли вдвое меньше, чем крестьянин самых густонаселенных губерний России.

Наделы крестьян бекских.

Гораздо хуже положение в тех селениях, которые считаются бекскими, или меликскими.

По официальным данным, наделы крестьян, живущих на бекских землях в интересующих нас уездах равнялись (в тысячах дес.)².

Население в 1880 г. (1000).

¹ *Стат. справочник по землевладению*, изд. «Земли и Воли»

² «Сведения о числе гос. крестьян, живущих на владельческой земле в губ. Бак., Эриванской и Елисавет., составл. при Закавказ. счет. комитет». Тифлис, 1893г.

Уезды.	Дымов	Душ	Усадьбная.	Пахота			Покосная	Лес	Пастбищн. и неудобная.	Всего.	Всего на душу об. п.
				Сад, огород	Поливная.	Неполивная.					
Джибраильский	4,8	33,7	1,7	1,8	6,3	8,1	0,2	-	44,8	62,9	1,85
Дживанширский	8,0	62,0	1,2	1,5	21,6	2,2	3,3	0,1	1,1	33,7	0,54
Зангезурский	8,0	56	0,4	1,3	4,6	22,6	1,4	0,4	10,9	41,7	0,75
Шушинский	9,0	63	2,4	5,9	12,7	24,4	0,6	-	1,9	47,6	0,76
Всего в Карабахе	30,7	214,7	5,7	10,5	45,2	57,3	5,5	0,5	58,7	185,9	0,81

Приводя эти данные к общей единице (как мы условились выше), и принимая во внимание, что после составления уставных Грамот (в 70-80 гг.) население возросло на 50%, относительно крестьян, живущих на бекских землях, мы получим следующие цифры:

Уезд ы.	Всей земли 1000 дес.	На душу десятин	
		в 80-е годах	Теперь.
Джибраильский	37,1	1,09	0,74
Дживанширский	54,0	0,89	0,59
Зангезурский	40,7	0,73	0,49
Шушинский	74,4	1,18	0,79
Всего в Карабахе	207,4	0,96	0,64

Душевой надел на бекских землях - 0,64 дес. (считая неполивной пахотной земли). Он ровно на 1/3 меньше наделов казенных крестьян и приблизительно вдвое меньше надела соответственного разряда крестьян в России. В самом деле, в Центральной земледельческой полосе, в Малороссии и в плодороднейших районах Юго-Запада душевой надел бывших крепостных равен: 1,2-1,3 дес.; 1,0-1,5; 1 и 1,2-2,0 дес.

Общий доход с земли.

Если мы соединим наделы бекских и казенных крестьян и исчислим получаемые с них доходы согласно выше приведенным нормам, для интересующего нас района (где в 80-х годах считалось 50,8 тыс. дымов с 355 тыс. душе населения) получим следующие размеры доходов с земли.

Какие угодья	Всего		На сред. душу	
	Земли в тыс. дес.	Доход в тыс. руб.	Земли в тыс. дес.	Доход в тыс. руб.
Усадебный	8,5	7	0,025	?
Сад, огород	16,3	1630	0,05	4,60
Поливная пахота	71,2	3560	0,20	10,24
Неполивная пахота	166,9	4160	0,47	11,72
Покосная	12,5	313	0.035	0,88
Лес	14,8	74	0,04	0,21
Пастбищная	283,7	1418	0,80	4,00
Всего	565,7	11,165	1,60	31,45
Всего (в переводе на пахоту не орошаемую)	446,8	-	1,26	31,45

Таким образом, мы можем принять, что в 80-х гг. на душу ежегодно приходилось доходу в среднем:

от садоводства	4р.60к.
от земледелия	21р.96к.
лесоводства	0р.21к.
скотоводства	4р.68к.
Всего:	31 р. 45 к.

Каков этот доход в настоящем - сказать трудно: изменились хозяйственные условия, цены поднялись; во всяком случае, если даже принять, что доход крестьянина чувствительному изменению не подвергся, ясно все-же, что площадь его надела уменьшилась. Площадь всех его земель, вместо прежних 1,26 дес., нынче в совокупности должна составить 0,84 дес. Вместо 0,2 дес. Поливной и 0,47 дес. неполивной пахотной, эквивалентной 0,87 дес. неполивной пахотной, средний крестьянин теперь должен иметь на 1/3 меньше, т. е. 0,58 дес. пахоты.

Размер посева и урожай.

На доходы с такой площади земли и живет карабахский крестьянин. В общем, из общей площади пахотных земель ежегодно засеивается 1/2-2/3 земли,

Считая 10 пуд. семян на десятину (в действительности 8-12 пуд.), мы получим, что средний посев. на душу колеблется между 0,3-0,4 дес. или 3- 4 пудами.

Принимая во внимание сведения, которые удалось нам собрать на местах, урожай как средний, так и 1906 г. равнялся:

Урожай пшеницы «сам»

Название селений	Средний урожай.	1906 г.	Другие растения
Дживанш. низм	5-6	5-6	Сено, сады, огороды (в неповрежденных от града районах) дали выше среднего
Верхи, н Нижн. Сзни	3-4	0.0	
Саркисашен, Магас	3-3 ¹ / ₂	0.7	
Тагавард, Дрнавартз	3-4	1.0	
Мисмина, Нинги	3-4	2	
Каракишлаг	4	2 ¹ / ₂	
Караунч	3 ¹ / ₂ - 4 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	
Лор, Шнатаг	3-4	3 ¹ / ₂	
Тег	4-5	1- ¹ / ₂	Полба-6
Татев	3-4	0.0	Просо-15
Брнакот	4-5	2-3	Ячмень 4 ¹ / ₂
Хотанан	4-5	2 ¹ / ₂	Картофель 6
Дарабас	4	2	Ячмень-1
Барабатум	4-5	5 ¹ / ₂	Полба, ячмень – 5
Вачакан, Кюткюм	Сред.	Плохой	Ячмень-3
Верхн. Капан	Сред.	Хорош.	-

Принимая средний урожай в сам четыре - пять (в действительности урожай колеблется между сам 3-7), увидим, что крестьянин в средний год получает 16-15 пуд., высчитав из этого количества 4-3 пуда необходимых на обсеменение, получим 12 пуд.,- все, что остается ему на пропитание. Конечно, кроме пшеницы в Карабахе возделываются и другие растения,- ячмень, (полба, просо,

картофель и т. д. Но имея в виду весьма незначительное количество последних, а также и то обстоятельство, что особой питательностью они не отличаются, и сравнительно большая их урожайность компенсируется их низкой стоимостью, для нужных нам общих выводов - без опасности впасть в крупные ошибки, расчёты свои мы можем производить по одной пшенице.

По собранным нами сведениям, нормальное количество пшеницы, необходимое для пропитания крестьянина, следует считать в 18 пуд. в год, или $1\frac{1}{2}$ пуд. в месяц. Размер недостачи, обнаруживаемый у армянского крестьянина, составляет 6 пуд, или $\frac{1}{3}$ требуемого количества. Для пополнения этой недостачи крестьянин принужден, брать в аренду землю (главным образом, в плодородном низменном районе) - явление, имеющее место сплошь да рядом! Кроме нескольких сел Дживанш. низменности, кроме Сисиана и Течского плато в Зангезурском уезде, большая часть армянских селений Хачена, Варанды, Капана, больше половины армянского населения треть или четверть необходимого на их пропитание и хлеба приобретало или извне, или же с арендуемых земель. Исключения, конечно, есть. Так, Сисианский Бирнакот, Варандское Джартары, Нинги и несколько других селений даже в среднеурожайные годы продают довольно много пшеницы. И наоборот: горный Каракишлак, или Варандийский Саркисашен в те же годы $\frac{1}{2}$ и $\frac{2}{3}$ нужного им хлеба покупали со стороны. Общее положение этими исключениями не меняется. Армянское население Карабаха в числе 200,000 душ принуждено во избежание голодовки ежегодно покупать пшеницы в размере 1.200,000 пуд.

Сокращение площади посева.

Так обстояло дело в средние годы. В настоящем (1906-1907) году положение иное. Приведенные выше данные о посеве крестьянами - $\frac{1}{2}$ и $\frac{2}{3}$ своей земли относятся к мирным нормальным годам. С совершенно особыми обстоятельствами имеем мы дело с лета 1905 г. Два соседних народа разделились на два враждебных лагеря, стали грабить, преследовать, истреблять друг друга. Пахарь оставил соху и взялся за ружье, пастух стоял на позиции вместо того, чтобы пасти скот, женщина, забросив хозяйство, занята была доставкой пищи и патронов сражающимся. Люди перестали думать о завтрашнем дне; вся энергия, все помыслы их были направлены на то, как бы защититься от врага, какими бы средствами сохранить самое дорогое достояние-жизнь.

Не только не могло быть речи об аренде земель в «чужих» районах, но даже армянин не мог думать об обработке той части собственных наделов, которая находилась вне выстрела волонтера. Татарин не осмеливался переходить «нейтральную зону», не мог работать там, где он родился и жил десятилетиями.

Почему во всех тех районах, где население армянское находилось во враждебных действиях или в «состоянии вооруженного мира», на протяжении 200 верст, начиная от Елисаветполя и до Хачена, Джибраила, Капана, Мигров и еще далее, обработка земли или была приостановлена или значительно сокращена. В Елисаветпольском уезде, напр., селение Чайкенд, состоящее из 500 дымов, принуждено было оставить необработанными до 2 тысяч десятин наделных земель, находящихся недалеко от станции Геран.

Сел. Эркеч сократило посевы свои на 50%. Дживанширский Мардагир засеял на дым по два мешка (15 пуд.), лишившись, таким образом, посевов на арендных, землях, в татарском районе, где некоторые из крестьян, имели по 4 - 8-15 мешков посева.

Несколько армянских селений Дживанш. уезда (Уратаг, Мохратаг, Мецшен и др.), доставлявшие ежегодно горным селениям до 70,000 мешков хлеба, несмотря на хороший урожай настоящего года, продали в этом (1906) году всего 20,000 мешков, т.-е. получили на 300-400 тыс. пудов меньше обыкновенного.

Необработанной осталась вся долина вблизи Амарасского монастыря, пространством до 10-12 тыс. дес. Долина эта, являющаяся единственным источником пропитания 15 селений Варанды с 1,500 семьями, в этом году ничего не дала.

Чанахчи, Мадаткенд, Мошхмат, Кирхбулаг, Таглар, Саркисашен, Сос, Верхн.-Тагавард, Нижн. Тагавард - остались без посевов на участках своих же наделов, расположенных в Амарасском районе... Население Варанды лишилось по меньшей мере 300 тыс. пуд. зерна (5,000 дес. с 60 пуд. урожая ежегодно).

К сожалению, уменьшение посевов заметно не только в пограничных с татарами селениях. Благодаря тому обстоятельству, что населенная армянами полоса очень узка и представляет как бы пояс, охватывающий склоны гор, а также вследствие того, что эта полоса и на верхней своей части соприкасается с участками татарскими, что во многих местах армянские села окружены татарскими,- благодаря всем этим неблагоприятным особенностям, столкновения и вооруженный мир отразились на всех армянских селениях без исключения. Примеров тому много.

Находящийся в центре Сисиана безопасный Бирнакот уменьшил посевы на 25%; окруженный с трех сторон армянскими селами Зангезурский Тег вместо 2¹/₂ пуд. посева на душу имел только 2 пуда, т.е. на 20% меньше нормы. Караундж вместо 1,800 пудов посеял 1,300 пуд. (-28%).

Хаченский Дашбулаг за последние три года посевы свои с 400 мешков (в 1904 г.) постепенно уменьшил до 200-250-ти (в 1905г.) и 150 (1906). Гандзасар вместо 400 мешков посеял в этом году всего 200 и т. д., и т. д.

Таким образом, в 1906 г. площади посевов в армянских селах сократились на 20%-60%.

Если быть осторожным и принять, что площадь посевов уменьшилась на $\frac{1}{3}$, ясно будет что вместо 3-4 пудов (0,3-0,4 дес.) на душу в 1906 г. приходилось всего 2,0-2,7 пуд. Если б при этой площади посева урожай получился средний (т.е. дал бы «сам» 4-5), на душу сбор составил бы (вм: 12 п.) 8,2-10 пуд. и армянский крестьянин для полного своего продовольствия принужден был бы прикупить столько же в стороне.

К сожалению, пришла беда - растворяй ворота, говорит народная мудрость и, вместе с убылью посевов, урожай в 1906 г. в нагорных районах получился много ниже среднего. Главной причиной недорода крестьяне считают сухость осени в 1905 г., вследствие чего зерно не дало ростков. В Варанде и Хачене немало повредили и майские и июньские сильные дожди. Местами некоторую роль сыграл и «помок».

Градобития

Весной 1906 года громадные опустошения произвел также и град. Из 65 селений Варанды градом побиты были посевы в 27 сел. В некоторых из них (напр., Зарданашен, Мошхмат, Сигнах, Каринтак, Варазабуйн, Пирджамал, Кятук, Нахичеваник) посевы повреждены были или полностью, или же в размере $\frac{2}{3}$. В других селах «Божий бич» унес $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ урожая.

То же явление, хотя и в меньших размерах, имело место и в Хачене, где Норагех например лишился $\frac{2}{3}$ своих посевов, Правда, после града крестьяне поспешили на тех-же участках посеять просо и к счастью последнее отродилось хорошо; за всем тем, все поврежденные участки засеять просом было невозможно; и наконец, просо ни в коем случае не может считаться столь прибыльным, как пшеница, являющаяся главной пищей населения. Исключения, представляемые в этом отношении некоторыми горными селениями, как Си-сианский Шинатаг, Верхне-Капанский Качаранц и Кюрдикенд ни в коем случае не могут изменить общей печальной картины. Несколько большего внимания заслуживают удовлетворительные урожаи полбы, проса, картофеля, местами ячменя и риса, но эти растения, к несчастью, в особенности в хозяйстве армянского крестьянина, не играют существенной роли.

Резюмируя вышесказанное и стараясь не впадать в преувеличения, вряд ли урожай настоящего года можно считать ниже сам 2-х и выше сам $2\frac{1}{2}$. И так как мы видели выше - количество посева на душу колебалось между 2-2,7 пуд., ясно, что урожай на душу должен был равняться 5-5,5 пуд. (вместо- 15-16 пуд.), количество, могущее (за вычетом семян) прокормить население только 3 месяца. Принимая во внимание, что число армянского населения Дживанширского, Джибраильского, Зангезурского и Шушинского уездов около

200,000 душ¹), мы увидим, что вместо 3-3¹/₂ миллионов пуд, (15-16 х 200000) получавшихся в годы средней урожайности, в настоящем году получено было только (5,5-5,0 х 200000) 1,1-1,00 милл. п., т. е. на 2-2,1 милл. п. меньше нормы. Помимо этого, армянское население лишилось и посевов на арендуемых землях, дававших до 1,2 милл. пуд.

Татарское население в интересующих нас уездах считается в 450 тыс.² и занимает, главным образом, равнины, где, как мы увидели, посевы не особенно пострадали.

Помимо того, если, с одной стороны, земля у татарского крестьянина более плодородна и посевы градом побиты не были, с другой - следует считаться с тем фактом, что хлебопашеством татарин занимается не особенно усердно. Как бы то ни было, нет сомнения в том, что часть татарского населения, живущая в пограничных с армянами районах, сократила посевы в той же мере, (на ¹/₃) как и армяне. Если иметь в виду даже одно это обстоятельство, и то вывод получится все-же довольно печальный и для татар: считая размер потребления на душу 15 пуд., (а вместе с обсеменением 20 пуд.), увидим, что в четырех уездах Карабаха вместо 9 милл. пуд. (20 х 450,000) они получили всего 6,3 милл. (14.450,000) пуд., т. е. - на 2,7 милл. меньше. Значит, обе народности вместе лишились 5,9 - 6,0 милл. пуд.

Сбор хлебов по официальным данным

Относительно приведенных выше цифр могут быть сделаны разные возражения, тем более что у нас на Кавказе почти нет статистики, нет людей, знакомых с местными экономическими вопросами. К счастью, наши выводы косвенным образом подтверждаются сведениями местных податных инспекторов. Как сообщили нам в Шуше и Герусах, в прошедшем и в настоящем году урожаи равнялись (в милл. пуд.):

В Шушинском уезде:

Растения	в 1905г.	в 1906г.	в 1906г. больше (+) или меньше (-) предшеств.г.	
			милл.пуд.	в %
Озимые	2,5	1,5	- 1,0	- 40%
Яровые	1,5	10	- 0,5	- 33%
Всего	4,0	2,5	-1,5	- 37,5%

¹ В 1897г. это число равнялось 174.000

² В 1897 г.-420,000

В Зангезурском уезде:

Виды растений	в 1905г.		в 1906г.		в 1906г. увеличилось (+) или уменьшилось (-)		Увеличение или уменьшение урожая в 1906г. в %	
	Засеяно земли в тыс. дес.	Получ. урожай в милл. пуд.	Засеяно земли в тыс. дес.	Получ. урожай в милл. пуд.	Засеяно земли в тыс. дес.	Получ. урожай в милл. пуд.	Посевы в %	Урожай в %
Озимые	54.4	2.39	33.6	1.21	-20.8	-1.18	-39%	-49%
Яровые	85.2	4.38	82.8	3.48	-2.4	-0.9	-2.8%	-20.5%
Картофель	1.0	0.11	0.9	0.10	-0.1	-0.01	-10.0%	-9.0%
Рис	2.0	0.33	1.8	0.21	-0.2	-0.12	-10.0%	-36%
Всего	132.0	7.21	119.4	4.98	-12.6	-2.23	-9.6%	-31%

Оставив в стороне вопрос о точности вышеприведенных чисел, вопрос, на который имеются серьезные возражения и у нас, мы обращаем внимание читателя, главным образом, на сравнительное изменение урожая и посевов за последние два года.

Как в Шушинском, так и в Зангезурском уездах общая сумма урожая настоящего (1906) года менее прошлогодней на (1,5+2,23) 3,73 милл. пуд. или 37,5-31%. Кроме того, как показывают и официальные данные, главного растения армянских районов - пшеницы (составляющей 1% всей озими) получилось на 40-49% менее прошлого года, тогда как яровые (возделываемые по преимуществу татарами), дали понижение лишь на 33-20%.

Если иметь в виду, что в Дживанширском и Джибр., уездах взятых вместе числится столько же населения, сколько и в Шуш. и Зангез. уездах в отдельности¹), а также, что по географическим и социальным своим условиям уезд этот не отличается существенно от уездов, по коим имеются у нас более точные данные, станет ясным, что недостача по Дживанш. и Джибр. уездам будет приблизительно равна половине недостачи Шуш. и Занг. у.т.е. 1,81 милл. п. вместе с 3,73 милл. п. недостачи Шуш. и Занг. у. это составит 5,59 милл. п., что почти одинаково с недостачей 5,9-6,0 милл. исчисленной нами по другим основаниям. В итоге не остается никакого сомнения, что в продолжении 1906

¹ В 1897 г. в Шуш. зарегистрировано было 139.000 душ, Зангез. 138.000, Джебр. 60.000, Джевани. 73000

года как татарское, так и в особенности армянское население в Карабахе получило только половину, даже одну четверть необходимого ему запаса.

В обыкновенные годы для пополнения этого недостатка крестьянину приходилось платить 1-1,4 руб. за пуд, в среднем 1,2 пуд.

Сообразно с этим, 200-тысячное армянское население Карабаха для пополнения своего недостатка в 3,3-3,2 милл. пуд. должно было-бы издержать приблизительно на 3,84-4,98 мил. руб. более (считая 19.2-20,5 руб. на душу). Татарское население за недостаток 2,7 милл. пуд. около 3,24 милл. руб. (7,2 руб. на душу). Однако, это было-бы так лишь в том случае, если бы цена на хлеб не повышалась, а осталась бы средняя.

Повышение цен на хлеба.

Во время неурожая цены повышаются с тем большей быстротой, чем сильнее степень нужды. То же явление наблюдалось и в интересующих нас районах в нынешнем году. Лишь только к концу лета выяснилось, что будет чувствоваться недостаток в хлебе, цены на хлеба, в особенности на те, на которые существует большой спрос, - стали быстро повышаться. В Елисаветполе, расположенном по железной дороге, и находящемся под сравнительно меньшим влиянием местного рынка, цена на мешок муки среднего достоинства (в пять пуд.) с 5 р. 75 коп. в августе поднялась к ноябрю до 6 р. 75 коп. или на 20 коп.- на пуд, или около 20%. За то же время цена хорошей муки стояла выше на 15 коп. В общем, мука среднего достоинства в ноябре в Елисаветполе продавалась за 1 р. 60 коп., т. е. на 40 коп. или 33% дороже, чем в средний год и на 50 коп. или 45% выше, чем в 1894 году, считающемся за последнее десятилетие самым обильным если принять во внимание, что после проведения железной дороги цены на муку были 1 р. 45 коп. (минимум-90 коп.), будет ясно, что настоящий год со своими 1,6 руб. следует считать исключительно неблагоприятным.. Правда, 1,6 руб. пока еще не напоминают патриархальные времена, когда мука доходила до 4 руб. (в обильные годы понижаясь до 50 коп.), но все-же следует признать, что и 1,6 руб. не выражают еще собой степени недорода, а лишь являются следствием существования железной дороги.

Во всех тех местах, которые расположены далеко от железнодорожной линии, цены на хлеба стоят на 50-60 коп., 1 руб. и даже на 1 руб. 40 коп. выше, чем в местностях прилегающих к железной дороге.

В Капане и Баргушатском районе, в ноябре 1906 г. цены на хлеба стояли следующие (в рублях).

Род хлебов в ноябре 1906г.		В средний год	В 1906г. более (+) или менее (-) предыдущего года
Пшеница	2.4	1.2-1.4	+80%
Ячмень	1.8	1.0-0.8	+100%
Просо	1.2	0.6-0.8	+70%
Картофель	1.2	0.6-0.8	+71%
Пшеничная мука	2.6	1.6-1.5	+70%

Из цифр видно, что недород сравнительно незначительно сказался лишь на цене риса, культивируемого в районе Баргушата и по берегам Аракса и давшего в этом году очень хороший урожай, что умерило поднятие цен и других хлебов.

Кроме риса, все остальные хлебные зерна стоили почти вдвое выше, чем в обыкновенные годы. В районах, наиболее пострадавших, ячмень продавался у нас за цену, вдвое большую, чем пшеница в голодающих местностях России, а пшеница стоила у нас втрое дороже, чем было то обозначено в условии Лидваля.

В районах, которые мы можем считать средними по интенсивности голода, именно; Хачене, Варанде. Шуши, цены на пшеницу и ячмень стоили на 40-50 коп. ниже упомянутых, выше и занимали среднее место между ценами по железнодорожной линии и Капана. Во всяком, случае, мы не будем далеки от истины, если примем, что во всем интересующем нас районе цены на хлебные зерна были выше обыкновенного в $1\frac{1}{2}$ раза. При таком расчете, необходимая потеря армян на хлебах выразится 5,94 - 5,76 милл. руб. (29,7 - 28,8 руб. на душу), потеря же татар - 4,36 милл. руб. (10,8 руб. на душу).

Такую громадную сумму должен был занять крестьянин и горожанин, для обеспечения себя необходимым пропитанием. Откуда мог достать бедный и забитый селянин те 200 рублей, которые были необходимы для пропитания его семьи? К кому мог обращаться полукочевой татарин за пополнением своей нужды, за покупкой нескольких десятков пудов пшеницы, на какие средства мог поддержать свое существование разгромленный, голый, босой несчастливый, притаившийся в уголке соседской конюшни и питающийся его объедками?

Размер имущества и богатства крестьянина.

Впавший в нужду крестьянин, обыкновенно прибегает к употреблению накопленных запасов, к трате капитала, к сокращению не особенно необходимых, расходов. Делать все это обеспеченной семье не представляет особых трудностей. Для богатого европейца, имеющего тысячный капитал, скот, богатство, конечно, ничего не стоит тратить каких-нибудь 200 руб. для расходов, вызванных исключительными обстоятельствами. Средний годовой доход

англичанина, француза, немца по вычислениям Мюльгалля¹ равняется 273, 233 и 184 руб., доход русского - 63 руб., а русского крестьянина - 33 руб.

Те 29-30 руб., который принужден истратить наш крестьянин как результат исключительных, неожиданных обстоятельств, европейца не введут ни в какие затруднения, так как это составляет лишь $\frac{1}{10}$ - $\frac{1}{6}$ часть обыкновенного его дохода.

Этот расход не так затруднил бы даже русского крестьянина, живущего на Кавказе, тем более, немецкого колониста, ибо, судя по бюджетам средних семей², на душу населения этих категорий приходится в среднем 200- 400 руб. постоянного капитала (скот, орудия, постройки и т. д.), а ежегодный доход, равняется 150 и 300 руб.

К несчастью, нельзя того же сказать относительно карабахского крестьянина-армянина и татарина. У последних на душу приходится постоянного капитала (постройки, скот орудия и т. д.) 75. руб. и годового дохода лишь 40 руб., из коих на личное пропитание и разные действительные расходы следует считать всего 25-30 руб.

К обыкновенным, расходам армянского или татарского крестьянина прибавить еще 29-30 руб. сверх нормы, это значит вдвое увеличить расходные статьи его бюджета, значит заставить его для пополнения нужды продать скот, так как другая часть его постоянного капитала (изба, орудия) на рынке не представляют никакой ценности.

Продажа скота.

Перед властным требованием нужды крестьянин должен был уступить, должен был покориться этому требованию и приступить к продаже скота.

По официальным данным, 49,3-тысячное сельское население Елисаветпольской губернии, живущее на казенных землях, в 1886 г. имело скота как разных видов так и в переводе на крупный скот.

	<i>В с е г о</i>	<i>В переводе на кр. скот</i>
Крупного скота	242 т. голов	242 т. голов
Мелкого скота	647 т. голов или что то же	129 т. голов
Лошадей, ослов, мулов	40 т. голов	40 т. голов
	Всего	411 т. голов

¹ «Товарищ» № 196, статья Прокоповича

² См. «Опыт исследования сельск.-хоз. в Эрив. губ. и Карсск. обл.»

В среднем на семью приходится 8,3, а на душу -1,2 гол., кроме скота, стоимостью приблизительно 25-30 руб.

За последние 20 лет экономическое положение населения в отсталых районах Кавказа вряд ли подверглось изменению к лучшему и у нас нет основания предполагать, что крестьянский капитал в виде скота в настоящее время увеличился. Потому приведенные выше цифры можно считать достаточно точными и по отношению к настоящему времени.

Падеж скота.

К несчастью, и этот капитал скот, в нынешнем году был в исключительно неблагоприятных условиях.

Во многих селениях, где не успели вовремя заготовить и припасти сена или саману, скот до того исхудал и ослаб, что еле мог двигаться. Скудость корма, конечно, не могла не отразиться и на здоровье скота, который стал заболеть и падать. Заразные болезни стали появляться в десятках деревень, где невежественное крестьянство прилагало все усилия, чтобы вести о болезнях не доходила до слуха ветеринарного врача, и чтобы этот последний не прибег к «радикальному» средству лечения и не перебил бы вместе с больным и совершенно здоровый скот. В середине декабря 1900 г. из 65-ти армянских деревень Варанды в 14-ти появилась чума, которая стала принимать все более и более угрожающие размеры. В семи деревнях Хачена эпидемия производила опустошения. В зараженных деревнях скот падал десятками, но были и такие села, где чума уносила сотни голов, Карабулах лишился 100 голов крупного скота, Шушикенд-250, Чанахчи-300, Каринтак-245, и т.д. и т. д. В общем пало 10, 15-20% всего скота, а местами (как в Сосе, Каринтаке) доходит до 35-70%. Из некоторых сел об эпидемии дали знать ветеринарному врачу, но последний, как это водится у местных чиновников, прибыл не вовремя и, лишенный возможности сразу объезжать десятки сел, зарегистрировал лишь незначительную часть павшего скота. В сел. Кайбаликенд, напр., из 80-ти павших зарегистрировано только 15; из 245 случаев павшего в Каринтаке скота стало «известным» ветеринару только о 10-ти.

Да, наконец, когда еще получит крестьянин следуемое вознаграждение за зарегистрированный павший скот!..

Несмотря на все это, положение могло-бы и считаться не критическим, хотя и очень тяжким, если бы не было другого, весьма важного обстоятельства, именно: что еще до лета 1906 г. экономическое положение населения было серьезно расшатано.

Разорение населения началось с того черного дня, когда возникли армяно-татарские столкновения, когда вековые соседи, подозревая друг друга, начали вооружаться, истреблять друг друга...

Расходы на самооборону.

Трудно, почти невозможно исчислить расходы, сделанные армянами и татарами на вооружение за последние $1\frac{1}{2}$ - 2 года.

Если будем умеренны и на каждые 2-3 семьи положим по одному ружью с необходимым запасом зарядов, всего стоимостью в 150 руб., это составит уже цену 5-ти коров, или 30-ти овец. Истраченные средней семьей 75-50 рублей на вооружение, составят $\frac{1}{6}$ - $\frac{1}{10}$ движимого имущества крестьянина... Не думайте, что это одни только голые предположения: состоящее из 190 дымов сел. К. хотя считалось «вне опасности», за последнее два года по уверению крестьян, израсходовало на вооружение 18.000 рублей (95 рублей на дым). Другое сел. Т., в 100 дымов, израсходовало 4,600 руб. (46 руб. на дым). Сел. К., состоящее из 500 дым., израсходовало 29,7 тыс. руб. (59 руб. на дым) и т. д. Расходы громадные как в «безопасных», так и подверженных «опасности» селениях! Считая около 50-60-ти руб. расходов, на вооружение каждой семьи, общий расход армянского населения Карабаха за последние два года выразиться в 1,5-1,8 милл. рублях.

От армян не отстали и татары. Хотя до столкновений татары были вооружены гораздо лучше, но большей частью их ружья были старых образцов, вследствие чего они принуждены были заменить их ружьями более усовершенствованных систем. Кроме того, татары, как не отправлявшие воинскую повинность, скорее портили оружие и бесцельных зарядов выпускали больше, чем армяне. Живущие за пределами столкновений, очевидно, находились в более лучших условиях, чем их сородичи - горцы, но, говоря только о последних, нельзя не констатировать, что татары в экономическом отношении разорились столько же, сколько и армяне. В одном селе, напр., где население смешанное и состоит из армян и татар, 120 дымов армян истратило на вооружение 7,000 руб., (58 руб. на дым), а 80 дым, татар-5,000 руб. ($62\frac{1}{2}$ руб. на дым).

Если мы расходы на вооружение со стороны армян определили суммой в 1,5-1,8 милл. руб., необходимо предположить, что и татарами истрачено не меньше.

Во всем Карабахе по время армяно-татарских столкновений убыток, понесенный обеими сторонами на вооружение, следует считать не менее $3-3\frac{1}{2}$ милл. руб.,- сумма, равная $\frac{1}{6}$ части всего движимого имущества населения.

И этот громадный расход во многих местах не нашел себе «никакого оправдания», ибо и до настоящего времени в этих местах не было никаких столкновений... Но кто мог гарантировать как армянам, так и татарам безопасность и, значит, сделать излишними разорительное вооружение? Кто может сделать это хотя-бы сегодня? Человеку жизнь дороже всего. Благодаря преступному попустительству правительства этой жизни угрожала опасность, и население, как армянское, так и татарское вооружалось, продавало овец, ко-

ров, быков, задолжалось, вооружалось бесконечно и... разорялось экономически.

Падение промышленности и экономия благосостояния вообще

Наряду с расходами на вооружение, как земледельцы, по преимуществу армяне, так и татары, занимающиеся земледелием и скотоводством - терпели и косвенным образом. Находясь под постоянной опаской, под свистом пуль, они не могли, конечно, предаваться обычным своим занятиям с прежним спокойствием и вниманием.

Земли распахивались второпях, посевы производились не вовремя, а лишь когда это становилось возможным. Сады не обрабатывались, а оставлялись на произвол судьбы, скот лишался необходимого корма, обычного ухода. Во сколько миллионов определяется убыток понесенный таким косвенным путем обеими народностями, - ответить крайне трудно. Приблизительное понятие об этом можно составить по степени упадка торговли и промышленности, имеющего место в Карабахе.

В Зангезурском уезде, напр., налог с торгово-промышленных предприятий, как и общие торговые обороты, уменьшились постепенно следующим образом:

Годы	Сумма сборов, руб.	Сумма торгово-промышл. оборотов, руб.
1904	12.000	1.200.000
1905	9.700	980.000
1906	7.000	750.000

В Шушинском уезде вместо 7,600 руб. (в 1905 г.), в 1906 году получилось только 3,600 руб. сбора, что соответствует уменьшению общего торгово-промышленного баланса в самой богатой части Карабаха с 3.830,000 руб. до 1.500,000 руб. Оно и неудивительно, так как вместо 624 промышленных предприятий, работавших в 1905 г., в настоящем году в Шушинском уезде осталось всего 334, и в числе ликвидированных предприятий находятся именно такие, которые имели наиболее крупное экономическое значение: спиртные заводы, шелкопрядильные фабрики, крупные мануфактуры.

Раз в двух соседних, Шушинском и Зангезурском, уездах за два года сбор с торгово-промышленных заведений с 29.600 руб, падает до 10,600 руб. - что представляет собой верный признак сокращения в два раза всего торгово-промышленного баланса (вместо 5 милл. 2¹/₂ милл. руб.), не может быть сомнения, что общий приход страны уменьшился в той же степени.

Вот при таких экономических условиях предстал перед нашим крестьянином черный призрак голода осенью 1906 г. Для обеспечения себе пропитания крестьянская семья должна была иметь 50, 100 руб. Если бы даже он жил впроголодь, вместо 1¹/₂ пуда хлеба в месяц потреблял бы 1¹/₃ пуда, все же ему необходимо было иметь несколько десятков рублей. Где было ему достать эту сумму, из какого источника покрыть этот дефицит.

Продажа скота.

Первое место в ряду этих «средств», безусловно, занимает продажа скота. Не живущему в деревне покажется невероятной та сильная убыль в скоте-убыль, принимающая все более угрожающий характер, какая наблюдается в действительности.

Сисианский округ Зангез. у. можно считать сравнительно мало потерпевшим и более обеспеченным. Однако, и здесь за последние три года число скота убавилось в следующих размерах:

Роды скота		Бирнакот (400 дым.)	Тазагер (102 дым.)	Караклис арм. (120 дым.)	Караклис тат. (80 дым.)
Козы, овцы	3 года назад	2.200	100	0	700
	теперь ¹	1.500	100	0	500
	-	- 700	+ 0	0	-200
	+	- 32%			-29%
Крупный рогатый скот	3 года назад	1.080	325	600	630
	теперь	760	170	410	420
	-	-320	-155	-190	-210
	+	-29%	-48%	-32%	-33%
Лошади и ослы	3 года назад	250 + 20	70 + 60	80+30	70+20
	теперь	150 + 20	60 + 60	60+30	70+10
	-	- 100 -0	-10-0	-20-0	-0-10
	+	- 40%	-14%	-25%	0-50%

Как крупный рогатый скот вместе с буйволами, так и скот мелкий и, в особенности, лошади дают значительное сокращение, приблизительно в ¹/₃. Не убыло число лишь такого рода скота, который большого значения в крестьянском хозяйстве не имеет (ослов), обстоятельство, косвенным образом указывающее, что к прежним неимущим прибавляются новые контингенты крестьян, когда то имевших лошадей.

¹ Теперь, т.е. в ноябре и декабре 1906г.

Татарский Каракилис не отстывает от армянского Каракилиса: если армяне, в виду неимения ими овец, продают корову и лошадей ($\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$), их соседи татары лишаются $\frac{1}{3}$ своих овец и крупного скота, удерживая лошадей.

Естественно, более тягостно положение потерпевших от столкновений и недорода районов, каковым, например, является Зангезурский округ:

Роды скота		Тег (700 дв.)	Яйджи (87 дв.)	Каракишлак арм. (484 дв.)	Дарабас с Шамбом (76 дв.)
Козы, овцы	3 года назад	1.500	1,500	2,700	2,000
	теперь	500	500	1,500	300
	+абсол.	-1,000	- 950	- 1,200	- 1.700
	- в %	- 67%	- 63%	- 44%	- 85%
Крупный рогатый скот	3 года назад	1,100	800	3.000	1,000
	теперь	600	600	1,500	150
	+абсол.	- 500	- 200	-1,500	- 850
	-в %	- 45%	- 25%	- 50%	- 85%
Лошади и ослы	3 года назад	207 + 200	70	?	50 +100
	теперь	80 +200	40	?	18+17
	+ абсол.	-127+0	-30	?	-32- 83
	-в %	-61%	-43%		-64% -83%

В общем, по пострадавшему району Зангезурского уезда количество скота уменьшилось на 40-60%, а местами убытки дошли и до 85%, как например, в полуразоренном Дарабасе. Из разных родов скота наибольшей % убыли приходится на лошадей и овец.

Убыль рабочего скота.

Крупный скот, в который входит и скот рабочий, единственная опора и надежда крестьянина, продается с большей осмотрительностью. Однако, при наличности нужды и голода, крестьянину приходится расстаться и со своим верным спутником, товарищем по работе-быком.

Вот небольшая таблица, по которой можно проследить убыль рабочего скота за последнее трехлетие:

	Три года назад было скота.	В настоящее время насчитыв. скота	Убыль в течение 3 лет	%%
Бирнакот	1200	1.000	-200	-17
Тазагег	350	300	-50	-14
Арм. Караклис	480	400	-80	-17
Тат. Караклис	360	320	-40	-11
Тег	800	500	-300	-15

В полуразрушенном Шамб-Дарабасе число голов рабочего скота с 300 упало до 120, т.-е. уменьшилось на 180 голов или 60 %: Естественно, что такая значительная убыль в рабочем скоте должна повлечь за собой также уменьшение количества находящихся в употреблении плугов и сох. Характерна в этом отношении владельческая деревня Саркисашен в Варанде, насчитывающая 100 дымов: три года назад количество сох, употребляемых в работе в этом селе, доходило до 62, в прошлом году число это упало до 49, а в настоящем году-до 26. Во время армяно - татарских столкновений Саркисашен не подвергался разорению подобно Шамбу, но подвергался так называемому «мирному разорению», обусловливаемому помещичьим гнетом.

Усиление сельского пролетариата.

Убыль в рабочем скоте, а в связи с этим и уменьшение количества находящихся в употреблении плугов и сох не только влечет за собой сокращение пространства посевов в будущем, но и подрывает экономические силы крестьянства, создает и увеличивает ряды обездоленных, контингент сельского пролетариата. Быстрому росту последнего ничто так не способствует, как недостаток хлеба, голод и внутренние неурядицы. Вот несколько фактов, иллюстрирующих только что сказанное. В течении последних трех лет в упомянутом выше Саркисашене число крестьян, совершенно не имеющих рабочего скота, возросло с 15 до 40, т. е. почти утроилось. Увеличение бесскотных наблюдалось и во многих других селениях, а именно:

Название селений	Общее число дымов,	Число бесскотных увеличилось от - до
Бирнакот	40	25— 40
Тазагег	102	10— 15
Тат. Караклис	80	6— 8
Арм. Караклис	120	5— 10
Тег	700	10— 50
Каракишлаг	448	60—130
Магас	30	4— 7
Тагавард	250	10— 60
Дирнаварз	225	65—100
Дашбулаг	200	25— 50
Гандзасар	180	40— 50
Итого	2881	275-560

В упомянутых выше 11 деревнях, насчитывающих, 2881 дымов, число не имеющих скота с 275 возросло до 500.

Три года тому назад процент бесскотных был 8,15 %, в настоящее время он равен 12,5 %, что указывает на возрастание сельских пролетариев на целую треть. Указанные здесь цифры, конечно, есть величины средние. Но в Карабахе немало таких селений, как Илис и Тимбухлу (Хачен), где, благодаря нескончаемым столкновениям и другим неблагоприятным условиям более чем половина населения не имеет не только рабочего скота, но и какого бы то ни было скота.

Продажа домашнего имущества.

Вместе с продажей скота, крестьянин выносит на рынок и остальное имущество, закладывает земли, будущий труд свой. Из продаваемого имущества большую или меньшую ценность представляют ковры и паласы. Зимой в длинные свободные вечера крестьянки прядут шерсть, красят и к весне ткут ковры, предназначенные в приданое взрослым девицам. Мало-мальски состоятельные семьи вообще не продают своих изделий. Но вот наступают черные дни - нужда и голод, которые вынуждают крестьян вынести на продажу все это шерстяное добро: ковры, паласы, мафраши, все, что из шерсти, все, что представляет ценность. В селе Тег. Зангез. у. нас уверяли, что в этом году вместо продаваемых в прежние годы 50-100 ковров в обозреваемом 1906 г. продано более 300.

В Каракишлаг, где раньше продавалось не более 100 ковров, в этом году голод заставил вынести на рынок более 1000 ковров, паласов, мафрашев.

То же самое имело место и во всех остальных, армянских и татарских селениях.

Думается, излишне здесь упоминать, что вместе с коврами, в силу той же необходимости, продается и масса других, весьма нужных и ценных вещей – медная посуда, оружие. Во многих деревнях нам приходилось быть очевидцем того, как медная посуда, купленная по 50 коп. за фунт, продавалась по 30-25 к. по цене листовой, заржавленной меди... Часто, крестьяне, живущие в самых необеспеченных районах, тайком и за полцены продают оружие, приобретение которого было сопряжено с громадными трудностями и риском. Продается все: ради куска хлеба выносятся со двора и молочный скот и овцы, и коврики служащие постелью и необходимые для крестьянского очага кастрюльки, и предметы скромного украшения, оружие... Все, все, что есть у крестьянина, выносятся на базар, все переходит в руки кулаков и разных маклеров... но по каким ничтожным ценам!

Цены на скот и другие продаваемые товары.

В прошлом (1906) году цена на скот вообще была невероятно низкая. Пара рабочих буйволов, вместо 140 руб. продавалась за 70 рублей. Корова, дающая $5\frac{1}{2}$ -6 пудов убойного мяса, вместо 25-30 руб. продавалась за 15-16 руб. Пара овец, стоящих 2 года назад 14-15 рублей, шла за 7-8 рублей.

Более всего упала в цене лошадь. Недостаток в ячмене чувствовался в такой острой форме, что содержание одной лошади в месяц обходилось более десяти рублей, а содержание до самой весны в 50-60 рублей. Не следует потому удивляться, если прекрасный 100-300 рублевый скакун продавался за полцены, а обыкновенная упряжная лошадь за 25-30 р. вместо 70-100 руб.

Прибытие войска в Карабах, безусловно, поддержало несколько цены, хотя и после того все сорта мяса в Шуши продавались дешевле предыдущих лет на одну копейку. Куры, как и вообще птица, упали в цене в 1 $\frac{1}{2}$ -2 раза.

В этом году сравнительно поднялись в цене лишь масло, сало и шерсть, которые вместо 15-16, 4-5 и 5-6 рублей пуд, продавались по 20 - 21, 7 - 8 и 7 - 8 рублей, т. е. в $1\frac{1}{2}$ раза дороже обыкновенного. Но служило ли последнее обстоятельство признаком изобилия этих предметов, (масла, шерсти)? Или, быть может, оно обуславливалось иными условиями?

К тому же сравнительно высокая цены на шерсть и масло могли иметь лишь некоторое значение для занимающихся скотоводством татар, хотя и последние благодаря общему экономическому упадку и кризису, вместо того, чтобы продавать пудов пять масла по 15 рублей за пуд и выручать 75 руб., в этом году, едва могли рассчитывать на продажу лишь трех пудов каждый (по 20 руб. за пуд), при выручке 60 рублей; несмотря на повышенные цены, общая выручка от продажи масла представляла менее значительную сумму, чем в годы общего мира и экономического благосостояния.

В таких же неблагоприятных условиях происходила и продажа ковров и других шерстяных паласов. И хотя товар этот, не требовал от хозяев своих,

подобно скоту, корма, расходов на содержание и надзора, однако ловкие ростовщики, всегда умеют ловить рыбу в мутной воде, материалы, стоящие 24 - 30 рублей приобретали за 15-18.

Таким образом, все то, в чем нуждался крестьянин, приобреталось последним за 1,5 и двойную цену и, наоборот, все, что он продавал, должен был уступать по ценам в 1,5- 2 раза более низким, чем в нормальные годы.

В нормальные годы 20 пудов пшеницы крестьянин продавал за 24 рубля, на которые мог купить двух свиней, одну корову или большой ковер; в настоящее время для покупки тех же 20 пудов пшеницы он принужден продать 4 свиней, двух коров или два ковра; потеря, как видите, двойная.

Крестьянин на собственной шкуре испытывает это ненормальное, безысходное положение и, чтобы хоть несколько отдалить грозящее ему разорение, вместе с продажей скота и имущества прибегает и к другим средствам-сторонним заработкам и эмиграции.

Сторонние заработки.

Сторонние заработки и эмиграция всегда служили для карабахцев обычными средствами, при помощи которых они в продолжении десятков и даже сотен лет покрывали дефицит в бюджете семьи.

Армяне, замкнутые в горных ущельях и имея несравненно меньше земли, чем их соседи – татары, естественно чувствовали необходимость позаботиться о заработках вне земледелия, издавна свыклись с исканием счастья на чужбинах.

Отхожий промысел плотников, каменщиков, слесарей, занятие мелкой торговлей, служба и другие занятия были распространены в особенности в районах, близких к Шуши, среди Варандцев, Хаченцев и Зангезурцев. Естественно поэтому, что в настоящем году, когда недостаток в хлебе сделался весьма ощутимым, отход из селений и эмиграция приняла более широкие размеры. Вместе с тем, если раньше выселение в города вместе со всем семейством было явлением исключительным, в этом году число таких лиц удвоилось и утроилось. Нижеприводимые цифровые данные проливают на этот вопрос некоторый свет.

Селения	Число действ. дымов селения	Число лиц, занимающихся сторонним заработком		Из них живущих в городах с семьями или женщины	
		В 1906г.	3 года назад	В настоящее время	3 года назад
Саркисашен	100	150	70	15 сем.	3 сем.
Магас	30	30	7	2	-
Н.Тагавард	250	250	130	30	6 сем.
Каракишлак	484	300	175	25	10
Караундж	192	300 (?)	200	15	6
Яиджи	87	40	17	2	2
Дарабас-Шамб	76	100	30	3	2
Тег	700	150	300	4	8
Бирнакот	410	420	350	100 жен.	10 жен
Тазагюг	102	93	75	3	-
Каджаранц	77	12+63 ¹	0+30	1	1
Итого	2.508	1.917	1.384	210	50

Приведенные данные достаточно наглядно показывают, что число лиц находящихся на заработках вне селений составляет 50-55% числа всех семейств. Если обобщить приведенные данные по отношению по всему интересующему нас району (насчитывающему до 200,000 жителей с 30,000 семьями), придется сделать вывод, что из четырех уездов Карабаха около 16,5 тысяч душ или 1/6 всего взрослого населения или 1/3 мужчин обыкновенно ищет заработок на стороне.

Из тех же цифровых данных ясно видно, что в этом году, вследствие голода, общее число отправившихся на заработки с 1,381 возросло до 1,917, т. е. увеличилось более, чем в 1½ раза.

Число семейств, покинувших родные жилища в настоящем году, в четыре раза больше, чем то было три года тому назад.

Если, наконец, принять во внимание, что в иных деревнях сами сельские общества ставят эмиграции известные препятствия (чем между прочим и объясняется факт убыли числа переселившихся в Тег и Дарабас), тогда читателю будет ясно и убедительно, что приведенное выше общее число отправившихся на заработки нельзя считать преувеличенным.

Убыль в Баку числа рабочих армян и татар.

К сожалению, по одному лишь числу покинувших родную землю крестьян нет возможности определить, как размеры их заработка, так и степень помощи, доставляемой ими родным, оставшимся в деревне.

¹ 12 чел. работают вне Занг.у. и 63 на местных медноплав. заводах

Наоборот, замечается как раз противоположное; Баку, являвшийся главным центром заработков для карабахцев, в настоящее время занимает не больше рабочих рук, чем несколько лет тому назад.

Статистические данные подтверждают, что в Баку число рабочих - как армян, так и татар - за последние годы сильно убыло.

По данным стат. бюро съезда нефтепромышленников, число и распространение рабочих по национальностям представляются в следующем виде (в тысячах и в %).

Национальность	Нефтяные промыслы		Нефтяные заводы	
	1897г. чис.в%	1905г. чис.в%	1897г. чис.в%	1905г. чис.в%
Армяне	4098=29%	16%	589=19.4%	340=10.4%
Русские	2406=17.5%	27.3%	1491=49%	2297=70.2%
Лезгины	2070=15%	12.9%	33=1%	15=0.5%
Мест.татары	1603=11.7%	11.2%	286=9.4%	103=3.0%
Казанск. татары	429=4%	7.6%	8=0%	5=0%
Персы	2622=19.1%	6.5%	473=15.8%	449=13.7%
Разные национальности	-	-	-	-
Итого	10299=100%	15964=100%	3041=100%	3273=100%

Ясно, следовательно, что число армян рабочих на нефтяных промыслах убыло с 29% до 16%, а на заводах с 19,4% до 10,4%.

В 1897 году из всех зарегистрированных 14300 рабочих, армян было 4687 человек, т. е. одна треть общего числа всех рабочих (32,9%). В начале 1905 года из 19,3 тысяч рабочих-армян было всего только 15,5% (3910 человек), несмотря на то, что общее число всех рабочих возросло с 14340 до 19237, т. е. на 4897 или 34%. Абсолютное число армян-рабочих с 14687 упало до 3910, т. е. на 16,5%, относительное же их число сократилось более, чем в два раза.

Несомненно, это результат той политики систематических гонений, коим подвергались армяне в течении последних десятилетий.

Как это бывает всегда, удар и тут пришелся не на сильных мира сего и миллионеров, а по самому бедному и угнетенному классу - обнищавшему крестьянству.

Человеконенавистническая политика российской бюрократии особенно сильно сказалась в 1905 г. во время армяно-татарских столкновений, не замедливших в результате своем вызвать еще большее сокращение рабочих армян в Баку.

По статистическим данным тех же нефтепромышленников оказывается, что за один год столкновений с 1-го января 1905 г. по 1-ое января 1906 г. число Бакинских рабочих по национальностям потерпело следующие изменения:

Национальности	1905	1906	Убыло (—) или поднялось (+).
Армяне	16,1%	9,8%	-6,3%
Персы	17,7%	13,1%	-4,6%
Местн. Татары	11,2%	10,0%	-1,2%
Разные европейцы	6,5%	5,1%	-1,4%
Русские	27,3%	35,4%	+8,1%
Лезгины	12,9%	16,3%	+3,4%
Казанские татары	7,6%	9,3%	+1,7%
Евреи	0,7%	1,0%	+0,3%
Мусульмане вообще	41,8%	39,4%	-2,4%

Число рабочих армян за один только год убыло на 40%, а в течении последних девяти лет, постепенно сокращаясь, упало с 33% (в 97 г.) до 16% (1905 г.) и до 9,8%. (1906 г.).

Рабочие армяне, занимавшие в 1897 году первое, по своему числу, место в Баку, в настоящее время занимают пятое место, уступая в этом отношении русским, персиянам, местным татарам и даже лезгинам.

Эта же политика заметно проводится и в других городах и центрах Кавказа,- в Тифлисе, Батуми, и, в особенности, в тех предприятиях, как железные дороги, трамваи, которые находятся в ведении правительства или под его надзором. Иначе трудно объяснить, между прочим, то печальное явление, что большая часть стекающихся в Баку рабочих из Варанды, Хачена, Сипана и Зангезура остается без всякой работы. Эти голодные и невежественные массы легко поддаются искушениям и вступают в число преступников, или в разного рода сообщества, обещающие им легкие средства к жизни. Немало, конечно, таких рабочих, которые несколько месяцев скитавшись по разными городам и истратив взятые из дому последние копейки, возвращаются, наконец, на родину с пустыми руками. Естественно, что несчастные эти всегда готовы работать в деревне за какую угодно плату. Нам нередко приходилось видеть, как каменщик, получавший прежде 1 р. 20 коп., работает за 30-40 коп.; месячный рабочий вместо обыкновенных 10-7 руб. работает за 3-2 руб. и даже даром, лишь бы прокормиться...

Заводы в Капане.

В верхнем Капане (Охчи-Дзор) опустошенная деревня Каджаранц, как то мы видели из приведенной выше таблицы, $\frac{4}{5}$ частей всех своих рабочих направляет на медные Капанские заводы. Эта разгромленная и находящаяся в крайней нужде деревня вместо прежних тридцати рабочих в нынешнем году послала на медные заводы 63 человека, т. е. вдвое больше обыкновенного. То же самое имело место и в прочих Капанских селах, в особенности в тех из них, которые пострадали от армяно-татарских столкновений. Благодаря лишь этому относительное число местных рабочих на медных заводах Капана возросло, а число персидско-подданных рабочих упало. Общее число рабочих в медных рудниках Капана обыкновенно колеблется, сообразно с временами года, между 1200 и 2000 чел., одну пятую которых составляют татары персидско-подданные, а $\frac{4}{5}$ -местные армяне и татары, в равном, числе.

В декабре 1906 года на заводском «базаре», фунт хлеба третьего сорта продавался по 6 коп. Если принять во внимание, что одному рабочему на пропитание ежедневно нужно три фунта хлеба, и 10-12 коп. на другие мелкие расходы (на лук, мясо, чай, сахар и починку одежды), мы убедимся, что черно-рабочий с большим трудом, может за день откладывать 10-12 коп., каковая сумма (при наличности повышенных цен в настоящее время) еле может удовлетворить потребностям одного ребенка.

И если бы на заводах работали даже все мужчины какого-либо селения, они смогли бы и прокормить лишь половину наличного числа жителей селения.

Такой ничтожный размер заработной платы сам по себе рельефно характеризует степень эксплуатации, господствующей в горнопромышленном центре Капана. Оно и неудивительно.

Рабочие, занятые на промыслах невежественны, мало сознательны, не организованы; хозяева очень ловкие мастера своего дела и наделены безграничным аппетитом. Руководители общественного мнения и пресса индифферентны к судьбе униженных и обездоленных и молчат.

На рудниках нет фабричной инспекции: в два года раз рудники посещают какие -то чиновники, которые, совершив прогулку около заводов, восхитившись прекрасным видом и пообедавши плотно у кого-либо из заводчиков, спешат уехать из этих диких местностей.

О законах, покровительствующих рабочим, здесь не имеют представления.

Если случается кому либо из рабочих лишиться глаза или ноги, хозяин или испытанный управляющий, запугивая его, заставляет или молчать, или же довольствоваться несколькими десятками рублей и лечь бременем на нищих родных.

По закону хозяева обязаны содержать школы для детей рабочих на всех тех заводах, где работают хотя бы несколько сот рабочих. Между тем, в Капане

работы ведутся уже несколько десятков лет, но до сего дня и речи нет о рабочих школах!.. Да и наивно было бы надеяться, что заводчики, обирающие рабочих, благодаря лишь невежеству последних, постараются открывать для них школы, эти светочи сознания среди окружающего мрака.

По закону на заводах должны иметься бани. Несмотря на обилие воды и леса и не менее обильной грязи, как среди армян, так и татар, горнопромышленники об этом, конечно, вовсе не беспокоятся.

Далее закон предписывает, чтобы шахты освещались лампадным маслом, дающим меньше копоти. Однако, господа заводчики вместе с их «образованными» управляющими считают излишним и это, и применяют черную нефть.

Благодаря такой «экономии», в шахтах создается такая атмосфера, в которой непривычному трудно оставаться и часа.

После выхода из темного лабиринта приходится целый день отхаркиваться и откашливаться, чтобы как-нибудь освободиться от темной массы.

Заводы по закону обязаны иметь своего доктора, помощников доктора и больницу. Однако горнозаводчикам, зарабатывающим сотни тысяч рублей, все „не удастся достигать взаимного соглашения относительно этого вопроса, да и трудно им найти соответственного доктора". В итоге все заводы содержат одного фельдшера, которому не дают даже комнаты, где бы он мог поместить даже тяжело больных... Да, „истинно-патриархальные" порядки. господствуют на капанских заводах. Рабочий здесь эксплуатируется, как нигде, ни в одном уголке России. Горнопромышленникам удастся здесь, вдали от мира, устраивать такие делишки, которые смело могли бы возбудить зависть и аппетиты у самых отчаянных ростовщиков.

На одном из заводов мне удалось добыть следующий отчет деятельности горнозаводчиков:

Добыча 100 пудов руды предпринимателям обходится 80 руб.

Плавка этих 100 пуд. руды 55

Итого весь расход на 100 пуд. руды составляет 135 руб.

Из 100 пудов руды в Зангезурских заводах получается средним числом 15-20%, или 10 пудов чистой меди, каковая представляет по господствующим в настоящее время ценам (пуд в 19 р.), стоимость на сумму в 304 рубля.

Очевидно, отсюда чистого дохода с каждых 100 пудов руды заводчикам достается 169 рублей.

Большинство горнопромышленников платит 1/10 часть полученной меди землевладельцам, и таким образом, предпринимательский чистый доход уменьшается до 152 рублей, или 1 р. 52 к. с пуда руды.

В декабре месяце 1906 года на трех главных Капанских заводах¹ имеющих 1200 рабочих, (не считая перевозчиков угля и меди) средним числом, в день плавилось 1500 пудов руды.

Не трудно, конечно, вычислить, что из общей стоимости меди, обрабатываемой ежедневно на заводах, стоимостью 4560 руб., 2250 рублей получали трое горнопромышленников, 225 рублей поступали в карманы некоторых местных землевладельцев и посредников, а оставшиеся 2000 рублей распределялись между 4000 рабочих и перевозчиков!.. Это „заработок“, который дает полную возможность хозяевам осуществлять все требования закона и даже удвоить заработную плату рабочих всех видов.

Да, это так и будет, это осуществится в недалеком будущем, осуществится в тот светлый день, когда местный рабочий народ образует тесно-сплоченную организацию, и во главе ее станет опытный руководящий орган. А что будет в несколько более отдаленном будущем, когда по ущельям и равнинам Карабаха пройдет железная дорога, когда на Кавказе утвердится правопорядок, и создадутся условия для культурного преуспеяния, трудно предсказать.

В глубоких, недрах своих горы Зангезура содержат такие ценные и несметные богатства меди, население края наделено такими положительными качествами и способностями, что через очень непродолжительное время, ценою сравнительно незначительных усилий, вся картина страны изменится до неузнаваемости. Очень многим, даже из современного поколения придется быть очевидцами удвоенной заработной платы в Капане, удесятеренного числа рабочих.

Недалеко время, когда отрезанная, заброшенная часть Зангезура из отсталого и забытого захолустья превратится в страну богатую, обильную и счастливую...

А теперь... теперь голодающие рабочие не в состоянии добыть себе, куска черствого хлеба-это нужно сказать в особенности про настоящий (1906) год, когда, благодаря армяно-татарским столкновениям, некоторые из заводов были разорены и в продолжении нескольких месяцев не работали. Горнопромышленники от этого понесли убытки в размере нескольких сот тысяч рублей. В той же степени пострадали и без того обездоленные и бедствующие рабочие.

Шелкомотальные заводы.

Шелкомотальные заводы давали в этом году также сравнительно незначительный, против обыкновенного, заработок. Заводы эти главным образом сосредоточены в Хачене и Варанде (Шуш. у.).

¹ А.Мелик-Азарянца, *Кундурова и Х. Назарбекова*

Живая сила воды и дешевый женский труд представляли здесь специальные удобства для развития указанных предприятий.

Во всем Шущинском уезде насчитывается около 20 шелкомотальных заводов.

В каждом из них работает человек 50-80, по большей части женщин, девочек и подростков.

Работают по преимуществу зимой, когда больше свободных рук, и когда заработная плата пятью копейками ниже, чем летом.

Работа ведется везде при крайне неблагоприятных санитарных условиях.

Заработная плата рабочих колеблется смотря по возрасту и сноровке работающих.

Дети 8-12 летнего возраста получают по 7-8 к. в день

девочки 17-20 лет 15-18

взрослые 30-35 лет 20-40

40 коп.-это самый крупный размер заработной платы, которая дается обыкновенно наилучшим мастерицам.

Отрицательное влияние армяно-татарских столкновений сказалось также и на шелкомотальных заводах, некоторые из коих разорены и закрыты.

Оставшиеся открытыми заводы, благодаря экономическому кризису и общему упадку экономической жизни, значительно сократили размеры своей деятельности.

Перевозка товаров.

Мы могли бы считать исчерпанным свой обзор о неземледельческих работах населения, если бы не оставалась еще одна область труда, область, которая, хотя и не имеет творческого характера, но играет довольно крупную роль. Мы имеем в виду перевозку товаров, так называемый извозный промысел.

Прежде, когда еще не было никаких армяно-татарских столкновений, каждая из этих национальностей имела полную возможность свободно работать и пребывать в пределах районов, занятых другой нацией, сообразуясь единственно со своими способностями.

На шоссейной дороге, ведущей из Евлаха в Шуши, конкурировали друг с другом армяне и татары, фургонщики и аробщики.

То же самое происходило и на всех тех линиях сообщения, которые соединяют между собой крупные населенные пункты Карабаха.

В настоящее время картина совершенно иная.

Фургонщики и аробщики армяне, натерпевшись несколько раз на Евлахском тракте, не могут больше пользоваться этой линией.

Имея несколько раз столкновения со своими соседями, крестьянин Хачена не решается довариться соседу, не может больше заниматься перевозкой товаров.

Вместо того, чтобы рисковать жизнью, он предпочитает голодать. Тележку свою, как и быков, он держит без применения.

Внутри страны наблюдается картина, прямо противоположная. Тракт, ведущий из Герусов в Капан (Катарские заводы), не особенно безопасен, даже для местных татар, линия же, соединяющая Зангезур с Нахичеванью, открыта и безопасна лишь для жителей русских сел, устроившихся в горах (Базарчай и Бичанаг).

Положение это очень тяжело отзывается как на армянах, так и на татарах, доставляет им большие неудобства и причиняет крупные убытки. Особенно опасно на Евлахском тракте, и в особенности теперь, когда в крае свирепствует голод.

Ежедневно несколько десятков фургонов и ароб двигаются по направлению к Шуши с грузами пшеницы, муки, керосина, сахара, мануфактуры и разных других провизий, необходимых для полумиллионного населения Карабаха.

Перевозка двух-трех тысяч пудов товара приносит перевозчикам в день более тысячи рублей, из которых в настоящее время армяне не имеют никакой доли. Вместе с тем факт монополизации всей Евлахской линии весьма отрицательно влияет вообще на экономический уклад населения.

Оставим в стороне те кровавые дни, когда закрытию Евлаха армяне отвечали закрытием Аскерана; когда каждая сторона старалась уморить голодом противника; когда керосин продавался по 7-8 коп. фунт, соль, привезенная из Нахичевани в Зангезур, по 1 р., 1 р. 20 к. вместо 60, 70 коп. за пуд; когда лишь счастливым удавалось доставлять своим родным и друзьям несколько кусков сахара в запечатанных конвертах.

Теперь эти тяжелые дни отошли в область истории и обеими враждовавшими сторонами упоминаются с проклятием. Между тем, монополизирование Евлахской дороги и поныне сказывается крайне отрицательно на жизни края и, в частности, на цене хлебов и усилении ужасов голода.

Как известно, стоимость перевозки товаров зависит от того, сколько требуется при нормальных условиях издержек во время перевозки - включая, конечно, в эти издержки и стоимость труда, корм лошадям и др. необходимые расходы. Это и служит причиной тому, что при повышении цены на корм лошадям (ячмень), неизбежно повышаются и цены на перевозку товаров из Евлаха в Шуши в следующей зависимости

Стоимость пуда ячменя в Евлахе	Цены перевозки каждого пуда
35-40 к.	17-18к.
80	20
1р.-00	25
1р.-20	30
1р.-40	35-40

Если принять во внимание то, что дорога от Евлаха в Шуши и обратно продолжается около 7-8 дней, что для каждой лошади в день нужно 10-12 фунтов ячменя и полпуда самана, что плата извозчику и издержки на починку экипажа в течение этого промежутка времени обойдутся 7-10 рублей, то обнаружится более или менее точное соответствие между приведенными выше числами.

На основании тех же числовых данных можно сделать и тот вывод, что в настоящее время, когда пуд ячменя в Евлахе стоит 1 руб, 40 коп., стоимость перевозки одного пуда товара не должна превышать 40 коп. Но в действительности мы имеем совсем другое.

Осенью сего, 1906 года минимальный размер стоимости перевозки пуда был 40 коп. Средним числом все товары перевозились из Евлаха в Шуши по 50-60 коп. за пуд, а иной раз, при скверной погоде, цены эти повышались до 80 коп.

От подобного чрезмерного повышения цен пострадали не только состоятельные потребители сахара, но и потребляющее керосин трудовое крестьянство, нуждающееся в куске черствого хлеба, угнетенное и голодающее.

Указанное выше повышение цен за перевозку товаров некоторые приписывают орудующим на дорогах разбойникам и злонамеренным личностям, которыми будто бы обложены налогами перевозимые товары, другие склонны объяснить это тем, что-де шоссейная дорога испорчена, наконец, третьи считают это следствием пробужденного якобы среди татар национального духа. Татары, перевозя по дорогим ценам армянские товары, и, напротив, по дешевым ценам - татарские, будто этим хотят способствовать переходу торговли от армянских купцов к татарам.

Нам кажется, что все подобные толкования, как в отдельности, так и вместе взятые, не в состоянии выяснить сути такого крупного экономического явления.

Невероятное повышение цен за перевозку следует, по нашему мнению, приписать главным образом тому, что на Евлахском тракте небезопасно; потому, что перевозка по этой линии сделалась монополией в руках ограниченного числа лиц.

Интересы перевозчиков-армян, равно как и благоденствие всего края вместе с жгучей потребностью немедленной доставки хлеба голодающим, - все это в

совокупности неотложно требует прекращения и устранения этого неестественного положения, или же, в противном случае, проведения новой дороги, могущей конкурировать с Евлахской линией.

Но кому же думать обо всем этом?

Долги и ростовщичество.

Итак, лишенное работы на бакинских нефтепромышленных заводах, а также некоторой части заработка на заводах Капана и на шелкомотальных заводах, угнетаемое крестьянство принуждено было обратиться к третьему способу пополнения своей нужды, к «благотельному» и зажиточному соседу. Ростовщики, действующие под маской городского купца, солидного помещика и сельского «почетного» всегда являлись для крестьянина последним «убежищем» и последней надеждой.

Фиктивные и действительные векселя, заклады серебряных вещей и земель, работа у кредитора в качестве полукрепостного - все эти явления столь обыкновенные и весьма знакомые, что не стоит на них подробно останавливаться.

В этом отношении Карабах не составляет исключения наряду с другими областями Закавказья.

Определить хотя бы приблизительное количество долгов, обременяющих широкий класс неимущих, крайне трудно. Часто должники являются одновременно и имеющими кое-какие получки.

Помимо того, недобросовестные всегда увеличивают размер действительного долга, а люди «честные», наоборот, стыдятся их, скрывают настоящую сумму своих долгов.

Наконец, кредит в деревнях реализуется по столь разнообразным формам, что нет никакой возможности, за отсутствием каких-либо ведомостей и таблиц, проследить количество выдаваемых и получаемых денег. Остается только руководствоваться приблизительными указаниями местных сведущих добросовестных людей.

По словам последних, количество долгов, в некоторых деревнях, три года тому назад и в настоящее время представляется в следующем виде.

Деревни	Общее число дымов	Число должни- ков		Общая сумма долгов		За посл. 3 г. (+) - прибавилось или (-) убавилось	
		3 г. тому назад	В наст. время	3 г. тому назад	В наст. время	число должни- ков	сумма долга!
Караундж	192	120	170	15,000	25,000	50	10,000
Тег	700	400	650	25,000	45,000	225	20,000
Бирнакот	410	350	350	20,000	25,000	—	5,000
Таза гюх	102	50	60	3,000	5,000	10	2,000
Караклис Арм.	120	45	60	4,000	6,000	15	2,000
Караклис Тат.	80	20	30	3,000	4,000	10	1,000
Итого	1604	985	1320	70,000	110,000	335	40,000
		(61,5%)	(82,5%)	(71 р.)	(83 р.)	(34 %)	(57%)

Из приведенной таблицы ясно, что еще до армяно-татарских столкновений 2/3 сельского населения имели долги.

Последние годы естественно способствовали сильному увеличению долгов. Число задолжавшихся семейств, от 61,5% в общем возросло до 82,5%, т.е. увеличилось на 1/3.

Более резко возрастает общая сумма долгов.

В то время, как прежде каждое семейство средним числом обременено было долгом в размере 71 рубля, в настоящее время оно изнывает под бременем 83 рублей. В общем, 1600 крестьянских семейств, приведенных выше шести селений, вместо прежнего долга в 70,000 рублей, ныне имеют 110,000 руб., другими словами общая сумма долгов увеличилась на 40,000, или на 57%.

Кто не знаком с экономическими условиями нашего крестьянства, тому, пожалуй, трудно представить себе тяжесть, под которой оно изнывает, трудно представить себе значение 70 -80-рублевого долга для крестьянина.

Эта сумма, ведь, составляет ровно половину среднекрестьянского годового заработка, являясь вместе с тем равной одной четверти его состояния. В городах и среди зажиточных крестьян, за 70-80 рублей следовало бы в год процентов платить до 10 рублей (10-15%).

Иначе обстоит дело в деревнях, в особенности среди бедных слоев крестьянства. Средний процент в наших деревнях почти всегда колеблется между 20-24-ю, Иногда даже, и это случается сплошь и рядом, крестьянин силою обстоятельств принужден платить 30% и даже 50%. Ныне, когда по всей стране свирепствует голод, нет сомнений, что, он, беспомощный мужик, с большой готовностью будет платить даже 60% и 100% лишь бы не умереть с голоду...

Многие надеются, что благодаря вмешательству правительства и разных „комитетов" можно будет препятствовать росту процентов и освободить нуждающихся от угнетения и грубой эксплуатации со стороны кулаков и имущего класса. При современных социально-экономических условиях, когда весь уклад общественной жизни зиждется на праве частной собственности, когда все является отражением необузданной свободы частной собственности, сильнейший, естественно и всегда, пользуется своим положением, эксплуатирует слабых, имущие притесняют неимущих. Эксплуатация и экономическое угнетение имеют тенденцию сообразоваться со степенью нужды слабых и неимущих, и величиною капитала имущего.

Ведь, не плодом праздной фантазии является тот общеизвестный факт, что в бедной, экономически отсталой Персии банковский процент достигает 15-20, в неимущей России 7-10, в обеспеченных Австрии и Германии 4-5, в цветущих и богатых Англии, Франции и Швейцарии 2-3.

Не следует, да и невозможно, одним лишь индивидуальным произволом и капризом объяснить того знаменательного и выдающегося явления, что Англии удается доставать несметные суммы за 2-2,5%, между тем как Россия, несмотря на всякого рода ухищрения своих финансистов принуждена при заключаемых займах платить 5%, 6%, а в недалеком будущем, быть может и 7%-10%.

То же самое явление имеет место и в нашей жизни, в экономической обстановке наших закавказских деревень. Бедные, неимущие составляют у нас подавляющее большинство, тогда как богатых, достаточных у нас сравнительно очень мало.

В татарских деревнях, обыкновенный размер процентов выше на 30-40%, чем у армян; а у этих последних (20-30%) нормальный процент выше, чем в русских и немецких колониях (10-20%); чем же это объяснить, если не тем, что татарский элемент сравнительно беднее армян, что армяне, в свою очередь, живут в более худших и экономически - незавидных условиях, чем их соседи-немцы и русские. В городах, где самый последний «пролетарий» живет сравнительно менее бедно, чем средний крестьянин, размер процента не превышает 10-15, тогда как в деревнях, где 9/10 всего населения - бедные и нищие, проценты колеблются между 20 и 30.

Во всех тех случаях, когда усиливается нужда у бедных, неизбежно возрастает и размер процентов. В настоящий момент в Карабахе народ голодает, нужда крайняя, понятно, следовательно, что при таком положении вещей тщетны будут всевозможные препятствия и ограничения. Капиталисты и имущие неудержимо будут прямо или косвенно эксплуатировать неимущих, будут брать с них вместо обыкновенных 20-30% все больше, и больше - 40%, 50% и даже 100%,

Примеры? - их очень много.

Формы кредита и примеры ростовщичества.

Мы довольствуемся приведением лишь нескольких более характерных...

В обыкновенные годы, весною, бедные крестьяне, влекомые нуждой, обращаются к имущим своим соседям, занимая у них хлеб отчасти для обсеменения, отчасти же для прокормления - и принято в таких случаях уплачивать взятый в натуральном виде долг при урожае в полуторном размере. За мерку пшеницы, взятой осенью или зимой, во время молотбы мужик возвращает кредитору 1,5 мерки того же хлеба, что и составляет 50 процентов натурой. Если же принять во внимание, что весною хлеб ценится обыкновенно на $\frac{1}{4} - \frac{1}{3}$ дороже, чем осенью, когда крестьянин уплачивает свои долги, то будет ясным, что в действительности при переводе на деньги тратится не 50%, а 30-35%.

Теперь же, когда нужда велика и всеобща, бедные, неимущее крестьяне вместо пшеницы занимают у своих соседей просо, обязуясь за каждый пуд взятого проса уплатить потом 1,5 пуда пшеницы. Отдавая нуждающемуся один пуд проса стоимостью в 1 р. 20 коп., богатые этим самым обеспечивают себя в получение 1,5 пуда пшеницы, вероятная стоимость которой летом 1 р. 80 к., 1 р. 90 коп.

Это означает, что нормальный процент сейчас в селениях 50-55%. Еще больших размеров достигает высота процента в тех случаях, когда в силу каких-либо непредвиденных обстоятельств, деревня принуждена бывает достать в непродолжительный промежуток времени некоторую крупную сумму.

Нескончаемые экзекуции, широко практиковавшиеся в этом году во время военного положения, выдвинули перед одной из беднейших татарских деревень требование уплаты 1000 рублей. Несчастные крестьяне, в целях освобождения от диких и оскорбительных казачьих выходок, а главным образом, желая защитить честь своих жен и дочерей, обратились к одному из местных «господ». Последний, «входя в положение населения», дал односельчанам неотложно требуемую сумму по «обычному условию». Это обычное условие состояло в следующем: возобновить вексель через шесть месяцев и платить в месяц, пятачок за рубль процентных. Если крестьянам не удастся в течении назначенного срока погасить свой долг, ясное дело, взятая ими одна тысяча к концу, года обратится в 1690 рублей...

Большим распространением пользуется в деревнях обычай заклада земли - обыкновенно наиболее ценных участков, вместо несения процентов. Месяцев пятнадцать тому назад в деревне Н. один из местных ростовщиков одолжил одному из односельчан (П. А-у) 40 рублей, причем в росписи, данной крестьянином упоминалось, будто взято 60 руб. За проценты этих 60 руб. (в действительности лишь 40 р.) крестьянин заложил свой сад с 22 тутовыми деревьями. По оценке крестьян годовой доход с 22-х деревьев достигает: 8 руб. за

ягоды, и сена на 6 р., не считая некоторого количества хворосту словом, сад этот, в общем, даст кредитору дохода, в размере 40%.

По окончании года кредитор требует от должника или уплаты 60 рублей, или окончательной передачи ему заложенного сада.

Читатель, конечно, не сомневается, что в данном случае мы имеем дело со случаем продажи за 60 руб. сада, стоящего 150- 200 рублей.

Во всех тех случаях, когда нуждающийся крестьянин не в состоянии уплатить взятой им в долг суммы, неизбежно возникают подобные последствия.

Проценты возрастают с изумительной быстротой, кредитор продолжает оставаться безжалостным и должник, подобно попавшей в сеть рыбе, начинает метаться в ней, но напрасно: не удастся ему выпутаться из когтей кредитора и волей - неволей приходится ему покориться, сделаться его покорным слугой.

Житель деревни Керт (Шуш. у.) пять лет тому назад ссудил жителя селения Караундж К. пятидесятью рублями на «обыкновенно-принятых условиях»; конечно крестьянину не удалось своевременно погасить весь долг и последний стал неудержимо возрастать. До сего дня в несколько сроков должник уплатил кредитору 50 рублей деньгами передал кредитору двух быков, стоимостью около 40 рублей, 21 пуд пшеницы стоимостью в 25 рублей, и помимо всего этого, заложил у кредитора два участка земли, в две десятины площадью с доходом около десяти рублей в год. 3-ий год кредитор пользуется этими земельными участками; должник уж умер, а сын должника и по сей день принужден признать этот долг, о 50-ти рублях, и за проценты этой суммы двенадцатилетний брат его обязан безвозмездно служить у кредитора...

Таковы общие формы кредита, практикуемого в Карабахе, таково то общее и гнетущее положение, в котором влачит свое жалкое существование беспомощный и забитый крестьянин - земледелец. Придумывая разные препятствия против ростовщичества, создавая разного рода паллиативы уменьшения %, % нельзя ни в каком случае оказать помощь, поддержку бедствующему трудовому населению.

Кто действительно желает бороться с ростовщичеством, тот должен стремиться к уменьшению существующей нужды среди неимущих крестьян, тот должен способствовать устройству и распространению кредитных учреждений в деревне, обязан облегчить то жестокое бремя, которое в виде податей, невежества, бюрократического произвола, гнетет и разоряет крестьянина, заставляет его прибегать к помощи ростовщиков...

Другого исхода, других средств нет.

Вышеприведенные данные дают достаточно наглядное представление о том, как тяжело должно быть экономическое положение населения в Карабахе.

Число разоренных.

Тяжела в особенности участь тех, которые, разорились во время столкновений последних лет, бродят теперь по соседним селениям, питаются подаванием и крохами, подающими со столов имущих.

Каково точное число этих несчастных - мы не знаем.

По данными уездных комиссий число нуждающихся в правительственном пособии равно:

В Шушинском у. 37 селений

Дживанш.	?	2—3000 семей
Джибр.	8	263
Зангез.	18	?

Имея в виду общие суммы пособий, определенных этими комиссиями (около 350 т. р. для Зангез. у. и 550 т. р. для всего Карабаха), а также то, что на средний двор ими определено от 60 до 150 р. (а в ср. 90 р.), можно принять, что число разоренных семей Зангез. у. равно 4000, всего же Карабаха более 6000.

Детальнее и точнее этого по нашему данные г. А-до¹, который специально изучал этот вопрос на месте.

По исчислению названного исследователя число селений и семей разоренных или сильно пострадавших в интересующем нас районе равно:

У е з д ы.	Армянские		Татарские		Всего	
	сел.	семьи.	сел.	семьи.	сел.	семей.
Шушинский	8	334	12	1083	20	1417
Дживанширский	9	655	15	840	24	1495
Джибраильский	14	434	5	43	19	477
Зангезурский	14	817	43	1465	57	2282
Итого	45	2340	75	431	120	5771

Считая, что в средней армянской семье приходится по 7,5 душ, а татарской по 6², число разоренных армян в селах будет, 17,550, татар же 20,586.

Кроме этого, в городе Шуши сгорело до 370 армянских и 100 татарских домов. Полагая по 10 душ на сгоревший дом, мы получим, что число разоренных горожан было: 3700 армян и 1000 татар.

¹ Пользуемся ценной рукописью г. А-до

² Таковы величины семей по соответствующим национальностям в Эрив. губ.

Вместе с сельскими обездоленными общее число разоренных и лишившихся имущества достигнет 42,836, из них 21,250 армяне и 21,586 татары. В общем итоге из 257 армянских селений 158,5 тыс. населения (по переписи 1897 г.) разоренных и сильно пострадавших считается 45 сел. с 21,250 душами или 13,5% всего населения.

Из 789 тат. селений с 227,7 тыс. душ.-78 селений с 21586 душами, или 9,4% всего татарского населения.

Размер убытков.

В числе разоренных есть селенья (как арм. Минкенд или тат. Катар), которые потеряли все, что имели. Другие (подобно арм. Карабаб, тат. Малибеклю, Дамирар) большую часть своего имущества (в особенности скота) спасли. Если принять, что пострадавшими из имущества в 40-50 р. на душу утеряно около 2/3, общая сумма потерь разоренных селений определится в 1141-1524 т. р. (38 тыс. душ по 30-40 р. на каждого).

Значительно выше этого убытки горожан Шуши. По уверению компетентных торговцев, убытки города не ниже 5,5 - 6 милл. р.

Не вдаваясь в критику этой цифры, нам бы хотелось лишь при определении убытков стоять на какой-либо более объективной почве. По данным Шушинской городской управы 370 уничтоженных армянских домов оценены были городом в 600 т. р., 100 домов татарских - в 100 т. р.

Но так как городская оценка составляет 1/2 и даже 1/4 действительной стоимости, так, как оценка городская не касается погибшего движимого имущества горожан и в виду того, что при пожаре погибло более 200 наиболее роскошных магазинов города, для определения действительной потери города необходимо оценочную сумму увеличить втрое и вчетверо. При этом условии потери города Шуши будут, равняться 2,1 - 2,3 милл. р., из коих потери армян составят 1,8-2,4 милл., потери татар - 0,3 - 0,4 милл.

Вместе с потерей сельчан в размере 1,1-1,5 милл., общая сумма убытков, понесенных Карабахом, поднимится до 3,2-4,3 милл. р.

Роль правительства.

Возникает невольный вопрос, что делало правительство для покрытия этих, громадных потерь, к каким мерам прибегала местная администрация, чтобы избавить от голода разгромленных крестьян.

Ничего.

Ничего, так как в сравнении с миллионной потребностью не могут пойти в счет 33,700 и 11,000 р. отпущенных прошлой осенью разоренным Зангез, у., ничего, так как и суммы эти взяты из штрафных, взятых с „повинных“ селений усмирительными отрядами.

В начале это бездействие можно было еще оформить не имением точных сведений. Теперь и это соображение теряет свой *raison d'être*.

Осенью 1906 г. во всех уездах из чиновников были организованы комиссии, которые, объехав селения, составили списки пострадавших. В составленные ведомости входят только жители уничтоженных селений, или те, которые после разгрома вернулись на свои пепелища. Те из сельчан, которые не оставляли своих гнезд, но потерпели не меньше убытков, чем убежавшие (как Каладараси Зангезура, Храморт и Илис, Шуш. у.) в списки не были внесены. В списках очутились также некоторые селения, (как Кюрдикенд Капана), которые и сейчас не живут в своих селениях.

Комиссии определили и размер необходимой ссуды, считая по пуду хлеба на взрослого человека, предполагая, что на десятину сеется 10 п. пшеницы и из наделной пахоты обрабатывается половина. На восстановление хозяйства, помимо необходимого количества леса, чиновники считали достаточным по одному быку (в 40 р.) на двор, и по одному плугу (40 р.) на каждые 10 дворов. Члены комиссии мало заботились о том, насколько удобно распределить инвентарь между семьями, когда наряду с 7-8 душами, есть семьи в 3 и в 30 душ. Чиновникам Елисаветпольской губернии кажется вполне естественным «восстановить» хозяйство туземца 44 рублями, несмотря на то, что те же лица при устройстве поселенцев из внутренних губерний считают недостаточным и 200-300 рублей.

Как бы то ни было, списки разгромленных были составлены. Самый осторожный расчет выяснил, что для 4000 семей (25,000 душ) Зангез. уезда нужно 350,000 р., 850 семьям Шушинского уезда (без горожан) необходимо 130,000 р. и т. д.

Генерал Бауер в январе настоящего года делает представление Наместнику Кавказа о ссуде 500,000 р., отмечая, что „запоздалая помощь грозит населению всеми нежелательными последствиями: увеличением преступлений и наступлением смуты, так как где начинается голод, там кончается законность”¹.

Министр внутренних дел отказывает наместнику, предлагая обратиться с соответствующим ходатайством в Государственную Думу. Разоренным ассигнуется пока 100,000 р. (по 2 р. на душу в среднем).

Безысходное положение разгромленных.

Читателю не трудно представить себе, каково должно было быть положение лишенных крова и имущества несчастных, приютившихся в хлевах соседей.

Для характеристики, приведем лишь несколько примеров:

В числе разоренных селений Капанского уч. Зангез. у. числится Каджаранц.

¹ Каспий № 12, 1906 г.

Расположенное высоко в горах под грандиозными скалами и на берегу каскадов, селение жило скотоводством и культурой ржи, пшеницы и картофеля. Недостаток от земледелия крестьяне пополняли заработками с медноплавильных заводов. Жили они бедно, но патриархально, не отказывая в помощи соседям. Настали дни армяно-татарских столкновений и селение это, как находящееся на границе армянского района, подверглось разгрому, 77 дворов селения потеряли все.

Погромщики татары (и армяне) наряду с огнем уничтожили и взяли 300 голов крупного скота, 1300 овец и коз, 70 лошадей и мулов, 100 построек, большую часть домашнего имущества, запасы хлеба...

652 души сельчан живут сейчас под развалинами родного селения, 10 душ семьи питаются теми 10 фунтами, которые зарабатывают работающие в рудниках. Зимние ночи семья проводит на сене под старым войлоком, более сотни детей селения смотрят на единственную корову, которая осталась в селе.

Могут ли выносить подобные условия жизни малолетние дети?

Они и не выносят, не выносят ни в Каджаранце, ни в других селениях, подвергшихся разгрому.

Среди минкендцев, например, тех минкендцев, из коих 194 человека летом 1905 г. были зарезаны под руководством местного пристава Асланова - до сих пор ненаказанного - среди оставшихся в живых и приютившихся в Гирюсах 529 чел. минкендцев за последние 16 месяцев было 43 смертных случая. По расчету на год это составляет 6 смертных случаев на 100, что вдвое выше средней смертности по селениям. Не может оставаться сомнения, что живущие в холоде и голоде минкендцы погибают, погибают тихо, без слов, на глазах общества и администрации.

В аналогичных же условиях находятся и разоренные татарские селения. Сел. Дамирар Дживанш. у. в декабре 1905 г. было разгромлено армянами. Спасшиеся еле могли спасти половину скота и поселились в низменности среди татар. Последние, как чистые земледельцы, приняли незваных полукочевников дамирарцев не с особенной охотой. 50 дворов (300 душ) дамирарцев лето провели на задворках местных татар среди болот, под жгучим солнцем; стали болеть лихорадкой и дизентерией и дали более 50 чел. жертв.

Ныне, когда кончились столкновения, дамирарцы вернулись на свое прежнее место, в знак примирения заклали барана соседям армянам и зажили в наскоро заколоченных шалашах. Малярия, однако, не оставляет в покое этих несчастных. Не проходит недели, чтобы не выносили на кладбище труп кого-либо вновь умершего.

Бедные гибнут и нет никого, кто бы растолковал этим исхудалым и беспомощным, кто виною их гибели, кто истинная причина этой кары.

К сожалению, одними только разоренными не ограничивается число голодающих Карабаха.

В помощи нуждаются не одни только 6000 семей с 42,000 душ разгромленных и бездомных.

Вследствие разоривших край междоусобиц, вследствие миллионных расходов на самооборону, вследствие сокращения посевов на 30-40% и плохого урожая, недостаток хлебного запаса этого года доходит до 5,5-6 милл. п. стоимостью в 11-12 милл. р.

Все население края, подавляющее большинство трудового люда испытывает крайнюю нужду. Крестьянин и горожанин, земледелец и ремесленник - каждый обращается к всевозможным средствам, чтобы найти какой-либо выход из невыносимого положения.

Выносятся на рынок рабочие руки, но безуспешно: благодаря безработице сумма заработков ниже даже заработков нормального времени. Продается за полцены скот, домашняя утварь, но и тут скоро наступает предел, так как самооборона предыдущих лет поглотила уже $\frac{1}{5}$ часть всего имущества.

После продажи овцы, последней коровы, крестьянин закладывает и продает землю, поступает в кабалу к кулаку.

Все эти меры настолько губительны для крестьянина, вселяют такой ужас на душу земледельца, что он предпочитает страдать и голодать, но не загубить все будущее.

- «Лучше голодать и дать одну жертву сегодня - подсказывает инстинкт крестьянина, - но сохранить хоть половину хозяйства, чем лишиться всего последнего. Разорение хозяйства может и избавить от сегодняшней одной жертвы, но в будущем, неизбежного голода и холода, потребует от семьи больших жертв: двух-трех».

Крестьянин сознает справедливость этой дилеммы; вопрос о терпении и прозябании делается его девизом.

И чего только не переносит он при этом!

Он принужден вместо пшеницы питаться ячменем, просом, картофелем, травами; перестать потреблять мясо и масло, вино и пряности; вместо двух раз садиться за стол один раз, вместо 3 фунтов хлеба потреблять только 2, $1\frac{1}{2}$, 1 фунт, да и то старого заплесневелого хлеба!

Вот общая картина крестьянского питания, которая вместе с холодом, сыростью и грязью являются плодородной почвой для разного рода болезней.

Иначе, трудно объяснить проявление массы инфекционных и других болезней, которые появились в настоящем году почти одновременно во всех селениях.

От «оспы», «кори», «коклюша», «болезни горла», «простуды», «кашля», «тифа» болели и умирали по преимуществу дети.

Маленькие, нежные создания не могли переносить плохое питание, недостаток молока и гибли десятками, сотнями.

Одним из самых здоровых селений Зангез. у. следует считать Каракишлаг (с 484 дворами). И вот в этом-то селении за прошлую осень от разного рода болезней умерло до 60 детей и 15 чел. взрослых. В Хндзореске (с 1000 дв.) за последние несколько месяцев погибло более 300 детей и 50 взрослых от тифа, занесенного сюда живущими в селе Минкендцами. Егават Капана из 120 дворов дал 37 жертв, Агарак (со 130 дв.) - 15 и т. д., и т. д.

Официальные сведения ограничивают число жертв оспы 187 и тифа 197 случаями, но тем самым подтверждают лишь, насколько неудовлетворительно поставлена у нас чиновничья статистика.

Правда, в обозреваемом нами районе есть селения, экономическое положение коих в настоящем году не отличается от положения обыкновенных лет, есть селения с состоянием даже лучшим, чем в обыкновенные годы. Но наряду с этими селениями немало и селений крайне бедных, стоящих на краю голода.

Как упомянуто было не раз выше, самым обеспеченным районом следует считать Сисианский участок Зангез. у.

И вот, как показало наше обследование на месте, в селениях Пирнакот, Лар и Гетатаг, этого «наилучшего» участка, обеспеченной хлебом до конца года была $\frac{1}{4}$, $\frac{2}{3}$ и $\frac{3}{4}$ населения; остальная часть крестьян должна была запастись покупным хлебом на 3, 4 и даже 6 месяцев.

Но вот вам малообеспеченные владельческие селения того же участка Татев и Сваранц, где из 284 и 35 семей о покупном хлебе могут не думать только 1,2 и 3 семейства, где половина крестьян собственным хлебом обеспечена только на полгода, а другая половина покупает хлеб еще с осени.

Вот вам селения: Кишлаг, Илис и Тимбуглу Хаченского округа, где из 230 семей 85 (37%) голодающих, а 110 (48%) нуждающихся в помощи.

Переходя к данным общего характера, выясняющим размеры нужды и необходимой помощи, мы поставлены в необходимость пользоваться данными косвенного характера.

Для мест, питающихся обыкновенно пшеницей, употребление в пищу ячменя и проса служит несомненным признаком крайней бедности и голода.

И в таких крайне неблагоприятных условиях находятся у нас целые районы, десятки и сотни селений; $\frac{3}{4}$ - $\frac{4}{5}$ населения Карабаха питается сейчас мешаницей пшеницы с ячменем и просом и даже чистым просом или ячменем. Нижеприводимая таблица, указывающая, какая часть населения питается чистой пшеницей, какая мешаницей и какая - суррогатами хлеба (ячменем или просом), дает достаточно наглядное представление о постепенном переходе, наблюдаемом от обеспеченного Сисиана к наиболее обездоленному Хачену.

Название селений.	Общее число семей	Число семей питающихся		
		чистой пшеницей	меша- ницей	ячменем или просом
Сисианский район				
Бирнакот	410	200	210	—
Тазагег	102	50	52	—
Шинатаг	84	20	44	20
Л ар	63	10	38	15
Гетатаг	53	13	35	5
Лицен	48	15	33	
Зангезурский район				
Тег	700	100	460	140
Татев	284	7	247	30
Сваранц	35	2	16	17
Хаченский район				
Гандзасар	300	3	80	217
Хиндрстан	137	20	67	50
Кишлах	135	4	31	100
Тимбуглу	35	-	-	35
Илис	60	-	10	50
Итого. . . .	2080	444	1323	313
Итого в % .	100	21,3%	63,3%	15,4%

Цифры очень поучительны. В то время, как на обеспеченном землей Сисианском плоскогорье половина населения питается чистой пшеницей и вовсе нет семей, употребляющих в пищу чистый ячмень и просо, в малоземельном Зангезуре чистую пшеницу употребляет только и $\frac{1}{10}$ часть населения, тогда как вдвое большее число крестьян питается ячменем и просом. Вполне естественно, что малоземельные Татев и Сваранц находятся в значительно менее благоприятных условиях, чем обеспеченный землею Тег.

Понятен также и другой факт, почему по мере поднятия от Лицена к Шинатагу возрастает число лиц, питающихся ячменем.

Названные селения расположены в одном и том же ущелье, представляют постепенные климатические переходы, что и обуславливает соответственное увеличение площади и потребление ячменя.

В Хачене, как в сравнительно обеспеченном Хиндрстане, так и «среднем» Гандзасаре питающееся чистой пшеницей не составляют и 5% населения, тогда как число питающихся ячменем и просом составляют более половины населения.

В Кишлаге, Тимбуглу и Илисе нет вовсе лиц, питающихся чистой пшеницей, $\frac{1}{7}$ часть населения довольствуется мешаницей, а остальная 85% питаются ячменем или просом. Поучительно также, что живущие на казенной земле хиндристанцы вдвое обеспеченнее владельческих гандзасарцев и на много лучше бекских Тимбуглу и Илисе, кои положительно сравнены с землей.

Каково же действительное число голодающих и нуждающихся в посторонней помощи лиц?

По приглашению частных благотворителей в прошлом ноябре и декабре мы попробовали с некоторыми лицами определить число голодающих и остановились в полном недоумении от бедствий, которое угрожало населению Карабаха.

По исчислению члена Шушинского благотворительного общества г. Пирджаняна население 35 сел. Хаченского округа (24 с. Шуш. у. и 11 каз. сел. Джеванск. У.) по своему экономическому положению можно было разбить на следующие категории. Число лиц обездоленных, т. е. не имеющих скота и какого-либо имущества для продажи простиралось до 826 семей с 3988 душами, или 31% всего населения.

Число нуждающихся, т. е. таких, коим без сторонней помощи грозило окончательное разорение с продажей рабочего скота и необходимого инвентаря доходило до 898 семей с 5284 душ (41% населения).

Наконец, 530 семей с 3500 душами (т. е. 28% населения) можно было считать в числе более или менее обеспеченных.

В том же Шуш. у., в Варандинском округе, агентами Арм. Культ. Союза в Баку с сельскими попечителями, в декабре 1906 г. были составлены списки самых беднейших крестьян. По 16 сел. округа с 1407 камеральными и 1933 действительными дворами с 13,203 душами, голодающих оказалось 361 семей (18,2%) и 1585 душ (12,2% населения).

По мнению сельских попечителей, на пропитание указанных выше 1585 бедствующих до нового урожая требовалось 8931 п. хлебов (по 5,6 п. на среднюю душу).

В 32 сел. Капанского округа (Зангез. у), с населением примерно 3000 семей и 20.000 душ, число лиц нуждающихся в помощи доходило до 1114 дворов и 7742 душ (37% населения). Нам кажется, что $\frac{1}{3}$ этого следует считать в числе голодающих, а $\frac{2}{8}$ - в числе нуждающихся.

По 14-ти зарегистрированным селениям Сисианского округа (Занг. у.) с 1868 семьями, 431 семейство (или 23%) нуждалось в помощи.

Предполагаем, что из 23% нуждающихся, 8% ($\frac{1}{3}$) были голодающие и нищенствующие, а 15% ($\frac{2}{3}$) нуждающиеся в сторонней помощи неимущие.

Наконец, в собственном Зангезуре (в селениях расположенных вокруг Гирюсов) по 16 селениям с 3200 дворами и 22500 душами населения, в октябре

и ноябре (1906 г.) зарегистрировано было более 3000 (9,6%) голодающих. Без сомнения, вдвое было число крестьян, которые вследствие имения овцы или паласа не были включены в списки голодающих, но которые безусловно нуждаются в помощи.

Заслуживает внимания также тот факт, что когда месяц спустя по составлению первого списка по некоторым селениям¹ составлялись новые списки, число нуждающихся вместо прежних 307 оказалось 416. В течение месяца, таким образом, процент голодающих с 9,6% поднялся до 13%.

Нет сомнения, что теми же гигантскими шагами должен был возрастать % голодающих и в последующие месяцы.

Подводя итоги вышесказанному и предполагая, что положение Джибр. и низменной части Дживанш. у.у. сходно с положением районов наименее пострадавших, мы получим следующую таблицу голодающих и нуждающихся армянского населения Карабаха (в 1000).

Районы	Общее число	Голодающих		Нуждающихся	
		%	число	%	число
Хачен	12,8	31%	4,0	41%	5,3
Варанда	40,0	12%	4,8	20%	8,0
Джибраиль	17,6	10%	1,8	20%	3,6
Дживанш. (низм.)	20,5	10%	2,0	20%	4,0
Капан	20,0	13%	2,1	24%	4,8
Сисиан	23,5	8%	1,9	15%	3,5
Собств. Зангезур	22,5	13,3%	3,0	25%	6,4
Гор. Шуша	14,0	—	1,5	—	2,2
ИТОГО	171,0	12,6%	21,6	22,%	37,8

Ясно, что из общего числа 171 тысячи жителей, голодающих 21,6 т. (12,6% населения), нуждающихся в помощи, неимущих 37,8 т. (22,1%), а тех и других вместе взятых 54,4 т. или 34,7% всего населения. Для нас не представляет никакого сомнения, что голодающие, все количество потребного им хлеба или 3/4 последнего должны были получить извне, и что неимущим, во избежание полного их разорения, следовало бы оказать помощь, по крайней, мере на шесть месяцев (начиная с января). Считая размер потребного на душу хлеба в месяц равным одному пуду пшеницы или муки, и 2 р. в среднем цену последних, общий размер хлеба необходимого на прокормление голодающих и нуждающихся будет:

¹ Геору, Маганджик, Аликулишен, Алидзар и Ерицатумб

21,6 т. голодающим в течение 8 месяцев 172,8 т. пудов, стоимостью в 345,6 т.р. и 37,8 т. нуждающимся в течение 6 мес. 226,8 т. п., стоимостью в 453,6 т. р.

Доставив хлеба на продовольствие, нельзя считать оконченным вопрос о помощи. Для полного обеспечения неимущих, необходимо заботиться также об их судьбе в будущем, нужно обеспечить население яровыми посевными семенами, хотя бы в минимальном размере (по одному пуду на душу). Притом помощь семенами следует оказать не только голодающим и неимущим, но также и части крестьян, которые живут в средних экономических условиях.

Там, где средний сбор не равняется 1/3 нормального, даже самый добросовестный из крестьян при всем своем желании, лишен возможности произвести посев в необходимом размере: он или сократит площадь посева, или вовсе откажется от него, поставив тем самым в опасное положение, как себя, так и всю страну.

Выше мы видели, как незначительно число крестьян, могущих собственными средствами свести концы с концами. 9/10 крестьян покупало хлеб в большей или меньшей степени. При этих же условиях, трудно допустить, чтобы число крестьян, нуждающихся в семенах было менее 2/3 населения или 110-120 тысяч душ. Столько же пудов посевных семян будет стоить 220 - 240 т. руб., что вместе с приведенной выше суммой на продовольствие составит 1,019 - 1,039 т.руб.

Сумма эта, равно как и вышеприведенные данные о числе голодающих и нуждающихся относятся к армянскому населению интересующего нас района. О другой половине населения Карабага, о татарах, у нас нет к сожалению, точных цифровых данных. Число татар в $1\frac{1}{2}$ раза более числа армян; в отношении площади находящихся в их распоряжении земель татары поставлены в значительно лучшие условия, урожай настоящего года в занимаемой ими низменности был лучше и т. д. и т. д.

Несмотря на это, ввиду того, что убытки, понесенные татарами во время армяно-татарских столкновений, а также и недостача полученного ими хлеба, равны соответствующим пробелам армянской части, несомненно, что татарской части населения придется оказать помощь в таком же размере, в каком оказывается и армянам, т. е. в размере $\frac{1}{2}$ м. пудов, стоимостью миллион руб.

Трудно, однако, надеяться, чтобы двумя миллионами рублей возможно было хоть в незначительной мере восполнить ощущаемый в Карабахе недостаток, приблизительно равный 6-5.5мил. пуд. хлеба, стоимостью в 12-11 мил. руб., тем более после двухлетней междоусобицы, поглотившей несколько мил. руб. на самооборону, при падении торгово-промышленного баланса вдвое.

По нашему мнению, нельзя довольствоваться одним обеспечением продовольствия и посевных семян; необходимо предпринять меры, которые бы дали

крестьянам возможность не разориться окончательно и стать на ноги. К таким средствам могут быть отнесены общественные работы, которые бы обеспечивали заработок бродящим без дела в Баку, в Тифлисе и др. городах выходцам из Карабаха крестьянам. И сколько у нас таких общепользных начинаний, могущих поднять край и способствовать его преуспеваю! Те, которым не приходилось жить в Елисаветпольской губернии, вероятно, удивятся, если мы скажем, что даже уездные центры здесь лишены сообщения друг с другом по колесным дорогам. Не только не соединены Герюсы с Джибраилом, а Джибраил с Шушой, но даже нет удобного сообщения между обширным Зангезурским уездом и соседним Нахичеванским (Эриванской губ.). Благодаря отсутствию колесных дорог, 9/10 насел. Зангезура не имеет понятия о перевозке грузов при помощи повозок и ароб. Груз в 7-8 пудов перевозится вычным путем на одной лошади, между тем как, если бы между деревнями были удобные пути сообщения, та же лошадь могла бы перевозить 30-40 пудов и стоимость перевозки из Шуши в Герюсы, или из Сисиана в Нахичевань была бы 20 - 30 коп., вместо теперешних 40-60 к.

А сооружение мостов? А орошение полей?

На всем пространстве Карабахской степи, а также во всех районах Зангезура нет ни одного населенного пункта, где бы не было следов старых развалившихся канав и водоемов. Вода в этом сухом крае является самым необходимым условием в земледелии, и в прошлом это сознавали как арабы, так и др. правители. К несчастью, господство кочующих пастухов положило конец всем этим полезным сооружениям: разрушились канавы, в равнине перестала течь вода и край опустел...

В начале, когда население в Карабахе было незначительно, а земли много, можно было еще, не открывая новых канав, обходиться без воды. Теперь - не то. В течение последнего столетия население обозреваемого района возросло втрое, все более или менее годные земли распаханы, и чувствуется крайний недостаток в земле. С каждым годом население разоряется и нищает.

Пора, наконец, вопросу о канализации на Кавказе отвести надлежащее место; настало время, когда наряду с путями сообщения должно быть обращено специальное внимание и на орошение края. Миллион, несколько миллионов, израсходованные в этом направлении, с точки зрения экономического преуспеяния края, могут дать несомненно осязательные результаты. Думать, что выполнение этих работ сопряжено с составлением проектов и подробных смет - излишняя потеря времени. Направление предполагаемых к проведению дорог давно известно, точно также как каждой деревне и каждому району известны подлежащие открытию канавы и водоемы. Пусть ассигнуются суммы и передаются в руки лиц, избранных населением разных районов, и они выполнят

возложенную на них задачу гораздо сознательнее, гораздо добросовестнее, чем местные чиновники.

Правда, благодаря «покровительству» бюрократии, на Кавказе нет до сих пор организаций, которые заботились бы об экономических нуждах, нет организаций, каковыми являются в России земства. Без сомнения, для осуществления широких экономических предприятий население Карабаха лишено необходимых технических сил, но вместе с этим не следует упускать из виду, что то же население имеет преимущества, которые с излишком покрывают вышеприведенные пробелы.

Видя индифферентное отношение местной администрации к нужде и голоду, население еще с прошлого года организовало частную помощь, создав окружные комитеты вспомоществования и сельские попечительства. Армянские благотворительные общества - отделения Бакинского Армянского Культурного Союза, в течении последнего года ввезли в пределы Карабаха до 40.000 пуд. пшеницы. Часть этой пшеницы продавалась в Шуше ниже рыночной цены, и тем самым препятствовала повышению цен на хлеб: другая же часть раздавалась нуждающимся, согласно составленным в деревнях спискам неимущих и бедных.

Бакинское мусульманское благотворительное Общество со своей стороны оказало помощь хлебом и деньгами в размере нескольких десятков тысяч рублей. Пособие это также было распределено через посредство избранных населением органов.

Кроме того, армяне и татары, не принадлежа к господствующей в России православной церкви, за десятки лет привыкли церковные, школьные, даже благотворительные дела свои вести собственными силами, через специально избранные органы. Последние, хорошо зная членов своих общин, в состоянии правильно определять, кто и в какой именно помощи нуждается.

Организуя, на основе избирательного принципа, попечительства во всех деревнях для распределения пособий, выбирая районные или уездные ревизионные комитеты отдельно для армян и татар, и имея одно центральное правление, хотя бы из выборщиков депутата Государственной Думы, - можно надеяться, что дело помощи подвинется без серьезных препятствий.

Нам могут возразить, что составленные из разных национальностей уездные и центральные комитеты могут злоупотреблять врученными им суммами, и вместо хлеба будут снабжать население оружием и военными припасами, что состоящее из армян и татар центральное правление не сможет распределить пособие объективно между обеими сторонами.

Первое возражение можно устранить установлением самого строгого контроля, тем, чтобы помощь оказывалась исключительно хлебом и работой, чтобы в комитеты эти входили представители различных правительственных уч-

реждений. Второе возражение отпадает само собой, если принять в соображение, что убытки обеих сторон в Карабахе одинаковы. Правда, армяне утверждают, что они, как земледельцы и сравнительно больше занимающиеся промышленностью, понесли больше убытков, нежели полу-пастушеские татары, что против их общего убытка в 6-7 милл. руб. татары имели только 2-3 милл. и т.д. Татары, наоборот, указывают на то, что число разоренных татарских сел и даже семейств значительно превосходит число армянских. Однако, армяне забывают, что при оказании помощи нельзя одно и то же мерило применять к обеспеченному горожанину, беку и бедному крестьянину, ремесленнику. Татары же пренебрегают тем, что если бы даже армянские деревни, благодаря своим более крупным размерам и нагорному положению, меньше пострадали от поджогов, то это не служило бы еще доказательством, что они меньше разорены и обнищены. Мы знаем наверняка, что разрушенный армянский Саров, спасший большую часть своего скота и припасов, сравнительно менее пострадал, чем Каракшлах (Каладарасы), который, хотя противостоял и не разрушен, но тем не менее, вследствие непрерывных сражений, больше понес убытков и разорений, чем Саров.

Как на войне невозможно вычислить потери двух воюющих сторон победой одной и поражением другой, числом жертв от каждой стороны, - точно также и здесь. В одном месте больше пострадали армяне, в другом татары. В общем же, по всей линии военных действий, если можно так выразиться, с обеих сторон активно и пассивно участвовало равное число лиц, и урон явный и тайный с обеих сторон был велик и одинаков. Правильность этого соображения подтверждается вышеприведенными цифрами, относящимися к размерам недостачи хлеба, расходам на самооборону и числам разоренных сел и семейств.

Мы не защищаем математической точности приведенных нами данных. Быть может, та или другая сторона пострадала немножко более или немножко менее. Ни мы, ни местная администрация, ни какие либо другие органы не располагают физической возможностью детально разобраться в них. В виду требований дня, мы вынуждены отбросить в сторону мелочные счета и принять, что обеим пострадавшим сторонам необходимо помочь в равной мере. Это соответствует известным нам до сего дня фактам и является единственным средством устранения опасного национального недовольства и взаимных подозрений.

Таким образом, разделив ассигнованные суммы между голодающими и нуждающимися армянами и татарами в одинаковой доле, оставляя их практическое распределение избранным от каждой нации центральным, уездным и сельским комитетам или попечительствам, мы создадим такие компетентные органы, которые будут пользоваться доверием населения.

Органы эти, располагая подходящими для дела специалистами и техниками (частными или находящимися на правит. службе), осуществляют задачу продовольственной помощи и производства общепользных работ, каждый в своем районе, по своему усмотрению, под своей ответственностью.

Что допустимы ошибки со стороны избранных от народа комитетов, в этом нет ничего невероятного; но вместе с тем не подлежит сомнению и то, что без посредничества выбранных органов, ошибки местных бюрократов, с точки зрения интересов голодающего и нуждающегося народа, будут гораздо крупнее и пагубнее. Для доказательства нет необходимости слишком удаляться. Вот уже два года, как благодаря преступной правительственной политике вся Россия переживает острый кризис. Вот уже два года, как провокаторская деятельность представителей того же правительства на Кавказе и в Карабахе разрушает и опустошает край. Одни из правительственных агентов подтверждают, что урожай ниже обыкновенного на 40%, что съестные припасы вздорожали вдвое, что торговля и промышленность края совершенно пали. Другие же все это видят, но молчат...

Если это молчание можно объяснить политикой наших глубоко мыслящих администраторов - не говорить о нужде, раз пустует казна, чем же объяснить молчание их и в тех случаях, когда от правительства не требуется особых жертв?

По закону, при голоде в какой-либо местности, изменяется нормальный железнодорожный тариф, и для всего района, подверженного бедствию, вводится установленный для голодающих районов тариф льготный. Такого рода распоряжение не потребовало бы от нашей администрации никакой жертвы, кроме соответствующего заявления; но администраторы нашего края отказались даже от составления подобного доклада.

Когда где-нибудь обнаруживаются признаки крайней нужды, то само собой становится очевидной та осторожность, с которой следует собирать подати. Брать сегодня с какой-нибудь деревни 1.000 р., будучи уверенным, что завтра придется давать этому же селению 2.000 р., - нелепо и губительно. Всякому известно, что для того, чтобы в казну поступило 1.000 р., с крестьян взимается 1.200-1.500 р., а из назначенных для крестьян 2.000 р. им достается только 1.500 р. Какой же смысл во время голода создавать новые источники утрат, собирая сегодня с голодающих то, что завтра же должно быть возвращено.

Взаимоотношения помещиков и живущих на бекских землях крестьян, как известно, подлежат ведению мировых посредников, которые, будучи назначаемы в большинстве случаев из местных помещиков, естественно, не могут стоять на стороне крестьян, а как раз наоборот. В течении последних двух лет мировые посредники применяли всевозможные усилия к тому, чтобы уговорить крестьян платить следуемые с них землевладельцам десятинные сборы.

Но напрасно: духом недовольства и протеста были охвачены и карабахские крестьяне, в особенности те, над которыми хозяйничали помещики противоположной национальности. Во многих случаях землевладельцы уступали, и участь крестьян облегчалась; а там, где это не удавалось, спор шел в законном порядке. Естественно, что крайне плохой урожай в нынешнем году, должен был побудить полицию относиться с большей чуткостью к нуждам крестьян, но вот объявляется военное положение в Карабахе, и временные сатрапы, заставляя крестьян экзекуциями, являются незванными защитниками землевладельцев.

Под ударами кнута и др. формами насилия, военачальники собирают с голодающих деревень вместе с казенными недоимками и суммы, следуемые помещикам. Подлежащая уплате землевладельцам сумма (натурой и деньгами) с населяющих бекские земли 40.000 семейств), за год не может быть менее 400 -500 тысяч руб. (считая по 10-12 р. на семью). За два последних года эта сумма будет вдвое. Нет сомнения, что сбор миллиона руб. под угрозой экзекуций должен был экономически еще больше разорить и без того обнищавших крестьян.

А эти экзекуции? „Усмирительные“, карательные и др. отряды?

Сколько деревень они разорили, сколько людей унизили, сколько сердец наполнили ненавистью к тем порядкам, во имя которых они были организованы?

Благодаря преступному бездействию и даже провокации администрации, в июле прошлого 1906 года армяно-татарские столкновения возобновляются. Армяне и татары нападают друг на друга, уничтожают, жгут друг у друга магазины, дома. Борьба продолжается несколько дней; с обеих сторон есть десятки убитых, сотни раненых, миллионные убытки.

Администрация нейтральна; она забыла о цели своего существования. Солдаты и казаки смотрят на побоище, как на интересное зрелище, показываются на улицах главным образом с целью «попрятать валяющиеся товары». Во время трехдневной битвы шальными пулями два казака были убиты, двое ранены и трое слегка «контужены».

Высокопоставленные администраторы края, пренебрегая совершенно бедствиями большого города, помнят только о казаках. «По две тысячи р. за убитых, по тысяче за раненых и по 500 р. за контуженных»-такова краткая «мотивировка» генерал-губернатора Бауэра, который для внесения необходимых 11.000 р. (пополам с обеих сторон) дает 14-ти дневный срок.

Разоренные, обнищавшие горожане просят, умоляют хотя бы переждать немножко. Но... напрасно. Начальство непреклонно и город должен платить произвольно требуемую сумму.

В конце декабря прошлого 1906 г. в сел. Шингер Зангез. у. убивается сельский старшина. Следователь не в состоянии выяснить как мотивы убийства, так и разыскать виновных.

За неспособность представителей судебной и административной властей должно расплачиваться безвинное местное население. В Шингер направляется сотня казаков, которые в течении 20 дней вместе с лошадьми живут за счет селения. Крестьяне должны доставлять казакам все, что имеют и чего не имеют. Значительная часть необходимых продуктов покупается в соседних селениях, или в городе, По истечении 20 дней и израсходовании более чем 2.000 р., казаки удаляются, взяв с селения новые 2.000 р. в пользу родственников убитого. Излишне напоминать, что вышеприведенные 4.000 р. не были выложены из пустых кошельков крестьян, а взяты были в долг у кулаков за 40-50%.

В январе текущего 1907 года в армянской части г. Елисаветполя убивается пристав Лолодзе со своим телохранителем. Убийство, по всей вероятности, совершено на политической почве, так как еще в Тифлисе на то же лицо произведено было несколько неудачных покушений. Из преступников никто не задерживается. Ни администрация, ни следственная власть не в состоянии найти истинных виновников и... козлом отпущения является невинное местное армянское общество.

Закрывается до 40 лавок, расположенных близ места убийства, арестовывается до 45 невинных лиц и население обязывается заплатить 6.000 р. для обеспечения семей убитых.

В том же январе близ Агдама убивается полковник З.... Так как виновники не находятся, а убийство совершено в татарском районе, подвергается экзекуции и штрафу в размере 18.000 р, целый ряд соседних татарских селений.

Но вдруг, спустя месяц после события, татарам возвращают взысканные с них деньги, и за то же убийство налагается штраф в размере указанных 18.000 р. на некоторые из армянских селений Варанды, которые обязываются в течении 4-х месяцев уплатить причитающуюся с них сумму.

Все оштрафованные селения единодушно утверждают, что бедствие это над ними стряслось благодаря наущениям землевладельца П. Последний, имея личные счеты с крестьянами, наказывает этим путем своих противников - крестьян.

И так, без конца. Чиновники не в состоянии выполнять своих обязанностей, преступления отдельных лиц должны искупать скопом целые общества, часто не имеющие никакого отношения к действительным преступникам, а тысячи подозрительных лиц ловят рыбу в мутной воде, при помощи экзекуций сводят счеты со своими личными противниками.

Возникает крайне серьезный, опасный вопрос: кто для кого существует правительство для населения, или население для правительства? И если, действи-

тельно, правительство для населения, почему же представители власти не выполняют своих обязанностей и ответственность за все сваливают на общество во всей его совокупности, под всей его ответственностью.

Поступая так, агенты правительства разве не сознают тем самым, что потеряли всякий *raison d'être* для своего существования?

История Шушино-Елисаветпольской нагорной дороги

Верность этого положения иллюстрируется как нельзя ярче злополучной историей Шушино-Елисаветпольской нагорной дороги. Как рассказывалось уже значительно выше, с самого начала возникновения армяно-татарских столкновений евлахский шоссейный тракт (как проходящий по чисто татарскому району) для каждого армянина сделался опасным. Аробщики и фургонщики армяне перестали пользоваться им. Чтобы добраться железной дороги, путешественники предпочитали пользоваться примитивной нагорной дорогой. Последняя, хотя и была в полтора раза длиннее первой (140 м. вместо 100) и требовала трехдневной езды верхом, на место езды в экипажах в течение одного дня, но все время проходила по армянским селениям и являлась вполне безопасной.

Дорога, запущенная в течении ста лет, снова ожила.

Естественным образом у многих зародилась мысль расширить, сделать этот веками проторенный путь годным для экипажей. Некоторые соседние селения, по взаимному соглашению, приступили к устройству части пути, находящейся в пределах их земель. Организовалась особая комиссия по постройке дороги, собрала некоторую сумму между сочувствующими, пригласила техника, произвела трассировку дороги, распределила участки между заинтересованными селами и приступила к осуществлению общепользного предприятия. Крестьяне отнеслись очень сочувственно к начинанию, которое обещало им многое в будущем, в настоящем же давало им некоторый, хотя и незначительный заработок¹. В течение нескольких месяцев 3/4 дороги шириной 9 аршин в черне была готова.

Самодетельность народа за месяцы сделала столько, на что бюрократии понадобились бы годы. Оставалось сравнительно немного, мосты. И вдруг, в самое удобное время для работ, осенью 1906 г., по распоряжению администрации, на пути появляются стражники и останавливают работы. Крестьяне не унывают и выставив караульных продолжают работы по ночам. Полиция приходит в остервенение и, пользуясь военным положением, грозит экзекуциями. Угроза эта достигает цели и все работы прекращаются.

Заинтересованные обращаются во все стороны, хотят узнать о причине сделанного распоряжения.

¹ *Смотря по месту и времени из собранных сумм рабочему доставалось от 15 до 40 к. за рабочий день*

«Причина та - отвечают им в управлении Государственными Имуществами - что дорога ваша местами проходит по казенным лесам, между тем у вас нет разрешения от нас, да и в плане, представленном вами, не вполне точно обозначено направление пути».

«Но, ведь - отвечают виновные - от проведения дороги больше всего выиграете вы же, вывезете из лесу гниющие там ныне бревна, вместо 2—3 р., сажень дров будете продавать по 5 и 10 р., ведь совершенно «точное» указание всех зигзагов не имеет существенного значения».

«Все это верно, отвечает аккуратный чиновник, но вы не просили у нас соответствующего разрешения и пока не будет последнего у вас, лесные стражники не позволят вам вступить в «наш «лес»».

- Я против этой дороги - разъясняет высокопоставленное в губернии лицо, так как она имеет военное значение для армян, так как добровольцы ваши по ней будут провозить оружие и тем самым препятствовать умиротворению края.

- Но, в-во, добровольцы для своих целей свободно пользуются не только этой, но и тысячью других дорог.

Если умиротворение края зависит от прекращения сношений, для последовательности следовало бы закрыть и евлахский тракт, а может и железную дорогу.

Наконец, если одна из враждующих сторон беспрепятственно пользуется евлахской дорогой, в целях безопасности и предотвращения голода необходимо предоставить такое же удобство и другой стороне.

Остановить движение железной дороги - заканчивает высокопоставленный военный - вне моей компетенции, закрыть существующий многие годы евлахский тракт неудобно, нагорная же ваша дорога еще не закончена и лучше, если не будет закончена вовсе.

После просьб, разъяснений и толкований, тянувшихся целые месяцы, его П-во сдается, блюститель интересов казенного лесу уступает.

Но неожиданно появляется неодолимое препятствие с третьей стороны.

- Вы должны хорошо знать, - поясняет пунктуальный чиновник нового ведомства, - что всякого рода дела, относящиеся до дорог связаны с Министерством Путей Сообщения; мы же о вашей дороге не имеем никаких сведений. Необходимо представить план, профили, проекты мостов.

Проситель пробует разъяснить, что представление профилей и проектов потребует много времени, что дорога эта сельская, что может они обойдутся дома без мостов.

Обходительный чиновник уступает в этих «формальностях», но.., разрешения все же не дает, - По закону, разъясняет он, со всех израсходованных на дорожные работы сумм, инженеры получают 4%. Представьте нам вашу смету, заплатите законные 4% и заканчивайте дорогу с Богом.

- Но ведь, - пробуют возражать просители широко раскрывая глаза, - у нас никаких сметных сумм нет, от правительства мы не получаем ни копейки, строим все своими руками, вы же не несете никаких абсолютно работ. Из каких сумм и почему мы должны платить 4%.

- Закон, господа, прежде всего закон, повторяет невозмутимый чиновник и... не дает разрешения на окончание дороги, соединяющей два самых крупных центра Елисаветпольской губернии.

Вот из каких элементов состоит Кавказская бюрократия, вот какими мерами чиновники у нас хотят способствовать успокоению и преуспеванию края.

Надеяться, что лица эти будут заботиться о нуждах населения, и добросовестно относиться к средствам ассигнуемым на голодающих - было бы наивностью.

Несмотря на массу фактов, не поддающихся никаким сомнениям, служащие в Карабахе чиновники самым недобросовестным манером умолчали об угрожающем голоде.

Они не только не прибегли к каким-либо серьезным мерам для оказания помощи нуждающимся, но под угрозой экзекуции собрали даже все налоги и недоимки, все, что причиталось помещикам.

И когда оказалось уже невозможным молчать о бедствии, они стали обращаться к частной благотворительности, возбудили ходатайство о оказании ½ миллионной ссуды, разрешение которой отложено до открытия Государственной Думы.

Верные своему старому девизу, что народ существует для правительства, а не правительство для народа, чиновники Карабаха остались совершенно безучастными к голоду в крае, отказались от выполнения самых элементарных обязанностей.

И теперь, когда возбуждается вопрос о нуждах населения, о том, как облегчить положение разоренных и бедствующих, следует считать подлежащим сомнению, что эта новая политика может быть проведена лишь при помощи новых лиц, новых органов, избранных населением.

В противность бездеятельности и попустительству местных чиновников, избранным населением органам следует широко поставить дело помощи бедствующим.

Заключение.

Как читатели убедились, надеемся, из вышеизложенного, помощь эта должна выразиться в ряде мер, а именно:

- а) выдаче продовольственного и семенного хлеба голодающим и крайне нуждающимся в размере по крайней мере в 1 милл. пуд. стоимостью 2 м. р.;
- б) восстановлении хозяйства 6 т. разоренных семей (42000 душ);
- с) организации общественных работ в виде проведения дорог, оросительных канав и др. общепользовных сооружений,
- д) сложении на несколько лет государственных и др. налогов со всего населения экономически разоренного Карабаха;
- е) прекращении или временной приостановке полукрепостных обязательных отношений крестьян к помещикам;

f) введении голодовочного тарифа на хлебные грузы, направляемые в голодающие районы с установлением вагонов IV кл. для передвижений рабочего люда, и

g) других мер, на которые укажут избранники местного населения,

К осуществлению этих начинаний и должны быть направлены все усилия общества и законодательных органов.

От энергии сознательных слоев общества зависит вопрос об успешной организации и самодеятельности народных масс.

От такта Государственной Думы зависит, путем серьезной, планомерной помощи голодающим укрепить доверие народа, доказать всем обездоленным и угнетенным, что единственным представителем их желаний и упований может быть только Народное Представительство.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Երկու խումբ</i>	3
<i>Ներածություն</i>	6
Լալայան Ե. <i>Վարանդա. Նյութեր արաբական ուղևորության համար</i>	50
Константинович <i>Шуши</i>	238
Григоров Н. <i>Село Саров Елисаветпольской губернии Джеванширского уезда</i>	244
Давидбеков И. <i>Село Гадрут Елисаветпольской губернии, Джебраильского уезда</i>	251
Израелов Г. <i>Домашнее воспитание армян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии</i>	279
Израелов Г. <i>Описание минерального источника Истису (Теплый ключ), Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда</i>	281
Погосов М. <i>Тамерлан по рассказам джеванширских армян</i>	283
<i>Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья</i>	286
Зедгенидзе Я., Захраб-беков С., Тер-Егiazаров А. <i>Город Шуши</i>	286
Ибрагимбеков Б. <i>Шушинский уезд: Агдамское общество</i>	338
Погосов М. <i>Шушинский уезд: селение Тут Шушинский уезд. Селение Мухренес</i>	343
Израелов Г. <i>Джеванширский уезд. Селение Касапет</i>	345

Давидбеков И. <i>Джебраильский уезд. Село Гадрут</i>	350
<i>Описание кавказского шелководства (Джеванширский уезд, Шушинский уезд, Джебраильский уезд)</i>	352
Израелов Г., <i>Село Касапет Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии</i>	368
Мелик-Шахназаров Е. <i>Из древностей селения Ченахчи (Елисаветпольской губернии, Шушинского уезда)</i>	379
Джейранов О. <i>Селение Чайкенд Елисаветпольского уезда той же губернии</i>	383
Осипов Г. <i>Селение Даш-Алты, Шушинского уезда, Елисаветпольской губернии</i>	409
Деконский А. <i>Экономический быт государственных крестьян в Шушинской и Джебраильской уездах Елисаветпольской губернии</i>	431
Хан-Агов А. <i>Экономический быт государственных крестьян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии</i>	568
Зелинский С. <i>Материалы по народной медицине у армян Ахалкалакского уезда Тифлисской губернии и Шушинского и Зангезурского уездов Елисаветпольской губернии</i>	644
Заварян С. <i>Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 гг.</i>	668

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐՑԱԽԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՏՈՐ 1(1)

Աշխատասիրությամբ և ընդհանուր խմբագրությամբ բ.գ.թ., դոցենտ,
ԼՂՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Ա. Յու. Սարգսյանի

Համակարգչային

շարվածքը՝ Լիլյա Գրիգորյանի

Ռինա Հովսեփյանի

Գոհար Գասպարյանի

Անահիտ Բաղդասարյանի

Տեխնիկական

խմբագիր՝ Լիլյա Գրիգորյան

Ծավալը՝ 46 տպ. մամուլ:
Տպաքանակ՝ 150

ԷԴԻՏ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Բումանյան 12
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

EDIT PRINT
12 Toumanyanyan str., Yerevan
Tel.: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am